Bogdan Murgescu

Historia

ROMÂNIA ȘI EUROPA

Acumularea decalajelor economice (1500-2010)

POLIROM

Bogdan Murgescu

ROMÂNIA ŞI EUROPA

Acumularea decalajelor economice

(1500 - 2010)

Editura Polirom

2010

© 2010 by Editura POLIROM

Colecţia *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, Bl. B3A, sc. 1, et. 1, sector 4, cod 040031,
O.P 53, P.O. BOX 1-728, 030174
ISBN eBOOK:978-973-46-2041-8
ISBN:978-973-46-1665-7

Foto copertă: Willy Pragher, *Dunărea la Porţile de Fier, automobil şi căruţă* (1937), Arhivele landului Baden-Württemberg - Arhiva de Stat Freiburg W 134/1 - Colecţia de fotografii Willy Pragher Nr. 12154 (ed. rom.: *Refractări. Willy Pragher - spaţii vizuale româneşti 1924-1944*. Catalog de expoziţie şi studii însoţitoare. Volum publicat de Arhivele landului Baden-Württemberg şi Institutul de Istorie şi Geografie Regională a Şvabilor Dunăreni. Coordonatori: Kurt Hochstuhl şi Josef Wolf. Editura Cosmopolitan Art, Timişoara, 2008)

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepseşte penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Bogdan Murgescu este profesor doctor la Facultatea de Istorie din cadrul Universităţii din Bucureşti. Distins cu Premiul „Nicolae Iorga” al Academiei Române pentru lucrarea *Circulaţia monetară în Ţările Române în secolul al XVI-lea* (1996). Alte lucrări publicate: *Istorie românească - istorie universală (600-1800)* (1994), *A fi istoric în anul 2000* (2000), *Istoria României în texte* (coord., 2001), *Revoluţia română din decembrie 1989. Istorie şi memorie* (coord., Polirom, 2007).

Lista abrevierilor

AGG – *Atlas geografic general* (1982), Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică.

AS – *Anuarul statistic al României.*

Călători – *Călători străini despre Ţările Române* (1968-2001), vol. I-X, Bucureşti: Editura Academiei.

Călători-XIX – *Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea. Serie nouă.* (2004-2007), vol. I-III, Bucureşti: Editura Academiei Române.

CEHE – *Cambridge Economic History of Europe* (1966-1989), vol. I-VIII, Cambridge: Cambrige University Press.

EHEE – *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975* (1985-1987), vol. I-III, Oxford: Oxford University Press.

EIR – *Enciclopedia de istorie a României* (2001-2003), vol. I-II, Bucureşti: Editura Meronia.

ER – *Enciclopedia României* (1938-1943), vol. I-IV, Bucureşti: Imprimeria Naţională.

FEHE – *The Fontana Economic History of Europe* (1972-1976), vol. 1-5/2, Hassocks: Harvester Press.

Handbuch – *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* (1980-1993), vol. I-VI, Stuttgart: Klett-Cotta.

IDR – *Istoria dreptului românesc* (1980-1986), vol. I-II, Bucureşti: Editura Academiei RSR.

IR-III – *Istoria României. Vol. III. Feudalismul dezvoltat în secolul al XVII-lea şi la începutul secolului al XVIII-lea. Destrămarea feudalismului şi formarea relaţiilor capitaliste* (1964), Bucureşti: Editura Academiei.

IR – *Istoria românilor* (2001-2002), vol. I-VIII, Bucureşti: Editura Enciclopedică.

IRC – *Istoria României. Compendiu* (2004), Cluj-Napoca: Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane.

IR-SC – *O istorie a românilor. Studii critice* (1998), Cluj-Napoca: Fundaţia Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane.

IRT **–** *Istoria României în texte* (2001), Bucureşti: Corint.

IstRO – *Istoria României* (2002), Bucureşti: Corint.

OEEH – *The Oxford Encyclopedia of Economic History* (2003), vol. I-V, Oxford: Oxford University Press.

Lista tabelelor şi figurilor[1]

Tabelul I.1. Ierarhizarea perioadei 1500-1800 în istoria economică a României, p. 28

Tabelul I.2. Cuantumul prelevărilor statale pe locuitor la sfârşitul secolului al XVI-lea, p. 39

Tabelul I.3. Rata urbanizării în Ţările Române, p. 59

Tabelul I.4. Exporturile de vite din regatul Danemarcei, p. 66

Tabelul I.5. Densitatea medie a populaţiei din unele ţări europene, p. 81

Tabelul I.6. Populaţia nemusulmană din Serbia şi teritoriile învecinate, p. 86

Tabelul I.7. Rata urbanizării la diverse criterii de urbanitate, p. 93

Tabelul I.8. Indici de dezvoltare calculaţi după metoda van Zanden modificată, 1500-1800, p. 94

Tabelul I.9. Indici de dezvoltare – rate medii anuale, 1501-1800, p. 95

Tabelul I.10. Indici de dezvoltare – rate medii anuale brute şi pe cap de locuitor, 1501-1800, p. 95

Tabelul II.1. Estimări ale ritmurilor medii anuale de creştere demografică şi economică, p. 103

Tabelul II.2. Ierarhizarea perioadei 1800-1914 în istoria economică a României, p. 110

Tabelul II.3. Evoluţia importurilor României, 1832-1914, p. 114

Tabelul II.4. Structura proprietăţii funciare cultivabile, p. 126

Tabelul II.5. Producţia de cereale în statul român, p. 133

Tabelul II.6. Randamentele cerealiere în statul român, p. 133

Tabelul II.7. Randamentul la grâu în diverse state europene, p. 133

Tabelul II.8. Indici ai productivităţii agricole, p. 134

Tabelul II.9. Efectivele principalelor animale domestice în Vechiul Regat, p. 138

Tabelul II.10. Efectivele de animale în raport cu păşunile, fâneţele şi suprafaţa arabilă, p. 138
Tabelul II.11. Valoarea producţiei agricole, p. 138
Tabelul II.12. Producţia industrială pe cap de locuitor, p. 142
Tabelul II.13. Densitatea reţelei de căi ferate în diverse ţări europene, p. 147
Tabelul II.14. Structura proprietăţilor agricole în Danemarca în secolul al XIX-lea, p. 153
Tabelul II.15. Structura proprietăţilor agricole în Danemarca în 1919, p. 153
Tabelul II.16. Exporturile agricole daneze, 1820-1874, p. 155
Tabelul II.17. Valoarea exporturilor daneze de animale vii şi produse animaliere, p. 156
Tabelul II.18. Structura producţiei agricole daneze, p. 157
Tabelul II.19. Indicii preţurilor în Danemarca, p. 158
Tabelul II.20. Producţia animalieră în Danemarca, p. 161
Tabelul II.21. Producţia vegetală în Danemarca, p. 161
Tabelul II.22. Principalele produse agricole în comerţul exterior al Danemarcei, p. 162
Tabelul II.23. Exporturile daneze, p. 162
Tabelul II.24. Creşterea economică a Danemarcei, p. 167
Tabelul II.25. Indicatori demografici irlandezi în context european, p. 169
Tabelul II.26. Indici pentru evoluţia cantitativă şi valorică a producţiei agricole din Irlanda, p. 175
Tabelul II.27. Venitul/locuitor din Irlanda în context vest-european, p. 176
Tabelul II.28. Evoluţia densităţii populaţiei în Serbia, p. 178
Tabelul II.29. Evoluţia comerţului exterior al Serbiei, p. 180
Tabelul II.30. Structura pe mărfuri a exporturilor sârbe, p. 181
Tabelul II.31. Avuţia naţională pe locuitor în statul român 1860-1914, p. 185
Tabelul II.32. Avuţia naţională pe cap de locuitor în diferite state europene în 1914, p. 186
Tabelul II.33. Produsul intern brut pe cap de locuitor în diferite state europene, p. 187
Tabelul II.34. Produsul naţional brut pe locuitor în diferite state europene în secolul al XIX-lea, p. 187
Tabelul II.35. Mortalitatea infantilă în 1910/1914, p. 189
Tabelul II.36. Analfabetismul în diferite ţări europene în jur de 1900, p. 190
Tabelul II.37. Cadre didactice din învăţământul primar şi secundar la 1.000 de locuitori, p. 192
Tabelul III.1. Perioada interbelică în comparaţie cu alte epoci istorice – estimări ale ritmurilor medii anuale de creştere demografică şi economică, p. 205
Tabelul III.2. Produsul intern brut/locuitor în diferite state europene în epoca interbelică, p. 211
Tabelul III.3. Ierarhizarea perioadei 1918-1940 în istoria economică a României, p. 212
Tabelul III.4. Estimările lui Angus Maddison cu privire la PIB/locuitor pentru România interbelică, p. 215

Tabelul III.5. Estimări ale PIB/locuitor în perioada interbelică, p. 215
Tabelul III.6. Estimări ale PIB/locuitor în diverse ţări în 1937, p. 216
Tabelul III.7. Venitul naţional/locuitor în România şi în alte ţări europene – 1938, p. 217
Tabelul III.8. Consumul mediu pe locuitor în România şi alte ţări europene (1938), p. 218
Tabelul III.9. Indicatori sociali în diferite ţări europene (1938), p. 219
Tabelul III.10. Avuţia naţională pe locuitor a României în comparaţie cu alte ţări, p. 220
Tabelul III.11. Avuţia naţională a României (1912-1939), p. 220
Tabelul III.12. Deprecierea oficială a leului (1913-1929), p. 224
Tabelul III.13. Evoluţia avuţiei naţionale a României (1912/1914 – 1920/1922), p. 224
Tabelul III.14. Producţia de cereale a României interbelice, p. 226
Tabelul III.15. Producţia medie la hectar, la principalele cereale şi plante alimentare, p. 227
Tabelul III.16. Producţia medie de grâu la hectar în diverse ţări europene, p. 228
Tabelul III.17. Exploataţiile agricole, pe grupe de mărime, în România interbelică (1930-1935), p. 229
Tabelul III.18. Efectivele de animale din România interbelică, p. 231
Tabelul III.19. Exporturile de cereale ale României interbelice, p. 233
Tabelul III.20. Exporturile româneşti de cereale şi derivate, p. 236
Tabelul III.21. Suprafaţa arabilă după modul de folosire, p. 241
Tabelul III.22. Productivitatea muncii în agricultura diverselor ţări europene (1938), p. 241
Tabelul III.23. Valoarea producţiei agricole a României interbelice, p. 242
Tabelul III.24. Ponderea valorică a cerealelor şi produselor petroliere în exporturile României, p. 245
Tabelul III.25. Exporturile petroliere în contextul problemelor financiare ale României (1929-1936), p. 248
Tabelul III.26. Exporturile României în anii 1928-1933, p. 255
Tabelul III.27. Datoriile externe ale României, p. 258
Tabelul III.28. Obligaţiile financiare externe ale României, p. 258
Tabelul III.29. Indici sintetici ai dezvoltării industriale a României (1929-1939), p. 260
Tabelul III.30. Producţia industrială şi comunicaţiile moderne pe locuitor în România anilor ‘30, p. 261
Tabelul III.31. Structura venitului naţional din România interbelică, p. 262
Tabelul III.32. Indicatori ai nivelului dezvoltării industriale în România şi alte ţări europene – 1938, p. 263
Tabelul III.33. Comerţul exterior al României în perioada interbelică, p. 265
Tabelul III.34. Termenii de schimb ai comerţului exterior danez, p. 278
Tabelul III.35. Comerţul Danemarcei cu Marea Britanie, p. 279
Tabelul III.36. Producţia agricolă daneză în anii ‘30, p. 280
Tabelul III.37. Structura economiei daneze, p. 283
Tabelul III.38. PIB/locuitor în Danemarca, p. 284
Tabelul III.39. PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte ţări, p. 286
Tabelul III.40. Cota-parte din importurile totale ale Marii Britanii, p. 288

Tabelul III.41. Rate medii anuale de creştere economică în Irlanda şi Marea Britanie, p. 290
Tabelul III.42. Rata devalorizării monetare în Iugoslavia comparativ cu alte ţări, p. 293
Tabelul III.43. Mărimea proprietăţilor agricole în 1931, p. 294
Tabelul III.44. Performanţa agricolă comparată a Iugoslaviei şi României interbelice, p. 294
Tabelul III.45. Structura proprietăţilor funciare în Iugoslavia şi România interbelică, p. 295
Tabelul III.46. Evoluţia exporturilor agricole ale Iugoslaviei interbelice, p. 295
Tabelul III.47. Structura exporturilor agricole ale Iugoslaviei interbelice p. 296
Tabelul III.48. Noi întreprinderi industriale în Iugoslavia interbelică, p. 296
Tabelul III.49. Evoluţia producţiei forestiere şi miniere în Iugoslavia interbelică, p. 298
Tabelul III.50. Valoarea pe locuitor a producţiei industriale din Iugoslavia comparativ cu media europeană, p. 301
Tabelul III.51. Structura venitului naţional al Iugoslaviei interbelice, p. 301
Tabelul III.52. Evoluţia produsului social brut pe cap de locuitor în Iugoslavia interbelică, p. 302
Tabelul III.53. Dezvoltarea industrială în Serbia (1910-1938), p. 302
Tabelul III.54. Randamente agricole medii în Serbia şi Iugoslavia (1939), p. 303
Tabelul III.55. Nivelurile de industrializare ale diverselor ţări europene în 1937, p. 308
Tabelul IV. 1. Ponderea Europei la nivel mondial, 1913-2001, p. 316
Tabelul IV. 2. Europa în raport cu media mondială – estimări ale ritmurilor medii anuale de creştere demografică şi economică, p. 317
Tabelul IV. 3. Ierarhizarea perioadei 1944-1989 în istoria economică a României, p. 326
Tabelul IV. 4. Nivelul economic al României în context european (1989), p. 329
Tabelul IV. 5. Nivelul economic al unor ţări europene în 1989 conform indicatorilor economici sintetici, p. 330
Tabelul IV. 6. Performanţa economică a României postbelice în context european, p. 331
Tabelul IV. 7. Evoluţia inflaţiei în România (1938-1947), p. 333
Tabelul IV. 8. Obligaţiile de livrări de produse ale României în contul despăgubirilor de război către Uniunea Sovietică, p. 333
Tabelul IV. 9. Producţia din 1945 raportată la 1938, p. 334
Tabelul IV. 10. Venitul naţional/locuitor al României şi al altor state europene, p. 335
Tabelul IV. 11. Împărţirea venitului naţional în fond de consum şi fond de acumulare, 1951-1989, p. 337
Tabelul IV. 12. Structura pe destinaţii a investiţiilor, p. 338
Tabelul IV. 13. Evoluţia forţei de muncă în România socialistă, p. 340
Tabelul IV. 14. Creşterea producţiei industriale în România socialistă – exemple, p. 341
Tabelul IV. 15. Populaţia ocupată în industrie (1950-1989), p. 342

Tabelul IV. 16. Structura pe ramuri a valorii producţiei industriale, p. 343
Tabelul IV. 17. Populaţia urbană din România socialistă, p. 349
Tabelul IV. 18. Componente ale creşterii populaţiei urbane (1948-1982), p. 350
Tabelul IV. 19. Comerţul interior în România socialistă, p. 353
Tabelul IV. 20. Volumul comerţului exterior al României (1950-1989), p. 357
Tabelul IV. 21. Structura comerţului exterior al României pe grupe de ţări (1950-1989), p. 358
Tabelul IV. 22. Ponderea diverselor grupe de mărfuri în comerţul exterior al României 1950-1989, p. 358
Tabelul IV. 23. Exporturile pe locuitor în România şi în alte ţări europene în 1989, p. 360
Tabelul IV. 24. Ponderea diferitelor forme de proprietate agricolă în România socialistă, p. 362
Tabelul IV. 25. Evoluţia forţei de muncă din agricultură şi silvicultură, 1950-1989, p. 363
Tabelul IV. 26. Suprafeţe irigate şi parcul de maşini agricole, 1950-1989, p. 364
Tabelul IV. 27. Evoluţia producţiei agricole, 1950-1989, p. 364
Tabelul IV. 28. Principalele produse animaliere, 1950-1989, p. 365
Tabelul IV. 29. Productivitatea agricolă în diverse ţări europene, 1948/52-1988/92, p. 366
Tabelul IV. 30. Randamentul culturii grâului în diverse ţări europene, 1950-1990, p. 367
Tabelul IV. 31. Indicii producţiei agricole din ţările socialiste în anii ‘80, p. 368
Tabelul IV. 32. Consumul mediu anual pe locuitor în România anilor 1970-1989, p. 370
Tabelul IV. 33. Veniturile din turismul internaţional ale unor ţări socialiste europene, p. 378
Tabelul IV. 34. Volumul total al transporturilor din România, 1950-1989, p. 381
Tabelul IV. 35. Densitatea dotării cu autoturisme în diverse ţări europene, 1949-1989, p. 383
Tabelul IV. 36. Dinamica de ansamblu a sistemului de învăţământ în România socialistă, p. 386
Tabelul IV. 37. Evoluţia cantitativă a învăţământului universitar din România, 1948-1989, p. 387
Tabelul IV. 38. Ponderea diferitelor tipuri de licee după numărul elevilor înscrişi, p. 388
Tabelul IV. 39. Ponderea diferitelor tipuri de studii universitare după numărul studenţilor înscrişi, p. 389
Tabelul IV. 40. Rata brută de încadrare în învăţământul superior în 1989, p. 390
Tabelul IV. 41. Consumurile energetice, producţia şi importurile de ţiţei în România 1960-1989, p. 392
Tabelul IV. 42. Balanţa de plăţi externe a României (1978-1982), p. 394
Tabelul IV. 43. Evoluţia PIB/locuitor în statele socialiste europene (1980-1989), p. 397

Tabelul IV. 44. PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte state vest-europene (1938-1958), p. 419
Tabelul IV. 45. PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte state vest-europene (1958-1972), p. 421
Tabelul IV. 46. Rate multianuale de creştere a produsului intern brut pe locuitor (1950-2001),p. 426
Tabelul IV. 47. Creşterea economică din Irlanda comparativ cu media Uniunii Europene, p. 437
Tabelul IV. 48. Turismul internaţional în Iugoslavia, p. 447
Tabelul IV. 49. Ponderea diferitelor sectoare economice în economia Iugoslaviei (1947-1984), p. 448
Tabelul IV. 50. Deficitul comercial şi datoria externă a Iugoslaviei (1965-1981), p. 452
Tabelul IV. 51. Disparităţile economice şi demografice dintre părţile constitutive ale Iugoslaviei, p. 454
Tabelul IV. 52. PIB/locuitor în Republica Federală Iugoslavia (1990-2000), p. 456
Tabelul V. 1. România în anii ‘90 – indicatori macroeconomici, p. 467
Tabelul V. 2. Ponderea principalelor sectoare ale economiei în anii ‘90, p. 470
Tabelul V. 3. Ponderea principalelor sectoare ale economiei în perioada de preaderare, p. 475
Tabelul V. 4. România în perioada de preaderare – indicatori macroeconomici, p. 475

Figura I.1. Evoluţia haraciului Ţărilor Române, p. 33
Figura I.2. Povara financiară a dominaţiei otomane asupra Ţării Româneşti şi Moldovei, p. 37
Figura II.1. Evoluţia exporturilor româneşti de cereale în secolul al XIX-lea, p. 117
Figura II.2. Exporturile în raport cu producţia de cereale în Principate/România în secolul al XIX-lea, p. 121
Figura II.3. Valoarea producţiei agricole pe cap de locuitor în Serbia, p. 184
Figura III.1. Exporturile româneşti de cereale raportate la variaţia preţului grâului pe piaţa britanică, p. 234
Figura III.2. Evoluţia cantităţii şi valorii exporturilor de cereale şi derivate ale acestora, p. 237
Figura III.3. Producţia de ţiţei şi exporturile de produse petroliere ale României interbelice, p. 244
Figura III.4. Cantităţi şi preţuri în exporturile de produse petroliere ale României interbelice, p. 246
Figura III.5. Produsul intern brut/locuitor în România şi Bulgaria în epoca interbelică, p. 273
Figura III.6. Produsul intern brut/locuitor în diverse ţări europene interbelice, p. 304
Figura III.7. Ponderea elevilor din învăţământul primar în cadrul grupei de vârstă 5-14 ani (%), p. 311
Figura IV. 1. România – geografia economică în anii ‘80, p. 347

Figura IV. 2. Producţia industrială pe cap de locuitor (1938-1980), p. 347
Figura IV. 3. Structura valorică a producţiei agricole, 1950-1989, p. 365
Figura IV. 4. Începetinirea creşterii economice a României în context mondial – PIB/locuitor, 1970-1989, p. 370
Figura IV. 5. Evoluţia numărului turiştilor străini înregistraţi în unităţile de cazare din România (1975-1989), p. 377
Figura IV. 6. PIB/locuitor în Danemarca comparativ cu 12 ţări vest-europene dezvoltate (1950-1958), p. 409
Figura IV. 7. PIB/locuitor în Danemarca comparativ cu media a 29 de ţări vest-europene dezvoltate (1958-2000), p. 416
Figura IV. 8. PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte state vest-europene, p. 425
Figura IV. 9. PIB/locuitor în Iugoslavia comparativ cu media a şapte ţări socialoste est-europene (1950-1989), p. 450
Figura IV. 10. PIB/locuitor în diverse ţări europene, p. 457
Figura IV. 11. PIB/locuitor în ţările europene după sistemul politic şi economic, p. 461
Figura V. 1. PIB/locuitor în România comparativ cu alte state postcomuniste (1989-2001), p. 468
Figura V. 2. PIB/locuitor în România comparativ cu media Uniunii Europene, p. 476

1 Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii si la editia digitală în format .pdf.

Introducere

Locul României în raport cu „Europa” – sau, mai precis spus, cu Occidentul sau cu ţările dezvoltate ale lumii – a fost şi este o problemă crucială pentru cultura română modernă, ca şi pentru societatea românească actuală. De circa două secole, Europa, înţeleasă în dimensiunea ei de arhetip al Occidentului dezvoltat, a fost elementul principal de referinţă pentru societatea românească, obiect al unor atitudini complexe, mergând de la admiraţie şi dorinţa de imitaţie până la teamă şi respingere[1]. Cel mai adesea, această raportare s-a făcut din perspectiva realităţilor politice şi, eventual, a legăturilor culturale. Dimensiunea economică nu a lipsit însă nici ea, şi nici nu ar fi putut să lipsească, având în vedere acumularea deosebirilor de nivel de dezvoltare dintre ţara noastră şi ţările dezvoltate, considerate a reprezenta „Europa”. Astăzi, când România s-a apropiat decisiv de structurile europene şi euroatlantice din punct de vedere politic, iar oamenii obişnuiţi laolaltă cu guvernanţii sunt tot mai obsedaţi de problematica economică, aceste „decalaje” sunt percepute mai acut decât oricând. *Obsesia decalajelor economice* nu dă doar titlul unei cărţi[2], dar străbate ca un fir roşu lucrări ale economiştilor, sociologilor şi (mai rar) istoricilor. Asemenea preocupări pătrund de obicei în atenţia publică mai puţin prin diagnoze asupra trecutului sau prezentului şi mai mult prin estimări asupra intervalului de timp necesar pentru „ajungerea din urmă” a ţărilor dezvoltate sau prin oferta de reţete pentru a grăbi recuperarea decalajelor. Inutil de adăugat faptul că atât estimările, cât şi reţetele sunt influenţate mai mult de

prezentul imediat decât de perspectiva duratei lungi şi, în consecinţă, sunt deconcertant de diverse şi puţin fiabile[3].

Scopul acestei cărţi nu este de a adăuga încă o proiecţie futuristă celor deja existente şi nici de a propune o altă strategie infailibilă de depăşire a subdezvoltării. El este mult mai modest.

Pornind de la constatarea tot mai multor economişti, istorici, sociologi şi politologi că „istoria contează” (*history matters*), mi-am propus să răspund la câteva **întrebări**: cum s-a ajuns la decalajele de dezvoltare existente în Europa de astăzi? Când s-au acumulat deosebirile de nivel economic dintre România şi celelalte ţări europene? Au existat momente când a fost posibilă depăşirea stării de subdezvoltare? De ce au eşuat aceste încercări? Au avut loc încercări comparabile în alte ţări europene? Au reuşit ele? De ce? Cum? În ce fel poate experienţa istorică să ajute la elaborarea unor politici eficiente în ziua de astăzi?

*

Se impun câteva **precizări preliminare**. În zilele noastre există deseori tendinţa de a exprima decalajele economice în unităţi de timp: de exemplu, la mijlocul deceniului trecut Silviu Brucan aprecia că ţările europene postcomuniste sunt cu 10-15 ani în urma Europei apusene din punct de vedere tehnologic[4]. Acest mod de a considera subdezvoltarea ca o „rămânere în urmă” nu a fost întotdeauna valabil şi nici nu este necontestat în lumea actuală. Până în secolul al XVIII-lea, diferenţele de dezvoltare economică erau considerate a proveni din deosebirile calitative dintre diferitele ţări/state/popoare, discuţiile purtându-se asupra rolului climei şi/sau al organizării politice şi moravurilor în determinarea prosperităţii sau a mizeriei economice (şi morale). Paradigma progresului şi ideea că omenirea trece printr-un şir de stadii obligatorii într-o evoluţie ascendentă s-au impus în Occident abia începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea[5] şi au condus la apariţia ideii că statele mai puţin dezvoltate erau „rămase în urmă”, idee însuşită de elitele din celelalte ţări europene în decursul secolului al XIX-lea. În cazul românesc, conştientizarea „înapoierii” a avut loc în al doilea sfert al secolului al XIX-lea. Este interesant faptul că Dinicu Golescu, care a călătorit în Austria, Germania şi Elveţia în anii 1824-1826, considera că vina pentru starea nemulţumitoare din Ţara Românească aparţinea relei organizări politice şi economice, nemenţionând vreo „rămânere în urmă”[6]. În schimb, la sfârşitul deceniului următor, Petrache Poenaru generaliza astfel într-o cuvântare prilejuită de încheierea anului şcolar în iunie 1839: „Într-această epocă de întrecere generală pe stadiul progresului, şcoalele româneşti îşi grăbesc şi ele pasul din zi în zi mai mult. Neamurile Europei [...] întinzându-şi luminile până la cele mai de pe urmă hotare ale coprinsului lor, au pus condiţie de nimicire pentru oricare popul [care] va rămânea în nemişcare, în mijlocul înaintării obşteşti”[7].

Odată acceptată ideea că lipsa de dezvoltare era doar „rămânere în urmă”, rezulta că ţările „înapoiate” nu trebuiau decât să le imite pe cele mai avansate pentru a ajunge şi ele în fericita situaţie de a fi dezvoltate. Cu timpul, au fost elaborate variate strategii de accelerare a creşterii economice, în ideea că aceasta este sinonimă cu dezvoltarea şi asigură „ajungerea din urmă” a ţărilor dezvoltate. Rezultatele au fost uneori

pozitive, dar de cele mai multe ori departe de speranţele şi eforturile investite. În consecinţă, unii analişti au început să distingă între creşterea cantitativă a economiei şi dezvoltarea economică, văzută ca o combinaţie de creştere economică şi transformare calitativă a structurilor economice şi sociale. Au fost exprimate şi opinii mai radicale, potrivit cărora omenirea nu urmează în ansamblul ei aceeaşi cale de dezvoltare, şi în acest caz este greşit ca ţările nedezvoltate să încerce să le imite pe cele dezvoltate. Unele dintre aceste opinii au avut la origine argumente „civilizaţionale", care au pus în prim-plan deosebirile rasiale, religioase şi/sau culturale dintre diversele popoare. Altele au pornit de la ideea că existenţa ţărilor dezvoltate creează situaţii care împing ţările mai puţin dezvoltate în poziţii de dependenţă şi le limitează posibilităţile de afirmare economică. În acest câmp de tensiuni teoretice, cu puternice conotaţii ideologice, au luat naştere numeroase teorii ale creşterii şi dezvoltării economice[8], prea complexe pentru a fi şi numai rezumate în această introducere. Pentru analiza noastră, este suficient să spunem acum că teoriile economice actuale evită să mai considere deosebirile de dezvoltare economică drept simple decalaje temporale, preferând să studieze amplitudinea acestor decalaje în diverse momente istorice, dinamica lor pe termen lung şi mecanismele care le-au generat şi întreţinut.

Cu unele începuturi în anii '70, dar amplificându-se în anii '90, în istoria economică s-au impus cercetări care şi-au propus măsurarea decalajelor economice pe parcursul unor lungi perioade de timp, precum şi analiza evoluţiei lor istorice. Personalităţile care au marcat cel mai mult domeniul au fost, fără îndoială, Paul Bairoch[9] şi Angus Maddison[10]. Sub impulsul lor, problema decalajelor şi a disparităţilor economice şi cea a transformărilor macroeconomice pe termen lung au fost dezbătute intens la congresele internaţionale de istorie economică, precum şi la alte reuniuni ştiinţifice[11]. Pe lângă dimensiunea econometrică, de măsurare a parametrilor economici pentru diverse momente istorice, studii speciale au fost dedicate analizei mecanismelor care, în anumite circumstanţe istorice, au îngăduit anumitor ţări şi/sau regiuni să depăşească starea de relativă subdezvoltare economică. Fără a ne referi la multitudinea de lucrări consacrate în ultimele două-trei decenii succesului economic al statelor est-asiatice, trebuie să amintim cartea lui Dieter Senghaas cu privire la performanţa pozitivă a micilor ţări nord-europene[12], precum şi analiza comparată a lui Ulrich Menzel referitoare la experienţa istorică a Elveţiei, Danemarcei, Suediei şi Canadei[13]. Totodată, în ultima sa lucrare majoră, Sidney Pollard a încercat să evidenţieze mecanismele prin care, în Evul Mediu şi în epoca modernă, regiuni marginale ale Europei au reuşit să se plaseze uneori în avangarda dezvoltării economice[14]. Există deci un corpus de cercetări la care se poate raporta investigaţia noastră.

Evident, atunci când ne propunem să investigăm acumularea decalajelor economice, trebuie să alegem **indicatorii** la care vom face apel. În analizele lor referitoare la economiile actuale, economiştii utilizează cu precădere produsul intern brut (PIB) pe cap de locuitor, considerat cel mai potrivit indicator sintetic al nivelului unei economii. Dezideratul nostru ar fi deci să comparăm PIB/locuitor din România cu cel din alte ţări, atât sincronic (pentru acelaşi an), cât şi diacronic (urmărind evoluţia în timp a acestui indicator). O primă problemă este aceea că PIB

este un indicator relativ nou, care s-a impus prin Sistemul Conturilor Naţionale instituit de ONU în 1953, folosit în statistica românească abia după revoluţia din 1989. Din fericire însă, mai întâi Paul Bairoch şi apoi Angus Maddison şi-au asumat sarcina de a calcula retrospectiv PIB, primul pentru diversele ţări europene după 1800[15], iar cel de-al doilea pentru cea mai mare parte a lumii în perioada 1820-1992, realizând totodată şi unele proiecţii retroactive până la începutul erei creştine[16]. Angus Maddison a rezolvat şi o altă dificultate care priveşte compararea internaţională a indicatorilor economici în expresie monetară: astfel, economiştii au constatat că produsul intern brut, chiar şi atunci când este convertit într-o valută standard potrivit ratelor de schimb medii curente, incorporează distorsiuni generate de nivelul diferit al preţurilor şi salariilor din diferitele ţări; de aceea, la nivel mondial a fost lansat un Proiect de Comparare Internaţională, care a elaborat o metodologie şi indicatori pentru recalcularea PIB la paritatea puterii de cumpărare (PPP), metodă care s-a impus în analizele economice[17] şi care a fost aplicată şi de Angus Maddison pentru seriile sale de date cu privire la evoluţia istorică a PIB.

Există însă şi unele probleme în folosirea seriilor PIB la PPP calculate de Maddison. Prima şi cea mai serioasă dintre acestea provine din faptul că Angus Maddison nu oferă date ferme pentru România înainte de anul 1926, datele incluse în unele tabele pentru perioade anterioare fiind doar estimări ultraaproximative bazate pe extrapolări şi regresii[18]; la rândul său, Paul Bairoch, ale cărui calcule reprezintă o etapă anterioară a cercetării, a inclus în unele tabele date începând cu 1800[19], dar a făcut acest lucru luându-şi toate precauţiile şi avertizând asupra inerentei lipse de precizie a estimărilor sale. O altă dificultate provine din contestările efectuate de unii dintre istoricii economiei, care au propus seturi alternative de date pentru diversele ţări europene şi care atestă absenţa unui consens al specialiştilor în ceea ce priveşte validitatea calculelor lui Paul Bairoch şi Angus Maddison[20]. Alta, mai generală, are la origine limitele PIB în reflectarea nivelului general de dezvoltare al unei ţări; astfel, pornind de la exemplul clasic al statelor arabe al căror PIB a fost „umflat” temporar de veniturile petroliere, s-a constatat că indicatorii din Sistemul Conturilor Naţionale eludează alte aspecte mai subtile ale vieţii sociale, care determină atât nivelul de dezvoltare al unei ţări, cât şi perspectivele acesteia de menţinere durabilă a unui standard material ridicat. În consecinţă, mulţi specialişti contestă relevanţa PIB şi solicită luarea în considerare şi a altor indicatori „alternativi”[21]. Programul Naţiunilor Unite pentru Dezvoltare (PNUD) a elaborat un asemenea indicator mai cuprinzător, numit Indicele Dezvoltării Umane (IDU), care combină PIB/locuitor la paritatea puterii de cumpărare (PPP) cu nivelul de educaţie şi cu speranţa medie de viaţă la naştere[22]. Date comparative privind IDU avem însă numai începând de la sfârşitul anilor 1980[23], şi recalcularea sa retrospectivă se loveşte de dificultăţi încă şi mai mari decât recalcularea PIB.

Având în vedere toate aceste dificultăţi, vom folosi în analiza noastră atât indicatorii calculaţi de Paul Bairoch, Angus Maddison şi David Good, cât şi toate celelalte statistici istorice disponibile, inclusiv cele referitoare la indicatori mai puţin sintetici, dar nu mai puţin relevanţi, cum ar fi datele demografice de bază, structura forţei de muncă, nivelul şi structura producţiei, schimburilor şi consumului, indicatori social-culturali etc. Din

fericire, dispunem de trei „radiografii” ale economiei româneşti, cuprinzând serii de date statistice comparative pentru trei momente importante ale secolului XX: 938[24], 1947[25] şi 1989[26]. Pe lângă acestea, serii lungi de date statistice pentru perioada 1859-1947 a publicat Victor Axenciuc[27]. În fine, informaţiile referitoare la România pot fi comparate cu bogatele statistici istorice alcătuite de Brian Mitchell, care cuprind date ce încep, pentru multe ţări europene, încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea[28].

Folosirea acestor baze de date statistice tinde să restrângă cercetarea la secolul XX, cu o eventuală extindere spre ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. De altfel, acesta este şi orizontul temporal pe care l-au folosit majoritatea specialiştilor de până acum. Economiştii rareori coboară înainte de al doilea război mondial, iar David Good nu merge mai devreme de 1870. De altfel, ar exista şi un argument în acest sens: după cum remarca Paul Bairoch, decalajele de dezvoltare dintre societăţile preindustriale (deci, cu alte cuvinte, anterioare secolului al XIX-lea) au fost relativ mici, apariţia marilor disparităţi fiind un fenomen al ultimelor două secole[29]. În aceste condiţii, o istorie a decalajelor economice ar trebui să se concentreze pe ultimele două secole. Maddison este şi el de acord cu faptul că accelerarea creşterii şi amplificarea decalajelor economice au avut loc abia după 1800 (chiar 1820), dar atrage totodată atenţia asupra faptului că dezvoltarea din ultimele două secole a fost în mare măsură determinată de acumulările de dinainte de 1800[30]. Participanţii la Conferinţa de la Bellagio dedicată originilor înapoierii economice a Europei răsăritene au ajuns la o concluzie similară: decalajele economice dintre Europa Apuseană şi Europa Răsăriteană îşi au originea cu mult înainte de integrarea celei din urmă în piaţa mondială dominată de Occident[31]. Cercetătorii istoriei economice mai îndepărtate sunt de acord că decalajele economice Est-Vest din Europa au devenit semnificative încă din Evul Mediu, atunci când productivitatea agricolă a Occidentului a crescut mult mai rapid decât în Europa Răsăriteană. Totuşi, această cercetare era greu de pornit atât de devreme, îndeosebi din cauza lipsei informaţiilor cantitative relevante. În faţa acestor dileme şi dificultăţi, am optat pentru începerea acestui studiu cu perioada din preajma anului 1500. Opţiunea de a extinde analiza asupra întregii perioade de la 1500 până astăzi nu este singulară în istoria economică[32]. Uneori, ea a fost folosită pornind de la ideea că secolul al XVI-lea reprezintă începutul capitalismului şi a sistemului mondial modern în istoria omenirii[33]. Chiar dacă nu împărtăşesc această opinie[34], este evident faptul că după 1500 diviziunea internaţională a muncii s-a intensificat, şi că rolul constrângerilor exogene a crescut pentru toate regiunile continentului european. Totodată, cinci secole reprezintă un interval suficient de mare pentru a conferi pertinenţă analizei referitoare la dezvoltarea economică pe termen lung a periferiilor europene.

O a doua opţiune a privit **dimensiunea comparatistă** a acestei cercetări[35]. Componenta comparatistă este inevitabilă atunci când se evaluează performanţa economică a unei ţări sau regiuni. De multe ori, comparaţiile sunt realizate însă mai mult implicit, în raport cu un model

considerat „normal” de dezvoltare economică, model selectat de obicei dintre ţările avansate, a căror situaţie este de altfel şi mai bine cunoscută istoriografic şi pentru care datele relevante sunt mai accesibile. Nu am optat pentru acest tip de comparaţie. De altfel, teoria economică şi experienţa istorică au demonstrat pluralitatea căilor de dezvoltare. În consecinţă, pornind de la întrebarea centrală a acestei cărţi – când şi cum s-au acumulat deosebirile de nivel economic dintre România şi celelalte ţări europene? –, am căutat să investigăm în ce măsură evoluţia României se aseamănă sau se deosebeşte de cea a altor ţări europene, care la începutul intervalului de timp studiat aveau niveluri de dezvoltare relativ apropiate de cel al teritoriilor româneşti. Lista ţărilor şi/sau a regiunilor care pe la 1500 erau asemănător de (sub)dezvoltate ca Ţările Române este însă destul de mare, iar întreprinderea unei comparaţii de ansamblu cu toate acestea ar fi depăşit posibilităţile unei cercetări individuale. Pe de altă parte, comparaţia cu o singură ţară sau regiune ar fi fost insuficientă pentru a răspunde întrebărilor esenţiale legate de specificitatea sau dimpotrivă nespecificitatea evoluţiei româneşti: în ce măsură a fost determinată performanţa economică a României de poziţia geografică a ţării? Care a fost rolul apartenenţei precumpănitoare la creştinătatea orientală (ortodoxă)? Dar cel al diverşilor (şi schimbătorilor) factori politici? Sau cel al conjuncturilor economiei mondiale?

Pentru a putea răspunde mai bine tuturor acestor întrebări, am ales trei cazuri privilegiate de comparaţie: Danemarca, Irlanda şi Serbia. Toate aceste ţări erau pe la 1500 asemănătoare din punct de vedere economic cu Ţările Române: erau zone relativ slab dezvoltate în context european, cu populaţii relativ rare şi preponderent rurale, cu randamente mediocre în producţia vegetală şi exporturi animaliere semnificative spre zone mai dezvoltate economic. În ciuda acestor asemănări iniţiale, Danemarca şi Irlanda au reuşit, în momente istorice diferite, să depăşească durabil starea de subdezvoltare, pe când Serbia şi România încă nu. Avem deci două cazuri istorice de succes relativ şi două cazuri istorice de eşec relativ, care totodată îngăduie suficiente comparaţii pentru identificarea şi evaluarea cauzelor asemănărilor şi respectiv a deosebirilor dintre evoluţia economică a României şi cea a celorlalte ţări europene. Astfel, din punctul de vedere al plasării geografice şi al disponibilităţii legăturilor maritime, Danemarca şi Irlanda au o situaţie net deosebită de cea a României şi a Serbiei. Din punct de vedere confesional, Danemarca a adoptat Reforma încă din secolul al XVI-lea şi este majoritar luterană, Irlanda este majoritar catolică, iar Serbia şi cu România majoritar ortodoxe. Irlanda şi Serbia s-au aflat lungi perioade de timp sub stăpânire străină directă, în timp ce Danemarca a existat de-a lungul întregului interval studiat ca stat independent; spaţiul românesc a avut evoluţii deosebite din acest punct de vedere, unele teritorii fiind înglobate în imperii mai mari, în timp ce altele şi-au conservat entitatea politică distinctă. Credem că elementele reliefate mai sus sunt suficiente pentru a justifica interesul unui studiu comparat al acestor patru ţări. În ce măsură acest studiu comparativ poate aduce elemente cognitive noi şi răspunsuri la întrebările pe care ni le-am pus mai sus, aceasta se va putea vedea doar la capătul analizei noastre.

*

Datoriile de recunoştinţă acumulate de-a lungul celor aproape 12 ani în care am lucrat la această carte sunt numeroase.

În plan instituţional, cercetarea mea a fost sprijinită mai întâi de o bursă Roman Herzog acordată de Fundaţia Alexander von Humboldt pe baza unei finanţări din partea Fundaţiei Hertie, care mi-a îngăduit să realizez o mare parte din documentarea generală în bibliotecile din Germania. Participarea la programul DAAD *Geschichte Südosteuropas als europäische Geschichte* (2001-2004) coordonat de prof. Holm Sundhaussen mi-a permis să cunosc direct şi să dezbat cu colegi din diverse ţări realităţile şi problemele istorice din alte părţi ale Europei sud-estice, inclusiv din Serbia. Perioadele în care am activat ca *visiting professor* la Pittsburgh University şi la Central European University, Budapesta, mi-au îngăduit să-mi completez documentarea şi să dezbat diverse aspecte ale proiectului cu colegi din aceste universităţi. În anii 2006-2008 am putut coopera cu colegi din mai multe centre universitare şi de cercetare din ţară graţie grantului CNCSIS A_C nr. 47/2006, *Procesul de integrare a României în economia europeană. Dimensiuni istorice şi contemporane*. În fine, dar nu în cele din urmă, redactarea textului propriu-zis al acestei cărţi mi-a fost uşurată de un stagiu de cercetare găzduit într-un mod foarte liberal de către Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas din Leipzig (prof. Stefan Troebst) şi prin sprijinul primit de la Fundaţia Volkswagen prin programul *Agrarismus in Ostmitteleuropa – Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne*.

Un număr relativ mare de colegi şi prieteni m-au ajutat în diverse faze ale elaborării acestei cărţi. La începuturile ei stă o masă rotundă – *Locul României în lume şi problema decalajelor* – pe care am organizat-o în iunie 1998 în găzduirea Băncii Naţionale a României şi la care au binevoit să participe guvernatorul Mugur Isărescu, Daniel Dăianu, la acea dată ministru al Finanţelor, profesorul Constantin Ionete, regretatul profesor Alexandru Duţu şi Victor Axenciuc, patriarhul cercetărilor cantitative asupra istoriei economice a României. Profesorul Holm Sundhaussen, care mi-a fost mentor în timpul stagiului prilejuit de bursa Roman Herzog la Osteuropa-Institut din cadrul Freie Universität Berlin, a fost un partener de discuţii intensive atât în conceperea generală a proiectului, cât şi în elucidarea unora dintre aspectele concrete ale înapoierii istorice a Serbiei şi României. Discuţiile cu mai tinerii mei colegi dr. Dietmar Müller şi dr. Angela Harre au fost un stimul permanent, iar observaţiile şi sprijinul lor constant m-au ajutat enorm în ducerea la bun sfârşit a acestei cărţi. Angela Harre mi-a prilejuit şi întâlnirea cu doamna profesoară Helga Schultz, care s-a dovedit nu numai un valoros partener de dialog intelectual, dar şi un prieten ale cărui încurajări au reprezentat un stimul bine-venit pentru finalizarea cărţii. Dr. Bernard Hagerty (Pittsburgh) şi prof. Frank Barry (Dublin) m-au ajutat în lămurirea unor aspecte ale istoriei Irlandei, iar prof. Milan Ristovic (Belgrad) în cunoaşterea istoriei Serbiei şi Iugoslaviei. Diverse probleme subsumate tematicii generale ale cărţii le-am discutat numeroşi colegi; cum enumerarea completă ar fi mult prea lungă (şi supusă riscului omenesc al uitării), menţionez acum în ordine alfabetică doar câţiva dintre aceştia: Sorin Antohi, Florin Bonciu, Bob Donorummo, Eugen Ghiorghiţă, Armin Heinen, Jacek Kochanowicz,

Florentina Nițu, Vladimir Pasti, Werner Troesken şi Jan Luiten van Zanden. Foştii mei studenţi Angela Toader, Andrei Florin Sora şi Adelina Oana Ştefan, azi deja doctoranzi sau doctori, m-au ajutat consistent în activitatea de documentare pentru unele dintre capitolele acestei cărţi. Unele probleme subsumate tematicii acestei cărţi au fost expuse în cadrul cursurilor pe care le-am susţinut la Universitatea din Bucureşti şi la Central European University, iar doctoranzii şi studenţii mei, prin interesul arătat pentru aceste cursuri, prin întrebările şi prin curiozitatea lor intelectuală, m-au obligat şi totodată m-au ajutat să merg la esenţe şi să-mi clarific mereu ideile şi informaţiile. În fine, dar nu în cele din urmă, soţia mea, ea însăşi istoric, a fost un exigent partener de dialog şi un stimul constant, iar sprijinul întregii familii pentru ducerea la bun sfârşit a proiectului a fost esenţial, mai ales în ultimele luni de intensă redactare.

Mulţumiri speciale se cuvin şi Editurii Polirom, care a acceptat să publice această carte, în pofida dimensiunilor sale şi a conjuncturii economice dificile din acest an.

Acestea fiind spuse, responsabilitatea neîmplinirilor acestei cărţi îmi revine în exclusivitate. Unele dintre aceste scăderi puteau fi preîntâmpinate printr-un plus de erudiţie şi de atenţie. Altele erau inevitabile dată fiind vastitatea problematicii şi a perioadei tratate. În fine, o parte dintre riscuri au fost asumate conştient atunci când am optat pentru prezentarea tranşantă a concluziilor la care am ajuns chiar şi atunci când ele se despart de opiniile dominante în istoriografie şi/sau în cultura de masă. Dincolo însă de aceste limite şi neîmpliniri, dacă ideile şi abordările din această carte vor stimula cercetarea istorică şi vor ajuta la conturarea realistă a dezbaterilor publice cu privire la problematica recuperării decalajelor economice, atunci demersul meu îşi va fi atins scopul.

15 martie 2010

1 Murgescu 2000a.
2 Postelnicu, Postelnicu 2002.
3 Doar câteva exemple cu privire la fluctuaţiile estimărilor din ultimele două decenii cu privire la intervalul de timp necesar României pentru recuperarea decalajelor faţă de ţările dezvoltate ale Europei. În 1990, într-un moment de optimism postrevoluţionar, economiştii coordonaţi de academicianul Tudorel Postolache care au elaborat *Schiţa privind Strategia înfăptuirii economiei de piaţă în România* au fixat ca obiectiv atingerea standardului mediu european la indicatorii de bază privind consumul pe locuitor în orizontul anilor 1995-2002 (Postolache 1991: 784-786), deci 5-12 ani. Câţiva ani mai târziu, în contextul recesiunii anilor ‘90, proiecţii mult mai pesimiste anticipau ajungerea din urmă a Portugaliei în ceea ce priveşte produsul naţional brut pe cap de locuitor într-un interval de 68 de ani, iar a Suediei în 350 de ani (Spineanu 1995: 463). În fine, în 2006, după câţiva ani de creştere economică şi în preajma aderării oficiale a României la Uniunea Europeană, prim-ministrul de atunci, Călin Popescu-Tăriceanu, se arăta mult mai optimist, estimând că România va putea recupera decalajele faţă de alte state membre ale UE în 20 de ani dacă totul merge bine sau în 40 de ani dacă mediul economic şi politic este nefavorabil (http: //www.ziare.com/actual/politica/12-29-2006/ romania-ar-putea-recupera-decalajele-fata-de-ue-in-20-40-de-ani-53076, accesat la 25.02.2010).
4 Brucan 1996: 85.
5 Pollard 1968.
6 Golescu 1990.
7 *Apud* Murgescu M. -L. 1999: 51.

8 Analize eficiente de ansamblu ale acestor teorii la Arndt 1987, Anderson 1991, Schuurman 1993, Menzel 1995, Drukker 2006. Critici radicale ale teoriilor dezvoltării la Douthwaite 1992, Sklair 1994 şi Gillespie 2001. Antologii, cuprinzând textele fundamentale: Becker, Burmeister 1991; Solow 2001; Mookherjee, 2001. Un manual cuprinzător: Cypher, Dietz 1997. O recentă încercare de a privi analitic ansamblul problematicii dezvoltării şi discrepanţelor economice în Acemolu 2009).
9 Bairoch (1976) reprezintă o primă încercare de a calcula produsul intern brut al ţărilor europene în perioada 1800-1973. Totodată, Bairoch a încercat să estimeze diferenţele de nivel economic din perioada premergătoare revoluţiei industriale (Bairoch 1979). Pentru o prezentare polemică a punctelor sale de vedere vezi Bairoch 1993. De văzut şi sinteza sa de istorie economică (Bairoch 1997).
10 După mai multe lucrări dedicate creşterii economice din diferite ţări sau studiului sintetic al factorilor care au influenţat dinamica economică a lumii, Angus Maddison prezintă calculele şi argumentele sale analitice cu privire la evoluţia economică a lumii în secolele XIX-XX (Maddison 1995) şi pe ansamblul celui de-al doilea mileniu (Maddison 2001).
11 Bairoch, Lévy-Leboyer 1981; Chirot 2004 (ediţia originală 1989); Good 1994; Maddison, Van der Wee 1994; Aldcroft, Catterall 1996.
12 Senghaas 1982.
13 Menzel 1988.
14 Pollard 1997
15 Bairoch 1976.
16 Maddison 1995; Maddison 2001; Maddison 2003.
17 O bună prezentare în limba română a acestei problematici la Wagner, Ştefănescu, 1999. Vezi şi Ark 1993.
18 Maddison 2003: 92.
19 Bairoch 1997: II, 252-253.
20 Good 1994b; Good 1997; Good, Ma 1999; Prados de la Escosura 2000.
21 Anderson 1991.
22 Wagner, Ştefănescu 1999: 20-21.
23 Grigorescu 1993.
24 Dobre 1996a.
25 Dobre 1996b.
26 Grigorescu 1993.
27 Axenciuc. Multe dintre datele prelucrate de Axenciuc, Dobre şi Grigorescu au fost incluse şi în Postolache 1991.
28 Mitchell 2003.
29 Bairoch 1979.
30 Maddison 2001: 17-18.
31 Chirot 1989: 3.
32 Opţiuni similare: Kennedy 1987; Bairoch 1997; Aldcroft, Sutcliffe 1999.
33 Wallerstein 1979; Wallerstein 1992-1993 (ediţia originală 1974-1989).
34 Am analizat rolul secolului al XVI-lea în evoluţia decalajelor economice Est-Vest la nivel european în Murgescu 1995a.
35 Pentru tipologia şi problemele analitice ale metodei comparatiste în studiile istorice, vezi îndeosebi Haupt, Kocka 1996 şi Kaelble 1999.

I. Epoca modernă timpurie

I.1. Aspecte definitorii ale modernităţii timpurii

Perioada dintre anii 1500-1800 este tot mai mult considerată de istorici ca o epocă istorică relativ omogenă şi unitară în interiorul său şi totodată deosebită atât faţă de Evul Mediu propriu-zis, cât şi faţă de secolul al XIX-lea (epoca modernă propriu-zisă). Prin convenţie, această perioadă tinde să fie numită *epoca modernă timpurie*[1]. Trăsăturile sale au fost astfel sintetizate de istoricul german Rudolf Vierhaus:

> ...persistenţa unui peisaj dominat de agricultură şi de viaţa rurală, cu unele regiuni meşteşugăreşti şi cu o lentă îndesire a reţelei de oraşe şi căi de comunicaţie; un mod de viaţă determinat de hrana limitată, recolte ratate, epidemii şi războaie; dominaţia socială a proprietăţii funciare, dominaţia politică a nobilimii, ascensiunea economică a unor părţi ale burgheziei urbane şi ascensiunea profesională a elitelor burgheze funcţionale; afirmarea suveranităţii statale faţă de exterior şi a monopolului exercitării violenţei în interior în cazul statelor monarhice, care însă, chiar şi atunci când reuşesc să limiteze puterea politică a stărilor privilegiate, îngăduie păstrarea drepturilor speciale şi a instituţiilor regionale şi de stări, menţinând astfel armătura societăţii privilegiilor de stări; raportul dintre orientarea spirituală şi cea lumească este determinat de Biserica de stat, formarea confesiunilor şi a sectelor, tensiunea dintre disciplina ecleziastică şi pioşenia populară, monopolul educaţional al Bisericii, critica ştiinţifică şi mişcările de reformă din interiorul Bisericii; expansiunea transoceanică a puterilor europene, geneza comerţului mondial şi a unor conflicte militare globale, formarea diplomaţiei internaţionale, a unui drept codificat al popoarelor şi a unui practicat *ius publicum europaeum*; înflorirea ştiinţei moderne, a criticii filosofice, istorice şi literare, şi a teoriilor raţiunii de stat; crescânda alfabetizare şi apariţia spaţiului public de comunicare[2].

Deşi amplă şi cuprinzătoare, această enumerare nu epuizează totalitatea caracteristicilor perioadei dintre anii 1500 şi 1800. Din punctul de vedere al istoriei economice, ar trebui neapărat amintite sporirea ponderii schimburilor în raport cu autoconsumul, afirmarea unui set de instituţii specifice economiei de piaţă, precum şi lenta, dar totuşi reala creştere a stocului de bunuri economice durabile pe cap de locuitor.

Analizele referitoare la istoria economică a epocii moderne timpurii au fost multă vreme dominate de discuţii megateoretice cu privire la conceptul de capitalism, la trecerea unei părţi a lumii (respectiv a Occidentului) la capitalism şi la implicaţiile acestei tranziţii şi ale capitalismului asupra celorlalte părţi ale lumii, precum şi asupra omenirii în ansamblul său. Alte studii, fără a ocoli ancorarea teoretică, se focalizează mai mult asupra unor aspecte concrete referitoare la funcţionarea economiilor moderne timpurii, şi caută să compare aceste economii atât între ele, cât şi cu economiile medievale şi cu economiile secolelor XIX-XX[3].

Orice discuţie despre **economiile secolelor XVI-XVIII** trebuie să pornească de la constatarea că, per total, o parte covârşitoare a populaţiei locuia în mediul rural şi avea ca ocupaţie principală agricultura. Desigur, procentele variau de la o ţară la alta, dar, exceptând câteva mici regiuni mai intens urbanizate, raportul rural-urban se situa la circa 9:1 din populaţia Europei, iar progresele de ansamblu ale urbanizării au fost destul de modeste în intervalul 1500-1800. În aceste condiţii, producţia pentru subzistenţă a rămas precumpănitoare, majoritatea persoanelor aspirând să-şi asigure o parte cât mai mare a consumului din resurse proprii. Exceptând câteva comunităţi puţin numeroase de vânători-culegători şi crescători de animale, cea mai mare parte a societăţilor epocii moderne timpurii se bazau în primul rând pe culturile de plante în asigurarea subzistenţei. În perioada de dinainte de 1500 se conturaseră în lume trei mari tipuri de civilizaţii agricole: civilizaţii ale cerealelor, civilizaţii

ale orezului şi civilizaţii ale porumbului. După 1500, intensificarea contactelor dintre civilizaţii în contextul marilor descoperiri geografice au condus şi la transferuri de plante între acestea. Astfel, europenii au introdus cerealele şi viţa-de-vie în America şi au aclimatizat în Europa porumbul, tomatele şi cartoful. Porumbul a fost introdus şi în China, în timp ce orezul a început să fie cultivat şi în unele zone restrânse din Europa. Aceste transferuri de plante au condus la sporuri ale producţiei totale, ale productivităţii pe unitatea de suprafaţă şi uneori ale productivităţii pe lucrător agricol, ceea ce a generat disponibilităţi mai mari pentru creşterea sectoarelor nealimentare ale economiei. Sporuri de productivitate au fost realizate şi la culturile tradiţionale de cereale, îndeosebi în Europa nord-vestică, unde către 1800 raportul recoltă-sămânţă a depăşit 11:1 la grâu, în timp ce media europeană se situa undeva între 6:1 şi 4:1. Toate acestea au stimulat dezvoltarea meşteşugurilor şi a manufacturilor, precum şi a sectorului serviciilor. Lista activităţilor din sectorul prelucrător care au înregistrat progrese este prea lungă pentru a îngădui o prezentare exhaustivă. Sectorul textil, construcţiile, mineritul şi metalurgia au fost neîndoielnic ramurile-vedetă ale activităţii de prelucrare în epoca modernă timpurie. Cu o pondere de ansamblu mai mică, industria tipografică şi producţia de inventar casnic au fost deosebit de dinamice, având totodată un considerabil impact civilizator[4].

Dincolo de aceste progrese din sfera producţiei materiale, majoritatea istoricilor economiei subliniază faptul că elementul-cheie al dezvoltării economice din secolele XVI-XVIII a fost constituit de extinderea şi consolidarea economiei de piaţă[5]. Conceptul „economie de piaţă” – deşi aparent limpede pentru toată lumea – a fost însă regândit de Fernand Braudel, care a propus distincţia între trei niveluri ale activităţii economice: civilizaţia materială, piaţa şi capitalismul. În viziunea lui Fernand Braudel, piaţa cuprinde numai schimburile relativ echivalente între agenţi economici de puteri relativ apropiate, în timp ce marile afaceri sunt domeniul „capitaliştilor”, care, în efortul de a-şi maximiza profiturile, încearcă să distorsioneze pieţele[6]. Deşi cei mai mulţi dintre istorici şi economişti au evitat să o adopte, **distincţia dintre economia de piaţă şi capitalism** este fertilă analitic, atât pentru epoca modernă timpurie, cât şi pentru perioadele mai recente. Acceptând tripartiţia propusă de Fernand Braudel, vom consemna mai întâi faptul că per total, în epoca modernă timpurie atât piaţa, cât şi schimburile din sfera capitalismului şi-au extins ponderea în detrimentul economiei de subzistenţă. Din punctul de vedere al însemnătăţii economice de ansamblu şi al volumului general al activităţii, reţelele de schimburi desfăşurate la nivel local şi microregional au depăşit schimburile la mare distanţă, multă vreme domeniul predilect de acţiune al marilor capitalişti. Interacţiunea dintre pieţe şi capitalism a fost complexă şi biunivocă. Astfel, atunci când în pieţe au apărut dezechilibre promiţătoare de super-profituri, capitaliştii nu au ezitat să acţioneze şi în domenii pe care în mod obişnuit le lăsau pe seama negustorilor mărunţi. Pe de altă parte, chiar şi în sfera marilor tranzacţii financiare marjele de acţiune ale marilor capitalişti au fost limitate de circulaţia mai bună a informaţiilor, deci de sporirea transparenţei pieţelor

şi de instituirea unor mecanisme mai bune de restabilire a echilibrelor dintre cerere şi ofertă[7].

La nivelul de vârf al capitalismului, Fernand Braudel apreciază că în Europa geografică au coexistat în secolele XVI-XVIII **trei economii-univers distincte**: economia-univers occidentală, economia-univers rusă şi economia-univers otomană[8]. Fără a intra acum în detalii cu privire la mecanismele de funcţionare a acestor economii-univers[9], vom consemna doar faptul că ele reprezentau arii de diviziune a muncii, relativ autosuficiente în raport cu exteriorul, şi totodată zone structurate ierarhic, adică în cadrul cărora anumite centre dominau economic restul sistemului. Dintre cele trei economii-univers amintite mai sus, cea occidentală este evident mai bine cunoscută decât celelalte două, dovedindu-se totodată cea mai dinamică, cea care finalmente a câştigat competiţia pentru hegemonie globală, incorporând Rusia şi Imperiul Otoman ca periferii ale sale în secolul al XIX-lea. O serie de cercetări mai noi au evidenţiat însă un cert dinamism intern şi în cazul economiilor-univers rusă şi otomană, care au realizat şi ele rate de creştere considerabile în cea mai mare parte a perioadei 1500-1800[10].

Per total, la scara lumii în perioada 1500-1800 au avut loc o dublare a populaţiei[11] şi o creştere mai mult decât dublă a produsului social, care a condus la un spor mic, dar totuşi real, al produsului social pe locuitor[12]. Istoricii apreciază în mod unanim că această **creştere** a fost foarte inegal distribuită geografic, ceea ce a condus la modificări ale ierarhiei relative a diverselor zone ale lumii şi, dincolo de aceasta, la mărirea deosebirii nivelurilor de dezvoltare economică. Dezbaterile cele mai aprige s-au focalizat în ultimii ani asupra comparaţiei dintre Occident şi Extremul Orient către 1800, fiind animate de contribuţia lui Kenneth Pomeranz, care a susţinut, cu argumente variate (incluzând analize economice, ecologice şi instituţionale) că, până spre 1750, ritmurile şi nivelul de dezvoltare ale Chinei au fost perfect comparabile cu cele ale Europei apusene, şi că „marea divergenţă” a avut loc relativ târziu, fiind facilitată nu de virtuţi „civilizaţionale” ale Occidentului, ci de avantaje în ceea ce priveşte resursele energetice (în primul rând cărbunele) şi accesul la resursele şi spaţiul Americii[13]. Comparativ cu bogatele ecouri generate de cartea lui Pomeranz, care au cuprins atât contribuţii aplicate, cât şi intervenţii ideologizante[14], discuţiile referitoare la disparităţile de dezvoltare din interiorul Europei sunt mai puţin intense[15]. Totuşi, câteva aspecte întrunesc consensul specialiştilor. Mai întâi, există o percepţie mai clară asupra diversităţii ritmurilor şi nivelurilor de dezvoltare, care au variat destul de mult, atât de la un secol la altul, cât şi de la o ţară la alta, şi chiar de la o regiune la alta în interiorul aceluiaşi stat. Astfel, deşi la nivel european se poate vorbi de o anumită succesiune a trendurilor seculare – creştere în „lungul secol al XVI-lea”, apoi o încetinire a creşterii în „recesiunea secolului al XVII-lea” şi apoi o creştere accelerată în secolul al XVIII-lea – totuşi destul de multe ţări şi/sau regiuni au fost „defazate” faţă de aceste trenduri. Pe de altă parte, deşi în general se vorbeşte despre decalaje Vest-Est în interiorul Europei, nici Occidentul, nici Europa Răsăriteană nu erau zone economic omogene, ci cuprindeau ţări şi regiuni deosebite atât ca nivel general de dezvoltare, cât şi ca ritm al dezvoltării în cele trei secole aflate în discuţie. Acceptând însă toate aceste nuanţări, va trebui

totodată să consemnăm faptul că în intervalul 1500-1800 **decalajele economice** au crescut per total la nivelul continentului european. În fine, dar nu în cele din urmă, pentru câteva regiuni încă restrânse geografic, perioada 1500-1800 a fost decisivă în depăşirea constrângerilor „malthusiene", adică în trecerea de la absorbirea sporurilor de producţie de creşterea demografică la mecanisme care au îngăduit acumularea de bogăţie pe cap de locuitor. Această trecere la un nou tip de creştere economică, bazat într-o măsură tot mai mare pe sectoarele neagricole, a rămas însă categoric minoritară înainte de 1800, atât la nivel european, cât şi la nivelul lumii în ansamblu.

1 Pentru o discuţie mai largă despre acest concept şi implicaţiile sale pentru periodizarea istoriei, cu bibliografia aferentă vezi Murgescu 2001.
2 Vierhaus 1992: 24-25.
3 Pe lângă sinteza clasică a lui Fernand Braudel (Braudel 1984; Braudel 1985; Braudel 1989), o bună prezentare de ansamblu ale economiei epocii moderne timpurii în Bairoch 1997 I: 135-214 (capitol de Ann-Marie Piuz). Informaţii bogate pot fi găsite şi în Handbuch III-IV. Pentru o recentă analiză de ansamblu vezi Zanden 2009.
4 Pentru complexitatea problemelor legate de procesul „civilizării" în epoca modernă timpurie, lucrarea clasică rămâne în continuare Elias 2002 (prima ediţie – 1939).
5 Aldcroft, Sutcliffe 1999: 16 (capitol de Jan Luiten van Zanden şi Edwin Horlings).
6 Braudel 1985.
7 Denzel 1994. O analiză care evidenţiază cu precădere specificităţile economiei „Vechiului Regim", adică deosebirile faţă de economia matură de piaţă a ultimelor două secole, la Grenier 1996.
8 Braudel 1989 I: 13-361, II: 86-146.
9 Murgescu, Bonciu 1993.
10 Pentru dinamismul intern al economiei otomane, vezi mai ales Handbuch III, 1246-1284 (capitol de Suraiya Faroqhi). Pentru Rusia, specialiştii sunt unanimi de acord că aceasta a cunoscut în secolele XVII-XVIII o considerabilă creştere demografică, care, chiar şi în condiţiile unei stagnări a producţiei pe cap de locuitor, a condus la sporirea ponderii sale de ansamblu în economia lumii (*cf.* Maddison 2001: 263).
11 Cifrele avansate de diverşi specialişti variază, dar cele mai bune estimări ar reţine circa 400-450 de milioane de oameni la 1500 şi circa 900-970 de milioane la 1800 (*cf.* Braudel 1984, I: 29-39; Maddison 2001: 241)
12 Angus Maddison reţine o rată medie de creştere de 0,05% anual pentru ansamblul epocii moderne timpurii (Maddison 2001: 265), estimare care, dincolo de multe elemente criticabile care au servit la fundamentarea ei, ni se pare totuşi plauzibilă.
13 Pomeranz 2000.
14 De exemplu, Andre Gunder Frank a susţinut că supremaţia Occidentului este doar o fază relativ scurtă la scara istoriei lumii – doar mai puţin de două secole – care întrerupe un mult mai îndelungat primat al Orientului, care va fi restabilit probabil în secolul XXI (Frank 1998). Pentru o argumentaţie opusă, susţinând „adâncimea cronologică" superioară a supremaţiei occidentale, precum şi rolul sistemelor de valori şi al tipului de civilizaţie în asigurarea acestei supremaţii, vezi Landes 1998.
15 Într-o lucrare apărută după ce fusese redactată prima formă a acestui capitol, Jan Luiten van Zanden a argumentat apariţia unei „mici divergenţe" între Europa nord-vestică şi restul Europei, considerând că aceasta îşi are originea în creşterea salariilor şi a nivelului de trai după Marea Ciumă de la mijlocul secolului al XIV-lea, în scăderea relativă a natalităţii (prin modelul social al unor căsătorii târzii), în dezvoltarea unei „economii bazate pe cunoaştere" graţie tiparului şi în general în instituţiile care au favorizat acumularea capitalului uman (Zanden 2009: 95-201).

I.2. Ţările Române în secolele XVI-XVIII

I.2.1. Pre-concepţii

În cultura română modernă, secolele XVI-XVIII au fost rareori percepute ca o perioadă unitară. Evenimentele politice au contribuit şi ele la **absenţa unei percepţii de ansamblu**. Astfel, dacă Ţara Românească şi Moldova s-au aflat în cea mai mare parte a acestei perioade sub dominaţia Imperiului Otoman – de fapt, statutul de state distincte, dar vasale faţă de Poartă a fost instituit încă din secolul al XV-lea şi a durat, în forme modificate, până la 1877-1878 – în schimb, Transilvania a cunoscut în aceste trei secole mai multe schimbări radicale de statut: ea a fost parte a regatului Ungariei până la 1541, apoi principat distinct, dar vasal Imperiului Otoman, iar la sfârşitul secolului al XVII-lea a intrat sub stăpânirea dinastiei de Habsburg. Totodată, reunirea Ţării Româneşti, a Transilvaniei şi a Moldovei sub stăpânirea lui Mihai Viteazul pentru câteva luni în cursul anului 1600 reprezintă un eveniment intens perceput de societatea românească a ultimelor două secole, generând tentaţia de a considera că acest eveniment desparte două epoci distincte în istoria românilor. Pe lângă aceasta, în cultura română modernă s-a impus tradiţia istoriografică de a considera perioada 1711/1716-1821 ca o perioadă distinctă, „fanariotă”, veritabil *dark age* al istoriei româneşti. Toate aceste elemente explică faptul că în cele mai multe lucrări istorice a prevalat tendinţa de a prezenta perioada 1500-1800 pe segmente, secolul al XVI-lea fiind deseori reunit cu secolele XIV-XV, apoi secolul al XVII-lea separat şi secolul al XVIII-lea iarăşi separat, cu unele extensii până la 1821, 1829 sau chiar 1848[16]. Această tendinţă, determinată mai ales de semnificaţia acordată evenimentelor politice, s-a impus chiar şi în lucrări de strictă istorie economică[17].

Pe de altă parte, în cele mai multe lucrări de referinţă referitoare la Ţările Române **problematica economică se reduce la o prezentare descriptivă** a diferitelor ramuri ale economiei, începând de la culturile de plante şi creşterea animalelor, continuând apoi cu pescuitul, vânătoarea, exploatarea bogăţiilor subsolului, meşteşugurile, comerţul şi circulaţia monetară[18]. Evaluarea cantitativă a ritmurilor de creştere şi discuţia analitică a factorilor care au generat creşterea lipsesc din aceste lucrări, iar problematica dezvoltării economice nu a fost discutată în mod sistematic. Apar din când în când doar aprecieri rătăcite, care postulează faze de dezvoltare în funcţie de buna administraţie a unuia sau altuia dintre domni, sau momente de restrişte din cauza catastrofelor naturale şi a războaielor. Desigur, amploarea unora dintre aceste fluctuaţii pe termen scurt a fost atât de mare încât a eclipsat acumulările treptate pe termen lung. Pe de altă parte însă, istoria economică şi-a dezvoltat potenţialul analitic tocmai prin metodele care au îngăduit delimitarea impactului „şocurilor” şi evidenţierea tendinţelor profunde şi durabile ale evoluţiei economice. În istoriografia universală, studiul dialecticii dintre structurile duratei lungi şi conjuncturile istorice a căpătat drept de cetate încă de acum o jumătate de secol, de la prima ediţie a *Mediteranei...* lui Fernand Braudel (1949) şi de la studiile sale teoretice din anii 1950-1960[19]. În istoriografia română, această lecţie analitică mai trebuie încă asimilată.

Constatând aceste carenţe, am căutat să evaluez care sunt **concepţiile dominante** cu privire la evoluţia economică a Ţărilor Române în secolele XVI-XVIII. Pentru aceasta am combinat studiul istoriografiei cu un mini-sondaj de opinie, menit să verifice ideile

prevalente la nivelul unui public mediu educat[20]. Întrebările din sondaj au vizat atât evaluarea nivelului relativ de dezvoltare economică pentru perioadele 1500-1800, 1800-1914, 1918-1940 şi 1944-1989, cât şi evidenţierea trăsăturilor considerate esenţiale în legătură cu situaţia economică a teritoriilor româneşti în fiecare dintre aceste patru etape. La solicitarea „Evaluaţi pe o scală de la 1 la 4 performanţa economică a României (Ţărilor Române) în următoarele perioade istorice, notând cu 1 perioada în care aceasta s-a apropiat cel mai mult de nivelul ţărilor dezvoltate din perioada respectivă şi cu 4 pe cea în care performanţa economică relativă a României (Ţărilor Române) a fost cea mai slabă", răspunsurile au fost următoarele:

Tabelul I.1. *Ierarhizarea perioadei 1500-1800 în istoria economică a României*

	Locul 1	Locul 2	Locul 3	Locul 4
Studenţi la istorie (% din respondenţi)	0	16,6	40	43,3
Profesori de istorie (% din respondenţi)	14,3	0	0	85,7
Profesori de alte specialităţi (% din respondenţi)	10	0	40	50
Elevi de liceu (% din respondenţi)	0	0	40	60
Total general (% din total respondenţi)	**3,5**	**8,8**	**35,1**	**52,6**

În mod evident, pentru majoritatea respondenţilor **performanţa economică relativă a Ţărilor Române din perioada 1500-1800** a fost mai slabă decât cea a României de după 1800. În ceea ce priveşte elementele considerate esenţiale, şi deci definitorii, pentru situaţia economică a Ţărilor Române în secolele XVI-XVIII, se cuvine să reţinem faptul că cele mai frecvente răspunsuri au vizat caracterul agricol al economiei şi impactul dominaţiei otomane, îndeosebi „monopolul comercial otoman" (44% dintre respondenţi), impactul negativ al tributului şi al celorlalte plăţi către Poartă (30% dintre respondenţi), precum şi regimul fanariot (20% dintre respondenţi).

Această imagine asupra trecutului economic al Ţărilor Române are clare corespondenţe în **istoriografia profesionistă**. Deşi istoricii de azi sunt mai prudenţi în a emite aprecieri globale, totuşi majoritatea ar adera fără rezerve prea mari la o apreciere ca aceasta: „regimul suzeranităţii otomane a continuat să constituie principala frână în calea dezvoltării socioeconomice şi politice a celor trei principate şi a distanţării lor treptate de restul Europei antrenate pe calea dezvoltării capitalismului şi a creării lente, dar sigure a civilizaţiei industriale"[21]. Atunci când atribuie dominaţiei otomane principala responsabilitate pentru rămânerea în urmă a Ţărilor Române, istoricii presupun – tacit sau explicit – că fără impactul otoman Ţările Române s-ar fi dezvoltat la un nivel comparabil cu ţările cele mai avansate ale Europei. Ideea contrastului dintre priceperea economică a românilor şi nepriceperea otomanilor a fost exprimată într-o formă extremă de către Petre P. Panaitescu: „În comparaţie cu nepriceperea şi exploatarea sălbatică turcească [...] organizarea economică a Principatelor Române sub egida domnilor şi boierilor a fost cuminte şi fructuoasă. Românii au fost şi sunt un neam de agricultori muncitori, nu de cuceritori. [...] Domnii au fost mari gospodari în sensul actual al cuvântului [...]"[22]. Azi,

asemenea aprecieri globalizatoare ne apar naive şi lipsite de acoperire, atât în ceea ce priveşte virtuţile economice ale românilor, cât şi judecata asupra performanţelor economice ale otomanilor, domeniu în care cercetările mai noi dau la iveală realităţi mult mai nuanţate decât credea Panaitescu.

Imaginea negativă de ansamblu îngăduie integrarea celor mai diverse aprecieri despre subperioade mai restrânse cronologic. Regretatul Pompiliu Teodor a exprimat clar această idee: „sub aspect economic, perioadele de recesiune alternează cu cele de prosperitate”[23]. El pornea însă de la această observaţie de bun-simţ elementar pentru a continua apoi cu aprecierea că secolul al XVII-lea a fost „în general un secol de redresare economică”[24]. Majoritatea istoricilor se abţin de la acest al doilea pas, al aprecierilor sintetice despre perioade mai lungi de timp. O excepţie o reprezintă secolul al XVIII-lea. Pentru Ţara Românească şi Moldova, acesta este pus sub semnul „domniilor fanariote”, văzute ca un sistem de exploatare şi de decădere, „cea mai sumbră pagină din întreaga istorie a dominaţiei otomane asupra ţărilor române”[25]. „Epoca fanariotă a întârziat în chip considerabil atât naşterea capitalismului, cât şi maturizarea economică a clasei de mijloc”[26]. Caracterul ideologic al aprecierilor negative la adresa „fanarioţilor” a fost deja suficient demonstrat de studiile istoriografice[27]. Totodată, istoricii au început să manifeste rezerve faţă de aceste aprecieri negative atunci când au luat în considerare reformele realizate de unii domni (îndeosebi Constantin Mavrocordat) şi când au constatat că informaţiile provenite din izvoare indică fenomene de creştere demografică şi economică, mai ales la sfârşitul secolului al XVIII-lea, adică exact atunci când criticile antifanariote ating apogeul. Totuşi, chiar şi atunci când acceptă că secolul al XVIII-lea a reprezentat o perioadă de creştere[28], istoricii tind să compare defavorabil situaţia Ţării Româneşti şi a Moldovei cu cea a Transilvaniei care intrase sub stăpânirea habsburgică, ceea ce întăreşte ideea generală despre impactul nefast al dominaţiei otomane şi despre faptul că Ţările Române ar fi avut mai mult de profitat dacă s-ar fi aflat sub influenţa Occidentului.

I.2.2. Impactul dominaţiei otomane

Dominaţia otomană s-a instaurat treptat asupra Ţărilor Române. Analiştii acestui proces au distins mai multe etape, cele mai importante fiind considerate plata haraciului ca răscumpărare a păcii, „suzeranitatea protectoare” însoţită de alinierea politicii externe, precum şi „suzeranitatea efectivă şi restrictivă” dinspre final[29]. Distincţia dintre diferitele etape nu este absolută, multe dintre treceri realizându-se prin acumulări progresive şi nu prin rupturi brutale. Totodată, statele din spaţiul românesc au fost aduse în momente şi în grade diferite sub dominaţia otomană.

În **cazul Ţării Româneşti**, care era şi din punct de vedere geografic prima expusă expansiunii otomane, prima ciocnire militară a avut loc în 1369 în teritoriul ţaratului bulgar de la Vidin, iar perioada confruntărilor masive a început în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea şi a durat până în 1462. Distrugerile au fost considerabile, iar pierderile teritoriale au cuprins atât Dobrogea, cât şi cetăţile Turnu şi Giurgiu, cucerite de otomani

în 1417-1420, la care avea să se adauge Brăila în 1538-1541. Primul tribut a fost plătit de Vlad Uzurpatorul în 1395, dar plata tributului a devenit practică curentă după 1420, deşi întreruperile şi încercările de a se rupe din dependenţa faţă de otomani nu au lipsit după această dată. Dincolo însă de aceste încercări şi de luptele care au continuat, se poate spune că la 1462 cea mai mare parte a boierimii muntene a ajuns la concluzia că suzeranitatea otomană este răul cel mai mic şi a respins încercările unor domni, precum şi pe cele ale Ungariei şi Moldovei, de a atrage Ţara Românească în confruntări directe cu Imperiul Otoman.

Moldova a fost multă vreme în afara razei de acţiune a otomanilor. Deşi primul raid otoman a avut loc în 1420, interesul reciproc a crescut abia după cucerirea în 1453 a Constantinopolului şi după asumarea de către otomani a unei politici pontice sistematice. După o somaţie otomană, în 1456 Moldova a început să plătească tribut. În 1473-1486 au avut loc – cu unele întreruperi – confruntări militare masive, încheiate prin cucerirea de către otomani a cetăţilor Chilia şi Cetatea Albă şi cu reluarea plăţii tributului. Încercările lui Petru Rareş (prima domnie – 1527-1538) de a duce o politică externă independentă, care venea în contradicţie cu interesele otomane, a provocat riposta energică a sultanului Süleyman I (1520-1566), a cărui campanie din 1538 a stabilizat decisiv dominaţia otomană asupra Moldovei şi a condus totodată la anexarea Bugeacului şi a Tighinei.

Ca parte a regatului Ungariei, **Transilvania** a fost angrenată în conflictul cu Imperiul Otoman încă din 1390. Banatul a fost mai expus raidurilor otomane, în timp ce Transilvania propriu-zisă, deşi „vizitată” şi ea în 1432, 1438, 1442 şi 1479, fiind totuşi protejată geografic de Carpaţii Meridionali, a avut mai puţin de suferit. După înfrângerea de la Mohács (1526), în regatul Ungariei au început luptele pentru tronul regal între Ferdinand de Habsburg şi Ioan Zapolya. După o serie de lupte şi intervenţii militare moldo-muntene, Transilvania a ajuns sub controlul lui Zapolya, care, în calitate de rege al Ungariei, s-a recunoscut vasal al Imperiului Otoman (1529). În 1541, destrămarea regatului Ungariei a condus la anexarea Ungariei centrale (1541) şi apoi a Banatului (1551-1552) de către otomani, precum şi la constituirea treptată a unui principat distinct al Transilvaniei, care a devenit vasal al Imperiului Otoman.

Per total, se poate aprecia că în **al doilea sfert al secolului al XVI-lea**, în condiţiile geopolitice determinate de prăbuşirea regatului Ungariei, dominaţia otomană s-a consolidat în întreg spaţiul românesc. Ea s-a concretizat atât în anexiuni teritoriale (Bugeacul, Brăila, Banatul), cât şi în întărirea controlului politic asupra statelor vasale din zonă. Acest control a fost diferenţiat. Astfel, Transilvania a rămas un principat situat în linia întâi a confruntării cu Habsburgii, ceea ce a făcut ca otomanii să manifeste de cele mai multe ori prudenţă şi reţinere în raporturile cu factorii politici din principatul intracarpatic. În schimb, dominaţia otomană asupra Ţării Româneşti şi asupra Moldovei a fost mult mai apăsătoare, atât în plan politic, cât şi în plan economic. Această dominaţie a şi durat diferit. Astfel, dincolo de unele eclipse temporare, dintre care cea mai importantă a fost generată de ridicarea antiotomană din 1594 (controlul otoman restabilindu-se gradual abia în 1604-1613), în Transilvania dominaţia otomană a durat doar până la 1687, în timp ce Ţara Românească şi

Moldova au rămas dependente de Imperiul Otoman până în secolul al XIX-lea.

Istoricii români au discutat mult dacă statutul de vasalitate şi totodată de autonomie al Ţărilor Române a fost stabilit prin acte scrise (tratate sau acorduri explicite). Încă din anul 1908, Constantin Giurescu a demonstrat faptul că tratatele invocate de boierii români începând din 1772, tratate publicate şi comentate copios de istoriografia secolului al XIX-lea, reprezintă falsuri târzii realizate de aceşti boieri pentru a justifica revendicările lor adresate marilor puteri. Această demonstraţie a eliminat din discuţie numai textele publicate în secolul al XIX-lea, nu şi posibilitatea reală ca acordurile otomano-române să fi fost consemnate de alte texte. Şi, ulterior, specialiştii istoriei otomane au găsit altfel de texte, aşa-numite *'ahd-name* („cărţi de legământ") unilaterale acordate de sultan domnilor români, ca şi principilor Transilvaniei şi altor suverani. Dincolo de elementele retorice, aceste acte cuprindeau doar câteva elemente comune de conţinut: recunoaşterea superiorităţii partenerului musulman (deci a Imperiului Otoman), formula *dosta dost ve düşmana düşman olub* („să fie prieten prietenilor şi duşman duşmanilor") semnificând alinierea politicii externe la cea a Imperiului Otoman, cuantumul haraciului şi declaraţia sultanului de a acorda pacea partenerului nemusulman (în acest caz Ţărilor Române), ceea ce de obicei semnifica şi neamestecul său în treburile interne ale acestuia, aspect care însă de obicei nu era menţionat în mod special. Restul prevederilor referitoare la autonomia Ţărilor Române s-au conturat treptat, au devenit parte a cutumei relaţiilor româno-otomane şi au fost eventual incluse în diverse acte oficiale mai târzii. Pornind de la această combinaţie de stipulaţii scrise, practici cutumiare şi elemente periodic renegociate tacit sau explicit, istoricii au putut reconstitui **statutul de autonomie al Ţărilor Române**, reţinând[30]: păstrarea domniei de rit creştin, fie prin alegerea domnului de către ţară şi confirmarea sa de către sultan, fie prin numirea sa directă de către suveranul otoman; conservarea „drepturilor şi a libertăţilor ţării", „după datina cea veche", ceea ce a inclus acceptarea de către statul otoman a faptului că musulmanii nu trebuie să se stabilească în Ţările Române; plata haraciului şi a peşcheşurilor protocolare către sultan şi marii dregători otomani; alinierea politico-militară, care a inclus obligaţia domnilor de a trimite trupe la expediţiile otomane şi, pe de altă parte, obligaţia sultanului de a-i proteja pe tributari de agresiuni externe; protecţia acordată negustorilor; retrocedarea fugarilor şi prizonierilor; regim vamal preferenţial etc.

În cadrul raporturilor Imperiului Otoman cu Ţările Române **un rol crucial a revenit instituţiei domniei**. Consolidarea controlului otoman şi intensificarea dominaţiei otomane la mijlocul secolului al XVI-lea au avut ca urmare şi amestecul crescând al factorilor de putere de la Istanbul în desemnarea domnilor Ţării Româneşti şi Moldovei. În acest context, alegerea domnilor de către ţară sau moştenirea tronului au devenit excepţii, procedura cea mai obişnuită a domniei fiind captarea bunăvoinţei sultanului şi a înalţilor dregători otomani şi numirea directă de la Poartă. Deşi excepţiile nu au lipsit, iar sistemul nu s-a impus peste noapte, se poate aprecia că numirea directă a domnilor a devenit regulă în Ţara Românească după 1545 şi în Moldova după 1572[31], prevalând apoi până în

secolul al XIX-lea. Aducerea domniei din Ţara Românească şi Moldova la discreţia factorilor de decizie otomani a facilitat sporirea presiunii economice otomane asupra celor două state extracarpatice, presiune care a depăşit-o cu mult pe cea exercitată asupra Transilvaniei.

I.2.2.1. Presiunea economică otomană

Dimensiunea economică a dominaţiei otomane asupra Ţărilor Române a îmbrăcat forme multiple, cererile de produse şi forţă de muncă împletindu-se cu cele de bani şi cu restricţiile comerciale. Elementul cel mai caracteristic a fost creşterea obligaţiilor băneşti ale Ţărilor Române către Poartă. Aceste obligaţii cuprindeau atât tributul propriu-zis (haraciul), cât şi darurile protocolare oficiale pentru sultan şi pentru marii dregători otomani (peşcheşuri) şi mai ales sumele secrete acordate ca mită pentru obţinerea şi păstrarea tronului, ca şi pentru eliminarea diverşilor contracandidaţi.

Dintre aceste obligaţii, evident **haraciul** este cel mai bine cunoscut. Evoluţia sa a fost reconstituită mai întâi de Mihai Berza[32] pe baza surselor occidentale şi româneşti, precizată de Mihai Maxim[33], Tahsin Gemil[34] şi Valeriu Veliman[35] prin confruntarea cu izvoarele otomane, şi tabelizată de mine pentru secolul al XVI-lea[36]. Astfel, haraciul Ţării Româneşti a crescut relativ lent în primele patru decenii ale secolului al XVI-lea (550.000 de aspri în 1500, 700.000 de aspri în 1512, 1.100.000 de aspri în 1541), apoi s-a mărit practic de cinci ori în următoarele patru decenii (cu o primă mărire considerabilă în 1545, şi apoi sporuri succesive care au ajuns la 6.150.000 de aspri în 1574-1583, adică un maxim de 104.237 galbeni[37] anual). Ulterior, măririle nominale au fost erodate de devalorizarea monedei otomane de calcul, iar după ridicarea antiotomană din 1594 şi după restabilirea dominaţiei otomane la începutul secolului al XVII-lea, cuantumul oficial a fost mult mai mic, variind între 32.000 şi 40.000 de galbeni în perioada 1604-1632. O majorare considerabilă a avut loc în 1632, la venirea pe tron a lui Matei Basarab, când arenda vămilor pe sarea muntenească importată în Imperiul Otoman a fost acordată domnilor Ţării Româneşti şi inclusă în haraci; din 1632 şi până în 1703, haraciul Ţării Româneşti a rămas stabil nominal la 130.000 de taleri, pierzând însă treptat circa o cincime din valoarea reală dată fiind deprecierea monedelor de argint în raport cu aurul. În 1703 haraciul a fost dublat, atingând din nou o valoare apropiată de cea din anii 1574-1583; la sfârşitul lui 1703, Brâncoveanu a obţinut o reducere de la 520 de pungi la 490 de pungi, iar pierderea Olteniei în favoarea Habsburgilor a condus la o nouă reducere, care a durat însă numai până la recuperarea acesteia în 1739. În continuare, haraciul Ţării Româneşti a mai cunoscut două majorări nominale, erodate însă de deprecierea monedelor otomane de argint, iar după 1774 haraciul este plafonat la 309.500 de guruşi, ceea ce, în condiţiile devalorizării accelerate a monedelor otomane, a făcut ca valoarea sa să scadă. Astfel, în 1774 această sumă valora puţin peste 75.000 de galbeni, în 1800 valoarea sa se înjumătăţise, ajungând la mai puţin de 38.700 de galbeni, iar în 1822 aceeaşi sumă mai „făcea” doar mai puţin de 20.000 de galbeni[38]. Haraciul Moldovei a evoluat de la 4.000 de galbeni în primii ani ai secolului al XVI-lea la 10.000 de galbeni în timpul

primei domnii a lui Petru Rareş, 30.000 de galbeni după 1541, 53.000 de galbeni din 1574, apoi un maxim de 66.000 de galbeni în 1583, după care creşterile nominale au fost erodate de devalorizarea asprului (în 1592, cele 7.000.000 de aspri valorau mai puţin de 60.000 de galbeni). După revolta antiotomană din 1594, haraciul Moldovei a fost fixat la sume sensibil mai mici, cuantumul său variind de-a lungul celei mai mari părţi a secolului al XVII-lea în jurul echivalentului a 30.000-35.000 de galbeni; în 1694, haraciul a fost temporar redus la jumătate din cauza consecinţelor catastrofale pentru Moldova ale războiului din 1683-1699, iar la începutul secolului al XVIII-lea a fost fixat la 65.000 de taleri, ceea ce echivala cu 26.000 de galbeni. În secolul al XVIII-lea au avut loc câteva majorări nominale nesemnificative, cuantumul haraciului Moldovei ajungând la 67.944 guruşi în 1774, dar valoarea sa reală a scăzut, mai ales în ultima treime a secolului, la echivalentul a circa 16. 500 de galbeni în 1774 şi la mai puţin de 8.500 de galbeni în 1800. Haraciul Transilvaniei a fost fixat la 10.000 de galbeni în 1541, majorat apoi la 15.000 de galbeni în 1575 şi la 40.000 de galbeni în 1658, cuantum care a rămas stabil până la ieşirea principatului din dependenţa faţă de Poartă odată cu pătrunderea trupelor habsburgice din 1687-1688.

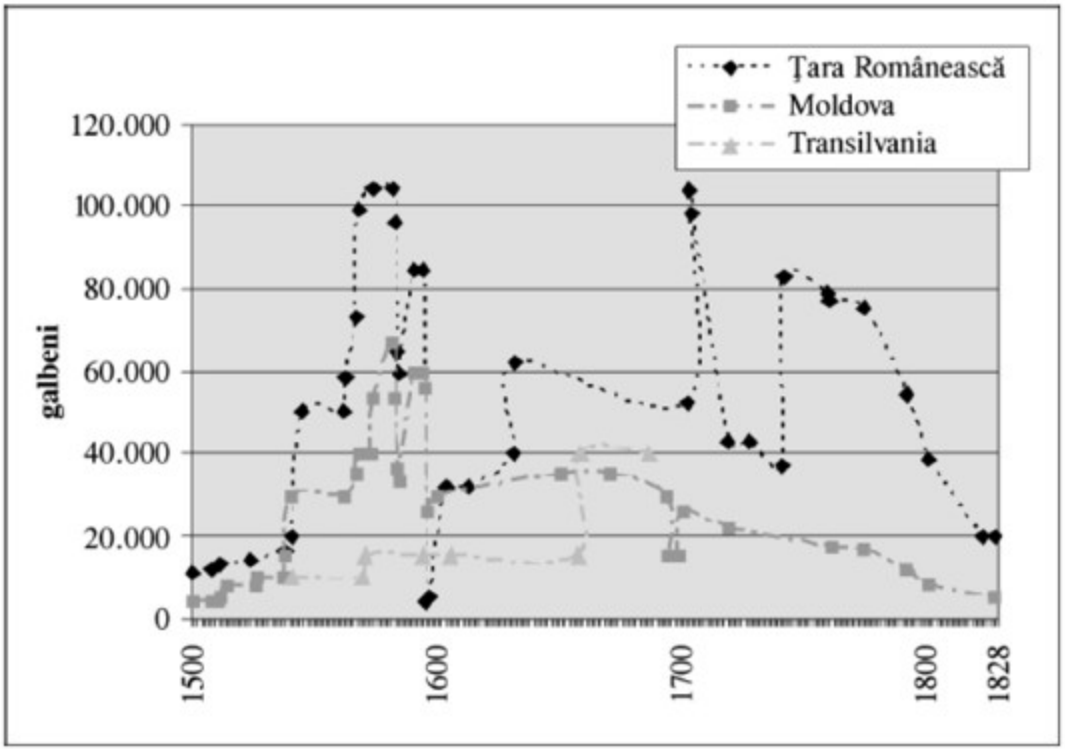

Surse: Murgescu 1996a: 211-214; Veliman 1984: 18-19.
Figura I.1. *Evoluţia haraciului Ţărilor Române* (sec. al XVI-lea - 1828)

Datele referitoare la haraci evidenţiază atât diferenţele dintre statele româneşti, cât şi faptul că sporurile au fost mai pronunţate în secolul al XVI-lea, în timp ce evoluţiile din secolele XVII-XVIII au fost contradictorii, unele sporuri nominale fiind erodate de deprecierea monedei de calcul otomane. Înainte însă de a trage concluzii pripite, se cuvine să observăm faptul că haraciul reprezenta numai „vârful aisbergului” în cadrul

obligaţiilor financiare ale Ţărilor Române către Imperiul Otoman. **Peşcheşurile**[39] erau extrem de diverse, unele fiind anuale, iar altele ocazionale (cele mai importante fiind legate de obţinerea numirii ca domn). Ele puteau consta atât în bani, cât şi în blănuri, şoimi, cai, vase de argint, stofe etc. Încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, valoarea peşcheşurilor a ajuns să o egaleze sau chiar să o depăşească pe cea a haraciului. În secolul al XVII-lea s-au adăugat noi peşcheşuri, dintre care amintim îndeosebi „darea de Bayram", peşcheşul de reînnoire a domniei (*mucarer*; au coexistat un mucarer mare, plătit în principiu la fiecare trei ani şi un mucarer mic, anual) şi – uneori – un peşcheş special plătit la urcarea pe tron a unui nou sultan (*cülĹ±s-u hümâyĹ±n*); în consecinţă, cel puţin în cazul Moldovei şi al Ţării Româneşti, cuantumul total al peşcheşurilor l-a depăşit semnificativ pe cel al haraciului. Tendinţa de multiplicare şi sporire a peşcheşurilor a continuat în secolul al XVIII-lea, cel mai semnificativ caz fiind cel al geaigelei, care, după ce iniţial avea semnificaţia unui peşcheş plătit la numirea în domnie, a devenit în 1761 o dare anuală, cu un cuantum mult mai mare decât haraciul (astfel, dacă haraciul Ţării Româneşti era în acel an de 309.500 de guruşi, geaigeaua era de 500.000 de guruşi pentru sultan şi 125.000 de guruşi pentru marele vizir, deci un total mai mult decât dublu faţă de haraci). Dacă peşcheşurile erau daruri protocolare „oficiale", cu cuantumuri statornicite în timp şi bine cunoscute tuturor, mult mai greu sunt de estimat diversele sume date neoficial factorilor decidenţi de la Poartă, fie pentru obţinerea sau păstrarea tronului, fie pentru obţinerea altor favoruri politice sau economice. Aceste sume, care pot fi catalogate drept „mită" (termenul otoman era *rüşvet*), se lasă greu şi incomplet surprinse cantitativ în izvoare. Totuşi, în cazul Ţării Româneşti din anii 1581-1590 cuantumul lor l-a depăşit pe cel al haraciului şi peşcheşurilor luate la un loc[40]; în secolele următoare, sumele date ca *rüşvet* au fost în continuare ridicate, dar ponderea lor în cadrul plăţilor totale către Imperiul Otoman par să fi scăzut într-o oarecare măsură, îndeosebi datorită creşterii ponderii peşcheşurilor şi a cheltuielilor cu **obligaţiile de aprovizionare**[41]. Acestea din urmă ridică probleme deosebit de complicate pentru istoricii care încearcă să le cuantifice impactul economico-financiar. Dificultăţile provin atât din diversitatea şi neregularitatea solicitărilor otomane de produse şi prestaţii, cât şi din faptul că preţul oficial cu care erau calculate respectivele livrări diferea de preţul pieţei (de altfel, chiar respectivele livrări distorsionau preţurile pe o piaţă de mărfuri relativ „subţire"). Fără a intra în detalii, ne vom mulţumi să observăm faptul că obligaţiile de aprovizionare au crescut sensibil în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi în primele două decenii ale secolului al XIX-lea[42], când, printre altele şi datorită scăderii valorii reale a obligaţiilor băneşti, contravaloarea produselor şi prestaţiilor Ţărilor Române a ajuns să o depăşească pe cea a haraciului şi chiar pe cea a peşcheşurilor. Astfel, potrivit unei situaţii alcătuite în 1820 de consulul rus Pini, totalul produselor trimise la Istanbul sau la cetăţile otomane de la Dunăre ca urmare a unor rechiziţii oficiale în folosul Porţii a valorat 8,1 milioane de piaştri (guruşi)[43]; nu toată această sumă reprezenta o pierdere netă, deoarece principial statul otoman plătea respectivele furnituri. Totuşi, din cauza diferenţelor de preţ, ca şi a faptului că au fost unele furnituri neachitate sau, uneori domnii şi-au însuşit banii achitaţi de

otomani fără a mai plăti pe producători (sau că după caz, pe furnizori)[44], pierderile au fost apreciabile. Aceeaşi anchetă rusă evidenţiază faptul că pierderile nete suferite de Ţările Române ca urmare a sistemului de furnituri oficiale s-au ridicat pentru anii 1812-1819 la peste 21 de milioane de piaştri (guruşi) pentru Ţara Românească şi la puţin sub 12,7 milioane de piaştri pentru Moldova[45], ceea ce conduce la medii anuale (desigur, discutabile în contextul deprecierii piastrului otoman) de 2,6 milioane de piaştri pentru Ţara Românească şi aproape 1,6 milioane de piaştri pentru Moldova. Dacă acceptăm o rată de schimb de 12 piaştri pentru un ducat veneţian la sfârşitul intervalului respectiv[46], rezultă pierderi medii anuale de 216.000 de galbeni pentru Ţara Românească şi de 133.000 de galbeni pentru Moldova.

Toate aceste elemente îngreunează foarte mult încercările de a realiza **bilanţul financiar al exploatării Ţărilor Române de către Imperiul Otoman**[47]. Primul istoric care s-a încumetat la realizarea unor asemenea calcule globale pentru Ţara Românească a fost Mihai Berza. El a calculat sumele plătite de Ţara Românească la echivalentul a 650.000 de galbeni anual în anii 1581-1590, sub 100.000 de galbeni anual în anii 1604-1613, 218.000 de galbeni anual în anii 1694-1703, şi din nou circa 650.000 de galbeni anual în anii de dinainte de războiul ruso-otoman din 1768-1774[48]. În ceea ce mă priveşte, am (re)calculat sumele pentru secolul al XVI-lea, ajungând la un cuantum de sub 30.000 de galbeni anual la începutul secolului şi la o medie de circa 600.000 de galbeni anual pentru perioada 1581-1594[49]. Totodată, am realizat estimări similare şi pentru Moldova, ajungând la sub 10.000 de galbeni anual la începutul secolului al XVI-lea şi la mai mult de 300.000 de galbeni anual în anii 1582-1591[50]. În cazul Transilvaniei din perioada anterioară ridicării antiotomane din 1594, este vorba de sume mult mai mici, haraciul de 15.000 de galbeni fiind suplimentat doar ocazional şi puţin semnificativ prin peşcheşuri sau prin alte plăţi[51]. Pentru secolele XVII-XVIII nu au mai fost realizate verificări ale estimărilor lui Mihai Berza, dar experienţa verificării pentru anii 1581-1590, ca şi calitatea superioară a informaţiilor folosite de el pentru perioadele 1694-1703 şi 1731-1768 ne îngăduie să afirmăm că, dincolo de probabile corecturi de fineţe, ordinele de mărime la care a ajuns el au toate şansele să fie confirmate de cercetările viitoare. De asemenea, trendul indicat de Mihai Berza pentru Ţara Românească – sporire a exploatării economice otomane în secolul al XVI-lea, scădere severă la începutul secolului al XVII-lea, când s-a restabilit dominaţia otomană după revolta antiotomană din 1594, creştere lentă în secolul al XVII-lea şi apoi relativ accelerată în secolul al XVIII-lea, atingând înainte de 1768 din nou cuantumul din anii 1581-1590 – este în mare măsură valabil şi pentru Moldova, cu menţiunea că, în cazul acesteia din urmă, criza de la sfârşitul secolului al XVII-lea a făcut ca şi obligaţiile economice către Imperiul Otoman să rămână relativ scăzute.

Pe de altă parte însă, este destul de evident faptul că **secolul al XVIII-lea** nu se prezintă unitar din punctul de vedere al presiunii economice otomane asupra Ţărilor Române. Obsesia existenţei unei perioade a domniilor fanariote pe întregul interval 1711/1716-1821, cu toate conotaţiile negative atribuite acestora, i-a împiedicat pe mulţi istorici să evalueze realist situaţia Ţărilor Române în raport cu Imperiul Otoman.

Desigur, mulţi istorici au observat faptul că după 1774 interferenţele marilor puteri, îndeosebi ale Rusiei, au limitat exploatarea economică a Ţării Româneşti şi Moldovei de către Imperiul Otoman[52]. Pe de altă parte însă, retorica izvoarelor de epocă, ce acuzau gravitatea exploatării şi sumele nominale tot mai mari care apar în aceste izvoare au întărit ideea că exploatarea s-a accentuat spre sfârşitul „perioadei fanariote", ceea ce, se consideră, ar fi fost una dintre cauzele principale ale revoluţiei din 1821. „Accentuarea exploatării ţărilor noastre, mai cu seamă în a doua decadă a secolului al XIX-lea, a provocat în 1821 izbucnirea mişcării revoluţionare de sub conducerea lui Tudor Vladimirescu, care [...] a dus la înlăturarea regimului fanariot în Moldova şi Ţara Românească"[53]. În realitate însă, cele 7 milioane de piaştri (guruşi) estimate de consulul rus Pini pentru Ţara Românească în 1820[54] valorau cel mult 583.000 de galbeni[55], deci mai puţin decât cuantumurile atinse în anii 1581-1594 sau înainte de 1768. În cazul Moldovei, chiar dacă adăugăm la sumele plătite de vistierie (930.000 de guruşi în 1816/1817)[56] şi contravaloarea furniturilor (1,6 milioane de guruşi în medie anuală pentru intervalul 1813-1819, dar ceva mai puţin în 1816 şi 1817), tot ajungem la un total de circa 2,5 milioane de guruşi, deci valorând „doar" circa 210.000 de galbeni. În concluzie, apreciem că după 1769-1774 trendul crescător al presiunii economice otomane a fost întrerupt şi că, în ciuda nominalurilor tot mai ridicate, limitările impuse de Rusia şi deprecierea monedei otomane au făcut ca sumele reale să fie sensibil mai reduse. Pe de altă parte, discuţia evoluţiei comparative pe intervale mari de timp nu trebuie să ne facă să neglijăm fluctuaţiile considerabile pe intervale mai scurte de timp. Astfel, este evident faptul că presiunea economică otomană a fost mai mare în anii 1812-1820 decât în perioada 1802-1806, când hatişeriful din 1802 impusese limitări severe ale plăţilor şi furniturilor către Poartă. Aceasta pentru a nu mai vorbi de lungile perioade de ocupaţie militară rusă (1769-1774, 1806-1812) sau austriaco-rusă (1788/1789-1791), când plăţile către Imperiul Otoman au fost întrerupte. De aceea, dacă ar fi să emitem o judecată globală pentru perioada 1774-1821, considerăm că media anuală a sumelor cedate Imperiului Otoman a fost mai mică decât cuantumurile estimate de noi pentru anii 1816/1817 (Moldova) şi 1820 (Ţara Românească). Comparativ cu maximumurile din anii 1581-1594 şi 1731-1768, scăderea presiunii economice otomane la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi în primii ani ai secolului al XIX-lea este încă şi mai pronunţată.

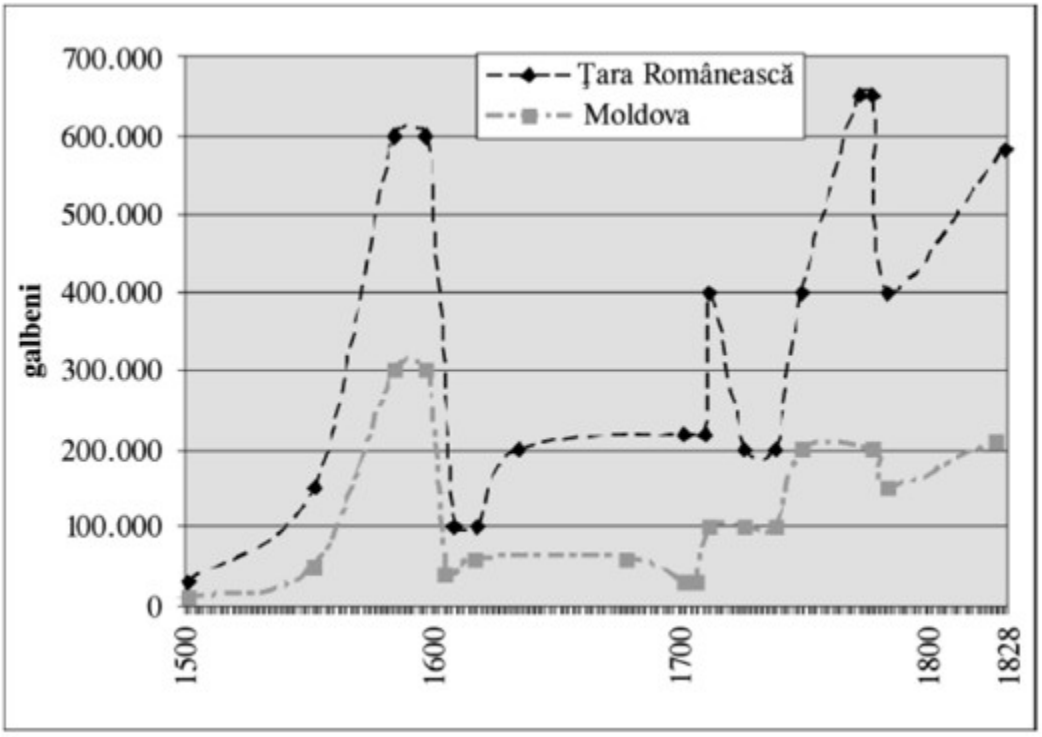

Figura I.2. *Povara financiară a dominaţiei otomane asupra Ţării Româneşti şi Moldovei (sec. al XVI-lea - 1828)*

I.2.2.2. Fiscalitatea

Presiunea economică otomană a determinat ample procese adaptative în Ţara Românească şi Moldova. Primul, şi cel mai direct, a fost **sporirea dramatică a fiscalităţii**, menită să pună la dispoziţia domniei fondurile solicitate de Poartă.

În secolele XIV-XV Ţările Române fuseseră state cu o fiscalitate limitată[57]. Gradul de monetarizare a economiei era redus, iar majoritatea dărilor directe erau percepute în natură. Corvezile supuşilor şi prebendele pentru curteni şi slujitori aveau un rol esenţial în funcţionarea statului. În aceste condiţii, atât cheltuielile, cât şi veniturile băneşti ale domniei erau relativ modeste. Această situaţie s-a modificat radical în secolul al XVI-lea[58], sub impactul nevoilor crescute de bani pentru a face faţă plăţilor către Imperiul Otoman. Principala mutaţie a fost **creşterea masivă a impozitelor directe**, combinată cu trecerea la perceperea lor în bani. Dintre aceste dări, în secolul al XVI-lea cea mai importantă a fost birul, cunoscut şi sub numele „darea împărătească”, ce exprimă şi la nivel terminologic legătura sa cu plăţile către Poartă. Birul este atestat încă din prima jumătate a secolului al XV-lea atât în Ţara Românească, cât şi în Moldova, fiind perceput în unele cazuri pe avere (în principal pe ocina şi pe vitele contribuabilului) şi în alte cazuri pe capul birnicului[59]. Alături de bir, care cunoaşte o creştere spectaculoasă, în secolul al XVI-lea apar şi o serie de noi impozite directe de repartiţie, dintre care unele poartă chiar numele monedelor în care era calculată valoarea lor (de exemplu, „2 zloţi”, „50 de aspri” etc.). Dările de cotitate erau extrem de variate, cele mai importante fiind găleata (pe cereale), oieritul (goştina oilor), goştina pe porci,

dijmăritul (albinăritul), vinăriciul, ilişul (pe cai); percepute iniţial în natură, aceste dări au fost cerute tot mai mult în bani, pierzând treptat legătura cu volumul producţiei şi devenind de fapt dări de repartiţie. Pe lângă mărirea dărilor pentru contribuabilii obişnuiţi, domnii Ţării Româneşti şi mai ales cei ai Moldovei au încercat, la fel ca alţi suverani din Europa secolului al XVI-lea, să impună şi privilegiaţii. Evident, aceste tentative au stârnit o împotrivire considerabilă a boierilor şi a clerului, împotrivire ce transpare cu putere în izvoarele de epocă[60]. Dincolo de avatarurile diverselor tentative de impunere a privilegiaţilor, până la urmă sporul fiscalităţii i-a afectat şi pe aceştia, fie prin diverse dări speciale (birul curtenilor, birul slujitoresc, birul popesc etc.), fie prin spolieri selective (confiscări de averi pentru „hiclenie" reală sau inventată, rechiziţionarea odoarelor bisericeşti etc.), fie prin alte expediente, inclusiv împrumuturi forţate sau vânzări ale unor părţi ale domeniului domnesc.

Rezultatul acestor evoluţii a fost în primul rând sporirea considerabilă a presiunii fiscale, sau – altfel spus – mărirea părţii din produsul social care era însuşită de stat. Aici trebuie observat însă imediat că cea mai mare parte a sumelor încasate lua foarte repede calea plăţilor către Imperiul Otoman şi că, de fapt, veniturile domniei nici nu au putut ţine pasul cu sporirea cuantumului acestor plăţi, ceea ce a condus la acumularea treptată a unor mari datorii faţă de creditorii proveniţi din lumea otomană[61].

Creşterea poverii fiscale a fost semnificativă deja în al treilea sfert al secolului al XVI-lea şi a devenit explozivă în anii 1580-1594. Această constatare se verifică atât prin inventarierea informaţiilor din izvoare referitoare la cuantumul birului din Ţara Românească[62], cât şi prin calcule macroeconomice pornind de la totalul veniturilor strânse de domni şi de la numărul estimat al populaţiei. Evaluările cantitative evidenţiază pe de o parte faptul că tendinţa de creştere a poverii fiscale a fost comună întregului spaţiu românesc (ca şi celei mai mari părţi a Europei), cât şi o accentuare a diferenţierilor provinciale, sporul fiscalităţii fiind relativ limitat în Transilvania, considerabil în Moldova şi extrem în Ţara Românească[63]. Comparaţiile cu alte state ale vremii dezvăluie fără echivoc caracterul excepţional al presiunii fiscale din Moldova şi mai ales din Ţara Românească înainte de 1594, mai ales dacă avem în vedere şi diferenţele între nivelurile generale de dezvoltare ale diferitelor ţări.

Tabelul I.2. *Cuantumul prelevărilor statale pe locuitor la sfârşitul secolului al XVI-lea*

Statul	Galbeni	Kilograme de grâu
Anglia (1600)	0,25	21,5
Provinciile Unite (1650)	4,50	148
Veneţia (1600)	2	50
Polonia (1580)	0,14	10
Ţara Românească (1590)	2	134
Moldova (1590)	1	67
Transilvania (1590)	0,4	40
Imperiul Otoman (1581-1583)	0,5	60
Banatul otoman (1581)	>0,5	>50
Brăila (1598)	0,91	55
India Mogulă (1600)	0,34	86

Sursa: Murgescu 1996a: 288.

„Excepţionalismului fiscal” al Ţării Româneşti nu a durat mult. După cum a evidenţiat deja Damaschin Mioc, în 1603-1604 povara fiscală din Ţara Românească era, în termeni monetari, de 2-3 ori mai mică decât înainte de 1594[64], ceea ce înseamnă că ea coborâse sub un galben/locuitor. Această evoluţie evidenţiază o dată în plus legătura strânsă dintre cuantumul poverii fiscale şi cel al plăţilor către Imperiul Otoman (vezi *supra*, I.2.2.1). „Reintrarea în normalitate” a fost însă relativă, Ţara Românească rămânând şi în secolele XVII-XVIII o zonă cu o fiscalitate ridicată comparativ cu alte ţări europene.

Sintetizând, putem aprecia că secolul al XVI-lea a însemnat trecerea Ţării Româneşti şi a Moldovei la un sistem cu fiscalitate ridicată, determinată de (şi corelată cu) nivelul plăţilor politice către Imperiul Otoman. După o evoluţie extremă în anii 1580-1594 şi după convulsiile datorate confruntărilor militare cu Imperiul Otoman din anii 1594-1604, sistemul s-a stabilizat în secolul al XVII-lea şi a continuat să funcţioneze – în liniile sale esenţiale – până la începutul secolului al XIX-lea.

Implicaţiile fiscalităţii ridicate au fost multiple. Cea mai importantă a fost neîndoielnic presiunea exercitată asupra contribuabililor de a procura de undeva sumele de bani solicitate de fisc. Cum detezaurizarea acumulărilor anterioare – câte vor fi fost, mai degrabă puţine – nu putea rezolva durabil problema, pentru majoritatea contribuabililor soluţia nu putea proveni decât din vânzarea unei părţi crescânde din produsele şi bunurile lor. Rezultatul a fost deci comercializarea forţată a unei părţi tot mai mari din producţie şi uneori chiar din avuţia acumulată. Înainte de a discuta mai pe larg caracteristicile acestei comercializări, se cuvine să observăm că – mai ales în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când sporul fiscalităţii a fost extrem – pentru mulţi ţărani veniturile obţinute din vânzarea roadelor muncii lor (mai ales animale, produse animaliere, cereale etc.) au fost insuficiente, ceea ce i-a obligat să caute surse suplimentare de bani pentru a-şi putea plăti dările. Prima soluţie a fost contractarea unor împrumuturi în condiţii cămătăreşti, iar atunci când această soluţie a fost epuizată (sau, din diverse motive, creditul nu era accesibil) mulţi ţărani liberi au trebuit să-şi vândă pământul şi/sau să se vândă pe sine. Fiscalitatea ridicată a condus deci la ruinarea unei mari părţi a ţărănimii libere şi la accentuarea procesului de „rumânire”, adică de trecere în situaţii de dependenţă personală faţă de boieri sau faţă de marii proprietari ecleziastici, în primul rând faţă de mănăstiri. Dificultăţile pe care le-au cunoscut categoriile curtenilor şi slujitorilor, chemate şi ele să contribuie la acoperirea nevoilor băneşti ale domniei, ca şi cele ale orăşenilor, apăsaţi de dări şi supuşi unei severe concurenţe din partea negustorilor proveniţi din Imperiul Otoman, au contribuit şi ele la amplificarea procesului de polarizare a structurii sociale, foarte vizibil în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

I.2.2.3. Comerţul

Mulţi istorici au considerat că secolul al XVI-lea a fost un moment decisiv în trecerea la economia de schimb de mărfuri sau, altfel spus, în a conferi comerţului un rol hotărâtor în dezvoltarea economică a lumii. De cele mai multe ori, ei insistă fie pe creşterea ponderii schimbului de mărfuri în ansamblul economiei, fie pe mutaţiile survenite la nivelul ierarhiilor comerciale, îndeosebi pe consecinţele marilor descoperiri geografice şi pe preponderenţa comerţului din ţările limitrofe Oceanului Atlantic în raport cu cele din regiunea Mării Mediterane.

Mutaţii majore au avut loc în secolul al XVI-lea şi în ceea ce priveşte comerţul din Ţările Române, dar acestea au avut numeroase particularităţi, care limitează convergenţele cu evoluţiile din alte părţi ale lumii.

Înainte de 1500 rolul comerţului fusese relativ limitat în teritoriile româneşti. Comerţul local era limitat de gradul redus de urbanizare, precum şi de autosuficienţa alimentară a domeniilor boiereşti şi mănăstireşti. Este adevărat, încă din secolul al XIV-lea prin Ţările Române treceau drumuri ale comerţului internaţional la mare distanţă, care legau Marea Neagră de Europa Centrală. Pe aceste drumuri erau tranzitate produse orientale, mai ales mirodenii şi ţesături, precum şi variate produse meşteşugăreşti provenite din Europa Apuseană şi centrală, mai ales postavuri şi obiecte de metal. Treptat, acest negoţ la mare distanţă a stimulat şi cererea locală, astfel încât unele dintre mărfurile enumerate mai sus au început să fie vândute şi reprezentanţilor elitelor din Ţara Românească şi Moldova. Încă mai importantă a fost acumularea de bogăţie din oraşele săseşti din Transilvania. Cererea acestora a stimulat comerţul la distanţă medie cu bunuri de larg consum din Ţara Românească şi din Moldova, îndeosebi comerţul cu peşte provenit din bălţile Dunării de Jos. În felul acesta, comerţul internaţional la mare distanţă, cu mărfuri de lux, a stimulat şi dezvoltarea unor reţele regionale de diviziune a muncii, care au contribuit la atragerea în cadrul economiei de schimb a unor părţi crescânde din societatea românească. Totuşi, acest efect de antrenare a rămas inevitabil limitat. Cantităţile relativ mici ale exporturilor muntene şi moldoveneşti la Braşov[65], care pentru Ţara Românească reprezentau totuşi principalul debuşeu extern, dovedesc faptul că, exceptând satele şi domeniile specializate în comerţul cu peşte, societatea românească extracarpatică era doar puţin antrenată în aceste reţele comerciale.

Curând după 1500 comerţul la mare distanţă care trecea prin Ţările Române a intrat în **criză**. Cauza a fost blocarea de către portughezi a fluxului de mărfuri orientale, în primul rând de mirodenii, care soseau prin Levant şi erau apoi tranzitate prin Ţările Române spre Europa Centrală. Absenţa mirodeniilor şi a celorlalte mărfuri orientale a creat dificultăţi în finanţarea negoţului în contrapartidă cu postavuri şi produse metalice din Europa Centrală şi a condus la reducerea drastică a fluxurilor comerţului la mare distanţă. Atunci când, spre 1540, comerţul levantin cu produse orientale a fost relansat, mutaţiile generate de presiunea economică otomană îşi făcuseră deja simţite efectele, iar ponderea tranzitului la mare distanţă în ansamblul economiei nu a mai fost la fel de mare ca înainte de criză.

Plăţile către Imperiul Otoman şi fiscalitatea internă au condus relativ rapid la deprimarea cererii interne de mărfuri de import. Registrele comerciale de la Braşov din anii 1503-1554 atestă scăderea cantităţilor şi valorii produselor meşteşugăreşti importate în Ţara Românească[66]. Dincolo de eventualele efecte de stimulare a producţiei meşteşugăreşti locale, menită a suplini importurile devenite prea scumpe, este evident faptul că **slăbiciunea cererii interne** a rămas o caracteristică importantă a economiei Ţării Româneşti şi Moldovei până către sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Cum piaţa internă nu era capabilă să ofere sumele de bani de care aveau nevoie producătorii pentru a-şi plăti dările, un rol crescând a revenit negustorilor străini, mai ales celor veniţi din lumea otomană. Aceştia, uneori împreună cu negustorii localnici, au dat expresie economică cererii crescânde de produse care se manifesta în „lungul secol al XVI-lea" atât în Imperiul Otoman, cât şi în Europa Centrală. Creşterea economică ce a avut loc în ambele economii-univers – cea otomană centrată în jurul Istanbulului şi cea vest-europeană, în cadrul căreia rolul de centru a trecut de la Veneţia la Anvers, la Genova şi apoi la Amsterdam – a cuprins şi o componentă semnificativă de creştere a preţurilor. Depresia pieţei interne şi preţurile ridicate de pe pieţele otomană şi central-europeană au generat o **conjunctură favorabilă pentru exporturile din Ţările Române**, care s-au transformat în veritabile „economii de export".

Nu orice produs putea fi însă exportat în egală măsură. În mod normal, un flux comercial ia naştere atunci când agenţii economici, în acest caz negustorii, apreciază că diferenţa dintre preţul de achiziţie şi preţul anticipat de vânzare este suficient de mare pentru a acoperi cheltuielile implicate de operaţiunea de comercializare şi pentru a asigura un profit consistent. Dintre cheltuieli, un rol-cheie îl aveau cele legate de transport, care, dat fiind nivelul tehnic al vremii, erau considerabile, mai ales atunci când mărfurile trebuiau transportate pe drumurile de uscat. Împreună cu elementele ce ţin de nivelul preţurilor pe diversele pieţe, aceste constrângeri explică de ce produsele româneşti au fost angrenate în mod diferenţiat în boom-ul exporturilor din secolul al XVI-lea.

Mulţi istorici au pus **cerealele** la loc de frunte printre exporturile româneşti din secolele XVI-XVIII. Un argument în favoarea unei asemenea opţiuni ar putea fi ponderea producţiei cerealiere în cadrul economiei unor teritorii cu predominant agrară, cum erau Ţările Române în epoca modernă timpurie. Argumente suplimentare sunt oferite de unele izvoare de epocă, ce prezintă Ţările Române drept „grânar" sau „cheler" al „împărăţiei", adică al Istanbulului. Aceasta pentru că dependenţa comerţului cu cereale de disponibilitatea drumurilor pe apă – la scara epocii, cerealele erau o marfă cu volum mare în raport cu preţul, şi deci în cazul căruia cheltuielile de transport tindeau să fie foarte mari – interzicea exporturile spre Ungaria sau Polonia, pentru a nu mai aduce în discuţie ţări mai îndepărtate; de altfel, chiar şi în ceea ce priveşte raporturile dintre statele româneşti extracarpatice şi Transilvania, Radu Manolescu constata „caracterul întâmplător al comerţului cu grâne" dintre ele[67]. Rămân deci de discutat doar exporturile de cereale spre Imperiul Otoman. Studiul critic al informaţiilor păstrate de izvoarele de epocă, precum şi absenţa unei diferenţe suficient de mari între preţurile din Ţara Românească şi Moldova

şi cele din Istanbul şi din celelalte oraşe otomane, ne-au condus la constatarea că exporturile româneşti de cereale au fost modeste cantitativ în secolul al XVI-lea. Chiar şi atunci când cantităţilor vehiculate de negustorii propriu-zişi li s-au adăugat solicitări oficiale, care excedau logica comercială, totalurile anuale din această perioadă nu au depăşit în nici una dintre situaţiile cunoscute de noi echivalentul a 10.000 de tone (deci hrana pentru 50.000 de oameni), fiind însă de cele mai multe ori sensibil mai mici[68]. Cantităţile de grâne trimise la Istanbul (sau în alte părţi ale Imperiului Otoman) au rămas relativ mici şi în secolul al XVII-lea şi în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea. Este adevărat, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea solicitările otomane de cereale au început să crească. Astfel, începând din 1756 şi până în 1769 din Ţara Românească a fost percepută o dare specială în cereale, numită *mukayese*, şi care cuprindea 35.000 de chile de Brăila anual, deci ceva mai puţin de 11.000 tone[69]. Era un salt, mai ales dacă avem în vedere că până la acea dată documentele nu atestă niciodată cantităţi mai mari de 5.000 de tone anual pentru Ţara Românească. Deşi cantităţile au crescut în acea perioadă şi pentru Moldova, ponderea Ţărilor Române în aprovizionarea de ansamblu a Istanbulului a rămas minoritară. Astfel, un studiu al lui Lütfi Güçer a evidenţiat că în 1758 au fost aduse la Istanbul un total de peste 7 milioane de chile de Istanbul (peste 175.000 de tone) de cereale (grâu şi orz), dintre care mai puţin de 9% proveneau de la Brăila şi Galaţi; chiar dacă avem în vedere posibilitatea ca cereale moldoveneşti să fi fost încărcate şi prin Ismail, Chilia şi Cetatea Albă, precum şi dacă adăugăm cantităţile trimise ca *mukayese*, neînregistrate în izvoarele folosite de Lütfi Güçer, cota parte combinată a Moldovei şi Ţării Româneşti tot nu depăşeşte 20-25%. Cantităţile trimise la Istanbul au mai crescut puţin în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi în primele decenii ale secolului al XIX-lea, ajungând în perioada de pace de după 1812 la medii anuale de circa 25.000 de tone pentru Ţara Românească şi 14.000 de tone pentru Moldova[70]. Chiar şi aşa, cerealele exportate din Ţările Române nu depăşeau 25% din importurile Istanbulului. Mai mult, comparând aceste cifre cu producţia agricolă totală a Ţării Româneşti şi având probabil în minte şi cantităţile mult mai mari din perioada următoare, Andrei Oţetea conchidea: „Aceste cifre arată că Ţările Române, cu toate progresele realizate, sunt abia la începutul procesului care avea să facă din ele mari exportatoare de grâne”[71]. Pe de altă parte, din punct de vedere valoric exporturile de cereale nu au reprezentat în secolul al XVI-lea decât 5-10% din exporturile Ţării Româneşti şi Moldovei[72], iar la începutul secolului al XIX-lea procentul, deşi crescut, era de doar circa 11% în cazul Ţării Româneşti şi puţin sub 12% în cazul Moldovei[73].

Sarea reprezenta o bogăţie importantă pentru Ţările Române şi unul dintre produsele exportate încă din Evul Mediu. Piaţa otomană a oferit un debuşeu important pentru sarea românească, ceea ce a determinat creşterea producţiei. Pornind de la date provenite dintr-un document otoman, Mihai Maxim apreciază exporturile muntene de sare din timpul domniei lui Petru cel Tânăr (1559-1568) la circa 5 milioane de ocale (circa 6.000 de tone)[74]. Pentru Moldova şi Transilvania nu avem date cantitative la fel de precise, dar ştim că şi ele au exportat cantităţi considerabile de sare, în secolul al XVII-lea ajungându-se chiar la delimitarea teritoriilor

otomane în care aveau voie să exporte cele trei principate. Creşterea exporturilor de sare a continuat în secolele XVII-XVIII[75]. În secolul al XVIII-lea exporturile muntene au depăşit sigur 10 milioane de ocale, atingând chiar 14 milioane de ocale înainte de 1768, iar în prima jumătate a secolului al XIX-lea, dincolo de variaţii conjuncturale puternice (maxima fiind de 35-38 milioane de ocale în 1834) a ajuns la o medie de 15-16 milioane de ocale anual (circa 20 de milioane de tone). Exporturile moldoveneşti, deşi mai mici decât cele ale Ţării Româneşti şi împărţite între piaţa otomană şi cea poloneză şi mai târziu rusă, au atins şi ele la începutul secolului al XIX-lea circa 8 milioane de ocale (circa 10 milioane de tone)[76]. Deşi cantităţile exportate erau apreciabile şi au crescut în această perioadă, din punct de vedere valoric, sarea reprezenta doar circa 10% din exporturile totale ale Ţării Româneşti în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, iar în prima jumătate a secolului al XIX-lea ponderea sa scăzuse la circa 7,5-8%[77].

Exporturile Ţărilor Române au mai cuprins peşte, lemn, miere şi ceară, ultima expediată nu numai în Imperiul Otoman, ci şi la Veneţia; la acestea s-au mai adăugat, dar cu ponderi relativ mici, inul, cânepa, vinul şi, mai ales de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, rachiul şi tutunul. Ponderea cea mai mare în cadrul acestor exporturi au avut-o însă în toată epoca modernă timpurie **animalele şi derivatele animaliere**. La nivelul animalelor vii, deşi caii aveau preţul cel mai ridicat, numeric şi chiar valoric erau mai importante bovinele şi ovinele. Dintre derivate, un rol important au avut pieile, lâna, seul, untul, iar din secolul al XVIII-lea brânzeturile, pastrama şi cervişul. În cadrul exporturilor Ţării Româneşti şi Moldovei, animalele şi derivatele animaliere au avut în toată epoca modernă timpurie o pondere larg majoritară, care a oscilat între 50% şi 80% din valoarea totală[78].

Ovinele au deţinut un rol semnificativ în economia medievală din Ţările Române. Totuşi, până în secolul al XV-lea ele au servit mai ales autoconsumului ţărănesc, singurul derivat comercializat în cantităţi mai mari fiind lâna. Instalarea otomanilor în sud-estul Europei şi obiceiurile alimentare ale acestora, influenţate de interdicţia Islamului cu privire la consumul de carne de porc, au schimbat această situaţie. Oraşele otomane, în primul rând Istanbulul, precum şi armata sultanului s-au constituit în poli ai unei cereri în creştere pentru oile din Ţările Române. Comerţului propriu-zis, desfăşurat de negustori care cumpărau oile din Ţara Românească sau din Moldova şi le duceau apoi „pe picioare” până la Istanbul sau în alte teritorii europene ale Imperiului Otoman, i s-au adăugat spre mijlocul secolului al XVI-lea şi comenzi oficiale adresate de sultan domnilor români. Prima dintre acestea datează din 1544, când sultanul Süleyman I a solicitat domnilor Radu Paisie (1535-1545) şi Petru Rareş (1527-1538, 1541-1546) să trimită câte 100.000 de oi la Istanbul cu oamenii lor, pentru a fi vândute în capitală „la preţul zilei”[79]; se cuvine că acest tip de aprovizionare era similar cu sistemul otoman al gelepilor (*celepkeşan*), adică al unor negustori autorizaţi (şi controlaţi) oficial, care aveau obligaţia de a aduce pe piaţa capitalei un număr minim de oi din anumite zone de aprovizionare. De altfel, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea avem informaţii şi în legătură cu prezenţa unor gelepi otomani în Ţara Românească şi în Moldova, precum şi cu situaţii când creditori

otomani şi-au recuperat sumele împrumutate domnilor români preluând oi din Ţările Române. Nu în cele din urmă, au existat şi situaţii când Poarta a solicitat oi complet în afara canalelor comerciale, iar valoarea acestor oi, socotită deseori la un preţ oficial subevaluat, a fost fie socotită în contul haraciului, fie pur şi simplu adăugată la toate celelalte obligaţii ale Ţărilor Române. În ceea ce priveşte cantităţile, un document otoman din 1584 aminteşte de faptul că „odinioară" gelepii otomani cumpărau 300.000 de oi din Moldova, fiind de presupus că numărul oilor din Ţara Românească era similar[80]. Chiar dacă această cifră reprezintă mai degrabă un maxim şi nu poate fi extrapolată pentru întreaga epocă modernă timpurie, este totuşi evident faptul că oile din Ţările Române au ajuns să aibă un rol foarte important în aprovizionarea Istanbulului[81]; totodată, în secolul al XVI-lea, probabil şi în secolul al XVII-lea ovinele au reprezentat principala sursă de venituri din exporturi pentru Ţara Românească, probabil şi pentru Moldova. Pe de altă parte, deşi cifrele vehiculate de diverşii călători străini variază considerabil chiar şi pentru începutul secolului al XIX-lea, se pare că în cursul secolului al XVIII-lea exporturile de ovine vii au scăzut într-o oarecare măsură, stabilizându-se în deceniul al doilea al secolului al XIX-lea la 100.000-150.000 de capete pentru fiecare dintre cele două principate[82]; cum însă numai din Ţara Românească s-au trimis la Istanbul şi peste 2 milioane de ocale de seu[83], reducerea exportului de ovine vii pare să fie legată şi de extinderea practicii sacrificării lor în ţară sau în porturile de la Dunăre, precum şi de expediere la Istanbul a unor derivate şi semipreparate.

Bovinele au constituit până foarte târziu una dintre principalele resurse ale gospodăriei ţărăneşti. La nivelul întregii Europe medievale şi incipient moderne, carnea de vită a fost consumată în mai mare măsură decât celelalte sortimente de carne[84]. Relansarea creşterii demografice şi economice în Europa Centrală şi Apuseană spre mijlocul secolului al XV-lea a fost însoţită şi de o schimbare a modului de procurare a cărnii de vită de către un număr crescând de consumatori, care au ajuns să beneficieze tot mai mult de carnea unor bovine aduse „pe picioare" cale de sute şi chiar peste o mie de kilometri, din zone ce pot fi considerate periferice nu numai geografic, ci şi ca nivel şi structură economică. În a doua jumătate a secolului al XV-lea a luat astfel naştere un comerţ la distanţă medie (şi chiar mare) cu bovine vii, care a devenit una dintre ramurile semnificative ale negoţului Europei continentale în toată epoca modernă timpurie[85]. La nivelul Europei Centrale şi Apusene, principalii poli ai cererii pentru marele negoţ cu bovine sunt de plasat în Ţările de Jos, Germania şi nordul Italiei, dar piaţa otomană şi îndeosebi Istanbulul au atras şi ele un număr considerabil de vite. Principalele regiuni exportatoare au fost Ungaria, Danemarca, sudul Poloniei şi Ucraina (la acea dată parte a Uniunii polono-lituaniene), Ţările Române şi teritoriile balcanice ale Imperiului Otoman. În „lungul secol XVI" preţurile vitelor au crescut atât în Europa Centrală, cât şi în Imperiul Otoman, ceea ce a condus la sporirea numărului de bovine comercializate şi a veniturilor obţinute din această ramură economică. Ţările Române s-au aflat în situaţia de a putea exporta bovine în ambele direcţii. Creşterea cantitativă a exporturilor se reconstituie cu greu şi cu multe aproximaţii[86]. Putem totuşi aprecia că Transilvania exporta în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în primele decenii ale secolului al XVII-lea

circa 10.000 de bovine anual spre Europa Centrală. Exporturile Moldovei în Polonia şi probabil apoi mai departe până în Germania centrală erau sensibil mai mari, depăşind 20.000 de capete anual încă din anii 1530; ele au fluctuat considerabil în perioada următoare, dar putem aprecia că cifra de 20.000 de bovine anual este realistă şi pentru exporturile prin Polonia din prima jumătate a secolului al XVII-lea. În fine, dar nu în cele din urmă, în 1603 bailul veneţian la Istanbul, Agostino Nani, consemna, referindu-se evident şi la realităţi mai vechi, că Ţara Românească şi Moldova împreună trimiteau în Imperiul Otoman 27.000 de bovine anual; în ceea ce ne priveşte, credem că cele mai multe dintre aceste vite proveneau din Ţara Românească, în timp ce Moldova trimitea un număr mai mic, având în vedere că în aceeaşi vreme avea posibilitatea să exporte şi spre Europa Centrală, unde preţurile erau mai ridicate decât în Imperiul Otoman. Aceste cantităţi au făcut ca exporturile de boi vii să fie, în secolul al XVI-lea, una dintre principalele surse de venituri externe pentru Ţările Române, la concurenţă doar cu veniturile obţinute din exporturile de ovine.

Exporturile de bovine s-au dovedit însă deosebit de sensibile la fluctuaţiile conjuncturii comerciale internaţionale. **Recesiunea secolului al XVII-lea**, declanşată la nivelul economiei-univers (vest-)europene către 1620, a afectat şi cererea central-europeană de bovine. Pe pieţele germane preţul vitelor, menţinut încă la un nivel ridicat în timpul şi din cauza războiului de 30 de ani, a scăzut dramatic în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Moldova a resimţit această deteriorare a conjuncturii comerciale prin reducerea mai întâi a veniturilor obţinute şi apoi chiar a numărului de vite exportate. Criza exporturilor de bovine din a doua jumătate a secolului al XVII-lea a fost însă numai o faţetă a unui proces mai amplu de reducere a legăturilor economice cu economia-univers europeană, proces ilustrat şi de diminuarea importurilor de postavuri occidentale în Ţările Române, de declinul tranzitului de produse orientale prin teritoriile româneşti spre Europa Centrală şi Apuseană şi de creşterea ponderii legăturilor Ţărilor Române cu economia-univers otomană[87]. Aceste evoluţii au afectat diferenţiat cele trei principate din spaţiul românesc. Cea mai lovită a fost Moldova, urmată apoi de Transilvania, care avea însă avantajul unei structuri economice mai puternice şi mai diversificate, în timp ce Ţara Românească, care şi aşa era orientată covârşitor spre piaţa otomană şi avea doar legături sporadice cu Europa Centrală, nu a avut aproape deloc de suferit.

În **secolul al XVIII-lea** conjunctura central-europeană a devenit din nou favorabilă pentru comerţul cu bovine vii. Pentru Moldova, efectele pozitive au început să se facă simţite din anii 1720, iar creşterea numărului de boi exportaţi şi a veniturilor obţinute a continuat până în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Creşteri similare pot fi observate şi în ceea ce priveşte vânzarea de vite transilvănene în Austria, favorizată şi de includerea principatului intracarpatic în cadrul Imperiului Habsburgic, ca şi în ceea ce priveşte numărul şi valoarea bovinelor exportate de Ţara Românească, atât spre Austria, cât şi spre Imperiul Otoman. Războaiele de la cumpăna secolelor XVIII-XIX au stimulat suplimentar vânzarea vitelor româneşti în Europa Centrală, dar cantităţile s-au menţinut ridicate şi după terminarea războaielor napoleoniene. Cifrele din a doua jumătate a

secolului al XVIII-lea şi din primele decenii ale secolului al XIX-lea depăşesc semnificativ pe cele atinse în secolele XVI-XVII: astfel, în 1770 Transilvania trimitea la Viena peste 25.000 de boi, exporturile totale ale Ţării Româneşti (cuprinzând atât exporturile tradiţionale spre Imperiul Otoman, cât şi masive vânzări în Austria) au ajuns în 1820 la 50.000 de bovine, în timp ce pentru Moldova avem cifre precum 30.000 de boi şi 6.000 de vaci numai spre Austria în 1815 sau 42.000 de boi şi 23.000 de vaci spre Austria şi Imperiul Otoman în 1826[88]. Creşterea veniturilor a fost şi ea considerabilă: în timp ce exporturile muntene din secolul al XVI-lea pot fi evaluate la cel mult 60.000 de galbeni[89], iar cele moldoveneşti au atins ajuns chiar la mai mult de 120.000 de galbeni în timpul lui Vasile Lupu (1634-1653)[90], în 1820 exporturile de bovine ale Ţării Româneşti pot fi estimate la circa 100.000 de galbeni[91], iar cele ale Moldovei din 1826 valorau peste 160.000 de galbeni[92].

Conjunctura favorabilă din secolul al XVIII-lea şi din primele decenii ale secolului al XIX-lea nu s-a limitat la exporturile de bovine vii. Exporturile de cai au crescut considerabil, îndeosebi cele din Moldova pentru remonta armatei prusace[93]. De asemenea, au sporit foarte mult exporturile de porci vii din Ţara Românească spre Transilvania, acestea ajungând în primele decenii ale secolului al XIX-lea la mai multe zeci de mii de capete anual[94]. Raportul lui Pini despre comerţul Ţării Româneşti la 1820 cuprinde şi o cifră surprinzător de mare de capre (40.000 de capete), precum şi cantităţi apreciabile de lână, vin, rachiu, tutun şi fructe; şi în cazul Moldovei exporturile de in, cânepă, lână, vin şi piei au crescut semnificativ[95]. De aceea, putem aprecia faptul că, în ansamblu, secolul al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea au fost – dincolo de inflaţie şi de variatele încercări otomane de a obţine prin intervenţii politice avantaje economice speciale în raporturile comerciale cu Ţările Române[96] – o perioadă de creştere a volumului comerţului şi a veniturilor obţinute din exporturi.

Dincolo de variaţiile conjuncturii economice, se cuvine subliniată încă o dată **orientarea spre export** a Ţării Româneşti şi a Moldovei în epoca modernă timpurie. Din secolul al XVI-lea şi până în secolul al XVIII-lea, majoritatea produselor scoase la vânzare în cele două principate şi-au găsit debuşeul final pe pieţele externe (îndeosebi cele din Imperiul Otoman şi Europa Centrală), care au surclasat ca semnificaţie economică piaţa internă (incluzând aici atât diversele pieţe locale, cât şi puţinele pieţe de anvergură regională din Ţările Române)[97]. Sau, privind lucrurile la nivel macroeconomic, veniturile obţinute din exporturi erau esenţiale pentru asigurarea sumelor de care contribuabilii aveau nevoie ca să-şi plătească dările şi mai departe pentru ca statul să poată funcţiona (ceea ce însemna în primul rând să îndeplinească solicitările financiare ale Porţii). Din acest punct de vedere, situaţia principatelor extracarpatice se deosebeşte de cea a Transilvaniei. Pe de o parte, Transilvania nu a fost supusă aceleiaşi presiuni economico-financiare ca Moldova şi Ţara Românească, şi totodată dispunea de resurse interne de aur şi argint, care o făceau mai puţin dependentă de veniturile provenite din exporturi. Pe de altă parte, nobilimea şi oraşele din Transilvania erau mai puternice politic, demografic şi economic decât cele din principatele extracarpatice. În aceste condiţii, evoluţia economică a Transilvaniei a fost într-o mai mare

măsură autocentrată decât cea a Ţării Româneşti şi Moldovei, care au depins mult mai mult de legăturile cu economia-univers otomană şi într-o oarecare măsură de cele cu economia-univers (vest-) europeană.

I.2.2.4. Structurile productive

Procesele adaptative nu s-au limitat însă la nivelul fiscalităţii şi al comerţului. Ele au afectat până la urmă şi sfera producţiei, deşi aceasta a fost multă vreme mult mai conservatoare decât restul economiei. Impulsurile înnoitoare au venit din mai multe direcţii. Presiunea fiscală a fost neîndoielnic importantă, dar ea în sine nu garanta cu nimic sensul evoluţiei, şi uneori – prin amplitudinea ei – a şi blocat încercările de adaptare ale gospodăriei ţărăneşti. Stimulii transmişi de negustori, prin preţurile ridicate oferite pentru anumite produse sau chiar prin avansurile băneşti pentru unele dintre acestea, au avut deseori un impact direct şi semnificativ. În fine, trebuie amintit şi faptul că intensificarea legăturilor cu alte spaţii geografice, desigur mai mult la nivelul elitelor decât la cel al producătorilor direcţi, a facilitat procesul de acumulare de cunoştinţe, inclusiv a cunoştinţelor legate de anumite procese productive (tehnici meşteşugăreşti, culturi de plante, tehnici de creştere a animalelor etc.). Aceste noi cunoştinţe au reuşit încet, dar totuşi semnificativ, să impulsioneze procesul de „învăţare prin practică”, crucial pentru creşterea economică din economiile preindustriale[98].

Primele forme de adaptare se pot observa în ceea ce priveşte **creşterea animalelor**. Cererea ridicată pentru vitele mari i-a determinat pe unii dintre marii proprietari funciari (domni, boieri, mănăstiri) să-şi specializeze unele domenii pentru creşterea bovinelor. Astfel, avem informaţii despre întemeierea unor branişti pentru creşterea boilor de export în Moldova în secolul al XVI-lea şi în prima jumătate a secolului al XVII-lea[99]. Una dintre cele mai importante branişti de acest fel, cea de la Zăvodeni pe valea Răutului, în nord-estul Moldovei, a fost creată prin dislocarea locuitorilor din 11 sate la iniţiativa domnului Alexandru Lăpuşneanu (1552-1561, 1564-1568)[100], care s-a implicat activ în exportul de bovine în Polonia, Prusia, Transilvania şi chiar Veneţia. Pentru Ţara Românească, deşi nu avem informaţii la fel de explicite despre reorganizarea domeniilor în vederea specializării pentru export, ştim că un mare boier precum Preda Brâncoveanu trimitea la mijlocul secolului al XVII-lea câte 1.000 de boi de negoţ pe an pentru a fi vânduţi la Istanbul[101]. Dincolo însă de aceste adaptări pentru a putea dispune de un număr cât mai mare de animale de export, se cuvine observat că multă vreme, din punct de vedere tehnic, nu s-au realizat îmbunătăţiri semnificative în ceea ce priveşte tehnicile de creştere a animalelor. Astfel, în întreaga epocă modernă timpurie, la fel ca şi în Evul Mediu, bovinele erau ţinute în aer liber şi hrănite mai ales prin păscutul liber. Este adevărat, avem unele informaţii că în secolul al XVIII-lea negustorii armeni din Polonia, care arendau moşii în nordul Moldovei, au introdus sistemul construirii unor staluri speciale pentru adăpostirea vitelor pe timp de iarnă şi au luat măsuri pentru furajarea animalelor pe timp de iarnă, astfel încât să poată dispune de boi capabili să pornească pe drumul spre pieţele de desfacere cât mai devreme în primăvară, dar această practică a rămas minoritară[102];

pe de altă parte, se cuvine să ne amintim faptul că acest sistem de îngrăşare a bovinelor pe timp de iarnă se practica în Europa Apuseană şi Centrală, ca şi în Danemarca, încă din secolul al XV-lea.

Adaptări ale structurilor productive pot fi observate şi în ceea ce priveşte **creşterea oilor**[103]. Este adevărat, şi în secolele XVI-XVIII majoritatea ovinelor au continuat să fie crescute prin „păstoritul sedentar şi local" sau cel mult prin păstoritul de vară în păşunile de la munte. Noutatea adusă de cererea otomană a fost aceea a unei secvenţialităţi distincte în valorificarea ovinelor ce urmau să fie vândute pentru piaţa otomană. Astfel, acestea erau mai întâi tunse primăvara, iar lâna era valorificată fie la nivel local, fie în Transilvania[104]; apoi ovinele respective erau scoase la păscut spre a lua în greutate, iar vara erau vândute cel mai adesea unor negustori otomani, care organizau transportul „pe picioare" spre Istanbul. Constituirea unor ferme specializate în creşterea ovinelor pentru piaţa otomană a avut loc la iniţiativa unor dregători şi negustori otomani, mai întâi în aşa-numitele „raiale" otomane de la Dunăre. Un exemplu celebru este în acest sens „Odaia Vizirului" (atestată şi sub numele de „Câşla Vizirului") din *kaza*-ua Brăila, care stă la originea actualei aşezări Viziru. După cum o arată şi acest exemplu, a existat o tendinţă de a extinde asemenea „odăi", „câşle" şi „saiale" şi în teritoriul propriu-zis al Ţării Româneşti şi al Moldovei, ceea ce a generat numeroase litigii de hotar în secolele XVII-XVIII.

Influenţa otomană s-a manifestat şi în ceea ce priveşte **culturile de plante**. Autorităţile otomane au aplicat o politică activă de promovare a culturii orezului în Balcani. De aici, cultura orezului a fost extinsă şi în teritoriile româneşti intrate sub administraţia directă a Porţii. Pentru Banat avem chiar o informaţie documentară directă, sultanul Murad al III-lea poruncind în 1575 să fie adus un anume Mustafa din Niş, care, „fiind priceput în ale orezului", urma ca împreună cu alţi cultivatori să iniţieze cultivarea de orez în mai multe locuri din provincia (*eyalet*) Timişoarei[105]. Extinderea culturii orezului a rămas însă modestă în teritoriile româneşti. Mult mai important a fost **porumbul**. De origine americană, acesta a pătruns în secolul al XVI-lea în lumea mediteraneană, ajungând repede să fie denumit „sorg turcesc" sau „grâu turcesc". În Ţările Române este atestat în secolul al XVII-lea şi a avut o pondere în creştere în secolele XVII-XVIII[106]. Astfel, dacă la sfârşitul secolului al XVI-lea datele păstrate din *kaza*-ua Brăilei indică faptul că producţia cerealieră era dominată de grâu (43,5% din total), orz (30%) şi mei (20%), în secolul al XVIII-lea porumbul trecuse pe primul loc în Ţara Românească şi Moldova şi îşi disputa cu grâul locul întâi în teritoriile româneşti din interiorul arcului carpatic[107]. Odată cu porumbul au început să fie cultivate şi plante care cresc în simbioză cu acesta, cum ar fi fasolea şi dovleacul. În fine, tot pe filieră otomană şi tot în secolele XVII-XVIII a pătruns în Ţările Române şi o plantă nealimentară, tutunul, care în secolul al XVIII-lea a ajuns să fie folosit nu numai pentru consumul intern, ci şi pentru exporturile spre Imperiul Otoman.

Procesele adaptative s-au manifestat şi în ceea ce priveşte **producţia meşteşugărească**[108]. După cum am amintit mai sus, presiunea financiară otomană a deprimat cererea internă pentru o serie de produse meşteşugăreşti şi a condus în secolul al XVI-lea la stimularea producţiei meşteşugăreşti din Ţara Românească şi Moldova, astfel încât să fie

realizate local produse care nu mai puteau fi cumpărate de la negustorii străini. Dacă în secolul al XVI-lea au proliferat mai ales meşteşugurile săteşti şi domeniale, în secolele XVII-XVIII creşterea cea mai puternică au înregistrat-o meşteşugurile urbane. Diversificarea şi perfecţionarea producţiei meşteşugăreşti din oraşele muntene şi moldovene s-a datorat în mare măsură şi stabilirii în aceste oraşe a unor imigranţi veniţi din Imperiul Otoman, din Transilvania sau din Europa Centrală şi Apuseană. Desigur, activitatea meşteşugarilor din Ţările Române a fost în cea mai mare parte orientată spre satisfacerea cererii locale, producţia pentru pieţe mai îndepărtate fiind mai degrabă excepţia decât regula. Cererea locală era însă dominată de modelul impus de curtea domnească şi de elitele politice, astfel încât influenţa otomană a fost considerabilă şi la nivelul consumului şi la nivelul producţiei meşteşugăreşti din Ţara Românească şi Moldova.

I.2.3. Secolele XVII-XVIII – o perioadă de creştere economică şi demografică

Dominaţia otomană a pus la grea încercare structurile politice, economice şi sociale ale Ţărilor Române în secolul al XVI-lea. Fenomenele de criză au fost deosebit de grave în Ţara Românească şi în Moldova, contribuind la declanşarea revoltei antiotomane din 1594. Războaiele din 1594-1604/1606 au amplificat criza prin distrugerile specifice şi prin fenomene de dezorganizare a vieţii economice, care au lovit mai ales Ţara Românească şi Transilvania. Abia instaurarea unei anumite stabilităţi politice după pacea de la Zsitvatorok (1606) şi moderarea semnificativă a presiunii financiare otomane după restabilirea graduală a dominaţiei Porţii în anii 1604-1613 au îngăduit declanşarea unui proces semnificativ de refacere şi apoi de creştere economică şi demografică.

În cadrul societăţilor preindustriale, capitalul fix şi diferenţierile de productivitate au fost relativ limitate, astfel încât **numărul oamenilor** este un indicator crucial pentru a diagnostica evoluţiile economice. Reconstituirea evoluţiilor demografice din perioada anterioară secolului al XIX-lea se loveşte de precaritatea surselor documentare şi de divergenţele dintre specialişti. Cu toate acestea, credem că unele ordine de mărime pot fi deduse cu o marjă rezonabilă de siguranţă[109]. Pentru Transilvania (înţeleasă aici, ca şi în continuare, *lato sensu*, adică incluzând totalitatea teritoriilor româneşti din interiorul arcului carpatic) credem că putem estima circa un milion de locuitori către 1500, apoi o perioadă de creştere moderată în secolele XVI-XVII (cu repere pur estimative de circa 1,1 milioane la 1600 şi 1,25 milioane la 1700; de menţionat faptul că cele două repere se plasează în contextul războaielor din 1594-1606 şi 1683-1699, ambele cu impact demografic negativ) şi o creştere accelerată în secolul al XVIII-lea, când populaţionismul habsburgic (inclusiv politica de colonizare), măsurile antiepidemice şi progresul agricol au făcut ca spre 1800 să se ajungă la circa 3 milioane de locuitori[110]. Ţara Românească a avut în secolul al XVI-lea o populaţie care a oscilat în jurul a 300-350.000 de locuitori, perioadele de creştere demografică (primele două decenii ale secolului sau anii 1540-1570) fiind anulate de efectele conflictelor militare,

ale epidemiilor şi ale fiscalităţii, care, mai ales în ultimele decenii ale secolului, a generat un fenomen amplu de fugă a contribuabililor. Pentru anul 1600, după ani de fiscalitate excesivă şi de război, credem că cifra de 300.000 este realistă; secolul al XVII-lea a fost apoi unul de refacere şi creştere demografică, populaţia Ţării Româneşti atingând o jumătate de milion de locuitori la mijlocul secolului şi circa 600.000 de locuitori spre 1700. Deşi vicisitudinile nu au lipsit, mai ales în al doilea sfert al secolului al XVIII-lea, creşterea demografică a continuat şi s-a accelerat chiar după 1774, astfel încât la 1800 populaţia Ţării Româneşti depăşise sigur un milion de locuitori[111]. În sfârşit, pentru Moldova (aici, ca şi în continuare, prin Moldova înţelegem Moldova istorică, incluzând deci şi teritoriile sud-estice anexate de Imperiul Otoman în 1484 şi 1538, şi Bucovina anexată de Imperiul Habsburgic în 1775) am reţinut circa 400.000 de locuitori la 1500. În secolele XVI-XVII, perioadele de creştere demografică au alternat cu altele de regres (mai ales ultimele trei decenii ale secolului al XVII-lea), astfel încât sporul demografic de ansamblu a fost modest (reperele noastre pur orientative sunt 440.000 de locuitori la 1600 şi 480.000 de locuitori la 1700) a fost lentă, cam aceeaşi cifră la 1600. Creşterea demografică s-a accelerat în cursul secolului al XVIII-lea, astfel încât spre 1800 populaţia totală a Moldovei istorice a ajuns la circa 900.000 de locuitori[112].

Această creştere demografică, ce depăşeşte media Europei Apusene şi Centrale în această perioadă[113], necesită **explicaţii**. Aceasta cu atât mai mult cu cât, dincolo de variaţiile natalităţii şi mortalităţii, creşterea demografică din societăţile preindustriale era strâns legată de capacitatea de a spori producţia de resurse alimentare. Or, productivitatea la principalele cereale (grâu, orz, mei, secară) a crescut foarte puţin, rămânând la cote scăzute[114]. În aceste condiţii, sustenabilitatea creşterii demografice a fost realizată prin alţi factori. Dintre aceştia, cei mai importanţi au fost introducerea culturii porumbului, mai productiv decât cerealele europene, şi extinderea suprafeţelor cultivate prin procesul de colonizare rurală[115]. Un rol important a revenit şi atragerii de populaţie din afara spaţiului românesc, fie prin colonizări sistematice, fie prin imigraţie spontană; soldul migrator, activ în întreaga perioadă 1500-1800, a contribuit vizibil la accelerarea creşterii demografice în secolul al XVIII-lea[116]. În sfârşit, creşterea demografică din Transilvania secolului al XVIII-lea a fost stimulată şi de măsurile antiepidemice promovate de autorităţile habsburgice.

Am postulat anterior că în epoca modernă timpurie nivelul general al activităţii economice a fost strâns corelat cu efectivele umane disponibile. Concluzia logică a acestui postulat ar fi aceea că secolul al XVI-lea a fost o perioadă de cvasistagnare şi că **procesele de creştere economică s-au accelerat apoi în secolele XVII-XVIII**. Această concluzie este totuşi simplistă şi se cuvine să fie verificată prin luarea în considerare a altor factori şi indicatori relevanţi.

De fapt, ideea unei accelerări a creşterii economice în secolul al XVIII-lea este larg acceptată pentru **Transilvania şi Banat**. Istoricii au consemnat preocuparea autorităţilor habsburgice de a stimula sporirea potenţialului economic al provinciilor nou-cucerite: „Includerea Transilvaniei în cadrele Imperiului Habsburgic a însemnat un efort din

partea administraţiei austriece de a-şi impune propria politică economică de sorginte cameralistă, de a raţionaliza şi eficientiza economia principatului”[117]. Inspirate de teoriile cameraliste, autorităţile habsburgice au căutat pe de o parte să sporească numărul locuitorilor contribuabili, iar pe de altă parte să stimuleze activităţile productive de pe cuprinsul teritoriilor aflate sub stăpânirea lor. Măsurile adoptate au fost diverse, cuprinzând reglementări ale relaţiilor agrare, încurajarea introducerii unor noi plante de cultură şi a diseminării cunoştinţelor legate de tehnicile agricole, precum şi acordarea de privilegii pentru negustori şi pentru antreprenorii care întemeiau manufacturi etc. Deşi aceste politici au întâmpinat rezistenţe multiple, deşi la nivelul majorităţii agenţilor economici a prevalat conservatorismul, totuşi fenomenele de creştere economică sunt evidente. Chiar dacă o mare parte din această creştere a fost extensivă, au existat şi elemente de intensificare a valorificării resurselor economice. În consecinţă, se poate aprecia că bilanţul economic al stăpânirii habsburgice în Transilvania şi Banatul secolului al XVIII-lea este per total pozitiv[118].

Dacă pentru teritoriile intrate sub stăpânire habsburgică imaginea pozitivă a secolului al XVIII-lea nu este cu adevărat o surpriză, în schimb ea contrazice radical imaginea negativă transmisă în istoriografie şi în cultura românească referitor la „secolul fanariot” în **Ţara Românească şi Moldova**. În ceea ce ne priveşte, vom evidenţia mai întâi faptul că nici din punct de vedere economic şi demografic anii 1711/1716 nu sunt un moment de cezură. În Ţara Românească procesul de creştere demografică şi economică începuse în secolul al XVII-lea şi a continuat – cu unele variaţii care nu au modificat semnificativ trendul secular – şi în secolul al XVIII-lea. În Moldova, prima jumătate a secolului al XVII-lea a fost o perioadă de creştere şi de relativă prosperitate; a urmat apoi o criză destul de severă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, sub dublul impact al deteriorării conjuncturii comerciale din Europa Centrală şi al războaielor otomano-polone din ultimele trei decenii ale secolului, dar în secolul al XVIII-lea procesul de creştere a fost reluat.

Dincolo de sporul demografic, se cuvine să verificăm dacă mai există şi alte **indicii** care să justifice aserţiunea noastră că secolele XVII-XVIII au reprezentat în ansamblul lor o perioadă de creştere economică pentru Ţara Românească şi Moldova. Studiile referitoare la economia Ţărilor Române în secolele XVII-XVIII amintesc invariabil diversificarea şi progresele producţiei meşteşugăreşti, inclusiv funcţionarea mai multor manufacturi. „În domeniul producţiei meşteşugăreşti, secolul al XVII-lea marchează reluarea, în condiţii diferite, a ritmului de dezvoltare din a doua jumătate a secolului al XV-lea”[119]. „În a doua jumătate a veacului [al XVIII-lea] numărul manufacturilor s-a extins, iar producţia s-a diversificat...”[120]. Progrese se pot observa şi în ceea ce priveşte habitatul, mai ales în cazul reşedinţelor domneşti şi boiereşti, dar şi în cel al caselor de orăşeni[121]. Inventarele de obiecte personale arată şi ele o lentă, dar fermă acumulare de bogăţie. În fine, se observă un proces de lărgire a accesului la cultură – se înmulţesc atât tipăriturile, cât şi textele manuscrise[122], se ctitoresc tot mai multe biserici[123] – care atestă, dincolo de actul de voinţă, existenţa unor disponibilităţi materiale sporite la un număr tot mai mare de persoane.

De fapt, nici chiar istoricii cu o viziune pesimistă despre această perioadă nu neagă realizarea unor **progrese la nivelul civilizaţiei materiale** în Ţările Române în secolele XVII-XVIII. Ei contestă doar amploarea şi semnificaţia acumulărilor. Altfel spus, problema este dacă paharul este pe jumătate plin sau pe jumătate gol. În termenii analizei noastre, problema ar putea fi reformulată astfel: în ce măsură acumulările constatate „impresionist” în cele de mai sus sunt reprezentative pentru întreaga societate şi reflectă deci o creştere economică de ansamblu?

Analiza condicilor mănăstireşti din secolul al XVIII-lea atestă ponderea mare a veniturilor provenite din comercializarea băuturilor[124]. Eforturile stăpânilor de domenii de a-şi asigura monopolul vânzării de băuturi pe domeniu[125], înmulţirea cârciumilor şi extinderea consumului băuturilor distilate (rachiu, ţuică, horilcă, vinars etc.)[126] atestă însemnătatea economică a disponibilităţilor băneşti de care dispuneau consumatorii rurali din Ţara Românească şi Moldova în secolul al XVIII-lea. Această constatare contrazice imaginea ţăranului pauper şi copleşit de dări. În consecinţă, se cuvine să ne întrebăm cât de mare a fost cu adevărat povara fiscală în secolele XVII-XVIII.

Studiile existente cu privire la **povara fiscală** din Ţara Românească sunt puţine şi se feresc de estimări totalizatoare. Este posibil ca istoricii să fi evitat această problemă şi din cauza multitudinii dărilor (peste 60 în unele perioade), care, evident, îngreunează estimările de ansamblu. Pe de altă parte, chiar şi atunci când începem să avem registre financiare, cum ar fi condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu din anii 1694-1703 sau catastihul cămării domneşti din anii 1709-1714, cifrele rezultate sunt mai degrabă modeste şi ridică serioase probleme de interpretare[127]. Damaschin Mioc a îndrăznit unele estimări „optimiste”, care ar indica o sporire a veniturilor domniei de-a lungul secolului al XVII-lea, dar cifrele propuse de el conduc tot la cuantumuri sub un galben/locuitor[128], ceea ce sugerează faptul că povara fiscală nu a crescut semnificativ şi/sau durabil[129] pe parcursul acestui secol. Secolul al XVIII-lea este îndeobşte apreciat drept secolul unei fiscalităţi excesive, care ar fi fost instituită de domnii „fanarioţi”. Sporul nominal al dărilor a fost într-adevăr considerabil – dincolo de tentativele de „raţionalizare” ale unui Constantin Brâncoveanu, Nicolae Mavrocordat sau Constantin Mavrocordat –, dar o mare parte a fost erodată de inflaţia din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi de sporirea numărului de contribuabili incluşi într-o unitate fiscală (*liudă*)[130]. Astfel, în 1820 sătenii din cele trei sate ale moşiei Radovan au plătit dări totale în valoare de 8.025 de taleri, ceea ce însemna 42,9 taleri pe cap de familie[131]; deşi suma pare impresionantă, în condiţiile inflaţiei de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi din primele decenii ale secolului al XIX-lea ea mai echivala cu 2,86 galbeni pe cap de familie, sau 0,57 galbeni/locuitor[132]. Chiar dacă acceptăm ideea că este posibil ca sătenii din Radovan să fi plătit mai puţin decât alţii, sau că în 1820 fiscalitatea a fost mai redusă decât în alţi ani, putem afirma totuşi că povara fiscală medie nu a depăşit un galben/locuitor în secolul al XVIII-lea şi în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Această estimare se cuvine verificată prin calcule macroeconomice, adică raportând veniturile totale prelevate de stat la numărul locuitorilor Ţării Româneşti. În cadrul unui amplu raport redactat în 1807, dar conţinând elemente de analiză retrospectivă, diplomatul

francez Reinhard sublinia şi el impactul inflaţiei: „Estimând veniturile de azi ale Ţării Româneşti la cinci milioane de piaştri a 30 de *sous*, ele n-ar fi progresat în realitate decât cu o cincime din 1760, când se ridicau la 2.400.000 de piaştri a 50 de *sous* şi aproape ar echivala – la această valoare a piastrului – pe cele din 1782, când erau de 3.550.000 de piaştri a 42 de *sous*”[133]. Datele dobândite din alte izvoare confirmă observaţia lui Reinhard cu privire la sporul foarte lent al veniturilor domniei. Astfel, în ultima sa domnie din Ţara Românească (1761-1763), Constantin Mavrocordat a reuşit să perceapă 2.700.000 piaştri pe an, ceea ce echivalează cu puţin sub 700.000 de galbeni[134]. În 1782 veniturile domniei au atins, după mai mulţi ani de prosperitate, 3.550.000 de piaştri, adică circa 775.000 de galbeni[135]. Pentru anul 1808 Pavel Gavrilovici Divov socoteşte venituri totale de 8.732.000 lei, ceea ce ar însemna aproape 1.100.000 de galbeni anual[136], şi ar reprezenta maximul absolut întâlnit în izvoarele consultate de noi. Cea mai solidă estimare îi aparţine însă lui Ignati Iakovenko, care apreciază că în timpul lui Ioan Caragea (1812-1818) veniturile domniei au atins un maxim în anul 1817, totalizând 10.225.000 de lei (ceva mai puţin de 800.000 de galbeni)[137], după care Alexandru Suţu (1818-1821) a trebuit să-şi reducă pretenţiile, iar veniturile sale nu au mai depăşit 6.000.000 de lei pe an[138]. Dacă avem în vedere sporul demografic – amintim aici estimările noastre anterioare, de 600.000 de locuitori la 1700 şi peste 1 milion în 1800 – atunci maximele din anii 1761-1763 şi 1808 se plasează în preajma valorii de un galben/locuitor, iar pentru toate celelalte repere temporale povara fiscală medie este sensibil sub această valoare[139]. Concluzia se impune: în ciuda aparenţelor, cuantumul mediu al fiscalităţii s-a menţinut sub un galben pe cap de locuitor în Ţara Românească în secolele XVII-XVIII.

Pentru **Moldova** nu dispunem de informaţii la fel de precise, deşi Ioan Caproşu a iniţiat un amplu program de publicare a sămilor vistieriei. Izvoarele indică sume relativ modeste, constant sub nivelul celor din Ţara Românească[140]. Nominal, suma cea mai mare pentru veniturile Moldovei este cea menţionată de Reinhard: 1500, 3.550.000 de piaştri în 1806[141], ceea ce echivalează cu circa 440.000 de galbeni; pentru comparaţie, cei 2.840.000 de piaştri care formau veniturile totale ale domniei în anul 1785 echivalau cu 568.000 de galbeni[142], ceea ce confirmă observaţia despre felul cum inflaţia a erodat creşterea nominală a veniturilor statului. Având în vedere populaţia totală a Moldovei la acea dată[143], chiar şi această maximă absolută se plasează sensibil sub echivalentul a un galben/locuitor. Exceptând unele momente izolate, cum ar putea fi eventual anii 1780, credem că nu greşim atunci când vom postula faptul că în secolele XVII-XVIII povara fiscală din Moldova a variat undeva între o jumătate şi trei sferturi din cuantumul atins în Ţara Românească.

Datele de mai sus ne îngăduie să corectăm radical imaginea fiscalităţii din secolul al XVIII-lea. În ciuda strădaniilor domnilor şi a numeroaselor abuzuri, precum şi a plângerilor consemnate în izvoarele de epocă, **povara fiscală medie nu a crescut semnificativ şi durabil în secolele XVII-XVIII**. Mai mult, perioada de depreciere a monedei şi de creştere demografică din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi din primele decenii ale secolului al XIX-lea a însemnat şi o reducere a poverii fiscale efective. Această evoluţie este consistentă cu evoluţia plăţilor

totale către Poartă[144], ceea ce confirmă mai vechile observaţii cu privire la corelaţia dintre cuantumul total al plăţilor către Imperiul Otoman şi nivelul fiscalităţii din Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI-XVIII.

Plafonarea relativă a plăţilor către Imperiul Otoman şi a poverii fiscale interne explică acumulările materiale ce pot fi constatate în secolele XVII-XVIII. Totuşi, ele nu garantau cu nimic realizarea unei creşteri economice durabile şi semnificative.

De aceea, discuţia noastră trebuie să ia în considerare şi **dezvoltarea oraşelor**. În societăţile preindustriale, şi nu numai, oraşele au funcţionat ca poli de cerere concentrată şi ca locaţii în care a fost creată valoare adăugată. Având în vedere rolul de stimul şi ordonator al dezvoltării economice pe care l-au jucat oraşele, istoricii lumii medievale şi moderne timpurii consideră că procesul de urbanizare este un indicator al creşterii economice. Această idee a fost clar exprimată de Karl Gunnar Persson:

> În afară de creşterea populaţiei, cel mai important indiciu al unei spor al venitului [social] este creşterea ratei urbanizării –, adică rata rezultată din raportarea populaţiei urbane la populaţia totală. Rata urbanizării este o măsură aproximativă a mărimii relative a sectorului neagricol şi deci, reiterând logica modelului nostru, un indicator al productivităţii din sectorul agricol: creşterea ratei urbanizării poate fi interpretată ca o creştere a productivităţii muncii, şi, în condiţii normale, ca o creştere a venitului pe cap de locuitor al ţăranilor. Logica explicaţiei ar trebui poate să fie repetată în acest moment. Într-o economie închisă populaţia agricolă produce hrană pentru întreaga populaţie. Un spor al proporţiei populaţiei urbane presupune că un procentaj mai mare al producţiei totale este cheltuit pe bunuri urbane (adică toate bunurile şi serviciile neagricole). Creşterea cererii de bunuri urbane este cauzată de sporirea venitului pe cap de locuitor: odată cu creşterea venitului pe cap de locuitor, o parte în scădere este cheltuită pe necesităţi (adică pe hrană) şi o parte în creştere pe bunuri urbane[145].

Ce ştim despre **populaţia oraşelor din Ţările Române** în secolele XVI-XVIII? La un prim nivel de generalitate, putem afirma că în aceste trei secole populaţia celor mai multe dintre oraşe a crescut. Exemplul cel mai spectaculos de creştere îl constituie, fără îndoială, Bucureştiul, urmat de Iaşi. Astfel, populaţia Bucureştiului a crescut de circa 11-12 ori în cei 300 de ani avuţi în vedere, de la circa 3.000 de locuitori în 1500 la circa 35.000-40.000 la începutul secolului al XIX-lea[146]. În cazul Iaşului, am pornit de la ideea că până în secolul al XVI-lea aşezarea de aici avea sub 2.000 de locuitori, apoi circa 4.000 în 1600, circa 7.000 în 1700, 9.075 în 1774 şi 15.995 în 1803, ceea ce înseamnă o creştere de 8-10 ori[147]. Oraşele-capitală reprezentau însă excepţii[148]. Totodată, o parte din creşterea Iaşilor s-a făcut pe seama Sucevei şi din cea a Bucureştiului pe seama Târgovişte. Pierzându-şi o parte dintre locuitori în momentul când au încetat să fie reşedinţe domneşti, fostele capitale au regresat demografic: Suceava avea cam 8.000 de locuitori în secolul al XVI-lea, pentru ca apoi să scadă la jumătate în secolul al XVII-lea şi să-şi continue declinul în

secolul al XVIII-lea. Pentru Târgovişte, cifrele la care ne-am oprit ar fi 7.000 de locuitori la 1500, circa 5.000 la 1600, şi 3.000 la 1700 şi 1800. De observat că scăderea fostelor capitale a fost mai mică decât progresul celor noi, astfel încât per total la nivelul acestor patru oraşe populaţia urbană a sporit semnificativ în toate cele trei secole avute în vedere de noi.

Până la urmă însă, în evaluarea creşterii economice contează mai puţin creşterea sau descreşterea unui oraş anume, şi mai mult creşterea sau descreşterea ratei urbanizării, care se bazează pe populaţia totală a tuturor oraşelor dintr-un anumit teritoriu. Orice calcul de acest fel se loveşte însă de **problema definirii oraşelor**: ce anume diferenţiază un oraş de o aşezare rurală? Istoricii au oscilat între definiţia juridică – o localitate este oraş dacă are statutul politico-juridic de oraş – şi definiţia prin stabilirea unui prag demografic minim. Jan de Vries, ca mulţi alţi istorici, s-a oprit la pragul de 10.000 de locuitori[149]. Paul Bairoch şi echipa coordonată de el s-au oprit la pragul de 5.000 de locuitori, dar au arătat că deseori un prag inferior – de 2.000 sau chiar 1.000 de locuitori – ar fi mai potrivit, şi au proiectat unele dintre cifre şi pentru localităţile depăşind pragul de 2.000 de locuitori[150]. Pentru Ţara Românească şi Moldova, pragul de 10.000 de locuitori conduce la situaţia în care la 1500 şi chiar 1600 rata urbanizării este 0, ceea ce este, evident, absurd. De aceea, în ceea ce ne priveşte am optat pentru pragul de 2.000 de locuitori[151]. La acest prag, Transilvania avea în 1500 o populaţie urbană totală de circa 35.000 de locuitori în 1500, circa 44.000 în 1600, circa 73.000 în 1700 şi circa 213.000 în 1800. Pentru Moldova estimările noastre la acelaşi prag de minim 2.000 de locuitori sunt de 12.000 orăşeni la 1500, 16.000 la 1600 şi 1700, şi 52.000 la 1800, iar pentru Ţara Românească aceste estimări sunt de 14.000 la 1500, 17.000 la 1600, 30.000 la 1700 şi 57.000 la 1800[152]. La acest criteriu, populaţia urbană a crescut pe ansamblul perioadei 1500-1800 în toate cele trei provincii româneşti mai repede decât populaţia totală a acestora, ceea ce înseamnă că o anumită creştere poate fi observată şi în ceea ce priveşte rata urbanizării.

Tabelul I.3. *Rata urbanizării în Ţările Române*
(% la criteriul de urbanitate +2.000 de locuitori)

	1500	1600	1700	1800
Transilvania	3,5	4	5,8	7,1
Moldova	3	3,6	3,3	5,8
Ţara Românească	4	5,3	5	5,7

Dincolo de sporurile realizate, trebuie să observăm faptul că rata urbanizării a rămas modestă în toate cele trei provincii în toată perioada 1500-1800. La acelaşi criteriu (+2000 de locuitori), Europa (fără Rusia) avea, potrivit calculelor lui Paul Bairoch, o rată de urbanizare de 15,1% în 1500, 17, 1% în 1600, 16,7% în 1700 şi 17,5% în 1800[153]. Nivelul scăzut al urbanizării din Ţările Române, combinat cu densitatea încă modestă a populaţiei, ne indică faptul că **cea mai mare parte a creşterii**

economice din secolele XVII-XVIII a fost realizată pe cale extensivă. Această constatare este convergentă şi cu observaţiile istoricilor care au studiat productivitatea agricolă. Dincolo de ceea ce ne relatează călătorii străini, informaţiile din izvoare – atunci când s-au păstrat – indică randamente foarte modeste la principalele cereale şi chiar plafonarea acestora la niveluri scăzute în toată epoca modernă timpurie. Astfel de randamente, oscilând în jurul a 3:1 la principalele cereale[154], erau cu mult sub cele din majoritatea ţărilor europene, care depăşiseră 4:1 încă din secolul al XVI-lea sau chiar mai devreme[155].

I.2.4. Limitele modernizării în Ţările Române în timpul dominaţiei otomane

Cu aceasta am atins şi problema limitelor creşterii economice din Ţările Române în epoca modernă timpurie. În ce măsură creşterea economică şi demografică din secolele XVII-XVIII a fost însoţită de prefaceri modernizatoare ale structurilor sociale, capabile apoi să genereze procese de dezvoltare economică susţinută?

În această privinţă părerile istoricilor sunt destul de împărţite. Totuşi, chiar şi atunci când evidenţiază valenţele modernizatoare ale unor evoluţii culturale sau ale unora dintre reformele secolului al XVIII-lea, majoritatea istoricilor se simt datori să sublinieze şi limitele progreselor înregistrate. De exemplu, la capătul unei subtile analize asupra sensibilităţilor şi afectivităţii din secolul al XVIII-lea, în care a reliefat o multitudine de elemente înnoitoare, Ştefan Lemny nuanţează:

> S-ar putea spune că disoluţia vechilor valori a fost însoţită de încorporarea altora, noi, şi că de-a lungul acestui „transfer” fiinţa omenească a parcurs o etapă decisivă în drumul ei spre modernitate. Cu acest proces, ne apropiem foarte mult de laboratorul sensibilităţii moderne. Ne apropiem doar, fiindcă mutaţiile decisive aveau să se producă puţin mai târziu, în acea epocă, atât de sugestiv denumită, a „alfabetului de tranziţie”. Veacul XVIII nu este decât prefaţa ei[156].

Damian Hurezeanu este mult mai dur. La capătul unei discuţii referitoare la Ţara Românească şi Moldova în secolul al XVIII-lea, el conchide:

> ...veacul fanariot indică prea puţine elemente care ne-ar permite să-l integrăm epocii moderne, să-l înscriem în orizontul modernizării. [...] Fanarioţii au rămas prea ataşaţi tiparelor trecutului. Au încercat să promoveze reforme, dar au rămas în fond inoperante sau puţin sesizabile. Au apreciat valorile culturii, dar nu au făcut operă culturală temeinică. Au privit mişcarea şcolară şi educaţională în spirit raţionalist, dar n-au transpus în practică o operă şcolară [...]. Recolta culturală a secolului al XVIII-lea în Principatele Române a fost firavă, cel puţin până spre

sfârşitul secolului al XVIII-lea. Fundamentul social şi economic al societăţii şi-a păstrat caracteristicile tradiţionale[157].

În ceea ce mă priveşte, aş insista asupra altor **limite structurale ale procesului de modernizare** din Ţările Române în secolele XVI-XVIII. Una dintre ele am evocat-o deja mai sus: **precaritatea randamentelor agricole**, cauzată de arhaismul tehnicilor agricole folosite. Aceasta a limitat capacitatea de a produce hrană şi a contribuit la menţinerea mecanismelor malthusiene de limitare a creşterii populaţiei[158]. Pe de altă parte, densitatea încă modestă a populaţiei a fost coextensivă formelor extensive de creştere economică şi a contribuit la întârzierea trecerii la forme intensive de dezvoltare şi de valorificare a resurselor.

Structura socială de tip periferic a fost un alt factor care a inhibat procesul de modernizare. În general, atunci când au vorbit despre structurile sociale ale periferiilor est-europene din secolele XVI-XVIII, istoricii au avut în vedere aşa-numita „a doua iobăgie" (*second serfdom*), înţeleasă ca o situaţie în care ţăranii sunt reduşi la o situaţie de dependenţă apăsătoare pe mari domenii angajate în exportul de cereale spre regiunile centrale ale economiei-univers[159]. Vom evita să reluăm aici discuţiile foarte numeroase legate de „a doua iobăgie"[160]. În ceea ce priveşte spaţiul românesc, vom aminti aici doar faptul că istoricii nu au avut nici o dificultate în a integra Transilvania în schema generală a „celei de-a doua iobăgii" est-europene, cu singura observaţie că în această provincie munca aservită a ţăranilor iobăgiţi nu viza producţia de cereale pentru exportul la mare distanţă, ci în primul rând satisfacerea nevoilor domeniului nobiliar şi a cererii locale/regionale[161]. Pentru Ţara Românească şi Moldova dezbaterile au fost mai complicate, istoricii observând nu numai că exportul de cereale a fost redus până spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, dar şi faptul că rezerva seniorială şi obligaţiile în muncă ale ţăranilor dependenţi au rămas modeste până în secolul al XIX-lea; în consecinţă, mulţi istorici au avut reţineri în a integra „rumânia" şi „vecinia" din secolele XVI-XVIII în peisajul celei de-a doua iobăgii est-europene şi au preferat să vorbească despre instituirea unui sistem al celei de-a doua iobăgii abia în secolul al XIX-lea, eventual cu unele începuturi după 1774[162].

Dincolo de aceste dezbateri, se poate constata faptul că în secolul al XVI-lea a avut loc o accentuare a dependenţei ţăranilor faţă de marii proprietari funciari în aproape întreg spaţiul românesc. Cauzele fenomenului au diferit. În Transilvania a fost vorba de desăvârşirea unui proces de aservire care începuse din Evul Mediu şi care a fost stimulat de victoria nobilimii în confruntările sociale violente din 1437-1438 şi 1514. În Ţara Românească şi Moldova procesul de aservire („rumânire") a ţăranilor a fost impulsionat decisiv de creşterea fiscalităţii, care i-a obligat pe mulţi ţărani liberi să-şi vândă pământul şi apoi libertatea pentru a face faţă dărilor către stat. „Legarea de glie" a ţăranilor a vizat aici nu numai accentuarea dependenţei lor faţă de stăpânii de pământ, ci şi stabilizarea lor în calitate de contribuabili. De altfel, de cele mai multe ori în cursul secolelor XVI-XVIII obligaţiile către stat au fost mai împovărătoare decât cele faţă de stăpânii „feudali" (boieri, mănăstiri etc.)[163]. Competiţia dintre

domnie şi boierime pentru plusprodusul muncii ţăranilor explică în mare măsură şi intervenţiile domniei în reglementarea raporturilor agrare, vizând deseori limitarea exploatării de către stăpânii de domeniu, astfel încât ţăranii să fie capabili să plătească dări mai mari către stat. După unele momente de favorizare a eliberărilor din „rumânie" în secolul al XVII-lea, acest tip de intervenţii a culminat în secolul al XVIII-lea prin reformele lui Constantin Mavrocordat, care a desfiinţat dependenţa personală a ţăranilor în Ţara Românească (1746) şi în Moldova (1749). Eliberarea formal juridică din dependenţa personală şi măsurile luate uneori de domnie în vederea limitării obligaţiilor „feudale"[164] nu au îmbunătăţit semnificativ şi durabil situaţia ţăranilor şi nici nu i-a eliberat pe aceştia din dependenţa economică. De altfel, faţă de apăsarea fiscală a statului, în destule rânduri au avut loc solidarizări neaşteptate între boieri şi ţărani, care contrazic viziunile simpliste despre natura luptei de clasă; asemenea situaţii accentuau însă dependenţa ţăranilor faţă de stăpânii de moşie care îi protejau de agenţii fiscali ai domniei.

Este greu de evaluat **impactul dependenţei ţăranilor asupra performanţei economice generale** a Ţărilor Române în secolele XVI-XVIII. Deşi filosofia generală a lucrărilor dedicate epocii moderne timpurii afirmă că regiunile cu ţărănime liberă juridic şi relativ înstărită s-au dezvoltat mai bine şi mai rapid, totuşi este greu de afirmat că în cazul particular al Ţărilor Române, dacă în secolul al XVI-lea nu s-ar fi accentuat iobăgia (rumânia) şi s-ar fi menţinut o ţărănime liberă mai numeroasă, atunci creşterea economică de ansamblu ar fi fost mai mare. Totuşi, este evident faptul că precaritatea situaţiei economice şi sociale a ţăranilor a inhibat acumulările care ar fi putut conduce la fenomene de creştere economică „de la firul ierbii". Astfel, ştiinţa de carte a rămas rarisimă la nivelul ţărănesc, ceea ce s-a repercutat negativ asupra capacităţii de a spori stocul de cunoştinţe practice cu aplicativitate economică. Totodată, dincolo de cunoştinţe, ţăranilor le lipseau adesea mijloacele materiale şi siguranţa care să le îngăduie investiţiile productive şi experimentarea unor soluţii economice noi. La rândul lor, stăpânii de domenii şi statul se implicau prea rar şi prea puţin în activităţile direct productive, mărginindu-se de cele mai multe ori să aibă grijă ca partea prelevată în folosul lor să nu scadă[165]. În consecinţă, se poate spune că structura socială şi precaritatea situaţiei ţăranilor au contribuit la menţinerea la un nivel scăzut a productivităţii agricole, element extrem de important pentru limitarea creşterii economice generale.

Alte limite au provenit din **eşecurile construcţiei statale**. S-a observat de multă vreme că succesul statelor nu a depins neapărat de gradul de concentrare a puterii politice, ci de capacitatea lor de a „penetra" şi modela societatea. Sau, pentru a folosi termenii instituiţi de Michael Mann, ceea ce a contat nu a fost caracterul despotic al puterii statelor, ci „forţa infrastructurală" pe care au dezvoltat-o acestea[166]. Sau, pentru a aduce în discuţie termeni specifici epocii moderne timpurii, nu absolutismul, ci modernitatea a fost aceea care a asigurat puterea statelor[167]. Pentru a deveni „moderne", statele aveau însă nevoie de resurse, adică de însuşirea unei părţi crescânde din produsul social. Teoretic, creşterea fiscalităţii din secolul al XVI-lea ar fi putut conduce la constituirea unui „stat modern" şi în Ţările Române. În fapt însă, drenarea

celei mai mari părţi a resurselor către exterior, pentru satisfacerea cererilor financiare otomane, a împiedicat dezvoltarea durabilă şi semnificativă a aparatului de stat. Desigur, sub impactul otoman a avut loc o anumită restructurare a aparatului de stat existent, scăzând rolul elementelor militare şi crescând rolul aparatului fiscal. Impactul modernizator al acestei restructurări a rămas însă doar o virtualitate neconcretizată, iar progresele în constituirea unei birocraţii moderne au fost în cel mai bun caz limitate şi discontinue[168]. Este adevărat, nevoile funcţionării statului şi contactele sporite cu lumea otomană şi cu Europa creştină au condus la o anumită înnoire a elitelor politice, care în secolele XVII-XVIII au fost mai bine pregătite intelectual decât în secolele anterioare[169]. Acapararea funcţiilor din aparatul de stat de către aceste elemente de origine levantină a generat ample împotriviri interne, desfăşurate sub semnul unei ideologii conservatoare care punea accentul pe calitatea de „pământean”[170]. Deşi în cadrul acestor dispute au fost mobilizate şi elemente ale straturilor sociale inferioare şi mijlocii, nu trebuie să supraevaluăm caracterul „modern” al acestor forme de participare la viaţa politică[171]. Pe de altă parte, dincolo de aceste dispute politice, ceea ce rămâne este precaritatea funcţionării statului, ca şi măsura foarte limitată în care acesta s-a implicat în stimularea activităţilor economice. De altfel, chiar şi în teritoriile intrate sub stăpânire habsburgică, unde în secolul al XVIII-lea pot fi observate încercări mult mai coerente de stimulare a activităţilor economice, desfăşurate sub semnul ideilor cameraliste şi mercantiliste, rezultatele practice au fost relativ modeste[172]. De exemplu, autorităţile habsburgice au încercat, sub influenţa fiziocratismului, să stimuleze producţia agricolă şi au desfăşurat „o propagandă agricolă intensă: sfaturi pentru cultivarea raţională a pământului, îndemnuri pentru introducerea unor culturi noi, metode şi sisteme moderne de agricultură difuzate prin diferite tipărituri”[173]. Este un exemplu tipic de asumare de către stat a unor funcţii noi, modernizatoare. Totuşi, în ciuda participării unor părţi ale elitelor vremii la acest efort de „luminare”, bilanţul a fost extrem de modest: ecourile acestei acţiuni de luminare „sunt sesizabile abia spre sfârşitul perioadei la care ne raportăm”, iar gospodăria ţărănească a rămas „cvasicopleşită de multitudinea sarcinilor, fie ele domeniale, fiscale sau comunitare, şi ca atare puţin preocupată de inovaţii tehnice, de înnoiri în general”[174].

Dacă statul nu a putut să exercite decât în foarte mică măsură un rol modernizator, teoretic un asemenea rol ar fi putut să fie asumat de **oraşe**, îndeosebi de elitele urbane. După cum am văzut mai sus, oraşele au crescut în Ţările Române în epoca modernă timpurie. Pe de altă parte, în ciuda acestei creşteri, ele au rămas modeste în contextul Europei secolelor XVI-XVIII, iar capacitatea lor de a înrâuri societatea în ansamblul său a fost limitată. Chiar şi în Transilvania, unde condiţiile generale pentru dezvoltarea oraşelor – productivitatea agricolă, densitatea populaţiei, statutul juridic privilegiat – erau mai favorabile decât în teritoriile extracarpatice, nivelul urbanizării a rămas scăzut[175]. Dinamismul redus al oraşelor transilvănene din secolul al XVIII-lea este în mare măsură legat de închistarea lor în spatele privilegiilor sociale de tip medieval; din acest punct de vedere, reformele iosefine din anii 1780, îndeosebi liberalizarea stabilirii unor neprivilegiaţi în interiorul oraşelor, au fost deosebit de

importante, dar impactul lor s-a făcut simţit abia în secolul al XIX-lea[176]. Dincolo de ponderea încă redusă a oraşelor în ansamblul societăţii, impactul lor modernizator era diminuat şi de faliile multiple care le separau de mediul rural, în care trăia cea mai mare parte a populaţiei Ţărilor Române. Acest clivaj, vizibil atât în Ţara Românească şi Moldova, cât şi în Transilvania, a accentuat totodată caracterul periferic al structurii sociale din Ţările Române.

În concluzie, arhaismul practicilor economice, nivelurile modeste ale productivităţii agricole, precaritatea acumulărilor economice şi culturale, clivajele sociale şi slăbiciunea statului s-au constituit în factori care au limitat drastic fenomenele de modernizare economică şi socială, contribuind la accentuarea decalajelor dintre Ţările Române şi alte părţi ale Europei.

16 *Cf.* principalelor sinteze recente de istorie românească: Georgescu 1992:30-132; Constantiniu 1999: 107-183; IstRO: 66-285 (capitole de Şerban Papacostea şi Pompiliu Teodor); IR, IV-VI; IRC: 271-456 (capitole de Ioan-Aurel Pop, Susana Andea şi Ionuţ Costea).
17 Constantinescu 1997: 86-175 (capitole de Ştefan Ştefănescu şi Paul Cernovodeanu).
18 Vezi, de exemplu, IR IV: 57-112, V: 417-470, 489-514, VI: 1F58-301.
19 Braudel 1969: 1-133.
20 Sondajul a fost realizat în ianuarie-februarie 2003, reunind răspunsuri de la 59 de studenţi la istorie, profesori de istorie şi de alte specialităţi, precum şi elevi de liceu. Pentru sprijinul în realizarea acestui sondaj ţin să le mulţumesc colegului Alexandru-Florin Platon (Iaşi), doamnei profesoare Marilena Bercea (Bucureşti), precum şi fostei mele studente Laura Degeratu.
21 Paul Cernovodeanu, în Constantinescu 1997: 118.
22 Panaitescu 1994: 116 (text publicat iniţial în 1944).
23 IstRO: 199.
24 IstRO: 199.
25 Adăniloaie 1981: 442.
26 Georgescu 1992: 95. Acelaşi autor vorbeşte despre „un jaf fanariot necunoscut până atunci în istoria românilor”, despre „stagnarea economică” şi despre „o epocă de decădere” – Georgescu, 1992: 89, 91.
27 Lemny 1985. În ceea ce ne priveşte, am argumentat că separarea unei perioade distincte pentru un aşa-zis secol al „regimului fanariot” sau „turco-fanariot” este nejustificată, anii 1711/1716 nemarcând în nici un fel vreo schimbare de regim politic pentru Ţările Române – Murgescu 1999a: 178-186.
28 Un exemplu de recunoaştere, fie şi ezitantă, dar totuşi corectă, a creşterii demografice şi economice din secolul al XVIII-lea în Constantinescu 1997: 150-175 (capitol de Paul Cernovodeanu). Pentru o afirmare mult mai tranşantă şi argumentată a faptului că îndeosebi în plan demografic şi agricol creşterea constatată în secolul al XIX-lea începuse energic din secolul al XVIII-lea vezi Platon 1999: 139-245.
29 Gemil 1991: 23-46.
30 Enumerare preluată din Maxim 2001b: 540.
31 Murgescu 1999a: 149.
32 Berza 1957.
33 Maxim 1979 (unde sintetizează contribuţii publicate în mai multe studii de detaliu). De asemenea, unele încercări de bilanţ pentru secolul al XVII-lea în Maxim 2002a: 837-843.
34 Gemil 1977.
35 Veliman 1984: 18-19.
36 Murgescu 1996a: 211-214.
37 Prin denumirea „galbeni” înţelegem monedele de aur apropiate de standardul ducaţilor veneţieni şi ungureşti, deci având aproximativ 3,5 g de aur. Am preferat această denumire aparent imprecisă, pentru a evita ancorarea de cursul unei anumite monede, mai mult sau mai puţin reprezentative pentru circulaţia monetară din Ţările Române şi/sau din Imperiul Otoman.

38 Calcule bazate pe cursurile de schimb inventariate de Popa 1978: 79-86 şi Pamuk 2000: 163, 191.
39 Pentru o prezentare sintetică a problematicii peşcheşurilor vezi Maxim 2001b: 554-559 şi Maxim 2002a: 838-843.
40 Berza 1958: 60-61.
41 *Cf.* Berza 1958: 67-68.
42 Adăniloaie 1981: 449-450.
43 Oţetea 1977: 66. De observat că alţi autori, precum Wilkinson, oferă pentru multe produse cifre mai mari decât cele consemnate de Pini (Oţetea 1977: 50), ceea ce înseamnă că valoarea calculată de consulul rus reprezintă mai degrabă o estimare „moderată" a cuantumului total al livrărilor oficiale ale Ţării Româneşti din acea vreme.
44 Vezi exemplele documentate de Oţetea 1977: 23.
45 Oţetea 1977: 72.
46 Am preferat cursul de la Istanbul indicat de Pamuk 1994: 967. Pentru Ţara Românească, Mircea Popa indică cursuri mai ridicate, respectiv 15 guruşi pentru un ducat veneţian în 1819 şi aceeaşi sumă pentru un ducat imperial austriac în acelaşi an (Popa, 1978: 83-84); aceste cursuri ar fi condus însă la diminuarea prin convertire a echivalentului în galbeni al sumelor calculate iniţial în lei sau în piaştri (guruşi) otomani.
47 Am renunţat la discutarea în acest paragraf a situaţiei Transilvaniei, deoarece în cazul acesteia povara financiară a dominaţiei otomane, fără a fi complet neglijabilă, a fost totuşi moderată şi nu a determinat restructurări semnificative ale economiei şi societăţii.
48 Berza 1958.
49 Murgescu 1996a: 218-219.
50 Murgescu 1996a: 219-220.
51 Murgescu 1996a: 260.
52 Nu trebuie pierdute din vedere conotaţiile ideologice ale studiilor pe această temă. Dacă într-o primă fază a regimului comunist era oportună evidenţierea acţiunilor benefice ale Rusiei pentru limitarea exploatării otomane, ulterior reticenţele multor istorici (şi ale regimului ceauşist) faţă de Rusia/Uniunea Sovietică s-au reflectat şi într-o anumită reţinere în a aborda această problemă.
53 IR: VI, 39 (text redactat de Paul Cernovodeanu).
54 IR-III: 858 (capitol de Andrei Oţetea).
55 Aceasta doar dacă folosim cursul 1 galben = 12 guruşi, atestat la Istanbul. Dacă folosim cursul 1 galben = 15 lei (guruşi) atestat pentru Bucureşti în 1819, atunci cele 7 milioane de piaştri echivalează cu 466.000 de galbeni. Pentru cursurile monetare, vezi *supra*, nota 46.
56 Adăniloaie 1981: 448.
57 Pentru o argumentare persuasivă în acest sens, vezi Daniel Chirot, care însă tinde să supraevalueze veniturile obţinute de domnie din controlul asupra drumurilor comerciale (*cf.* Chirot 2002: 33-64).
58 Acest paragraf rezumă analiza noastră mai detaliată din Murgescu 1996a: 272-294, unde pot fi găsite şi trimiterile la studiile speciale consultate. Pentru evoluţii similare în alte state europene, vezi îndeosebi Bonney 1995: 261-279 (capitol de Winfried Schulze).
59 Mioc 1957.
60 De exemplu, în cronica lui Eftimie poate fi găsit următorul pasaj despre Iliaş Rareş, domn al Moldovei în anii 1546-1551: „Iliaş, care se numea şi Mahmet, nu a putut să rabde mai mult, ci şi-a vărsat veninul ascuns înăuntrul inimii sale fătarnice şi a scris pe toţi boierii mari şi mici la birul cel mare, şi tot sfatul, dar şi vătafilor toţi în toată ţara de la cei dintâi până la cei din urmă le-a poruncit sa dea, şi mitropolitului şi episcopilor, a scris încă şi toate mănăstirile câte sunt în Moldovlahia la haraciul cel mare şi câţi popi şi diaconi sunt în graniţele moldoveneşti. Şi ce să spunem multe, toate cele creştineşti şi bisericeşti erau într-o mare turburare" (*Cronicile...,* 1959: 120).
61 Murgescu 1996a: 194-199.
62 Astfel, potrivit lui Damaschin Mioc, birul pe gospodărie era 86 de aspri până la 1557, apoi 212 aspri în 1558-1566, 301 aspri în 1582-1584 şi 946 de aspri în 1592-1594 (Mioc 1962: 160); chiar dacă avem în vedere devalorizarea asprului, lentă până în 1584 şi masivă în 1584-1586, cuantumul birului tot a crescut şi în termeni reali de circa cinci ori în intervalul 1521-1594.
63 Evaluările cantitative sunt mai ferme pentru sfârşitul secolului al XVI-lea şi mai puţin sigure pentru începutul aceluiaşi secol. Ca ordine de mărime putem accepta că povara

fiscală medie se plasa la echivalentul a circa 0,1-0,2 galbeni/persoană la începutul secolului al XVI-lea, ajungând către 1590 la circa 0,4 galbeni/persoană în Transilvania, la aproape un galben/persoană în Moldova şi circa 2 galbeni/persoană în Ţara Românească (*cf.* Murgescu 1996a: 276-283).

64 Mioc 1962: 158.

65 Astfel, în acest an au fost înregistrate în vamă mai puţin de 3.500 de bovine şi câteva sute de porcine, precum şi pieile a circa 6.500 de bovine şi a circa 33.000 de ovine (Manolescu 1965: 116, 120), ceea ce, la scara celor două principate extracarpatice (fiecare cu câteva mii de sate şi circa 300.000-400.000 de locuitori), este foarte puţin.

66 Manolescu 1965: 151-159

67 Manolescu 1965: 130.

68 Murgescu 1996b. Ulterior, am reluat discuţia, cu argumente suplimentare şi o extindere în timp, în Mureşan 2006: 32-38 (articol de Bogdan Murgescu şi Viorel Bratosin).

69 Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1957: 20. Chila de Brăila avea în mod obişnuit 240 de ocale, deci puţin mai mult de 300 kg de grâu (*cf.* Stoicescu 1971: 209-210).

70 Oţetea 1977: 50, 72-73.

71 Oţetea 1977: 50.

72 Murgescu 1996a: 253.

73 Oţetea 1977: 66-69.

74 Maxim 1999: 240. În *addenda* din 1999 la studiul publicat iniţial în 1988, Mihai Maxim semnalează şi două datorii de 9.549 şi respectiv 2.250 de care de sare acumulate de Ştefan Surdul (domn al Ţării Româneşti în 1591-1592), care ar putea eventual indica sporirea cantităţilor exportate de mai mult de două ori faţă de vremea lui Petru cel Tânăr (Maxim 1999: 242).

75 Datele referitoare la cantităţi sunt discutate mai pe larg în Murgescu 1998b: 93-95.

76 Oţetea 1977: 60.

77 Murgescu 1998b: 95. Pentru Moldova nu avem date la fel de sigure, dar ne îngăduim să postulăm că ponderea valorică a exporturilor de sare nu era mult mai mare.

78 Pentru secolul al XVI-lea ne lovim de imposibilitatea de a estima valoric exporturile de peşte, unt, seu, piei, lemn etc.; cu toate acestea, datele de care dispunem ne îngăduie să apreciem că în a doua jumătate a secolului al XVI-lea ponderea exporturilor de animale vii şi derivate animaliere a fost de cel puţin 60% pentru Ţara Românească şi circa 70-80% pentru Moldova (*cf.* Murgescu 1996a: 241-255). În 1820 animalele şi derivatele animaliere dădeau 66% din exporturile Ţării Româneşti (Oţetea 1977: 66-67), iar în 1826, dar pe baza unor date mai puţin sigure, ele dădeau 72% din exporturile Moldovei (Oţetea 1977: 67-69).

79 Maxim 1979: 1751-1752.

80 Maxim 1979: 1755.

81 Anthony Greenwood a supus unei critici severe diversele cifre vehiculate de istorici în legătură cu necesarul de ovine pentru consumul capitalei otomane, şi – cu multă prudenţă – a apreciat că Istanbulul primea anual între un minim de 600.000 şi un maxim de 1.800.000 de ovine (Greenwood 2003: 34). El mai aminteşte că provinciile otomane din Balcani dădeau „nucleul” (*core*) pentru aprovizionarea oraşului (Greenwood 2003: 35), dar subliniază faptul că rolul Ţării Româneşti şi al Moldovei a devenit extrem de important, mai ales deoarece autorităţile otomane au practicat o politică de preţuri scăzute, nestimulative, iar o mare parte din oile româneşti soseau prin rechiziţii şi/sau comenzi oficiale, depinzând mai puţin de calculele comerciale (Greenwood 2003: 36-39). Dacă încercăm să estimăm un ordin de mărime pentru ponderea medie combinată a Ţărilor Române în cadrul aprovizionării cu ovine a capitalei otomane, considerăm că aceasta trebuie plasată pe la 30-40%. Acest procentaj nu trebuie însă extrapolat la ansamblul pieţei otomane, ştiut fiind faptul că oile din Ţările Române se îndreptau mult mai mult spre Istanbul şi doar sporadic serveau celorlalte oraşe din partea balcanică a Imperiului Otoman.

82 Oţetea 1977: 42-45, 66-69.

83 Oţetea 1977: 66.

84 Audoin Rouzeau 1995: 287-290.

85 Blanchard 1986.

86 Datele cantitative ce urmează provin din Murgescu 1998a: 105-110, 115-117.

87 Am analizat pe larg acest proces în Murgescu 1988.

88 Oţetea 1977: 41, 66-67; Murgescu 1998a: 107, 113-114. Lucrările de specialitate mai cuprind şi alte cifre, cum ar fi exporturi de 100.000 de bovine pentru Moldova înainte de 1812 (Oţetea 1977: 40), dar această estimare ni se pare exagerată.
89 Murgescu 1996a: 250.
90 Am pornit de la cifra de 20.000 de boi numai spre Polonia, la un preţ intern mediu de 12,58 taleri şi la o rată bimetalică de circa 2 taleri pentru un galben (Murgescu 1988: 520). Această evaluare nu include şi eventualele exporturi spre Imperiul Otoman, care însă în condiţiile preţurilor deosebit de stimulatoare din Europa Centrală trebuie să fi fost relativ modeste.
91 *Cf.* Oţetea 1977: 66-67 şi Popa 1978: 85.
92 *Cf.* Oţetea 1977: 68-69 şi Popa 1978: 85.
93 Oţetea 1977: 45-47, unde sunt discutate şi cifrele extrem de disparate oferite de izvoarele de epocă.
94 Oţetea 1977: 47-48. Preţul de 80 de piaştri perechea (Oţetea 1977: 67) este exagerat (*cf.* Popa 1978: 41), şi în consecinţă şi evaluările valorice ale lui Oţetea trebuie revizuite în jos.
95 Oţetea 1977: 50-69.
96 O problemă mult discutată în istoriografia română este aceea a aşa-zisului „monopol comercial otoman" (vezi şi prezentarea istoriografică în Murgescu 1990a). Luat în mod strict, termenul „monopol" este evident inadecvat, deoarece în toată perioada avută în vedere (secolele XVI-XVIII) Ţările Române au avut relaţii şi cu alte state decât cu Imperiul Otoman. Adepţii ideii de „monopol comercial otoman" au invocat unele interdicţii otomane de export, precum şi o serie de alte practici menite să aprovizioneze Istanbulul şi/sau armata otomană cât mai ieftin cu diverse produse ale Ţărilor Române. Studiul atent al tuturor măsurilor prin care factorii politici otomani au încercat să-şi promoveze diversele interese economice în raporturile comerciale cu Ţările Române a evidenţiat caracterul puţin sistematic, discontinuu şi deseori contradictoriu al acestor intervenţii, astfel încât se poate aprecia că, deşi negoţul româno-otoman nu a fost liber de intervenţia politicului, nicicând în secolele XVI-XIX nu a existat un monopol otoman asupra comerţului Ţărilor Române (Murgescu 1997).
97 Insistăm asupra faptului că discuţia de mai sus se referă la produsele comercializate şi nu ia în considerare autoconsumul, considerabil atât la nivelul gospodăriilor ţărăneşti şi chiar orăşeneşti, cât şi la nivelul multor domenii boiereşti şi mănăstireşti.
98 Pentru o convingătoare aplicaţie a acestei teorii cu privire la Occidentul preindustrial, vezi Persson 1988.
99 Cihodaru 1957.
100 Pungă 1984.
101 Călători: VI, 216.
102 Murgescu 1998a: 103.
103 Acest paragraf se bazează îndeosebi pe Murgescu 1996: 24-103.
104 Registrele vamale de la Braşov surprind o sporire a cantităţii de lână exportate din Ţara Românească de la 42 de poveri în 1503 la o medie de peste 125 de poveri anual în intervalul 1545-1554 (Manolescu 1965: 123).
105 Veliman 1985: 424.
106 Cu privire la începuturile culturii porumbului în Ţările Române, vezi mai nou Florea 1998.
107 Columbeanu 1974a: 54-75; Demeny 1989: 1253-1254; Ştefănescu 1995: 219-231; Murgescu 1999a: 27-28.
108 Olteanu, Şerban 1969: 123-435.
109 O discuţie mai amplă în Murgescu 1999a: 16-23 (vezi şi indicaţiile bibliografice de la pp. 202-203).
110 Într-o lucrare anterioară preluasem o estimare mai redusă, de numai 2,5 milioane de locuitori pentru sfârşitul secolului al XVIII-lea (Murgescu 1999a: 19); aceeaşi cifră apare şi într-o recentă sinteză realizată de istoricii clujeni (IRC:404 – capitol de Ionuţ Costea). Cifra de 3 milioane de locuitori pentru ansamblul teritoriilor româneşti din interiorul arcului carpatic (Transilvania *lato sensu*, adică incluzând aici Partium, Banatul şi graniţa militară) are la bază analiza şi datele din Gyémánt 2006.
111 Aceste estimări sunt mai „modeste" decât cele puse în circulaţie de Louis Roman, care a apreciat populaţia Ţării Româneşti la un milion de locuitori în timpul lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714), circa 800.000 de locuitori spre mijlocul secolului al XVIII-lea şi

1,5 milioane de locuitori la 1791 (IR, VI: 53 – capitol de Ecaterina Negruţi-Munteanu). Dincolo de diferenţa dintre cele două serii de cifre (vezi şi comentariul meu în Murgescu 1999a: 20), se cuvine semnalat faptul că în ambele variante secolul al XVIII-lea a fost per ansamblu o perioadă de creştere demografică semnificativă în Ţara Românească.

112 Am cumulat aici cei circa 700.000 locuitori ai statului Moldova (Negruţi 1981: 244, *cf.* nota 5) cu cei circa 190.000 locuitori ai Bucovinei cedate habsburgilor în 1775 (Roman, Vergatti 2002: 137); nu am inclus însă Bugeacul, care în cea mai mare parte a intervalului 1500-1800 s-a aflat sub administraţie otomană.

113 Astfel, se consideră că Europa Apuseană şi Centrală şi-a dublat populaţia în intervalul 1500-1800, în timp ce în Ţările Române creşterea demografică de ansamblu a fost de peste 2,5 ori.

114 Murgescu 1999a: 24-28.

115 Vlad 1973.

116 Fenomenul migrator nu a cuprins numai pătrunderea unor elemente levantine din Imperiul Otoman în Ţările Române, colonizarea şvabilor în Banat şi în alte provincii habsburgice sau imigrarea unui număr considerabil de evrei din Polonia în Moldova, ci şi stabilirea unui număr considerabil de ardeleni (cunoscuţi în izvoare sub numele de „ungureni") în Ţara Românească şi în Moldova (Prodan 1945).

117 IRC:408 (capitol de Ionuţ Costea).

118 Dintre numeroasele lucrări referitoare la această problematică amintim acum doar Prodan 1989, Bocşan 1986 şi Ştefănescu 1995; pentru un bilanţ pozitiv şi pentru Bucovina după 1775, vezi Ceauşu 1998.

119 Olteanu, Şerban 1969: 173; formulare reluată identic în IR: V, 424 (capitol de Ştefan Olteanu).

120 IRC:407 (capitol de Ionuţ Costea).

121 Sinigalia 2000: 181-613.

122 Duţu 1968: 351-377; Barbu 1996: 59-76.

123 Theodorescu 1987: II, 196-227. Voica Puşcaşu a inventariat ctitoriile cunoscute, ajungând la următoarele totaluri: în Ţara Românească au fost ctitorite 223 de biserici în secolul al XVI-lea, 637 în secolul al XVII-lea şi 1. 656 în secolul al XVIII-lea; pentru Moldova cifrele sunt 170 de ctitorii în secolul al XVI-lea, 452 în secolul al XVII-lea şi 1.342 în secolul al XVIII-lea (Puşcaşu 2001: 488-489).

124 În Ţara Românească băuturile reprezentau principala sursă de venituri pentru cele mai multe dintre domeniile pentru care s-au păstrat informaţii (Columbeanu 1974a: 144-163). În Moldova, sămile mănăstirilor din 1741 indică 29,3% din venituri provenite din băuturi, singura sursă mai importantă fiind animalele, cu 42,8% din total (Mihordea 1968: 52).

125 Mihordea 1968: 259-265; Columbeanu 1974a: 125-128.

126 Olteanu, Şerban 1969: 138, 151, 187-188, 245-246, 253-254, 268, 313-314, 332-334, 363-364.

127 Astfel, însumarea veniturilor din condica vistieriei conduce spre o medie anuală de numai 532.000 de taleri, evident mult prea mică. Foarte mici sunt şi sumele cuprinse în registrul cămării domneşti din anii 1709-1714 – o medie de doar 66.000 de taleri anual (*cf.* Mircea 1985: 10-16), care nu ajung în nici un caz pentru a justifica reputaţia de „prinţ al aurului" a lui Constantin Brâncoveanu. Recent, un inventar otoman al averii lui Brâncoveanu a fost publicat de Mihai Maxim (Maxim 2001a: 173-197).

128 Într-un prim studiu, Damaschin Mioc estimează povara fiscală din timpul lui Brâncoveanu la 3-4 ughi [galbeni ungureşti] pe gospodărie (Mioc 1966: 313), pentru ca ulterior să aprecieze – fără să indice surse concludente – veniturile totale ale domnului la circa 1.400.000 de taleri (IDR: I, 351), ceea ce la rata de schimb din anii 1694-1703 ar însemna 560.000 de galbeni, deci tot sub un galben/locuitor (admiţând că populaţia Ţării Româneşti ajunsese la circa 600.000 de locuitori la sfârşitul secolului al XVII-lea – *cf.* Lehr 1974: 204 şi Murgescu 1999a: 20).

129 Astfel, unele momente de creştere nominală a dărilor, cum a fost reforma fiscală a lui Matei Basarab din 1632 (Mioc 1959), par să fi fost depăşite rapid de contribuabili.

130 Columbeanu 1974b: 260.

131 Columbeanu 1974b: 274.

132 În 1820 rata de schimb era deja de 15 lei pentru un ducat (Popa 1978: 85).

133 Călători-XIX: I, 268.

134 Berza 1958: 69. Am calculat folosind rata de 3 guruşi şi 105 aspri (35 parale) pentru un ducat (*cf.* Pamuk 2000: 163).
135 Călători-XIX: I, 268. Rata de schimb: 4 guruşi şi 70 de aspri pentru un ducat (*cf.* Pamuk 2000: 163).
136 Călători-XIX: I, 439-440. La Istanbul rata de schimb era de 8 guruşi pentru un ducat (Pamuk 2000: 163, 191), dar la Bucureşti ducatul se schimba deja pentru 10 lei şi 10 parale (Popa 1978: 84), ceea ce ar conduce la un echivalent de puţin peste 850.000 de galbeni.
137 Călători-XIX: I, 847. Rata de schimb era de 13 lei pentru un ducat (Popa 1978: 85; *cf.* Pamuk 2000: 191).
138 Călători-XIX: I, 847-848.
139 Amintim aici faptul că estimările noastre sunt „modeste" în ceea ce priveşte numărul total de locuitori ai Ţării Româneşti. Dacă am accepta estimările mai mari ale lui Louis Roman – 1,5 milioane de locuitori la 1791 –, atunci cuantumul poverii fiscale ar trebui redus în consecinţă, plasându-se la circa 0,7 galbeni/locuitor în 1808.
140 De exemplu, sama vistieriei Moldovei pe anul 7162 (1654) indică venituri de circa 190.000 de galbeni (Iorga 1902: IV, 263-267), ceea ce ar însemna sub 0,5 galbeni/locuitor.
141 Călători-XIX: I, 268.
142 IDR: II/1, 197 (capitol de Damaschin Mioc). Rata de schimb era 5 piaştri pentru un ducat (Popa 1978: 84).
143 Vom folosi cifrele cele mai reduse, şi anume 568.000 de suflete la 1774 şi 700.625 de suflete la 1803 (IR: VI, 52 – capitol de Ecaterina Negruţi-Munteanu), pentru a estima populaţia Moldovei în 1785 (fără Bucovina şi Bugeac, care erau sub alte stăpâniri şi deci nu mai participau la constituirea veniturilor domniei) la circa 600-650.000 de locuitori. Orice evaluare superioară a potenţialului demografic ar micşora şi mai mult estimarea poverei fiscale medii.
144 Vezi *supra* – I.2.2.1.
145 Persson 1988: 74-75. Paul Bairoch a contrazis în mod convingător presupoziţia că se poate echivala procentajul populaţiei urbane cu procentajul forţei de muncă angajate în activităţi neagricole, atrăgând atenţia asupra faptului că mulţi orăşeni practicau (şi) agricultura, după cum numeroşi locuitori ai mediului rural erau şi ei angajaţi în activităţi neagricole; în concluzie, el a estimat că „procentul activităţilor neagricole depăşea ponderea proporţională a populaţiei urbane cu 4-5%" (Bairoch 1989: 266). Această revizuire nu afectează însă esenţa argumentaţiei lui Gunnar Persson, care are în vedere nu o radiografie statică a unei situaţii istorice, ci dinamica sau modificarea raportului urban-rural dintre două momente istorice. Pentru cercetări aplicate pornind de la corelaţia între rata urbanizării şi creşterea economică, vezi Allen 2000 şi Zanden 2001.
146 În lucrările istoricilor pot fi găsite cifre dintre cele mai diverse pentru populaţia Bucureştiului, ca şi pentru cea a celor mai multe dintre oraşele Ţării Româneşti şi Moldovei în epoca modernă timpurie. În unele lucrări de referinţă, acceptarea necritică a unor informaţii nesigure pentru perioadele mai timpurii – 60.000 de locuitori în 1600, şi numai 25.000 în 1750 şi 35.000 în 1800 (Chandler 1987: 228) – conduce chiar la concluzia aberantă că populaţia oraşului ar fi scăzut! Şi aceasta într-o perioadă când suprafaţa oraşului şi numărul bisericilor atestate au crescut substanţial! Pentru anii 1500 şi 1600 ne-am oprit la cifrele acceptate în principala lucrare de referinţă existentă la nivel european, 3.000 şi respectiv 8.000 de locuitori (Bairoch, Batou, Chèvre 1988: 59), cu menţiunea că pentru 1500 cifra este posibil să fie prea mare (Ion Ionaşcu postulează pentru întreg secolul al XV-lea „cel mult 2.000 de locuitori" – Ionaşcu, Petric, Caraioan 1961: 22). Pentru 1800 am pornit de la catagrafia alcătuită în 1810 din dispoziţia autorităţilor militare ruse sub îndrumarea mitropolitului Ignatie al Ţării Româneşti, care consemnează 32.188 de locuitori (Cernovodeanu, Gavrilă, Panait 1990: 708-709), dar nu-i cuprinde pe supuşii străini şi pe „flotanţi"; cum o altă catagrafie rusă din 1810-1811 consemnează relativ mulţi supuşi străini (Cernovodeanu, Gavrilă, Panait 1990: 714-722), am acceptat că la 1810 Bucureştiul avea circa 40.000 de locuitori (postulând 10.000 de străini şi flotanţi, Ion Ionaşcu estimează „circa 42.000 locuitori" în Ionaşcu, Petric, Caraioan 1961: 22), am ţinut seama de faptul că populaţia trebuie să fi fost ceva mai mică un deceniu mai devreme şi am ajuns la ordinul de mărime de circa 35.000-40.000 de locuitori în 1800. De menţionat faptul că această cifră acceptată de noi este mai mică decât majoritatea celor vehiculate de alte lucrări de referinţă (de exemplu „în jurul a

60.000 de locuitori" în Berindei 1963: 43 sau 50.000 de locuitori în Bairoch, Batou, Chèvre 1988: 59). Pentru anul 1700 am postulat cifra de cel mult 20.000 de locuitori, pornind de la constatarea că în secolul al XVIII-lea au fost construite de 2,5 ori mai multe biserici noi decât în secolul al XVII-lea.

147 Negruţi 1975: anexa 1.

148 O discuţie interesantă despre specificul oraşelor-capitală la Braudel 1984: II, 319-357.

149 Vries 1984: 21-22. De observat însă faptul că autorul îşi justifică opţiunea mai mult prin criterii pragmatice: „Baza de date alcătuită pentru acest studiu include numai localităţile dense cu 10.000 sau mai mulţi locuitori. Acest prag de mărime nu este menit să servească drept definiţie a urbanităţii. Mai degrabă l-am ales ca un prag practic, care permite unui număr substanţial de oraşe să fie studiate sistematic. Un prag mai înalt – să zicem 100.000 – ar include atât de puţine oraşe, încât rezultatul ar fi în mare măsură nereprezentativ. Un prag mai jos – să zicem 3.000 – ar cuprinde foarte aproape de întreaga populaţie funcţional urbană, dar mărturiile istorice despre populaţia acestor multe sute de astfel de oraşe nu sunt disponibile. Mai mult, la acest nivel devine important să ştim despre ocupaţiile locuitorilor acestor aşezări, astfel încât să evităm să includem în mod eronat localităţi neurbane. În consecinţă, am ales 10.000 de locuitori ca un prag minim ce combină fezabilitatea cu reprezentativitatea" (Vries 1984: 22).

150 Bairoch, Batou, Chèvre 1988: 253-261.

151 Tot pentru un prag mai redus pledează şi Fernand Braudel (Braudel 1984: II, 266-271). Desigur, suntem conştienţi că multe localităţi cu statut şi/sau funcţii urbane aveau sub 2.000 de locuitori; totuşi, este la fel de sigur şi faptul că în multe dintre localităţile urbane mai mici activităţile agricole aveau un rol economic important, ceea ce conferea aşezărilor respective mai degrabă un caracter semiurban.

152 Sursa principală pentru aceste date este Bairoch, Batou, Chèvre 1988: 59, corectat acolo unde am considerat că au fost incluse date eronate; deşi posibilitatea unor erori este principial mai mare pentru oraşele mici, ponderea acestor eventuale erori în calcularea ratei urbanizării
este relativ redusă (sub o zecimală). Pentru Transilvania anului 1800 am folosit datele mult mai precise din Gyémánt 2006: 48-50, iar pentru Moldova anului 1800 Negruţi 1975, care însă nu oferă date despre Bucovina habsburgică, dar include în totaluri şi oraşele şi târgurile mai mici de 2.000 de locuitori; de aceea, totalul oferit de mine este diferit de cel al Ecaterinei Negruţi, fără însă ca aceasta să afecteze semnificativ rata urbanizării. Oraşele considerate a fi avut peste 2.000 de locuitori şi incluse în calculele de mai sus au fost, după cum urmează: Transilvania: Abrud (din 1800), Aiud (din 1800), Alba-Iulia, Arad (începând din 1700), Baia Mare (din 1700), Baia Sprie (din 1800), Batoş (din 1800), Beiuş (din 1800), Bistriţa, Braşov, Carei (din 1800), Cavnic (din 1800), Cluj, Codlea (din 1800), Cojocna (din 1800), Dej (din 1800), Deva (din 1800), Diosig (din 1800), Dumbrăveni (din 1800), Făgăraş (din 1800), Gheorghieni (din 1800), Gherla (din 1800), Lupşa (din 1800), Marghita (din 1800), Mediaş, Odorhei (din 1800), Oradea (din 1800), Orăştie (din 1800), Pecica (din 1800), Prejmer (din 1800), Reghin (din 1800), Rupea (din 1800), Salonta (din 1800), Satu Mare (din 1700), Săcuieni (din 1800), Sânnicolau Mare (din 1800), Seini (din 1800), Sibiu, Sic (din 1800), Sighetul Marmaţiei (din 1800), Sighişoara, Şimleul Silvaniei (din 1800), Timişoara (din 1600), Târgu-Mureş (din 1700), Turda (din 1700), Zalău (din 1800) şi Zlatna (din 1800); Moldova: Baia (doar la 1500), Bârlad (din 1800), Botoşani (din 1800), Cernăuţi (din 1800), Galaţi (din 1700), Herţa (din 1800), Iaşi, Orhei (din 1800), Roman, Soroca (din 1800), Suceava, Tg. Ocna (din 1700); Ţara Românească: Buzău (din 1800), Câmpulung, Craiova (din 1700), Ploieşti (din 1800) şi Târgovişte. Nu am inclus oraşele precum Cetatea Albă, Chilia şi Brăila, deoarece de-a lungul celei mai mari părţi a epocii moderne timpurii acestea au fost încorporate în Imperiul Otoman.

153 Bairoch, Batou, Chèvre 1988: 255. *Cf.* datelor pentru diferite ţări din Braudel 1984: II, 270-271.

154 Prodan 1967: I, 533-535, 588; Ştefănescu 1995: 141-149; Constantiniu 1972: 50-52.

155 *Cf.* Slicher van Bath 1963: 328-331; Duplessis 1997: 49-87; Bairoch 1997: I, 185 (capitol de Anne-Marie Piuz).

156 Lemny 1990: 209.

157 Hurezeanu 2000: 38.

158 Despre însemnătatea constrângerilor malthusiene în societăţile moderne timpurii, Braudel 1984: I, 71-98. Pentru spaţiul românesc, vezi o bună trecere în revistă în Cernovodeanu, Binder 1993. Totuşi, se cuvine evidenţiat faptul că sporul demografic a

fost în mai mare măsură blocat de epidemii decât de foamete, ceea ce ne obligă să luăm în considerare şi întârzierea cu care au fost adoptate măsuri antiepidemice (pentru începuturile acestora în Transilvania secolului al XVIII-lea, vezi analiza recentă din Popovici, Stoian 2002).
159 Wallerstein 1992: I, 124-136.
160 Analitic, clasice rămân Pach 1964 şi mai ales Kula 1970. Pentru discuţiile referitoare la începuturile sistemului „celei de-a doua iobăgii", vezi Sundhaussen 1990 şi Sundhaussen 1997; revizuiri interesante, pornind de la cazul Prusiei, la Hagen 2002.
161 Lucrările clasice rămân Prodan 1967, Prodan 1986-1987 şi Prodan 1989.
162 Pentru o trecere în revistă eficientă a istoriografiei acestei probleme, vezi Constantiniu 1983.
163 Murgescu 1996a: 290-293; Columbeanu 1974b: 274-275.
164 Pentru politica agrară a domnilor „fanarioţi", vezi mai ales Constantiniu 1972: 95-205 şi Mihordea 1968a.
165 Robert Duplessis constata acelaşi lucru la nivel european: „Dar stăpânul de pământ şi politicile statului sunt cele care poartă cea mai mare responsabilitate pentru nivelul general dezamăgitor al dezvoltării agricole europene din secolul al XVI-lea" (1997: 84).
166 Mann 1984; Weiss, Hobson 1995: 3-4.
167 O frumoasă demonstraţie cu privire la forţa statului în Provinciile Unite la Wallerstein 1993: III, 75-80. Pentru limitele „absolutismului", vezi Wallerstein 1992: I, 214-215 şi Henshall 1992. Cercetările referitoare la geneza statului „modern", care au proliferat în anii 1980, sunt prezentate sintetic în Genet 1990; pentru noi contribuţii vezi şi http: //lamop. univ-paris1. fr/W3/lamop10. html (accesat la 29 august 2005).
168 Murgescu 1999a: 69-71.
169 Cândea 1970; Pippidi 1975.
170 Murgescu 1995b.
171 Murgescu 1999b: 182-183.
172 Eforturile autorităţilor habsburgice de a dezvolta un „stat modern" în Oltenia au fost analizate de Papacostea 1971: 219-283, 309-319. Desigur, s-ar putea argumenta că cele numai două decenii ale stăpânirii habsburgice în Oltenia au fost un interval prea scurt pentru un succes semnificativ pe calea construcţiei statale. În această linie de argumentare, şansele de succes au fost mai mari în Transilvania, unde stăpânirea habsburgică a fost mult mai durabilă. Trebuie însă observat că şi aici reformismul habsburgic a întâmpinat serioase împotriviri din partea stărilor privilegiate şi că impactul modernizator al unor măsuri precum desfiinţarea iobăgiei în 1785 a fost extrem de modest. De altfel, răscoala din 1784 şi reacţia conservatoare de după 1790 au dezvăluit, fiecare în felul său, atât arhaismul structurilor sociale şi economice, cât şi limitele influenţei modernizatoare a statului.
173 Ştefănescu 1995: I, 110.
174 Ştefănescu 1995: I, 112, 125.
175 IR: VII, 85-86 (capitol de Aurel Răduţiu).
176 Schaser 2000.

I.3. Comparaţii europene

I.3.1. Danemarca – un regat la periferia Europei Apusene

La începutul secolului al XVI-lea regatul Danemarcei[177] era, împreună cu Norvegia şi cu Suedia, parte a unui complex monarhic cunoscut în istorie sub denumirea Uniunea de la Kalmar (1397-1523). Regele Hans I de Oldenburg (1481-1513) era suveran al tuturor celor trei regate, dar le guverna pe fiecare după legile proprii şi ţinând cont de instituţiile distincte ale fiecăruia. Uniunea de la Kalmar nu a mai durat multă vreme. În 1523, Suedia şi-a cucerit independenţa sub conducerea lui Gustav I Vasa (1523-1560). În schimb, Norvegia a rămas în uniune personală cu Danemarca până în 1814. Regatul Danemarcei cuprindea, pe lângă Danemarca

propriu-zisă (peninsulară şi insulară), o parte din sudul Suediei actuale (provinciile Halland, Skane şi Blekinge), insula Gotland, insulele Faroer şi Islanda. În sfârşit, regii Danemarcei mai stăpâneau şi ducatele Schleswig şi Holstein, care ţineau oficial de Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană. Nu vom intra acum în detaliile funcţionării acestui conglomerat politic, nici în evidenţierea momentelor când regii Danemarcei au pierdut – temporar sau durabil – una sau alta dintre stăpânirile enumerate mai sus. Ne vom mulţumi să observăm însă că, până în secolul al XIX-lea, Danemarca a fost doar una dintre posesiunile regilor săi. Deşi nu era nici cea mai întinsă şi nici cea mai dezvoltată dintre aceste posesiuni, regatul Danemarcei a jucat un rol central în sistemul puterii regilor.

Această centralitate politică avea puţină acoperire economică. La începutul secolului al XVI-lea, Danemarca era relativ slab dezvoltată în context general european, sau, în formularea fără echivoc a lui Robert Bohn, „un regat înapoiat în toate privinţele, la periferia Europei”[178]. Populaţia, care după unele aprecieri poate prea optimiste, ajunsese la 800.000 sau chiar la un milion de locuitori, fusese foarte grav lovită de Marea Ciumă de la mijlocul secolului al XIV-lea şi mai număra doar puţin peste 500.000 de locuitori în 1500. Aceasta însemna o densitate medie de circa 11-12 locuitori pe km^2, care plasa Danemarca peste media europeană şi cu atât mai mult peste media ţărilor nordice, dar cu mult sub valorile obişnuite în Germania (inclusiv în ducatele Schleswig şi Holstein), pentru a nu mai vorbi de zone precum Ţările de Jos sau Italia. Densitatea încă moderată a populaţiei avea însă avantajul de a îngădui menţinerea unor exploataţii ţărăneşti relativ întinse, cuprinzând în medie între 10 şi 20 de hectare de teren arabil[179]. Economia era dominată de agricultura de subzistenţă, culturile cerealiere (în principal orz şi secară[180]) îmbinându-se cu creşterea animalelor şi exploatarea pădurilor. Gradul de comercializare a produselor agricole era scăzut, dar în a doua jumătate a secolului al XV-lea începuse să se facă simţită creşterea cererii de vite vii în Germania nordică şi în Ţările de Jos. Un alt stimul economic a fost cererea de peşte sărat (mai ales hering) din partea negustorilor din Lübeck, care a condus la specializarea în producţia pentru export a unor microzone de coastă, mai ales de pe malurile strâmtorii Sund şi din regiunea Ålborg. Per total însă, comerţul extern, ca şi cel intern din Danemarca erau mai degrabă modeste, fapt reflectat şi de dimensiunile reduse ale oraşelor, dintre care la 1500 nici unul nu depăşea 10.000 de locuitori. Totodată, negustorii veniţi din oraşele Hansei, îndeosebi cei din Lübeck, dominau acest negoţ, iar încercările anterioare ale regilor Danemarcei de a ieşi din această relaţie economic inegală eşuaseră.

Regele Cristian al II-lea (1513-1523) a încercat să ducă o politică centralizatoare şi să se sprijine pe orăşenimea locală în dauna nobilimii şi a oraşelor Hansei. Această politică a eşuat, Cristian al II-lea pierzând nu numai Suedia, ci şi regatele Danemarcei şi Norvegiei, unde a fost înlocuit de unchiul său, Frederic I (1523-1533). Frământările politice, sociale şi religioase au continuat însă, situaţia stabilizându-se abia în 1536, odată cu victoria lui Cristian al III-lea (rege 1534-1559), fiul lui Frederic I, în aşa-numitul „război al conţilor” din 1534-1536. Dincolo de alianţa conjuncturală cu Gustav I Vasa, regele Suediei, victoria lui Cristian al III-lea s-a datorat colaborării cu nobilimea în dauna orăşenimii, a Bisericii

Catolice şi a ţărănimii. În consecinţă, pentru mai mult de un secol, **sistemul politic al regatului Danemarcei** s-a bazat pe relaţia dintre rege şi nobilime, de fapt dintre rege şi un număr de circa 70-80 de familii nobiliare, din rândul cărora se recrutau membrii Consiliului Regal (*Rigsråd*) şi marii dregători. Cristian al III-lea a acceptat dreptul Consiliului de a alege regele, iar în schimb nobilimea l-a sprijinit în trecerea Danemarcei la luteranism (1536), care a însemnat, printre altele, asumarea de către rege a calităţii de şef al Bisericii şi preluarea de către el a proprietăţilor funciare ale acesteia. Prin secularizare Coroana şi-a triplat posesiunile funciare, ajungând să deţină în proprietate peste jumătate din fondul funciar al Danemarcei. Chiar dacă unele dintre aceste posesiuni au fost mai apoi înstrăinate prin acordarea lor ca fiefuri (*len*) unor nobili, totuşi proprietatea regală a rămas considerabilă în Danemarca, iar împreună cu proprietăţile nobiliare ea cuprindea circa 90% din teritoriul Danemarcei. Odată cu domnia lui Cristian al III-lea putem vorbi şi de începuturile unei birocraţii moderne, atât la nivelul administraţiei centrale (separată în Cancelaria Daneză şi în Cancelaria Germană), cât şi la nivelul administraţiei provinciale, fiind folosiţi cu precădere tineri nobili educaţi fie la Universitatea din Copenhaga (întemeiată în 1479 şi reorganizată în 1537), fie în străinătate.

Creşterea economică din „lungul secol al XVI-lea” a favorizat Danemarca. Cererea occidentală de cereale şi mai ales de vite vii a stimulat producţia şi exporturile. Din punct de vedere valoric, cele mai importante au fost **exporturile de bovine**[181]. Dacă în alte părţi ale Europei vitele iernau cum puteau şi trebuiau îngrăşate înainte de a fi comercializate pe distanţe mai mari, în Danemarca s-a impus încă de timpuriu sistemul furajării boilor de negoţ pe timpul iernii în staluri acoperite. Acest sistem a fost încurajat şi de către regalitate, care a interzis mai întâi temporar în 1522 exporturile de vite neîngrăşate – şi apoi a permanentizat această interdicţie. Cei care au avut de câştigat au fost nobilii, care au căpătat totodată dreptul să îngraşe câţi boi doreau, fie în grajdurile proprii, fie în cele ale ţăranilor dependenţi, care au fost curând obligaţi să procure şi furajele pentru îngrăşarea bovinelor aparţinând nobililor; în schimb, nenobilii aveau dreptul să îngraşe vitele numai folosind furajele proprii. Dobândind astfel monopolul asupra exporturilor de vite îngrăşate, nobilii danezi au fost capabili să-şi trimită încă din timpul primăverii cirezile spre pieţele din nordul Germaniei şi mai ales din Ţările de Jos[182]. Deşi cu unele fluctuaţii conjuncturale, numărul vitelor exportate a crescut apreciabil în „lungul secol al XVI-lea”.

Tabelul I. 4. *Exporturile de vite din regatul Danemarcei (capete, medii anuale)*

1480-1500	20.000
1500-1540	30.000
1540-1580	45.000-50.000
1580-1600	30.000-35.000
1600-1620	55.000-60.000
1620-1630	35.000
1630-1790	20.000-30.000
1790-1810	>30.000

Sursa: Wiese, Bölts 1966: 78.

Dacă avem în vedere creşterea considerabilă a preţului final al boilor de negoţ (de la circa 8 taleri la începutul secolului al XVI-lea la peste 35 de taleri în anii 1620-1630), atunci putem înţelege mai bine însemnătatea exporturilor de vite pentru ansamblul economiei daneze. Exporturile de vite au ajuns să depăşească valoric un milion de taleri în anii 1611-1625, ceea ce însemna cam două treimi din exporturile totale ale regatului[183]; ele şi-au păstrat prima poziţie în cadrul exporturilor chiar şi după 1625, când au scăzut mai întâi numărul vitelor exportate şi apoi şi preţurile, menţinându-se pe primul loc până către mijlocul secolului al XVIII-lea. Nobilii danezi au tranşat în favoarea lor competiţia cu ţăranii, asigurându-şi monopolul exporturilor şi obligându-i pe ţărani să le cedeze vitele susceptibile a fi exportate. În consecinţă, ei au reuşit să-şi însuşească o parte apreciabilă din profiturile obţinute prin exporturile de vite. Un memoriu din 1629 atesta fără echivoc faptul că „negoţul cu boi îngrăşaţi în stal a fost până acum cel mai important mijloc prin care nobilimea din acest regat poate să obţină bani pentru serviciul cavaleresc şi pentru alte cheltuieli”[184].

Exporturile proprii de cereale, deşi au crescut, au rămas totuşi limitate, nedepăşind în mod obişnuit 10% din totalul exporturilor regiunii Mării Baltice spre Occident[185]. Această limitare a fost cauzată atât de menţinerea productivităţii agricole la un nivel scăzut – 4:1 în anii buni, dar deseori sensibil mai puţin[186] –, cât şi de faptul că negustorii din Ţările de Jos, care au dominat comerţul cu cereale din Marea Baltică, au preferat să cumpere din porturile aflate pe litoralul sudic şi răsăritean al acesteia, unde cerealele erau mai ieftine şi în cantităţi suficiente pentru a acoperi rapid capacitatea corăbiilor. Chiar dacă nu cumpărau din Danemarca, corăbierii care transportau cereale din regiunea Mării Baltice spre Europa Apuseană trebuiau să treacă prin strâmtoarea Sund, unde regii Danemarcei percepeau vămi. La mijlocul secolului al XVI-lea s-a introdus taxarea pe încărcătura corăbiilor, ceea ce a condus la creşterea spectaculoasă a încasărilor vamale[187]. În felul acesta, regii Danemarcei au izbutit să profite de creşterea volumului comerţului baltic în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în prima jumătate a secolului al XVII-lea, obţinând – cu inevitabile fluctuaţii anuale – circa o treime din veniturile lor din taxarea corăbiilor care treceau prin Sund[188].

Rolul crescând al comerţului baltic explică în mare măsură şi intensitatea luptelor pentru controlul asupra acestei regiuni în secolele

XVI-XVII. **Disputele pentru hegemonie** au vizat în mod cu totul special două spaţii distincte: strâmtoarea Sund, pe unde trebuiau obligatoriu să treacă corăbiile, şi porturile de pe litoralul sudic şi răsăritean al Balticei, de unde erau îmbarcate cerealele trimise spre Europa Apuseană. Anterior secolului al XVI-lea, rolul dominant în comerţul baltic revenise Hansei oraşelor germane, care reuşise să obţină importante privilegii comerciale de la majoritatea statelor riverane. Totuşi, de la sfârşitul secolului al XV-lea dominaţia maritimă a Hansei a fost tot mai mult pusă sub semnul întrebării de negustorii englezi, mai ales de cei din Ţările de Jos; în plus, principalul oraş al Hansei, Lübeck, a pierdut războiul din 1534-1536, flota sa fiind zdrobită la Svendborg (1535) de flotele combinate ale Danemarcei şi Suediei, ceea ce a uşurat trecerea hegemoniei maritime de la oraşele germane spre olandezi. Totuşi, deşi olandezii au acaparat în a doua jumătate a secolului al XV-lea şi în prima parte a secolului al XVII-lea circa două treimi din comerţul baltic, ei s-au concentrat îndeosebi asupra comerţului cu cereale din Polonia, lăsând astfel bune posibilităţi de acţiune şi corăbierilor danezi, şi ei foarte activi în secolele XVI-XVII.

Per total, boomul comercial din secolul al XVI-lea şi primele decenii ale secolului al XVII-lea a adus considerabile **beneficii** pentru regatul Danemarcei în ansamblul său. Exporturile au generat importante excedente comerciale, iar veniturile obţinute din taxarea traficului prin Sund au amplificat activul balanţei de plăţi. De această conjunctură au profitat regele, nobilii şi orăşenii, chiar şi o parte a ţărănimii. Anii 1550-1625 au fost pentru Danemarca o perioadă de apreciabilă prosperitate. Desigur, au existat şi probleme. Astfel, unii nobili s-au angajat în cheltuieli prea mari pentru ridicarea de reşedinţe, pentru călătorii (în a doua jumătate a secolului al XVI-lea s-a extins moda ca tinerii din familii nobiliare să efectueze un aşa-numit „mare tur” prin Europa cu scopul de a-şi desăvârşi educaţia) şi pentru achiziţii imobiliare, ceea ce – mai ales în contextul unor crize conjuncturale, cum a fost scăderea temporară a cererii olandeze de vite de la sfârşitul anilor 1570 până pe la mijlocul anilor 1590 – a făcut ca ei să intre în dificultăţi financiare, să acumuleze datorii şi uneori chiar să-şi piardă domeniile[189]: totuşi, ponderea nobililor care au avut de pierdut a fost minoritară; per total, nobilimea a fost unul dintre marii beneficiari ai conjuncturii favorabile din anii 1500-1625.

Veniturile ridicate au stimulat importurile de produse manufacturate, dar regii au dorit relativ repede să nu mai depindă de mărfurile aduse de departe şi să-i aibă la îndemână pe producători. În acest context, regalitatea (secondată într-o oarecare măsură de nobilime) a sprijinit **ridicarea oraşului Copenhaga**, atât ca centru al producţiei manufacturiere, cât şi ca centru comercial. O deviză a regelui Cristian al IV-lea (1588-1648) – „Aşa ceva trebuie să avem şi noi”[190] – exprimă foarte bine acest principiu mercantilist. Au fost atraşi specialişti din Ţările de Jos şi Germania, au fost acordate privilegii şi monopoluri pentru întemeierea unor noi industrii, au fost adoptate măsuri pentru limitarea capacităţii breslelor de a reduce concurenţa, au fost întemeiate bursa din Copenhaga (1608) şi mai multe companii comerciale[191]. Dacă unele dintre aceste companii vizau comerţul dintre diversele posesiuni ale Coroanei, cum ar fi Compania Islandei, altele urmăreau participarea regatului la negoţul colonial. Astfel, în 1616 a fost întemeiată la Copenhaga Compania Indiilor

Orientale, care în 1620 a stabilit o factorie comercială la Trankebar, în India[192]. Danezii au întemeiat factorii în Africa (Frederiksborg în 1649 şi Christiansborg în 1660, ambele în Ghana), au ocupat mai multe insule din Caraibe (St. Thomas în 1660, St. Jan în 1718, St. Croix cumpărată de la Franţa în 1733) şi au întemeiat şi o Companie a Indiilor Occidentale şi a Guineii (1671), participând la comerţul triunghiular, prin care se duceau produse manufacturate din Europa în Africa, sclavi din Africa în Caraibe, precum şi produse coloniale de pe plantaţiile cu sclavi din Caraibe (mai ales zahăr şi tutun) spre Copenhaga. Deşi participarea negustorilor danezi la comerţul colonial nu a avut o anvergură la fel de mare precum cea a olandezilor, francezilor şi englezilor, totuşi profiturile nu au fost neglijabile, atingând în unii ani chiar peste 100%[193]. Variaţiile au fost însă foarte mari, depinzând de o multitudine de factori, greu controlabili din metropolă, reflectându-se şi în mai multe reorganizări ale companiilor comerciale daneze de-a lungul secolelor XVII-XVIII. Per total, ponderea profiturilor provenite din comerţul colonial nu a fost decisivă pentru dezvoltarea Danemarcei în această perioadă. Totuşi, participarea la acest comerţ a contribuit atât la acumularea de competenţe marinăreşti şi comerciale, cât şi la prosperitatea crescândă a Copenhagăi, care a reuşit să dobândească şi să păstreze în toată această perioadă rolul de principal distribuitor al produselor coloniale.

Aparent, perspectivele de dezvoltare ale Danemarcei erau deosebit de încurajatoare la sfârşitul primului sfert al secolului al XVII-lea. Următorii 35 de ani aveau să dovedească însă cât de fragile erau bazele acestei prosperităţi. A fost mai întâi angajarea puţin cugetată a regatului Cristian al IV-lea în Războiul de 30 de ani, încheiată cu o zdrobitoare înfrângere şi cu pustiirea temporară a Iutlandei (1625-1629). Competiţia pentru hegemonie în regiunea Mării Baltice a fost pierdută în favoarea Suediei, războaiele din 1643-1645 şi 1657-1660 conducând nu numai la pierderi teritoriale (insulele Gotland şi Ösel, provinciile Jämtland şi Härjedalen de la graniţa dintre Suedia şi Norvegia şi mai ales provinciile Halland, Blekinge şi Skane din sudul Suediei actuale), ci şi la distrugeri considerabile şi la dezechilibrarea finanţelor regale. **Criza de la mijlocul secolului al XVII-lea**, amplificată de epidemii şi foamete, nu a fost pricinuită doar de politica excesiv de ambiţioasă a lui Cristian al IV-lea şi a urmaşului său Frederic al III-lea (1648-1670). Declinul cererii occidentale de cereale şi de bovine, mai ales după 1650, a evidenţiat vulnerabilitatea unei economii periferice cum era Danemarca. Prăbuşirea preţurilor a condus la scăderea volumului traficului comercial şi deci la reducerea dramatică a veniturilor, atât pentru negustori, cât şi pentru nobili şi rege.

Criza a compromis sistemul politic dominat de marii nobili, care controlau Consiliul Regal. Cu sprijinul orăşenilor din Copenhaga, al căror aplomb politic fusese sporit de rezistenţa încununată de succes împotriva asediului suedez, şi al clerului luteran, regele Frederic al III-lea a tranşat în favoarea monarhiei rivalitatea politică cu nobilimea. O adunare a stărilor privilegiate a fost convocată la Copenhaga în septembrie 1660. Sub presiunea orăşenilor şi a gărzilor regale, care i-au împiedicat să părăsească adunarea, nobilii au trebuit să cedeze. Stările au recunoscut caracterul ereditar al monarhiei, renunţând la principiul electiv. Totodată, carta care limita puterea regală, pe care Frederic al III-lea trebuise s-o

semneze în momentul ascensiunii pe tron, a fost casată. Un act semnat de reprezentanţii stărilor în ianuarie 1661 şi mai ales Lex Regia promulgată în 1665 au consacrat juridic **puterea absolută a regelui**, care avea dreptul de a legifera, de a stabili impozite, de a purta război şi de a încheia pace, precum şi de a numi în funcţii pe oricine socotea de cuviinţă. În cadrul acestei reorganizări a regatului au fost reînnoite privilegiile stărilor, dar cu unele modificări importante, cum ar fi impunerea tuturor proprietăţilor funciare (inclusiv a celor nobiliare) şi liberalizarea accesului burghezilor la proprietatea funciară şi la funcţii în administraţie. Au fost modernizate şi raţionalizate legislaţia şi aparatul de stat. Un cod de legi (*Danske Lov* – Legea Daneză) a sistematizat diversele prevederi legale, iar pentru aplicarea legii a fost înfiinţată la nivel central o curte supremă, direct subordonată regelui. Administraţia centrală a fost reorganizată după model suedez în cadrul a cinci colegii, iar Consiliul Regal dominat de marii nobili a fost înlocuit cu un Consiliu Secret, format de regulă din cinci membri numiţi de rege şi complet dependenţi de acesta. În fine, în serviciul regal au fost atraşi tot mai mulţi străini, mai ales germani, care deseori erau mai bine pregătiţi decât localnicii pentru nevoile unei birocraţii moderne.

Instaurarea sistemului politic absolutist, care s-a menţinut până în 1849, nu a rezolvat toate problemele cu care se confrunta societatea daneză. Este adevărat, a fost realizată o asanare a finanţelor regale, pe de o parte prin lărgirea bazei fiscale odată cu impunerea nobilimii, iar pe de altă parte prin vânzarea unor domenii regale în contul datoriilor acumulate anterior. Pe de altă parte însă, politica externă daneză a fost dominată în continuare de ideea de a obţine o revanşă faţă de Suedia şi de a recupera provinciile pierdute în 1657-1658. Aceasta a făcut ca sistemul militar să fie supradimensionat şi a împins Danemarca în mai multe războaie cu Suedia (1675-1678, 1700, 1709-1721), dincolo de avatarurile operaţiunilor militare, aceste războaie nu doar că nu au adus câştigurile teritoriale sperate, dar au şi cauzat distrugeri materiale şi deficite financiare. În fine, veniturile obţinute din exporturile de cereale şi de vite au rămas relativ mediocre dată fiind conjunctura externă caracterizată de preţuri scăzute. În acest context, regii Danemarcei au recurs uneori la un export mai puţin obişnuit: de exemplu, în primul deceniu al secolului al XVIII-lea ei au închiriat 12.000 de soldaţi Provinciilor Unite şi Angliei, aflate în război cu Franţa, iar veniturile astfel obţinute au jucat un rol important în echilibrarea finanţelor regale. În felul acesta, supradimensionarea aparatului militar nu a constituit întotdeauna o povară financiară pentru Danemarca în secolele XVII-XVIII[194]. Exportul de servicii militare nu era însă suficient pentru a compensa pe deplin dezavantajele cauzate de o conjunctură externă, care s-a menţinut defavorabilă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi în primele decenii ale secolului al XVIII-lea.

Per total, **secolul al XVIII-lea** a adus o **îmbunătăţire sensibilă a situaţiei economice**. Conjunctura externă mai favorabilă a fost exprimată mai ales în preţurile mai ridicate pe care danezii au putut să le obţină pentru vitele exportate, mai ales după 1720. Deşi epizootiile au împiedicat creşterea prea mare a efectivelor exportate, veniturile au sporit proporţional cu creşterea preţurilor. Relansarea cererii externe pentru cerealele daneze a fost ceva mai tardivă, dar după un minim istoric către

1730 preţurile au început să crească spre 1740, iar exporturile de cereale, plafonate la circa 10.000-15.000 de tone în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, au ajuns la circa 35.000 de tone anual în anii 1767-1771 şi 80.000 de tone anual în 1800[195]. Pe de altă parte, renunţarea la ambiţiile teritoriale după 1721 a făcut ca Danemarca să evite angajarea în războaiele europene ale secolului al XVIII-lea. Chiar dacă nu au condus la scăderea cheltuielilor militare, cei 80 de ani de pace neîntreruptă (situaţie excepţională în Europa secolului al XVIII-lea) au adus importante beneficii economice. Aceste beneficii au cuprins nu numai absenţa devastărilor, care fuseseră apreciabile în secolul al XVII-lea, ci şi avantajul competiţional conferit de statutul de neutralitate. Astfel, războaiele care au antrenat marile puteri maritime ale Europei apusene (1740-1748, 1756-1763, 1777-1783 şi 1793-1815) au condus la extinderea ariei de acţiune a corăbiilor daneze, iar ponderea sporită în comerţul maritim internaţional a putut fi menţinută în mare măsură şi în perioadele dintre războaie; un studiu recent apreciază că circa două treimi din sporul spectaculos al navigaţiei daneze în Mediterana în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea poate fi atribuit avantajelor statutului de neutralitate[196]. Avantajele neutralităţii s-au manifestat şi în comerţul colonial. Cum britanicii dominau mările şi încercau să blocheze comerţul efectuat de francezi (şi eventual de aliaţii acestora, spanioli sau olandezi), deseori corăbii franceze şi olandeze se înregistrau ca daneze, adoptau steagul danez şi luau la bord un căpitan danez, ceea ce le permitea să scape în cazul unei inspecţii a flotei britanice. Pe de altă parte, Danemarca a servit drept intermediar şi englezilor. De exemplu, funcţionarii Companiei Indiilor Orientale nu aveau voie să facă comerţ pe cont propriu; în aceste condiţii, unii dintre ei încredinţau mărfuri corăbierilor danezi, iar veniturile obţinute din vânzarea la Copenhaga a acestor produse coloniale erau apoi remise în Marea Britanie. Deşi participarea danezilor la profiturile rezultate din aceste operaţiuni era minoritară, rolul Copenhagăi ca antrepozit al mărfurilor coloniale s-a consolidat, iar veniturile obţinute au finanţat o parte din importurile în creştere ale Danemarcei[197].

Creşterea demografică a fost apreciabilă. Astfel, populaţia Danemarcei propriu-zise (fără provinciile din sudul Suediei, pierdute la mijlocul secolului al XVII-lea şi fără ducatele Schleswig şi Holstein), care crescuse de la circa 500.000 de locuitori în 1500 la doar circa 600.000 de locuitori în 1700, a progresat în perioada de pace a secolului al XVIII-lea la 810.000 de locuitori în 1769 şi 927.000 de locuitori în 1801[198]. Dintre oraşe, Copenhaga a avut evident cel mai mult de profitat, mai ales în condiţiile concentrării puterii la nivel central în contextul absolutismului. Oraşul avusese cel mult 10.000 de locuitori în 1500, poate 15.000 în 1600, crescând apoi la circa 25.000 în anii 1630 şi la 50.000 în primul deceniu al secolului al XVIII-lea. Epidemia de ciumă din 1711 a redus populaţia capitalei aproape la jumătate (28.000 de locuitori imediat după încetarea ciumei), dar pierderea a fost recuperată rapid şi creşterea a continuat în ritm accelerat, oraşul având 83.000 de locuitori în 1769 şi 101.000 de locuitori în 1801[199]. În felul acesta, capitala reprezenta în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea peste 10% din populaţia Danemarcei şi mai mult decât populaţia însumată a tuturor celorlalte oraşe ale regatului. De altfel, disproporţia dintre capitală şi celelalte oraşe a fost o caracteristică a

istoriei Danemarcei din secolele XVII-XVIII. Astfel, cele 56 de localităţi cu statut de oraşe aveau în 1672 sub 63.000 de locuitori, iar în secolul al XVIII-lea ele au participat doar moderat la creşterea generală, populaţia lor totală depăşind doar cu puţin 66.000 de locuitori în 1769 şi 81.000 de locuitori în 1801[200]. De altfel, oraşele de provincie au cunoscut în aceste secole o evoluţie sinuoasă, unele decăzând (de exemplu, Roskilde sau Ribe), iar altele menţinându-se cam la acelaşi ordin de mărime a populaţiei (cele mai semnificative au fost Aalborg, Helsingor şi Odense, fiecare cu populaţii care au variat între 4.000 şi 6.000 de locuitori)[201].

Creşterea demografică şi progresul urbanizării, precum şi sporul exporturilor, au fost posibile numai în condiţiile unei **creşteri a producţiei agricole**. În secolele XVI-XVII productivitatea agricolă fusese mediocră, cu randamente plasate cel mai adesea între 2:1 şi 3:1, nedepăşind decât în mod excepţional 4:1 [202]. Deşi unii nobili care au călătorit în străinătate şi chiar regele Cristian al IV-lea au încercat să introducă unele îmbunătăţiri agrotehnice inspirate mai ales din experienţa Ţărilor de Jos, despre un progres semnificativ economic nu poate fi vorba decât din secolul al XVIII-lea. Spre mijlocul secolului al XVIII-lea, pe unele domenii au început să fie obţinute randamente de 4-5:1 la secară şi ovăz, şi de 5-6:1 la orz[203]. Mai important a fost efortul de diseminare a bunelor practici agrotehnice. Astfel, la sugestia contelui Moltke, membru proeminent în Consiliul Secret, care introdusese unele îmbunătăţiri ale metodelor de cultivare pe domeniul său Bregentved din insula Sjaeland, în anul 1755 a fost emisă o invitaţie regală pentru o dezbatere publică cu privire la problemele economico-sociale ale regatului. Efectele au fost remarcabile, numeroasele sugestii şi propuneri alimentând o publicaţie specială sub titlul *Danmarks og Norges okonomiske Magasin*, din care au apărut 8 volume în anii 1757-1764; cele mai multe materiale se refereau la îmbunătăţiri în cultura cerealelor şi creşterea animalelor, fiind stimulate şi de premii acordate de comisia rurală condusă de contele Moltke[204]. Preocupările pentru răspândirea cunoştinţelor agrotehnice au fost continuate şi amplificate de Societatea Regală de Agricultură, întemeiată în 1769, care a acordat premii anuale pentru lucrări teoretice şi/sau aplicaţii practice ale unor ameliorări agricole. Pe tot mai multe exploataţii rotaţia culturilor a înlocuit asolamentul trienal. Au fost folosite unelte mai bune şi a sporit grija pentru calitatea cerealelor. Conjunctura favorabilă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a stimulat şi ea adoptarea de ameliorări agrotehnice, mai ales pe domeniile nobiliare, astfel încât producţia totală de cereale şi efectivele de animale au crescut semnificativ[205].

Deosebit de importante au fost însă **reformele agrare** din ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea[206]. La sfârşitul Evului Mediu şi în epoca modernă timpurie, Danemarca era o ţară în care prevala marele domeniu lucrat cu ajutorul ţăranilor dependenţi. Spre mijlocul secolului al XVIII-lea, ţăranii liberi mai controlau doar circa 4% din suprafaţa arabilă, coroana mai deţinea 15-20% după ce vânduse o mare parte a proprietăţilor sale pentru echilibrarea finanţelor regale, iar restul era stăpânit de nobilime[207]. Obligaţiile în natură şi în muncă precumpăneau, făcând ca situaţia din Danemarca să fie în mare măsură asemănătoare cu „a doua şerbie” din ţările Europei Răsăritene.

O **primă încercare de reformă** i-a aparţinut regelui Frederic al IV-lea (1699-1730), care, animat de idealuri pietiste, dar şi preocupat de consolidarea bazei fiscale şi militare a statului după înfrângerea suferită în 1700 împotriva Suediei, a emis în 1702 o ordonanţă prin care hotăra abolirea treptată a dependenţei de tip *vornedskab*, răspândită în insula Sjaeland, prin care ţăranii erau complet la dispoziţia stăpânilor de domeniu şi puteau fi constrânşi la orice fel de prestaţii economice; astfel, ţăranii care se născuseră după încoronarea sa (25 august 1699) erau declaraţi din oficiu liberi; ceilalţi puteau să se răscumpere plătind maxim 30-50 de taleri (în funcţie de starea lor materială), facilităţi suplimentare fiind oferite celor care se distinseseră în serviciul militar sau prin alte servicii făcute statului. Totodată, ordonanţa reglementa termenele până la care ţăranii *vornede* fugiţi de pe domeniu puteau fi revendicaţi şi aduşi înapoi în mod silit de către nobili şi le garanta ţăranilor posibilitatea de a păstra pământul în arendă cu condiţia îndeplinirii obligaţiilor asumate prin contractele de arendare[208]. Această reformă a fost un eşec. În conjunctura economică proastă de la începutul secolului al XVIII-lea puţini ţărani au avut bani pentru a se răscumpăra. Pe de altă parte, în 1701 fusese reintrodus sistemul recrutării obligatorii, în condiţii mult mai dure decât în secolul al XVII-lea – astfel, acum se lua pentru 6 ani un soldat pentru o suprafaţă agricolă de 20 de *hartkorn* (htk), în timp ce anterior se luase unul pentru 60 htk, iar nobilii au păstrat un rol însemnat în stabilirea ţăranilor care erau efectiv încorporaţi. De altfel, serviciul militar a fost şi pretextul pentru instaurarea în 1733 a unui sistem al legării de glie (*stavnsbånd*) a tuturor bărbaţilor între 14 şi 36 de ani; ulterior restricţia a fost extinsă pentru persoanele de sex masculin de la 4 la 40 de ani[209]. Desigur, din punct de vedere formal, măsura legării de glie viza asigurarea recruţilor pentru sistemul militar, însă, după cum a evidenţiat o decizie din 1746 prin care se ordona explicit ca tinerii demobilizaţi după încheierea serviciului militar să se întoarcă pe domeniile de unde fuseseră recrutaţi, el urmărea în cel puţin aceeaşi măsură asigurarea unei forţe de muncă ieftine pentru stăpânii de domenii. Mai mult, aceştia din urmă aveau dreptul să trimită de mai multe ori la oaste pe acelaşi ţăran, în cazul în care acesta nu-şi îndeplinea toate obligaţiile[210]. Se poate considera că, prin introducerea sistemului *stavnsbånd*, regalitatea revenise la politica de a garanta dominaţia nobilimii asupra ţăranilor.

O **a doua încercare de reformă agrară** a avut loc în primii ani ai domniei regelui Cristian al VII-lea (1766-1808), sub influenţa medicului său german, Johann Friedrich von Struensee, care, în condiţiile în care regele era suferind psihic, şi-a asumat esenţialul guvernării în anii 1770-1772. După ce în 1769 fuseseră instituite facilităţi fiscale pentru ţăranii care cumpărau pământul pe care îl deţinuseră în arendă, în 1771 s-a stabilit că ţăranii nu puteau fi siliţi să presteze mai mult de 8 zile de arat sau de transport cu carul şi 16 zile de munci mai uşoare, fără animale, pentru fiecare *hartkorn* pe care îl stăpâneau; în condiţiile în care conjunctura agricolă favorabilă determinase mulţi nobili să intensifice exploatarea rezervelor şi să mărească obligaţiile în muncă ale ţăranilor, această măsură constituia o serioasă ameninţare pentru proprietarii de domenii. Este explicabilă deci reacţia nobiliară împotriva lui Struensee, care, asociată cu nemulţumirea mai generală împotriva excesului de putere

acumulat de un străin de origine obscură, a cărui frenezie reformatoare destabiliza structurile sociale existente, a condus la înlăturarea şi executarea acestuia în 1772. Deşi în acuzaţiile aduse lui Struensee problematica agrară nu a fost invocată în mod semnificativ, politica de reforme a fost stopată, iar o reglementare din 1773 dădea din nou dreptul stăpânilor de domenii să fixeze practic discreţionar obligaţiile în muncă ale ţăranilor[211].

În ciuda acestui nou eşec şi a faptului că după înlăturarea lui Struensee a urmat o guvernare conservatoare avându-l ca principal ministru pe Ove Hogh-Guldberg, presiunea pentru reforme s-a accentuat. Ideile iluministe s-au răspândit tot mai mult, mai ales că Struensee desfiinţase cenzura, iar aceasta nu a mai putut fi restaurată după căderea sa. Pe de altă parte, tot mai mulţi nobili erau interesaţi de sporirea rentabilităţii domeniilor lor prin raţionalizarea exploataţiilor, separarea terenurilor de folosinţă comună, precum şi înmulţirea loturilor viabile din punct de vedere economic, arendate în condiţii tot mai favorabile pentru stăpânii de domenii. Timp de aproape un deceniu, guvernarea Hogh-Guldberg a beneficiat de conjunctura specială generată de războiul pentru independenţa coloniilor britanice din America de Nord, război în care au intervenit şi state precum Franţa, Spania şi Olanda, dar în care Danemarca a rămas neutră. Preţurile ridicate obţinute pentru exporturile agricole au întreţinut o anumită euforie economică, dar aceasta nu a persistat după încetarea ostilităţilor. Prăbuşirea veniturilor comerciale s-a repercutat asupra finanţelor regale, iar Guldberg nu a putut reacţiona decât prin acumularea de datorii şi prin devalorizarea monedei. În aceste condiţii şi având în vedere boala psihică incurabilă de care suferea regele Cristian al VII-lea, oponenţii lui Guldberg s-au apropiat de tânărul prinţ moştenitor Frederic. Ca urmare, la 14 aprilie 1784 a avut loc o lovitură de stat paşnică, prin care prinţul moştenitor Frederic a obţinut de la tatăl său destituirea lui Guldberg şi numirea unui nou Consiliu Secret de Stat, în cadrul căruia principala figură politică era contele Andreas Peter Bernstorff (1735-1797), secondat de conţii Heinrich Ernst Schimmelmann şi Christian Ditlef Reventlow, care au preluat conducerea finanţelor şi agriculturii în cadrul noii guvernări. Exponenţi ai unei partide cosmopolite, influenţate de ideile iluministe şi formate cu precădere din nobili de origine germană, Bernstorff şi apropiaţii săi erau convinşi că depăşirea crizei financiare şi prosperitatea regatului depindeau în mod decisiv de evoluţiile din agricultură şi că în acest domeniu era neapărată nevoie de reforme substanţiale[212]. Conştienţi însă de riscurile unei împotriviri masive a conservatorilor, ei au decis ca într-o primă etapă reformele să se limiteze la domeniile regale. În felul acesta se evita o confruntare prematură cu nobilimea, se experimentau măsurile de stimulare a agriculturii şi se dădea totodată un semnal clar în ceea ce priveşte poziţia coroanei. La 4 noiembrie 1784 prinţul Frederic, care îşi asumase regenţa în numele tatălui său, a convocat aşa-numita „**mică comisie agrară**” care, sub preşedinţia lui Reventlow, era însărcinată să studieze măsurile prin care să se îmbunătăţească situaţia ţăranilor de pe domeniile regale. Măsurile adoptate în anii următori au vizat pe de o parte ameliorări agrotehnice, de exemplu, înlocuirea asolamentului trienal cu rotaţia culturilor pe aceleaşi sole, iar pe de altă parte stimularea fiscală şi financiară a ţăranilor de a

cumpăra pământurile pe care le deţineau în arendă şi de a-şi consolida noile proprietăţi. Aceste măsuri au condus nu numai la obţinerea de venituri însemnate de către coroană, ci şi la o creştere generală a valorii proprietăţilor funciare în zonele respective.

Succesul deja vizibil al politicii agrare a lui Reventlow pe domeniile regale i-a încurajat pe prinţul Frederic şi pe Bernstorff să treacă la pasul următor. Printr-o proclamaţie din 25 august 1786 era convocată „marea comisie agrară", care urma să dezbată îmbunătăţirile ce puteau fi aduse la scara întregului regat. Comisia a cuprins atât partizani cât şi adversari ai reformelor, înalţi funcţionari regali, experţi juridici şi exponenţi ai marilor proprietari, reflectând preocuparea lui Bernstorff de a obţine un consens cât mai larg asupra problemelor aflate în discuţie. Pe de altă parte, preşedinţia lui Reventlow şi faptul că în calitate de secretar al comisiei a fost impus avocatul norvegian Christian Colbjornsen, reprezentau garanţii ale voinţei de a realiza reformele. De altfel, Reventlow a şi sugerat publicarea dezbaterilor şi a scrierilor membrilor comisiei, ceea ce, având în vedere talentul polemic şi publicistic al lui Colbjornsen, a condus la mobilizarea opiniei publice, îndeosebi a cercurilor „luminate" din Copenhaga, în favoarea reformelor. Scopul oficial al comisiei era acela de a stabili drepturile şi obligaţiile reciproce ale stăpânilor de domenii şi ţăranilor. Deşi în cercurile influenţate de ideile luministe se impusese ideea că libertatea ţăranilor era esenţială pentru asigurarea bunăstării lor şi a prosperităţii generale, Reventlow şi Colbjornsen au considerat că trebuie început cu asigurarea practică a drepturilor ţăranilor. De aceea, nu s-a început cu eliberarea din legătura de glie, ci cu o nouă legislaţie referitoare la contractele de arendă. Astfel, prin legile adoptate la 8 iunie 1787 se stabilea principiul evaluării independente a stării în care gospodăria arendată era preluată de ţăran şi respectiv înapoiată proprietarului, şi mai ales se interzicea proprietarului întreruperea contractului dacă ţăranul îşi îndeplinea obligaţiile şi păstra în bună stare gospodăria arendată; având în vedere posibilitatea unor abuzuri, legea prevedea că neîndeplinirea obligaţiilor asumate de arendaş trebuia constatată de către tribunalele regale, şi că pe durata procesului, care nu trebuia să depăşească trei luni, proprietarul era obligat să asigure găzduire ţăranului pe care dorea să-l îndepărteze. În cazul morţii arendaşului, nobilul păstra într-adevăr dreptul de a regla problemele în suspensie legate de averea acestuia, dar acest drept nu includea pretenţiile proprii, a căror întemeiere trebuia mai întâi verificată de tribunalele regale. De asemenea, se limitau drastic posibilităţile proprietarului de domeniu de a adopta măsuri disciplinare împotriva fermierilor, legea cerându-le totodată acestora să le acorde proprietarilor respectul cuvenit. Eliberarea ţăranilor din legătura de glie a venit în a doua fază, prilejuind serioase controverse în comisie şi în Consiliul Secret. Totuşi, comisia a adoptat cu 13 voturi din 16 propunerea de abolire a legării de glie, argumentând că sistemul *stavnsbånd* avea doar raţiuni militare şi îi lega pe ţărani doar de puterea regală, fără ca stăpânii de domeniu să aibă vreun drept special în această privinţă. Prin legea semnată la 20 iunie 1788 de prinţul-regent se realiza o abolire graduală a legării de glie: erau eliberaţi imediat copiii până la 14 ani şi bărbaţii care împliniseră 36 de ani şi se stabilea ca ceilalţi să fie eliberaţi de restricţiile

de deplasare începând din anul 1800 sau la eliberarea din serviciul militar. Chiar şi pentru aceştia, legătura nu mai era în raport cu domeniul, ci în raport cu nou-înfiinţatele districte de recrutare. Totodată, prin întemeierea acestor districte se elimina implicarea proprietarilor de domenii în selecţia recruţilor, care dăduse prilej la multe abuzuri anterior. În fine, se stabilea că ţăranii care efectuaseră serviciul militar sau cei care fuseseră declaraţi inapţi sau nu fuseseră recrutaţi până la împlinirea vârstei de 28 de ani, urmau să primească un permis pe baza căruia se puteau deplasa liber în interiorul regatului. Deşi oponenţii reformei au încercat să împiedice aplicarea acesteia, iar 103 nobili au semnat chiar un memoriu adresat prinţului-regent, până la urmă în 1789-1790 a avut loc organizarea noilor districte de recrutare, luarea în evidenţă a bărbaţilor apţi de recrutare şi eliberarea permiselor de liberă deplasare ţăranilor îndreptăţiţi.

Politica de reforme a lui Bernstorff şi Reventlow nu s-a limitat însă la desfiinţarea legării de glie. Un nou act din 1790 interzicea arendarea fermelor pe durate determinate, stabilind principiul că arenzile sunt viagere, ceea ce era menit să-i protejeze pe ţărani împotriva abuzurilor nobiliare. Pentru a evita divergenţele în legătură cu stabilirea obligaţiilor în muncă şi în natură ale ţăranilor, o ordonanţă regală din 1791 stabilea principiul acordului liber al părţilor, urmând ca în caz de dezacord proprietarul să poată solicita arbitrajul comisarilor regali. Totodată, având în vedere faptul că legea din 1787 interzisese pedepsele corporale aplicate anterior de către proprietari arendaşilor recalcitranţi, ordonanţa fixa acum amenzi pentru ţăranii care nu-şi îndeplineau obligaţiile convenite. Comisarii regali au început inspecţiile lor pe domenii abia în 1795 şi au avut de intervenit doar în relativ puţine cazuri: fapt semnificativ însă, acolo unde au apreciat că proprietarii abuzau în ceea ce priveşte obligaţiile în muncă solicitate, comisarii au fixat cuantumul acestor obligaţii la nivelul cel mai scăzut întâlnit pe vreunul dintre domeniile din respectivul district. Cu toate acestea, s-a putut constata că nivelul obligaţiilor crescuse foarte mult în ultimele trei decenii şi că ţăranii erau doar rareori în stare să se apere împotriva acestei creşteri. De aceea, comisia agricolă, în frunte cu Reventlow, a elaborat o lege prin care, fără a se fixa un cuantum unitar al obligaţiilor – de altfel, diferenţele regionale erau destul de mari – se postula că obligaţiile în muncă nu trebuiau să-i împiedice pe ţărani să-şi lucreze ferma proprie şi se limitau tipurile de activităţi care puteau fi solicitate. Pe de altă parte, legea stabilea că dacă proprietarul introdusese noi sisteme de cultură sau folosea utilaje perfecţionate, ţăranii erau obligaţi să lucreze potrivit instrucţiunilor sale, fără a putea cere să aplice vechile lor metode. Ca o consecinţă a acestei legi, a scăzut ponderea muncii prestate de fermieri, ale căror obligaţii în muncă au fost deseori convertite în bani, şi a crescut ponderea muncii prestate de ţăranii săraci, al căror număr creştea în contextul creşterii demografice generale şi în condiţiile destrămării composesoratelor săteşti.

Continuarea consolidării proprietăţilor funciare a fost o altă preocupare majoră a lui Reventlow şi a colaboratorilor săi. Încă din preajma anului 1760 începuse un proces de dizolvare a composesoratelor şi de parcelare a unor loturi compacte, arendate ţăranilor; experimentele realizate în acest sens pe domenii particulare, cum ar fi cele ale conţilor Moltke şi Johann Bernstorff (unchiul lui Andreas Bernstorff), sau cel al

reginei-văduve Sofia Magdalena, dovediseră cât de mult aveau de câştigat proprietarii din acest proces[213]. În 1769 şi 1781 se instituiseră reglementări menite să stimuleze delimitarea proprietăţilor şi posesoratelor, care stabileau ca la solicitarea oricăruia dintre ţărani sau arendaşi acest proces să se desfăşoare pe întregul cuprins al satului şi să conducă la alcătuirea unor loturi cât mai compacte. Având în vedere faptul că ţăranii nu dădeau dovadă de prea mult zel în acest sens, Reventlow a mizat de această dată pe cointeresarea marilor proprietari, iar o ordonanţă din 1792 a stabilit dreptul acestora de a distribui asupra ţăranilor costurile procesului de delimitare a proprietăţilor; ţăranii care nu puteau contribui pe loc trebuiau să-i înapoieze eşalonat proprietarilor care-i avansau, împreună cu o dobândă anuală de 4%. Această măsură a stimulat puternic procesul de delimitare a proprietăţilor, care a cuprins până în 1807 cea mai mare parte a fondului funciar. Totodată, s-a căutat ca noii proprietari să primească terenuri cât mai compacte, Societatea Regală de Agricultură acordând premii pentru consolidările funciare efectuate în conformitate cu acest principiu. Alte legi au vizat îngrădirea obligatorie a noilor proprietăţi şi delimitarea pădurilor.

Politica daneză de reforme avea drept scop **întărirea capacităţii economice a ţăranilor**, astfel încât aceştia să fie apţi de a servi statul în calitate de contribuabili şi de soldaţi. În acest scop, în 1788 s-a liberalizat comerţul cu produse agricole şi cu vite, permiţându-se ţăranilor să participe la aceste activităţi anterior rezervate nobililor (şi uneori negustorilor din oraşe). Sporirea veniturilor băneşti ale ţăranilor, stimulată şi de conjunctura favorabilă pentru produsele agricole, a permis convertirea în bani nu numai a obligaţiilor în muncă, ci şi a obligaţiilor în natură care mai existau, proces încurajat de Reventlow şi de funcţionarii săi. Prin aceste măsuri se asigura participarea ţăranilor la beneficiile conjuncturii economice favorabile. Pornind de la experienţa acumulată pe domeniile coroanei, promotorii politicii de reforme i-au încurajat pe ţărani să cumpere fermele pe care le luaseră în arendă. În acest scop, în 1786 fusese înfiinţată Banca Regală de Credit (*Konelig Kreditkasse*), care din 1788 a început să le acorde ţăranilor credite pe termen lung (28 de ani) cu dobândă modică, de numai 4% anual; de asemenea, mai demult existenta Casă Regală a Văduvelor a primit şi ea misiunea de a acorda credite în condiţii avantajoase pentru achiziţionarea fermelor de către arendaşi. Deşi creditele acordate de instituţiile publice nu au asigurat decât circa un sfert din nevoile ţăranilor care şi-au cumpărat fermele în anii 1788-1807, conjunctura comercială favorabilă şi politica fermă a statului în favoarea ţăranilor i-au încurajat şi pe diferiţii creditori particulari să avanseze bani acestora pentru achiziţionarea fermelor. Pe de altă parte, mulţi proprietari au preferat să vândă fermele respective folosindu-se de conjunctura favorabilă, care dusese la creşterea preţului proprietăţilor. Ca atare, până în 1807 circa 60% dintre fermele acordate în rentă viageră conform legii din 1787 au trecut în proprietatea deplină a ţăranilor respectivi. Lua astfel naştere o **pătură relativ importantă de ţărani-proprietari**, care avea să constituie unul dintre factorii de stabilitate socială în istoria ulterioară a Danemarcei. Este adevărat, diferenţierea socială în rândurile ţărănimii a condus şi la sporirea numerică a categoriei ţăranilor lipsiţi complet de

pământ, dar rolul acestora în mediul rural a fost complet eclipsat de pătura fermierilor înstăriţi.

Succesul reformelor agrare şi relativa prosperitate de la sfârşitul secolului al XVIII-lea nu au eliminat **vulnerabilităţile** din situaţia regatului. Impozitele nu ţinuseră pasul cu creşterea preţurilor, dar cheltuielile statului crescuseră, ceea ce a dus la dificultăţi financiare, doar temporar rezolvate prin contractarea de împrumuturi şi prin emisiunea de bancnote; în momentele când, dintr-un motiv sau altul, veniturile din exporturi au scăzut, criza financiară a devenit extrem de gravă[214]. Dificultăţile financiare au fost agravate de problemele politice. Astfel, deşi Danemarca era relativ supramilitarizată comparativ cu resursele, totuşi ea nu putea să se compare în ceea ce priveşte capacitatea militară cu state precum Marea Britanie, Franţa, Prusia sau Suedia. Păstrarea neutralităţii a devenit imposibilă în momentul decretării blocadei continentale de către Napoleon I (1806) şi a instaurării contrablocadei britanice. Având în vedere faptul că Danemarca a evitat să accepte o propunere de alianţă antifranceză, flota britanică a bombardat în septembrie 1807 Copenhaga şi a capturat flota daneză, ceea ce a împins Danemarca spre alianţa cu Franţa. Comerţul exterior s-a prăbuşit, veniturile statului şi ale particularilor au scăzut dramatic, conducând la bancruta publică din ianuarie 1813, aprovizionarea cu cereale a Norvegiei a devenit deosebit de dificilă, şi, fapt mai grav, la sfârşitul războaielor napoleoniene Danemarca s-a aflat de partea învinşilor. În consecinţă, prin Tratatul de la Kiel din ianuarie 1814 ea a trebuit să cedeze Norvegia Suediei, iar prin Tratatul de la Viena din 1815 a primit doar o palidă compensaţie prin dobândirea micului ducat Lauenburg în nordul Germaniei. Scăderea preţului cerealelor după încetarea războaielor napoleoniene a aruncat regatul într-o criză prelungită, evidenţiind odată în plus vulnerabilitatea unui regat care, în ciuda progreselor realizate, continua să fie o periferie în cadrul sistemului politic şi economic al Europei.

I.3.2. Irlanda – înstăpânirea britanică

Pentru Irlanda, epoca modernă timpurie stă sub semnul înstăpânirii engleze (britanice). Desigur, luarea în stăpânire a „insulei de smarald” de către Regatul Angliei a început încă din secolul al XII-lea, când regele Henric al II-lea a cucerit Dublinul (1171) şi a fost recunoscut de principalii conducători irlandezi ca stăpânitor suprem al Irlandei[215]. Controlul Coroanei a rămas însă limitat până în secolul al XVI-lea, mai importantă fiind poate asimilarea treptată a feudalilor anglo-normanzi stabiliţi în Irlanda de către clanurile diverşilor potentaţi locali. Această situaţie s-a schimbat radical odată cu procesul de consolidare a puterii regale iniţiat de către regii din dinastia Tudor (1485-1603). Dacă Henric al VII-lea s-a mulţumit cu renunţarea de către conţii irlandezi a susţinerii agitaţiilor familiei York şi a tolerat chiar consolidarea puterii conţilor Kildare, care au exercitat cu minime întreruperi, funcţia de locotenenţi regali în Irlanda, în schimb Henric al VIII-lea a zdrobit în 1534-1537 puterea conţilor de Kildare şi a consolidat în mod decisiv autoritatea regală. După această dată, locotenenţii regali au fost numiţi numai dintre nobilii englezi, iar o mică armată de mercenari staţionată permanent la Dublin reprezenta o forţă

militară suficientă pentru a-i ţine sub control pe nobilii irlandezi. Totodată, Henric al VIII-lea a început un proces de integrare a Irlandei în sistemul regatului Angliei, a instituit Reforma religioasă şi a fost proclamat rege al Irlandei de către Parlamentul irlandez în 1541. Procesul de atragere şi subordonare a nobililor irlandezi a continuat prin distribuirea unora dintre proprietăţile confiscate de la Biserică, precum şi printr-un proces prin care nobilii îşi cedau proprietăţile ereditare Coroanei, şi apoi le reprimeau de la rege, împreună cu noi titluri nobiliare. Mai problematică a fost încercarea de a impune legea engleză, incluzând dreptul de primogenitură, în dauna cutumelor irlandeze, mult mai flexibile în ceea ce priveşte dreptul de moştenire.

O sursă de infinite probleme a fost **Reforma** religioasă. În timpul lui Henric al VIII-lea, aceasta atinsese mai mult aspectele instituţionale – regele Angliei se substituise papei ca şef al Bisericii – şi patrimoniale, neafectând cu adevărat practicile religioase ale populaţiei. Modificările doctrinare şi mai ales încercările de a impune serviciul religios în limba engleză (în 1549, *Book of Common Prayer* a fost prima carte tipărită în Irlanda) au generat însă o reacţie conservatoare a populaţiei irlandeze, care a respins global noutăţile introduse de către englezi în practicile juridice şi religioase. Desigur, în 1560 Parlamentul irlandez a trebuit să accepte anglicanismul în forma în care fusese adoptat în Anglia un an mai devreme, dar noile reglementări s-au aplicat numai într-o mică parte a Irlandei (aşa-numita „Pale”, cuprinzând comitatele din jurul Dublinului), în timp ce în restul insulei rezistenţa antiengleză s-a concretizat în apărarea practicilor catolice. Fenomenul este cu atât mai interesant, cu cât Irlanda nu fusese în Evul Mediu un bastion al conformismului catolic, ba chiar dimpotrivă, fusese cunoscută mai degrabă prin aderenţa celei mai mari părţi a populaţiei la un creştinism de factură populară, cu rădăcini în monahismul original din primele secole medievale. Prin reacţia de respingere la noutăţile introduse de stăpânirea engleză şi cu ajutorul călugărilor iezuiţi sosiţi de pe continent şi care şi-au asumat îndrumarea spirituală a multor comunităţi locale, o mare parte a irlandezilor (ca şi a „vechilor englezi”, adică a englezilor stabiliţi în Irlanda înainte de Reformă) au ajuns să se identifice cu religia catolică.

Ca atare, domnia Elisabetei (1558-1603) a fost străbătută de mai multe rebeliuni irlandeze, dintre care cea mai serioasă a fost cea condusă de Hugh O’Neill, conte de Tyrone, care, pornind de la baza sa de putere din Ulster, a cuprins cea mai mare parte a insulei, a beneficiat de ajutoare spaniole şi a fost înfrântă numai după mai multe pustiitoare expediţii (1594-1603). Încă din timpul Elisabetei, şi cu atât mai mult după 1603, Coroana a încercat să stimuleze colonizarea Irlandei prin sistemul plantaţiilor, adică prin **redistribuirea de proprietăţi compacte către colonişti protestanţi**. Plantaţiile, dintre care cea mai importantă a fost cea stabilită în Ulster în 1609, au atras în Irlanda numeroşi englezi şi scoţieni, dar au şi amplificat tensiunile confesionale şi sociale din insulă, cu atât mai mult cu cât adesea noii proprietari preferau să subarendeze loturi ţăranilor irlandezi catolici în loc de a aduce alţi colonişti protestanţi. Conflictul dintre Carol al II-lea şi Parlament a dat prilejul irlandezilor să se răscoale în 1641, dar după terminarea războiului civil din Anglia represiunea condusă personal de Cromwell în 1649-1650 a fost teribilă,

fiind urmată de un proces de deposedare a proprietarilor catolici din cea mai mare parte a Irlandei, singura excepţie fiind provincia apuseană Connaught. Deşi circa 33.000 de veterani ai războiului civil au fost împroprietăriţi în Irlanda, numai circa 8.000 s-au stabilit cu adevărat în insulă, ceilalţi preferând să-şi vândă proprietăţile irlandeze. Chiar şi aşa, a avut loc o uriaşă redistribuire de proprietate funciară, care a completat procesul început prin sistemul plantaţiilor. O nouă încercare irlandeză de a înlătura dominaţia protestantă a avut loc în 1689-1691, când irlandezii catolici s-au răsculat în favoarea lui Iacob al II-lea, care fusese detronat de pe tronul Angliei de „revoluţia glorioasă" din 1688. Bătălia de pe râul Boyne (1690) a asigurat stăpânirea noului rege al Angliei, William al III-lea de Orania (1699-1702). Tratatul de la Limerick (1691), care a pus capăt ultimelor rezistenţe armate, le garanta celor care se împotriviseră cu arma în mână dreptul de a pleca în siguranţă pe continent şi promitea catolicilor toleranţă religioasă. Exodul „gâştelor sălbatice", cum au fost numiţi rebelii din 1689-1691, a cuprins circa 14.000 de persoane şi a lipsit comunitatea catolică de cea mai combativă parte a elitelor sale. Pe de altă parte, Parlamentul de la Dublin, dominat acum categoric de protestanţi, a adoptat în anii următori mai multe legi discriminatorii împotriva catolicilor, interzicându-le acestora accesul în funcţiile publice, achiziţia de noi proprietăţi funciare, şi impunându-le chiar – în contradicţie acum cu principiul primogeniturii constitutiv legii engleze – divizarea proprietăţilor funciare între fraţi. Controlul „noilor englezi" era astfel pe deplin asigurat, iar populaţia catolică era redusă la o stare de inferioritate politică şi dependenţă economică. Cea mai mare parte a irlandezilor a fost silită să-şi asigure traiul prin arendarea de pământ de la proprietarii majoritar englezi, devenind tot mai mult un fel de locuitori de „categoria a doua".

Înstăpânirea engleză a generat importante prefaceri în **economia Irlandei**. La începutul secolului al XVI-lea Irlanda era relativ slab dezvoltată economic comparativ cu restul Europei apusene[216]. În zonele din preajma Dublinului feudalii englezi introduseseră economia domenială şi forme ceva mai evoluate de cultivare a pământului, dar în cea mai mare parte a insulei pământul era încă stăpânit în indiviziune de diferitele clanuri şi cultivat pământul în „moină". Densitatea redusă a populaţiei îngăduia creşterea extensivă a animalelor şi menţinerea unui fond forestier considerabil. Majoritatea comunităţilor erau în mare măsură autarhice, deşi se dezvoltase şi un anumit comerţ, atât spre Dublin (singurul oraş ceva mai mare din insulă), cât şi spre Anglia şi Europa continentală. Principalele articole de export erau pieile şi peştele, în timp ce dintre importuri se remarcă vinul şi sarea.

Înstăpânirea engleză a fost însoţită de un **proces de creştere demografică şi de prefacere economică**. Coloniştii englezi şi scoţieni au avut un anumit rol în acest proces, nu atât prin număr, cât mai ales prin aportul lor la introducerea unor tehnici agricole şi meşteşugăreşti superioare şi prin legăturile lor cu piaţa engleză. Totodată, deşi ravagiile războiului au fost considerabile în anii 1594-1603 şi 1641-1650, Irlanda a suferit totuşi relativ puţin de pe urma epidemiilor, iar populaţia sa a crescut. Desigur, până la celebra lucrare a lui William Petty, *The Political Anatomy of Ireland* (publicată în 1672, dar face referire la situaţia din anii 1650) nu avem evaluări statistice pertinente, dar unele aproximări se pot

totuşi face[217]. Astfel, populaţia totală a Irlandei pare să fi crescut de la circa un milion de locuitori la începutul secolului al XVI-lea la circa 1,4 milioane de locuitori către 1600 şi la circa 1,7-1,8 milioane de locuitori la mijlocul secolului al XVII-lea. În secolul al XVI-lea creşterea populaţiei Irlandei este mai mică decât cea înregistrată în aceeaşi vreme în Anglia şi Ţara Galilor (2,6 milioane la 1500, 4,4 milioane la 1600, deci un spor de aproape 70% pe ansamblul secolului, faţă de numai circa 40% în Irlanda), dar în prima jumătate a secolului al XVII-lea cele două rate de creştere cresc până la un nivel aproape egal (creşteri generale de 27-28% într-o jumătate de secol, adică sporuri medii de 0,5% anual[218]). Sporul demografic a fost însoţit şi de o creştere economică, atât în plan agricol, cât şi în plan comercial. Deosebit de dinamic a fost în această perioadă exportul de animale vii spre Anglia, stimulat de cererea tot mai mare a Londrei. Totodată, coloniştii englezi au impulsionat creşterea oilor pentru lână, exporturile de lână spre Anglia sporind considerabil în primele decenii ale secolului al XVII-lea[219]. Cea mai mare parte a acestui comerţ a fost mediată de Dublin, centrul puterii engleze în Irlanda, a cărui creştere rapidă surclasează celelalte oraşe irlandeze[220].

După mijlocul secolului al XVII-lea creşterea demografică şi economică devine explozivă. Populaţia a ajuns de la 1,8 milioane de locuitori curând după 1650 la circa 2,8 milioane la începutul secolului al XVIII-lea. Rata medie a sporului demografic aproape că s-a dublat, de la 0,5% anual pe ansamblul primei jumătăţi a secolului al XVII-lea la peste 0,8% anual pe ansamblul celei de-a doua jumătăţi a aceluiaşi secol. Colonizarea accelerată, estimată la o medie anuală de cel puţin 2.000 de colonişti în a doua jumătate a secolului al XVII-lea[221], explică doar o parte din această creştere. Diminuarea impactului epidemiilor şi războaielor a contribuit neîndoielnic la sporul demografic, dar este greu sau chiar imposibil de cuantificat. Cel mai important aspect este creşterea producţiei agricole, care a îngăduit hrănirea durabilă a unei populaţii mai numeroase. Pe lângă extinderea folosirii tehnicilor mai avansate de cultivare a cerealelor, aduse de coloniştii englezi, dar preluate şi de unii dintre irlandezi, trebuie remarcat că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea avem deja informaţii despre extinderea semnificativă a culturii cartofului. Desigur, în secolul al XVII-lea cartoful nu era încă alimentul de bază al majorităţii irlandezilor[222], dar încă din această perioadă el a oferit un supliment nutritiv valoros atât pentru oameni, cât şi pentru animale. Acest fapt este cu atât mai important, cu cât în a doua jumătate a secolului al XVII-lea economia animalieră a avut încă un rol considerabil în Irlanda. Creşterea densităţii de locuire, de la o medie de 12 locuitori/km^2 la 1500, la 16,5 locuitori/km^2 la 1600 şi 33 locuitori/km^2 la 1700, încă lăsa loc suficient pentru creşterea masivă a animalelor, iar produsele animaliere asigurau încă cea mai mare parte a exporturilor. Totuşi, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea au avut loc importante prefaceri în această privinţă. În prima parte a secolului al XVII-lea, exporturile de animale vii – în primul rând bovine – constituiseră sectorul cel mai dinamic al comerţului exterior al Irlandei; aceste exporturi au fost considerabile şi după tulburările de la mijlocul secolului al XVII-lea, dar au şi stârnit reacţiile protecţioniste ale concurenţei din Anglia propriu-zisă. Astfel, în 1667 Parlamentul de la Londra a interzis, contrar voinţei regale, importurile de animale din Irlanda

timp de 7 ani, iar această interdicţie a fost reînnoită începând din 1681. Pentru Irlanda, pierderea a fost considerabilă, exporturile de animale vii reprezentând anterior peste 30% din valoarea totală a exporturilor. Adaptarea a fost totuşi rapidă, producătorii din Irlanda specializându-se în producţia de derivate animaliere. Dincolo de carnea de vită afumată, trimisă spre Anglia, încă şi mai importantă a fost expansiunea exporturilor de unt spre pieţele continentale, îndeosebi spre Franţa şi într-o oarecare măsură spre Ţările de Jos. Pe lângă unt, creşteri semnificative au mai consemnat exporturile de lână (spre Anglia), de grâne şi chiar de postavuri. În consecinţă, în pofida interdicţiei care a lovit comerţul cu animale vii, exporturile irlandeze au crescut de la 402.289 lire sterline în 1665 la 570.343 lire sterline în 1683[223]. Capacitatea de adaptare demonstrată în aceşti ani este remarcabilă, dar ea nu trebuie să ascundă **fragilitatea economiei irlandeze**, îndeosebi vulnerabilitatea sa ridicată la epizootii şi alte calamităţi naturale, precum şi la fluctuaţiile pieţelor de desfacere.

Astfel, la sfârşitul secolului al XVII-lea preţul untului a scăzut, ceea ce a lovit puternic exporturile irlandeze. Mai mult, în 1699 Parlamentul de la Londra a interzis practic exporturile irlandeze de postav în Anglia[224]. Şocul a fost însă compensat de progresele producţiei de pânzeturi. Încă din primele decenii ale secolului al XVII-lea, autorităţile engleze încercaseră să promoveze cultivarea inului şi a cânepei, şi mai ales producerea pânzeturilor. Succesele au fost multă vreme modeste, dar după 1660 această ramură s-a dezvoltat tot mai mult în nordul insulei (Ulster), în mare măsură datorită coloniştilor scoţieni, iar după 1690 şi prin aducerea unor ţesători flamanzi. În plus, dacă în domeniul postavului autorităţile engleze protejau producătorii englezi, în domeniul pânzeturilor irlandezii au beneficiat de avantaje în competiţia cu producătorii olandezi şi germani pentru piaţa engleză, fiind scutiţi de taxe vamale după 1696. În 1711 a fost chiar creată o Comisie a Pânzeturilor (Linen Board), care s-a ocupat de difuzarea tehnicilor avansate de prelucrare a pânzei, multe de origine olandeză, iar uneori a oferit credite noilor întreprinzători. Succesul producţiei de pânzeturi în Ulster a fost atât de mare, încât a provocat o creştere disproporţionată a populaţiei în această provincie şi a generat un import de alimente – grâne, cartofi şi vite – din părţile mai sudice ale Irlandei, care nu se specializaseră atât de puternic în sectorul textil. Ulsterul devenea astfel în secolul al XVIII-lea o clasică zonă protoindustrială, care din 1782 s-a emancipat de sub controlul Comisiei Pânzeturilor şi a scurtcircuitat intermedierea negustorilor din Dublin, preferând exportul direct prin Belfast spre Anglia[225]. Dinamismul exporturilor de pânză este ilustrat de câteva cifre: în 1720 ele cuprindeau 2,6 milioane *yards* (2,4 milioane metri liniari), în 1760 se cifrau la 13 milioane *yards*, iar în 1790 ajunseseră la 37,3 milioane *yards*[226].

Succesul protoindustriei irlandeze, care nu a fost limitat la textile rurale, ci a cuprins şi alte ramuri prelucrătoare precum cea manufacturieră a metalelor şi a sticlei, berăritul şi rafinarea zahărului, a fost posibil îndeosebi datorită existenţei unor excedente alimentare. Secolul al XVIII-lea irlandez este deosebit de spectaculos din acest punct de vedere. Populaţia Irlandei a crescut considerabil, de la 2,8 milioane locuitori la începutul secolului, la circa 5,3 milioane locuitori la 1800. Deşi ritmul de

creştere este ceva mai mic decât în prima jumătate a secolului, şi anume 0,7% în medie anuală, faţă de peste 0,8% în medie anuală în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, el rămâne foarte ridicat. Performanţa este cu atât mai mare, cu cât creşterea de până la 1700 fusese mai degrabă un fenomen de „umplere a spaţiului" sau de recuperare a unei „rămâneri în urmă"; în secolul al XVIII-lea însă, când populaţia a crescut în întreaga Europă, densitatea medie a populaţiei din Irlanda a depăşit-o pe cea din cele mai multe ţări ale Europei apusene din acea vreme.

Tabelul I.5. *Densitatea medie a populaţiei din unele ţări europene (locuitori/km²)*

	1500	1600	1700	1800
Italia	34	44	44	59
Franţa	30	34	34	50
Anglia (inclusiv Ţara Galilor)	16	28	34	58
Irlanda	12	16	33	63

Sursa: Vries 1984: 36.

Desigur, densitatea medie de locuire, mai ales în cazul ţărilor mari, poate masca situaţii regionale foarte diferite. Astfel, Lombardia era mult mai dens populată decât media pe ansamblul Italiei, iar exemplele ar putea continua. Dar, chiar dacă Irlanda nu depăşea cele mai dens locuite regiuni din Anglia sau de pe continent, **sporul de populaţie din secolul al XVIII-lea** nu este mai puţin impresionant. În istoriografie, el a fost atribuit în mare măsură expansiunii culturii cartofului, deosebit de productivă, şi care a îngăduit hrănirea unei populaţii în continuă creştere. Rolul cartofului a fost fără îndoială crucial, dar nu singular. Astfel, în secolul al XVIII-lea şi randamentele la cereale au crescut foarte mult. Astfel, deşi unii observatori englezi apreciau că agricultura irlandeză era înapoiată în raport cu cea engleză, datele strânse de Cormac Ó Gráda pentru anii 1770-1810 indică doar o uşoară superioritate a productivităţii engleze la grâu (variaţii între 21,6-23,8 pe acru, faţă de 21,2-23,3 în Irlanda) şi o superioritate irlandeză la orz (34,7-39,3 faţă de 32-32,6) şi la ovăz (34,7-41,4 faţă de 34,9-37)[227]. Cum, fără a avea date cantitative, ştim totuşi că modalităţile irlandeze de a practica agricultura fuseseră mai puţin productive decât cele englezeşti în Evul Mediu şi în secolul al XVI-lea, pare evident că recuperarea decalajului de productivitate în cultura cerealelor a fost realizată mai ales în secolele XVII-XVIII.

Două **indicii suplimentare** sugerează faptul că în secolul al XVIII-lea sporul demografic al Irlandei s-a făcut pe o bază solidă în ceea ce priveşte producţia alimentară. Primul se referă la faptul că exporturile de cereale au fost apreciabile de-a lungul întregului secol al XVIII-lea, crescând chiar spectaculos în perioada 1780-1820[228]; în ultimele decenii ale XVIII-lea au crescut din nou şi exporturile de animale şi produse animaliere, profitând de abolirea interdicţiilor engleze în 1758-1759[229]. Al doilea priveşte dezvoltarea oraşelor, care, mai ales în cazul unor oraşe mari precum Dublin (60.000 de locuitori la 1700, şi circa 200.000 la 1800) sau Cork (25.000 de locuitori la 1700 şi 75.000 la 1800)[230], erau dependente din

punct de vedere alimentar de excedentele produse în lumea rurală. Desigur, momentele de foamete nu au lipsit cu totul în secolul al XVIII-lea, dar se poate aprecia că mortalitatea generată de ele a fost proporţional mai mică decât cea pricinuită de perioadele de foamete anterioare[231]. Şi, pe lângă faptul că secolul al XVIII-lea a fost în Irlanda o lungă perioadă de pace, întreruptă doar de răscoala din 1798, poate încă şi mai important este faptul că au lipsit epidemiile majore, nu în ultimul rând datorită progreselor realizate în întreaga Europă Apuseană în organizarea carantinelor. Ca atare, creşterea populaţiei din secolul al XVIII-lea s-a bazat pe diminuarea impactului tuturor celor trei factori – foametea, războiul şi epidemiile – care în mod normal făceau ca surplusurile generate de natalitatea ridicată să fie eliminate prin puseuri de mortalitate[232]. Aşadar, se poate aprecia că la sfârşitul secolului al XVIII-lea Irlanda nu intrase încă în „capcana malthusiană”; ritmul alert de creştere a populaţiei fusese susţinut de creşterea producţiei agricole, precum şi de o anumită diversificare economică preindustrială.

I.3.3. Serbia – avantajele şi dezavantajele stăpânirii otomane

Potrivit lucrărilor de referinţe, Serbia a fost transformată în provincie otomană în anul 1459[233]. De fapt, **cucerirea otomană** începuse încă din ultimele decenii ale secolului al XIV-lea, dar se limitase la unele zone sudice şi răsăritene ale Serbiei; statul sârb, vasal sultanilor sub Ştefan Lazarevic (1389-1427) şi George Brankovic (1427-1456), a fost anexat de Mehmed al II-lea după campania din 1458-1459. Alte regiuni pe care astăzi le considerăm părţi integrante ale Serbiei, dar care nu au făcut parte din statul medieval sârb, au intrat sub stăpânire otomană ceva mai târziu. Astfel, Belgradul a fost cucerit de otomani de la unguri în anul 1521, iar regiunea Srem (anticul Sirmium, între Dunăre şi Sava) în anii următori. Actuala Voivodină, care în epoca medievală şi în cea modernă timpurie nu a format o unitate distinctă faţă de Banat şi respectiv faţă de Ungaria sudică, a fost luată în administraţie otomană în 1541-1552. Trebuie totodată precizat că otomanii nu au alcătuit o provincie distinctă a Serbiei. Diversele teritorii sârbeşti au fost organizate în mai multe unităţi administrative (*sancak*-uri), care nu corespund deloc cu graniţele actuale. Astfel, *sancak*-urile Vidin şi Küstendil cuprindeau teritorii care astăzi aparţin în parte Bulgariei şi în parte Serbiei, *sancak*-ul Bosniei avea şi el un intrând în Serbia de azi, iar *sancak*-ul Vucitrn (Vucitrn Vucitrn (Vilcitrn) integra teritorii din Herţegovina, Muntenegru şi Serbia. Doar *sancak*-urile Semendire (Semendria) şi Alacahisar (Krusevac) se aflau în întregime între hotarele actuale ale Serbiei.

Stăpânirea otomană a durat până la începutul secolului al XIX-lea, procesul de eliberare naţională începând prin revolta din 1804 şi culminând prin dobândirea independenţei de stat în 1878. Totuşi, nu trebuie pierdut din vedere faptul că unele regiuni ale Serbiei au intrat sub stăpânire habsburgică ca urmare a războaielor din 1683-1699 şi 1716-1718. Mai întâi Srem, iar apoi Banatul şi nordul Serbiei propriu-zise, inclusiv Belgradul, au fost cedate de otomani Habsburgilor prin Pacea de la

Karlowitz şi respectiv Passarowitz. Este adevărat, Belgradul şi celelalte teritorii de la sud de linia Dunăre-Sava au revenit sub stăpânire otomană prin Pacea de la Belgrad (1739).

Având în vedere cele de mai sus, este evident faptul că a pune întreaga istorie a Serbiei din secolele XVI-XVIII sub semnul exclusiv al stăpânirii otomane reprezintă o simplificare a realităţii istorice. Pe de altă parte, **stăpânirea otomană** a afectat în mod esenţial cea mai mare parte a Serbiei pe ansamblul perioadei dintre 1500 şi 1800, şi atunci este legitim să ne concentrăm mai întâi asupra implicaţiilor sale.

Ca şi în celelalte regiuni sud-est europene, instaurarea stăpânirii otomane a însemnat mai întâi eliminarea unei mari părţi a elitelor locale şi înlocuirea lor cu reprezentanţi ai puterii imperiale. Aceşti reprezentanţi ai statului otoman erau însă relativ puţin numeroşi, şi controlau imperfect teritoriul. Una dintre primele măsuri ale noilor stăpânitori a fost introducerea legislaţiei otomane (de regulă, pentru noile provincii era emis un *kanun* imperial prin care se făcea o sinteză între reglementări general-otomane şi cutume locale care erau păstrate de cuceritori; aceste legi fixau totodată regimul obligaţiilor populaţiei supuse (*re'aya*). Tot în această primă fază, proprietăţile funciare au fost trecute în patrimoniul statului otoman, inventariate şi distribuite ca timare. Prin sistemul timarelor, o mare parte dintre dările datorate de supuşi statului otoman erau cedate spahiului, care era obligat să presteze în schimb serviciul militar. Principial, dreptul de proprietate asupra pământului şi asupra supuşilor continua să aparţină sultanului, iar în secolele XV-XVI administraţia otomană a căutat să-i controleze pe spahiii timarioţi. Pe de altă parte, spahiii otomani s-au substituit nobililor de dinainte de cucerirea otomană, au căutat să continue să beneficieze de cât mai multe prestaţii cutumiare din partea ţăranilor şi chiar să transforme timarele în proprietăţi ereditare. Aceste tendinţe au fost înfrânate mai ales de către cadii, care erau administratori şi totodată judecători la nivelul unui district (*kaza*) şi recrutaţi dintre învăţaţii musulmani (*ulema*). Administraţia otomană nu penetra însă mai jos de nivelul *kaza*-lelor, iar la nivelul comunităţilor locale se baza pe colaborarea spahiilor şi mai ales pe cea a fruntaşilor satelor. În consecinţă, influenţa otomană, ca şi pătrunderea elementelor musulmane, erau mai puternice la nivelul oraşelor şi mai slabe în mediul rural. Nici structurile productive şi nici relaţiile dintre săteni nu au fost modificate prea mult prin instaurarea stăpânirii otomane. Totuşi, chiar şi pentru săteni stăpânirea otomană nu era doar teoretică sau îndepărtată; ea se manifesta concret prin dările către stat şi către timariot, prin obligaţia de a ceda băieţi pentru recrutarea periodică a trupelor personale ale sultanului (sistemul *devşirme*), precum şi prin posibilitatea intervenţiei directe a spahiului şi/sau a cadiului în viaţa lor cotidiană. Pe de altă parte, spre deosebire de alte regiuni din Balcani, cum ar fi Tracia, Macedonia şi Dobrogea, în Serbia nu au fost instalaţi decât puţini colonişti de origine turcă din Anatolia; în perioada iniţială a stăpânirii otomane, singurele modificări etnice mai importante din Serbia au fost legate de prezenţa unor importante efective militare otomane în regiunea Semendria (nordul Serbiei) din 1459 şi până la cucerirea Ungariei centrale în 1541.

De regulă, istoricii sârbi, ca şi cei din celelalte ţări sud-est europene, tind să considere stăpânirea otomană ca o perioadă nefastă în istoria lor

naţională[234]. Dincolo de aspectele pur politice, legate de desfiinţarea statalităţii proprii şi de eliminarea unei mari părţi a elitelor „naţionale”, aceşti istorici consideră că ocupaţia otomană a fost deosebit de nefastă şi pentru dezvoltarea economică a ţărilor lor. Este adevărat, studiul documentelor otomane din secolul al XVI-lea (care atestă preocuparea autorităţilor otomane pentru buna funcţionare a economiei şi o semnificativă creştere economică) a mai nuanţat această imagine, dar nu a alterat **verdictul general negativ** asupra ansamblului stăpânirii otomane. Asemenea opinii sunt împărtăşite, uneori chiar în forme radicale, şi de mulţi istorici occidentali. Exemplară pentru această tendinţă de a atribui otomanilor responsabilitatea pentru toate nerealizările economice (inclusiv pentru cele mult ulterioare încetării stăpânirii otomane) este următoarea afirmaţie: „Paradoxul modern, că zonele iugoslave cele mai bogate în resurse minerale şi în alte materii prime industriale sunt cele mai puţin dezvoltate economic, poate fi înţeles numai în contextul lungilor secole de neglijare de care a suferit Iugoslavia de la sud de linia Dunăre-Sava în timpul perioadei otomane”[235]. Asemenea afirmaţii, susţinute de regulă prin descrieri ale unor călători occidentali din secolul al XIX-lea, care comparau defavorabil teritoriile sârbe (şi în general sud-estul Europei) cu ţările din care proveneau ei, nu sunt însă de folos în diagnosticarea perioadei de dinainte de 1800.

Înainte de analiza propriu-zisă, trebuie să avem în vedere diversitatea reliefului şi a profilului economic al diferitelor subregiuni care alcătuiau Serbia otomană. Sima Ćirković atrăgea astfel atenţia asupra deosebirilor dintre zonele de câmpie dinspre Dunăre, unde, în ciuda climatului continental şi a solului nu foarte fertil, se produceau cele mai multe cereale, şi zonele mai înalte din centrul, sudul şi vestul Serbiei, regiuni masiv împădurite, unde pe lângă culturile de plante erau crescute un mare număr de animale, deseori prin transhumanţă, şi unde se aflau şi cele mai importante exploatări miniere[236]. În realitate însă, **diversitatea economică** era şi mai mare. Folosind registre fiscale otomane din perioada 1568-1579, Bruce McGowan a putut reconstitui profilul economic al patru *sancak*-uri otomane din regiunea Dunării mijlocii, dintre care Semendria şi Srem se aflau în nordul Serbiei, iar Seghedin şi D’ula cuprindeau teritorii din Banat, Voievodina şi sudul Ungariei. Toate cele patru *sancak*-uri aparţin predominant regiunii de câmpie: totuşi, producţia cerealieră medie pe cap de locuitor varia între 1.272 kg echivalente de grâu în *sancak*-ul Semendria, 1.682 kg în *sancak*-ul Srem şi 1.761 kg în *sancak*-ul Seghedin. Deosebiri şi mai mari se pot observa în ceea ce priveşte creşterea animalelor şi viile, fiecare *sancak* dezvăluind un profil distinct: astfel, în Semendria ramura cea mai dezvoltată comparativ cu celelalte *sancak*-uri din zonă pare să fi fost cultura viţei-de-vie, în timp ce Seghedinul excela în creşterea oilor, Srem în creşterea porcilor, iar D’ula în cultura cerealelor[237].

Aceste observaţii avertizează asupra riscului generalizărilor, dar şi asupra faptului că în ciuda aparenţelor de precaritate economică, în regiune exista o anumită **diversificare a activităţilor economice**, care favoriza schimburile. De aceea, credem că trebuie nuanţată teoria „fundului de sac”, prin care acelaşi Bruce McGowan încerca să analizeze situaţia economică a teritoriilor din regiunea Dunării mijlocii în secolele

XVI-XVIII[238]. Constatând lipsa unor legături convenabile pe apă, fie cu zonele urbane din Europa Centrală şi Apuseană, fie cu Istanbulul, McGowan afirma că aceste teritorii au fost limitate în debuşarea produselor lor şi nu au beneficiat de stimulii pieţelor externe. Această situaţie a determinat o întărire a profilului pastoral al acestor regiuni, valorificarea animalelor vii, realizată în epocă deseori prin transportul „pe picioare", fiind posibilă atât în Imperiul Otoman, cât şi în Imperiul Habsburgic şi în Italia. Totodată, nu trebuie pierdut din vedere faptul că o mare parte dintre produsele animaliere, mai ales pieile şi lâna, erau colectate în secolele XVI-XVII de către negustorii raguzani şi exportate în Italia[239]. Economia de schimb din regiune a mai fost deseori stimulată şi de prezenţa unor semnificative efective militare otomane şi habsburgice, a căror aprovizionare era de obicei realizată prin atragerea de produse locale. Având în vedere atât cererea militară cât şi schimburile economice dintre regiunile cu profil economic diferit, credem că ipostaza de „fund de sac" (din punctul de vedere al marelui comerţ internaţional) nu exclude o **dinamică semnificativă a schimburilor economice la nivel local şi microregional**.

Istoricii au destul de multe greutăţi în evaluarea evoluţiei economice a teritoriilor vest-balcanice ale Imperiului Otoman, iar încercările lor sunt îngreunate şi de **instabilitatea relativ ridicată a populaţiei**, care l-a făcut pe Holm Sundhaussen să aprecieze că până târziu în secolul al XIX-lea istoria sârbească este „în primul rând o istorie a migraţiilor"[240].

De regulă, se acceptă că **secolul al XVI-lea** a fost o perioadă de creştere economică şi demografică, după care a urmat o criză în secolul al XVII-lea. Serbia se integrează numai parţial acestui model. Îndeosebi nordul Serbiei pare să fi fost influenţat mai mult de dispozitivul militar otoman din regiune decât de tendinţele demografice generale ale epocii. Astfel, după o perioadă de lupte intermitente între otomani şi unguri în a doua jumătate a secolului al XV-lea, lupte în care ambele părţi dislocau cu forţa un număr cât mai mare de supuşi ai adversarului, perioada de pace din anii 1495-1520 a îngăduit o creştere a populaţiei în *sancak*-ul Semendria, creştere care după 1520 a fost amplificată de concentrarea de mijloace pricinuită de campaniile lui Süleyman I împotriva Ungariei. Trebuie totuşi remarcat faptul că, exceptând elementele militare, creşterea s-a realizat mai ales prin atragerea de populaţie din *sancak*-urile Krusevac, Vucitrn şi chiar Prizren, situate în zonele deluroase şi montane de la sud şi sud-vest de Semendria. Mai mult, dacă privim şi celelalte *sancak*-uri învecinate, putem constata că a avut loc un fenomen de concentrare a populaţiei spre regiunile de frontieră, ca şi spre zonele care deserveau drumul militar imperial Istanbul-Sofia-Niş-Semendria-Belgrad.

Tabelul I.6. *Populaţia nemusulmană din Serbia şi teritoriile învecinate (gospodării* – hane*)*

Sancak	1490/1491	1520/1535
Semendria	17.700	109.228 (din care însă 80.000 reprezintă nemusulmani cu funcţii militare – *martolos* şi *voynuk*)
Krusevac	41.642	26.640
Vucitrn	28.542	19.614
Prizren	23.970	18.741
Bosnia	20.421	36.554
Vidin	10.332	20.438
Küstendil	42.972	63.677

Surse: Barkan 1957/1958: 32; McGowan 1981: 201.

Pe de altă parte, după anexarea la statul otoman a Ungariei Centrale (1541) şi a Banatului (1551-1552), o parte din dispozitivul militar a fost mutat în teritoriile nou-cucerite. Mai mult, statul otoman a încurajat şi stabilirea unei părţi din populaţia civilă în noile teritorii, de exemplu colonizarea unor locuitori din *sancak*-ul Semendria în regiunea Timişoarei[241]. Interesantă este şi constatarea lui Bruce McGowan că, potrivit datelor din anii 1568-1579, fiscalitatea otomană era mai mare în *sancak*-ul Semendria (echivalentul a 276 kg grâu pe cap de locuitor sau 24,6% din totalul producţiei recenzate) decât în *sancak*-urile vecine (D'ula – echivalentul a 167 kg grâu pe cap de locuitor, sau 16,6%; Seghedin – echivalentul a 124,5 kg de grâu, sau 8,7%; Srem – echivalentul a 104 kg de grâu, sau 6,8%)[242]. În actualul stadiu al cunoştinţelor este greu de apreciat dacă la originea acestei situaţii a stat o politică premeditată a autorităţilor otomane sau totul a fost doar o evoluţie involuntară (necoordonată); indiferent însă de aceasta, deosebirea de presiune fiscală era destul de mare pentru a încuraja emigrarea din Serbia nordică spre Banat, spre Ungaria, şi chiar spre Bosnia şi Croaţia.

Aceeaşi evoluţie se poate observa şi atunci când analizăm **evoluţia oraşelor din Serbia**. În perioada 1459-1521 Semendria a fost principalul centru politico-militar al Serbiei otomane şi a atras nu numai militari, ci şi negustori şi meşteşugari care deserveau dispozitivul militar. Totuşi, numărul populaţiei civile nu era prea mare, recensămintele otomane consemnând în 1516 doar 227 de gospodării contribuabile (162 nemusulmane şi 65 musulmane), ceea ce corespundea unui număr de circa 1.000 de locuitori (la care ar trebui adăugaţi militarii din fortăreaţă, administraţia şi 23 de negustori raguzani consemnaţi separat). Deşi rolul militar al Semendriei s-a redus ulterior în favoarea Belgradului, oraşul a continuat să crească, ajungând în 1572 la 302 gospodării contribuabile (cu 367 de prăvălii!), repartizate în 15 cartiere (*mahale*; în 1516 fuseseră numai 10 *mahale*). În schimb, la sfârşitul secolului al XVI-lea, cifra scăzuse la 201 gospodării contribuabile în numai 11 cartiere[243]. Belgradul a cunoscut în aceeaşi perioadă o creştere apreciabilă:239 gospodării contribuabile în 1536,420 de gospodării în 1560,953 de gospodării

contribuabile în 1572[244]. Trebuie totuşi observat că în ciuda progreselor realizate, Belgradul era încă un oraş relativ modest în contextul general al Imperiului Otoman, fiind surclasat de mai multe oraşe otomane din Bulgaria, Macedonia şi Bosnia[245]. Dacă luăm în considerare şi datele disponibile pentru Niş – 313 gospodării contribuabile la 1498, ordin de mărime care se menţine până spre 1580, şi doar puţin peste 200 de gospodării la sfârşitul secolului al XVI-lea[246] –, credem că rezultă destul de limpede imaginea unei urbanizări modeste, în care doar Belgradul a depăşit cu puţin plafonul de 5.000 de locuitori[247], în timp ce dintre celelalte aşezări catalogate ca oraşe, cele mai mari oscilează undeva între 1.000 şi 2.000 de locuitori.

Mulţi istorici au apreciat că în **secolul al XVII-lea** a avut loc o scădere dramatică a numărului de locuitori în ansamblul teritoriilor otomane din Europa sud-estică[248]; bazat în special pe informaţii din registrele fiscale otomane, acest punct de vedere a fost recent revizuit de Nenad Moaèanin, care a arătat că majoritatea variaţiilor documentate în izvoarele otomane au de fapt la origine particularităţi diverse ale sistemului de percepere a dărilor, astfel încât eventuala scădere a populaţiei în secolul al XVII-lea, în măsura în care a avut cu adevărat loc, a fost redusă ca amplitudine[249]. Dincolo de consideraţiile referitoare la ansamblul teritoriilor europene ale Imperiului Otoman, evoluţia din Serbia a cunoscut anumite particularităţi. Astfel, în Serbia nordică avem simptomele unei scăderi a numărului de locuitori încă din ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea, după care se pare că a existat o perioadă de relativă stabilitate până către 1680. În schimb, extracţia argintului din partea apuseană a Macedonia şi sudul Serbiei pare să fi prosperat încă la sfârşitul secolului al XVI-lea[250], minele de argint închizându-se abia către 1630, din cauza afluxului de argint ieftin din America şi a politicii otomane de a frâna emisiunile monetare inflaţioniste alimentate de monetăriile din preajma minelor[251]. Totodată, se cuvine observat că sistemul domeniilor de tip *çiftlik*, extins în unele dintre teritoriile otomane ca răspuns la extinderea economiei monetare şi la cererea de produse agricole şi animaliere din partea marilor oraşe, a rămas practic necunoscut în Serbia până în secolul al XVIII-lea[252], ceea ce confirmă teoria „fundului de sac”. Pe de altă parte, perioada 1610-1680 a cunoscut un anumit avânt al exporturilor de lână, piei şi ceară spre Italia prin intermediul raguzanilor[253], ca şi a exporturilor de lână pe drumurile de uscat spre Viena[254]. Având în vedere toate aceste elemente, considerăm că până către 1680 teritoriile sârbe au cunoscut doar forme relativ moderate ale fenomenului de contracţie economică. Foarte grave au fost, în schimb, urmările războiului dintre Imperiul Otoman şi Habsburgi din anii 1683-1699. După victoriile de la Viena (1683) şi Mohács (1687), trupele habsburgice au ocupat Belgradul şi au pătruns rapid la sud de Dunăre, fiind primite cu entuziasm de populaţia din Serbia; în 1690 însă, după ce intrarea în război a Franţei a atras o parte dintre forţele habsburgice, otomanii au reluat ofensiva şi au reocupat Serbia, inclusiv Belgradul. În aceste condiţii, un mare număr de sârbi, conduşi de patriarhul de Pec, au emigrat în teritoriile habsburgice, stabilindu-se în Ungaria şi în Slavonia. Amploarea acestei emigraţii este controversată printre istorici, cifrele variind între 30.000 şi 200.000[255]. Dacă mai avem în vedere şi distrugerile materiale pricinuite de război,

putem conchide asupra faptului că la cumpăna dintre secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea Serbia se afla într-o situaţie de criză acută, demografică şi economică.

Secolul al XVIII-lea a început sub semnul refacerii, alimentată de imigraţia multor locuitori din Albania şi Muntenegru spre ţinuturile abandonate[256]. Războaiele din 1716-1718 şi 1736-1739 au încetinit oarecum refacerea, cu atât mai mult cu cât, după retragerea austriecilor din Serbia în 1739 a urmat un nou val de emigrare, mai mic totuşi decât în 1690. Pe de altă parte, cele două decenii de stăpânire habsburgică în nordul Serbiei (1718-1739) au avut efecte benefice, atât prin înapoierea unora dintre emigranţi, cât şi prin generalizarea unui sistem de districte grupând mai multe sate, care erau administrate de *oborknezi* numiţi dintre localnici (sistem păstrat şi de otomani după 1739). Totodată, s-au realizat şi progrese în agricultură, prin introducerea asolamentului trienal pentru culturile de grâu, mei şi ovăz, precum şi prin adoptarea culturii porumbului; pe de altă parte, trebuie remarcat faptul că plugul rămânea primitiv, ca şi restul inventarului agricol[257]. Creşterea animalelor continua să aibă un rol-cheie în economie, animalele fiind principalele produse comercializate şi totodată o sursă de îngrăşăminte pentru grădini şi vii. Încă din perioada efemerei stăpâniri austriece din anii 1718-1739 au fost reluate exporturile de bovine din Serbia spre Austria, ca şi spre Dalmaţia veneţiană. Aceste exporturi au continuat şi după 1739, creşterea lor fiind stimulată de preţurile ridicate din Austria, ca şi de reducerea potenţialului animalier din Slavonia şi Ungaria odată cu colonizarea lor agricolă. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea încă şi mai dinamică a fost evoluţia exporturilor de porci, care, de la un nivel practic neglijabil înainte de 1739 au ajuns la peste 500.000 de florini anual în perioada 1777-1786[258]. Pe lângă animale vii, un comerţ deosebit de intens se făcea şi cu piei şi cu lână, negustorii ortodocşi din Balcani substituindu-se raguzanilor în exportul acestor articole, şi orientându-le mai mult pe drumurile de uscat spre teritoriile austriece[259]. Vedeta comerţului la mare distanţă efectuat de aceşti negustori ortodocşi a fost însă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea bumbacul, cultivat mai ales în Macedonia, şi care era exportat atât spre Franţa prin Salonic, cât şi spre Austria, cu tranzitarea Serbiei[260]. Volumul comerţului pe uscat dintre Imperiul Otoman şi Imperiul Habsburgic s-a dublat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, atingând circa 5 milioane de florini către 1800, iar cea mai mare parte din acest comerţ se efectua prin Serbia. Mai mult, în ciuda eforturilor mercantiliste ale autorităţilor habsburgice, comerţul pe drumuri de uscat era puternic activ în favoarea teritoriilor otomane, exporturile austriace fiind estimate la circa 0,5 milioane de florini, faţă de importuri de circa 2,5 milioane de florini în 1747-1771 şi de circa 4,5 milioane de florini în 1797-1798[261]. Este adevărat, sporul acesta spectaculos din ultimii ani ai secolului al XVIII-lea a fost posibil şi datorită creşterii generale a preţurilor central-europene în timpul războaielor din 1792-1815. Această cerere excepţională a generat un veritabil boom al exporturilor sârbe de porci, boi, piei, lemn, ceară şi miere; pe de altă parte, disponibilităţile băneşti în creştere din Serbia au îngăduit şi un anumit import de cereale, vin şi produse manufacturate din teritoriile habsburgice[262].

Populaţia a crescut şi ea în secolul al XVIII-lea, dar asupra amplorii creşterii nu există un consens între istorici. Bruce McGowan, care a cercetat registrele fiscale otomane din secolele XVII-XIX, constată că partea nord-vestică a teritoriilor otomane din Balcani şi-a dublat populaţia în perioada 1700-1815[263]. Pe de altă parte însă, tocmai pentru paşalâcul Belgrad, adică pentru nucleul viitorului stat Serbia, datele evidenţelor otomane atestă o anumită creştere – de fapt recuperare – în perioada stăpânirii austriece, şi apoi o plafonare după 1740[264]. Pe de altă parte, el a trebuit să ia în considerare opinia istoricilor iugoslavi că în anii 1740-1804 populaţia Serbiei ar fi crescut de trei ori, şi a încercat să concilieze această opinie cu situaţia izvoarelor, argumentând că „poate tratamentul *en bloc* al Serbiei nordice în registrele de capitaţie ar trebui considerată ca o indicaţie că controlul scăpa autorităţilor guvernamentale otomane, respectiv că instituţia *oborknez*-ilor, care era o moştenire a administraţiei austriece în regiune, îi lipsea de o cunoaştere directă”[265]. Acceptând acest argument, considerăm că nu este lipsit de interes să verificăm datele pentru celelalte teritorii sârbe: astfel, teritoriile ţinând de Niş aveau în 1718 circa 12.000 de bărbaţi adulţi, în 1740 circa 17.500, iar în 1788 aproape 21.000, iar ţinuturile din regiunea Trepde-Vuditrn aveau circa 5.000 de bărbaţi adulţi în 1740 şi peste 8.500 în 1788[266]. Tendinţa de creştere a populaţiei pare sigură, în pofida unui nou val de emigrare în teritoriile habsburgice după războiul din 1787-1791. Din cauza incertitudinilor pentru paşalâcul Belgrad, registrele otomane nu îngăduie reconstituirea unei cifre sigure pentru populaţia Serbiei la 1800. De aceea, considerăm că estimarea cea mai realistă îi aparţine lui Holm Sundhaussen: extrapolând regresiv datele din 1833 pentru nou-constituitul stat Serbia (în esenţă paşalâcul Belgrad plus fostul *sancak* Krusevac), el considera că în 1804 trăiau în acest teritoriu circa 478.000 de locuitori[267]. Deşi Belgradul crescuse la circa 8.000 de persoane, restul oraşelor continuau să fie mai mult decât modeste, creşterea de populaţie fiind evident realizată aproape în întregime în mediul rural. Amploarea creşterii pe ansamblul secolului al XVIII-lea este mai greu de stabilit, depinzând de evaluările pe care le adoptăm pentru minimumul din 1700; chiar dacă respingem evaluările excesiv de reduse care sunt vehiculate în unele lucrări[268] şi adoptăm o cifră relativ ridicată de circa 200.000-250.000 de locuitori pentru acelaşi teritoriu la 1700, tot avem o dublare a populaţiei Serbiei în secolul al XVIII-lea. Această constatare integrează Serbia în modelul general al teritoriilor nord-vest balcanice, plasând-o chiar în urma unor regiuni precum Bosnia şi Vidinul, unde creşterea a fost chiar mai puternică[269], precum şi în urma teritoriilor habsburgice limitrofe, unde Slavonia, Voivodina şi Banatul au beneficiat de fluxuri migratorii deosebit de importante.

Pe ansamblul secolelor XVI-XVIII **bilanţul demografic** ar fi următorul: circa 300.000 de locuitori în 1500 pentru teritoriul de referinţă din 1833 (*sancak*-urile Semendria şi Krusevac, la care se adaugă Belgradul, aflat însă la acea dată sub stăpânirea Ungariei) şi 478.000 de locuitori la 1800 (de fapt 1804). Avem deci o creştere netă de aproape 60%, care contrazice imaginea unui declin continuu provocat de stăpânirea otomană. Pe de altă parte, creşterea aceasta pe ansamblul a trei secole este mai mică decât media europeană. Ea este sensibil mai mică şi decât creşterile

din cele mai multe teritorii învecinate, inclusiv din Ţările Române. Din această perspectivă comparatistă, bilanţul stăpânirii otomane în Serbia este mai degrabă mediocru, imagine accentuată şi de succesul mai mare al teritoriilor intrate sub stăpânire habsburgică în secolul al XVIII-lea.

I.3.4. Încercare de evaluare statistică

Până acum, am tot încercat să evaluăm rezultatele dezvoltării economice a diverselor ţări folosind diverse indicii calitative şi cantitative. Ideal ar fi să putem completa aceste evaluări prin tabele statistice conţinând cifre ferme cu privire la indicatorii macroeconomici ai Europei în ansamblul, ca şi ai fiecăreia dintre ţările analizate. Din nefericire, nu dispunem de asemenea informaţii. În general, încercările de a măsura statistic volumul activităţii economice din perioada modernă timpurie se izbesc de **penuria izvoarelor relevante**. Deşi în unele state europene se manifestau încă din secolele al XVII-lea şi mai ales al XVIII-lea preocupări de evaluare cantitativă a potenţialului propriu şi a celui al diverşilor parteneri externi, primele instituţii permanente cu atribuţii de strângere şi prelucrare a informaţiilor cu valoare statistică au fost întemeiate abia după 1800[270]. Spaţiul românesc nu face o excepţie din acest punct de vedere, cu menţiunea că în cazul Moldovei şi Ţării Româneşti penuria izvoarelor apte să ne ajute în reconstituirea volumului total al activităţii economice este chiar mai accentuată decât în alte ţări europene.

Istoricii n-au dezarmat însă în faţa acestei situaţii. Astfel, Andryej Wycyanski a încercat – pornind de la foarte puţine date ferme despre numărul total al populaţiei, volumul consumurilor alimentare, preţurile alimentelor de bază, ponderea relativă a populaţiei urbane şi rurale, productivitatea agricolă şi volumul exporturilor – să calculeze venitul naţional în Polonia sfârşitului de secol XVI (către 1580), pe care l-a estimat la aproape 16 zloţi pe cap de locuitor pentru teritoriile apusene ale regatului (Polonia Mare, Polonia Mică, Mazovia şi Prusia regală) şi la 11-12 zloţi pe cap de locuitor pentru ansamblul Uniunii polono-lituaniene[271]. Metodologia sa, conţinând un număr mare de aproximări, nu a fost imitată de alţi cercetători, astfel încât datele sale pentru Polonia nu sunt decât în mică măsură comparabile cu cele existente pentru alte ţări. La un nivel încă şi mai ridicat de generalitate, Paul Bairoch a combinat la rândul său mai multe metode, folosind atât nivelurile şi evoluţiile salariului real al lucrătorilor urbani, cât şi experienţa societăţilor care au realizat revoluţia industrială abia în secolul XX, pentru a estima foarte grosier produsul brut din diversele părţi ale lumii înainte de revoluţia industrială şi a ajuns la concluzia că înainte de anul 1800 deosebirile de nivel de dezvoltare au fost relativ mici[272]. În fine, Angus Maddison combină unele date regionale mai ferme, majoritatea prezentate în cadrul congresului internaţional de istorie economică de la Milano[273], cu metoda regresivă: astfel, el stabileşte pentru diferitele ţări anumiţi indici medii de creştere anuală a produsului brut pe cap de locuitor şi apoi, pornind de la cifrele relativ ferme de care dispune începând din 1820 sau din 1870, calculează regresiv cât ar fi fost produsul brut pe cap de locuitor în anii 1700, 1600, 1500, 1000 şi 0 (sic!)[274]. Este evident că o asemenea metodă de calcul depinde în mod decisiv de calitatea presupoziţiilor calitative pe baza cărora se stabilesc

indicii medii de creştere anuală a produsului brut pe cap de locuitor şi că absenţa unor ancore cantitative ferme în trecut împiedică verificarea punctuală a corectitudinii proiecţiilor retrospective. De altfel, în ceea ce priveşte Europa Răsăriteană şi fosta URSS. Maddison recunoaşte că „pentru aceste două regiuni datele directe lipsesc. Ca valoare aproximativă, am estimat creşterea mai redusă decât în Europa Apuseană a produsului brut per capita la 0,1% anual pentru intervalul 1500-1820”[275]. Evident, această proiecţie, care nu diferenţiază între ţările din această parte a Europei, şi nici între secolele ce compun epoca modernă timpurie, nu ne poate fi de prea mare folos în cercetarea noastră.

Un alt **model de evaluare a creşterii economice din epoca modernă timpurie** a propus Jan Luiten van Zanden. Astfel, el a pornit de la constatarea că dintre informaţiile cantitative referitoare la Europa secolelor XVI-XVIII datele demografice sunt cele mai accesibile şi mai credibile; totodată, a postulat că „în general, şi cu siguranţă înainte de anul 1700, creşterea populaţiei şi cea a ratei urbanizării indică expansiunea în epoca modernă timpurie, în timp ce o scădere a populaţiei şi o reducere a ratei urbanizării sunt semne ale declinului economic”[276]. Apoi, el a calculat indicii de creştere demografică pentru anii 1600, 1700 şi 1800 pornind de la baza 1.500=100, a preluat datele lui Jan de Vries pentru rata urbanizării in 14 ţări şi regiuni europene, a stabilit un sistem de ponderare a celor două serii de date prin care un plus de 4% în rata urbanizării este echivalat cu o dublare a populaţiei totale şi a calculat indici de dezvoltare pentru cele 14 ţări şi regiuni analizate, precum şi pentru ansamblul spaţiului european compus din aceste 14 ţări şi regiuni.

Metoda lui Jan Luiten van Zanden este ingenioasă şi probabil unica utilizabilă pentru ansamblul Europei. Ea nu este însă scutită de unele probleme, atât din punctul de vedere al relevanţei, cât şi al datelor primare pe care le foloseşte. De altfel, istoricul olandez este perfect conştient de caracterul relativ şi aproximativ al acestui calcul şi avertizează asupra faptului că indicii de dezvoltare calculaţi de el „nu măsoară diferenţele regionale ale nivelurilor de dezvoltare, [...] ci doar sugerează cum s-a dezvoltat o ţară din 1500 încoace”[277]; de aceea, în continuarea studiului său el inventariază estimările deja existente pentru creşterea PIB/capita în diferitele ţări europene, încercând să aplice şi o metodă de adiţionare a activităţii economice din diferitele sectoare economice (agricultură, industrie, comerţul internaţional), ajungând la concluzii care în general confirmă indicii de dezvoltare calculaţi în prima parte a studiului său. Per total, pentru ansamblul spaţiului european avut în vedere (în esenţă Europa Apuseană şi Centrală, incluzând spre răsărit doar Polonia, Cehia şi Austria actuale), van Zanden apreciază că rata anuală medie de creştere a produsului brut pe cap de locuitor a fost în intervalul 1500-1800 de ordinul de mărime 0,04-0,08%[278]. De observat faptul că această rată de creştere este sensibil mai mică decât cea postulată de Angus Maddison pentru aceeaşi perioadă[279].

Din punctul nostru de vedere, cea mai supărătoare constatare este aceea că în studiul lui Jan Luiten van Zanden spaţiul românesc nu apare deloc (de altfel, nu este prezentă nici Serbia, iar Danemarca este inclusă în categoria mai largă „Scandinavia”). Această situaţie se datorează faptului că van Zanden foloseşte datele referitoare la rata urbanizării pe care le-a

calculat Jan de Vries, care îşi limitase cercetarea la Europa Apuseană şi Centrală, şi inclusese unele informaţii disparate despre părţile răsăritene ale Europei doar într-o anexă[280].

Desigur, această lacună ar putea fi suplinită prin calcularea potrivit aceleiaşi metodologii a datelor referitoare la ţările care ne interesează, ceea ce ar permite apoi compararea rezultatelor. Aici ne lovim însă de o a doua dificultate. După cum am arătat deja în secţiunea I.2.3, lucrarea lui Jan de Vries ia în considerare doar oraşele care în intervalul 1500-1800 au depăşit pragul de 10.000 de locuitori. Acest criteriu este însă mult prea ridicat pentru ţările studiate de noi. Astfel, în 1500 Irlanda, Ţările Române şi Serbia nu aveau nici un oraş mai mare de 10.000 de locuitori, ceea ce face ca pentru anul respectiv în calcule rata urbanizării să apară cu valoarea 0; în cazul Serbiei, această situaţie se menţine în toată perioada de dinainte de 1800, ceea ce ar face ca rata urbanizării să nu mai intre deloc în calcul, iar estimarea creşterii economice să fie realizată numai pe baza evoluţiei demografice. În plus, în cazul ţărilor relativ mici, folosirea criteriului de urbanitate de 10.000 de locuitori măreşte şocurile statistice care pot fi provocate fie printr-o includere/excludere eronată. Ca să dăm un singur exemplu, la o populaţie totală de un milion de locuitori un singur oraş de 10.000 de locuitori reprezintă un ±1% din rata urbanizării; aceasta pentru a nu mai pomeni faptul că, la o ţară cu un milion de locuitori, creşterea unui singur oraş de la 9.500 la 10.500 de locuitori (deci mutarea de la sat la oraş a 0,1% din populaţia totală) generează o creştere a ratei urbanizării cu 1,05%. Pe de altă parte, majoritatea specialiştilor consideră că pentru epoca modernă timpurie pragul de urbanitate trebuie plasat mai degrabă la 5.000 sau chiar numai 2.000 de locuitori (vezi *supra*, secţiunea I.2.3). Având în vedere cele de mai sus, am evitat să adopt unul dintre aceste criterii drept „optim” şi am calculat un indice compozit al gradului de urbanizare pe baza mediei datelor obţinute prin utilizarea celor trei criterii (+2.000 locuitori, +5.000 locuitori şi +10.000 locuitori).

Tabelul I.7. *Rata urbanizării la diverse criterii de urbanitate*

	Criteriul de urbanitate	1500	1600	1700	1800
Ţările Române (ansamblu)	+ 10.000 de locuitori	0	0,5	2,7	2,2
	+ 5.000 de locuitori	2,2	2,9	3	3,7
	+ 2.000 de locuitori	3,5	4,1	5,2	6,6
	Indice compozit	**1,9**	**2,5**	**3,6**	**4,2**
Transilvania	+ 10.000 de locuitori	0	0,9	3,4	1,9
	+ 5.000 de locuitori	2,2	2,9	3,4	3,7
	+ 2.000 de locuitori	3,5	4	5,8	7,1
	Indice compozit	**1,9**	**2,6**	**4,2**	**4,2**
Ţara Românească	+ 10.000 de locuitori	0	0	3	3,6
	+ 5.000 de locuitori	2,3	4,3	3,3	4,8
	+ 2.000 de locuitori	4	5,3	5	5,7
	Indice compozit	**2,1**	**3,2**	**3,9**	**4,7**
Moldova	+ 10.000 de locuitori	0	0	0	1,8
	+ 5.000 de locuitori	2	1,8	1,5	2,3
	+ 2.000 de locuitori	3	3,6	3,3	5,8
	Indice compozit	**1,7**	**1,8**	**1,6**	**3,3**
Danemarca	+ 10.000 de locuitori	2	2,7	8,3	10,9
	+ 5.000 de locuitori	2	2,7	8,3	13,2
	+ 2.000 de locuitori	2,6	4,2	11,5	14,6
	Indice compozit	**2,2**	**3,2**	**9,4**	**12,9**
Irlanda	+ 10.000 de locuitori	0	1	3,4	7,0
	+ 5.000 de locuitori	0,8	1	4,2	7,8
	+ 2.000 de locuitori	1,9	2	5,0	8,2
	Indice compozit	**0,9**	**1,3**	**4,2**	**7,7**
Serbia	+ 10.000 de locuitori	0	0	0	0
	+ 5.000 de locuitori	0	0,8	0,9	1,2
	+ 2.000 de locuitori	1,2	1,6	1,6	3
	Indice compozit	**0,4**	**0,8**	**0,8**	**1,4**
Europa (de la Atlantic la Urali)	+ 10.000 de locuitori	9,3	11,1	10,9	11,4
	+ 5.000 de locuitori	10,3	11,7	11,4	11,9
	+ 2.000 de locuitori	13,2	14,7	13,9	14,1
	Indice compozit	**10,9**	**12,1**	**12,1**	**12,5**

Surse: Bairoch, Batou, Chèvre 1988: 14, 39, 59-65, 69, 255, 259, 269, 271, 297; Barkan 1957/1958: 32; Cullen 1995: 96-99; Gyémánt 2006: 47-50; Handbuch: III, 1993: 284 (capitol de Vagn Dybdahl); Murgescu 1999a: 19-22; Negruţi 1975; Rădvan 2004: 231-234; Sundhaussen 1989: 58; Vries 1984: 30, 36.

Dincolo de relativitatea unora dintre cifre, **avantajele criteriului compozit** sunt evidente. Cel mai mare avantaj este acela de a atenua şocurile statistice produse de trecerea pragului de către unul sau puţine oraşe în regiuni geografice cu populaţie totală mică. De exemplu, în cazul Irlandei depăşirea pragului de 10.000 de locuitori de către Dublin în cursul secolului al XVI-lea[281] ar fi generat un spor de un al indicelui urbanizării la criteriul +10.000 locuitori şi ar fi fost aproape anihilată statistic de evoluţia modestă a oraşelor mici (criteriul +2.000 locuitori); considerăm că

folosirea criteriului compozit, cu rezultatul unui plus de 0,4 al indicelui urbanizării, reflectă mai judicios sporul gradual al urbanizării din Irlanda. La fel, în cazul Ţării Româneşti, trecerea Bucureştiului de la circa 8.000 de locuitori la circa 20.000 de locuitori în cursul secolului al XVII-lea (realizată parţial şi pe seama coborârii Târgoviştei sub pragul de 5.000 de locuitori) ar fi generat şocuri statistice prea mari dacă s-ar fi folosit numai criteriul +10.000 de locuitori sau numai criteriul +5.000 de locuitori; şi în acest caz, folosirea mediei celor trei indici de urbanizare reflectă mai adecvat impactul procesului gradual de urbanizare. Nu în cele din urmă, dinamica modestă a oraşelor de peste 10.000 de locuitori din Transilvania secolului al XVIII-lea ar fi riscat – într-o perioadă de rapidă creştere demografică de ansamblu – să ofere imaginea generală a unui recul grav al urbanizării; includerea în analiză a multitudinii de oraşe mici care în acest secol au trecut pragul de 2.000 de locuitori este de natură să echilibreze imaginea noastră despre evoluţia istorică a acestei regiuni.

Odată ce am stabilit utilitatea folosirii criteriului nostru compozit, putem trece la calcularea „indicilor de dezvoltare” conform metodei van Zanden modificate de noi.

Tabelul I.8. *Indici de dezvoltare calculaţi după metoda van Zanden modificată, 1500-1800*

	Populaţia (1.500=100)				Populaţia urbană (media criteriilor) (%)				Indici de dezvoltare (1500 = 100)			
	1500	1600	1700	1800	1500	1600	1700	1800	1500	1600	1700	1800
Ţările Române	100	108	137	288	1,9	2,5	3,6	4,2	100	123	180	346
Transilvania	100	110	125	300	1,9	2,6	4,2	4,2	100	128	183	358
Ţara Românească	100	100	200	333	2,1	3,2	3,9	4,7	100	148	245	398
Moldova	100	110	120	225	1,7	1,8	1,6	3,3	100	113	118	265
Serbia	100	120	110	128	0,4	0,8	0,8	1,4	100	130	120	153
Irlanda	100	140	280	530	0,9	1,3	4,2	7,7	100	150	362	700
Danemarca	100	110	120	185	2,2	3,2	9,4	12,9	100	135	300	452
Europa	100	121	142	220	10,9	12,1	12,1	12,5	100	151	172	260

Surse: Bairoch, Batou, Chèvre 1988: 14, 39, 59-65, 69, 255, 259, 269, 271, 297; Barkan 1957/1958: 32; Cullen 1995: 96-99; Gyémánt 2006: 47-50; Handbuch: III, 1993: 284 (capitol de Vagn Dybdahl); Murgescu 1999a: 19-22; Negruţi 1975; Rădvan 2004: 231-234; Sundhaussen 1989: 58; Vries 1984: 30, 36; Zanden 2001: 72.

Tabelul confirmă în linii mari ceea ce ştiam dinainte, şi anume faptul că pe ansamblul celor trei secole Irlanda şi Danemarca au avut creşteri accelerate, în timp ce Serbia a traversat o perioadă dificilă în existenţa sa. Eventual, poate surprinde plasarea Transilvaniei şi mai ales a Ţării Româneşti sensibil peste media europeană, cu menţiunea că progresul acestor teritorii a fost mediocru în secolul al XVI-lea şi accelerat în secolele XVII-XVIII. De altfel, toate ţările studiate de noi au avut în secolul al XVI-lea performanţe sub media europeană, singurele care s-au apropiat de această medie fiind Ţara Românească şi Irlanda. În schimb, în secolul al XVII-lea, în pofida dificultăţilor pe care le-au cunoscut multe dintre ele, ţările periferice studiate de noi au avut în general performanţe peste media europeană, cu menţiunea că în Transilvania şi mai ales în Danemarca această creştere a fost alimentată mai ales de sporul urban

(rolul Copenhagăi apare decisiv), în timp ce în Irlanda şi în Ţara Românească cea mai mare parte a creşterii s-a datorat spaţiului rural. Excepţiile sunt în acest secol Serbia şi Moldova. În cazul Serbiei distrugerile pricinuite de războiul din 1683-1699 s-au asociat cu exodul unei părţi din populaţie spre teritoriile habsburgice. În cazul Moldovei, impresia unei continuări în secolul al XVII-lea a performanţei mediocre din secolul al XVI-lea este în parte îndreptăţită, şi în parte înşelătoare: dacă am fi avut şi un reper la mijlocul secolului al XVII-lea, atunci am fi putut probabil surprinde un fenomen de creştere reală înregistrată în timpul Movileştilor şi al lui Vasile Lupu, erodată apoi aproape complet de criza din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Pe de altă parte, plasarea pragului de la 1700 după mai multe decenii de criză profundă în cazul Moldovei explică şi progresul spectaculos al acesteia în secolul al XVIII-lea, datorat atât fenomenelor de recuperare, cât şi înfloririi legăturilor economice şi demografice cu Europa Centrală, inclusiv imigraţiei evreieşti de la sfârşitul secolului. Trebuie totodată să remarcăm faptul că – exceptând din nou Serbia – toate ţările studiate de noi au avut evoluţii peste media europeană în secolul al XVIII-lea. Mărimile relative pot fi însă observate mai bine dacă vom converti indicii calculaţi de noi în rate de creştere medii anuale pe cele trei secole aflate în discuţie.

Tabelul I.9. *Indici de dezvoltare – rate medii anuale, 1501-1800 (%)*

	Indici de dezvoltare – rate medii anuale (%)			
	1501-1600	1601-1700	1701-1800	1501-1800
Ţările Române	0,21	0,38	0,66	0,42
Transilvania	0,25	0,36	0,67	0,43
Ţara Românească	0,39	0,51	0,49	0,46
Moldova	0,12	0,04	0,81	0,33
Serbia	0,26	–0,08	0,24	0,14
Irlanda	0,41	0,88	0,66	0,65
Danemarca	0,30	0,80	0,41	0,50
Europa	0,41	0,13	0,41	0,32

Ratele medii anuale de creştere, deşi nu par spectaculoase comparativ cu cele pe care le cunoaştem din zilele noastre, sunt totuşi apreciabile. Ele permit totodată evidenţierea mai clară a variaţiilor seculare şi a deosebirilor de ritm dintre ţări. Imaginea generală, de creştere robust peste media europeană pe ansamblul secolelor XVI-XVIII (exceptând Serbia) se cere însă nuanţată prin raportarea la ratele de creştere pe cap de locuitor.

Tabelul I.10. *Indici de dezvoltare – rate medii anuale brute şi pe cap de locuitor, 1501-1800 (%)*

	Rate brute	Rate pe cap de locuitor
Ţările Române	0,42	0,06
Transilvania	0,43	0,06
Ţara Românească	0,46	0,06
Moldova	0,33	0,05
Serbia	0,14	0,06
Irlanda	0,65	0,09
Danemarca	0,50	0,30
Europa	0,32	0,06

În mod evident, cifrele pe cap de locuitor sunt mult mai modeste decât cele brute; această constatare reflectă în ce măsură creşterea economică din epoca modernă timpurie depindea de sporul numărului de oameni[282]. Pe de altă parte, raportată pe cap de locuitor, performanţa economică a micilor ţări periferice nu mai apare deloc strălucită. **Exceptând Danemarca, în cazul tuturor celorlalte ţări creşterea economică a fost în cea mai mare parte extensivă**. Şi această constatare, dincolo de determinările ei prin metoda de calcul folosită, este concordantă cu lucrurile pe care deja le ştim cu privire la creşterea economică de dinainte de revoluţia industrială. Nu în cele din urmă, dacă raportăm ratele de creştere pe locuitor calculate de noi la postulatele lui Angus Maddison – 0,15% pentru media Europei Apusene şi 0,10% pentru Europa Răsăriteană – putem confirma afirmaţia lui Jan Luiten van Zanden[283] că ritmul de creştere din epoca modernă timpurie a fost ceva mai scăzut decât a socotit Maddison.

177 Prezentarea istorică generală din acest capitol se bazează, atunci când nu se menţionează explicit alte lucrări, pe Nordstrom 2000: 19-162 şi pe Bohn 2001: 44-89.
178 Bohn 2001: 59.
179 Maarbjerg 1995: 57.
180 Conform lui Maarbjerg, grâul era relativ puţin cultivat înainte de 1500 (Maarbjerg 1995: 60).
181 Wiese, Bölts 1966: 1-129.
182 Petersen 1979: 140-141.
183 Petersen 1979: 146; Maarbjerg 1995: 79, 86.
184 Citat de Maarbjerg 1995: 75.
185 Astfel, exporturile daneze din secolul al XVI-lea au fost estimate la o medie de 11.000-18.000 de tone cereale anual, adică 8-10% din totalul exporturilor baltice (Maarbjerg 1995: 79-81).
186 Nielsen 1933: 157-158.
187 Astfel, încă din primul an al perceperii noilor taxe, veniturile vamale au sporit de aproape trei ori (Bonney 1995: 456).
188 Bonney 1995: 457. Cu privire la volumul comerţului baltic, vezi mai recent Tielhof 2002: 40-66, 337-339.
189 Pentru o analiză fină a acestor dificultăţi, care au lovit mai mult nobilimea mijlocie, vezi Maarbjerg 1995: 95-125.
190 Citat de Nielsen 1933: 113.
191 Nielsen 1933: 193-285.
192 O monografie elocventă este cea din Krieger 1998.

193 Nielsen 1933: 292.
194 Bonney 1995: 330.
195 Nielsen 1933: 123.
196 Andersen, Voth 2000: 22-23.
197 Boje 1993: 22-23.
198 Handbuch: IV, 284 (capitol de Vagn Dybdahl). De remarcat totuşi că această creştere este sub media europeană a secolului al XVIII-lea.
199 Handbuch: IV, 284-285 (capitol de Vagn Dybdahl). Datele prezentate în Nielsen 1933: 197 diferă uneori pentru perioadele anterioare recensământului din 1769, dar tendinţa generală de evoluţie este aceeaşi.
200 Nielsen 1933: 197.
201 Date despre populaţia oraşelor daneze se găsesc la Bairoch, Batou, Chèvre 1988: 14.
202 Nielsen 1933: 157-158.
203 Nielsen 1933: 183.
204 Skrubbeltrang 1953: 29-30; Christensen 1983: 26-30.
205 Skrubbeltrang 1953: 66-69.
206 Am tratat această problemă în detaliu în Murgescu 2000b.
207 Handbuch: IV, 287 (capitol de Vagn Dybdahl).
208 Munck 1979.
209 Skrubbeltrang 1953: 14.
210 Eysell 1979:95.
211 Despre episodul Struensee există o bogată literatură istorică. Pentru mai multe detalii, inclusiv pasaje din scrierile polemice referitoare la acesta, vezi Jenssen-Tusch 1864.
212 Pentru prezentarea reformelor din timpul guvernării lui Andreas Bernstorff ne-am bazat, acolo unde nu sunt indicate alte izvoare, pe Eysell 1979: 55-130 şi Skrubbeltrang 1953: 37-73.
213 Priebs 1990: 10-11.
214 Nielsen 1933: 342-358.
215 Bibliografia referitoare la istoria Irlandei este impresionantă din punct de vedere cantitativ. Prezentarea istorică generală din acest capitol se bazează pe două sinteze recente, Hollis 2001: 23-84 şi Cronin 2002: 9-117.
216 Moody, Martin, Byrne 1976: 33-38 (capitol de D. B. Quinn şi K. W. Nicholls).
217 Vries 1984: 36-37.
218 Louis Cullen susţine în Moody, Martin, Byrne 1976: 389 că în intervalul 1600-1641 populaţia ar fi crescut cu 50%, adică de la 1,4 la 2,1 milioane, scăzând apoi din cauza războaielor şi a unei epidemii de ciumă ce a urmat expediţiei lui Cromwell la numai 1,7 milioane de locuitori. În acest caz, creşterea din primele patru decenii ale secolului al XVII-lea ar fi de aproape 1% anual, ceea ce ar surclasa cu mult creşterea engleză din aceeaşi perioadă.
219 Moody, Martin, Byrne 1976: 391 (capitol de Louis Cullen).
220 Estimările cu privire la numărul de locuitori ai Dublinului în secolul al XVII-lea variază. Jan de Vries acceptă 5.000 de locuitori la 1550 şi la 1600, apoi 17.000 la 1650 şi 60.000 la 1700 (Vries 1984: 271). În baza de date publicată de o echipă coordonată de Paul Bairoch, Dublin apare cu 8.000 de locuitori la 1500, 5.000 de locuitori la 1600 şi 60.000 de locuitori la 1700 (Bairoch, Batou, Chèvre 1988: 39). Recent, Louis Cullen a arătat că cifra de 5.000 de locuitori la începutul secolului al XVII-lea se bazează pe numărul de case dintr-o hartă realizată de John Speed în 1610 şi că populaţia oraşului trebuie estimată mai degrabă în jurul cifrei de 15.000 de locuitori (Cullen 1995: 96-99; apreciere confirmată de Gillespie 1996: 84). Această estimare rezolvă dificultatea generată de contradicţia dintre informaţiile calitative despre creşterea Dublinului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi aparenţa de stagnare sau chiar declin pe care o induceau cifrele vehiculate anterior. În schimb, rămâne ca cercetările viitoare să precizeze cum se distribuie creşterea de la 15.000 la 60.000 de locuitori pe parcursul secolului al XVII-lea; ceea ce se poate spune cu siguranţă în acest moment este faptul că cifra de 17.000 de locuitori acceptată de Jan de Vries pentru anul 1650 nu rezistă (ea rezultase de altfel din acceptarea unei rate constante de creştere de la 5.000 la 60.000 de locuitori pe parcursul secolului al XVII-lea) şi că probabil Dublinul avea spre mijlocul secolului al XVII-lea o populaţie de circa 25.000-30.000 de locuitori. Pentru dimensiunea economică a dezvoltării Dublinului, vezi Gillespie 1996: 93-96.

221 Handbuch: IV, 471 (capitol de Angelus H. Johansen).
222 Moody, Martin, Byrne 1976: 401-402 (capitol de Louis Cullen, unde sunt analizate critic exagerările lui William Petty despre rolul cartofului în Irlanda secolului al XVII-lea).
223 Moody, Martin, Byrne 1976: 392-400 (capitol de Louis Cullen).
224 Cullen 1969: 11-12.
225 Cullen 1969: 23-34 (capitol de W. H. Crawford).
226 Handbuch: IV, 467 (capitol de Angelus H. Johansen); Cullen 1969: 69 (capitol de Michael Drake).
227 Ó Gráda 1994: 26.
228 Ó Gráda 1994: 28.
229 Deosebit de dinamice au fost în această perioadă exporturile irlandeze de porcine, care au crescut de la 232.000 de capete în medie anuală spre 1790 la circa 520.000 de capete către 1810 (Handbuch: IV, 467 – capitol de Angelus H. Johansen).
230 Vries 1984: 271; Bairoch, Batou, Chèvre 1988: 39; Handbuch: IV, 469 (capitol de Angelus H. Johansen).
231 Ó Gráda 1994: 12.
232 Cullen 1969: 65-73 (capitol de Michael Drake).
233 Prezentarea generală a istoriei Serbiei în acest capitol se bazează mai ales pe Sugar 1977 şi pe Lampe 2000: 17-38.
234 Pentru o analiză critică a acestei memorii vezi Sundhaussen 2007: 27-63.
235 Singleton 1991: 42
236 Handbuch: III, 1150-1151 (capitol de Sima Airkovia). Trebuie precizat însă că cele mai importante exploatări miniere, inclusiv vestitele mine de la Novo Brdo, revin teritoriului actual al Republicii Macedonia, şi că, deşi în Evul Mediu regiunea Macedoniei a fost parte a statului sârb medieval, prin gradul său mai ridicat de urbanizare şi prin orientarea sa economică spre sud, această regiune a avut o evoluţie economică distinctă faţă de Serbia propriu-zisă.
237 McGowan 1969: 150.
238 McGowan 1987.
239 Inalcik, Quataert 1994: 256-269, 510-515 (capitole de Halil Inalcik şi Suraiya Faroqhi); Carter 1972.
240 Sundhaussen 2007: 47-48.
241 McGowan 1969: 162.
242 McGowan 1969: 175, 178.
243 Todorov 1980: 54.
244 Todorov 1980: 74.
245 Pentru comparaţii, vezi Todorov 1980: 72-78.
246 Todorov 1980: 54.
247 Datele recensămintelor otomane ne îndeamnă la prudenţă în faţa cifrelor foarte mari care apar în diverse lucrări ale istoricilor sârbi, ca şi în lucrări de referinţe internaţionale. De exemplu, putem întâlni cifre precum 30.000 de locuitori la 1500, 55.000 de locuitori la 1600, 50.000 de locuitori la 1700, şi 25.000 de locuitori la 1800 (Bairoch, Batou, Chèvre 1988: 69; peste 50.000 de locuitori la 1600 acceptă şi Lampe, Jackson 1982: 27), cifre care evident se plasează într-un cu totul alt ordin de mărime faţă de izvoarele otomane, şi care nu se rezistă unei examinări critice.
248 În mai multe lucrări se acceptă o scădere de la circa 8 milioane de locuitori către 1580 la circa 3 milioane de locuitori spre mijlocul secolului al XVIII-lea (Lampe, Jackson 1982: 38; McGowan 1981: 83-87); ambele cifre de mai sus ridică serioase semne de întrebare în ceea ce priveşte fundamentarea lor.
249 Moadanin 2006: 194-232.
250 Murphy 1980: 77-86.
251 Pamuk 2000: 142-148.
252 McGowan 1981: 67-79.
253 Hrabak 1988: 45.
254 McGowan 1981: 40-41.
255 Sugar 1977: 222; Lampe, Jackson 1982: 46.
256 Această temă este deosebit de pregnantă în istoriografia sârbă, care consideră că pătrunderea albanezilor în Kosovo a început tocmai după emigraţia sârbă din 1690.
257 McGowan 1994: 684.
258 Stoianovich 1960: 278-280.

259 McGowan 1981: 23-26.
260 McGowan 1981: 43-44.
261 Lampe, Jackson 1982: 59.
262 Inalcik, Quataert 1994: 738-739 (capitol de Bruce McGowan).
263 McGowan 1981: 88-91.
264 McGowan 1981: 96.
265 McGowan 1981: 90.
266 McGowan 1981: 96-97. Pentru Niş am eliminat din enumerare cifra de 4.090 de bărbaţi adulţi pentru anul 1700, deoarece cred că în acel an noul sistem de evidenţă a contribuabililor, instituit prin reforma fiscală din 1691, nu asigura încă o reflectare riguroasă a întregii populaţii. De asemenea, pentru Trepde-Vuditrn am evitat şi datele din 1718, deoarece acestea nu includ exact acelaşi teritoriu de referinţă.
267 Sundhaussen 1989a: 58.
268 De exemplu, 60.000 de locuitori (Inalcik, Quataert 1994: 652 – capitol de Bruce McGowan).
269 McGowan 1981: 96.
270 Astfel, primul stat care s-a dotat cu un birou statistic a fost Franţa în 1800, urmată de Prusia în 1805, Bavaria în 1808, Rusia în 1810, Württemberg în 1820 etc. (Koren 1918: 291-292, 334, 469-470; Westergaard 1968: 114-119). Pentru pionierii măsurătorilor macroeconomice, vezi şi Maddison 2003: 5-24.
271 Wyczanski 1971.
272 Bairoch 1979.
273 Maddison, Wee 1994.
274 Maddison 2001: 244-265.
275 Maddison 2001: 249.
276 Zanden 2001: 70-71.
277 Zanden 2001: 71.
278 Zanden 2001: 84.
279 Maddison a postulat o creştere medie anuală a PIB/capita de 0,15% pentru ansamblul Europei Apusene şi 0,10% pentru ansamblul Europei Răsăritene şi pentru fosta URSS. (Maddison 2001: 265).
280 Vries 1984. Justificarea opţiunilor geografice la pp. 19-21, iar anexa 4 .
281 Vezi şi discuţia specială din secţiunea I.3.2.
282 Acest adevăr, valabil şi în lumea reală, este cu atât mai puternic în cazul calculării „indicilor de dezvoltare” prin formula de calcul propusă de Jan Luiten van Zanden, în cadrul căreia sporul demografic are o pondere decisivă.
283 Zanden 2001: 84.

I.4. Concluzii parţiale

Cele trei secole care formează epoca modernă timpurie au contribuit la diferenţierea situaţiei celor patru ţări europene care fac obiectul analizei noastre. Aceste ţări erau la 1500 slab dezvoltate economic în context european, iar nivelurile lor economico-sociale, deşi nu identice, erau totuşi mult mai apropiate decât în perioadele ulterioare. Acest fapt se explică în parte prin deosebirile dintre performanţele lor economice în secolele XVI-XVIII. Aceste deosebiri au reieşit destul de pregnant din încercarea noastră de evaluare statistică, dar nu se reduc la aspectul cantitativ. Dincolo însă de nuanţele şi de limitele oricărei ierarhizări, pare destul de clar că în perioada 1500-1800 între cele patru ţări studiate de noi, Danemarca a fost „premiantul clasei”, Irlanda şi Ţările Române se plasează „la mijloc”, iar performanţa cea mai slabă a fost înregistrată de Serbia.

Care ar fi **explicaţiile succesului şi respectiv insuccesului relativ** în această perioadă istorică?

Un prim factor care ar putea fi luat în considerare ar fi **independenţa politică**. Dintre ţările studiate de noi, Danemarca a fost singura care şi-a

menţinut statalitatea proprie în tot intervalul de timp avut în vedere de noi; desigur, s-ar mai putea invoca faptul că şi Ţara Românească şi Moldova şi-au păstrat existenţa statală, dar pentru aceasta ele au trebuit să accepte şi să suporte dominaţia otomană. Valorizarea independenţei politice este corelată logic cu ideea că stăpânirea străină ar fi în general dăunătoare pentru dezvoltarea economică a unui teritoriu. Exemplele studiate de noi nu susţin univoc această idee. Astfel, este adevărat că Serbia, devenită provincie otomană, a avut o evoluţie economică sub nivelul celorlalte ţări studiate şi sub acela al creşterii europene; pe de altă parte, Irlanda s-a aflat şi ea sub stăpânire străină, dar aceasta, deşi a provocat suferinţe şi inechităţi sociale considerabile, nu a avut un rol economic regresiv. Cazul Ţărilor Române ilustrează şi el ambiguitatea influenţei acestui factor asupra performanţei economice a unui teritoriu. Astfel, în cazurile Ţării Româneşti şi Moldovei am putut vedea felul cum dominaţia otomană indirectă pe de o parte a stimulat producţia şi schimburile, iar pe de altă parte a absorbit o mare parte din surplusul economic, diminuând acumularea de avuţie. Mai elocvent este însă exemplul Transilvaniei. Performanţa economică a acesteia în perioada principatului (1541-1687) a fost în cel mai bun caz mediocră, în timp ce stăpânirea habsburgică a generat o consistentă accelerare a creşterii economice[284]. Aceste exemple ne îndeamnă să considerăm că stăpânirea străină, respectiv independenţa politică, nu au avut un impact univoc asupra performanţei economice a diferitelor teritorii. Mult mai mult a contat modul concret de funcţionare a sistemelor politice din regiunile respective. În cazul Danemarcei, factorul cel mai important a fost constituirea în timp a unui **aparat de stat** care s-a bucurat de continuitate şi şi-a sporit gradual nivelul de competenţă tehnico-administrativă în gestiunea statului. Stabilizat în condiţiile unui regim politic absolutist (după 1660), acest aparat de stat a suplinit mediocritatea unora dintre monarhi, a asimilat ideologia luminilor şi a reuşit să intervină stimulator în ceea ce priveşte dezvoltarea economică.

Cazul concret al Danemarcei evidenţiază totodată faptul că în cazul ţărilor mici nu funcţionează o legătură univocă între performanţa economică şi **puterea politico-militară**[285]. Astfel, progresul economic danez a fost mult mai slab în perioada în care Danemarca a dominat politico-militar regiunea Mării Baltice şi s-a accentuat în secolul al XVIII-lea, când Danemarca a acceptat statutul de putere de rang secund, a reuşit să evite mult timp angajarea în războaie de felul celor care-i irosiseră resursele înainte, iar atunci când a fost totuşi antrenată în conflicte militare, a fost înfrântă şi a pierdut teritorii.

Multe lucrări care studiază dezvoltarea economică din epoca modernă timpurie consideră că **factorul religios (confesional)** a avut un impact semnificativ asupra succesului/insuccesului economic. De obicei, această idee este asociată cu teza deja clasică a lui Max Weber despre legătura dintre etica protestantă şi spiritul capitalismului[286]. Dacă ar fi să aplicăm mecanic şi simplificator teza lui Max Weber[287], ar însemna să considerăm că factorul religios a favorizat succesul economic al teritoriilor care au trecut la Reformă şi a împins spre eşec relativ teritoriile care au rămas catolice sau ortodoxe. În realitate, cazurile ţărilor studiate de noi nu confirmă cu adevărat corelaţia protestantism – succes economic. Astfel,

calvinismul a fost adoptat ca religie de o parte importantă a nobilimii şi populaţiei maghiare din Transilvania, inclusiv de către o parte dintre principii din secolul al XVII-lea; cu toate acestea, nu se poate vorbi de o străpungere majoră în direcţia dezvoltării economice capitaliste nici la nivelul acestor grupuri sociale, nici la nivelul principatului Transilvaniei în perioadele în care adepţii calvinismului au deţinut poziţii politice dominante. Tot în Transilvania, populaţia săsească a trecut la luteranism în secolul al XVI-lea. Totuşi, nici în acest caz nu se poate vorbi de un impuls economic major rezultat al adoptării Reformei; saşii avuseseră un nivel economic superior mediei Transilvaniei şi înainte să devină luterani, păstrându-şi această preeminenţă şi în secolele următoare, deşi au pierdut unele poziţii în ceea ce priveşte comerţul internaţional. În ceea ce priveşte ansamblul Transilvaniei, mai putem observa că un anumit demaraj economic a avut loc în secolul al XVIII-lea, când principatul ajunsese sub stăpânire habsburgică, iar în plan religios confesiunea favorizată de factorul politic a fost catolicismul. Cazul Transilvaniei moderne timpurii infirmă deci ideea unei corelaţii pozitive între adoptarea Reformei şi performanţa economică de tip capitalist. Se cuvine însă să examinăm şi situaţiile din Irlanda şi Danemarca. În Irlanda majoritatea populaţiei autohtone a rămas catolică, dar o mare parte dintre coloniştii englezi şi scoţieni au fost adepţi ai unor diferite curente ale Reformei. Aceşti colonişti au avut un nivel economic superior autohtonilor catolici, iar în general au fost mai dinamici economic; această superioritate este greu de legat strict de factorul religios, putând fi explicată şi prin situaţia privilegiată de care au beneficiat din partea autorităţilor engleze. Dintre ţările studiate de noi, singura în care o confesiune reformată a devenit religie dominantă a fost regatul Danemarcei, care a adoptat oficial luteranismul în al doilea sfert al secolului al XVI-lea. După cum am văzut, pe ansamblul epocii moderne timpurii Danemarca a avut şi cea mai bună performanţă economică dintre aceste ţări. Totuşi, nici în cazul Danemarcei nu putem vorbi de o corelaţie directă între adoptarea Reformei şi succesul economic. În primele două secole de după adoptarea Reformei societatea daneză a fost dominată de nobilii stăpâni de domenii, care nu au excelat printr-o orientare economică de tip capitalist, ci mai degrabă prin valorificarea dominaţiei lor sociale într-un mod foarte asemănător celei de-a doua iobăgii din Europa Central-Răsăriteană. Impactul pozitiv al luteranismului se poate observa deci nu atât în plan strict economic, ci mai degrabă în plan cultural, prin încurajarea procesului de alfabetizare[288]; roadele economice ale progresului în ceea ce priveşte ştiinţa de carte aveau să se facă însă simţite abia la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi mai ales în secolul al XIX-lea.

Metoda noastră de evaluare a progresului economic a favorizat în analiză dinamica demografică şi procesul de urbanizare; ambele sunt în mare măsură dependente de **productivitatea agricolă**, care apare astfel drept **elementul-cheie al dezvoltării economice din epoca modernă timpurie**. De fapt, această apreciere este justificată, deoarece în toată această perioadă agricultura reprezenta principala activitate economică. Măsurarea riguroasă a productivităţii agricole nu este însă posibilă pentru perioadele de dinainte de 1800[289]. Desigur, dispunem de unele informaţii relevante şi indicii cu privire la principalele culturi de plante şi la

randamentul acestora. Progresele au fost reale, dar inegale atât ca amplitudine, cât şi ca natură. Astfel, în Serbia şi Ţările Române cea mai mare parte a creşterii s-a datorat adoptării culturii porumbului, sensibil mai productiv decât cerealele tradiţionale; în Irlanda progresele s-au datorat atât adoptării cartofului în secolul al XVIII-lea, cât şi perfecţionărilor tehnice în cultura cerealelor. În fine, în cazul Danemarcei, creşterea productivităţii agricole a fost aproape exclusiv rezultatul perfecţionărilor succesive ale modului de cultivare a cerealelor şi de creştere a animalelor, iar mecanismele de stimulare şi de diseminare a acestor perfecţionări aveau să se dovedească un element-cheie în asigurarea unei dezvoltări durabile pe termen lung. Privind lucrurile în contextul mai larg al evoluţiei tehnicilor agricole, Ţările Române şi Serbia aveau la 1800 agriculturi dominate de sistemul asolamentului bienal, care în unele regiuni lăsa loc fie moinei regulate, fie (mai rar) asolamentului trienal, în timp ce în Irlanda şi Danemarca asolamentul trienal ceda în secolul al XVIII-lea terenul unor sisteme importate din Anglia şi din Ţările de Jos, sisteme în care plantele furajere înlocuiau pârloaga, ajungându-se astfel la rotaţia multianuală a culturilor[290]. Totuşi, randamentele culturilor cerealiere sunt numai o componentă a productivităţii agricole, iar datele disponibile prea puţine pentru a îngădui o măsurare riguroasă a acestei productivităţi.

Pe de altă parte, **relaţia dintre creşterea productivităţii agricole, sporul demografic şi dinamica economică** este departe de a fi univocă. Istoricii societăţilor preindustriale au atras deseori atenţia asupra faptului că perioadele de creştere demografică au fost şi perioade de pauperizare relativă a majorităţii populaţiei, în timp ce perioadele de recul demografic au adus de multe ori un „bonus” de bunăstare economică supravieţuitorilor. Constatarea unei corelaţii negative între creşterea demografică şi economică pe de o parte şi nivelul de bunăstare pe cap de locuitor pe de altă parte, s-a bazat de cele mai multe ori pe evoluţia preţurilor la alimente. Recent însă, în încercările sale de a estima evoluţia productivităţii agricole de la sfârşitul Evului Mediu şi din epoca modernă timpurie, Robert Allen a ajuns şi el la concluzia că producţia agricolă pe cap de locuitor a scăzut de fapt în cea mai mare parte a Europei continentale în intervalul 1500-1800, scăderile cele mai importante având loc în secolele XVI şi XVIII, adică exact în perioadele de spor demografic şi „avânt” economic[291]. Această constatare nu trebuie însă absolutizată. Scăderea producţiei agricole pe cap de locuitor nu înseamnă automat un declin economic, societăţile respective reuşind să depăşească problemele fie prin avântul unor activităţi economice neagricole, fie prin importuri alimentare din alte regiuni. Şi alţi istorici au evidenţiat complexitatea corelaţiilor economice din epoca modernă timpurie: „relaţia dintre creşterea agricolă şi creşterea demografică nu este simplă şi univocă, ci dimpotrivă, o relaţie contradictorie şi schimbătoare după condiţiile dezvoltării agricole”[292].

Experienţa micilor ţări periferice studiate de noi ilustrează această complexitate şi evidenţiază un **model de creştere diferit** de cel al ţărilor europene dezvoltate din epoca modernă timpurie. Astfel, către 1500, Ţările Române, Danemarca, Irlanda şi Serbia, la fel ca şi alte ţări periferice ale Europei, aveau un raport ridicat între spaţiul disponibil şi numărul total

al populaţiei, sau altfel spus un nivel relativ scăzut de densitate a populaţiei. În aceste condiţii, agricultura din aceste ţări era în primul rând extensivă, culturile de plante aveau randamente mediocre, iar creşterea animalelor ocupa mari suprafeţe de teren şi era principala sursă de venituri băneşti pentru cea mai mare parte a populaţiei. În aceste ţări, disponibilitatea relativ mare a terenului a îngăduit creşterea numărului populaţiei fără ca aceasta să conducă prin sine la scăderea nivelului de trai al populaţiei. De altfel, **creşterea economică şi demografică din această fază a fost mai degrabă extensivă**, fără a implica modificări majore ale structurilor economice, ci doar o ocupare mai completă a spaţiului disponibil. În toate aceste ţări, în această fază sporul demografic şi incapacitatea oraşelor de a oferi o alternativă la dominaţia din partea nobilimii au făcut ca relaţiile sociale să evolueze defavorabil pentru ţărani[293]. Formele juridice ale raporturilor dintre ţărani şi stăpânii de domenii au contat mai puţin decât conţinutul concret al acestor raporturi. În Danemarca şi în Ţările Române s-au instituit forme de dependenţă personală a ţăranilor, subsumabile modelului celei de-a doua iobăgii; în Serbia nu a existat şerbie în sensul propriu al cuvântului, dar ţăranii erau dependenţi faţă de spahii şi apoi faţă de ayanii musulmani. Nu în cele din urmă, în Irlanda dominaţia britanică nu s-a bazat pe forma juridică a şerbiei, dar i-a adus pe ţăranii irlandezi într-o dependenţă chiar mai apăsătoare decât cea existentă în alte părţi ale Europei, unde ţăranii erau şi juridic proprietatea stăpânilor de domenii. Concluzia referitoare la relevanţa limitată a formelor juridice este întărită şi de experienţa primelor eliberări din şerbie, cum au fost desfiinţarea *vornedskab* în Danemarca (1702) sau reformele lui Constantin Mavrocordat din Ţara Românească (1746) şi Moldova (1749), măsuri care nu au îmbunătăţit decisiv situaţia ţărănimii şi nici nu au modificat în esenţă relaţiile sociale din mediul rural. Pentru o asemenea modificare era nevoie fie de o intervenţie coerentă şi consecventă din partea factorilor politici (cum s-a întâmplat în Danemarca după 1784), fie de o schimbare de profunzime a tipului de creştere economică. Această schimbare a fost posibilă numai după ce creşterea de tip extensiv din prima fază şi-a epuizat resursele, spaţiul a devenit o resursă relativ rară, iar presiunea demografică i-a făcut pe oameni să restrângă terenurile folosite pentru creşterea animalelor în favoarea celor alocate culturilor de plante. Acest proces a avut loc atunci când densitatea demografică a depăşit un anumit prag critic. Acest prag a variat de la regiune la regiune în funcţie de condiţiile naturale; per total, pentru regiunile temperate ale Europei îl putem postula la un nivel de 30-40 de locuitori pe km^2. De regulă, **depăşirea acestui prag a însemnat o răscruce a dezvoltării economice, o bifurcaţie a evoluţiei istorice**. Unele societăţi au reuşit să-şi restructureze calitativ mixul de activităţi economice, îndeosebi prin dezvoltarea activităţilor neagricole[294]; alte societăţi, cele mai multe de fapt, au intrat în aşa-numita „capcană malthusiană”, populaţia crescând mai mult decât capacitatea de a asigura resurse de hrană. Dintre ţările studiate de noi, singura care a depăşit acest nivelul de 30 de locuitori pe km^2 a fost Irlanda în secolul al XVIII-lea, în timp ce Danemarca, cu circa 22 de locuitori pe km^2 sau Serbia cu numai 13 locuitori pe km^2 către anul 1800 se aflau încă departe de momentul „umplerii spaţiului”. În ceea ce priveşte Ţările Române, media de circa 15

locuitori pe km^2 însemna că şi ele mai aveau încă posibilităţi de creştere demografică şi economică în cadrele vechiului sistem agricol; doar sudul Transilvaniei a depăşit în secolul al XVIII-lea nivelul de 30-40 de locuitori pe km^2, ceea ce s-a reflectat în restrângerea păşunilor şi în extinderea sistemului transhumanţei spre teritoriile de dincolo de Carpaţi[295].

Acest model diferit ilustrează **complexitatea raporturilor dintre ţările periferice şi cele relativ dezvoltate în epoca modernă timpurie**. Pe de o parte, ţările periferice erau oarecum rămase în urmă din punctul de vedere al tehnicilor agricole, iar problemele lor reproduceau în mare măsură probleme cu care alte ţări europene se confruntaseră în faza lor medievală de creştere economică. Pe de altă parte, ţările periferice erau prinse în legăturile din cadrul economiilor-univers din care făceau parte, fie cea occidentală, fie cea otomană. Dezvoltarea lor economică şi socială nu mai era autocentrată, ci începea să fie influenţată de stimulii veniţi din partea zonelor centrale ale economiilor-univers respective, ca şi de constrângerile impuse de acestea. Chiar şi Danemarca, indubitabil cea mai performantă dintre ţările studiate de noi, care s-a străduit în variate forme să dobândească o poziţie de centru regional în Europa nordică, s-a văzut de mai multe ori blocată în încercările sale de afirmare şi relegată la statutul de periferie a ţărilor mai dezvoltate economic din zona Mării Nordului, a oraşelor germane, a Ţărilor de Jos şi a Angliei. Aceste eşecuri în planul relaţiilor externe evidenţiază şi mai mult caracterul excepţional al reformelor daneze de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, care, printr-o dinamică esenţialmente internă, au condus schimbarea profilului social şi constituirea unor stimuli instituţionali care aveau să dinamizeze economia şi societatea daneză în secolul al XIX-lea. Aceste reforme ilustrează capacitatea agenţilor umani de a influenţa evoluţia istorică. Pe de altă parte, reformele în sine nu au fost suficiente pentru depăşirea caracterului periferic al economiei. A fost nevoie de acumulările culturale, economice şi instituţionale realizate în secolele anterioare, ca şi de strădanii ulterioare timp de mai multe generaţii şi de un set de circumstanţe favorabile pentru ca Danemarca să reuşească în secolul al XIX-lea să depăşească statutul de periferie economică şi să devină una dintre ţările dezvoltate ale Europei. Din această perspectivă, reformele de la sfârşitul secolului al XVIII-lea abia puseseră bazele promovării ulterioare, iar succesul ulterior nu era încă prin nimic asigurat în 1800. Pe de altă parte însă, Danemarca era singura dintre ţările studiate de noi care avea măcar o şansă de depăşire a caracterului periferic al economiei. Irlanda, Serbia şi Ţările Române, în pofida progreselor realizate în epoca modernă timpurie, continuau să fie şi la sfârşitul secolului al XVIII-lea unele dintre ţările cele mai puţin dezvoltate din Europa acelei perioade, iar la cumpăna trecerii spre lumea industrială perspectivele evoluţiei lor economice se arătau sumbre.

284 Mulţi istorici români, şi nu numai, sunt tentaţi să replice la observaţiile de mai sus cu un argument „civilizaţional”: stăpânirea străină a fost bună dacă a fost occidentală (britanică sau habsburgică) şi nocivă dacă a fost „orientală” (în cazul nostru otomană); acest argument este însă slab, stăpânirea habsburgică neavând acelaşi impact pozitiv nici în Oltenia, nici în Bucovina, iar teritoriile balcanice aflate sub stăpânire otomană directă au avut mult timp un nivel economic mai ridicat şi o performanţă economică mai bună decât state precum Ţara Românească sau Moldova.

285 Pentru marile puteri, corelaţia pozitivă dintre puterea economică şi puterea politico-militară a fost studiată de Kennedy 1987.
286 Weber 1993.
287 De obicei, referinţele pozitive la teza lui Max Weber sunt excesiv de simplificatoare. În realitate, Max Weber s-a ferit de formularea unei legături de cauzalitate univocă între adoptarea Reformei şi succesul economic capitalist, iar lucrarea sa a generat o multitudine de luări de poziţie critice, dintre care unele s-au referit la baza empirică a studiului său, iar altele au atacat linia logică a argumentaţiei sale. O enumerare a contribuţiilor la dezbatere ar excede specificul lucrării noastre. O antologie însoţită de bibliografie la Besnard 1970; pentru o analiză relativ recentă recomandăm Lessnoff 1994, iar pentru contextul intelectual al formulării tezei, Bruhns 2004.
288 La această concluzie au ajuns şi unele dintre cercetările mai noi stimulate de teoria lui Max Weber, mai ales Becker, Wößmann 2007.
289 Lucrarea clasică referitoare la agricultura europeană rămâne Slicher van Bath 1963; semnificativ însă, informaţiile despre randamentele culturilor cerealiere şi unii indicatori ai creşterii animalelor inventariate de acesta nu cuprind aproape deloc date cu privire la ţările studiate de noi (*cf.* Slicher van Bath 1963: 330-333), iar lucrările ulterioare n-au schimbat în mod decisiv această situaţie. Astfel, Mazoyer, Roudart 2002: 411-464 evită estimările cantitative de ansamblu, iar Robert Allen, care a încercat să calculeze evoluţia productivităţii agricole folosind o metodă indirectă, care porneşte de la evoluţia ponderii populaţiei neagricole din diversele societăţi la diverse momente în timp, luând totodată în considerare şi evoluţia consumurilor alimentare, restabilită cu ajutorul studiului raportului dintre venituri şi preţul hranei, nu include nici el printre exemplele sale ţările studiate de noi (Allen 2000).
290 Pentru a analiza acestor sisteme de cultură, considerate ca reprezentând „prima revoluţie agricolă a timpurilor moderne” vezi Mazoyer, Roudart 2002: 411-433.
291 Allen 2000: 18-24.
292 Mazoyer, Roudart 2002: 409.
293 Sundhaussen 1997: 155-161.
294 Jan Luiten van Zanden şi Edwin Horlings subliniază şi ei rolul crucial al creşterii oraşelor şi al ocupaţiilor neagricole pentru stimularea productivităţii agricole în secolele XVI-XVIII (Aldcroft, Sutcliffe 1999: 33).
295 Constantinescu-Mirceşti 1976: 19.

II. Secolul al XIX-lea

II.1. Revoluţia industrială şi amplificarea decalajelor economice

Secolul al XIX-lea a fost în ansamblul său unul de **accelerare a creşterii economice şi demografice**[1]. Estimările lui Angus Maddison oferă argumente solide în acest sens:

Tabelul II.1. *Estimări ale ritmurilor medii anuale de creştere demografică şi economică (%)*

	1500-1820	1820-1870	1870-1913
Populaţia lumii	0,27	0,40	0,80
Produsul global brut	0,32	0,93	2,11
Produsul global brut/locuitor	0,05	0,54	1,30

Sursa: Maddison 2003: 257, 260, 263.

În cadrul acestei creşteri economice unele ţări ale Europei Apusene au avut rolul de deschizători de drum şi totodată de principali profitori. Nu este aici locul de a prezenta *in extenso* controversele legate de interpretarea acestei creşteri şi a rolului Europei Apusene în cadrul evoluţiei lumii în secolul al XIX-lea. Ne vom mulţumi doar să amintim faptul că diversitatea opiniilor este foarte mare, mergând de la interpretarea pozitivă a evoluţiei acestor ţări ca datorându-se meritelor proprii şi având semnificaţia unui „decolaj" (*take-off*) economic spre modernitate şi prosperitate, până la interpretările care pun accentul pe exploatarea colonială a celei mai mari părţi a lumii de către Occident şi pe faptul că roadele creşterii s-au împărţit extrem de inegal la scară mondială. Dincolo însă de aceste controverse cu evidentă încărcătură ideologică, este indubitabil faptul că Europa a cunoscut o creştere mai timpurie şi mai amplă decât restul lumii, ceea ce a făcut ca şi ponderea sa la nivel global să crească. Astfel, populaţia Europei a crescut de la sub 200 de milioane de locuitori în 1800 la circa 468 de milioane în 1913, ceea ce a făcut ca ponderea sa în ansamblul lumii să se mărească de la circa 21% la începutul secolului al XIX-lea la circa 26% în 1913. Mai spectaculoasă este evoluţia produsului brut, care pe ansamblul continentului european a crescut de peste şase ori în intervalul 1820-1913. În consecinţă, în 1913 Europa dădea circa 44% din produsul global brut faţă de numai circa 31% în 1820[2].

Mai mulţi factori au contribuit la această performanţă economică remarcabilă. Dintre aceştia vom aminti, fără pretenţia exhaustivităţii, tranziţia demografică, transformările din mediul rural şi creşterea producţiei agricole, revoluţia industrială, progresele spectaculoase ale transporturilor şi comunicaţiilor, dezvoltarea serviciilor şi mai ales a comerţului internaţional, precum şi ceea ce a fost numit primul val al „globalizării".

Tranziţia demografică[3] desemnează trecerea de la vechiul regim demografic, caracterizat prin natalitate ridicată, mortalitate mare şi speranţă medie de viaţă scăzută, la un „nou" regim demografic, bazat pe o natalitate scăzută (uneori chiar sub rata de înlocuire a generaţiilor), pe o mortalitate redusă şi pe o speranţă medie de viaţă în creştere. În fapt, a existat un decalaj în modificarea celor trei seturi de parametri. Astfel, în cele mai multe cazuri mortalitatea a scăzut mai timpuriu, ceea ce a lansat şi o creştere a speranţei medii de viaţă, în timp ce diminuarea natalităţii a avut loc cu o anumită întârziere. Din acest decalaj a rezultat un spor demografic accelerat în perioada de desfăşurare a tranziţiei demografice, urmat apoi de o anumită stagnare a totalului populaţiei. După cum a evidenţiat Jeffrey Williamson, această creştere demografică excepţională (care a durat totuşi în diferite ţări una-două generaţii) a reprezentat un doping pentru economie, aducând prin ea însăşi un spor de 1-2% la rata creşterii economice[4].

Este poate ciudat faptul că pentru un secol în care elementul cel mai caracteristic şi nou a fost dezvoltarea industrială, înainte de a discuta despre industrie preferăm să discutăm despre **agricultură** şi despre **lumea rurală**. Există totuşi argumente în acest sens. Cele mai puternice nu sunt ponderea încă ridicată a populaţiei rurale active în agricultură, deoarece aceasta era în scădere şi chiar a devenit minoritară în ţările cele

mai avansate din punctul de vedere al dezvoltării industriale. Mai importanţi sunt alţi doi factori. Primul priveşte creşterea reală şi semnificativă a productivităţii agricole şi a producţiei totale chiar şi în ţările aflate în plin proces de industrializare[5]. Aceasta a avut la bază înlocuirea asolamentului trienal (care presupunea lăsarea în pârloagă a unei sole în fiecare an) cu sistemul rotaţiei culturilor, în cadrul cărora un rol important revenea plantelor furajere, importante nu numai pentru creşterea animalelor, ci şi pentru contribuţia lor la regenerarea fertilităţii solului. Alţi factori de progres au fost îmbunătăţirea selecţiei seminţelor şi a animalelor, a tehnicilor şi uneltelor folosite, inclusiv începuturile mecanizării muncilor agricole, precum şi extinderea suprafeţelor cultivate; nu în cele din urmă, acest proces a fost însoţit în mai multe ţări de un fenomen de restructurare socială a lumii rurale, în cadrul căruia aspectul cel mai spectaculos a fost emanciparea ţăranilor din servitutea juridică şi abolirea societăţii împărţite în stări[6]. Deşi unele începuturi ale acestor transformări au avut loc relativ timpuriu (de exemplu, unele inovaţii agrotehnice datează din Flandra şi Olanda secolelor XVI-XVII), totuşi la scara continentului ele au devenit semnificative abia în perioada 1760-1860. Două rezultate trebuie evidenţiate. Ele sunt reprezentate pe de o parte creşterea semnificativă a producţiei şi productivităţii agricole în Europa, iar pe de altă parte de eliberarea de forţă de muncă care a putut migra mai uşor de la sat la oraş, şi implicit din sectorul agricol spre industria şi serviciile aflate în expansiune. Pe această bază, Paul Bairoch a putut constata că nivelul de corelare între ierarhia agricolă şi cea industrială a ţărilor europene este deja considerabilă la nivelul unor serii sincrone de date (0,89 pentru anul 1880), dar creşte şi mai mult dacă se confruntă datele despre dezvoltarea agricolă la o anumită dată şi cea industrială câteva decenii mai târziu (0,93 pentru date referitoare la agricultura din 1880 şi industria din 1900)[7]. Această demonstraţie evidenţiază nu numai legătura dintre cele două procese, ci şi faptul că de regulă progresul agricol a avut loc înaintea dezvoltării industriale.

Revoluţia industrială a fost neîndoielnic aspectul cel mai spectaculos al dezvoltării economice din secolul al XIX-lea. Declanşată în Anglia pe la 1760, ea s-a răspândit şi în Europa continentală, deşi cu foarte mari variaţii de la o ţară la alta şi chiar de la o regiune la alta în cadrul aceluiaşi stat[8]. Elementul definitoriu a fost desigur trecerea de la munca manuală la cea bazată pe maşini propulsate de energie. Totuşi, revoluţia industrială nu se reduce la acest aspect. Ea a cuprins şi un set foarte mare de inovaţii tehnice, cu aplicaţii în multiple sectoare (textil, metalurgic, transporturi etc.), a căror secvenţialitate i-a făcut pe unii istorici să diferenţieze între o primă revoluţie industrială, bazată pe motoarele cu cărbune şi cu aplicaţii mai ales în sectorul textil şi în transporturi, şi o a doua revoluţie industrială, bazată mai ales pe petrol şi pe electricitate, ale cărei sectoare de vârf au fost metalurgia şi construcţiile de maşini, urmate rapid de industriile electrotehnică şi chimică. Două aspecte trebuie evidenţiate. Primul priveşte creşterea însemnătăţii capitalului fix în contextul revoluţiei industriale (durabilitatea oţelului sau a cărămizii era incomparabil mai mare decât cea a utilajelor şi a construcţiilor din lemn), iar cea de-a doua faptul că sporirea ponderii sectorului industrial atât în ocuparea forţei de muncă, cât şi în producţia totală a fost corelată cu un

proces de urbanizare, adică de sporire a populaţiei oraşelor şi de concentrare crescândă a activităţilor economice în mediul urban.

Revoluţia industrială nu a afectat numai producţia materială, ci şi **sectorul serviciilor**. Inovaţii majore au fost realizate în transporturi. Astfel, primele vapoare cu aburi au început să funcţioneze în primul deceniu al secolului al XIX-lea, iar prima linie de cale ferată, dincolo de utilizările vagoanelor pe şine în sectorul minier, a fost inaugurată în Marea Britanie între Stockton şi Darlington în 1825. Dacă vapoarele cu aburi s-au impus târziu în dauna corăbiilor cu pânze (practic abia după 1870 randamentul motoarelor a fost suficient de mare pentru a îngădui vapoarelor să diminueze consumul de cărbune şi să devină rentabile în raport cu velierele care foloseau energia gratuită, dar nesigură, a vântului), în schimb căile ferate au proliferat destul de rapid. În 1840 erau deja 2.925 km de cale ferată în funcţiune (1.348 în Marea Britanie, 497 în Franţa, 549 în diversele state germane, 336 în Belgia, 144 în Austria etc.), în 1870 deja 105.397 km, iar în 1913 un total de 346.741 km. Transporturile de pasageri au crescut la nivel continental de peste 200 de ori între 1850 şi 1913, iar cele de mărfuri de aproape 220 de ori. Comparativ cu aceasta, tonajul total al flotelor comerciale europene a crescut în medie doar de circa patru ori în intervalul 1850-1913; datorită sporirii vitezei de croazieră şi de încărcare-operare a mărfii, creşterea volumului traficului a fost însă mai mare. Nu în cele din urmă, a fost pusă la punct o reţea de şosele şi străzi, care au facilitat transporturile folosind energia animalelor şi apoi pe cea a automobilelor. Trebuie remarcat faptul că un număr crescând de oraşe mari s-au dotat cu reţele de transport public urban, formate mai ales din tramvaie cu cai şi apoi electrice; în 1863 a fost inaugurat la Londra primul metrou. Potrivit estimărilor lui Paul Bairoch, costul real al transporturilor a scăzut pe ansamblu de circa 10 ori; scăderea a fost de circa 7 ori în cazul transporturilor maritime şi de 15 ori în cazul transporturilor pe uscat, ceea ce evident a facilitat enorm comerţul, circulaţia mărfurilor şi a oamenilor. La nivelul comunicaţiilor se remarcă telegraful (utilizat comercial începând din 1836), sistemul poştal şi apoi telefonul. Toate aceste inovaţii nu numai că au făcut ca lumea să devină mai mică, mai accesibilă pentru oameni – să ne amintim fie şi numai pentru o clipă surpriza pe care o reprezenta în 1872 posibilitatea de a face ocolul Pământului în 80 de zile –, dar au şi accelerat şi ieftinit circulaţia informaţiilor, cu efecte benefice nu numai pentru indivizi, dar şi pentru stat şi pentru întreprinderi[9]. Revoluţia la nivelul serviciilor a cuprins însă nu numai transporturile şi comunicaţiile, ci şi expansiunea serviciilor publice (educaţie, justiţie, sistemul de sănătate şi protecţie socială, ordinea publică, aprovizionarea cu apă şi mai târziu cu gaze şi electricitate), a prestaţiilor unor particulari (profesii liberale, dar şi servicii domestice), a comerţului şi sistemului bancar şi de credit şi chiar a unor instituţii axate pe organizarea timpului liber şi pe servicii culturale[10]. De altfel, diversitatea sectorului serviciilor este atât de mare, încât nu trebuie să ne mire faptul că în mai multe ţări dezvoltate ponderea sa a devenit majoritară în cadrul produsului social: de exemplu, în Marea Britanie serviciile dădeau 58% din venitul naţional, iar industria 36% (date pentru anul 1907), iar în Germania raportul era 43% serviciile şi 39% industria (date pentru anii 1905/1914).

Un rol important în dezvoltarea economică din secolul al XIX-lea l-a avut şi **comerţul internaţional**[11]. Rata de creştere a comerţului internaţional a depăşit în mod semnificativ rata de creştere a economiei în ansamblul său. Desigur, au fost şi fluctuaţii importante. Creşterea cea mai spectaculoasă a comerţului internaţional a avut loc în perioada 1840-1870, cu o rată de creştere medie de peste 5% anual[12]; această accelerare a expansiunii comerţului internaţional coincide cu o perioadă de liberalizare, impulsionată de adoptarea unor politici liber-schimbiste de principalele puteri industriale, în primul rând de către Marea Britanie şi Franţa, care au impus liberul schimb şi altor state. Este adevărat, deteriorarea conjuncturii mondiale după 1873 a provocat adoptarea de către mai multe state ale Europei continentale a unor politici protecţioniste – Rusia, Austro-Ungaria şi Spania în 1877, Italia în 1878, Germania în 1879, Franţa în 1892 – dar comerţul internaţional, deşi stânjenit, a continuat să crească în mod semnificativ cu 3,24% în medie anuală în 1870-1900 şi 3,75% anual în 1900-1913. Deşi după 1870 rata de creştere a comerţului internaţional a fost depăşită de cea a producţiei industriale, ea a rămas mai ridicată decât rata de creştere a economiei în ansamblul său. În consecinţă, ponderea exporturilor în cadrul produsului social realizat la nivelul continentului european a crescut de la circa 3% în 1800 la 9,4% în 1860, 13% în 1887-1890, apoi a scăzut din cauza recrudescenţei protecţionismului la sub 11% în 1891-1892 şi a crescut din nou după 1895, atingând un nivel maxim de 14% în 1913[13]. Deşi aceste procentaje nu par spectaculoase, merită să reţinem totuşi că valoarea comerţului internaţional a crescut în cursul acestui secol de peste 20 de ori. Secolul al XIX-lea a reprezentat astfel, în ciuda recrudescenţei protecţionismului după 1870, o perioadă de adâncire a diviziunii muncii în cadrul Europei şi de **intensificare a proceselor de integrare economică**[14]. Transporturile şi comerţul erau însă numai câteva faţete ale acestei integrări. Stabilirea unor reguli unitare, inclusiv de exemplu convenţiile internaţionale privind sistemele poştale (1865) sau protecţia proprietăţii industriale (1883 şi 1900), circulaţia internaţională a capitalurilor (sub formă atât de împrumuturi, cât şi de investiţii străine directe) şi a oamenilor au conferit noi dimensiuni acestui proces de integrare, care de altfel nu s-a limitat la Europa, ci a format ceea ce istoricii au considerat primul val al globalizării[15].

Per total, există tendinţa de a citi evoluţia economică a Europei secolului al XIX-lea ca o poveste de succes. Două elemente îndeamnă totuşi la o anumită reţinere. Mai întâi, creşterea nu a fost neîntreruptă. Variaţiile conjuncturale au fost considerabile, cu faze de criză sau relativă stagnare şi altele de expansiune accelerată. La nivelul economiei europene, se poate aprecia că după terminarea războaielor napoleoniene a început o fază de relativă criză şi de încetinire a creşterii, care a durat în linii mari până prin anii 1840 şi a fost apoi urmată de o dezvoltare accelerată în esenţă între 1850 şi 1873, apoi de o criză semnificativă din 1873 până în 1895, şi de o perioadă de boom economic de la mijlocul anilor 1890 până la primul război mondial. Până la urmă însă, aceste variaţii contează mai puţin atât timp cât pe ansamblu creşterea economică a fost consistentă. Mai gravă este observaţia că unul dintre rezultatele accelerării creşterii economice a fost **sporirea disparităţilor economice**, atât în interiorul statelor, cât mai ales între state. Astfel, Paul

Bairoch a observat că, dacă înainte de revoluţia industrială diferenţele de nivel economic între regiuni nu depăşeau rata de 1,6:1, în schimb în 1913 produsul naţional brut pe locuitor era de 3,44 ori mai mare în ţările dezvoltate comparativ cu ceea ce noi numim Lumea a Treia (putând ajunge şi la peste 10:1 în comparaţiile dintre ţări situate în poziţii extreme în cele două grupe), iar în interiorul Europei raportul dintre Marea Britanie şi Bulgaria era de 3,75:1[16]. Datele calculate de Angus Maddison atestă, dincolo de unele diferenţe de metodologie şi de parametri, aceeaşi creştere considerabilă a disparităţilor economice. Astfel, din 1820 până în 1913 deosebirea dintre produsul intern brut pe cap de locuitor al Marii Britanii şi Portugaliei a crescut în termeni absoluţi de la 783 la 3671 dolari internaţionali Geary-Khamis 1990, iar în termeni relativi de la 1,85:1 la 3,93:1[17]. Este doar un exemplu, dintr-o multitudine posibile, care arată în mod limpede faptul că şi în secolul al XIX-lea, ca şi mai târziu, accelerarea creşterii economice a fost însoţită de sporirea inegalităţilor şi inechităţilor economice la nivel mondial.

1 Pentru prezentarea caracteristicilor generale ale evoluţiilor economice din secolul al XIX-lea am folosit, acolo unde nu este indicată altă sursă în mod explicit, informaţiile din FEHE 3-4, Handbuch IV-V, Bairoch 1997: II, 7-502; Crouzet 2000: 171-283; Damsgaard Hansen 2001: 91-188.
2 Maddison, 2003: 261.
3 Chesnais 1992.
4 Williamson 1998. Pentru caracteristicile tranziţiei demografice la nivel mondial, lucrarea de referinţă rămâne Chesnais 1992.
5 Zanden 1991; Bairoch 1999; Mazoyer, Roudart 2002: 411-580; Federico 2005.
6 Blum 1978.
7 FEHE:3, 473 (capitol redactat de Paul Bairoch).
8 Lucrarea de referinţă rămâne Pollard 1981a, care insistă pe faptul că regiunile sunt unităţi de analiză mai potrivite decât statele naţionale. Vezi şi Sylla, Toniolo 1991. Mai nou, Allen 2009.
9 Despre comunicaţii, Headrick 1991; impactul pozitiv al telegrafului asupra volumului comerţului internaţional a fost evidenţiat cu mijloacele analizei matematice de către Lew, Cater 2006.
10 Termenul a fost folosit mai ales de R. M. Hartwell în FEHE: 3, 364, 385-386.
11 Din multitudinea de lucrări referitoare la comerţul internaţional din secolul al XIX-lea, menţionăm acum doar câteva cu un grad mai mare de generalitate: Bairoch 1976a; Hugill 1993: Findlay, O'Rourke 2007: 311-428.
12 Calculele referitoare la ratele de creştere anuală a comerţului internaţional sunt preluate după Rostow 1978: 67. Pe decenii, creşterile medii au fost 6,46% anual în 1840-1850, 3,25% anual în 1850-1860 şi 5,53% anual în 1860-1870. Comparativ, în anii 1830-1840 creşterea medie anuală fusese numai de 2,30%.
13 Bairoch 1976a: 20.
14 Pollard 1981b: 17-60; Aldcroft, Sutcliffe 1999 (îndeosebi capitolele elaborate de Sidney Pollard şi James Foreman-Peck).
15 Baldwin, Martin 1999; O'Rourke, Williamson 1999. O altă viziune asupra globalizării, care evită nominalizarea atât de fermă a unor valuri compacte, la Held, McGrew, Goldblatt, Perraton 2004.
16 Bairoch 1981: 4-10. Desigur, Bulgaria în anul 1913 este un caz extrem din cauza pierderilor pricinuite de războaiele balcanice, dar diferenţa crescuse de exemplu şi între Marea Britanie şi Portugalia la 3,2:1.
17 Maddison 2003: 262. Diferenţele faţă de ţările extraeuropene au fost deseori mai mari. Astfel, în termeni absoluţi diferenţele dintre produsul intern brut pe cap de locuitor al Marii Britanii şi al Indiei au crescut de la 1.174 la 4.248 dolari internaţionali Geary-Khamis 1990, iar în termeni relativi de la 3,2:1 la 7,3:1.

II.2. De la Principatele Române la Vechiul Regat sau de la periferia Imperiului Otoman la periferia Occidentului

II.2.1. Pre-concepţii

Foarte multă vreme istoricii au considerat istoria secolului al XIX-lea în primul rând din perspectiva constituirii statelor naţionale. **Obsesia pentru problematica naţională** este deosebit de pregnantă şi în discuţiile referitoare la istoria modernă a României. A existat tendinţa de a evalua orice aspect al acestei istorii mai întâi din punctul de vedere al contribuţiei sale la constituirea/funcţionarea statului naţional, şi abia apoi pe baza unor criterii specifice. În acest context, după cum observa Victor Axenciuc, subiectul dezvoltării economico-sociale a României moderne „a fost abordat sau examinat nu atât pe tărâm economic, prin metode specifice analizei ştiinţei economice, cât pe tărâm politic, istoric şi mai ales sociologic”[18].

Or, majoritatea istoricilor consideră că bilanţul secolului al XIX-lea a fost extrem de pozitiv pentru România. Unii dintre ei nu ezită chiar să considere că acesta a fost „Vremea Renaşterii”[19] sau „Trezirea naţională”[20]. Aproape toţi istoricii ar subscrie la o afirmaţie precum: „Secolul al XIX-lea a fost un veac extraordinar în ceea ce-i priveşte pe români”[21]. La baza acestei evaluări pozitive stau mai ales realizările în constituirea statului naţional modern, cu momentele-cheie reprezentate de Unirea Principatelor, Independenţă şi Marea Unire[22]. Cu titlu de consecinţă şi din nevoi de coerenţă a discursului, **dacă bilanţul naţional a fost pozitiv, atunci şi economic evoluţia trebuie să fi fost esenţialmente pozitivă**. Iar dacă se acceptă uneori că nu totul a fost perfect, de vină au fost mai ales marile puteri, stăpânirile străine care au împiedicat pe români să-şi pună în valoare potenţialul.

> Perioada de la 1848 încoace demonstra un important progres economic comparativ cu ceea ce fusese înainte. În acelaşi timp, economia şi societatea cunoscuseră un puternic proces de modernizare pe cele mai diferite planuri. Totuşi, comparativ cu ţările din vestul Europei, datorită stăpânirilor străine asupra a aproape jumătate din teritoriile româneşti aflate sub dominaţia imperiului austro-ungar şi a celui rus, ca şi unor rămăşiţe de natură precapitalistă, societatea românească avea o economie slab dezvoltată, predominant agrară, cu o industrie insuficientă şi un sistem bancar abia închegat, dependentă într-un înalt grad de capitalul străin[23].

Acest punct de vedere este reprezentativ pentru o anumită tradiţie de stânga din cultura românească. Totuşi, este simptomatic că el a fost împărtăşit şi de istorici cu sensibilităţi mai degrabă liberale, cum ar fi Vlad Georgescu, care în sinteza elaborată în exil în ultimul deceniu al regimului Ceauşescu, afirma că întârzierile în procesul de modernizare a ţării s-au datorat în mare măsură împrejurărilor internaţionale neprielnice[24]. Totuşi,

în ciuda acestor interferenţe, realizările au fost apreciabile, au fost aplicate reforme şi create instituţii, producţia a crescut, au fost construite căi ferate, a fost introdusă moneda naţională şi întemeiată Banca Naţională a României, a înflorit comerţul cu Occidentul, a început dezvoltarea industriei ş.a.m.d. Per total, imaginea de ansamblu este extrem de pozitivă.

Totuşi, există şi **elemente care tulbură imaginea pozitivă**. Relatările de epocă prezintă şi multe neîmpliniri[25]. Comparaţiile cu evoluţiile istorice din alte ţări au şi ele un efect antieuforizant. În consecinţă, destui istorici îşi dau seama că nu totul a fost pozitiv în secolul al XIX-lea românesc. Conştiinţa faptului că România era slab dezvoltată comparativ cu multe alte ţări europene se împacă totuşi greu cu tentaţia de a considera istoria modernă a ţării ca o poveste de succes.

În consecinţă, **principala strategie discursivă** este aceea de a înşirui într-o prezentare predominant descriptivă diversele sectoare economice – agricultura, industria, comerţul, căile de comunicaţie, finanţele şi sectorul bancar[26] –, fiecare cu realizările sale, şi de a recunoaşte cu jumătate de gură că au fost şi probleme sau neîmpliniri. Exemplară pentru acest mod de abordare este următoarea apreciere referitoare la dezvoltarea industrială a României moderne: „Ar fi cu neputinţă să nu subliniem cursul net ascendent urmat de industria ţării, în mai puţin de un secol, de la 1831 şi până la 1914; industrializarea, bazată pe ceea ce putea furniza baza de materie primă locală, a urmat o curbă ascendentă continuă, chiar dacă lentă”[27]. Dincolo de diversele nuanţe şi chiar contradicţii interne, imaginea de ansamblu este global pozitivă, şi ar putea fi rezumată în felul următor: intensificarea contactelor cu Occidentul (după Tratatul de la Adrianopol din 1829) a stimulat dezvoltarea economică din Principatele Române, îndeosebi producţia agricolă şi exporturile de cereale; elitele româneşti au adoptat modelele occidentale, au luptat pentru formarea unui stat naţional modern şi au iniţiat un proces de reforme modernizatoare, dintre care un rol central a revenit reformei agrare din 1864; deşi economia a rămas predominant agrară, elementul cel mai spectaculos al ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea a fost dezvoltarea industriei româneşti, masiv sprijinită de stat prin protecţionism vamal şi legi de încurajare.

Aceste abordări descriptive lasă puţin loc analizelor comparatiste sau discuţiilor referitoare la perspectivele dezvoltării economice. Deşi din cultura română nu lipsesc **abordările critice**[28] – să ne gândim de exemplu la *Neoiobăgia* lui Constantin Dobrogeanu-Gherea (1910) –, analizele cele mai severe au aparţinut unor istorici străini. Astfel, Daniel Chirot a interpretat întreaga evoluţie istorică a României moderne ca aparţinând unei tipologii (neo)coloniale, în cadrul căreia structurile economice, sociale şi politice au fost adaptate pentru îndeplinirea rolului de periferie a Occidentului[29]. Efectul negativ cel mai dramatic a fost situaţia deplorabilă a ţărănimii, atestată atât de anchetele economico-sociale din primul deceniu al secolului XX, cât şi de răscoala din 1907. Mulţi istorici străini consideră că dezvoltarea industriei moderne a fost cu totul insuficientă, şi că România, axată prea mult pe producţia şi exporturile de cereale, intrase într-o fundătură economico-socială, în cadrul căreia apărătorii structurilor existente aveau capacitatea de a bloca orice tentative de schimbare

modernizatoare[30]. După o analiză comparativă a situaţiei diverselor ţări exportatoare de produse agricole, Dieter Senghaas ajunge şi el la concluzia că performanţele economico-sociale ale României au fost slabe şi că „într-o asemenea structură agrară extrem de inegalitară şi în contextul unei productivităţi deosebit de reduse exporturile agricole nu puteau genera impulsuri semnificative de dezvoltare pentru ansamblul economiei”, astfel încât „o structură de clasă şi socială depăşită a obstrucţionat potenţialul de dezvoltare”[31]. Dintre cele două idei centrale în acest tip de analiză – blocajul în care ar fi intrat dezvoltarea economico-socială a ţării şi responsabilitatea elitei politice a ţării pentru acest blocaj – prima este aproape întotdeauna evitată de istoricii români, iar cea de-a doua, în rarele situaţii când este totuşi abordată, este discutată mai degrabă din perspective general-morale decât din punctul de vedere al eficacităţii economice a politicilor adoptate[32].

Unii istorici preferă **aprecierile nuanţate**: „interesul, capacitatea şi voinţa claselor dominante şi conducătoare ale ţării – reprezentate de partidele politice şi guvernele diriguitoare ale politicii economice – pentru menţinerea în ritm alert a prefacerilor, au fost sub posibilităţile resurselor naturale şi economice ale României”[33]. Alţii, după ce recunosc eventual că „pe plan intern, realizările aceleiaşi clase politice nu au fost la nivelul politicii sale externe”, subliniază ferm că „ritmul lent al progresului lăuntric nu trebuie să ne facă a nu vedea şi laturile pozitive ale politicii interne din veacul al XIX-lea. România veche nu era desigur o societate democratică, dar era totuşi una liberală”, iar per total „iniţiativele de modernizare ale societăţii româneşti din veacul al XIX-lea au venit de obicei de sus, de la clasa conducătoare, cu deosebire de la miezul ei radical, boierimea liberală”[34]

Sondajul efectuat de noi a evidenţiat faptul că majoritatea respondenţilor consideră performanţa economică a României în secolul al XIX-lea ca fiind mai degrabă mijlocie spre bună.

Tabelul II.2. *Ierarhizarea perioadei 1800-1914 în istoria economică a României*

	Locul 1	Locul 2	Locul 3	Locul 4
Studenţi la istorie (% din respondenţi)	26,7	33,3	33,3	6,7
Profesori de istorie (% din respondenţi)	0	50,0	40,0	10,0
Profesori de alte specialităţi (% din respondenţi)	0	30,0	60,0	10,0
Elevi de liceu (% din respondenţi)	0	75,0	25,0	0
Total general (% din total respondenţi)	**13,8**	**41,4**	**37,9**	**6,9**

Faptul că aprecierea este mai degrabă pozitivă rezultă şi din enumerarea elementelor considerate esenţiale, şi deci definitorii, pentru situaţia economică a României în secolul al XIX-lea: liberalizarea comerţului, crearea instituţiilor moderne, începuturile dezvoltării industriale. Este evident faptul că percepţia generală reflectă imaginea general pozitivă din cultura „mare”. Ideile critice, fie în forma exprimată de Constantin Dobrogeanu-Gherea, fie în variantele mai degrabă culturale ale unui Titu Maiorescu (teoria formelor fără fond), rămân mai degrabă periferice în acest tip de percepţie a secolului al XIX-lea. Chiar şi atunci când ele sunt enumerate, se refuză luarea în considerare a implicaţiilor lor

pentru bilanţul de ansamblu, după un principiu al neconsecinţei (*ne sequitur*) pe care Horia-Roman Patapievici îl consideră central în funcţionarea culturii moderne din România, din secolul al XIX-lea şi până în zilele noastre[35]. În aceste condiţii, chiar şi specialişti cunoscători ai complexităţii situaţiei economice şi sociale a României moderne, care în alte părţi ale scrierilor lor au inclus şi aprecieri severe cu privire la performanţele acesteia, se lasă uneori furaţi de nevoile retorice ale aprecierilor sintetice pozitive:

> Secolul al XIX-lea, cunoscut ca „secolul naţionalităţilor", a însemnat pentru Principatele Române, apoi pentru România, o perioadă de adevărată „renaştere". *Procesul de modernizare*, *de integrare în Europa vremii*, pregătit de revoluţia lui Tudor, de revoluţia de la 1848, *a fost instituţionalizat în timpul domniei lui Al.I. Cuza*, când s-a trecut la transpunerea în viaţă a programelor şi proiectelor anterioare, în care organizarea modernă este orientată spre împlinirea obiectivelor naţionale. Cucerirea independenţei de stat a creat condiţii favorabile pentru intensificarea procesului de modernizare, prin consolidarea sistemului politico-instituţional, adoptarea unei legislaţii de protecţie şi încurajare a industriei naţionale, promovarea unei politici vamale în conformitate cu interesele economiei naţionale ş. a. După 1878, obiectivul suprem l-a constituit desăvârşirea unităţii naţional-statale, întregul proces de dezvoltare a ţării având acest ţel final. Ritmul înalt de modernizare, afirmarea României în sud-estul Europei şi, în general, pe continent, intensificarea luptei naţionale – atât în ţară, cât şi în provinciile aflate sub dominaţie străină – vor crea premisele pentru împlinirea idealului naţional. 1918 se constituie ca un corolar al luptei poporului român pentru unitate şi independenţă şi, totodată, ca deschizător de perspective pentru dezvoltarea naţiunii române[36].

II.2.2. Impactul Occidentului. Importul de mărfuri, mode şi stiluri de viaţă

Am văzut anterior faptul că legătura cu Occidentul este considerată decisivă pentru evoluţia istorică a României moderne. Există un consens asupra faptului că această legătură a fost asimetrică, aspectul esenţial fiind **adoptarea modelului occidental** de către români. Fenomenul a fost observat încă de la mijlocul secolului al XIX-lea. Alecu Russo consemna: „de la 1835 până în 1855, adică în curs de 20 de ani, mai mult a trăit Moldova decât în cele de pe urmă două veacuri [...] ochii şi gândul părinţilor se îndrepta la Răsărit, ai noştri ochi stau ţintiţi spre Apus"[37]. Teoretizarea deplină a ideii că imitarea modelului occidental a fost esenţială în sincronizarea românilor cu civilizaţia modernă europeană a fost realizată de Eugen Lovinescu, care aprecia sintetic: „Istoria civilizaţiei române moderne începe însă o dată cu veacul al XIX-lea, adică o dată cu integralizarea contactului nostru cu Apusul şi cu schimbarea mediului nostru de formaţie; pornită mai de mult, revoluţia de la 1848 reprezintă în

mod simbolic momentul principal al acestei orientări intelectuale, economice şi politice”[38].

Deşi ideile lui Lovinescu au generat numeroase polemici în epocă, ele au căpătat drept de cetate în cultura românească. Aceasta nu înseamnă însă că ele sunt integral corecte, nici în ceea ce priveşte cronologia, nici în afirmaţia că dimensiunea ideologică a prevalat şi a fost anterioară dimensiunii economice. Occidentalizarea societăţii româneşti a început încă înainte de 1800[39]. Ea s-a desfăşurat pe multiple filiere, atât prin legăturile directe pe care elitele româneşti le-au avut cu Europa Centrală şi Apuseană, cât şi pe filieră otomano-levantină, mediată de Istanbul. Au pătruns în cultura românească atât ideile şi operele culturale vehiculate în Occident, cât şi diverse obiecte de consum şi chiar modele rezidenţiale de sorginte occidentală[40]. La sfârşitul secolului al XVIII-lea şi în primele decenii ale secolului al XIX-lea aceste importuri s-au intensificat, fiind stimulate atât de circulaţia sporită a oamenilor şi mărfurilor, cât şi de modelele de comportament şi consum introduse de armatele de ocupaţie austriece şi mai ales ruseşti care au stat în Moldova şi în Ţara Românească ani îndelungaţi (1769-1774, 1788-1791, 1806-1812, 1828-1834)[41]. Nu în cele din urmă, o filieră distinctă de occidentalizare a fost cea austriacă în Transilvania, care apoi a fost prelungită prin intermediul transilvănenilor stabiliţi în Ţara Românească şi Moldova de-a lungul secolului al XIX-lea.

Deşi s-au adoptat mai multe legi care erau menite să interzică importurile prea costisitoare, impactul lor a fost extrem de modest. Astfel, în plină interdicţie a importului de trăsuri, Barbu Ştirbei s-a întors în Ţara Românească „nu cu una, ci cu două trăsuri noi, ambele comandate la Viena”[42]. Fenomenul i-a afectat nu numai pe marii boieri din capitale, ci şi boierimea de provincie. Astfel, vel vistiernicul Ştefanache Bellu a adus la Ploieşti un pian vienez pentru fiica sa; tot prin intermediul negustorului Zenovie Hagi Pop din Sibiu a trebuit apoi adus şi un profesor de pian german, care s-o înveţe pe tânără să cânte la pianul respectiv[43]. Nu era un caz izolat, iar fenomenul nu se limita la instrumentele muzicale şi dansurile aferente. La Bucureşti şi la Iaşi au început să fie deschise magazine în care puteau fi cumpărate tot felul de mărfuri occidentale. De exemplu, „Magazinul de noutăţi şi mode” al fraţilor Bogosz oferea la Iaşi în 1833 bijuterii, articole pentru rochii, stofe, porţelanuri, mobile, tapiţerii, arme de foc, trăsuri (!), ciocolată, vinuri „străine”, parfumuri, apă de colonie, ţigarete de Havana[44]. Tot mai multe articole din vestimentaţia boierilor şi mai ales a boieroaicelor au fost importate din Occident. Într-una dintre timpuriile şarje critice la adresa adoptării modelului occidental, Alecu Russo îi descrie astfel pe tinerii boieri care se afişau prin Copou în Iaşii anului 1840: „sentimental culcat într-o elegantă caleaşcă, cu obişnuita ţigară în vârful buzelor, cu mâna sprijinită alene pe bastonaşul elegant, şi arătând trăsurilor care se încrucişează cel întâi pantalon al său, croit de Ortgier, croitor de Paris, pălăria vieneză de la magazinul Mecouli et Comp., ori de la fraţii Bogus, aşa-zise pălării venite de la Paris, după anume comandă”[45].

Analiza realizată de Ştefan Cazimir a evidenţiat secvenţialitatea adoptării modelului occidental. În mod evident, ea a început la nivelul elitei boiereşti, iar în cadrul acesteia femeile au fost mai receptive decât bărbaţii şi tinerii decât bătrânii[46]. Anii 1830-1860 au fost decisivi în ceea ce

priveşte boierimea şi „intelectualii”. Restul societăţii a urmat modelul elitelor cu o anumită întârziere şi în mod parţial.

Adoptarea modelului occidental nu s-a limitat la schimbarea vestimentaţiei şi însuşirea unor practici de divertisment şi consum originare din Occident. Concepţiile despre lume şi ideile politice au suferit şi ele influenţa occidentală. Chiar naţionalismul şi preocuparea romantică pentru trecut şi folclor erau tot imitaţii ale unui model practicat deja în Europa Apuseană. Într-un fel, s-ar putea spune că statul modern a fost aplicaţia cea mai importantă a modelului occidental pe plaiurile româneşti. Constituţia din 1866 a fost după model belgian, iar codurile de legi după model francez. Majoritatea instituţiilor, de la cele economice până la cele culturale, au preluat modele occidentale. Multe dintre aceste instituţii, ca şi ramuri economice întregi, au început să funcţioneze nu numai prin copierea lor după modele deja existente, ci şi printr-un aport direct al unor oameni şi capitaluri provenite din Occident. Este bine cunoscut rolul primordial al capitalului străin în construirea căilor ferate şi în dezvoltarea industriei petroliere. Mai rar este invocat rolul său în funcţionarea pur şi simplu a statului român. Încă de la începutul domniei sale, Alexandru Ioan Cuza a fost conştient că politica sa putea fi finanţată numai prin apelul al împrumuturi externe, iar emisarii săi au început să sondeze în acest sens pe oamenii politici şi de afaceri din Occident[47]; după începutul realizat în 1864, contractarea unor împrumuturi externe a devenit o practică obişnuită[48]. Bugetele au crescut apreciabil, de peste 20 de ori din 1859 până în 1914[49]. Statul a devenit astfel un puternic agent de redistribuire a venitului naţional, precum şi o atracţie existenţială pentru reprezentanţii elitelor; este de reflectat dacă atragerea fiilor de negustori şi intelectuali spre cariere politico-administrative nu a reprezentat o slăbire a potenţialului de dezvoltare burgheză a societăţii româneşti.

Din punct de vedere strict economic, adoptarea modelului occidental a însemnat în primul rând **creşterea importurilor**. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, deşi au crescut cantitativ, importurile au fost destul de clar orientate spre nevoile de consum ale boierimii şi, în consecinţă, au rămas relativ moderate ca pondere în ansamblul economic. Mărfurile importate au fost diverse, pe primul loc situându-se produsele manufacturate (îndeosebi ţesăturile de bumbac), zahărul, untdelemnul, bumbacul, colonialele, citricele, fierul etc.[50]. După 1850, dintr-o multitudine de motive, pe lângă mărfurile destinate consumului boierilor şi târgoveţilor, încep să se importe şi obiecte necesare gospodăriei ţărăneşti, cum ar fi fierul, coasele, ceaunele etc.[51]. În consecinţă, în anii 1850 a avut loc o primă creştere semnificativă a importurilor, urmată apoi de alte creşteri în anii 1860 şi după 1875, după intrarea în vigoare a convenţiei comerciale cu Austro-Ungaria. Invazia importurilor în perioada aplicării acestei convenţii, mai pronunţată desigur în oraşe, este plastic descrisă de Ion Ghica, altfel adept al liber-schimbismului:

> Bucurescii a fost nu demult un adevărat centru manufactorial, astăzi însă este un oraş exclusivamente de consumaţiune şi de petrecere; prăvălie de prăvălie, cârciumă de cârciumă, grădină de grădină şi complet de complet [...] toate pline de marfă străină şi de bere nemţească; var şi cărămidă, sticlă şi lemn, unt şi

> zarzavaturi ne vin de peste nouă mări şi nouă ţări; în casa cea mai modestă ca şi în palatul cel mai somptuos, de la Vlădică până la opincă, din duşumea până-n tavan, din tălpi până-n creştet nu poţi găsi un pat, un pahar, un scaun, un şervet, o cizmă, o căciulă care să nu fie adusă gata din străinătate. În ţara cânepei sacii şi sfoara le cumpărăm de la nemţi![52].

Dincolo de exagerările inevitabile poate în focul creaţiei literare, sporul importurilor este lesne de observat şi din studiul statisticilor.

Tabelul II.3. *Evoluţia importurilor României, 1832-1914 (medii anuale, milioane lei 1867)*

1832-1837	22
1850-1854	32
1855-1859	54
1860-1864	70
1865-1869	75
1871-1875	103
1876-1880	267
1881-1885	293
1886-1890	330
1891-1895	395
1896-1900	327
1901-1905	299
1906-1910	409
1911-1914	575

Surse: Băicoianu 1904: I/1, 56; Lampe, Jackson 1982: 103; Axenciuc III: 394-401.

În ciuda fluctuaţiilor foarte puternice – de remarcat scăderea drastică din anii 1899-1903 –, tendinţa crescătoare a importurilor în secolul al XIX-lea este evidentă. Semnificativ este faptul că ele au continuat să crească şi după aplicarea tarifului vamal protecţionist din 1886, în pofida războiului vamal cu Austro-Ungaria. Până la acest episod, Austro-Ungaria a deţinut locul I în importurile româneşti, fiind urmată de Marea Britanie, şi apoi – cu poziţii schimbătoare – de Franţa, Imperiul Otoman şi Germania. După 1886, în cei mai mulţi ani pe primul loc s-a situat Germania, urmată de Austro-Ungaria şi Marea Britanie; trebuie remarcat faptul că în toată perioada ponderea combinată a primilor trei parteneri externi a depăşit 70% din valoarea totală a importurilor româneşti[53]. Pe categorii de mărfuri, textilele s-au situat pe primul loc în toţi anii până în 1906, fiind surclasate apoi de metale şi produsele din metal; ponderi semnificative au avut şi articolele de pielărie şi încălţăminte, fructele exotice, produsele industriei alimentare (făină, zahăr, dulciuri etc.), hârtia şi derivatele ei, uleiurile şi

grăsimile, sticlăria etc.[54]. În cazul unora dintre aceste mărfuri, ponderea importurilor a scăzut după adoptarea politicii vamale protecţioniste şi dezvoltarea unei industrii prelucrătoare în România. Totuşi, per total succesul politicii protecţioniste şi de încurajare a dezvoltării industriei a fost mai degrabă moderat.

Importurile din Occident au fost deci unul dintre factorii cei mai importanţi care au influenţat dezvoltarea economică a României până la primul război mondial. Ele au fost **totodată stimul şi sfidare**. Stimul pentru adoptarea unor modele moderne, sfidare pentru că au subminat producţia meşteşugărească tradiţională şi au creat o presiune apreciabilă asupra balanţei comerciale şi de plăţi externe a României.

II.2.3. Impactul Occidentului. Exporturile româneşti de cereale

Există un consens că instituirea contactelor cu Occidentul le-a prilejuit Principatelor Române sporirea spectaculoasă a exporturilor de cereale spre Occident. În mod obişnuit, transformarea ţării într-o economie de export este legată de Tratatul de la Adrianopol, respectiv de liberalizarea comerţului exterior al Principatelor prin articolul 5 al Tratatului de pace ruso-otoman din 2/14 septembrie 1829[55]. Adepţii acestei idei se bazează pe comparaţia dintre situaţia anterioară anului 1829 şi cea din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, precum şi pe datele statistice (relativ abundente după 1859), care atestă sporul semnificativ al cantităţilor şi primatul categoric al cerealelor printre mărfurile exportate. Printr-un raţionament de tipul *post hoc, ergo propter hoc*, ei conchid că sporul exporturilor de cereale s-a datorat prevederii din Tratatul de la Adrianopol.

Există însă şi alte puncte de vedere, care tind să pună sub semnul întrebării însemnătatea acestui tratat. De exemplu, Nicolae N. Constantinescu a afirmat că Principatele au exportat cereale spre Occident încă înainte de 1829[56], dar opinia sa a rămas minoritară fiind de altfel puţin susţinută de izvoarele istorice. Mai serioase sunt obiecţiile lui John Lampe, care a observat faptul că în anii 1830-1860 exporturile româneşti de cereale nu au fost prea mari:

> Accesul eratic, în general limitat, al grânelor româneşti pe pieţele vest-europene înainte de 1860 poate ajuta în explicarea creşterii lente a cultivării cerealelor pe rezervele senioriale de pe domeniile boiereşti. Cercetările mai vechi au făcut de regulă presupunerea falsă că ele au crescut rapid după 1830 şi au citat ca dovadă premisa în egală măsură incorectă a unor înfloritoare exporturi de cereale spre Marea Britanie şi Franţa. Chiar şi pe domeniile din Moldova, unde expansiunea rezervelor boiereşti a fost mai rapidă decât în Ţara Românească, la mijlocul anilor 1840 suprafaţa cultivată pe rezerve depăşea doar cu puţin totalul loturilor ţărăneşti. Înainte de 1850, exporturile moldoveneşti de cereale au continuat să fie canalizate la Istanbul pentru consum sau să fie reexportate spre Mediterana răsăriteană exceptând un an excepţional, 1847 [...] Deşi cifrele exacte lipsesc pentru cei mai mulţi ani, achiziţiile britanice probabil nu constituiau mai mult

de 5% din exporturile moldoveneşti de cereale înainte de 1852. Importurile franceze au depăşit acest mic procentaj doar în 1843, când penuria din Algeria a atras circa 10% la Marsilia. În cea mai mare parte a anilor 1830 şi 1840, circa 90% din exporturile moldoveneşti de cereale par să fi fost împărţite între destinaţiile otomane, habsburgice şi italiene[57].

Cercetările lui Paul Cernovodeanu cu privire la comerţul româno-britanic, deşi nu se raportează la punctul de vedere al lui John Lampe, confirmă observaţiile referitoare la **începuturile dificile şi mediocre ale exporturilor de cereale spre Marea Britanie**. Astfel, până în 1846 corăbiile englezeşti au încărcat la Galaţi şi Brăila doar cantităţi foarte mici, care nu au depăşit 1.000 de tone decât în 1844; dacă luăm în considerare şi corăbiile provenind din Insulele Ioniene (aflate sub autoritate britanică), atunci cantităţile totale au variat între 3.000 şi 6.000 tone în anii 1839-1845, excepţie făcând anul 1844, când totuşi nu au depăşit 10.000 tone[58]. Aceste ordine de mărime confirmă observaţia lui John Lampe, că pentru Principatele Române cererea engleză de cereale a fost marginală înainte de 1846; desigur, nu este exclus faptul că unele dintre cerealele transportate la Istanbul erau apoi reexportate spre Marea Britanie, dar ponderea unui asemenea reexport este imposibil de evaluat în actualul stadiu de cunoştinţe. Pe de altă parte, datele pe care le avem despre exporturile totale de cereale ale Principatelor în anii 1830-1845 indică variaţii foarte mari de la un an la altul şi cantităţi care, deşi au crescut comparativ cu secolele XVI-XVIII, rămân modeste comparativ cu cele documentate pentru a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Astfel, în 1832 şi 1833 Moldova a exportat sub 11.000 de tone de cereale, ceea ce era mai puţin decât media anilor 1812-1819; este adevărat, în 1836 se exportau deja un total de peste 41.000 de tone, iar în anii următori tendinţa crescătoare a continuat, dar cu variaţii de la un an la altul în funcţie de nivelul recoltei. Totuşi, până în 1846 nici măcar în cel mai bun dintre ani exporturile totale de cereale ale Moldovei nu au depăşit 100.000 de tone[59]. Pentru Ţara Românească nu dispunem de date statistice la fel de numeroase; ştim totuşi că în 1840 au fost exportate prin Brăila circa 61.700 de tone de cereale încărcate de 651 de corăbii, majoritatea otomane şi greceşti[60]. Câţiva ani mai târziu, în 1845, cele 542 de corăbii care au ieşit din portul Brăila aveau un tonaj total de numai de 96.627 de tone[61], ceea ce înseamnă că exporturile de cereale erau inferioare acestei cantităţi. Aceste date fragmentare ne indică atât faptul că în anii 1830-1845 exporturile totale ale Ţării Româneşti au fost comparabile cantitativ cu cele ale Moldovei, cât şi faptul că tendinţa de creştere a fost reală, dar limitată ca amploare.

Pragurile cantitative conturate înainte de 1846 au fost depăşite în deceniul următor, când o parte crescândă a exporturilor româneşti de cereale s-a îndreptat spre Regatul Unit al Marii Britanii şi Irlandei. Liberalizarea importurilor britanice de cereale a fost importantă, dar la fel de importante au fost şi situaţiile speciale din această perioadă, cum a fost foametea din Irlanda din anii 1845-1851 sau războiul Crimeii (1853-1856). Astfel, în 1847, exporturile totale Moldovei au ajuns la circa 100.000 de tone cereale, dintre care circa 40.000 de tone s-au îndreptat spre Marea

Britanie[62]. Creşterea a continuat în cea mai mare parte a deceniului următor, exporturile totale ale celor două principate variind – cu excepţia anilor foarte proşti – între 200.000 şi 500.000 de tone[63]. În cadrul acestor exporturi, porumbul s-a aflat de regulă pe primul loc, urmat de grâu, în timp ce ponderea combinată a celorlalte cereale (secară, mei, orz) nu a depăşit de regulă 15%.

Este timpul să sintetizăm informaţiile cantitative referitoare la exporturile româneşti de cereale din anii 1830-1860: exporturile au fost relativ modeste în anii 1830, au cunoscut apoi o fază de creştere în 1839-1845, fără a depăşi însă 100.000 de tone anual pentru nici unul dintre cele două Principate, şi au sporit masiv după 1846, când volumul total al exporturilor de cereale al celor două Principate a depăşit pragul celor 200.000 de tone. Pentru comparaţie, să menţionăm că în 1861 Principatele Unite au exportat un total de circa 533.000 de tone cereale, că în anii 1862-1866 media exporturilor a fost deja de 674.000 de tone, că pragul de un milion de tone a fost depăşit în 1871, pragul de 2 milioane de tone în 1893, că exporturile cele mai mari de dinainte de primul război mondial au fost realizate în 1911 cu aproape 3,9 milioane de tone, şi media anilor 1911-1913 a fost de 3,15 milioane de tone[64]. În mod evident, **cea mai mare parte a creşterii exporturilor de cereale a avut loc după 1860**. În anii 1830-1860, exporturile de cereale ale Principatelor Române au crescut, dar nivelul lor nu a depăşit în nici un an 20% din media anilor 1911-1913.

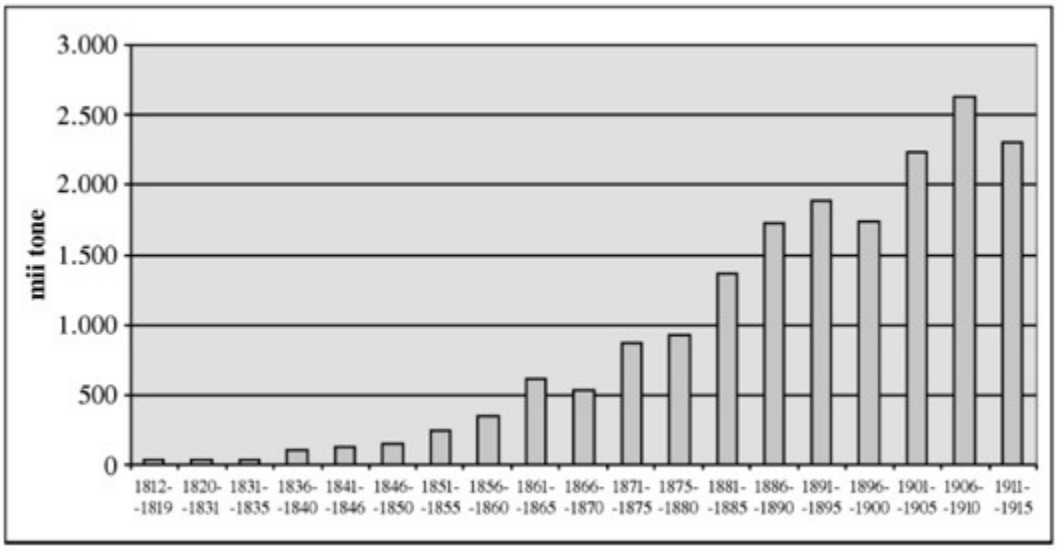

Surse: Murgescu 2007; Axenciuc: III, 369-373; Adam, Marcu 1959: 268-269. Pentru 1831-1870 medii estimate pe baza unor date fragmentare.

Figura II.1. *Evoluţia exporturilor româneşti de cereale în secolul al XIX-lea*

Aceste date, care confirmă pe deplin observaţiile lui John Lampe, pun sub semnul îndoielii impactul Tratatului de la Adrianopol. Evident, tratatul în sine nu a determinat creşterea imediată a exporturilor româneşti de cereale. Dacă mai avem în vedere şi faptul că în anii 1830-1845 cele mai

multe dintre exporturi s-au îndreptat spre Istanbul, este limpede că **nivelul exporturilor nu a fost determinat de prevederile tratatelor internaţionale, ci de factorii economici**. În cazul concret al unui flux comercial esenţială este marja de profit, ce rezultă din diferenţa dintre preţul la care se vând mărfurile şi suma preţului la care aceste mărfuri au fost cumpărate şi costurile totale ale realizării operaţiunilor comerciale (incluzând aici costul transporturilor, taxele, dobânzile pe capitalul împrumutat etc.).

În mod logic, primul punct de investigat ar trebui să fie preţurile cerealelor pe pieţele europene şi în porturile dunărene. Vom prefera totuşi să ne referim mai întâi la unele aspecte ţinând de **infrastructura comerţului cu cereale**. În liniile sale esenţiale, această infrastructură a fost pusă la punct în anii 1830. Astfel, Brăila şi Galaţii au primit regimul de porto-franco şi au atras importante comunităţi de negustori din Europa Mediteraneană şi Apuseană[65]. În 1836 a fost numit primul viceconsul britanic la Galaţi, iar în 1837 un viceconsul britanic a fost trimis şi la Brăila, ambii agenţi diplomatici având şi misiunea de a stimula comerţul britanic în aceste porturi[66]. Ziarele comerciale şi bursa de cereale au facilitat circulaţia informaţiei economice şi au micşorat costurile de tranzacţie. Chiar dacă îmbunătăţirea reţelei de drumuri şi a infrastructurii portuare s-a produs doar gradual într-o perioadă mult mai lungă, şi în această privinţă începuturile au fost făcute încă din anii 1830.

Putem reveni acum la problema crucială: **preţurile cerealelor pe pieţele europene**[67]. Dincolo de variaţiile locale sau anuale, preţurile britanice au fost cele mai mari din Europa secolului al XIX-lea. Astfel, preţul mediu al grâului a depăşit 20 de lire sterline pe tonă în anii 1801-1815, a scăzut apoi la 14 lire şi 5 şilingi în media anilor 1821-1825, a crescut la 15 lire şi 10 şilingi în media anilor 1826-1830 (ceea ce explică liberalizarea relativă a importurilor în 1828) şi a variat între 13 şi 14 lire sterline pe tonă în anii 1831-1870, fiind stabilizat mai întâi de sistemul taxelor de import în scală mobilă introdus în 1828, apoi de liberalizarea importurilor după 1846[68]. În ţările Europei continentale preţul grâului a fost de regulă mai mic: în Franţa mediile au variat între echivalentul a 10-12 lire pe tonă în anii 1825-1850, iar în Italia preţurile medii au variat între 7,5 şi 9 lire pe tonă în anii 1826-1845, crescând apoi la o medie de 10 lire şi 5 şilingi în 1846-1850. Trebuie semnalat că după 1846, în parte datorită importurilor în creştere ale Marii Britanii, în parte datorită crizelor proprii din anii 1846-1848 şi a avansurilor industrializării, preţurile din Europa continentală au început să se apropie de cele britanice, fără însă a le egala. Astfel, în 1851-1855, în Franţa, preţul mediu al grâului a fost echivalentul a 13 lire şi 5 şilingi, iar în Italia echivalentul a 12 lire şi 6 şilingi. Pentru comparaţie, la Brăila şi Galaţi preţul grâului a variat între 13-18 şilingi pe quarter în anii 1836-1838, a depăşit 20 de şilingi pe quarter în 1839 şi a variat apoi considerabil în anii 1840, între 15 şi 32 de şilingi pe quarter[69]. Prin urmare, în 1836-1838 preţul grâului era la Brăila şi Galaţi cam un sfert din preţul mediu britanic şi cam jumătate din preţul italian; deşi după 1839 se poate observa un uşor proces de apropiere, în anii 1840 preţurile din porturile dunărene au continuat să fie de 2-3 ori mai mici decât cele britanice şi de 1,5-1,8 ori mai mici decât cele italiene. Mai mult, preţurile de la Brăila şi Galaţi au fost în anii 1830 mai mici decât cele din

Rusia, care era principalul exportator de cereale la nivel european[70]. Deci, din punctul de vedere al diferenţei de preţuri, Principatele Române ar fi trebuit să exporte masiv cereale încă din anii 1830[71].

O explicaţie adusă deseori pentru performanţa scăzută a exporturilor româneşti din anii 1830-1860 a fost cea a avatarurilor amenajării canalului Sulina şi **şicanele autorităţilor ruse**, care efectuau controlul sanitar la gurile Dunării şi percepeau diverse taxe de trecere[72]. Cât de mult au contat aceste dificultăţi şi şicane este greu de calculat. În lipsa unor studii aplicate, care să le măsoare impactul asupra afacerilor diverşilor negustori, vom postula totuşi că ele nu au influenţat semnificativ volumul comerţului. Dacă îngrijirea defectuoasă a braţului Sulina ar fi fost atât de gravă, atunci ar fi trebuit ca un număr foarte mare de corăbii să eşueze sau să naufragieze în Deltă; deşi asemenea evenimente nu au lipsit, informaţiile disponibile până acum documentează mai degrabă faptul că anual sute de corăbii au trecut cu succes prin gurile Dunării, fără ca pierderile să fie neobişnuit de mari. Dacă taxele impuse în Deltă de autorităţile ruse ar fi fost atât de mari încât să elimine posibilităţile de a obţine profit, atunci negustorii care ar fi suferit o dată din cauza acestor şicane fie ar fi dat faliment, fie s-ar fi reorientat spre alte destinaţii. Or, informaţiile disponibile până acum arată numeroase cazuri de negustori care au continuat afacerile ani de-a rândul şi nici nu au dat faliment. Aceste observaţii ne întăresc opinia că nu şicanele ruse sunt cu adevărat responsabile pentru înfrânarea relativă a creşterii exporturilor româneşti de cereale din primele decenii de după Tratatul de la Adrianopol.

Atunci care a fost motivul principal pentru care Principatele nu au exportat cantităţi mai mari de cereale în anii 1830-1860? Surprinzător sau nu, problema cea mare a fost **producţia insuficientă**. Stefan Welzk a observat încă de mai multă vreme faptul că nivelul exporturilor româneşti de cereale a depins în mai mare măsură de variaţiile producţiei decât de preţuri. Pentru anii 1898-1910 el a calculat la grâu o corelaţie de 0,86 între volumul exportului şi cel al producţiei aceluiaşi an (doar 0,31 corelaţia dintre volumul exportului şi cel al producţiei anului precedent), iar la porumb o corelaţie de doar 0,18 între volumul exportului şi cel al producţiei aceluiaşi an, dar 0,88 corelaţie între volumul exportului şi cel al producţiei anului precedent. Această diferenţiere era într-un fel de aşteptat, deoarece grâul se recolta la începutul verii şi putea fi exportat încă în acelaşi an, în timp ce porumbul se recolta prea târziu toamna pentru a mai fi exportat înainte de venirea iernii şi îngheţarea Dunării. În felul acesta, corelaţia export-producţie era mult mai puternică decât corelaţia export-preţuri (–0,63), calculată prin raportarea preţurilor de export şi la cantitatea reţinută pentru consumul intern[73]. Desigur, calculele lui Stefan Welzk se referă la o perioadă relativ târzie; există însă destule indicii că ideea lor centrală, şi anume faptul că volumul exporturilor a fost influenţat mai mult de volumul producţiei decât de variaţiile preţurilor, este valabilă şi pentru restul secolului al XIX-lea. Astfel, în iarna anului 1831, în contextul unei dispute cu guvernatorul rus Kisseleff, care considera prioritară asigurarea consumului intern, boierii interesaţi de exportul de cereale au argumentat că din recolta anului 1830 erau disponibile pentru export (după scăderea cantităţilor estimate pentru consumul intern şi pentru sămânţa necesară următorului ciclu productiv)

12.791 de chile de grâu şi secară şi 41.730 de chile de porumb[74], deci un total de circa 15-16.000 de tone; aceste cantităţi, reprezentau circa o şeptime din consumul intern şi circa o optime din producţia totală, erau doar cu foarte puţin mai mari decât volumul exporturilor moldoveneşti de cereale din anii 1812-1819 (o medie anuală de circa 15.000 de tone). Două concluzii se impun. Una priveşte perioada anterioară: informaţia din 1830 sugerează că şi înainte de 1829 volumul relativ mic al exporturilor fusese determinat mai puţin de injoncţiunile otomane şi probabil mai mult de mediocritatea capacităţii productive proprii. Cea de-a doua, mai importantă, este aceea că nivelul producţiei documentat pentru anul 1830 – echivalentul unui total de circa 110-120.000 de tone[75] - era prea mic pentru a îngădui exporturi cu adevărat spectaculoase. Alte dezavantaje erau preponderenţa copleşitoare a porumbului asupra cerealelor cerute în mai mare măsură pe pieţele externe (grâul, secara) şi faptul că ţinuturile care aveau disponibilităţile cele mai mari de export (pe locul întâi Dorohoi, pe locul al doilea Roman) nu erau şi cele mai bine plasate din punctul de vedere al posibilităţilor de transport. Chiar şi estimările mult mai optimiste împărtăşite în 1834 de marele logofăt Alexandru Ghica lui Charles de Bois-le-Comte, care indică o producţie totală de circa 300.000 de tone de cereale anual, asupra cărora emisarul francez emite serioase rezerve[76], indică faptul că potenţialul de export al Moldovei era încă modest. Nici în cazul Ţării Româneşti situaţia nu era mult mai bună: datele strânse în 1834 de Bois-le-Comte indică pentru anii 1831-1833 variaţii ale producţiei totale de cereale între circa 620.000 de tone şi circa 950.000 de tone, cu o medie ceva mai mică de 750.000 de tone anual; dacă scădem consumul intern, disponibilul de export era sensibil mai mic de 100.000 de tone anual[77].

Este astfel evident faptul că, în primii ani de după 1829, piedica cea mai mare pentru exporturile româneşti de cereale era producţia insuficientă. Această observaţie ni se pare importantă şi pentru evaluarea situaţiei de dinainte de 1829. Nici înainte de 1829 piedica principală în calea exporturilor româneşti de cereale nu au fost restricţiile otomane, şi cu atât mai puţin un imposibil de documentat „monopol comercial otoman”; problema principală era şi atunci slabul potenţial productiv propriu, care, asociat cu marea capacitate de absorbţie a Istanbulului, făcea ca exporturile româneşti să nu se îndrepte mai departe în lumea mediteraneană sau spre Occident. De altfel, Istanbulul a rămas principalul debuşeu pentru cerealele româneşti şi în primele decenii de după 1829.

Dar dacă impactul Tratatului de la Adrianopol asupra exporturilor româneşti de cereale a fost limitat, nu este mai puţin adevărat că în anii 1830-1870 au crescut treptat atât cererea din Europa Apuseană, cât şi potenţialul productiv al Principatelor Române şi nivelul exporturilor lor. Eşalonat pe o perioadă relativ mare de timp, **sporul producţiei cerealiere** a fost considerabil. El a fost obţinut mai ales pe cale extensivă, prin creşterea suprafeţelor cultivate cu cereale şi a forţei de muncă folosite în agricultură şi într-o măsură mai mică pe cale intensivă, prin creşterea productivităţii. În prima fază, sporul a fost mai rapid pentru Moldova, unde producţia a ajuns la circa 300.000 de tone în 1850 şi la circa 450.000 de tone în 1860[78]. În cazul Ţării Româneşti, evaluarea sporului este îngreunată de divergenţele dintre cifrele diverselor surse cu

privire la producţia de la începutul anilor 1830; dincolo de aceste neconcordanţe, pentru începutul intervalului putem constata în mod ferm faptul că în 1850 producţia ajunsese la circa 800.000 de tone, iar în 1861 a ajuns la circa un milion de tone[79]. Dacă pentru anii 1830-1860 informaţiile cantitative sunt uneori problematice, pentru perioada de după 1862 avem situaţii anuale ale producţiei de cereale[80]. Aceste informaţii mai bogate ne îngăduie să folosim în analiză mediile pe câte cinci ani, care permit atenuarea impactului fluctuaţiilor aleatorii de la un an la altul şi surprinderea mai clară a evoluţiilor pe termen mediu şi lung; pe baza acestor medii, putem constata că în circa o jumătate de secol producţia totală de cereale a crescut de la 1,7 milioane de tone în 1862-1866 la circa 6,2 milioane de tone în 1911-1915, adică de mai mult de 3,6 ori. Creşterea a fost ceva mai accentuată la grâu (0,5 milioane de tone în 1862-1866 şi 2,2 milioane de tone în 1911-1915) decât la porumb (0,8 milioane de tone în 1862-1866 şi 2,8 milioane de tone în 1911-1915), care totuşi a rămas pe primul loc în majoritatea anilor[81]. În mod evident, cea mai mare parte a creşterii producţiei cerealiere se plasează după 1860, ceea ce explică şi expansiunea relativ târzie a exporturilor.

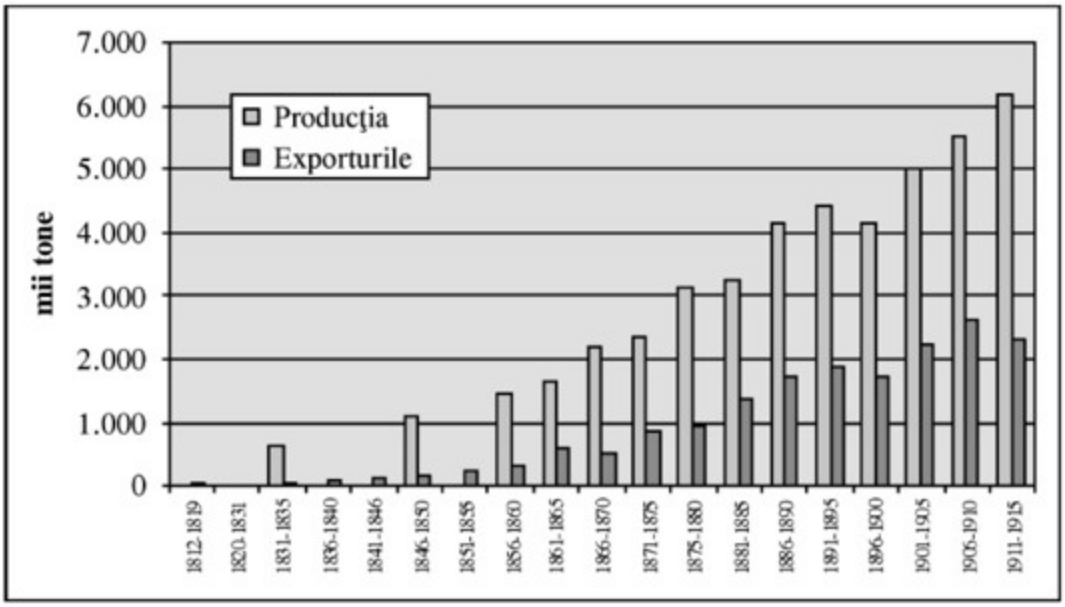

Surse: Corfus 1969: 338-376; Corfus 1982: 338-360; Popovici 1963: 106 (capitol de Ecaterina Negruţi); Axenciuc: II, 519; pentru exporturi, vezi figura II.1.

Figura II.2. *Exporturile în raport cu producţia de cereale în Principate/România în secolul al XIX-lea*

Faptul că nivelul exporturilor a depins în primul rând de capacitatea de producţie nu trebuie să ne mire. Într-un fel, era o legătură tipică pentru economiile încă preponderent agricole („de tip vechi") ale epocii moderne timpurii[82]. Se pune însă întrebarea în ce măsură sporul producţiei cerealiere a fost determinat de cererea de cereale pentru export. În absenţa unui studiu care să calculeze riguros ponderea diverşilor factori în

creşterea producţiei agricole româneşti din secolul al XIX-lea, ne vom mulţumi cu câteva observaţii generale. Astfel, este clar că interesul de a vinde cereale exportatorilor a motivat acţiunile multor mari proprietari şi arendaşi. Faptul este vizibil încă de timpuriu, prin strădaniile pentru răspândirea culturii grâului de toamnă în anii 1830-1840[83]. Pe de altă parte, pentru majoritatea producătorilor direcţi exportul era o realitate îndepărtată, iar asigurarea consumului propriu prioritară, urmată de nevoia acoperirii obligaţiilor către stăpânul de moşie şi către stat. Preocuparea pentru autoconsum şi sporul demografic au avut deci un rol important în creşterea producţiei cerealiere. Populaţia teritoriilor care au intrat în componenţa Vechiului Regat a crescut de la ceva mai mult de 2 milioane în 1800, la peste 2,5 milioane de locuitori în 1830, circa 3,9 milioane de locuitori în 1860 şi circa 7,7 milioane de locuitori în 1915. Dacă ne vom raporta numai la perioada 1830-1914, atunci avem o creştere de circa trei ori a populaţiei şi de circa 10 ori a producţiei cerealiere. În mod evident, **sporul demografic şi cererea la export s-au potenţat reciproc** în a determina profilul cerealier al economiei româneşti din secolul al XIX-lea.

Capacitatea de export cerealier a crescut deci considerabil în România secolului al XIX-lea. Cea mai mare parte a acestui spor a fost realizată însă relativ târziu în cursul acestui secol. Or, perioada cea mai profitabilă pentru exporturile de cereale au fost anii 1846-1873. După această dată, preţurile de pe pieţele occidentale au scăzut dramatic[84], cazul extrem fiind Marea Britanie (principalul importator european), unde în 1891-1895 mai aveau doar 51% din nivelul mediu al anilor 1871-1875[85]; redresarea care a urmat după 1895 a fost doar parţială, până în 1914 preţurile occidentale nemaiatingând nivelurile de dinainte de 1873. Or, în perioada de preţuri ridicate exporturile româneşti de cereale, deşi au cunoscut o tendinţă crescătoare, nu au depăşit nivelul de un milion de tone anual. Acest prag a fost depăşit abia în 1878, când preţurile începuseră deja să scadă. Cu alte cuvinte, din cauza incapacităţii de a-şi spori suficient de rapid producţia, **România a exportat cantităţile cele mai mari de cereale în condiţiile unei conjuncturi relativ defavorabile**. Mai mult, în timp ce alte state au răspuns noilor condiţii prin scăderea exporturilor de cereale şi orientarea spre alte produse de export, România a continuat să-şi accentueze orientarea cerealieră şi după 1873.

Preponderenţa în creştere a cerealelor s-a reflectat şi în structura exporturilor. În 1833 cerealele reprezentau, din punct de vedere valoric, numai circa o şesime din exporturile Ţării Româneşti, plasându-se în urma exporturilor de animale vii, care asigurau circa o jumătate din valoarea totală[86]. Raportul s-a schimbat rapid, iar de la mijlocul anilor 1840 avem o clară preponderenţă a exporturilor de cereale. Statisticile moldoveneşti, mai complete decât cele ale Ţării Româneşti, documentează clar această mutaţie. Astfel, în anii 1847-1859 cerealele au reprezentat 73% din exporturi, iar animalele şi produsele animaliere au scăzut sub 20%[87]. **Primatul cerealelor în cadrul exporturilor româneşti** a continuat neştirbit în toată perioada de până la primul război mondial. Deşi la un moment dat au crescut şi exporturile de lemn şi cele de petrol şi produse petroliere, cerealele au continuat să dea peste două treimi din valoarea

exporturilor în aproape toţi anii de până la începutul primului război mondial, ponderea ajungând însă uneori şi la peste 80%[88].

Un aspect mai trebuie clarificat. În cultura română a bântuit ideea că România a fost „grânarul Europei”. Această idee a fost contrazisă de către Victor Axenciuc, care, după ce a trecut în revistă unele dintre cantităţile exportate, a conchis fără drept de apel: „[...] România nu a putut şi nu putea să fie o bază prioritară de aprovizionare cu cereale a Europei, sau, cum a circulat legenda, grânarul Europei”[89]. În ceea ce ne priveşte, am reluat analiza pe baza unui număr sporit de date, iar cifrele la care am ajuns confirmă evaluarea lui Victor Axenciuc. Exporturile româneşti de cereale au reprezentat sub 10% din importurile europene în anii 1854-1858[90], circa 10,3% în 1871-1875, 12,8% în 1891-1895 şi 12,7% în 1911-1913[91]. Ponderea relativ modestă a cerealelor româneşti în aprovizionarea Europei industrializate contrastează cu rolul lor crucial în exporturile româneşti şi în general în funcţionarea economiei şi societăţii româneşti; acest contrast reflectă însă caracterul periferic al integrării României moderne în economia mondială a secolului al XIX-lea.

II.2.4. Impactul Occidentului? Structura socială din Vechiul Regat

Structura socială a cunoscut importante prefaceri în secolul al XIX-lea. La începutul secolului, Principatele Române erau societăţi segmentate în stări juridice distincte. Principalele categorii sociale erau ţăranii (care constituiau majoritatea populaţiei), boierii, clerul, orăşenii şi robii ţigani. Diferenţieri existau şi în rândurile fiecăreia dintre aceste categorii, unele fiind fixate juridic, altele doar izvorâte din realităţi sedimentate în timp. Vom menţiona doar două aspecte aici. Primul priveşte ţărănimea. După reformele de la mijlocul secolului al XVIII-lea, ţăranii erau în principiu liberi juridic. Unii aveau şi pământ propriu, mai ales în zonele de deal şi de munte; unii trăiau însă pe moşii boiereşti sau mănăstireşti, fiind dependenţi economic şi social de stăpânii respectivelor şi robii ţigani. Diferenţieri existau şi în rândurile fiecăreia dintre aceste categorii, unele fiind fixate juridic, altele doar izvorâte din realităţi sedimentate în timp. Vom menţiona doar două aspecte aici. Primul priveşte ţărănimea. După reformele de la mijlocul secolului al XVIII-lea, ţăranii erau în principiu liberi juridic. Unii aveau şi pământ propriu, mai ales în zonele de deal şi de munte; unii trăiau însă pe moşii boiereşti sau mănăstireşti, fiind dependenţi economic şi social de stăpânii respectivelor domenii. Al doilea aspect priveşte boierimea. Aceasta s-a străduit să-şi solidifice deosebirea faţă de restul societăţii şi pentru aceasta a acceptat chiar şi codificările domneşti care legau statutul boieresc de exercitarea unei dregătorii; totuşi, în primele decenii ale secolului al XIX-lea mai mulţi domni au vândut masiv ranguri boiereşti, ceea ce a facilitat mobilitatea socială ascendentă a unor noi îmbogăţiţi (denumiţi în epocă „ciocoi”), care au concurat cu boierii de viţă mai veche. Constituirea statului modern a presupus şi eliminarea împărţirii pe stări: în 1847 a fost abolită robia ţiganilor, iar rangurile boiereşti au fost eliminate prin Convenţia de la Paris din 1858. Deşi după această dată societatea era alcătuită din cetăţeni

având principial drepturi egale, elementele de stratificare s-au menţinut, iar în unele privinţe chiar s-au accentuat. Sistemul de vot cenzitar, statuat prin Constituţia din 1866, este doar un exemplu pentru această diferenţiere, care menţinea într-o situaţie de inferioritate socială cea mai mare parte a populaţiei ţării. Acest fapt este valabil atât pentru ţărănime, care a continuat să formeze circa 80% din populaţia ţării chiar şi la începutul secolului XX, cât şi pentru o parte din populaţia în creştere a oraşelor.

Transformările din structura socială a oraşelor au fost influenţate masiv de procesul de conectare a societăţii româneşti la Occident. În secolul al XIX-lea oraşele româneşti au crescut mai mult decât aşezările rurale; totuşi, ponderea lor în ansamblul populaţiei nu a depăşit 20% înainte de primul război mondial[92]. Creşterea a fost foarte inegală, cel mai mult evoluând capitalele Bucureşti şi Iaşi (acesta din urmă stagnând însă după pierderea statutului de capitală în 1862), oraşele-porturi şi câteva noi centre industriale, în timp ce multe alte aşezări urbane au stagnat[93]. Potrivit lui Leonida Colescu, cea mai mare parte a sporului populaţiei oraşelor s-a datorat nu natalităţii proprii a acestora, ci mai ales fluxului migrator, iar în cadrul acestuia imigranţii veniţi din afara ţării au depăşit numeric sătenii mutaţi la oraş[94]. Această observaţie este de natură să ne reamintească faptul că România secolului al XIX-lea a fost o ţară de imigraţie şi că aici s-au stabilit nu numai un număr considerabil de transilvăneni şi evrei galiţieni, ci şi mulţi specialişti şi muncitori calificaţi veniţi din diverse părţi ale Europei Apusene şi Centrale. Rolul acestor imigranţi a fost considerabil atât în prefacerea peisajului urban, cât şi în asigurarea funcţionării statului modern şi a economiei Vechiului Regat. Cu aceasta atingem o altă problemă: modificarea echilibrelor în interiorul societăţii urbane. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, categoriile cele mai numeroase ale populaţiei urbane fuseseră alcătuite de meşteşugari şi negustori. Aceste două categorii au rămas importante şi în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dar au cunoscut totuşi serioase dificultăţi economice şi sociale din cauza competiţiei exercitate de industria modernă de factură occidentală şi de imigranţi. Relativa plafonare şi situaţia materială precară a multora dintre micii meşteşugari urbani au făcut ca mulţi analişti să ia în considerare un anumit deficit al potenţialului burghez al oraşelor româneşti din secolul al XIX-lea. Problema poate fi analizată pe două niveluri. Unul priveşte acapararea unei părţi a funcţiilor economice urbane de către imigranţi, mai ales de către evrei, care, potrivit Constituţiei din 1866, au fost lipsiţi de posibilitatea dobândirii statutului de cetăţeni şi au continuat să fie discriminaţi de facto şi după revizuirea articolului 7 în 1879; în felul acesta, deficitul burghez este o funcţie a structurii etnico-naţionale a burgheziei economice, care ar fi fost în mare măsură străină de corpul social al naţiunii române. Cel de-al doilea nivel de analiză porneşte nu de la diferenţierile etnico-naţionale, ci de la rolul de ansamblu al burgheziei economice, care pe ansamblu s-a văzut eclipsată de ascensiunea altor categorii burgheze, şi în primul rând de birocraţie. Carierele în aparatul de stat au exercitat o atracţie crescândă de-a lungul secolului al XIX-lea, generând un proces semnificativ de abandonare a tradiţiei afacerilor de familie de către mulţi dintre cei mai promiţători descendenţi ai negustorilor din prima jumătate a acestui secol. Această

schimbare a traseelor sociale a alimentat sporul considerabil al birocraţiei, mai ales după constituirea statului modern[95]. Desigur, în cadrul birocraţiei îşi găseau locul atât marii funcţionari, cât şi un număr mare de angajaţi mărunţi. Această diversitate se regăseşte şi la nivelul celorlalte categorii care formau populaţia urbană: un număr relativ mic, dar prosper şi dominator, de moşieri stabiliţi la oraş, un număr încă mic, dar totuşi în creştere, de liber-profesionişti, un număr mai mare, dar încă nu dominant, de muncitori industriali, precum şi destui servitori şi oameni veniţi să-şi găsească un rost la oraş, inclusiv tineri veniţi la studii liceale în capitalele de judeţ sau universitare la Bucureşti sau Iaşi.

În tot secolul al XIX-lea, cea mai mare parte a populaţiei României a trăit la sat. De aceea, **structura socială rurală** a avut un rol central în istoria modernă a României. În lumea satului, evoluţia socială a fost dramatică. Deşi mulţi ţărani au primit pământ prin reforma agrară din 1864 şi prin mai multe alte legi de împroprietărire din anii ce au urmat, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi în primii ani ai secolului XX toate anchetele economico-sociale consemnează situaţia catastrofală în care trăiau locuitorii satelor. Astfel, majoritatea ţăranilor aveau pământ puţin şi trebuiau să lucreze în condiţii oneroase pe moşiile marilor proprietari, casele construite din pământ şi nuiele erau mai numeroase decât cele din materiale mai durabile (lemn, piatră sau cărămidă), mortalitatea infantilă era foarte mare, nivelul de alfabetizare era unul dintre cele mai scăzute din Europa, iar pelagra şi alcoolismul făceau ravagii[96]. Victor Axenciuc sintetizează sever această situaţie: „Niciodată în istoria modernă a ţării *prăpastia şi contradicţia* dintre mersul spre *progres economic* şi urban al oraşului *şi înapoierea socială şi culturală*, uneori vecină cu mizeria, a satului nu *s-au adâncit* atât de mult ca în a doua jumătate a secolului al XIX-lea” (s.n.)[97].

Potrivit majorităţii istoricilor, cauza principală a tuturor neajunsurilor era polarizarea la nivelul proprietăţii agricole, respectiv ponderea mare a moşiilor şi numărul mare al ţăranilor cu prea puţin pământ.

Tabelul II.4. *Structura proprietăţii funciare cultivabile (1905)*[98]

Categoria de mărime (ha)		% proprietăţi	% suprafaţă
< 10 ha		95,40	40,29
din care[98]	< 3	43,86	8,71
	3-5	33,28	17,15
	5-10	18,26	14,53
10-50		3,71	8,89
50-100		0,25	2,13
100-500		0,41	10,43
> 500		0,23	38,26

Sursa: Axenciuc: II, 111-115.

Contrastul dintre cei circa 5.000 de mari proprietari, care deţineau peste jumătate din suprafaţa agricolă a ţării, şi cei peste 85% dintre ţărani

care aveau mai puţin de cinci hectare de pământ, este cheia raporturilor agrare din Vechiul Regat. Deşi nu toţi ţăranii lipsiţi de pământ sau cu prea puţin pământ au intrat în relaţii contractuale cu moşierii, se apreciază că în jur de 50-60% dintre ţărani au trebuit să ia în arendă pământ de la marii proprietari. Raporturile de exploatare instituite între cele două categorii sociale sunt evidenţiate şi de **înrăutăţirea, pentru ţărani, a termenilor contractelor de învoieli agricole**. Din multitudinea informaţiilor ce reflectă acest proces[99], oferim doar un exemplu. Potrivit calculelor de epocă, faţă de anul 1870 (=100) preţul calculat în bani al arenzii unui hectar de pământ arabil a ajuns în 1906 la indicele 269,5, iar cel al unui hectar de păşune chiar la 274,1, în timp ce indicele preţului în bani al unei zile de clacă a crescut la numai 135,7[100]. Aceasta înseamnă că, pentru un hectar de pământ arabil, un ţăran trebuia să lucreze în medie 20 de zile în 1870 şi 40 de zile în 1906; pentru un hectar de păşune el trebuia să lucreze 15 zile în 1870 şi aproape 31 de zile în 1906. Dacă avem în vedere faptul că peste 60% dintre ţărani trebuiau să arendeze mai mult de două hectare pentru a putea asigura subzistenţa familiilor lor, atunci avem o imagine mai clară a măsurii în care la începutul secolului XX ei ajunseseră să muncească în folosul marilor proprietari.

Acest sistem social, pentru care Constantin Dobrogeanu-Gherea a folosit termenul plastic *neoiobăgie*, era oneros pentru ţărani şi a devenit o mare problemă pentru dezvoltarea în continuare a României. Răscoalele ţărăneşti, mai ales cea din 1907, au zguduit întreaga societate românească şi au arătat că această direcţie de evoluţie nu mai putea fi susţinută multă vreme. Înainte de a examina implicaţiile acestui blocaj asupra dezvoltării economice generale a ţării, se cuvine să examinăm cauzele genezei sale. Structura socială polarizată din agricultura României a fost determinată de impactul Occidentului, respectiv de cererea masivă pentru cerealele româneşti, sau de raporturile sociale locale?

Ideea unei supradeterminări a structurii sociale româneşti de către rolul de periferie economică a Occidentului este consistentă cu unele dintre postulatele teoriei sistemului mondial modern. Potrivit acestei teorii, raporturile sociale din periferie sunt deseori structurate într-un mod opresiv pentru producătorii direcţi, care poate merge până la plantaţiile lucrate de sclavi din America sau la sistemul celei de-a doua iobăgii din Europa Răsăriteană[101]. Tentaţia legării deteriorării situaţiei ţărănimii din România secolului al XIX-lea de constrângerile caracterului periferic faţă de Occident este deci relativ mare. Daniel Chirot pare să îndrepte discuţia în această direcţie atunci când afirmă – citându-l pe Georges Balandier – că deposedarea ţăranilor în favoarea unor mari proprietari autohtoni sau străini, pentru a putea extrage maximum de plusprodus agricol, este o caracteristică a economiilor coloniale, printre care clasifică şi Vechiul Regat[102]. El afirmă chiar:

> Schimbările care au avut loc în secolul al XIX-lea ne arată cât de mare este forţa pieţei capitaliste. Europa Occidentală nu a exercitat niciodată un control politic direct asupra Valahiei, aşa cum au făcut-o otomanii. Dar influenţa sa economică a fost suficient de mare pentru a revoluţiona lumea rurală şi a crea o clasă numeroasă de cultivatori aserviţi[103].

Totuşi, analiza lui Daniel Chirot este mult prea nuanţată pentru a susţine ideea că el atribuie integral Occidentului responsabilitatea pentru modul cum a evoluat structura socială a României moderne. Mai radical este în această privinţă Stefan Welzk:

> Calea românească a fost un caz particular pentru această regiune şi epocă [secolul al XIX-lea] şi totodată prototip al unei evoluţii pe care au parcurs-o multe ţări ale Lumii a Treia în secolul XX. O combinaţie specială de elemente feudale şi capitaliste, tradiţionale şi moderne, a declanşat procesul de pauperizarea deseori concomitent cu înlăturarea feudalismului, dar totodată a împiedicat impunerea unor progrese ale productivităţii şi a unei dinamici de creştere stabilă la nivelul economiei naţionale. Odată cu pătrunderea economiei cerealiere orientate spre export s-a format o structură agrară, care a rămas ca atare în liniile ei fundamentale până la sfârşitul primului război mondial. Schimbările pe care le-a cunoscut în această perioadă au condus de fiecare dată la o accentuare evidentă a efectelor ei distructive economic şi social[104].

Alţi autori insistă însă asupra faptului că **responsabilitatea centrală pentru deteriorarea situaţiei ţărănimii a aparţinut factorilor interni** din societatea românească. De altfel, o observaţie de bun-simţ este aceea că nu toate ţările care au fost antrenate în exporturi masive de cereale în secolul al XIX-lea au avut o structură socială atât de opresivă şi polarizată ca Vechiul Regat. Exemple diferite ar putea fi nu numai ţările exportatoare de cereale din lumea extraeuropeană (Statele Unite, Canada, Australia etc.) sau din Europa Apuseană (Danemarca), ci şi ţările balcanice, unde marea proprietate a fost eliminată în procesul constituirii statelor naţionale, prevalând mica proprietate ţărănească. De altfel, majoritatea analiştilor sunt de acord cu faptul că structura socială din Vechiul Regat, deosebit de favorabilă pentru marii moşieri, reprezintă un caz care, fără a fi singular (comparaţii valabile pot fi făcute cu Ungaria, Polonia, chiar şi Rusia), era totuşi extrem în lumea de dinainte de primul război mondial[105].

Există unele deosebiri de păreri cu privire la **etapizarea şi cauzele concrete privind înrăutăţirea situaţiei ţărănimii române**. Cele mai multe controverse privesc perioada regulamentară. În contradicţie cu opiniile care puneau înrăutăţirea situaţiei ţăranilor în legătură cu prevederile favorabile boierimii incluse în Regulamentele Organice, Ilie Corfus a apreciat că „în Ţara Românească, datorită unor împrejurări specifice, dar mai ales rezistenţei clăcăşimii la muncă, Regulamentul organic nu a putut fi aplicat până la 1848 în principalele sale obiective: îngustarea pământului folosit de ţărani, prin distribuţia lui în loturi măsurate şi forţarea lor de a lucra pământul pentru proprietari”[106]; în acest context explicativ, momentul decisiv pentru agravarea situaţiei ţăranilor din Muntenia a fost Aşezământul agrar edictat de Barbu Ştirbei în 1851, care a consfinţit extinderea rezervei şi agravarea clăcii. Alţi istorici, chiar dacă nu au contestat temeinicia cercetărilor lui Ilie Corfus, au minimalizat semnificaţia observaţiilor acestuia. Astfel, Gheorghe Platon a evidenţiat

faptul că în Moldova boierimea a reuşit să-şi constituie rezerve senioriale considerabile încă din secolul al XIX-lea şi a relativizat situaţia din Ţara Românească, considerând că aşa-numitele „învoieli pentru prisoase” au compensat parţial întârzierea cu care boierii au reuşit să mărească rezervele[107]. Dincolo de aceste deosebiri de păreri, este limpede că dezechilibrarea raporturilor agrare în favoarea marilor proprietari şi în defavoarea ţăranilor începuse deja în mod semnificativ înainte de constituirea statului modern prin Unirea Principatelor. Această constatare ne obligă să considerăm nefondată aprecierea deosebit de critică a lui Constantin Dobrogeanu-Gherea, care a considerat că autorii reformei agrare din 1864 – în principal, deşi nenominalizaţi expres, Alexandru Ioan Cuza şi Mihail Kogălniceanu – au fost de rea-credinţă prin faptul că, în loc să opteze fie să împartă tot pământul moşieresc în loturi mari ţăranilor, fie să nu le dea deloc pământ, au ales să distribuie loturi relativ mici, insuficiente pentru supravieţuirea decentă, şi au patronat astfel geneza sistemului hibrid al „neoiobăgiei”, care a condus la supraexploatarea ţăranilor[108]. De fapt, legiuitorii din 1864 erau convinşi că îi protejează pe ţărani de rapacitatea marilor proprietari, iar pentru înfrângerea rezistenţei marilor proprietari au trebuit să forţeze sistemul politic prin lovitura de stat care a instituit regimul de autoritate personală a domnului, pas care a contribuit la compromiterea şanselor lui Alexandru Ioan Cuza de a se menţine o perioadă mai îndelungată pe tron; mai degrabă, autorii reformei agrare din 1864 pot fi acuzaţi de o înţelegere insuficientă a mecanismelor de funcţionare a gospodăriei ţărăneşti şi a condiţiilor necesare pentru modernizarea semnificativă a agriculturii româneşti. Prin reforma agrară din 1864 nu numai că s-a statuat libertatea juridică a ţăranilor şi s-au răscumpărat obligaţiile de natură feudală ale acestora faţă de moşieri, dar ţăranii au şi fost împroprietăriţi cu circa 2,5 milioane de hectare de pământ[109]. Această măsură, pe lângă împroprietăririle mai puţin ample care au avut loc în deceniile următoare, nu a oprit însă procesul de deteriorare a poziţiei ţăranilor în raport cu moşierii. Moşierii au câştigat mai întâi politic prin îndepărtarea lui Cuza în 1866 şi prin instituirea sistemului electoral structurat în colegii care aveau la bază criteriul cenzitar, au câştigat prin legile de învoieli agricole (prima a fost adoptată în 1867), au câştigat apoi pe de o parte datorită capacităţii lor de a controla funcţionarea statului şi a aparatului administrativ la nivel local şi judeţean, iar pe de altă parte datorită creşterii demografice. Rolul factorului demografic în deteriorarea situaţiei ţărănimii din România modernă a fost considerabil. Astfel, dacă în prima fază penuria relativă a forţei de muncă îi favoriza pe ţărani în raporturile cu marii proprietari şi acţiona ca o frână în calea intensificării exploatării, dublarea populaţiei rurale în jumătatea de secol scursă din 1864 până la declanşarea primului război mondial a condus la diminuarea graduală a suprafeţei medii de pământ deţinute de ţărani şi la slăbirea poziţiei acestora în raport cu moşierii şi/sau cu arendaşii. Pe de altă parte, sporul demografic a contribuit la profilarea cerealieră a agriculturii româneşti, la scăderea suprafeţei păşunilor şi a numărului de animale ce revenea unei gospodării, precum şi la deteriorarea capacităţii ţăranilor de a-şi moderniza durabil activitatea economică.

Inechitatea socială şi caracterul exploziv al raporturilor agrare de la începutul secolului XX sunt indubitabile. Legătura lor cu creşterea economică este mai puţin univocă. Astfel, se cuvine observat faptul că pe marile proprietăţi moşiereşti productivitatea muncii a fost mai ridicată decât pe loturile ţărăneşti: în 1912 pe marile exploataţii se recoltau în medie 16,1 hectolitri de grâu şi 21,3 hectolitri de porumb boabe la hectar, în timp ce pe loturile ţărăneşti producţia medie era de numai 14,3 hectolitri de grâu şi 17,1 hectolitri de porumb boabe la hectar[110]; având însă în vedere mediocritatea acestor randamente în context mai larg european, constatarea superiorităţii faţă de micile exploataţii ţărăneşti nu este suficientă pentru a putea considera că marele domeniu moşieresc ar fi fost un vector semnificativ de modernizare agricolă în Vechiul Regat. Celelalte implicaţii economice ale preponderenţei proprietăţii moşiereşti şi ale raporturilor sociale opresive din mediul rural au fost în mod evident defavorabile pentru dezvoltarea economică a României. Un element-cheie este distribuţia pe grupe de venituri a proprietarilor rurali. Situaţia veniturilor funciare impozabile pe anul 1907 atestă faptul că circa 1,2 milioane de ţărani (95,4% dintre proprietari) realizau 40,6% din veniturile totale, tot atât cât realizau 2.248 de mari proprietari (sub 0,2% dintre proprietari)[111]. Un studiu publicat de Nicolae Xenopol în 1909 dă cifre uşor diferite, dar o imagine de ansamblu similară: mai mult de 1,2 milioane de ţărani (reprezentând 98,3% din numărul total al proprietarilor) aveau venituri medii de 95 lei/an, alţi 15.200 de proprietari mijlocii aveau venituri medii de 110 lei/an, 3.410 de moşieri aveau venituri medii de 7.260 lei/an, iar o categorie de circa 2.200 foarte mari proprietari aveau venituri medii de 45.400 lei/an[112]; aceasta înseamnă că aproximativ 0,5% dintre proprietarii de pământ din mediul rural îşi însuşeau 54,3% dintre veniturile realizate în agricultura românească de la începutul secolului XX. Acapararea celei mai mari părţi a veniturilor agricole de câteva mii de familii de mari proprietari a contribuit nu numai la mizeria socială a ţăranilor, ci şi la deteriorarea capacităţii lor de a investi pentru modernizarea activităţii lor economice, agravând deci fenomenele de criză din mediul rural. Pe de altă parte, concentrarea foarte mare a veniturilor a generat o structură a cererii care a privilegiat consumul de produse de lux, deseori importate, şi a inhibat cererea de mărfuri de larg consum, care ar fi putut crea efecte de antrenare la nivelul întregii economii naţionale. Structura socială din lumea rurală se dovedea astfel un **factor de blocaj economico-social**. Ea împiedica nu numai modernizarea agriculturii, ci şi dezvoltarea industriei autohtone, ceea ce explică planurile liberale din preajma începutului primului război mondial de a realiza o nouă reformă agrară. Alan Milward şi S.B. Saul au exprimat deosebit de tranşant rolul nociv al acestei structuri sociale: „Fără a dori să apărăm realitatea hidoasă a României rurale sau să glosăm cu privire la inumanitatea ei, critica fundamentală a acestei societăţi singulare este nu dezagreabilitatea [*unpleasantness*] ei, ci faptul că împiedica procesul de schimbare economică, care ar fi putut aduce o anumită ameliorare”[113].

II.2.5. Realizări şi limite ale modernizării

Transformările suferite de societatea românească în secolul al XIX-lea au fost multiple. Ele au cuprins atât succese, cât şi neîmpliniri. Această **ambivalenţă** nu poate însă constitui o scuză pentru evitarea unei evaluări de ansamblu. Mulţi istorici au tendinţa de a vedea mai ales jumătatea plină a paharului. Chiar şi Victor Axenciuc, unul dintre cei mai severi critici ai neîmplinirilor economice din istoria modernă a României, apreciază că bilanţul secolului al XIX-lea, şi cu precădere al perioadei 1859-1914, a fost esenţialmente pozitiv[114]. Printre elementele pe care el le consideră definitorii pentru succesul tranziţiei de la o societate constituită din stări sociale principial închise spre o societate modernă, stratificată după capacitatea economică şi nivelul de cultură, cu o economie concurenţială în care agenţii economici acţionează motivaţi mai ales de aspiraţia de profit şi acumulare. El enumeră: constituirea unui nou regim social-politic modern, a unui nou cadru legislativ şi instituţional, trecerea de la o economie încă dominată de autoconsum la una predominant marfară, deschiderea accesului populaţiei spre învăţământul general obligatoriu, edificarea temeliilor culturale ale civilizaţiei române moderne, construirea unei infrastructuri moderne, mecanizate, de transport, depozitare şi comunicaţii, întemeierea unor sectoare esenţiale pentru dezvoltarea modernă a economiei – industria mecanizată, băncile şi sistemul de credit, finanţele publice şi alte ramuri ale serviciilor –, precum şi progresele obţinute în procesul de urbanizare şi de dezvoltare modernă a oraşelor. Alţi autori preferă să se concentreze asupra neîmplinirilor modernizării. De exemplu, referindu-se cu precădere la Muntenia, dar cu observaţii care pot fi lesne generalizate la ansamblul Vechiului Regat, Daniel Chirot atrăgea atenţia asupra următoarelor aspecte:

> O mare parte a producţiei era comercializată pe piaţă sau chiar exportată, dar industrializarea avansase foarte puţin, iar ţăranii consumau încă o bună parte din ceea ce produceau. Structura politică era din ce în ce mai centralizată, dar procesul de decizie politică era concentrat în mâinile unei elite restrânse de mari proprietari funciari şi ale birocraţiei, cea din urmă controlată îndeaproape de membrii aceleiaşi elite. Reţeaua feroviară era în continuă dezvoltare, iar Bucureştiul şi principalele oraşe-port adăposteau un număr din ce în ce mai mare de oameni educaţi după model occidental, familiari cu ştiinţa şi tehnologia ţărilor avansate. Dar ţărănimea era mult înapoiată faţă de cea din acele ţări, iar economia rurală se confrunta cu stagnarea tehnologică[115].

În cele ce urmează, nu vom putea analiza în detaliu toate faţetele modernizării din secolul al XIX-lea. Vom încerca totuşi să examinăm succint câteva aspecte pe care le considerăm cruciale pentru evaluarea performanţei economice a României moderne: creşterea demografică, productivitatea agricolă, dezvoltarea industrială şi nivelul de trai.

Populaţia României a crescut considerabil în secolul al XIX-lea. Câteva date cantitative sunt de natură să ilustreze această **creştere demografică**. Astfel, către 1800 Ţara Românească şi Moldova aveau împreună ceva mai mult de 2 milioane de locuitori, iar ansamblul teritoriilor care după 1918 s-au aflat în componenţa României Mari circa

4,5 milioane de locuitori. În preajma primului război mondial, statul român avea o populaţie de 7,7 milioane de locuitori (faţă de situaţia de la începutul secolului al XIX-lea, Moldova pierduse Basarabia, dar se adăugaseră Dobrogea şi Cadrilaterul), iar ansamblul teritoriilor care aveau să formeze România Mare circa 16 milioane[116]. Această creştere, care se împarte relativ echilibrat pe ansamblul secolului al XIX-lea, este superioară mediei europene (pe ansamblul continentului, populaţia a crescut de 2,3 ori în intervalul 1800-1913).

Este imposibil de evaluat univoc **semnificaţia acestei creşteri demografice**. Pe de o parte, ea reflectă un anumit progres realizat de-a lungul secolului al XIX-lea, atât în ceea ce priveşte zăgăzuirea impactului epidemiilor, cât şi creşterea producţiei de resurse alimentare. Înainte de 1800, densitatea redusă a populaţiei contribuise la menţinerea unor structuri arhaice de producţie agricolă, constituind astfel o frână în calea urbanizării şi a creşterii ponderii activităţilor economice neagricole. În cursul secolului al XIX-lea, handicapul derivat din deficitul de populaţie a fost în mare măsură eliminat, dar nu s-a ajuns totuşi la o dezvoltare intensivă a economiei. Pentru a înţelege de ce creşterea numărului de locuitori nu a condus în cazul României la o dezvoltare economică semnificativă, trebuie să avem în vedere câteva dintre caracteristicile sporului demografic. Acesta s-a bazat într-o oarecare măsură pe reducerea mortalităţii (mai ales datorită reducerii impactului epidemiilor) şi pe fluxul migrator (teritoriile româneşti au fost în secolul al XIX-lea un spaţiu de imigraţie netă), dar factorul cel mai important a fost neîndoielnic natalitatea ridicată. În anii 1909/1913, România a avut o natalitate medie anuală de 41,6 nou-născuţi la mia de locuitori, ceea ce o plasa pe locul al doilea la nivel european, după Rusia (44,3‰), dar înaintea altor ţări precum Serbia (38‰), Italia (32,3‰), Germania (29,1‰), Danemarca (26,9‰), Irlanda (23,1‰) sau Franţa (19,1‰)[117]. Această situaţie arăta că România era întârziată în tranziţia către un regim modern de fertilitate controlată, pentru care un prim prag crucial este considerat nivelul de 30 de nou-născuţi la mia de locuitori, nivel atins de Franţa în 1830 şi de Marea Britanie, Danemarca şi Suedia în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea[118]. Întârzierea României este ilustrată şi de situaţia mortalităţii. Cu 25,3 decese la mia de locuitori, România se situa şi din acest punct de vedere înaintea Rusiei (28,5‰), dar sensibil mai rău decât media europeană (21,9‰) şi după ţări precum Serbia (24,5‰), Bulgaria (24,1‰), Italia (20,0‰), Franţa (18,3‰), Irlanda (16,9‰), Germania (16,3‰) sau Danemarca (13‰)[119]. Dacă avem în vedere faptul că rata mortalităţii variase în jurul a 30‰ în anii 1870-1894, scăzuse apoi în ultimii ani ai secolului şi varia în jurul a 25‰ în anii 1901-1915[120], putem conchide că România intrase la sfârşitul secolului al XIX-lea în procesul tranziţiei demografice, dar se afla doar în prima fază a acestuia, şi încă la mare distanţă de finalizare. La aceeaşi concluzie se poate ajunge în ceea ce priveşte speranţa medie de viaţă la naştere, care, în ciuda unei uşoare creşteri în primii ani ai secolului XX, a rămas sub 40 de ani înainte de primul război mondial[121]. Încadrând aceste date în discuţia diferenţiată pe componente ale procesului de **tranziţie demografică**, putem constata faptul că România de dinainte de primul război mondial începuse timid tranziţia mortalităţii spre niveluri moderne, dar nu începuse pe ansamblu

tranziţia spre o natalitate modernă (controlată şi relativ scăzută)[122]. În acest context, creşterea demografică, ce fusese un factor de progres în lumea preindustrială, era tot mai mult un simptom de înapoiere economică şi socială în România sfârşitului secolului al XIX-lea. Această afirmaţie s-ar cuveni susţinută prin studii care să detalieze social şi microregional fenomenul modernizării demografice. Din păcate, asemenea studii sunt abia la începuturi, iar cunoştinţele noastre sunt mai avansate pentru Transilvania decât pentru Vechiul Regat. Analiza detaliată a lui Ioan Bolovan asupra demografiei Transilvaniei înainte de primul război mondial evidenţiază o scădere a mortalităţii perfect comparabilă cu cea a Vechiului Regat (medii între 25-26‰ în 1901-1914) şi o scădere de ansamblu ceva mai mare a ratei brute a natalităţii, care era în preajma primului război mondial de circa 37‰[123]. Detalierea pe unităţi administrative şi pe grupuri etnice evidenţiază faptul că în Transilvania reducerea natalităţii a fost mai timpurie în rândurile populaţiei săseşti, în timp ce atât românii, cât şi ungurii au rămas la niveluri relativ ridicate şi apropiate ale natalităţii[124]; din câte ştim, nu a fost efectuată încă o analiză cu privire la corelaţia dintre controlul natalităţii şi nivelul de prosperitate economică, dar aproape sigur această corelaţie ar fi deja pozitivă la începutul secolului XX (spre deosebire de situaţia inversă, specifică vechiului regim demografic). În fine, dar faptul nu trebuie să ne mire, controlul natalităţii, inclusiv în cadrul cuplurilor căsătorite, s-a manifestat mai timpuriu şi mai accentuat în Banat (şi în teritoriile de la graniţa sudică a monarhiei austro-ungare)[125], ceea ce reflectă constituirea unei corelaţii pozitive între modernizarea comportamentului demografic şi nivelurile de educaţie şi prosperitate economică. Diferenţierea dintre provinciile istorice româneşti evidenţiază faptul că în timp ce Banatul şi unele subregiuni ale Transilvaniei propriu-zise începuse – timid, dar real – procesul de restrângere a natalităţii, care este o componentă crucială a tranziţiei demografice, populaţia din Vechiul Regat era încă victima economică a unei natalităţi ridicate, care conducea la pulverizarea proprietăţilor şi la pauperizare economică.

Creşterea demografică a fost posibilă doar în condiţiile unei creşteri accentuate a producţiei de resurse alimentare şi în primul rând a producţiei cerealiere. Excluzând datele fragmentare existente pentru perioada anterioară anului 1862, vom consemna faptul că în jumătatea de secol dintre Unirea Principatelor şi primul război mondial producţia agricolă realizată în cuprinsul statului român a crescut de aproape 3,7 ori.

Tabelul II.5. *Producţia de cereale în statul român (mii tone)*

Anii	**Total**	Grâu	Porumb	Orz	Ovăz	Secară	Alte cereale
1862-1866	1667,9	532,1	830,3	174.3	26,6	49,7	54,9
1911-1915	6154,3	2207,9	2847,9	558,4	412,7	87,7	39,7

Sursa: Axenciuc: II, 519.

Această creştere s-a datorat în mai mare măsură creşterii suprafeţelor cultivate şi implicit a utilizării forţei de muncă decât sporirii productivităţii. Astfel, suprafaţa cultivată a crescut în aceeaşi perioadă de 2,3 ori (2,22 milioane de hectare în media anilor 1862-1866 şi 5,14 milioane hectare în

media anilor 1911-1915)[126], în timp ce sporul randamentelor la hectar a fost în medie sub 1,6 ori.

Tabelul II.6. *Randamentele cerealiere în statul român (chintale/hectar)*

Anii	Grâu	Porumb	Orz	Ovăz	Secară	Mei
1862-1866	7,5	8,0	6,7	4,3	6,9	6,2
1911-1915	11,5	13,6	10,4	9,5	8,9	8,5

Sursa: Axenciuc: II, 525.

Aceste progrese sunt totuşi apreciabile, plasând România în preajma mediei europene la majoritatea cerealelor[127]. La grâu şi la porumb, randamentele româneşti din ajunul primului război mondial depăşesc chiar media europeană; semnificaţia acestei depăşiri nu trebuie totuşi exagerată, întrucât media europeană este redusă prin ponderea mare a Rusiei, iar comparaţia cu majoritatea celorlalte state europene este mai puţin favorabilă. Astfel, la porumb randamentul mediu din România (13,6 chintale/hectar în media anilor 1911/1915) este net superior celui al Rusiei (10,1 chintale/hectar în media anilor 1908/1912), dar uşor inferior mediei Europei fără Rusia (14 chintale/hectar în anii 1908/1912)[128]. O situaţie similară poate fi întâlnită în cazul grâului.

Tabelul II.7. *Randamentul la grâu în diverse state europene (chintale/hectar, media anilor 1908/1912)*

Austro-Ungaria	12,7
Belgia	25,1
Bulgaria	10.3
Danemarca	31,0
Elveţia	21,5
Finlanda	13,5
Franţa	13,2
Germania	18,5
Grecia	7,0

Italia	9,6
Marea Britanie (inclusiv Irlanda)	21,4
Norvegia	16,6
Portugalia	6,0
România	11,7
Rusia	6,6
Serbia	10,0
Spania	9,4
Suedia	21,2
Ţările de Jos	23,9

Sursa: Bairoch 1999: 106.

Productivitatea agricolă este însă diferită de randamentele la hectar. Astfel, Paul Bairoch insistă asupra faptului că – deşi soluţia ideală ar fi să măsurăm productivitatea în funcţie de toţi factorii implicaţi în producţia agricolă –, în mod practic, criteriul cel mai bun pentru evaluarea productivităţii agricole este calcularea cantităţii de resurse de hrană obţinute în medie de un lucrător de sex masculin activ în sectorul agricol[129] Datele pe care le prezintă el plasează România uşor peste media europeană, dar sub nivelul ţărilor dezvoltate.

Tabelul II.8. *Indici ai productivităţii agricole (milioane de calorii/locuitor de sex masculin activ în sectorul agricol)*

	1800	1860	1890	1910
România	6,0	6,7	10,8	13,9
Media europeană	6,0	8,0	9,1	11,3
Media Europei fără Rusia	6,2	9,1	11,3	14,9
Media ţărilor occidentale dezvoltate	7,1	12,5	18,0	23,4

Sursa: Bairoch 1999: 136-137.

Deşi, după cum recunoaşte şi Paul Bairoch, datele sale au fost obţinute cu preţul unui număr considerabil de aproximări, ele sunt convergente cu informaţiile pe care le avem cu privire la alţi indicatori ai productivităţii agricole. Astfel, dublarea productivităţii agricole măsurate în calorii în jumătatea de secol de dinainte de al doilea război mondial corespunde în linii mari cu dublarea producţiei de cereale pe cap de locuitor, care a crescut de la 409 kg în anii 1862/1866 la 824 kg în 1911/1915[130].

Per total, **progresul productivităţii agricole** nu este neglijabil. Totuşi, dacă îl comparăm cu cel realizat în aceeaşi vreme de alte ţări cu soluri similar de fertile, de exemplu Franţa[131], atunci nivelul productivităţii agricole din Vechiul Regat apare fiind ca mult sub potenţial.

De ce această performanţă desigur nu scăzută, dar totuşi insuficientă? În Europa au avut loc în secolul al XIX-lea **două revoluţii agricole**

distincte[132]. Prima, începută încă din epoca modernă timpurie în Ţările de Jos şi în Anglia, a cuprins eliminarea pârloagei în favoarea plantelor furajere şi a sistemelor complexe de rotaţie a culturilor, ameliorarea seminţelor şi a raselor animaliere, perfecţionarea inventarului agricol şi o mai bună integrare a creşterii animalelor cu culturile de plante. Cea de-a doua revoluţie agricolă modernă a avut drept trăsături principale începutul mecanizării muncilor agricole (mai ales în faza recoltării), folosirea îngrăşămintelor artificiale şi în general trecerea de la un sistem de producţie bazat pe folosirea intensivă a forţei de muncă umane la unul capital-intensiv. Această a doua revoluţie agricolă modernă a început în unele ţări dezvoltate către 1850-1870 şi a continuat în cea mai mare parte a lumii şi în secolul XX. Or, România secolului al XIX-lea a parcurs doar parţial prima revoluţie agricolă modernă şi a început târziu şi pe scară redusă procesul de mecanizare a lucrărilor agricole[133].

La începutul secolului al XIX-lea nivelul tehnicii agricole era deosebit de precar. Asolamentul bienal era forma predominantă de gestionare a terenului agricol, la concurenţă cu asolamentul natural (moina neregulată), iar plugul de lemn cu brăzdar de fier era principala piesă în inventarul agricol[134]. Din anii 1830 **preocupările pentru creşterea producţiei agricole** au început să fie tot mai consistente la nivelul unei părţi a elitelor. În Ţara Românească a fost întemeiată Societatea de Agricultură, iar în Moldova Comisia Centrală de Agronomie şi Economie Rurală. Moşierii au început să angajeze ingineri hotarnici, agronomi şi veterinari, iar la Şcoala de la Sf. Sava şi Academia Mihăileană au fost incluse în program noţiuni de economie agricolă[135]. În Ţara Românească a fost înfiinţată Şcoala naţională de agricultură de la Pantelimon, iar în Moldova au funcţionat trei ateliere mari de confecţionat unelte şi maşini agricole[136]. Nu în cele din urmă, impulsuri de perfecţionare au venit atât de la negustorii exportatori, cât şi de la vârful societăţii, atât contele Kiseleff în perioada cât a fost guvernator al Principatelor, cât şi domnii regulamentari arătând un interes concret pentru sporirea productivităţii agricole. În pofida acestor deschideri, efectele au fost modeste. Un exemplu: în 1839 deputaţia comercială din Brăila a înaintat Vorniciei din Lăuntru mai multe propuneri, vizând selecţionarea seminţelor, interzicerea depozitării grânelor în gropi de pământ şi construirea de coşare pentru cereale şi pătule pentru porumb strâmte şi lungi, ca în Moldova, obligarea arendaşilor de a dijmui grânele imediat după recoltare, astfel încât acestea să nu se deterioreze pe câmp etc.; Vornicia din Lăuntru şi-a însuşit aceste propuneri, le-a transmis în judeţe, dar impactul concret a fost mediocru, iar tehnicile şi practicile vechi au persistat încă multă vreme[137]. Dacă eforturile unora dintre membrii generaţiei paşoptiste de a asigura o difuzare a practicilor agricole mai avansate sunt evidente, având însă o eficacitate redusă, odată cu separarea mai clară a proprietăţilor după 1864, asiduitatea preocupărilor de acest fel pare să fi scăzut la nivelul elitelor[138]. Constantin Garoflid afirmă fără echivoc: „Nici unul dintre conducătorii politici, aleşi ai votului obştesc, n-a încercat să dea poporului educaţia muncii”[139]; chiar dacă această afirmaţie prea categorică este probabil exagerată, ea reflectă destul de bine lipsa interesului mai larg pentru perfecţionarea activităţii productive a ţăranilor.

Desigur, guvernanţii erau conştienţi de însemnătatea centrală a agriculturii, şi mai ales a culturilor cerealiere, pentru economie, pentru societate în ansamblu şi de asemenea pentru finanţele statului. De aceea, ei cereau deseori informaţii, iar raportările din teritoriu formează bogate fonduri arhivistice. Totuşi, ceea ce uimeşte este nivelul destul de general al intervenţiilor ministeriale, concentrarea pe problemele învoielilor agricole şi **absenţa aproape completă a preocupărilor concrete legate de productivitate**. Aspectele practice erau mult mai frecvent aduse în discuţie de instanţele de la nivel local sau judeţean. Desigur, multe dintre probleme, fie ele conjuncturale (efectele unor epizootii sau ale unor recolte proaste) fie ele cvasipermanente (accesul ţăranilor la credite ieftine) erau greu solubile, fiind eficient blocate de marii proprietari, interesaţi să menţină presiunea economică asupra ţăranilor pentru a putea dispune de forţă de muncă ieftină pentru moşiile lor. În aceste condiţii, nu trebuie să ne mire faptul că propuneri precum înfiinţarea de depozite de rezervă la nivel comunal sau judeţean, sau acordarea unor ajutoare financiare pentru ca ţăranii să-şi poată reface efectivele de animale au fost fie blocate cu totul, fie amânate, fie golite de conţinut. Exemplare sunt şi relativ puţinele dezbateri şi propuneri de la nivel judeţean care au inclus aspecte ale productivităţii agricole. Aceste dezbateri au avut loc mai ales în anii 1875-1878, după ce scăderea preţurilor mondiale după 1873 pusese în evidenţă slaba productivitate a producătorilor agricoli români. În consecinţă, mai multe consilii judeţene (Dolj, Gorj, Tecuci etc.) au evidenţiat nevoia de a evita concentrarea prea mare pe grâu şi porumb, de a cultiva cu precădere alte plante, considerate mai rentabile (orz, secară, mei, rapiţă) şi de a revitaliza creşterea animalelor pentru export. La nivelul soluţiilor concrete, se solicitau îmbunătăţirea selecţiei seminţelor şi a raselor de animale, întemeierea unor şcoli agricole sau a unor ferme-model la nivel judeţean şi chiar împărţirea de premii pentru agricultorii care aplicau cele mai bune metode de cultivare. Per total însă, discuţiile s-au dovedit sterile, pe de o parte din cauza slabei focalizări, şi pe de altă parte din cauza faptului că evenimentele dominante la nivel naţional (războiul din 1877-1878, apoi dezbaterile legate de revizuirea articolului 7 din Constituţia din 1866 şi de problema acordării cetăţeniei pentru evrei) nu au contribuit la concentrarea spre soluţii practice, ci mai degrabă la înceţoşarea problemelor printr-o retorică naţionalistă tot mai puternică. În aceste condiţii, s-au făcut foarte puţin pentru ameliorarea situaţiei, iar într-o perioadă de declin mondial al preţurilor cerealiere, când o ţară precum Danemarca, după unele ezitări, s-a reorientat spre exportul de produse agricole şi animaliere superior prelucrate, România şi-a accentuat orientarea cerealieră, iar producătorii agricoli au încercat să-şi menţină veniturile vânzând cantităţi mai mari de cereale la preţuri mai mici. Este adevărat, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi în primii ani ai secolului XX se poate observa apariţia mai multor **organizaţii** care îşi propuneau ridicarea nivelului agriculturii româneşti (Societatea Centrală Agricolă – 1889; Societatea Agrară – 1900; Uniunea sindicatelor agricole – 1912; Societatea Naţională de Agricultură – 1912)[140]. Deşi impactul acestor organizaţii este greu de evaluat, s-au obţinut unele progrese ale randamentelor cerealiere şi ale productivităţii; este însă de remarcat

faptul că aceste progrese au fost mai mari pe marile domenii, îndeosebi pe cele cultivate în regie de proprietari sau de arendaşi, şi mai reduse în cazul micilor exploataţii agricole. Astfel, în 1909/1913 randamentele medii anuale la grâu au fost de 13,7 chintale la hectar pe marile proprietăţi faţă de 12 chintale la hectar pe micile proprietăţi, la porumb de 15,3 chintale la hectar faţă de 12,5 chintale la hectar, iar la orz de 11,5 chintale la hectar faţă de 9,7 chintale la hectar[141]. **Maşinile agricole** au început şi ele să fie utilizate tot mai mult, dar majoritatea erau concentrate pe marile domenii[142]. În cifre absolute, sporul este apreciabil, îndeosebi la nivelul maşinilor de treierat, al semănătorilor şi secerătorilor. Astfel, numărul maşinilor de treierat (şi al locomobilelor necesare funcţionării acestora) a crescut de la 156 în 1865 la 5.934 în 1913; în acelaşi an erau folosite şi 144 de tractoare, precum şi un număr neprecizat, dar considerabil, de semănători şi secerători[143]. Dacă încercăm însă să evaluăm măsura în care lucrările agricole erau mecanizate, atunci vom constata că la începutul secolului XX maşinile asigurau peste 90% din activitatea de treierat de pe marile domenii, şi numai 20-30% din lucrările de semănat şi recoltat păioase, restul lucrărilor de pe domenii şi covârşitoarea majoritate a celor de pe loturile ţărăneşti efectuându-se manual[144]. Pe lângă comparaţiile cu numărul de maşini agricole folosite în alte ţări europene[145] şi constatarea că înainte de primul război mondial consumul de îngrăşăminte artificiale era practic nul[146], aceste date sunt suficiente pentru a ne îngădui să conchidem că **România nu începuse decât foarte incomplet să realizeze cea de-a doua revoluţie agricolă modernă**.

În plus, accentul prea mare pe cereale a creat serioase probleme celorlalte componente ale producţiei agricole. Cea mai gravă a fost **blocarea creşterii efectivelor de animale domestice**, atât în termeni absoluţi, cât şi în raport cu populaţia.

Tabelul II.9. *Efectivele principalelor animale domestice în Vechiul Regat (mii capete)*[147]

Anul	Cabaline	Bovine şi buvaline	Porcine	Ovine	Caprine	Păsări
1860	382	1.759	674	4.825	374	?[148]
1870	444	1.925	819	4.869	244	8.090
1880	517	2.215	882	4.743	231	8.560
1890	658	2.521	970	5.067	212	10.020
1900	864	2.545	1.102	5.655	233	11.160
1910	825	2.667	1.021	5.269	187	12.890
1914	1.071	2.520	1.066	5.426	192	14.480

Sursa: Axenciuc: II, 415-416.

Observăm faptul că singurele specii al căror număr a crescut pe întregul interval de timp până la primul război mondial au fost cabalinele şi păsările de curte. În cazul bovinelor, creşterea s-a oprit pe la 1890, iar în cazul porcinelor şi ovinelor către 1900. Era şi acesta un semn că extinderea suprafeţelor cultivate lăsa tot mai puţin loc pentru păşuni, iar

cultivarea plantelor furajere era cu totul insuficientă pentru a îngădui sporirea în continuare a efectivelor de animale.

Tabelul II.10. *Efectivele de animale în raport cu păşunile, fâneţele şi suprafaţa arabilă*

Anul	Păşuni şi fâneţe/ vită mare etalon (ha)	Suprafaţă arabilă/vită de muncă (ha)
1860	1,19	1,76
1890	0,52	3,38
1911	0,45	3,58

Sursa: Axenciuc: II, 432.

În contextul creşterii de ansamblu a populaţiei, numărul animalelor pe cap de locuitor a scăzut considerabil la bovine (34 în media anilor 1911-1915 faţă de 45 în anii 1860), ovine şi caprine (laolaltă 75 în anii 1911-1915 faţă de 127 în 1862-1866), şi ceva mai puţin dramatic la porcine (14 în 1911-1915 faţă de 18 în 1862-1866)[148].

Este timpul să sintetizăm, şi pentru aceasta vom folosi informaţiile referitoare la valoarea producţiei agricole, vegetale şi animaliere, din perioada 1860-1914.

Tabelul II.11. *Valoarea producţiei agricole (lei aur/locuitor)*

	Producţia vegetală	Producţia animalieră	Total
1862-1866	111	92	202
1867-1871	135	95	230
1872-1876	132	92	224
1877-1880	152	91	243
1881-1885	145	89	234
1886-1890	169	86	256
1891-1895	173	83	256
1896-1900	155	78	233
1901-1905	172	81	253
1906-1910	168	74	242
1911-1915	170	72	242

Sursa: Axenciuc: II, 823.

Datele de mai sus indică atât modificarea raportului vegetal-animalier în favoarea producţiei vegetale (preponderent cerealieră) de la 55:45 la 70:30, cât şi faptul că valoarea pe locuitor a ambelor tipuri de producţie s-a plafonat înainte de 1914. Există însă un decalaj cronologic, precum şi o diferenţă de amplitudine în evoluţia/involuţia lor. Astfel, scăderea valorii producţiei animaliere pe cap de locuitor a fost aproape neîntreruptă după 1871, în timp ce în cazul producţiei vegetale observăm o plafonare abia

după 1905. Studiile referitoare la agricultura din secolul al XIX-lea ne indică faptul că cele două linii de evoluţie erau corelate. Robert Price a sintetizat astfel acest **mecanism de blocaj** al producţiei agricole: penuria resurselor de hrană pentru animale şi condiţiile precare în care acestea erau ţinute au făcut ca animalele de muncă să fie într-o mediocră stare de sănătate şi relativ slabe; aceasta a încurajat folosirea în continuare a instrumentelor de arat uşoare, primitive, ceea ce a făcut ca randamentul să rămână mult sub potenţialul natural al terenurilor agricole; în fine, producţia agricolă a rămas extrem de dependentă de cantitatea de muncă umană investită, ceea ce a limitat capacitatea ţăranilor de a-şi diversifica paleta de activităţi economice şi de a acumula capital pentru ameliorarea potenţialului productiv al gospodăriilor lor[149]. Acest cerc vicios este atestat şi în Rusia, şi în părţi ale Franţei centrale şi sudice, precum şi în Europa sudică în ansamblul său. România nu era deci un caz singular în peisajul agricol european de la începutul secolului XX. Pe de altă parte însă, observaţia de mai sus nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere faptul că, aşa după cum indică şi plafonarea valorii totale a producţiei agricole pe cap de locuitor după 1895 şi în contextul unui spor demografic încă puternic, resursele de creştere agricolă începuseră să se epuizeze. Totodată, blocajul în care intrase agricultura Vechiului Regat era amplificat şi de tensiunile sociale din mediul rural, evidenţiate de marea răscoală din 1907.

Dacă în mediul rural progresele modernizării au fost extrem de subţiri, imaginea generală este că succesul a fost mai mare la oraş. De altfel, foarte mulţi dintre observatorii vremii, ca şi dintre analiştii ulteriori, evidenţiază **contrastul sat-oraş** care caracteriza Vechiul Regat. Acest contrast a fundamentat o întreagă teorie a oraşului parazitar, care trăia din exploatarea ţărănimii. Nu vom discuta aici dacă şi în ce măsură este îndreptăţită această teorie. Vom remarca doar faptul că ea a fost împărtăşită atât de observatori contemporani cu evenimentele[150], cât şi de analiştii de mai târziu.

> Deşi ţăranii au contribuit la susţinerea costurilor modernizării, principalii beneficiari au fost locuitorii oraşelor, mai ales cei din clasa conducătoare – şi apoi cei din clasa de mijloc [...] Pentru ţărani modernizarea a însemnat o viaţă mai bună „pentru domnii de la oraş” şi pentru cei puţini de la sate care puteau emigra la oraş[151].

Construcţiile monumentale din capitală şi din alte câteva oraşe întăresc această impresie că modernizarea a reuşit la oraş, şi că sacrificiile reale ale ţărănimii au avut măcar meritul de a permite dezvoltarea unei lumi urbane moderne.

Cu toate acestea, la o privire mai atentă, **bilanţul dezvoltării urbane** este mai puţin spectaculos decât ne-am fi aşteptat. Astfel, procentul populaţiei urbane a crescut de la 6-7% la începutul secolului al XIX-lea la 18,3% în 1912[152]. Aparent, progresul este apreciabil, dar dacă îl privim în contextul general al secolului al XIX-lea el apare oarecum mediocru. Potrivit calculelor lui Paul Bairoch, ponderea populaţiei din oraşe mai mari de 5.000 de locuitori a crescut la nivel european de la 12% în

1800 la 38% în 1914 (iar dacă luăm în calcul toate localităţile cu mai mult de 2.000 de locuitori, ceea ce este mai aproape de felul în care oraşele erau definite în statistica românească, procentajele sunt 16% în 1800 şi 41% în 1914)[153]. În acest context, rata de urbanizare a României a continuat să rămână în secolul al XIX-lea cam jumătate din rata medie europeană, ceea ce înseamnă că decalajul relativ s-a menţinut, iar decalajul absolut a crescut.

De ce această mediocritate a dezvoltării urbane? Urbanizarea din ţările dezvoltate s-a bazat în secolul al XIX-lea pe mai mulţi factori, dintre care vom menţiona amplificarea funcţiilor administrative, politice şi culturale ale oraşelor, sporul productivităţii agricole, care a îngăduit hrănirea unei populaţii neagricole tot mai numeroase, şi mai ales dezvoltarea industriei. Limitele creşterii productivităţii agricole au fost evidenţiate anterior. De aceea, în cele ce urmează vom încerca să schiţăm **bilanţul dezvoltării industriale a României moderne**.

Vlad Georgescu a sintetizat astfel evoluţia industriei româneşti în secolul al XIX-lea: „Ar fi cu neputinţă să nu subliniem cursul net ascendent urmat de industria ţării, în mai puţin de un secol, de la 1831 şi până la 1914; industrializarea, bazată pe ceea ce putea furniza baza de materie primă locală, a urmat o curbă ascendentă continuă, chiar dacă lentă”[154].

După cum vedem din formularea de mai sus, există o parte plină, dar şi una goală a paharului. Astfel, având în vedere nivelul foarte scăzut de la începutul secolului, orice comparaţie brută va evidenţia creşterea, adică partea plină a paharului. Cea mai spectaculoasă creştere o putem constata la elementele pentru care nivelul de la începutul secolului al XIX-lea era zero, de exemplu puterea instalată a motoarelor folosite în industrie. În această privinţă, comparaţia ar fi că de la 0 CP în prima jumătate a secolului al XIX-lea s-a ajuns la 45.212 CP, potrivit anchetei industriale din 1901-1902, şi la 126.666 CP în 1915[155]. La fel de spectaculoasă ar fi o evidenţiere a creşterii extracţiei ţiţeiului: de la sub 200 de tone anual la mijlocul secolului al XIX-lea, la 16.000 tone anual în 1880, 247.000 tone în 1900, circa un milion de tone în 1906 şi 1,848 milioane tone în 1913[156]. Vom reţine din aceste exemple şi faptul că cea mai mare parte a sporului s-a realizat spre sfârşitul perioadei, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea şi mai ales în anii 1901-1915.

În istoriografie, această linie ascendentă este pusă în legătură cu **adoptarea unei politici de încurajare a dezvoltării industriale** după 1885 (trecerea la protecţionism începând cu 1886 şi adoptarea primei legi de încurajare a industriei în 1887). Comparaţiile la nivelul întreprinderilor industriale încurajate susţin această impresie pozitivă: astfel, numărul întreprinderilor industriale susceptibile a fi sprijinite de stat a crescut în 3 decenii de 10 ori (de la 83 în 1886 la 837 în 1915), capitalul de 9,5 ori (de la circa 38 milioane lei în 1886 la 361 milioane lei în 1915) şi producţia anuală de aproape 15 ori (de la circa 40 milioane lei în 1886 la 584 milioane lei în 1915)[157]. La o analiză mai atentă însă, bilanţul este mult mai modest. Victor Axenciuc remarca:

> nici o ramură [industrială] nu era completă sub aspectul compoziţiei tehnico-economice, nu se produceau nici cantitativ, nici sortimental toate bunurile necesare pieţei interne; în medie,

> industria mecanizată acoperea 25-30% din cerinţele de bunuri de consum; o proporţie mai mare, până la 75-80%, asigurau industria alimentară, petrolieră; cea mai mică proporţie revenea ramurilor: textilă, electrotehnică, chimică etc. [...] aproape toate maşinile şi utilajele – 99% – se importau[158].

Eficacitatea protecţionismului vamal în susţinerea industriei româneşti a fost cel puţin discutabilă[159]. În fine, nu trebuie să uităm faptul că marea industrie nu reprezenta decât o parte din totalul activităţii industriale în secolul al XIX-lea[160], tot aici trebuind să mai includem industria casnică şi producţia meşteşugărească, precum şi manufacturile care nu au reuşit să facă trecerea la maşinism; toate aceste ramuri au pierdut în competiţia cu produsele importate şi/sau cu cele realizate de industria mare din ţară, iar declinul lor contrabalansează parţial progresele industriei maşiniste. Având în vedere cele de mai sus, considerăm că, pentru a evalua bilanţul de ansamblu al dezvoltării industriale a Vechiului Regat înainte de 1914, este mai potrivit să comparăm nivelul producţiei româneşti pe cap de locuitor cu cea realizată în alte ţări europene. În lucrările de referinţă folosite la nivel internaţional pentru industria din secolul al XIX-lea putem găsi informaţii referitoare mai ales la producţia de cărbune, petrol, fier, oţel, ţesături de bumbac şi de lână, pânzeturi, lemn, bere şi energie electrică[161]; exceptând petrolul, la toţi ceilalţi parametri, România se plasează mult sub media europeană. Asemenea comparaţii ar fi însă incomplete şi nu ar ţine cont de faptul că în preajma începutului primului război mondial peste 63% din valoarea producţiei industriale din România era dată de doar două ramuri, industria alimentară şi industria chimică (în principal de prelucrarea ţiţeiului)[162]. Din fericire însă, Paul Bairoch a calculat indici ai dezvoltării industriale pentru majoritatea ţărilor europene din secolul al XIX-lea, comparând valoarea producţiei industriale pe cap de locuitor cu nivelul atins de Marea Britanie în anul 1900.

Tabelul II.12. *Producţia industrială pe cap de locuitor (indici raportaţi la Regatul Unit la 1900 = 100)*

	1800	1830	1860	1880	1900	1913
Media europeană	8	11	17	23	33	45
Austro-Ungaria	7	8	11	15	23	32
Belgia	10	14	28	43	56	88
Bulgaria	5	5	5	6	8	10
Danemarca	8	8	10	12	20	33
Elveţia	10	16	26	39	67	87
Franţa	9	12	20	28	39	59
Germania	8	9	15	25	52	85
Grecia	5	5	6	7	9	10
Italia	8	8	10	12	17	26
Norvegia	9	9	11	16	21	31
Olanda	9	9	11	14	22	28
Portugalia	7	7	8	10	12	14
Regatul Unit (Marea Britanie)	16	25	64	87	100	115
România	5	5	6	7	9	13
Rusia	6	7	8	10	15	20
Serbia	5	5	6	7	9	12
Spania	7	8	11	14	19	22
Suedia	8	9	15	24	41	67

Sursa: Bairoch 1982: 294, 330-331.

Desigur, se pot invoca destule argumente împotriva datelor strânse de Paul Bairoch, care de altfel recunoaşte că mai ales pentru anii 1800 şi 1830 are de multe ori doar estimări, şi că rotunjirea cifrelor la nivelul unor procente fără zecimală nu garantează o precizie absolută. Totuşi, informaţiile din acest tabel sunt convergente cu cunoştinţele pe care le avem din alte surse. Astfel, România s-a plasat constant de-a lungul secolului al XIX-lea în ultimul eşalon al ţărilor europene[163], iar desprinderea finală în raport cu celelalte state balcanice s-a datorat în mare măsură avântului industriei petroliere de la începutul secolului XX, determinat la rândul său de afluxul apreciabil al investiţiilor străine în acest sector după adoptarea Legii Minelor din 1895. Mai mult, în ciuda realizărilor şi chiar a unei uşoare recuperări parţiale în anii 1900-1913, **decalajul relativ al României faţă de media europeană s-a agravat**, raportul fiind 1:1,6 la 1800, 1:2,83 în 1860 şi 1:3,46 în 1913.

Am pornit discuţia despre bilanţul dezvoltării industriale de la încercarea de a explica mediocritatea creşterii ponderii populaţiei urbane. Or, este evident că **industria românească de dinainte de 1914 nu a reuşit să fie un factor major de urbanizare**. Astfel, în industria din Vechiul Regat lucrau în preajma începutului primului război mondial circa 110.000 persoane, ceea ce însemna doar circa 3% din populaţia activă a ţării[164]. În aceste condiţii, când forţa de muncă din industrie reprezenta doar circa o şesime din populaţia oraşelor, este clar că acestea, în pofida progreselor înregistrate de unele ramuri industriale, îşi asigurau cea mai mare parte a resurselor economice din comerţ şi servicii, precum şi din funcţiile de centre politico-administrative şi de domiciliu al marilor proprietari funciari, care cheltuiau la oraş veniturile dobândite de pe urma domeniilor lor din mediul rural.

În consecinţă, în timp ce oraşele au cunoscut un anumit boom edilitar, s-au dotat cu edificii publice de prestigiu şi cu servicii publice specifice lumii moderne (gospodărie comunală, transport public, electricitate, telefonie etc.), iar locuitorii lor şi-au modelat consumul după cel al marilor capitale occidentale, atât la nivelul alimentelor, cât şi la cel al vestimentaţiei şi al obiectelor/practicilor de prestigiu, **lumea satelor a rămas oarecum defazată în raport cu modernitatea**. Desigur, şi în mediul rural s-au realizat unele progrese[165]. S-au construit primării şi biserici, uneori şi oficii poştale sau şcoli. Ponderea locuinţelor din piatră a crescut de la 1,8% în 1860 la 9,5% în 1912; totuşi, nu trebuie pierdut din vedere faptul că în preajma primului război mondial 54,5% din locuinţele sătenilor erau încă din pământ şi nuiele. S-a înmulţit numărul locuinţelor cu două sau mai multe încăperi şi s-a îmbunătăţit calitatea acoperişurilor. Pe de altă parte, mulţi săteni au continuat să locuiască în locuinţe cu o singură încăpere sau chiar în bordeie, iar inventarul casnic al majorităţii ţăranilor era extrem de sărăcăcios. Alimentaţia şi starea de sănătate a sătenilor erau deosebit de precare. Locuitorii satelor „trăiau *la limita existenţei biologice*, hrănindu-se prost, cu mămăligă şi zarzavaturi, rareori produse lactate şi carne, fiind măcinaţi de boli şi mizerie” (s.n.)[166].

Constatarea divergenţei dintre sat şi oraş ne obligă să ne întrebăm care a fost **responsabilitatea statului şi a elitelor politice în agravarea situaţiei lumii rurale**, care în fond reprezenta cea mai mare parte a populaţiei României de dinainte de primul război mondial. A fost aceasta rezultatul unei strategii deliberate ce a favorizat oraşul în dauna satului, sau a fost un efect nedorit al unui set de politici slab corelate între ele? Unii istorici insistă să vorbească despre o strategie coerentă de dezvoltare şi modernizare la nivelul elitelor politice româneşti[167]; alţii sunt mai sceptici în această privinţă, dar deosebit de severi cu privire la incapacitatea elitelor de a acţiona în favoarea ţăranilor, chiar şi atunci când au încercat aceasta[168].

Rolul statului s-a materializat atât prin mecanismele sale redistributive, cât şi prin felul cum a reglementat şi a controlat raporturile sociale şi economice, îndeosebi pe cele dintre moşieri şi ţărani. În a doua privinţă, situaţia este clară. Atât prin legislaţia referitoare la învoielile agricole, cât şi prin complicitatea de zi cu zi a administraţiei publice cu stăpânii de moşii şi prin felul în care a intervenit atunci când ţăranii s-au ridicat împotriva regimului agricol existent, statul român a acţionat în cea mai mare parte a perioadei de până la 1914 ca garant al relaţiilor agrare favorabile moşierimii, care drenau veniturile obţinute la sate spre lumea urbană. În ceea ce priveşte funcţia redistributivă a statului[169], situaţia este la fel de clară. Majoritatea veniturilor proveneau din impozitele plătite de săteni, iar cea mai mare parte a cheltuielilor se îndrepta spre oraş, principalele destinaţii fiind funcţionarea aparatului de stat (administraţia, ordinea publică, armata), economia (mai ales investiţiile în infrastructuri moderne – căi ferate, poduri, instalaţii portuare etc. – şi subvenţii pentru industrie), precum şi plata datoriei publice[170].

„Proporţia sumelor cheltuite reflectă priorităţile pe care le acordau statul, guvernele, diferitelor probleme de interes naţional”[171]. Pentru discuţia purtată de noi, problema este dacă felul în care au fost repartizate

cheltuielile a favorizat dezvoltarea economică şi modernizarea României, sau a reprezentat doar o mostră de irosire a resurselor?

Una dintre criticile cele mai surprinzătoare la adresa politicii modernizatoare se referă la un domeniu asupra căruia aparent domnea consensul: **construirea căilor ferate**. Căile ferate au fost aparent unul dintre marile succese ale Vechiului Regat. În retrospectiva statistico-economică apologetică prilejuită de aniversarea a 40 de ani de la venirea pe tron a lui Carol I, Leonida Colescu sublinia: „Cel mai important şi mai puternic instrument de progres, care precum am văzut, a contribuit în cel mai înalt grad la transformarea şi regenerarea economică a României, este drumul de fer”[172]. Progresele erau evidente cantitativ: reţeaua de căi ferate crescuse de la 0 la 3.179 km (la care se mai adăugau aproape 100 km linii de interes particular, mai ales în conexiune cu funcţionarea întreprinderilor), fuseseră construite 338 de staţii de cale ferată, erau folosite 537 locomotive, peste 1.000 de vagoane de călători şi peste 12.000 vagoane de marfă, cu care au fost transportate 6,7 milioane tone de marfă[173]. Cu toate acestea, istoricul german Lothar Maier, care a studiat în detaliu opţiunea României de a construi căi ferate în anii 1860-1870, a ajuns la concluzia că această opţiune a fost nejustificată economic la acea dată. El aduce în discuţie nu numai condiţiile cunoscute ca oneroase ale concesiunii Strousberg (care a avut în vedere construirea celei mai importante dintre linii, Roman-Galaţi-Brăila-Bucureşti-Piteşti-Craiova-Turnu Severin) – preţ kilometric sensibil mai mare decât al altor linii construite în aceeaşi vreme de stat sau de alţi întreprinzători, garantarea unui venit de 7,5% anual în condiţiile în care Rusia garanta în aceeaşi vreme doar 5%[174] –, ci şi faptul că valoarea traficului de mărfuri era prea mică pentru a asigura rentabilitatea reţelei de căi ferate la acea dată, ceea ce a însemnat că statul român a trebuit să plătească nu numai construirea reţelei, ci şi diferenţa dintre costurile de funcţionare şi venitul garantat întreprinzătorilor. Această povară financiară a ajuns în unii ani la 30% din veniturile statului român[175], ceea ce era evident enorm şi ameninţa funcţionarea de ansamblu a statului. Deficitele s-au menţinut până în 1877, când căile ferate au devenit pentru prima dată rentabile datorită plăţilor ruse pentru acoperirea transporturilor de trupe şi materiale necesare în războiul cu Imperiul Otoman[176]. Situaţia financiară a fost agravată de scăderea preţurilor mondiale la cereale după 1873, ca şi de cheltuielile militare din contextul crizei orientale şi apoi a participării României la războiul din 1877-1878. În aceste condiţii, căile ferate, văzute de principele Carol ca un factor ce contribuia la consolidarea puterii militare şi deci reprezenta un pas în direcţia independenţei politice a României, au condus la slăbirea lor financiară şi la apariţia unor complicaţii externe care au periclitat chiar dobândirea independenţei politice în 1877-1878. Acestea nu sunt însă singurele critici ce pot fi aduse construcţiei căilor ferate din România anilor ‘60-’70 ai secolului al XIX-lea. Dincolo de obiectivele politico-militare, căile ferate erau menite, în opinia promotorilor lor, să uşureze afluirea cerealelor româneşti spre porturile dunărene, şi prin micşorarea costurilor de transport să le facă mai competitive pe pieţele occidentale. Efectele construcţiei căilor ferate s-au făcut simţite din acest punct de vedere abia după 1873 (calea ferată Bucureşti-Giurgiu servea mai mult pentru transportul spre capitală al produselor de import),

adică atunci când pentru România ar fi fost mai potrivită o reorientare a politicii sale economice prin renunţarea graduală la exporturile de cereale. În schimb, primele căi ferate au servit deja afluxului de mărfuri de import, contribuind astfel la slăbirea meşteşugurilor şi industriei casnice[177]. Pe de altă parte, în multe ţări europene construirea căilor ferate a stimulat dezvoltarea altor ramuri economice, care au produs materialele necesare reţelei feroviare; în cazul concret al României, aceste efecte de antrenare în amonte nu s-au concretizat decât în foarte mică măsură, deoarece nu numai că majoritatea lucrătorilor calificaţi au fost aduşi din străinătate, dar, după cum se lăuda chiar Strousberg, toate materialele până la ultimul cui au fost importate[178].

Cu toate acestea, critica lui Lothar Maier la adresa opţiunii lui Carol I şi a elitelor româneşti de a construi căile ferate în anii 1860-1870 este excesivă. Este adevărat că această opţiune nu s-a bazat pe o judecată economică solidă, este adevărat că statul român şi majoritatea contribuabililor au plătit mult mai scump decât ar fi fost cazul pentru un proiect de prestigiu al principelui şi guvernanţilor, şi este de asemenea adevărat că avantajele economice au aparţinut mai ales consumatorilor urbani şi marilor proprietari funciari, în timp ce ţăranii, meşteşugarii şi lucrătorii din industria casnică au avut mai degrabă de pierdut[179]. Totuşi, pentru a fi drepţi, scăderea preţurilor la cereale nici nu era în mod normal previzibilă înainte de 1873, şi nici nu putea fi controlată sau zăgăzuită de factorii de decizie din România. Iar afacerile oneroase au însoţit construirea căilor ferate nu numai în România, ci în întreaga Europă şi de asemenea şi în America. Astfel, potrivit aprecierii lui Iván T. Berend şi György Ránki, construcţiile de căi ferate au fost „unul dintre cele mai corupte domenii de afaceri din a doua jumătate a secolului al XIX-lea”[180], iar „afacerea Strousberg”, deosebit de prezentă în memoria istorică românească, îşi găseşte elemente de comparaţie demne de ea în multe alte ţări; de exemplu în felul în care în anii 1866-1872 omul de afaceri Charles Warring a contractat construirea căii ferate Oradea-Cluj-Braşov şi apoi a dus la faliment compania însărcinată cu aceasta[181]. Pe de altă parte, deşi rentabilitatea căilor ferate a fost şi a rămas discutabilă[182], nu trebuie uitat faptul că inginerii, tehnicienii şi muncitorii din domeniul feroviar au constituit în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea unul dintre grupurile profesionale care au contribuit cel mai mult la sporirea nivelului de competenţă tehnologică din statul român. Nu în cele din urmă, date fiind condiţiile natural-geografice ale României, căile ferate tot ar fi trebuit să fie construite. O amânare a construcţiei lor pentru momentul când volumul realist estimat al traficului ar fi îngăduit speranţa unei imediate rentabilităţi nu credem că ar fi fost macroeconomic de preferat; exemplul Serbiei, care a amânat finalizarea primei căi ferate până în 1884, este mai degrabă negativ din acest punct de vedere (vezi *infra*, capitolele II.3.3, II.3.4 şi II.4). Mai degrabă, creşterea economică generală a României ar fi avut de câştigat dacă construcţia căilor ferate s-ar fi realizat mai devreme cu măcar un deceniu, îngăduindu-i astfel să profite mai mult de conjunctura favorabilă pentru exporturile de cereale din perioada de dinainte de 1873; desigur, o asemenea ipoteză este pur teoretică, dar nu strică să ne amintim faptul că în statul român construirea căilor ferate s-a realizat mai târziu atât în comparaţie cu teritoriile româneşti aflate sub

stăpânire austriacă (linia ferată Oraviţa-Baziaş a fost construită în 1846-1854, iar în 1869 fuseseră deja conectate la calea ferată oraşe precum Timişoara, Arad, Oradea, Alba Iulia, fiind totodată în lucru liniile Oradea-Cluj, Simeria-Petroşani şi Alba Iulia-Sighişoara-Braşov, precum şi altele de însemnătate mai mică), cât şi cu Dobrogea otomană, unde calea ferată Constanţa-Hârşova a fost dată în funcţiune încă din 1860[183]. Mai grav, dar oarecum în sens contrar observaţiilor lui Lothar Maier, este faptul că la sfârşitul secolului al XIX-lea România avea o densitate a reţelei de căi ferate mai mare decât a Bulgariei şi Serbiei, dar sensibil mai mică decât cea a Ungariei, pentru a nu mai vorbi de ţările mai dezvoltate ale Europei centrale şi occidentale.

Tabelul II.13. *Densitatea reţelei de căi ferate în diverse ţări europene (1911)*

	km^2 teritoriu/1 km cale ferată	km/100.000 de locuitori
Marea Britanie	9,7	71,3
Belgia	6,3	63,0
Franţa	13,2	103,7
Germania	8,7	95,5
Danemarca	10,4	133,9
Suedia	32,3	252,5
Italia	15,7	53,1
Ungaria	15,7	110,0
România	37,7	34,3
Bulgaria	51,2	32,6
Serbia	50,0	44,6
Grecia	41,7	59,8
Rusia	324,2	42,3

Sursa: Berend, Ránki 1982: 100.

Luând în considerare modestia efectelor de antrenare asupra economiilor locale, precum şi facilitarea concurenţei pe care mărfurile industriale de import o făceau producţiei meşteşugăreşti şi manufacturiere, Iván T. Berend şi György Ránki apreciau că în ţările balcanice construcţiile de căi ferate nu au avut aceleaşi funcţii economice stimulatoare ale creşterii economice, ci au fost „pentru o vreme atât un simptom, cât şi o cauză a înapoierii economice”[184]. În ceea ce ne priveşte, fără a nega justeţea observaţiilor de mai sus, considerăm că pentru o ţară precum Vechiul Regat soluţia nu ar fi fost renunţarea la construirea căilor ferate, ci doar construirea lor mai economicoasă şi mai clar legată de nevoile de dezvoltare economică a ţării. De altfel, şi cei doi autori citaţi mai sus au recunoscut că nu poate fi vorba în nici un caz despre crearea unui sistem de transport supradimensionat, şi că per total căile ferate au avut totuşi un rol pozitiv şi în ţările balcanice, deci inclusiv în România[185].

Pe un plan mai general, discuţia despre căile ferate ridică **problema dacă o altă alocare a priorităţilor economice ar fi putut conduce la rezultate mai bune**. Discuţia este mai degrabă teoretică, deoarece

opţiunile de politică economică ale Vechiului Regat au fost rezultatul firesc al echilibrelor sociopolitice instituite după 1864-1866, astfel încât alte opţiuni de politică economică ar fi necesitat probabil alte constelaţii de putere şi mecanisme decizionale; acestea lipseau însă. Autorii care tind să pună accentul pe latura pozitivă a procesului de modernizare subliniază faptul că „sacrificiile [aduse mai ales de populaţia de la sate], deşi dureroase, au fost necesare, fiind singura soluţie pentru reducerea decalajului faţă de Occident”[186]. Marea problemă este însă dacă rezultatul modernizării a fost suficient de consistent pentru a justifica costurile şi sacrificiile. Or, ritmurile relativ rapide de creştere economică ale României înainte de primul război mondial nu au fost suficiente pentru a reduce decalajele faţă de ţările dezvoltate (vezi *infra* II.3.4). Mai mult, aceste ritmuri nu erau cu adevărat sustenabile pe termen mediu şi lung, nici din punct de vedere economic, şi nici din punct de vedere social. Şi atunci, merită să ne punem întrebarea, bazată şi pe experienţa altor ţări, dacă alte strategii, bazate pe o distribuţie mai echitabilă a puterii economice în interior, nu ar fi avut totuşi şanse mai mari de succes.

*

Până acum, discuţia s-a concentrat de cele mai multe ori asupra teritoriilor intrate înainte de 1914 în componenţa statului român (Vechiul Regat). Se cuvine, înainte de a încheia acest capitol, să includem şi câteva observaţii sumare şi despre **teritoriile româneşti aflate în acea vreme sub stăpânire austro-ungară sau rusă**.

Stăpânirile austriece (din 1867 austro-ungare) au cuprins de-a lungul întregului secol al XIX-lea şi o serie de teritorii locuite de români, dintre care majoritatea au intrat în componenţa statului român abia la sfârşitul primului război mondial. În cadrul monarhiei habsburgice, aceste teritorii – **Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul şi Bucovina** – erau regiuni relativ subdezvoltate[187]. Prin comparaţie cu Principatele Române, aceste teritorii, deşi inegale, aveau la începutul secolului al XIX-lea un nivel de dezvoltare economică superior, materializat prin productivitate agricolă superioară, o rată mai ridicată a urbanizării, un nivel mai mare de valorificare a bogăţiilor subsolului şi un sector prelucrător mai puternic. Dacă Ţara Românească şi Moldova au fost orientate atât înainte de 1800, cât şi în secolul al XIX-lea spre producţia pentru pieţe relativ îndepărtate geografic, în cazul teritoriilor româneşti aflate sub stăpânire habsburgică ponderea polilor de cerere reprezentaţi de oraşe şi de armată a condus spre o dezvoltare mai echilibrată, în care un rol semnificativ a revenit structurilor economice regionale, unele dintre ele angrenând în aceleaşi reţele de diviziune a muncii şi teritorii extracarpatice. De altfel, piaţa Principatelor Române s-a constituit într-un debuşeu semnificativ pentru sectorul meşteşugăresc şi manufacturier din Transilvania, iar rolul său a crescut în secolul al XIX-lea şi a rămas semnificativ până la declanşarea războiului vamal dintre România şi Austro-Ungaria în 1886[188]. Impactul teritoriilor centrale ale monarhiei habsburgice şi al Occidentului a fost şi el substanţial, deşi diferit ca natură faţă de cel al Principatelor. Astfel, dinspre apus au venit în aceste teritorii mai întâi oameni şi cunoştinţe, apoi mărfuri industriale şi capitaluri investite în infrastructură şi în valorificarea bogăţiilor locale. Prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost

caracterizată de continuarea dezvoltării economice pe coordonatele fixate în secolul al XIX-lea: spor demografic, favorizat de îmbunătăţirea preveţiunii medicale a epidemiilor, creştere lentă, dar totuşi semnificativă, a producţiei agricole, eforturi ale autorităţilor de a stimula sectorul manufacturier şi exporturile. Dezvoltarea industrială, semnificativă în Austria şi Cehia încă de pe la 1830, a fost extrem de modestă în partea răsăriteană a monarhiei habsburgice înainte de 1860-1870[189]. Mijlocul secolului al XIX-lea a adus transformări considerabile la nivelul structurilor economice. După zguduirile provocate de revoluţia din 1848-1849, patentele imperiale din 1853-1854 au desfiinţat obligaţiilor de tip feudal şi au impus clarificarea raporturilor de proprietate din mediul rural. Deşi prin acest proces ţăranii au primit o parte din pământ, cea mai mare parte a Transilvaniei şi Crişanei au rămas regiuni dominate de marele domeniu nobiliar[190]. Dacă marele domeniu din Crişana şi nordul Banatului s-a specializat în mare măsură în producţia cerealieră, alimentând industria morăritului din Budapesta – comparată de istorici cu Minneapolisul american[191] – în celelalte teritorii româneşti din Austro-Ungaria agricultura a rămas mult mai diversificată, conservând un rol important creşterii animalelor; deşi cauzele acestei situaţii trebuie căutate mai ales în condiţiile naturale mai puţin favorabile culturilor cerealiere, ca şi în persistenţa preocupărilor tradiţionale de a asigura subzistenţa familiei din producţia proprie, ea a protejat pe producătorii agricoli în perioada de preţuri cerealiere scăzute de după 1873, şi a conferit o relativă stabilitate economică micilor gospodării ţărăneşti. Revoluţia industrială s-a manifestat mai ales prin pătrunderea căilor ferate, prin dezvoltarea mineritului (cărbune, fier, metale neferoase) şi după 1890 a industriei forestiere. Deşi au fost consemnate progrese şi în domeniul industriei prelucrătoare, atât în sectorul textil şi alimentar, cât şi în metalurgie (Reşiţa, Hunedoara), per total, totuşi pe ansamblu eforturile de modernizare tehnică şi de sporire a gradului de prelucrare au rămas modeste. Astfel, după cum remarca John Lampe, „ceea ce a lipsit după 1900 a fost pasul următor în dezvoltarea oricărui complex metalurgic: construcţia de maşini. Marile bănci din Viena şi Budapesta preferau evident să promoveze o asemenea dezvoltare mai aproape de casă. Întreprinderile transilvănene din industria de maşini au rămas în esenţă ateliere de reparaţii, deservind căile ferate sau alte întreprinderi de stat. Regiunea a continuat să importe până la începutul primului război mondial până la 80% din maşini din restul dublei monarhii sau din alte părţi ale Europei”[192]; un declin similar al investiţiilor şi încetinirea progresului tehnic sunt observate şi în sectorul forestier[193], şi în minerit şi metalurgie, ceea ce arată că perspectivele dezvoltării industriale din aceste teritorii erau mai degrabă problematice în cadrul Austro-Ungariei. Calculele realizate de David Good cu privire la ritmurile şi nivelurile de dezvoltare din diversele regiuni ale monarhiei austro-ungare în perioada 1870-1910 evidenţiază şi ele o situaţie complexă. Pe de o parte, în ultimele decenii de dinainte de primul război mondial, regiunile cele mai rămase în urmă din cadrul Austro-Ungariei au avut ritmuri de creştere mai rapide decât ansamblul monarhiei, ceea ce a făcut ca deosebirile de nivel de dezvoltare să se reducă într-o oarecare măsură în anii 1870-1914, iar pe de altă parte decalajele au rămas apreciabile. Astfel, teritoriile austro-ungare care la

sfârşitul primului război mondial au revenit României au avut o rată medie anuală de creştere a produsului intern brut pe locuitor de 1,4%, faţă de 1,3% Cehia şi 1,2% Austria propriu-zisă (dar 1,5% Ungaria în graniţele sale de după Trianon); totuşi, în 1910 produsul intern brut pe locuitor era aici de numai 49,9% din nivelul Austriei propriu-zise, de 58,6% din nivelul Cehiei, şi de 75,7% din nivelul Ungariei propriu-zise[194].

În ceea ce priveşte **Basarabia**[195], aceasta fusese incorporată la Rusia în 1812 şi – exceptând anii 1856-1878 pentru judeţele sudice Cahul, Ismail şi Bolgrad – a rămas sub stăpânire ţaristă până în 1917. La începutul secolului al XIX-lea teritoriile dintre Prut şi Nistru erau relativ slab dezvoltate în raport atât cu restul Moldovei, cât şi cu celelalte teritorii locuite de români. La sfârşitul stăpânirii ruse nivelul de dezvoltare economică al Basarabiei continua să fie mai scăzut şi decât cel din România (Vechiul Regat), şi decât cel mediu din Rusia ţaristă. Aceasta nu înseamnă că nu s-au realizat progrese. Cele mai importante au fost la nivelul creşterii demografice şi al sporului producţiei agricole. Se pierde deseori din vedere faptul că sporul demografic din Basarabia secolului al XIX-lea a fost superior celui din celelalte teritorii româneşti în aceeaşi perioadă. Astfel, populaţia Basarabiei a crescut în anii 1812-1914 de peste 6 ori (de la circa 400.000 de oameni la 2.496.054 locuitori în 1912 şi chiar 2,7 milioane locuitori în 1918), în timp ce pentru ansamblul teritoriilor româneşti media a fost de puţin peste 3,5 ori. Cauzele au fost multiple, de la nivelul mai redus al densităţii iniţiale, care a lăsat mult spaţiu pentru colonizare şi hrănirea unui număr sporit de oameni prin ocuparea unor terenuri anterior slab sau deloc folosite, până la imigraţia evreiască şi la politica de colonizare practicată de autorităţile ruse, care a adus în teritoriile dintre Prut şi Nistru nu numai un număr apreciabil de ruşi şi ucraineni, dar şi bulgari, găgăuzi, germani şi francezi. Sporul demografic a dus la recuperarea decalajului în ceea ce priveşte densitatea medie a populaţiei comparativ cu Vechiul Regat[196]. Producţia agricolă a crescut considerabil, dar în mod predominant extensiv şi într-o structură asemănătoare cu Vechiul Regat, adică dominată într-o măsură tot mai mare de producţia cerealieră. Potrivit lui Victor Axenciuc[197], în anii 1870-1913 suprafaţa cultivată a crescut de trei ori, producţia de aproape patru ori, iar Basarabia a început să conteze tot mai mult ca exportator de cereale (debuşarea cerealelor basarabene spre Odessa fiind facilitată şi de calea ferată spre acest port, dată în funcţiune pe tronsonul Odessa-Chişinău în 1873). Dezvoltarea industrială a rămas modestă, singura ramură ceva mai bine reprezentată fiind industria alimentară. Arhaismul economico-social al Basarabiei este confirmat de structura proprietăţii funciare, dominată de marele domeniu, de productivitatea agricolă modestă, precum şi de mortalitatea infantilă şi analfabetismul mai ridicate chiar decât în Vechiul Regat; o particularitate a Basarabiei este suprapunerea contrastelor economico-sociale dintre sat şi oraş cu falia etnico-naţională, care făcea ca românii locuind cu precădere în mediul rural să fie dublu dezavantajaţi faţă de populaţia amestecată a oraşelor. Ca atare, progresele agro-demografice ale Basarabiei în secolul al XIX-lea au avut un clar caracter recuperator, dar nu au putut conduce la o recuperare de ansamblu a întârzierii în dezvoltarea economico-socială modernă nici faţă de restul României, şi cu atât mai puţin faţă de restul

Europei. Mai mult, posibilităţile de creştere agricolă extensivă se epuizaseră la începutul secolului XX, iar dublul caracter periferic, faţă de zonele centrale ale Rusiei şi faţă de Occident, făcea ca – în condiţiile păstrării aceloraşi structuri economico-sociale – perspectivele de dezvoltare ale Basarabiei să fie mai degrabă precare.

După cum sperăm să fi rezultat din aceste treceri în revistă, luarea în discuţie a teritoriilor româneşti aflate înainte de 1918 în afara statului român nu schimbă în mod esenţial imaginea rezultată din discuţia mai detaliată referitoare la Vechiul Regat.Atât Vechiul Regat, cât şi teritoriile româneşti aflate sub administraţie rusă sau austro-ungară realizaseră unele progrese modernizatoare, dar nu deveniseră cu adevărat societăţi moderne, nu se angajaseră pe calea unei dezvoltări economice susţinute şi pierduseră teren în raport cu rata medie de creştere economică a Europei.

18 Axenciuc 1997: 210.
19 Acesta este chiar titlul dat părţii despre anii 1831-1918 în Georgescu 1992.
20 Titlul capitolului VI în Bulei 1996
21 IR-SC 1998: 194 (capitol de Dan Berindei).
22 De altfel, în introducerea volumului VII din tratatul de istorie al Academiei se precizează foarte clar că „Naţiunea română este, de fapt, subiectul principal al lucrării, ca şi frământata devenire modernă şi mersul către dobândirea cadrului firesc de vieţuire, procese în bună parte împlinite în 1878, urmând însă a fi desăvârşite în noua etapă [...] care s-a încheiat glorios în 1918” (IR: VII/I, XIII – text semnat de Dan Berindei).
23 Constantinescu 1997: 336 (capitol de Nicolae N. Constantinescu).
24 Georgescu 1992: 200.
25 Vezi şi analiza din Iacob, Iacob 1995, mai ales II, 7-20.
26 *Cf.* Constantinescu 1997: 177-385 (capitole de Ioana Constantinescu şi Nicolae N. Constantinescu) şi IR: VII/I, 135-166, 595-631 (capitole de Gheorghe Platon şi respectiv Dan Berindei).
27 Georgescu 1992: 36.
28 O succintă trecere în revistă am realizat în Murgescu 2000a: 2-5. Cu privire la începuturile româneşti ale teoretizării subdezvoltării economice, vezi Love 2002: 53-78.
29 Chirot 2004.
30 Milward, Saul 1977: 453.
31 Senghaas 1982: 201.
32 Vezi, de exemplu, Constantiniu 1999: 233-239.
33 Axenciuc 1997: 203.
34 Georgescu 1992: 202. De observat că pentru Victor Axenciuc contribuţia hotărâtoare la dezvoltarea modernă a României au adus-o ţărănimea şi capitalul extern (Axenciuc 1997: 204).
35 Patapievici 2007: 26-34.
36 Iacob, Iacob 1995 I: 9-10.
37 Russo 1959: 37.
38 Lovinescu 1992: III, 159.
39 Lucrarea clasică despre această problematică rămâne Eliade 1982 (prima ediţie apărută în 1898). Importante nuanţări şi contribuţii noi: Duţu 1981; Berindei 1991.
40 Vezi, de pildă, observaţiile despre „jardinomania” secolului al XVIII-lea în Theodorescu 1987: II, 145-148.
41 Djuvara 1995: 95-138, 305-333.
42 Georgescu 1992: 20.
43 Rachieru 2000: 53.
44 Georgescu 1992: 20.
45 Russo 1959: 308.
46 Cazimir 1985: 71-73.
47 Zane 1980: 219-231.
48 Dobrovici 1934; tabele sintetice în Axenciuc: III, 707-713.

49 Axenciuc III: 618-620.
50 Buşe 1976: 67. Pentru profilul oarecum diferit al importurilor din şi prin Transilvania, vezi Penelea 1973: 45-55.
51 Popovici 1963: 379 (capitol de N. Corivan şi C. Turcu).
52 Ghica 1879: 579.
53 Axenciuc III: 535.
54 Tabele anuale detaliate în Axenciuc III: 384-424. Vezi şi comentariile referitoare la concurenţa făcută de importuri producţiei meşteşugăreşti din România în Zane 1970: 123-152.
55 Am argumentat impactul limitat al Tratatului de la Adrianopol şi faptul că exporturile de cereale către Occident cresc masiv abia de pe la 1860 în Murgescu 2007, unde sunt şi trimiteri la sursele tuturor cifrelor invocate în acest subcapitol.
56 Constantinescu 1991: 88. De altfel, acelaşi autor este inconsecvent, reiterând într-un alt loc aprecierile tradiţionale despre însemnătatea Tratatului de la Adrianopol, care ar fi desfiinţat presupusul monopol comercial otoman şi le-ar fi îngăduit „principatelor să-şi mărească volumul produselor agricole disponibile pentru piaţa europeană” (Constantinescu 1991: 97). Mai interesante sunt informaţiile culese şi comentariile aceluiaşi autor cu privire la faptul că la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea armatele de ocupaţie ruse şi austriece ar fi stimulat producţia cerealieră şi vânzarea cerealelor respective (Constantinescu 1991: 88).
57 Lampe, Jackson 1982: 104.
58 Cernovodeanu 1986: 90-91, 121-123.
59 Buşe 1976: 26, 56.
60 Filitti 1915: 223.
61 Platon 1999: 227-228.
62 Popovici 1963: 344 (capitol de N. Corivan şi C. Turcu); Cernovodeanu 1986: 123.
63 Şi pentru acest deceniu informaţiile disponibile sunt mai bune pentru Moldova, cele mai importante studii fiind Popovici 1963: 380-382 (capitol de N. Corivan şi C. Turcu) şi Buşe 1976: 100 (tabel cu totaluri anuale, care indică exporturi ce au variat între circa 60.000 şi circa 190.000 de tone). Pentru Ţara Românească lipsesc studiile concludente, dar un ordin de mărime poate fi estimat acceptând că exporturile de cereale ale principatului muntean au crescut în anii 1846-1860 mai rapid decât cele ale Moldovei, ajungând de la o relativă paritate la mijlocul anilor 1840 la un raport de 1,5-2:1 la sfârşitul anilor 1850 (raport sugerat şi de informaţiile despre valoarea exporturilor celor două Principate).
64 Axenciuc III: 369-373.
65 Principalele monografii ale celor două porturi în perioada de referinţă sunt Giurescu 1968 şi Buşe 1976. Pentru ansamblul reglementărilor fiscal-vamale, indispensabilă rămâne Băicoianu 1904.
66 Cernovodeanu 1986: 82-88. Mai nou, Ardeleanu 2008.
67 Informaţiile cantitative din acest paragraf se bazează pe datele din Mulhall 1903: 469.
68 Pentru regimul importurilor de cereale în Marea Britanie vezi Bairoch 1976a: 40-43, 190-193.
69 Cernovodeanu 1986: 92, 123-124, 149.
70 În Rusia, preţul mediu al grâului a variat între 6-7 lire pe tonă în anii 1830 şi a crescut la peste 8 lire pe tonă după 1846 (Mulhall 1903: 469).
71 Această posibilitate mai degrabă teoretică trebuie imediat nuanţată în ceea ce priveşte posibilitatea exporturilor spre Marea Britanie. Sistemul britanic al taxelor de import în scală mobilă, aplicat din 1828 până în 1846, făcea ca marjele de profit pentru negustorii care aduceau cereale în Marea Britanie să varieze foarte mult de la un an la altul, în funcţie de nivelul preţului de pe piaţa internă din acest stat (Menzel 1988: 442). Concret, dacă preţul britanic al grâului creştea la peste 73 şilingi pe quarter, taxa vamală era de numai un şiling, ceea ce înseamnă că negustorului îi rămâneau 72 de şilingi din vânzarea unui quarter de grâu; dacă preţul britanic era între 70 şi 71 de şilingi pe quarter, taxele vamale erau de 10 şilingi şi 8 penny, iar la preţuri mai scăzute taxele creşteau gradual, ajungând la nivelul de 34 şilingi şi 8 penny dacă preţul britanic era între 52 şi 53 de şilingi pe quarter, ceea ce înseamnă că în acest caz negustorului îi mai rămâneau numai circa 14-15 şilingi din vânzarea unui quarter de grâu. Acest sistem făcea ca media multianuală a preţurilor să fie puţin relevantă pentru oportunităţile reale de afaceri. Totuşi, se cuvine să observăm faptul că Marea Britanie a importat cereale în toată perioada de funcţionare

a sistemului taxelor în scală mobilă şi că în nici un an importurile nu au scăzut sub 150.000 de tone (Mitchell 2003: 403).
72 Cernovodeanu 1986: 69-96, 108-119.
73 Welzk 1982: 39.
74 Istrati 1973: 215.
75 Aproximarea derivă dintr-o anumită nepotrivire a totalurilor indicate în tabelul sumativ din Istrati 1973: 215.
76 Călători-XIX: III, 136.
77 Călători-XIX: III, 104-105. De remarcat că aceste cifre sunt sensibil mai mari decât cele la care a ajuns Corfus 1969: 339-343, ale cărui cifre indică pentru anii 1831-1833 o medie anuală de circa 409 de milioane de ocale, adică doar puţin peste 500.000 de tone.
78 Popovici 1963: 106 (capitol de Ecaterina Negruţi).
79 Datele fragmentare pentru producţia de cereale a Ţării Româneşti au fost puse laolaltă de Corfus 1969: 338-379 şi Corfus 1982: 338-360.
80 Axenciuc: II, 515-516.
81 Axenciuc 1997: 109.
82 Kula 1970: 32-83; Grenier 1996: 269-298.
83 Corfus 1969: 297-298.
84 Cauza principală a acestei scăderi a fost concurenţa provocată de importul cerealelor ieftine din America, facilitată de scăderea costului transporturilor maritime. Studiul de pionierat pentru acest aspect a fost North 1958, depăşit ulterior de Harley 1980. Mai nou, O'Rourke 1997, O'Rourke, Williamson 1999: 29-55 şi Persson 2004.
85 Calculul nostru pe baza mediilor anuale din Mitchell 1988: 757; *cf.* Mulhall 1903: 469, Rostow 1978: 166 şi graficul din Tracy 1989: 27; *cf.* şi Adam, Marcu 1959: 344-346.
86 Platon 1999: 192.
87 Popovici 1963: tabelul anexă C (alcătuit de N. Corivan şi C. Turcu).
88 Ponderi anuale la Axenciuc III: 366-368. Excepţie fac anii 1899 şi 1900, când, din cauza recoltelor proaste, ponderea cerealelor a fost de „numai" 65,1 şi respectiv 61,7%; la polul opus se situează anul 1893, când cerealele au reprezentat 91,3% din exporturile României.
89 Axenciuc 1999.
90 Comerţul internaţional cu cereale a fost estimat pentru această perioadă la 4, 1 milioane de tone anual, aproape integral îndreptate spre pieţele din Europa Apuseană şi Mediteraneană (Stern 1960: 58-60).
91 Mureşan 2006: 44-47 (articol de Bogdan Murgescu şi Viorel Bratosin). Inutil de precizat faptul că aceste cifre reprezintă mai degrabă ordine de mărime aproximative decât date de precizie absolută.
92 Dacă statisticile moderne oferă o anumită certitudine cu privire la ponderea oraşelor în preajma primului război mondial, părerile specialiştilor sunt controversate în legătură cu ritmurile creşterii urbane. Astfel, o parte dintre istorici preiau fără probleme împărţirea în aşezări rurale şi urbane folosită în recensământul din 1860, ceea ce îi face să accepte pentru această dată o pondere de 17,6% pentru populaţia urbană (Berindei 1992: 74; Iacob, Iacob 1995, I: 25); în acest caz, cea mai mare parte a creşterii ponderii oraşelor s-a realizat în perioada anterioară Unirii Principatelor, în timp ce în cei 55 de ani de la această dată până la primul război mondial procentajul populaţiei urbane a crescut doar cu circa 2%. Victor Axenciuc contestă însă includerea în categoria oraşelor a unor „târguşoare cu 1.000-1.500 locuitori, fără nici un atribut urban, în afară de aglomerarea agricol-comercială" şi propune rectificarea procentajului populaţiei urbane în 1860 la 10,8% (Axenciuc 1997: 197; pentru mai multe argumente şi trimiteri bibliografice, vezi şi Axenciuc: II, 15-22); în acest caz, creşterea ponderii oraşelor se împarte mai echilibrat pe parcursul întregului secol al XIX-lea.
93 Astfel, potrivit recensământului din 1912, statul român cuprindea doar un oraş cu peste 100.000 de locuitori (Bucureşti – 338.109 locuitori la 19 decembrie 1912) şi doar alte cinci oraşe au peste 50.000 de locuitori (Iaşi – 75.882 de locuitori, dar în scădere faţă de 1899; Galaţi – 71.719 locuitori; Brăila – 64.730 de locuitori; Ploieşti – 56.594 de locuitori; Craiova – 51.973 locuitori); de menţionat faptul că cele 72 de localităţi clasificate drept oraşe cuprindeau şi patru aşezări care aveau mai puţin de 2.000 de locuitori (Mangalia, Cuzgun, Filipeşti şi Baia de Aramă) (EIR: I, 332-333 – capitol de Ion Alexandrescu).
94 Colescu 1944: 38.

95 Astfel, numărul persoanelor angajate în administraţie şi armată (fără a-i include pe recruţii care efectuau serviciul militar obligatoriu) a crescut de la sub 25.000 în 1860 la peste 139.000 în 1912 (Axenciuc 1997: 199; de menţionat că în această cifră nu sunt incluse persoanele care lucrau în sistemul de învăţământ şi în instituţiile culturale, care, împreună cu preoţii, au crescut de la circa 8.300 în 1860 la peste 33.000 în 1912).
96 Scraba 1907. Pentru o prezentare sintetică, vezi Axenciuc 1997: 116-121.
97 Axenciuc 1997: 116.
98 Dat fiind faptul că situaţia pentru anul 1905 nu detaliază grupele de proprietate mai mici de 10 hectare, am extrapolat structura proprietăţii ţărăneşti din anul 1896; procentajele recalculate de noi pentru a fi valabile pentru ansamblul proprietăţii agricole s ar putea să fie subevaluate pentru categoriile cele mai mici de proprietate, deoarece este de presupus că procesul de fărâmiţare a proprietăţilor ţărăneşti s a amplificat în anii 1896 1905.
99 Un amplu dosar cantitativ a fost elaborat şi comentat în Axenciuc: II, 260-266, 274-305.
100 Axenciuc 1997: 94-95.
101 Wallerstein 1979: 16-18, 123-124.
102 Chirot 2002: 149.
103 Chirot 2002: 256.
104 Welzk 1982: 13.
105 Senghaas 1982: 201.
106 Corfus 1982: 61.
107 Platon 1999: 178-192, 232-235.
108 „Tendinţa ascunsă, dar destul de lămurită a acestei prime împroprietăriri era deci să facă imposibilă viaţa neatârnată a unei mici proprietăţi, să pună pe cei împroprietăriţi în imposibilitatea de a trăi din proprietăţile lor, ci, într-un fel sau altul, să fie în dependenţă economică a marilor proprietari spre a fi nevoiţi să lucreze şi moşiile acestora” (Dobrogeanu-Gherea 1977: 50-51).
109 Axenciuc 1997: 82-85. Pentru mai multe detalii cantitative, vezi Axenciuc: II, 85-94.
110 Axenciuc 1997: 108-109.
111 Axenciuc: II, 787.
112 Axenciuc 1997: 209.
113 Milward, Saul 1977: 453.
114 Axenciuc 1997: 201-203.
115 Chirot 2002: 195-196. Rândurile de mai sus au fost publicate în 1976; de remarcat faptul că în prefaţa ediţiei româneşti din 2002, Daniel Chirot se arată dispus la o viziune ceva mai optimistă: „dacă aş scrie cartea acum, este sigur că aş aşeza accentele diferit în legătură cu o anumită problemă. Anume, aş insista mai mult asupra faptului că, în jur de 1907, în vremurile marii răscoale ţărăneşti care a zguduit Regatul, tipul de relaţii ce legau România de sistemul mondial capitalist erau în curs de schimbare sub impactul aceleiaşi pieţe capitaliste. Existau îmbunătăţiri tehnologice în agricultură; industria începuse să se dezvolte; regimul politic dominat de marii proprietari de pământuri îşi trăia ultimele clipe; în general, România se moderniza” (Chirot 2002:8).
116 Potrivit calculelor Institutului de Statistică din perioada interbelică, în 1910 teritoriile care ulterior aveau să formeze România Mare aveau circa 15,7 milioane de locuitori (ER, I: 60); cum numai populaţia statului român a crescut cu peste 500.000 de locuitori în anii 1910-1915, considerăm că în 1914 populaţia ansamblului acestor teritorii depăşise deja pragul de 16 milioane de locuitori. Această apreciere este mai degrabă conservatoare, Victor Axenciuc postulând chiar – exagerat, în opinia noastră – că în 1916 aceste teritorii puteau avea 17,8 milioane de locuitori (Axenciuc 1997: 196).
117 Handbuch: V, 17 (capitol de Wolfram Fischer). Vladimir Trebici indică pentru România anilor 1911-1915 o natalitate de 42,1 nou-născuţi la mia de locuitori, în creştere faţă de media de 40,2‰ din anii 1906-1910 (Trebici, Ghinoiu 1986: 43).
118 Chesnais 1992: 117.
119 Handbuch: V, 18-19 (capitol de Wolfram Fischer).
120 Date pe intervale de câte cinci ani după 1891 la Trebici, Ghinoiu 1986: 43.
121 Trebici, Ghinoiu 1986: 45.
122 Trebici, Ghinoiu 1986: 40-65.
123 Bolovan 2000: 158.

124 Bolovan 2000: 118-129. Pentru limitarea voluntară a natalităţii în cadrul comunităţilor săseşti, vezi şi analiza punctuală din Crăciun 2007.
125 Bolovan 2000: 160-161.
126 Axenciuc: II, 512.
127 Bairoch 1999: 103, 114.
128 Bairoch 1999: 114.
129 Bairoch 1999: 123-125. Bairoch explică faptul că foloseşte în calcule doar lucrătorii agricoli de sex masculin prin modul foarte inegal în care sursele de secol XIX au înregistrat forţa de muncă feminină implicată în producţia agricolă, ceea ce ar fi făcut ca o eventuală includere a datelor din aceste izvoare să genereze distorsiuni mai mari în comparaţii decât cele provocate de diferenţele de implicare feminină reală în producţia agricolă.
130 Axenciuc 1997: 109.
131 Potrivit datelor lui Paul Bairoch, Franţa producea la 1800 circa 6,5 milioane calorii pe locuitor de sex masculin activ în sectorul agricol şi 17,7 milioane calorii în 1910 (Bairoch 1999: 136). Decalajul crescuse deci în termeni absoluţi de la 0,5 la 3,8 milioane calorii pe locuitor de sex masculin activ în sectorul agricol, iar în termeni relativi de la 1:1,08 la 1:1,27.
132 O prezentare sintetică a caracteristicilor celor două revoluţii agrare moderne la Bairoch 1999: 129; o analiză mai detaliată în Aldcroft, Ville 1994: 81-98 (capitol de Robert Price) şi Mazoyer, Roudart 2002: 411-520. Jan Luiten van Zanden foloseşte pentru ceea ce majoritatea istoricilor denumesc „a doua revoluţie agrară modernă” numele de „prima revoluţie verde” (Zanden 1991).
133 Pentru o bună analiză de ansamblu a agriculturii din anii 1859-1914 vezi Axenciuc 1997: 79-122.
134 Corfus 1969: 66-68.
135 IRC:478 (capitol de Ioan Bolovan).
136 Corfus 1982: 314-316.
137 Corfus 1969: 224-225.
138 Prezentarea din acest paragraf se bazează în special pe analiza din Maier 1989: 137-146, care citează numeroase izvoare de arhivă.
139 Garoflid 1943: 161.
140 Garoflid 1943: 162-166.
141 Garoflid 1943: 120. Un tablou similar prezintă pe baza datelor din 1912 şi Victor Axenciuc, care adaugă şi date despre randamentele la ovăz şi floarea-soarelui (Axenciuc 1997: 108). De asemenea, Daniel Chirot afirmă că principalele progrese agricole s-au realizat în primul deceniu al secolului XX, în timp ce anii 1860-1900 ar fi fost în mare măsură o perioadă de stagnare (Chirot 2002: 230-231, 238-240); această impresie este însă influenţată de media foarte scăzută a anilor 1896-1900 (când au fost mai multe recolte ratate), care îl fac pe autor să piardă din vedere progresele realizate înainte de 1895.
142 În 1905, moşierii cu peste 100 de hectare deţineau 52,2% dintre maşinile agricole, marii arendaşi 39,8%, cultivatorii cu mai puţin de 100 ha circa 3%, circa 6% erau deţinute de antreprenori care închiriau maşinile, iar circa 0,3% de 39 de asociaţii ţărăneşti (IR: VII/2, 109 – capitol de Gheorghe Iacob; Axenciuc: II, 388).
143 Axenciuc: II 361.
144 Axenciuc 1997: 105.
145 Axenciuc: II 406-407.
146 Bairoch 1999: 90.
147 7.400 mii în 1861.
148 Axenciuc: II, 815-816.
149 Aldcroft, Ville 1994: 79-80 (capitol de Robert Price). Observatorii de la începutul secolului XX erau şi ei conştienţi de rolul central al scăderii numărului de vite în deteriorarea situaţiei materiale a sătenilor. Astfel, G.D. Scraba consemna: „înrăutăţirea situaţiei materiale a săteanului e datorată în cea mai mare parte faptului că lui nu-i mai e posibil să crească vite numeroase ca în trecut” (Scraba 1907: 7). Răspunsurile la chestionarele lui Scraba sunt extrem de clare în indicarea acestei corelaţii: „Nu este pământ suficient de hrană, nu este imaş pentru vite, din care cauză vitele s-au împuţinat considerabil, iar sătenii fiind lipsiţi de vite de muncă şi de vaci şi oi pentru necesităţile traiului, o duc în greutăţi” (Scraba 1907: 23). Un primar din Dâmboviţa consemna plastic

faptul că din cauza lipsei de izlaz, săteanul e nevoit să-şi vândă vitele şi să muncească în locul lor (Scraba 1907: 314).

150 Putem reaminti aici teribila frescă sarcastică a Vechiului Regat realizată de Ştefan Zeletin, care are în centru dihotomia dintre măgarii săteni şi măgarii orăşeni (Zeletin 2006: 34-46; prima ediţie 1915).

151 IR: VII/II, 36 (capitol de Gheorghe Iacob).

152 Pentru începutul secolului al XIX-lea, vezi *supra* cap. II.2. Pentru 1912, sursa noastră este EIR: I 328 (capitol de Ion Alexandrescu). Recensământul din 1899 consemnase în mediul urban 18,8% din populaţia totală a României (EIR I: 325), plafonarea procentului populaţiei urbane în anii 1899-1912 datorându-se mai ales creşterii peste medie a populaţiei rurale, datorată atât natalităţii puternice, cât şi atrofierii migraţiei sătenilor spre oraş.

153 Bairoch 1997: II, 195.

154 Georgescu 1992: 136.

155 Axenciuc: I, 81.

156 Axenciuc: I, 261, 291.

157 Axenciuc 1997: 140.

158 Axenciuc 1997: 141.

159 *Cf.* analiza diferenţiată din Ghiorghiţă 2002a: 95-123. Nivelul mai degrabă mediu al protecţionismului vamal românesc reiese şi din comparaţiile europene prezentate în Bairoch 1997: II, 303-304. Pentru comparaţii cu Bulgaria şi Serbia, *cf.* Lampe, Jackson 1982: 264-272. John Lampe a evidenţiat şi faptul că dezvoltarea industrială de la sfârşitul secolului al XIX-lea a fost stimulată mai puţin de tariful vamal protecţionist şi mai mult de legea de încurajare din 1887 şi de revizuirea codului comercial în 1886, prin care se facilita înfiinţarea întreprinderilor pe acţiuni (Lampe, Jackson 1982: 269).

160 Cea mai bună prezentare de ansamblu a industriei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea rămâne Zane 1970. Vezi şi datele cantitative despre diferitele ramuri din Axenciuc: I, precum şi prezentarea sintetică din Axenciuc 1997: 123-148.

161 Vezi Mitchell 2003: 419-567.

162 Axenciuc: I, 95.

163 Este adevărat, din clasamentul realizat de Paul Bairoch lipseşte Muntenegrul, care, după toate indiciile, ar fi ocupat ultimul loc din Europa în ceea ce priveşte producţia industrială. Lipsesc de asemenea teritoriile europene ale Imperiului Otoman, care cuprindeau însă atât regiuni lipsite aproape complet de industrie (de exemplu, Albania), cât şi centre economice cu componentă industrială semnificativă, cum erau Salonic sau Istanbul. Vezi şi Milward, Saul 1977: 432

164 Axenciuc 1997: 142.

165 Datele din acest paragraf sunt preluate din Axenciuc 1997: 116-121. La începutul secolului XX au fost realizate mai multe anchete socioeconomice referitoare la condiţiile de existenţă din lumea rurală, care ne oferă o bună bază pentru documentarea atât a progreselor modernităţii, cât şi a limitelor acestora. Exemplară, dar nu singulară, este ancheta coordonată de G.D. Scraba în pregătirea expoziţiei jubiliare din 1906, care a valorificat 4.858 de răspunsuri la ample chestionare trimise primarilor şi diriginţilor (directorilor) şcolilor rurale. Aici pot fi găsite ample informaţii cu privire la habitatul rural, la alimentaţie şi la starea de sănătate a sătenilor, precum şi despre raporturile de proprietate, învoielile agricole, producţiile din mediul rural, religie, raporturile cu autorităţile, alcoolism, concubinaj, cerşetorie, instituţiile culturale şi viaţa asociativă etc. *Cf.* Scraba 1907.

166 Axenciuc 1997: 120.

167 Platon, Russu, Iacob, Cristian, Agrigoroaiei 1993. Aici, deşi se pune întrebarea dacă nu cumva „calea aleasă pentru modernizare, pentru integrarea în Europa vremii, mijloacele utilizate de către cercurile politice aflate la cârma ţării au fost greşite?”, răspunsul este că „strategia construcţiei României moderne, stabilită şi urmată de factorii politici – între care rolul hotărâtor revine liberalilor – a corespuns necesităţilor ţării în aceste decenii” (p. 222 – capitol de Gheorghe Iacob).

168 „În timp ce statul şi elita politică, inclusiv cea mai mare parte a Partidului Liberal, depindeau de veniturile din producţia agricolă, toate încercările de reformă în favoarea ţăranilor au avut tendinţa ciudată de a avea efecte contrare ţelului lor declarat. Nici o grupare politică nu ar fi avut puterea pentru o adevărată schimbare a raporturilor” (Maier 1989: 158).

169 Trebuie amintit aici faptul că în anii 1860-1914 veniturile statului au crescut mai rapid decât ansamblul economiei, ceea ce a condus la creşterea ponderii lor în cadrul venitului naţional până la un nivel de 20-25% în anii 1910-1914 (Axenciuc 1997: 186).
170 Vezi ponderile anuale în Axenciuc: III, 661-662.
171 Axenciuc 1997: 186.
172 Colescu 1907: 68.
173 Colescu 1907: 68-70. În 1915 existau 3.702 km cale ferată, 404 staţii, 932 locomotive, 1.499 vagoane de călători, 153 vagoane poştale şi 24.138 vagoane de marfă (Axenciuc: I, 323, 325). Pentru progresele căilor ferate din România, vezi şi Cebuc, Mocanu 1967: 103-130.
174 Maier 1989: 174-175, 182-184.
175 Maier 1989: 258.
176 Maier 1989: 256-258.
177 Berend, Ránki 1974: 80.
178 *Apud* Maier 1989: 172. O observaţie similară cu privire la ponderea infimă a materialelor locale în construirea căilor ferate din ţările balcanice fac Berend, Ránki 1974: 79-80. Patrick O'Brien arată şi el că în general în ţările care la mijlocul secolului al XIX-lea aveau „capacităţi inginereşti şi metalurgice limitate" nu a reuşit conectarea restului economiei la cererea provocată de construirea căilor ferate (O'Brien 1982: 360).
179 Patrick O'Brien observă şi el faptul că în multe ţări, mai ales în Europa Sudică şi Răsăriteană, populaţia a fost prea săracă pentru a profita de oportunităţile deschise de căile ferate (O'Brien 1982: 366).
180 Berend, Ránki 1974: 76.
181 Berend, Ránki 1974: 77.
182 Datele colectate de Victor Axenciuc indică o rentabilitate neîntreruptă a căilor ferate române de la 1873 până la declanşarea primului război mondial (Axenciuc: I, 332-333), dar într-o notă explicativă el recunoaşte că la cheltuieli nu a fost cuprinsă amortizarea investiţiilor în cale, material rulant şi ateliere, şi că, „dacă s-ar fi adăugat şi cota de amortizare a investiţiilor, întreprinderea de stat a căilor ferate ar fi fost permanent în deficit" (Axenciuc: I, 334).
183 Cebuc, Mocanu 1967: 106-107, 113. De menţionat că până şi în Basarabia aflată sub stăpânire rusă prima cale ferată a fost construită în 1866 (Axenciuc 1997: 57).
184 Berend, Ránki 1974: 80.
185 Berend, Ránki 1982: 100-101.
186 IR: VII/II, 135-136 (capitol de Gheorghe Iacob).
187 Good 1984: 148-156.
188 Axenciuc, Tiberian 1979: 86-141, 158-227 (deşi marcată de tezele naţionalismului oficial al regimului Ceauşescu, această lucrare rămâne consistentă în argumentaţiile sale centrale).
189 Good 1984: 129-135, 141-148.
190 Astfel, potrivit recensământului maghiar din 1895, exploataţiile mai mici de 3 hectare reprezentau 49,46% din numărul total, dar deţineau doar 6,51% din suprafaţă, în timp ce exploataţiile mai mari de 57,5 hectare reprezentau numai 0,78% din numărul total şi 38,7% din suprafaţă; la aceasta, mai putem adăuga şi exploataţiile între 11,5 şi 57,5 hectare, care formau 25% din suprafaţa agricolă (Axenciuc: II, 163). Polarizarea structurii de proprietate era extremă în Crişana, proprietatea foarte mare (peste 575 hectare) cuprinzând ea singură 45,2% din teren în Arad şi 50,7% în Bihor (Axenciuc: II, 162-163).
191 Good 1984: 142.
192 Lampe, Jackson 1982: 314.
193 Lampe, Jackson 1982: 312-315. Absenţa unor investiţii mai importante în industria de prelucrare a lemnului a făcut ca Transilvania şi Bucovina să poată realiza o dezvoltare asemănătoare cu cea a Suediei, care şi-a valorificat bogăţia forestieră nu numai prin exporturi de cherestea, ci şi prin producţia şi exportul unor mărfuri cu grad mai ridicat de prelucrare şi deci cu valoare adăugată mai mare (hârtie, chibrituri, mobilă etc.) (*cf.* Menzel 1988: 324-332, 553).
194 Good, Ma 1999: 111-113. Pentru metodologia folosită şi variantele iniţiale de calcul, *cf.* Good 1994b şi Good 1997. Într-o lucrare anterioară David Good estima că preajma primului război mondial Bucovina era ca nivel de dezvoltare penultima regiune din partea austriacă a monarhiei (Cisleithania), având 54% din nivelul mediu al acesteia şi doar 36% din nivelul regiunii celei mai dezvoltate, Austria Inferioară (Good 1984: 150).

195 Informaţiile referitoare la Basarabia se bazează, atunci când nu se indică altă sursă, pe IR: VII/I, 209-221, 787-794, VII/II, 368-372 (capitole de Gheoghe Platon).
196 În 1914, Basarabia ajunsese la o densitate medie de circa 56 locuitori pe km^2, practic egală cu media Vechiului Regat (date din EIR: II, 99-101 – capitol de Adriana Gheorghe).
197 Axenciuc: II, 641.

II.3. Comparaţii europene

II.3.1. Danemarca – succesul promovării în liga economiilor dezvoltate

Danemarca realizase progrese în epoca modernă timpurie, mai ales în secolul al XVIII-lea. Totuşi, **primele decenii ale secolului al XIX-lea au fost deosebit de dificile**. Multe dintre greutăţi fuseseră pricinuite de antrenarea regatului în războiul dintre Franţa napoleoniană şi Marea Britanie. Încetarea războiului nu a însemnat însă sfârşitul dificultăţilor. Dimpotrivă, conjunctura externă s-a deteriorat şi mai mult. Războaiele napoleoniene întreţinuseră o cerere ridicată pentru produsele agricole. După o nouă creştere în timpul unei ultime crize de subzistenţă la nivelul întregii Europe Apusene în 1817[198], începând din 1818 preţurile au scăzut dramatic. Declinul cererii s-a făcut simţit atât pentru vite, cât şi pentru cerealele daneze. În cazul cerealelor, dificultăţile au fost amplificate de politica restrictivă a Marii Britanii, care în 1815 a adoptat o nouă lege referitoare la importurile de cereale, care erau interzise dacă preţurile la grâu scădeau sub 80 de şilingi pe quarter, nivel considerat acoperitor pentru producătorii englezi. Exporturile spre Olanda au scăzut şi ele, şi – în mod interesant – tocmai exporturile spre Norvegia, care tocmai trecuse de sub stăpânirea daneză în cea suedeză, s-au menţinut ceva mai bine în deceniul de după 1815[199]. Preţurile interne s-au prăbuşit la jumătate în mai puţin de un an, iar în 1824 mai reprezentau doar 30% din nivelul atins în 1818[200]; această evoluţie a fost amplificată de politica deflaţionistă a statului, care – după o primă încercare puţin izbutită de a redresa finanţele regale în 1813, a întemeiat în 1818 o nouă bancă, *Nationalbank*, şi a depus mari eforturi pentru retragerea din circulaţie a bancnotelor emise în cele două decenii anterioare. În noile condiţii, toţi cei care anterior contractaseră datorii s-au văzut în situaţii extrem de dificile, fiind rareori în stare să-şi onoreze obligaţiile. Deşi statul a oferit o serie de facilităţi agricultorilor, acceptând şi plata impozitelor în natură, per total situaţia ţăranilor-proprietari s-a înrăutăţit considerabil, iar capacitatea de a investi în ameliorarea producţiei agricole a fost extrem de scăzută.

Ieşirea din criză a fost prilejuită de **redresarea conjuncturii externe**, îndeosebi de schimbarea condiţiilor de acces pe piaţa britanică. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, Marea Britanie era prima putere industrială a lumii. Procesul de industrializare atrăgea forţă de muncă din sectorul agricol spre cel industrial. Aceasta întreţinea o cerere ridicată de produse alimentare, iar preţurile de cereale din Marea Britanie au fost printre cele mai ridicate din întreaga Europă apuseană. Nivelul ridicat al preţurilor era stimulat de restricţionarea importurilor prin Legea Cerealelor (*Corn Law*) din 1815, care avea rostul de a asigura profituri cât mai ridicate marilor proprietari britanici. Întreaga situaţie a generat o amplă

controversă de politică economică în Marea Britanie, care a culminat cu abrogarea Legii Cerealelor în 1846 şi cu liberalizarea importurilor, spre avantajul consumatorilor şi industriaşilor. Deşi în majoritatea lucrărilor de istorie economică atenţia este concentrată asupra anului 1846 şi a dezbaterilor premergătoare abrogării Legii Cerealelor, aceasta nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere faptul că unele măsuri de liberalizare a importurilor de cereale fuseseră adoptate anterior. Astfel, în 1828 interdicţiile de import au fost înlocuite cu un sistem de taxe în scală mobilă, prin care nivelul taxelor vamale era legat de cel al preţului cerealelor pe piaţa britanică. Astfel, dacă preţul cerealelor creştea pe piaţa britanică, taxele de import scădeau, iar dacă preţurile erau scăzute, taxele erau mai mari, astfel încât importurile să fie mai scumpe decât producţia internă[201]. Acest sistem conferea importurilor de cereale un rol de stabilizare a pieţei interne britanice; deşi fluctuaţiile anuale ale cantităţilor importate au fost considerabile, per total sistemul introdus în 1828 a fost mai permisiv decât Legea Cerealelor din 1815, iar scăderea nivelului taxelor vamale a fost continuată prin noi măsuri adoptate în 1833 şi 1842[202]. Reglementările britanice din 1828 au marcat astfel doar începutul unei liberalizări a accesului produselor daneze pe piaţa britanică. Ameliorarea conjuncturii externe nu s-a limitat însă la aceasta. Astfel, industrializarea progresa şi în alte ţări ale Europei apusene, îndeosebi în Belgia, Franţa şi în unele regiuni ale Germaniei, stimulând şi aici cererea pentru produse agricole.

Foarte important a fost faptul că Danemarca a fost capabilă să profite de redresarea conjuncturii externe şi să răspundă cererii printr-o producţie sporită. Mai mulţi factori au avut un rol în acest sens. Unul ar fi **structura proprietăţii agricole**, în cadrul căreia predominau exploataţiile ţărăneşti consolidate, capabile să răspundă stimulilor pieţei. Această structură a proprietăţii agricole era o moştenire a reformelor agrare de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Ea ar fi putut fi ameninţată de creşterea numărului de oameni, care în multe societăţi a condus la scăderea suprafeţei medii a proprietăţilor. Or, la fel ca şi în restul Europei, populaţia a crescut în secolul al XIX-lea şi în Danemarca. De la 929.000 de oameni în 1800, populaţia a sporit la 1,4 milioane în 1850, 1,8 milioane în 1870 şi 2,85 milioane în 1914[203]. Această triplare depăşeşte creşterea medie europeană, care a fost de circa 2,4 ori în aceeaşi perioadă. La baza creşterii a stat sporul natural, respectiv diferenţa dintre natalitate şi mortalitate. Natalitatea a fost relativ stabilă de-a lungul întregului secol al XIX-lea, variind între 30 şi 33 nou-născuţi la 1.000 de locuitori, şi a scăzut în primii ani ai secolului XX, ajungând la 26,9‰ în media anilor 1909/1913; aceste valori plasează Danemarca foarte aproape de evoluţia medie europeană, cu rate ale natalităţii mai mari decât în Franţa, Belgia şi Suedia, dar mai mici decât în Germania, Olanda, Spania, Italia sau Europa Răsăriteană[204]. Creşterea demografică peste media europeană se datorează deci nu natalităţii, ci mai ales scăderii mortalităţii. Întărirea prevenţiei antiepidemiologice încă din secolul al XVIII-lea, scăderea mortalităţii infantile (doar 134 la 1.000 de nou-născuţi la mijlocul secolului al XIX-lea şi 98 la 1.000 de nou-născuţi în preajma primului război mondial) şi condiţiile materiale relativ bune ale majorităţii populaţiei rurale au făcut ca rata mortalităţii să fie în Danemarca una dintre cele mai mici

din Europa în tot cursul secolului al XIX-lea; mai mult, în perioada 1895-1914 scăderea mortalităţii a fost deosebit de spectaculoasă, iar cu numai 13 decese la 1.000 de locuitori Danemarca a ajuns în anii 1909/1913 să aibă cea mai mică rată anuală a mortalităţii dintre toate statele europene[205]. La fel, speranţa medie de viaţă a crescut de la sub 40 de ani la 1800 la circa 44 de ani în 1850 şi 57 de ani în 1910[206]. Cum rata emigrării a fost relativ scăzută – mai ales comparativ cu celelalte ţări ale Europei nordice[207] –, sporul demografic a condus la o scădere a suprafeţei arabile care ar reveni în medie pe cap de locuitor de la 2,12 ha în 1800 la 0,91 ha în 1912[208]. Cu toate acestea, impactul asupra structurii proprietăţilor agricole a fost extrem de redus.

Tabelul II.14. *Structura proprietăţilor agricole în Danemarca în secolul al XIX-lea (% din suprafaţa totală)*

	Proprietăţi mari	Proprietăţi mijlocii	Proprietăţi mici
1835	9,4	83,4	5,6
1873	14,4	75,1	10,5
1905	15,5	72,9	11.5

Sursa: Menzel 1988: 167.

Acest tabel arată că în Danemarca polarizarea structurii proprietăţilor agricole, deşi în uşoară creştere, a rămas totuşi scăzută în secolul al XIX-lea. Ponderea foarte mare a proprietăţilor „mijlocii” este accentuată însă de felul în care statisticile daneze defineau categoriile de proprietăţi. Astfel, aceste statistici au clasificat în cursul celei mai mari părţi a secolului al XIX-lea proprietăţile funciare nu după hectare, ci în unitatea tradiţională *tonder hartkorn*, care pornea de la recolta ce putea fi obţinută de pe o suprafaţă de teren. Categoria „curţi ţărăneşti” cuprindea proprietăţile de 1-12 *tonder hartkorn*, ceea ce, în condiţiile în care în secolul al XIX-lea această unitate de măsură s-a rigidizat şi nu a mai urmat fluctuaţiile productivităţii agricole, ar echivala cu circa 10-120 de hectare. În consecinţă, categoria „proprietăţi mijlocii” cuprinde şi proprietăţi care în alte ţări europene ar fi fost clasificate ca proprietăţi mari. De aceea, merită să confruntăm datele referitoare la secolul al XIX-lea cu situaţia din 1919, când proprietatea rurală a fost clasificată pe baza sistemului metric.

Tabelul II.15. *Structura proprietăţilor agricole în Danemarca în 1919 (% din suprafaţa totală)*

<5 ha	5-10 ha	10-30 ha	30-60 ha	60-120 ha	>120 ha
5,2	9,0	38,2	27,8	10,1	9,7

Sursa: Menzel 1988: 215.

Datele din 1919 confirmă în mod categoric prevalenţa proprietăţilor ţărăneşti consolidate, viabile economic, atât asupra proprietăţilor mici, cât şi în raport cu proprietăţile mari. Această structură a proprietăţilor

funciare, remarcabil de stabilă de-a lungul întregului secol al XIX-lea, a fost posibilă mai ales datorită unor reglementări şi practici care au prevenit divizarea proprietăţilor dobândite prin reformele agrare de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Preţul social, conturat deja la sfârşitul secolului al XVIII-lea, a fost polarizarea populaţiei rurale într-o categorie de ţărani-proprietari înstăriţi şi o categorie de ţărani săraci, care abia dacă aveau o mică bucată de pământ pe lângă casă, şi care trebuiau să-şi asigure existenţa fie ca arendaşi, fie ca lucrători pe proprietăţile altor ţărani. Migraţia treptată spre oraşe – ponderea populaţiei urbane a crescut de la circa 20% la începutul secolului al XIX-lea la circa 40% în preajma primului război mondial[209] – a oferit supape care au asigurat menţinerea acestei structuri sociale, dominată de categoria fermierilor înstăriţi. Aceşti fermieri, al căror număr a variat de-a lungul secolului al XIX-lea între 55.000 şi 75.000[210], au fost cei care au luat deciziile economice care au asigurat adaptarea agriculturii daneze la condiţiile schimbătoare ale conjuncturii economice mondiale.

Capacitatea producătorilor agricoli de a răspunde cererii externe a fost sporită prin **nivelul relativ ridicat de instrucţie** şi prin măsuri speciale adoptate de stat pentru **diseminarea cunoştinţelor agricole**. În 1814 fusese adoptată o lege prin care se instituiau şcoli în toate localităţile şi se stabilea obligativitatea învăţământului elementar[211]. Deşi aplicarea legii a cunoscut sinuozităţi şi întârzieri, per total progresele au fost apreciabile, astfel încât la mijlocul secolului al XIX-lea rata analfabetismului a scăzut sub 15%, ceea ce plasa Danemarca pe unul dintre primele locuri în Europa în ceea ce priveşte ştiinţa de carte[212]. Şcolile rurale au avut un rol important şi în diseminarea cunoştinţelor agricole, contribuind astfel la creşterea productivităţii şi a producţiei totale. La rândul său, Societatea Regală de Agricultură a organizat din anii 1820 mai multe concursuri de plugărit, a acordat burse pentru fii de fermieri care să înveţe metodele perfecţionate de cultivare a plantelor şi de creştere a animalelor şi a distribuit cărţi de specialitate învăţătorilor din şcolile săteşti[213]. În 1810 au fost organizate primele asociaţii agricole, iar numărul lor a crescut considerabil spre mijlocul secolului al XIX-lea. Au fost organizate expoziţii agricole, la care s-au acordat premii pentru cele mai bune animale şi au fost prezentate maşini şi instalaţii agricole şi zootehnice. În fine, când în 1858 a fost întemeiată Şcoala Regală Veterinară şi Agricolă (*Den kongelige Veterinaer og Landboghjöskole*), pentru admiterea în această instituţie de învăţământ superior s-au cerut nu diplome de studii, ci cunoştinţe practice, ceea ce a favorizat accesul fiilor de fermieri[214]. Ca atare, deşi creşterea suprafeţelor agricole a fost modestă, sporurile de productivitate au fost apreciabile, ceea ce a îngăduit creşterea producţiei. Astfel, potrivit datelor disponibile[215], producţia totală de cereale a Danemarcei a fost de circa 1,5 milioane de tone în 1828, circa 2,4 milioane de tone în 1850 şi circa 3 milioane de tone în 1878, ceea ce corespunde şi unei creşteri de aproape o cincime a producţiei pe locuitor în al doilea sfert al secolului al XIX-lea, nivelul producţiei pe cap de locuitor plafonându-se ulterior datorită sporului demografic. Producţia sporită a îngăduit Danemarcei să răspundă pozitiv la stimulii cererii externe. Au crescut cantităţile exportate şi cu atât mai mult valoarea exporturilor, ca şi cota de export din valoarea totală a producţiei agricole.

Tabelul II.16. *Exporturile agricole daneze, 1820-1874 (medii anuale)*

	Valoare (milioane DKr)		%	
	Exporturi totale	Exporturi de cereale	Cerealele în exporturile totale	Exporturile în producţia de cereale
1820-1824	7,2	4,4	61,5	32,8
1825-1829	11,9	6,8	57,4	34,7
1830-1834	16,7	8,7	52,3	37,4
1835-1839	21,6	9,6	44,4	38,1
1840-1844	26,1	12,7	48,6	44,7
1845-1849	39,3	25,6	65,1	60,4
1850-1854	43,1	28,6	66,2	52,0
1855-1859	57,1	36,2	63,4	53,7
1860-1864	50,0	29,4	58,7	55,6
1865-1869	81,0	43,4	53,6	49,9
1870-1874	118,6	49,6	41,9	54,0

Sursa: Menzel 1988: 169.

Câteva comentarii se impun. Creşterea exporturilor a fost departe de a fi continuă, iar fluctuaţiile cantităţilor şi valorilor de la un an la altul a fost chiar mai mare decât sugerează acest tabel cu medii multianuale. **Creşterea exporturilor de cereale** este, evident, elementul cel mai important în această perioadă, fiind legată în mare măsură de cererea britanică. Totuşi, până în anii 1840 piaţa britanică nu a absorbit decât o parte minoritară din exporturile daneze de cereale, alternând în ocuparea locului I cu Norvegia şi Olanda[216]. Perioada 1828-1846 a fost totuşi crucială, pentru că adăugarea semnificativă a pieţei britanice la debuşeurile tradiţionale a stimulat creşterea producţiei cerealiere, care a îngăduit creşterea cotei exporturilor de la circa o treime din producţia cerealieră la circa 45% din aceasta. Nu trebuie neglijat nici efectul „pedagogic" al acestei perioade, atât în dezvoltarea capacităţii agricultorilor danezi de a răspunde stimulilor pieţei externe, cât şi în instituirea unor reţele de negustori şi intermediari care să organizeze această adaptare. Evident, în anii 1846-1849 cererea externă a fost imperioasă, determinând o creştere excepţională a cotei exporturilor de la circa 45% la peste 60%, ceea ce a creat dificultăţi în asigurarea consumului intern şi a dus la creşterea preţurilor interne. După acest şoc, în anii 1850 situaţia s-a stabilizat, iar capacitatea producătorilor danezi de a-şi ajusta producţia la cererea externă este probată de stabilitatea cotei exporturilor cerealiere la circa 50-55% din producţie independent de variaţiile conjuncturii internaţionale.

Exporturile de cereale au reprezentat numai o parte – fie ea şi majoritară – din adaptarea daneză la conjunctura internaţională în secolul al XIX-lea. În anii 1828-1873 au crescut şi **exporturile de animale şi produse animaliere**. Astfel, exporturile de bovine au sporit de la 16.000 capete în medie anuală în 1815-1824 la 44.000 capete anual în anii 1836-1840 şi 50.000 capete anual în 1840-1844, iar în aceeaşi perioadă exporturile de cai au crescut de la 3.000 la 10.000 şi respectiv 11.000 capete anual[217]. Rolul acestor exporturi, care se îndreptau mai mult spre Germania şi Olanda decât spre Marea Britanie, a fost esenţial în anii 1830-1846, când aportul lor la redresarea producătorilor agricoli după criza din

anii 1820 a fost chiar mai mare decât al cerealelor. Pe de altă parte, creşterea animalelor pentru export le-a îngăduit agricultorilor danezi să depăşească relativ uşor discontinuităţile cererii externe de cereale: atunci când cererea de cereale era slabă sau preţul era mic, agricultorii danezi foloseau excedentul de cereale pentru a creşte un număr sporit de animale, care puteau fi vândute fie în acelaşi an, fie în anii următori. După 1846, deşi eclipsată temporar de boomul exporturilor cerealiere, economia animalieră a rămas dinamică, iar exporturile de animale vii şi produse animaliere au continuat să crească. Astfel, exporturile de bovine au crescut de la 50.000 capete anual în 1840-1844 la 98.000 capete anual în 1876-1880, cele de porcine de la 19.000 la 213.000, cele de oi şi capre de la 18.000 la 67.000, iar cele de unt de la 1.500 la 115.000 tone anual[218]. Ca atare, contribuţia economiei animaliere la prosperitatea daneză de la mijlocul secolului al XIX-lea a fost apreciabilă, iar Danemarca, în ciuda legăturii puternice cu piaţa britanică, nu a devenit o ţară de monocultură cerealieră.

Tabelul II.17. *Valoarea exporturilor daneze de animale vii şi produse animaliere*

	Milioane DKr	% din totalul exporturilor
1830	6,2	41
1840	10,5	42
1850	11,1	30
1860	20,8	40
1870	48,1	50

Sursa: Christensen 1983: 60.

Boomul agricol din al doilea şi al treilea sfert al secolului al XIX-lea le-a îngăduit producătorilor danezi să obţină venituri importante, care au fost folosite atât pentru creşterea standardului de viaţă din mediul rural, cât şi pentru investiţii în capitalul uman, îndeosebi în educaţie, şi în utilarea tehnică a exploataţiilor agricole. Această perioadă de venituri ridicate avea să se dovedească crucială în modernizarea lumii rurale şi în dotarea agricultorilor danezi cu un set de competenţe esenţiale în criza ce avea să vină după 1873[219].

În această perioadă Danemarca a cunoscut şi **importante evoluţii politice**. Absolutismul a făcut loc unui sistem reprezentativ, mai întâi prin convocarea unor adunări provinciale, apoi prin instituirea unui sistem parlamentar prin Constituţia din 1849[220]. Era de altfel o perioadă efervescentă din punct de vedere politic în întreaga Europă, ascensiunea naţionalismului fiind însoţită de cerinţa ca naţiunile să se guverneze prin reprezentanţii lor aleşi. În cazul particular al regatului Danemarcei, problemele au fost complicate de situaţia specială a ducatelor Schleswig şi Holstein. Unite cu regatul Danemarcei încă de la sfârşitul evului mediu, aceste ducate aparţinuseră Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană înainte de 1806. Totuşi, situaţia lor nu era identică, Schleswig fiind mult mai strâns legat de Danemarca, în timp ce o mare parte a Holsteinului fusese separat în 1658-1773, când aparţinuse ducilor de Gottorf. În

consecinţă, în 1815 ducatele Holstein şi Lauenburg au fost recunoscute ca părţi ale Confederaţiei Germane; aceasta nu era menit a le slăbi legătura cu Danemarca, regele Danemarcei fiind membru al Confederaţiei la fel cum şi regele Ţărilor de Jos era membru în calitate de mare duce de Luxemburg. Cu timpul însă, naţionalismul german a intrat în conflict cu naţionalismul danez. După un prim război în 1848-1849, s-a ajuns la o confruntare finală în 1864, încheiată prin înfrângerea catastrofală a Danemarcei de către forţele Confederaţiei, în cadrul cărora rolul principal revenea Prusiei şi Austriei. Danemarca a trebuit să cedeze nu numai Holstein şi Lauenburg, ci şi Schleswig, ceea ce a însemnat pierderea unei treimi din teritoriu şi populaţie. Era totodată o teribilă umilinţă naţională, dar şi un impuls decisiv de a abandona ambiţiile politice externe şi de a se concentra asupra dezvoltării interne.

Criza agricolă din 1873-1896 a lovit puternic Danemarca. După cum am arătat deja în capitolul II.2.2, din 1873 preţul cerealelor a scăzut semnificativ pe piaţa Londrei, şi apoi prin reflex şi pe alte pieţe vest-europene. Scăderea preţului la cereale a antrenat şi o scădere a preţului şi cererii pentru alte produse, în primul rând pentru mărfurile cu destinaţie alimentară. În cazul Danemarcei, aceasta a condus la o prăbuşire a valorii exporturilor. Astfel, dacă în anii 1870-1874 exporturile agricole daneze se mai ridicau la 118 milioane coroane daneze, în 1874-1876 ele au scăzut la 105 milioane coroane, iar în 1884-1886 la doar 64 milioane coroane[221]. Având în vedere faptul că o mare parte din producţia agricolă era destinată exportului, preţurile interne s-au prăbuşit şi ele, ceea ce a generat considerabile dificultăţi financiare pentru o mare parte dintre agricultorii danezi.

Danemarca nu a fost singura ţară lovită de criza din 1873-1895. Răspunsul economiei daneze la criză a diferit însă de cel al altor ţări. În timp ce majoritatea statelor Europei continentale au adoptat politici protecţioniste, încercând să salvgardeze interesele producătorilor interni faţă de competiţia externă, Danemarca a menţinut o politică liber-schimbistă[222] şi a realizat **restructurarea producţiei agricole**. Elementul central al acestei restructurări a fost creşterea gradului de prelucrare din agricultură, prin reducerea ponderii producţiei vegetale şi creşterea ponderii producţiei animaliere.

Tabelul II.18. *Structura producţiei agricole daneze (1870-1915)*

	Producţia agricolă			Ponderea exporturilor (% din valoarea producţiei)
	Valori totale (milioane DKr)	Din care, producţie vegetală (%)	Din care, producţie animalieră (%)	
1870	304,0	35	65	32
1875	356,6	26	74	38
1885	320,3	17	83	37
1895	394,0	8	92	48
1905	600,0	5	95	58
1915	1.236,6	6	94	64

Sursa: Christensen 1983: 60-62, 86-87.

Este evident că această transformare, care în esenţa ei a avut loc între 1873 şi 1895, a îngăduit sporul spectaculos al valorii producţiei totale, al valorii exporturilor (care s-au cvadruplat în conjunctura favorabilă din anii 1895-1914) şi al integrării agriculturii daneze în circuitul economiei mondiale. Cum a fost însă posibilă această transformare?

Mai mulţi factori au fost invocaţi pentru a explica succesul singular al adaptării daneze la criza din 1873-1895. Astfel, prevalenţa cerealelor nu fusese niciodată deplină în agricultura daneză, iar **reorientarea spre creşterea animalelor începuse deja înainte de 1873**. Valoarea producţiei animaliere o depăşise permanent pe cea a producţiei vegetale, iar în anii 1860-1870 exporturile de produse animaliere crescuseră mai rapid decât cele de produse vegetale, de la 20,81 milioane coroane la 48,116 milioane coroane, ceea ce le adusese practic la acelaşi nivel cu exporturile de cereale (48,148 milioane coroane)[223]. În momentul declanşării crizei, preţurile cerealelor au scăzut mai mult decât cele ale animalelor şi produselor animaliere.

Tabelul II.19. *Indicii preţurilor în Danemarca (1870 = 100)*

	Grâu	Secară	Orz	Ovăz	Vite	Unt	Carne de porc	Ouă
1870-1874	113,7	111,4	119,1	110,5	107,4	105,8	87,0	113,2
1875-1879	98,9	102,3	114,9	109,5	109,5	111,1	86,2	122,5
1880-1884	94,3	105,2	109,2	102,6	107,8	114,0	89,8	119,0
1885-1889	69,7	76,2	89,6	86,6	95,1	96,8	69,2	114,9
1890-1894	67,4	83,5	92,4	97,0	98,6	96,1	81,8	129,6
1895-1899	62,4	73,0	83,4	84,2	88,3	89,5	73,0	128,6
1900-1904	62,4	77,3	86,8	89,4	96,5	94,2	87,8	149,1
1905-1909	72,1	91,9	98,5	94,6	101,4	99,7	92,2	175,9
1910-1914	72,5	87,5	104,0	95,4	112,6	105,3	110,8	189,9

Sursa: Menzel 1988: 188.

Evoluţia diferenţiată a preţurilor a stimulat restructurarea agricolă. Criza a început prin a afecta preţul cerealelor legate de alimentaţia umană, mai ales preţul grâului, care era cel mai sensibil la variaţiile pieţei britanice. Exceptând carnea de porc (pentru care indicele 1870 = 100 este înşelător, deoarece anul 1870 a fost unul de preţuri excepţional de ridicate), preţurile animalelor şi produselor animaliere au rămas relativ ridicate până spre 1885. Întârzierea în scăderea preţurilor la animale şi produse animaliere în raport cu scăderea mai timpurie şi mai accentuată a preţului cerealelor a reprezentat un stimul considerabil pentru reorientarea producătorilor agricoli spre economia animalieră.

Această reorientare a fost însă facilitată de **preocupările deja existente de dezvoltare agrozootehnică**. Un rol important în această direcţie a avut Edward Tesdorpf, mare proprietar şi inovator, care a îndeplinit funcţia de preşedinte al Societăţii Regale de Agricultură în anii 1860-1888; după ce în 1865 a negociat instituirea unui export regulat de vite vii spre Anglia folosind vapoarele cu aburi, el a încurajat masiv adoptarea unor tehnici noi în creşterea animalelor şi mai ales în conservarea laptelui şi prelucrarea produselor lactate[224]. Premiile şi

expoziţiile organizate de Societatea Regală de Agricultură au fost însă numai o parte dintr-un efort mult mai amplu de diseminare a unor noi tehnici agrozootehnice. Numărul asociaţiilor agricole a crescut considerabil, acestea ajungând să cuprindă la sfârşitul secolului al XIX-lea circa 70% dintre proprietarii agricoli[225]. Asociaţiile s-au implicat masiv în diseminarea cunoştinţelor agrozootehnice şi în organizarea cooperativelor. În această privinţă, ele au beneficiat de sprijin din partea statului, care a acoperit de regulă jumătate din cheltuielile pentru conferinţele agronomilor şi inginerilor invitaţi de asociaţii, iar după 1892 a subvenţionat şi testări publice ale noilor maşini şi utilaje agrozootehnice[226]. Îmbunătăţirea condiţiilor de creşterea a animalelor a fost semnificativă încă din anii 1861-1871, când cantitatea de lapte obţinută în medie de la o vacă a crescut de la 1.000 la 1.350 litri anual, iar producţia totală de unt a sporit de la 24,6 milioane tone la 35,4 milioane tone[227]. Această tendinţă crescătoare, care s-a menţinut şi în perioada următoare, a generat o presiune pentru mărirea productivităţii în segmentul prelucrării lactatelor. Dintre inovaţiile tehnice realizate în acest sector, cea mai importantă a fost probabil separatorul cu centrifugă, inventat de L.C. Neilsen în 1878, care a mărit rentabilitatea în producerea untului şi a brânzeturilor[228].

Fermele de creştere a animalelor, ca şi instalaţiile de prelucrare a produselor animaliere, cereau capitaluri tot mai mari. O particularitate a evoluţiei daneze a fost aceea că în foarte multe cazuri capitalul a fost procurat prin asociere în cadrul unor **cooperative**, mai întâi pentru producţia de unt şi lactate, apoi pentru carne şi mezeluri, pentru ouă şi de asemenea pentru procurarea de furaje. Desigur, soluţia cooperativelor nu era absolut necesară. Era posibil ca asemenea întreprinderi de prelucrare a produselor agricole şi animaliere să fie fabrici de lactate, create şi administrate de către capitalişti individuali sau de către societăţi pe acţiuni controlate de asemenea capitalişti; de fapt, primele fabrici daneze de lactate au fost asemenea creaţii capitaliste. Totuşi, din 1882 au început să fie întemeiate tot mai multe fabrici controlate de cooperative ale fermierilor, spre 1890 acestea au devenit mai numeroase decât cele capitaliste, iar în primii ani ai secolului XX ele procesau peste 80% din producţia daneză de lactate. Care este explicaţia acestui succes spectaculos al cooperativelor? După cum a observat Ingrid Henriksen, întemeierea unor fabrici de lactate de către cooperative controlate de fermieri a fost o formă de integrare verticală a producţiei, prin care crescătorii de animale au preluat controlul asupra segmentului de prelucrare[229]; această integrare verticală a producţiei era mai bine adaptată la condiţiile tehnologice şi economice specifice acestui sector, în cadrul căruia o întreprindere era rentabilă numai dacă prelucra laptele a cel puţin 300 de vaci, ceea ce, având în vedere că fermierii deţineau în medie doar circa 10 vaci fiecare, iar marii proprietari aveau şi ei rareori peste 100 de vaci, ridica mari probleme în ceea ce priveşte asigurarea materiei prime. Cooperativele s-au dovedit eficiente atât în asigurarea ritmicităţii aprovizionării şi în reducerea costurilor legate de aprovizionare, cât şi în garantarea calităţii laptelui şi a creditelor obţinute de la bănci pentru achiziţionarea echipamentelor şi a capitalului circulant. În mod firesc, expansiunea sectorului prelucrării lactatelor a stimulat pe ţărani să

crească tot mai multe vaci pentru lapte şi să ia măsuri pentru sporirea cantităţii de lapte ce putea fi obţinută de la fiecare dintre acestea.

Creşterea producţiei de unt şi lactate a venit la momentul oportun, pentru că în anii 1880 dificultăţile au început să lovească şi exporturile daneze de animale vii. **Criza exporturilor de animale vii** avea cauze multiple. Unele dificultăţi proveneau din dezvoltarea tehnicii de congelare, care a îngăduit începerea importurilor de carne şi derivate animaliere din America şi Australia[230]. Pe de altă parte, accesul pe pieţele tradiţionale de export din Europa continentală a devenit tot mai dificil. În 1879, Germania a adoptat un tarif vamal protecţionist şi a sporit taxele pe vitele daneze. Taxele vamale s-au împletit cu preocupările veterinare, care deseori au servit şi drept pretext pentru blocarea concurenţei externe. Astfel, în noiembrie 1883, sub motivul febrei porcine, Germania a interzis importurile de porcine vii din Danemarca, care ajunseseră la 350.000 de capete în acel an[231]. Doi ani mai târziu, când argumentul veterinar nu mai putea fi folosit, Germania a dublat taxa pe importul de porcine[232], iar în 1887 a interzis din nou temporar importurile de porci vii. La rândul său, Marea Britanie a interzis importurile de animale vii în 1892[233], iar Germania a făcut şi ea acelaşi lucru. Danezii începuseră însă deja adaptarea. În 1887, la propunerea lui Peter Bojsen, directorul Liceului Pedagogic, a început organizarea unei **fabrici de mezeluri pe baze cooperatiste**, iar 1.200 de crescători de animale şi-au asumat obligaţia de a livra 10.500 de porci în primul an de funcţionare, capitalul total fiind de 170.000 de coroane daneze. Modelul a proliferat, în anii următori au fost întemeiate mai multe asemenea fabrici de mezeluri deţinute de cooperative, care s-au impus în concurenţa cu fabricile deţinute de industriaşi şi mari proprietari agricoli[234].

Alte cooperative au fost întemeiate pentru comerţul cu **ouă**. Exporturile de ouă spre Marea Britanie crescuseră în anii 1870. Au apărut însă probleme legate de calitatea ouălor, întrucât unii producători au încercat să păstreze ouăle de vară pentru a le vinde iarna, când preţul era mai mare. Eforturile pentru a asigura calitatea au cuprins atât stabilirea unor amenzi pentru producătorii care vindeau ouă stricate, cât şi introducerea practicii ştampilării ouălor. Cooperativele au avut un rol important în centralizarea vânzărilor şi în asigurarea calităţii, iar în 1895 a fost întemeiată chiar o Asociaţie a Cooperativelor Daneze de Export de Ouă, ce grupa iniţial 24 de cooperative cu 3.000 de membri, iar în 1914 avea deja 45.000 de membri[235].

Trecerea la creşterea cvasiindustrială a animalelor a generat şi un **import sporit de furaje**. S-a afirmat chiar că unul dintre atuurile adaptării Danemarcei la criza din 1873-1895 a fost folosirea inputurilor ieftine din exterior[236], respectiv creşterea importurilor de porumb şi furaje concentrate. Pe măsură ce procurarea de furaje din import câştiga importanţă, cooperative au fost înfiinţate şi în acest domeniu pentru a veghea la calitate şi la menţinerea preţurilor la un nivel scăzut. În 1898 a fost întemeiată Societatea Cooperativă a Furajelor din Iutlanda (*Jydsk Andelsselskab for Indkøb af Foderstoffer*), care şi-a deschis numeroase filiale. Modelul a proliferat, iar în 1914 cooperativele din această branşă erau în număr de 1.141, având un total de 59.000 de membri, cu o cifră de afaceri de 72 milioane de coroane daneze[237]. Alte asemenea cooperative

au fost înfiinţate în domeniul achiziţiei de îngrăşăminte şi de seminţe, şi chiar pentru achiziţia de utilaje agrozootehnice[238]. Cooperativele de consum erau chiar mai vechi, primele fiind întemeiate încă din 1871; deşi, prin natura lor ele nu au contribuit direct la creşterea producţiei agricole, prin numărul şi importanţa lor economică şi socială ele au avut un rol important în sporirea prosperităţii agricultorilor din Danemarca.

Toate aceste adaptări au avut ca rezultat creşterea spectaculoasă a producţiei animaliere.

Tabelul II.20. *Producţia animalieră în Danemarca (medii anuale, mii tone)*

Anii	Lapte	Unt	Brânzeturi	Carne	Produse din carne	Ouă
1870-1874	1.150	38	12	52	50	8
1890-1894	2.030	68	14	73	100	15
1910-1914	3.340	110	15	119	210	41

Sursa: Handbuch: V, 241 (capitol de Ove Hornby).

Deosebit de important a fost faptul că aceste sporuri au fost realizate îndeosebi pe cale intensivă. De exemplu, efectivele de vaci au sporit de la 0,8 milioane în 1871 la 1,3 milioane în 1914, dar producţia medie de lapte obţinută de la o vacă a crescut de la 1.350 litri anual în 1871 la 2.750 litri anual în 1914[239]. În cazul porcilor, cantitatea de carne obţinută a rămas practic stabilă, dar sporul suprapropoţional al producţiei de derivate din carne arată că şi aici a avut loc – pe o altă cale – o intensificare a procesului de prelucrare. În fine, producţia de ouă a combinat creşterea efectivelor de păsări cu sporul numărului mediu de ouă obţinute de la o găină.

Producţia vegetală nu a scăzut, în acest sector creşterea de ansamblu a fost mai mică decât în domeniul animalier. Importantă a fost **mutaţia realizată în structura de plante**, scăzând ponderea cerealelor tradiţional folosite în alimentaţie (grâu, secară, orz), crescând în schimb producţia de ovăz, cartofi şi mai ales plante furajere. Este adevărat, în Danemarca culturile destinate hranei animalelor avuseseră în mod tradiţional o pondere ridicată în suprafaţa cultivată, dar este semnificativ faptul că spre 1900 această pondere a depăşit 75% din suprafaţa arabilă[240]. Creşterea diferenţiată a producţiei exprimă poate cel mai bine mutaţia prin care culturile de plante erau tot mai mult un furnizor al sectorului agrozootehnic.

Tabelul II.21. *Producţia vegetală în Danemarca (medii anuale, mii tone)*

Anii	Grâu	Secară	Orz	Ovăz	Cereale amestecate	*Hackfrüchte*	Cartofi
1875-1884	127	433	525	543	96	586	287
1905-1914	140	442	521	729	337	11.927	810

Sursa: Handbuch: V, 240 (capitol de Ove Hornby).

Cum populaţia a crescut în această perioadă cu circa un milion de locuitori, creşterea producţiei de cartofi şi procesul de diversificare a

alimentaţiei nu au fost suficiente pentru asigurarea consumului intern. În consecinţă, în anii 1880 Danemarca a devenit un importator net de cereale şi în cadrul importurilor, care s-au înzecit în intervalul 1871-1914, crescând şi ponderea grâului destinat consumului uman[241]. În cantităţi absolute, sporul importurilor destinate hrănirii animalelor a fost însă şi mai mare, marcând transformarea Danemarcei într-o economie specializată în creşterea intensivă a animalelor şi în prelucrarea produselor animaliere.

Tabelul II.22. *Principalele produse agricole în comerţul exterior al Danemarcei*

	Importuri nete (mii tone)		Exporturi animale (mii capete)				Exporturi produse animaliere (mii tone)			
Anii	Cereale	Furaje concentrate	Cai	Bovine	Porci	Oi	Carne de porc şi derivate	Carne de vită	Unt	Ouă
1876-1880	-161	73	10,8	98,7	212,7	63,7	4,2		11,5	1,4
1881-1885	-23	120	10,7	108,8	287,1	86,8	7,9		14,1	2,8
1886-1890	85	208	16,1	110,8	135,1	76,7	24,0		29,7	5,5
1891-1895	203	255	13,8	105,9	135,7	14,4	42,3		48,1	8,2
1896-1900	178	607	19,6	57,4	–	3,5	65,1		57,1	14,6
1901-1905	346	663	24,3	73,3	–	0,8	77,0	13,3	76,1	23,3
1906-1910	358	836	22,5	118,1	–	0,8	95,4	12,7	90,1	22,2
1911-1915	368	1.063	35,3	174,2	–	0,5	130,3	20,3	99,3	26,5

Sursa: Menzel 1988: 208.

Aceste sporuri în cantităţi absolute au îngăduit creşterea considerabilă a valorii exporturilor şi totodată schimbarea radicală a structurii acestora. Ponderea cerealelor a scăzut la 6% în 1890-1894 şi la 2-3% după 1900, iar în cadrul acestei categorii un rol tot mai important a revenit seminţelor selecţionate. În schimb, ponderea untului a crescut de la 23% în 1880-1884 la 47-48% în 1890-1904, şi s-a redus apoi la sub 40% doar pentru că sporul exporturilor de carne şi preparate din carne a fost superior.

Tabelul II.23. *Exporturile daneze (medii anuale)*

Anii	Valoare totală (milioane DKr)	Exporturi animale şi produse animaliere	
		milioane DKr	% din total exporturi
1871-1875	139	69	50
1891-1895	211	131	62
1911-1915	707	592	84

Surse: Handbuch: V, 252 (capitol de Ove Hornby); Menzel 1988: 169, 208.

Exporturile de produse animaliere au avut deci un rol motor în evoluţia economiei daneze din perioada 1873-1914. La unele produse, 60-

75% din producţia totală era destinată exportului. Pe ansamblul producţiei agricole, ponderea exporturilor a depăşit 50% în 1900 şi a ajuns la 64% în 1914[242]. La nivelul întregii economii, cu exporturi de aproape 27% din produsul social, Danemarca se plasa la nivel european pe locul al doilea după Belgia în ceea ce priveşte orientarea economiei spre comerţul internaţional[243].

Pe de altă parte, trecerea de la exporturile preponderent cerealiere din anii 1846-1873 la exporturile covârşitor de produse animaliere de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX a fost însoţită de o **accentuare a legăturii economice dintre Danemarca şi Marea Britanie**. Ponderea Marii Britanii în exporturile daneze a crescut de la circa 40% în anii 1870-1890 la 50-60% în anii 1890-1914[244]. S-a spus chiar că în toată această perioadă Danemarca a fost o economie complementară Marii Britanii[245], axată pe furnizarea de produse agricole (mai întâi cereale, apoi produse animaliere) pentru prima naţiune industrială a lumii. Deşi relaţia era inevitabil asimetrică, pentru Marea Britanie ponderea importurilor din Danemarca fiind inevitabil mai mică decât însemnătatea pieţei britanice pentru economia daneză, totuşi la nivelul câtorva produse danezii au reuşit să cucerească o poziţie dominantă în aprovizionarea pieţei britanice. Cazul cel mai spectaculos este cel al untului danez, a cărui pondere în importurile britanice a sporit de la 15% în 1880 la 37% în 1888 şi 46% în 1900; creşteri apreciabile au fost însă şi la celelalte mărfuri-vedetă ale exporturilor daneze, cum ar fi şunca şi ouăle[246].

În mod normal, complementaritatea dintre Danemarca şi Marea Britanie ar fi trebuit să însemne că Danemarca exporta produse agricole şi importa produse industriale britanice. Importurile au crescut de altfel considerabil în secolul al XIX-lea, iar la mijlocul acestuia a avut loc şi un proces de liberalizare prin eliminarea ultimelor privilegii ale breslelor şi prin adoptarea unui nou tarif vamal în 1864. Sectorul prelucrător a cunoscut deci şi în Danemarca, la fel ca şi în alte ţări ale Europei continentale, serioase dificultăţi. După 1864 valoarea importurilor a depăşit valoarea totală a veniturilor realizate de producătorii interni în meşteşuguri, industrie şi construcţii[247]. Este de observat faptul că principala concurenţă nu venea însă din partea industriei britanice, importurile din Germania depăşind pe cele din Marea Britanie[248]. Deşi pentru producătorii danezi dificultăţile au fost considerabile, totuşi crearea de noi întreprinderi industriale a continuat şi faptul că cele mai multe taxe vamale erau raportate la greutate şi nu la valoarea produselor a făcut ca în perioada de recesiune din anii 1873-1895 protecţia vamală reală să sporească fără ca tariful vamal să fie schimbat[249]. **Creşterea producţiei industriale** a continuat totuşi în toată perioada, accelerându-se însă semnificativ după 1890[250]. În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea au fost întemeiate numeroase întreprinderi industriale, cele mai importante fiind creaţii ale negustorilor angrosişti, interesaţi să dispună de capacităţi de producţie proprii cât mai aproape de consumatorii finali. Pe lângă creşterea oraşelor, foarte importantă a fost şi prosperitatea crescândă a populaţiei rurale, fermierii danezi renunţând tot mai mult la idealul autoconsumului şi sporindu-şi consumul de mărfuri cumpărate din afara propriei gospodării. Dezvoltarea industrială a Danemarcei a fost deci

orientată îndeosebi spre piaţa internă, exporturile reprezentând doar circa 10% din valoarea producţiei. Numărul întreprinderilor industriale a crescut de la 1.949 în 1890 la 3.652 în 1900, cel al muncitorilor de la 42.000 la 78.000, iar puterea mecanică instalată de la 19.475 CP la 51.591 CP. Valoarea brută a producţiei industriale a sporit de la 149 milioane coroane în 1890 la 361 milioane coroane în 1905 şi la 602 milioane coroane în 1913. Creşterile cele mai importante au fost în industria alimentară, dar şi în industria textilă, metalurgie şi construcţii de maşini, materiale de construcţii şi industria chimică. Deosebit de importante au fost dezvoltarea industriei electrotehnice şi electrificarea rapidă a unei mari părţi a industriei, ceea ce i-a conferit un cert avantaj competiţional. Deşi nu au lipsit întreprinderile mari, dintre care unele s-au extins chiar în afara ţării, cum a fost cazul companiei Otto Mønsted în producţia de margarină, totuşi industria daneză a rămas dominată de întreprinderi relativ mici, iar capitalul străin a avut până la primul război mondial un rol mai degrabă marginal[251]. În aceste condiţii, efectul de substituire a importurilor a fost limitat, importurile au crescut şi ele considerabil, iar Danemarca a rămas o economie esenţialmente deschisă competiţiei internaţionale.

Deşi dezvoltarea industriei a fost considerabilă, datorită dinamismului mare al agriculturii **schimbarea intersectorială a structurii economice** a Danemarcei a fost mai puţin accentuată decât cea a altor ţări europene[252]. Astfel, ponderea forţei de muncă angajate în agricultură a rămas relativ ridicată (36% în 1910), iar cea a muncitorilor industriali a crescut la doar 27% înainte de primul război mondial. Ponderea sectorului primar a scăzut în cadrul produsului social brut de la 60% în 1820 la circa 50% în 1850-1860 şi sub 30% după 1900, dar cea a sectorului prelucrător nu a crescut decât de la 10% în 1820 la 20% în 1880 şi 25,8% în 1900, după care a scăzut chiar la 24% în 1914[253]; pentru comparaţie, ponderea industriei era în 1910 de 36% în Marea Britanie, 37% în Franţa, 39% în Germania, 32% în Suedia şi 26% în Norvegia.

Datele de mai sus ne atrag însă atenţia asupra unui alt sector, pe care l-am neglijat până acum: **serviciile**. Acestea avuseseră şi anterior un rol relativ însemnat în economia daneză. Ponderea lor în produsul social se apropia de 30% în 1820; în 1914 ea a ajuns la aproape 50%[254]. Dincolo de unele fluctuaţii conjuncturale, influenţate de variaţiile preţului la cereale, merită să reţinem faptul că după 1873 serviciile au depăşit agricultura ca pondere în produsul social, menţinându-şi ascendentul şi atunci când preţurile agricole au început din nou să crească după 1895. Transformarea Danemarcei într-o societate modernă a avut deci la bază o creştere reală în majoritatea activităţilor economice subsumate sectorului serviciilor. Activităţile comerciale au sporit în cursul celei mai mari părţi a secolului, atât în ceea ce priveşte comerţul exterior, cât şi în ceea ce priveşte aprovizionarea pieţei interne. Înflorirea comerţului a fost facilitată de **dezvoltarea explozivă a transporturilor**, mai ales după mijlocul secolului al XIX-lea. Prima cale ferată a fost inaugurată între Copenhaga şi Roskilde în 1847. După unele începuturi ezitante, ritmul construcţiei de căi ferate s-a intensificat după 1860, şi apoi din nou după 1890. În 1914 reţeaua daneză de căi ferate cuprindea 3.868 km[255], practic cam tot cât şi România în aceeaşi vreme, dar la o suprafaţă şi populaţie totală de aproape trei ori mai mici. Deşi comparativ cu ţările europene

industrializate reţeaua daneză de căi ferate era relativ modestă, merită să observăm că reţeaua de şosele modernizate – 45.000 km în 1910 – era cea mai densă din Europa, atât în raport cu suprafaţa, cât şi cu populaţia regatului[256]. Flota comercială daneză a crescut de aproape şase ori, de la un tonaj total de circa 91.000 tone în 1850 la circa 541.000 tone în 1913[257]. Înflorirea oraşelor – mai ales a Copenhagăi, a cărei populaţie a crescut de la 101.000 de locuitori în 1801 la 559.000 de locuitori în 1911, cea mai mare parte a creşterii realizându-se după 1850 – a condus la dezvoltarea serviciilor menite să asigure utilităţile publice necesare (aprovizionare cu apă şi combustibili, reţeaua electrică, transporturile urbane, reţeaua poştală şi telefonică, instituţii culturale şi de divertisment etc.). În cadrul sectorului bancar, pe lângă banca centrală (*Nationalbanken*), organizată în 1813 şi care a deţinut monopolul emisiunii monetare, au fost întemeiate un număr relativ mare de bănci comerciale şi case de economii; cele din urmă, deseori de dimensiuni modeste, au avut un rol esenţial în finanţarea producătorilor agricoli şi a cooperativelor în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea şi la începutul secolului XX[258].

Sectorul public a rămas relativ modest, ponderea totală a veniturilor statului (incluzând organele administraţiei locale) fiind estimată pentru anul 1914 la doar 9% din produsul naţional brut[259]. Cu toate preocupările de a menţine cheltuielile scăzute, încă mai accentuate uneori la nivelul administraţiei locale decât la cel al guvernului central, Danemarca nu a avut un statut minimal. Dincolo de implicarea statului în modernizarea agriculturii şi în infrastructură (căile ferate, construite iniţial de către particulari, au fost masiv răscumpărate de stat după 1886), se cuvine să remarcăm adoptarea unei legislaţii sociale moderne – lege pentru protecţia copiilor (1888), sistem de pensii de vârstă finanţat din fonduri publice (1891), sistem de asigurări de sănătate (1892) şi asigurări de şomaj (1907) – şi eforturile pentru dezvoltarea sistemului culturii şi sistemului de învăţământ. În preajma primului război mondial, cheltuielile pentru învăţământul superior reprezentau 14% din cheltuielile statului la nivel central, situându-se astfel pe locul al doilea, după cheltuielile pentru apărare. Totuşi, mai important poate decât învăţământul superior era sistemul educaţiei elementare şi medii, finanţat în parte de către comunităţile locale. Şcolilor săteşti, care au fost înfiinţate în aproape toate localităţile în anii 1814-1840 li s-a adăugat începând cu mijlocul secolului al XIX-lea o reţea relativ mare de şcoli superioare populare (constituite începând cu anul 1844 la iniţiativa lui Nikolai Frederik Severin Grundtvig) şi de licee, inclusiv licee agricole[260]; în literatura de specialitate se apreciază că nivelul ridicat de instrucţie a fost decisiv în capacitatea producătorilor agricoli danezi de a-şi adapta activitatea economică la condiţiile în schimbare ale lumii moderne şi de a se organiza colectiv în cooperative.

Această capacitate de autoorganizare nu a întârziat să aibă şi **implicaţii politice**[261]. Danemarca trecuse de la absolutism la un sistem politic parlamentar bicameral prin Constituţia din 1849. Deşi constituţia asigura dreptul de vot al ţăranilor având peste 30 de ani pentru camera inferioară *(Folketing*), în această primă fază rolul politic al acestora a fost modest la nivel naţional, viaţa politică daneză fiind dominată până în 1864 de intelectuali şi funcţionari de orientare naţional-liberală. Înfrângerea din

1864 şi pierderea ducatelor Schleswig şi Holstein i-au compromis în mare măsură pe naţional-liberali; deşi Constituţia din 1866 lăsa intact sistemul parlamentar bicameral, dreptul de vot pentru camera superioară (*Landsting*) a fost limitat după un sistem cenzitar mixt, care privilegia proprietatea funciară în raport cu cea urbană, ceea ce, alături de practica numirii a 12 membri direct de către rege, a făcut ca aceasta să fie dominată de reprezentanţi ai marilor proprietari rurali. Mai mult, din 1864 până în 1901 regele Cristian al IX-lea (1863-1906) a numit miniştri numai din rândurile *Landsting*-ului, iar diversele cabinete au guvernat fără să ţină prea mult seama de majorităţile schimbătoare din *Folketing*. În opoziţie cu acest sistem a luat naştere un partid de stânga (*Venstre*), care îşi avea originea în gruparea Prietenii Ţăranilor, activă politic în cele două decenii anterioare, şi reunea intelectuali din oraşe cu exponenţi ai elitelor săteşti; pentru a contrabalansa organizarea ca partid a stângii, în 1876 exponenţii politici ai marilor proprietari conservatori s-au unit cu naţional-liberalii şi cu centriştii formând Dreapta Unită (*Højre*), ceea ce le-a îngăduit să-şi consolideze dominaţia politică. Totuşi, bazaţi pe experienţa acumulată la nivelul administraţiei locale şi pe o reţea puternică de absolvenţi ai şcolilor superioare populare, reprezentanţii *Venstre* au câştigat aproape toate mandatele din mediul rural la alegerile din 1884, obţinând astfel o majoritate consistentă în *Folketing*. Cu toate acestea, la guvernare a rămas *Højre*, ceea ce a tensionat câmpul politic şi a adus în discuţie chiar proiecte de răsturnare revoluţionară a sistemului. Pe de altă parte, dezvoltarea economică şi socială a Danemarcei eroda puterea marilor proprietari rurali şi consolida rolul fermierilor şi al populaţiei urbane. Când în 1901 *Venstre* a obţinut 76 din cele 114 mandate din *Folketing*, regele a considerat mai înţelept să-i încredinţeze guvernarea, pentru a evita derapaje mai radicale. În noul guvern, dominat încă de intelectuali din Copenhaga, a intrat pentru prima dată şi un ministru provenit dintre fermieri, Viggo Hørup. O reformă fiscală a scăzut impozitele pe proprietatea funciară, a mărit taxele pe proprietăţile urbane şi a introdus impozitul pe venit. În anii care au urmat până la declanşarea primului război mondial, viaţa politică a fost marcată de o ascensiune treptată a forţelor politice de stânga, consfinţită de slăbirea conservatorilor, de desprinderea din *Venstre* a unei grupări radicale, şi de consolidarea social-democraţilor, care au ajuns să deţină peste un sfert din mandatele din *Folketing*, primind voturi atât din partea muncitorilor industriali, cât şi din partea ţăranilor săraci; în compensaţie, *Venstre* a alunecat treptat spre centru-dreapta, incorporând o grupare a liberalilor moderaţi şi reuşind să domine scena politică până la primul război mondial. Dincolo de avatarurile unei vieţi politice agitate, această evoluţie spre o societate tot mai democratică a fost încununată prin adoptarea unei noi Constituţii în 1915, prin care se adopta votul universal, acordat atât bărbaţilor, cât şi femeilor de peste 25 de ani pentru *Folketing* şi peste 35 de ani pentru *Landsting*.

În preajma primului război mondial, Danemarca era o cu totul altfel de ţară decât la începutul secolului al XIX-lea. Este adevărat, pierduse o mulţime de teritorii şi rămăsese doar unul dintre cele mai mici state naţionale ale Europei. Din punct de vedere economico-social, succesul era evident şi masiv. La un număr relativ mare de indicatori economici –

produsul brut pe cap de locuitor, productivitatea agricolă, alfabetizare, orientarea spre export a economiei etc. –, Danemarca se situa pe unul dintre primele locuri din Europa şi din lume[262]. Acest succes fusese posibil prin mai multe adaptări reuşite la condiţiile în schimbare ale economiei mondiale. Pe de altă parte, odată cu creşterea şi acumularea prosperităţii, economia s-a diversificat şi capacitatea de adaptare la şocurile conjuncturii mondiale a sporit. Datele macroeconomice, disponibile la un nivel superior de acurateţe pentru perioada de după 1860, evidenţiază în mod convingător atât capacitatea de a continua creşterea economică inclusiv în conjuncturi defavorabile, cât şi amplitudinea cu totul remarcabilă a succesului economic al Danemarcei în secolul al XIX-lea.

Tabelul II.24. *Creşterea economică a Danemarcei (1860-1914)*

	Produsul social la preţuri curente (medii anuale)		Indici în preţuri fixe (1865/1869 = 100)	
Anii	Total (milioane DKr)	Per capita (DKr)	Total	Per capita
1860/1864	419	298	91	96
1865/1869	619	356	100	100
1870/1874	733	402	114	110
1875/1879	786	410	124	113
1880/1884	847	421	138	119
1885/1889	840	396	153	126
1890/1894	994	450	176	138
1895/1899	1.114	477	205	152
1900/1904	1.406	565	242	170
1905/1909	1.705	647	282	186
1910/1914	2.192	782	383	207

Sursa: Handbuch: V, 233 (capitol de Ove Hornby).

II.3.2. Irlanda – Marea Foamete ca răscruce a dezvoltării

Istoria Irlandei în secolul al XIX-lea[263] stă în mod tradiţional sub semnul a două mari procese: lupta de emancipare naţională şi Marea Foamete din 1845-1851.

Mişcarea de emancipare naţională – reunindu-i iniţial atât pe protestanţi, cât şi pe catolici – a devenit deosebit de vocală în ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea, fiind galvanizată şi de exemplul revoluţiilor din coloniile engleze din America de Nord şi din Franţa. În general, autorităţile britanice au încercat să găsească soluţii de compromis acceptabile şi, după un experiment eşuat de autoguvernare (1782-1800), au acceptat reprezentarea irlandezilor în Parlamentul de la Londra (Actul de Uniune din 1800). Aceasta nu a pus capăt nemulţumirii irlandezilor, care au militat mai întâi pentru extinderea drepturilor politice pentru catolici (iniţial aceştia fuseseră excluşi de la reprezentarea parlamentară, apoi au primit drept de vot în 1793 şi dreptul de a fi aleşi în 1829, dar în condiţiile unui cens ridicat) şi apoi pentru restabilirea dreptului de autoguvernare (Home Rule). Deşi lupta politică pentru emancipare a fost sinuoasă, deşi mai multe rebeliuni irlandeze au eşuat în mod jalnic (1798, 1848, 1867), totuşi capacitatea irlandezilor de a obţine

concesii politice şi economice din partea britanicilor a crescut în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, şi în unele perioade deputaţii irlandezi au putut chiar să arbitreze competiţia dintre partidele britanice (de exemplu, în anii 1880-1885 sau 1910-1914).

Marea Foamete din 1845-1851 a fost considerată, pe drept cuvânt, o răscruce în istoria Irlandei. Practic, ea a provocat moartea a circa un milion de oameni şi a împins un mare număr de irlandezi să emigreze. Dincolo de impactul demografic şi economic, Marea Foamete a marcat durabil memoria socială a irlandezilor, atât a celor rămaşi în „insula de smarald", cât şi a celor emigraţi în alte părţi ale lumii. Ea a devenit argumentul decisiv al resentimentelor antienglezeşti, irlandezii acuzând stăpânirea britanică fie de lipsă de reacţie în faţa catastrofei, fie de favorizarea declanşării şi amplificării acesteia printr-o politică iresponsabilă sau chiar rău intenţionată faţă de irlandezi. Dincolo însă de aceste manipulări ideologice[264], toţi cei care au reflectat pe marginea Foametei din 1845-1851 au fost şocaţi de amploarea fenomenului într-o perioadă când Europa Apuseană păruse că depăşise riscul unor asemenea catastrofe de tip „medieval". Şi, atât gânditorii din secolul al XIX-lea, cât şi istoricii de mai târziu au încercat să găsească explicaţii ale acestui fenomen excepţional.

Dacă facem abstracţie de tendinţele ideologice de a acuza stăpânirea engleză de toate relele, explicaţia cel mai frecvent avută în vedere a pornit de la **teoria malthusiană a suprapopulării**. Cormac Ó Gráda a arătat că Malthus nu a pomenit Irlanda decât cu totul în treacăt şi mai mult pentru a critica creşterea de populaţie stimulată de productivitatea cartofului[265]. Totuşi, chiar dacă Malthus nu s-a ocupat în mod special de Irlanda, aceasta nu înseamnă automat că teoria lui este inaplicabilă pentru cazul irlandez[266]; de altfel, s-ar putea argumenta că Malthus a scris înainte de Marea Foamete şi că nu a putut să aprecieze în mod obiectiv în ce măsură Marea Foamete i-a confirmat teoria. Care ar fi argumentul malthusian în cazul Irlandei din prima jumătate a secolului al XIX-lea? Ideea generală a lui Malthus este aceea că numărul persoanelor creşte mai repede decât producţia de resurse alimentare şi că această divergenţă generează foamete, mortalitatea eliminând excesul de populaţie. Istoricii au fost astfel îndemnaţi să verifice pe de o parte creşterea populaţiei în Irlanda înainte de 1845, iar pe de altă parte evoluţia producţiei alimentare în aceeaşi perioadă.

Într-o carte celebră intitulată *De ce a flămânzit Irlanda...* (*Why Ireland Starved*), Joel Mokyr a testat ipoteza unei suprapopulări a Irlandei. El a trebuit să accepte faptul că populaţia Irlandei crescuse în primele decenii ale secolului al XIX-lea – recensământul din 1841 a consemnat aproape 8,2 milioane de locuitori[267], faţă de 5,3 milioane în 1800, deci o rată medie de creştere de peste 1% anual – dar a raportat densitatea populaţiei din Irlanda la 1841 nu numai la suprafaţa totală a ţării –, situaţie în care densitatea irlandeză apare mai mică decât cea belgiană şi cea engleză, egală cu cea olandeză şi sensibil mai mică decât cea franceză, germană şi daneză –, ci şi la suprafaţa cultivată, caz în care densitatea irlandeză apare cam la acelaşi nivel cu cea din majoritatea ţărilor vest-europene[268]. Această comparaţie, completată cu raportarea populaţiei agricole şi a populaţiei rurale la suprafaţa cultivată, apoi cu o analiză complexă la

nivelul celor 32 de comitate ale Irlandei, ţinând seama şi de calităţile diferite ale solului, precum şi analize ale natalităţii şi mortalităţii infantile, îi îngăduie lui Joel Mokyr să conchidă: „Pe scurt, nu este nici o dovadă că Irlanda de dinainte de Foamete era suprapopulată în vreun sens utilizabil al acestui termen”[269]. Deşi analiza lui Joel Mokyr este impresionantă prin multitudinea variabilelor pe care le ia în considerare, ea reprezintă un tipic caz de suprainterpretare şi a fost contrazisă de unele cercetări ulterioare. Sintetizând aceste contribuţii şi adăugând noi argumente, cum ar fi raportul dintre capitalul uman şi celelalte forme de capital în exploataţiile agricole din Irlanda, Cormac Ó Gráda acceptă o relativă suprapopulare a Irlandei în preajma Foametei[270]. Atât Mokyr, cât şi criticii săi acceptă că în deceniile de dinainte de Marea Foamete creşterea demografică încetinise, îndeosebi din cauza emigrării[271]. Totuşi, date calculate de Joel Mokyr şi puse în tabel comparativ de Cormac Ó Gráda ne pot ajuta să înţelegem ce se întâmpla în Irlanda.

Tabelul II.25. *Indicatori demografici irlandezi în context european (circa 1840)*

	Europa	Irlanda
Rata natalităţii (‰)	38,8	39
Rata mortalităţii (‰)	28,3	24
Sporul natural (‰)	10,5	15

Surse: Mokyr 1983: 33-34; Ó Gráda 1994: 96; sporul natural adăugat de mine.

Datele din tabel sunt consistente cu **modelul tranziţiei demografice**[272]. Ceea ce avea loc în Irlanda era tocmai această tranziţie, caracterizată prin scăderea mai întâi a ratei mortalităţii, urmată abia în a doua fază de către scăderea natalităţii. Am putea spune chiar că Irlanda a plătit prin Marea Foamete „preţul” involuntar al precocităţii sale în diminuarea mortalităţii „curente”[273]. Cormac Ó Gráda observă că societatea irlandeză începuse încă de prin 1820 să reacţioneze faţă de presiunea demografică, în primul rând emigrare, care a absorbit circa o treime din sporul demografic, apoi chiar printr-o creştere a vârstei medii a femeilor la prima căsătorie – de la 23,1 ani în 1830-1834 la 23,9 în 1835-1839 – care, alături de sporirea celibatului feminin, era de natură să reducă şi rata natalităţii[274]. Aceste observaţii îl determină pe istoricul irlandez să afirme că Foametea nu era inevitabilă şi să emită ipoteza contrafactuală „benignă” că, dacă ar fi avut timp, societatea irlandeză ar fi găsit resurse să absoarbă sau să exporte excedentul de populaţie[275]. Nu este însă mai puţin adevărat faptul că, prin sporul considerabil al populaţiei sale şi prin densitatea ridicată a populaţiei la care ajunsese (circa 100 locuitori/km^2, ceea ce era totuşi foarte mult pentru Europa secolului al XIX-lea), Irlanda intrase într-o „fază de risc ridicat”.

Natura acestui risc este evidenţiată de studiul laturii producţiei. În fond, teoria lui Malthus se referă la raportul dintre populaţie şi resursele alimentare, iar dacă sporul populaţiei este bazat pe o creştere cel puţin proporţională a producţiei de resurse alimentare, teoretic nu ar fi nici un motiv de criză. În cazul concret al Irlandei, **producţia agricolă** totală a

crescut în prima parte a secolului al XIX-lea. Cormac Ó Gráda a îndrăznit chiar să afirme: „Opinia mea este că producţia agricolă aproape că s-a dublat între 1800 şi 1845. Dacă a fost aşa, creşterea producţiei a depăşit creşterea populaţiei”[276]. Această apreciere este convergentă cu informaţiile existente despre însemnătatea exporturilor cerealiere şi animaliere irlandeze spre Anglia în prima parte a secolului al XIX-lea[277]. Dacă la nivel macroeconomic echilibrul părea asigurat, în plan concret lucrurile erau mai complicate. Atât Joel Mokyr, cât şi Cormac Ó Gráda şi ceilalţi istorici care s-au ocupat de Marea Foamete au observat că Irlanda nu era omogenă din punct de vedere economic. Astfel, Mokyr acceptă că economia irlandeză avea o structură dual㠄, juxtapunând un sector agro-industrial comercial, care producea pentru piaţă, îndeosebi pentru piaţa britanică, şi un sector al economiei de subzistenţă, care asigura însă resurse alimentare şi pentru sectorul comercial[278]. Ó Gráda preferă o clasificare a economiei irlandeze în patru „arhetipuri”: zona pastorală, crescând animale şi eventual producând derivate animaliere pentru piaţa engleză, zona agriculturii tradiţionale, unde cultura cerealelor se combina cu producţia meşteşugărească şi comerţul, zona micilor ferme relativ noi, din terenuri multă vreme considerate marginale, în care cultura de bază a devenit cartoful, şi, în sfârşit, zona protoindustrială, reprezentată îndeosebi de Ulsterul producător de pânzeturi[279]. Or, evoluţiile din deceniile de dinainte de Marea Foamete au lovit mai întâi sectoarele comerciale ale economiei irlandeze şi apoi, mai mult indirect, sectorul economiei de subzistenţă. Astfel, competiţia produselor industriei mecanizate din Anglia – Uniunea din 1800 prevăzuse eliminarea graduală a barierelor vamale dintre Irlanda şi Anglia, cu termene de graţie generoase, dar care finalmente au expirat în 1821-1824[280] – a lovit puternic sectorul textil, îndeosebi pe producătorii de ţesături de lână şi bumbac, în timp ce zonele producătoare de pânzeturi au rezistat competiţiei, fiind favorizate şi de faptul că maşinile industriale englezeşti nu erau încă adaptate pentru acest tip de ţesături. Încă şi mai grav a fost faptul că preţurile agricole au înregistrat după terminarea războaielor napoleoniene o fază de declin, care a durat în linii mari până la Marea Foamete. Aceşti factori defavorabili i-au determinat pe mulţi irlandezi să emigreze în perioada 1815-1845. Emigrarea masivă a redus excedentul de populaţie şi într-un fel a făcut ca efectul de creştere indus de tranziţia demografică să fie diminuat. Pe de altă parte însă, cei care au emigrat erau în majoritate originari din regiunile mai intens comercializate şi relativ mai prospere ale Irlandei; zonele mai sărace, cum ar fi Connaught în vestul Irlandei, au participat doar în mică măsură la fenomenul emigraţiei în această perioadă[281]. Astfel, emigraţia din anii 1815-1845 a contribuit, alături de sumele repatriate în afara Irlandei de proprietarii absenteişti, la amplificarea penuriei de capital[282] şi nu a rezolvat problema suprapopulării în comitatele cele mai sărace ale „insulei de smarald”. Chiar dacă datele referitoare la nivelul de trai din Irlanda de dinainte de Marea Foamete sunt complexe şi uneori contradictorii, pare totuşi neîndoielnic că în perioada 1815-1845 fenomenul sărăciei s-a amplificat[283], şi că în general resursele de adaptare la o eventuală criză erau extrem de limitate.

Desigur, **Marea Foamete** nu era inevitabilă[284]. Ea a avut la origine o criză a cartofului, o mană care nu era obligatoriu să aibă loc. În plus,

efectele crizei au fost amplificate de prelungirea ei în timp. Astfel, primul simptom al crizei a fost resimţit în 1845, când un fungus necunoscut, *phytophthora infestans*, a calamitat o parte din recolta de cartofi din Irlanda (nu există un consens, dar se estimează că în acest an producţia a fost cu circa o treime mai mică decât în anii „normali”)[285]. Faptul a fost grav, dar apelul la alte resurse, precum şi unele ajutoare din partea statului le-au permis celor mai mulţi dintre cei afectaţi să supravieţuiască până în anul următor. În fond, recolte parţial calamitate mai fuseseră şi în alţi ani, iar cartofii nu reprezentau decât circa o cincime din producţia alimentară irlandeză. Fatal a fost însă faptul că în anul 1846, pe fondul unui exces de ploi, recolta de cartofi a fost calamitată în proporţie de 90%, iar recoltele cerealiere au fost şi ele mai mici decât în mod normal. Cum dependenţa de cartofi era mai mare la păturile mai sărace, deficitul general de resurse alimentare a fost agravat de polarizarea socială şi o mare parte din societatea irlandeză a fost lovită de foamete. În iarna 1846-1847 mortalitatea a fost teribilă, fapt care a constrâns guvernul britanic, care la început mizase pe o schemă de şantiere publice pentru a mări puterea de cumpărare a irlandezilor, să treacă din martie 1847 la distribuirea directă de hrană, prin „supa săracilor”, de care au beneficiat până în vara anului 1847 circa trei milioane de persoane, adică circa 40% din populaţia Irlandei. Deşi această măsură a fost salutară pentru un mare număr de irlandezi, ea nu a rezolvat criza. Din cauza lipsurilor, dezorganizării şi disperării, suprafaţa însămânţată cu cartofi în 1847 a fost mult mai mică, ceea ce a făcut ca randamentele ridicate din acel an să nu se traducă într-o stopare a crizei. Şi, ca şi cum faptul nu era de ajuns, recolta de cartofi din 1848 a fost şi ea compromisă aproape în întregime, ceea ce, împreună cu epidemia de holeră din 1849 şi cu decizia guvernului de a suspenda ajutorarea directă încă din august 1847 şi de a lăsa responsabilitatea ajutorării irlandezilor în principal pe seama proprietarilor funciari şi a autorităţilor locale, a prelungit şi agravat suplimentar criza. Deşi recolta din 1849 a fost ceva mai bună, redresarea producţiei şi resorbirea crizei au mai durat până în 1851[286].

Efectele au fost catastrofale. S-a calculat că în 1845-1851 au murit „suplimentar” – adică peste cifrele rezultate din rata multianuală a mortalităţii înainte de 1845 – mai mult de un milion de irlandezi, iar dacă luăm în calcul şi scăderea natalităţii în anii Marii Foamete, atunci efectele demografice sunt încă şi mai importante[287]. Ca de obicei în asemenea situaţii, numai puţine dintre decese au fost cauzate direct de subnutriţie, majoritatea fiind pricinuite de boli agravate de foamete, sau a căror răspândire a fost favorizată de deplasarea grupurilor mari de oameni în căutare de hrană: dizenteria, diareea, holera, vărsatul de vânt, tifosul, „febra” (denumire sub care oamenii de la mijlocul secolului al XIX-lea reuneau mai multe boli). Deşi mortalitatea „în exces” a lovit întreaga Irlandă, proporţional efectele au fost cele mai grave în Connaught, adică în zona cea mai săracă, fapt ce confirmă corelaţia dintre mortalitate şi pauperitate. Totodată, Marea Foamete a generat un val extraordinar al emigrării, care a fost „stimulată” şi de proprietarii funciari, constrânşi de legislaţia britanică să plătească o taxă specială pentru ţăranii care aveau venituri sub patru lire sterline. Se apreciază că în anii 1845-1851 peste un milion de irlandezi au părăsit Irlanda, o parte emigrând spre Marea

Britanie şi majoritatea spre Statele Unite. Aceasta înseamnă că în mai puţin de un deceniu au emigrat peste 12% din locuitorii Irlandei. Această rată de emigrare, care a atins un maxim anual de 38 de emigranţi la 1.000 de locuitori în 1851, este excepţională la nivel european în secolul al XIX-lea[288]. Chiar dacă ulterior rata emigraţiei irlandeze, deşi considerabilă, s-a aliniat tendinţelor din alte ţări ale Europei apusene, şocul din perioada Marii Foamete a fost considerabil. La fel de importantă a fost şi diminuarea radicală a ratei natalităţii, printre altele din cauza plecării cu precădere a tinerilor şi din cauza creşterii celibatului în condiţiile unui dezechilibru numeric între sexe. Consecinţa de ansamblu a fost aceea că, dincolo de scăderea imediată a numărului oamenilor în anii Marii Foamete, tendinţa generală de creştere demografică ce prevalase până în 1845 a fost durabil inversată, sporul natural de după 1851 fiind prea mic pentru a compensa pierderile nete rezultate din emigraţie[289]. Sau, pentru a-l cita pe Cormac Ó Gráda, „de la un regim în care creşterea populaţiei a fost pentru un timp cea mai rapidă din Europa, după 1850 Irlanda a trecut la un regim marcat de o creştere negativă a populaţiei, acompaniată de niveluri ale celibatului şi ale fertilităţii maritale care au devenit, de asemenea, neobişnuite pentru standardele europene”[290].

Marea Foamete a fost o răscruce în **evoluţia demografică a Irlandei** şi pentru că emigrările au continuat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Multă vreme istoricii au acuzat autorităţile britanice de „alungarea” irlandezilor din Irlanda, iar această teză are o certă acoperire. Astfel, legislaţia britanică obliga pe proprietari să contribuie pentru arendaşii care aveau loturi şi venituri prea mici, fapt care a determinat pe mulţi proprietari să-i forţeze pe ţărani să părăsească domeniile. Tendinţa proprietarilor funciari de a reduce numărul ţăranilor care rezidau pe domeniile lor a fost stimulată şi de două evoluţii macroeconomice mai generale. Astfel, liberalizarea importurilor britanice de cereale după 1846 a provocat o reducere relativă a preţului cerealelor, iar creşterea rentabilităţii relative a creşterii animalelor, care însă solicita un număr mai redus de braţe de muncă pe unitatea de suprafaţă; această tendinţă, care a fost numai relativă în anii ‘50-’60, a devenit absolută după 1873, când, datorită importurilor din America, preţurile cerealelor au început să scadă şi în termeni absoluţi. Un al doilea factor care trebuie invocat este progresul mecanizării producţiei agricole, care a devenit semnificativ în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, şi care la rândul său a stimulat „eliberarea de forţă de muncă din agricultură”. Ca atare, productivitatea agricolă a crescut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dar, printre altele, cu preţul eliminării ţăranilor care aveau loturile cele mai mici şi care au fost determinaţi să emigreze[291]. Astfel, emigraţia a condus cu precădere la reducerea ponderii populaţiei rurale catolice din Irlanda centrală şi sudică, afectând în mai mică măsură Ulsterul protestant. Până acum am evidenţiat cu precădere factorii locali care îi împingeau pe irlandezi să părăsească Irlanda. Într-o analiză econometrică relativ recentă, Jeffrey Williamson şi Kevin O’Rourke au evidenţiat însă rolul central pe care l-au ocupat alţi doi factori: atracţia exercitată de diferenţa dintre nivelul salariilor în Lumea Nouă comparativ cu ţările de origine ale emigranţilor şi rolul „stocului” de emigranţi dintr-o anumită regiune, care, prin reţele de rudenie/prietenie, prin informaţii, uneori prin sprijin material direct şi prin

facilitarea integrării în zona de destinaţie, micşora costul propriu-zis al opţiunii de a emigra[292]. Această analiză ne determină să ponderăm observaţiile referitoare la impactul politicii sociale britanice din a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi să accentuăm însemnătatea Foametei în constituirea „stocului" de emigranţi irlandezi în Lumea Nouă, stoc responsabil, conform calculelor econometrice ale celor doi istorici, pentru creşterea ratei medii de emigrare din Irlanda după 1851 faţă de perioada de dinainte de 1845[293].

Efectul emigrării asupra dezvoltării economice a Irlandei a fost bivalent. Într-un mod deosebit de pregnant, care subliniază pe de o parte lipsa de perspective a creşterii demografice din prima jumătate a secolului al XIX-lea, scăderea numărului populaţiei a indus un efect de creştere a productivităţii, de sporire a salariilor şi implicit de ridicare a nivelului de trai pentru cei rămaşi acasă. Astfel, în medie, salariile reale din Irlanda s-au dublat între 1851 şi 1913, cea mai mare parte a acestei creşteri înregistrându-se în intervalul 1860-1895. Salariile irlandeze au crescut şi atunci când le raportăm la nivel internaţional. Astfel, dacă în 1830 salariile irlandeze erau în medie doar 40-45% din salariile din Statele Unite ale Americii, în 1913 ele ajunseseră la circa 55% din nivelul salariilor americane; convergenţa este şi mai puternică în raport cu salariile britanice, faţă de care în acelaşi interval creşterea a fost de la circa 60% la circa 90%[294]. Pe de altă parte însă, emigrarea a evacuat din Irlanda cu precădere persoane tinere, în putere şi întreprinzătoare, reducând astfel potenţialul local de creştere economică. Dacă în agricultură reducerea forţei de muncă era necesară şi oarecum în spiritul vremurilor, nu acelaşi lucru este valabil în cazul industriei şi serviciilor. Astfel, deşi ponderea populaţiei urbane a crescut în Irlanda între Marea Foamete şi primul război mondial de la circa 12% la circa 29%[295], această creştere s-a datorat în cea mai mare parte scăderii generale a populaţiei, fiind relativ modestă în termeni absoluţi. Mai mult, după cum arată Louis Cullen, dacă din creşterea totală eliminăm partea ce revine Dublinului şi Belfastului, atunci populaţia totală a tuturor celorlalte oraşe din Irlanda a rămas practic la acelaşi nivel între 1850 şi 1914[296], ceea ce, mai ales dacă avem în vedere fenomenele de urbanizare ce aveau loc în aceeaşi perioadă pe plan mondial, este cel puţin neobişnuit.

Cu toate acestea, şi cu toate că s-a vorbit chiar de o anume dezindustrializare a Irlandei în secolul al XIX-lea, **bilanţul dezvoltării industriale** cuprinde şi aspecte pozitive[297]. Astfel, în prima jumătate a secolului avusese loc un declin al postăvăriilor şi al prelucrării bumbacului, dar producţia de pânzeturi din Ulster îşi păstrase dinamismul, iar în sud se ridicaseră noi industrii, dintre care trebuie să remarcăm în primul rând întreprinderile de distilare a băuturilor alcoolice. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, creşterea industrială a rămas modestă, fiind îngreunată şi de sporirea concurenţei pe piaţa britanică. Astfel, producătorii irlandezi de whisky nu au putut profita de creşterea cererii engleze din cauza concurenţei scoţiene, care a scăzut preţurile prin folosirea zahărului. După 1873, morăritul irlandez a avut de făcut faţă competiţiei din partea făinii americane şi a trebuit să se concentreze pe producerea mălaiului pentru hrana animalelor. Totodată, untul danez a răpit în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea o mare parte din piaţa

engleză, anterior masiv aprovizionată din Irlanda. Pe de altă parte însă, berăria a înregistrat progrese, iar la fel ca şi producţia de mezeluri şi producţia de panificaţie. Cel mai spectaculos succes l-au cunoscut construcţiile navale de la Belfast. La mijlocul secolului al XIX-lea oraşul Belfast a întreprins mari lucrări de amenajare a portului şi docurilor, care au atras pe întreprinzători şi au stimulat dezvoltarea şantierelor navale. Constructorii de nave de la Belfast s-au situat în fruntea progresului tehnic, au profitat de trecerea de la corăbiile de lemn la cele precumpănitor din metal şi au rivalizat cu cei mai mari constructori din ţările dezvoltate. Astfel, către 1910 două firme din Belfast, Harland & Wolff şi Workman Clark, produceau anual vase având un tonaj total de peste 150.000 de tone, ceea ce însemna circa 8% din producţia mondială. Exemplul cel mai cunoscut este *Titanic*, construit la Belfast în 1908-1911 de Harland & Wolff pentru compania White Line Star, şi care, cu cele 46.000 tone ale sale, era la acea vreme cea mai mare navă din lume. Construcţiile navale au stimulat şi dezvoltarea altor ramuri industriale în Belfast şi în zona înconjurătoare, în primul rând a prelucrării metalelor şi a textilelor. Succesul industrial al Belfastului este însă oarecum singular în peisajul irlandez de dinainte de primul război mondial. Şi, după cum observă Cormac Ó Gráda, bilanţul industrial pozitiv al Ulsterului, bazat pe pânzeturi, inginerie şi construcţii navale, contrastează cu declinul industrial al restului Irlandei[298]. Se acumulau astfel elementele de contrast economic dintre partea precumpănitor protestantă din nord-estul Irlandei, şi restul insulei, covârşitor catolică.

Explicaţiile eşecului relativ al dezvoltării industriale a Irlandei sunt multiple. Competiţia aprigă de pe piaţa britanică este doar una dintre ele. Lipsa multor materii prime, cum ar fi cărbunele şi minereurile, a fost şi ea invocată. Un alt element ar fi costul forţei de muncă. În prima parte a secolului al XIX-lea Irlanda a beneficiat de o forţă de muncă abundentă şi relativ ieftină în agricultură, dar relativ scumpă în oraşe; după mijlocul secolului al XIX-lea, convergenţa salariilor irlandeze cu cele britanice, evidenţiată de studiul lui O'Rourke şi Williamson, a erodat şi mai mult şansele eventuale ale dezvoltării industriei irlandeze.

Mult mai dinamică a fost **dezvoltarea agriculturii irlandeze** în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În contextul scăderii populaţiei rurale au avut loc o reducere a suprafeţelor cultivate cu cereale şi cu cartofi şi o sporire considerabilă a efectivelor de animale, în primul rând a bovinelor şi a păsărilor de curte. Această schimbare de structură a sectorului agricol a îngăduit o adaptare mai bună la conjunctura pieţei mondiale, sporul valoric al producţiei fiind superior sporului cantitativ.

Tabelul II.26. *Indici pentru evoluţia cantitativă şi valorică a producţiei agricole din Irlanda (medii anuale, 1850-1854 = 100)*

	Indici ai producţiei fizice (echivalent caloric)			Indici valorici ai producţiei totale
Anii	Vegetale	Animale	Total	
1850-1854	100,0	100,0	100,0	100,0
1855-1859	92,1	126,5	101,2	118,6
1860-1864	68,1	125,1	83,2	106,9
1865-1869	69,5	125,3	84,2	118,0
1870-1874	65,9	136,4	84,5	129,7
1875-1879	62,8	140,1	83,2	130,2
1880-1884	61,9	133,2	80,7	118,9
1885-1889	59,1	137,6	79,9	103,6
1890-1894	58,3	143,6	80,8	109,6
1895-1899	57,9	148,3	81,7	106,0
1900-1904	57,6	154,4	83,2	119,2
1905-1909	61,0	157,4	86,4	128,7
1910-1914	63,5	165,3	90,4	145,8

Sursa: Turner 1996: 145; indicii valorici calculaţi de mine după Turner 1996: 110.

Dacă am converti aceste date pe cap de locuitor, progresul ar fi încă şi mai evident. Astfel, populaţia Irlandei a scăzut de la 8,3 milioane de locuitori înainte de Marea Foamete, la 6,5 milioane de locuitori după Marea Foamete (echivalentul indicelui 100 în tabelul de mai sus), la 5,8 milioane de locuitori în 1861 (echivalentul unui indice de 89,2), la 5,4 milioane de locuitori în 1871 (indice 83), 4,7 milioane de locuitori în 1891 (indice 72,3) şi 4,4 milioane de locuitori în 1911 (indice 67)[299]. Ca atare, producţia de calorii pe cap de locuitor a crescut[300], disponibilul pentru export de asemenea, iar adaptarea la stimulii pieţei mondiale s-a accentuat.

Un alt element important care trebuie evidenţiat este faptul că începând din anii 1880 guvernele britanice au încercat să dezamorseze şi tensiunile care se acumulau între marii proprietari funciari şi arendaşii irlandezi. Faptul că această politică urmărea să împiedice confluenţa dintre lupta de emancipare naţională şi conflictul social din mediul rural contează prea puţin în contextul discuţiei din această carte. Important a fost însă faptul că statul a stimulat prin facilităţi financiare achiziţionarea de pământ de către arendaşi, fapt care a făcut ca în preajma primului război mondial circa 60% dintre producători să fi reuşit să devină proprietari ai pământului pe care-l gospodăreau[301]. Ca atare, o mare parte din tensiunea rurală fusese dezamorsată încă de guvernul britanic.

Fără îndoială, evoluţia economică a Irlandei nu a fost integral pozitivă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. După cum dezvoltarea industrială a fost mai degrabă mediocră, şi în cazul agriculturii comparaţia cu alte cazuri europene, şi în special cu Danemarca, face ca progresul irlandez să apară „oarecum pedestru”[302]. Cu toate acestea, nu trebuie să subestimăm **dezvoltarea de ansamblu a Irlandei în secolul al XIX-lea**. Deşi nu putem folosi pentru comparaţii internaţionale nici baza de date a lui Paul Bairoch[303], şi nici pe cea a lui Angus Maddison[304], dispunem totuşi de unele estimări cantitative realizate de istoricii irlandezi. Astfel, Cormac Ó Gráda estimează că venitul naţional al Irlandei a crescut de la circa 80 milioane lire sterline înainte de 1845, la circa 135 milioane lire sterline la 1914, ceea ce, ţinând cont de scăderea populaţiei totale de la 8, 3 milioane

locuitori la circa 4,4 milioane de locuitori, înseamnă aproape o triplare a venitului pe cap de locuitor. Această creştere pe cap de locuitor a depăşit ritmul de creştere din Marea Britanie, venitul mediu pe cap de locuitor al irlandezilor crescând de la circa 40% la aproape 60% din cel al britanicilor[305].

Aceste date ne ajută o dată mai mult să percepem rolul crucial al Marii Foamete în istoria economică a Irlandei. Deşi un proces de ajustare lentă începuse încă de pe la 1815, Marea Foamete a pus capăt în mod radical unui model de creştere bazat pe sporul demografic şi pe o agricultură totodată extensivă şi intens consumatoare de forţă de muncă; acest model de dinainte de 1845 conducea, după cum se ştie şi din experienţa altor ţări, la subdezvoltare şi la pauperizarea relativă a populaţiei. După Marea Foamete au avut loc o reechilibrare a raportului dintre oameni şi mediu şi creşteri ale productivităţii şi nivelului de trai, care au îngăduit **o anumită convergenţă economică cu ţările dezvoltate**, insuficientă însă pentru recuperarea integrală a handicapului iniţial. Bazându-se pe unele date calculate de Angus Maddison, Cormac Ó Gráda apreciază astfel poziţia relativă a Irlandei în 1913:

Tabelul II.27. *Venitul/locuitor din Irlanda în context vest-european (1913; venitul britanic = 100)*

Marea Britanie	100
Belgia	81
Olanda	79
Danemarca	75
Franţa	68
Germania	65
Suedia	61
Irlanda	57
Italia	52
Norvegia	52

Sursa: Ó Gráda 1994: 382.

Dacă am extinde comparaţia cu alte ţări europene[306], am ajunge la concluzii ceva mai optimiste cu privire la situaţia Irlandei. Astfel, Irlanda se afla la un nivel apropiat de ceea ce am putea considera „media europeană”, fiind relativ săracă în contextul Europei apusene, dar ceva mai bogată decât ţările Europei sudice şi sensibil mai prosperă decât cea mai mare parte a Europei răsăritene.

II.3.3. Serbia – persistenţa subdezvoltării

Constituirea statului-naţiune a fost probabil aspectul cel mai spectaculos al istoriei Serbiei în secolul al XIX-lea[307]. În 1804 a izbucnit în

Serbia o mare revoltă condusă de Caragheorghe; după o temporară consolidare în timpul războiului ruso-otoman din 1806-1812, răsculaţii au fost înfrânţi de armatele otomane în 1813. Acest eşec nu a pus însă capăt luptei de eliberare a sârbilor, iar în 1815 o a doua revoltă, condusă de această dată de mai abilul Miloş Obrenovici, a îngăduit obţinerea unui statut de autonomie pentru populaţia sârbă din teritoriul *vilayet*-ului Belgrad. În mai multe etape, această autonomie a fost extinsă prin limitarea interferenţei otomane şi dobândirea unor prerogative statale. Importante au fost garantarea autonomiei Serbiei prin tratatul ruso-otoman de la Adrianopol (1829), recunoaşterea lui Miloş Obrenovici ca prinţ ereditar (1830), acceptul Porţii pentru eliminarea dărilor către foştii spahii prin includerea lor în tributul Serbiei către sultan (1833), promulgarea de către sultanul Mahmud al II-lea a primei constituţii a Serbiei (1838; un text mai liberal adoptat de adunarea naţională de la Kragujevac din 1835 fusese boicotat de Miloş Obrenovici şi respins de marile puteri), retragerea garnizoanelor otomane (1867) şi finalmente recunoaşterea independenţei statale prin tratatele de la San Stefano şi Berlin (1878). Statul sârb s-a extins şi din punct de vedere teritorial[308]. În 1815, regimul de autonomie a cuprins numai ceva mai puţin de 24.000 km^2; în 1833 Poarta a acceptat o primă extindere, punând sub autoritatea lui Miloş Obrenovici încă 6 districte cuprinzând circa 14.000 km^2. După războiul din 1876-1878, prin tratatul de la Berlin Serbia a primit regiunea Niş, iar în 1912-1913 participarea încununată de succes la războaiele balcanice a îngăduit incorporarea unei părţi a Macedoniei şi a ţinuturilor Kosovo şi Novi Pazar. Suprafaţa statului sârb a crescut astfel la circa 48.000 km^2 în 1878 şi circa 78.000 km^2 în 1913. Deşi prezentarea schematică de mai sus ar putea sugera un parcurs triumfal, continuu ascendent al istoriei politice a Serbiei, realitatea a fost fireşte mult mai complicată şi mai agitată. Astfel, Serbia a schimbat de mai multe ori Constituţia (1838, 1859, 1869, 1889, 1903), iar instabilitatea dinastică s-a concretizat prin alternanţa repetată între descendenţii lui Caragheorghe şi membrii familiei Obrenovici[309]. Asasinatele politice şi loviturile de stat au devenit parte a tradiţiei politice sârbe, culminând cu eliminarea violentă a dinastiei Obrenovici în 1903.

În momentul dobândirii autonomiei (1815) situaţia economică a Serbiei era critică. Luptele din anii 1804-1815 cauzaseră importante distrugeri şi pierderi umane, amplificate de epidemia de ciumă din 1813. Totodată, exporturile către teritoriile habsburgice, care crescuseră semnificativ în secolul al XVIII-lea, au fost influenţate negativ de conjunctura defavorabilă din primii ani de după încetarea războaielor napoleoniene. Pe de altă parte însă, succesul luptei antiotomane a determinat şi o importantă **schimbare a structurii sociale**. Astfel, eliminarea spahiilor şi politica fermă a lui Miloş Obrenovici, care considera că formarea unor mari proprietăţi funciare ar fi constituit un pericol pentru autoritatea sa personală, au favorizat ţărănimea liberă. Ţăranii nu numai că au preluat în proprietate cea mai mare parte a suprafeţei funciare, dar au şi fost protejaţi prin legi care au limitat posibilităţile de pierdere a pământului în cazul neplăţii datoriilor şi au beneficiat de scăderea cuantumului total al dărilor odată cu îndepărtarea spahiilor otomani. Slăbiciunea stimulului fiscal a accentuat tendinţele autarhice ale

gospodăriilor ţărăneşti, ceea ce, alături de tensiunea încă pronunţată a relaţiilor dintre sătenii sârbi şi oraşele încă dominate de garnizoanele otomane, a constituit un factor suplimentar de limitare a creşterii urbane. În consecinţă, în 1834 localităţile mai mari de 2.000 de locuitori cuprindeau doar 4,1% din populaţia totală[310] şi în mod evident aveau doar o capacitate limitată de a genera procese de dezvoltare economică.

Stimulii creşterii au venit însă din alte părţi. Deosebit de importante au fost cererea externă şi dinamica demografică a populaţiei rurale, cărora li s-au adăugat în unele privinţe statul şi preocupările modernizatoare ale unei părţi crescânde a elitelor culturale şi politice.

Serbia a fost în tot secolul al XIX-lea o societate preponderent ţărănească. Deşi nivelul economic şi stocul de cunoştinţe tehnice al populaţiei rurale erau relativ scăzute, disponibilitatea unor suprafeţe relativ mari de pământ, îmbunătăţirea protecţiei antiepidemice prin introducerea sistemului de carantine şi reducerea frecvenţei războaielor[311] au creat condiţiile pentru o **creştere demografică** semnificativă[312]. Prin scăderea considerabilă a mortalităţii (sub 30‰ după 1880, sub 25‰ în primul deceniu al secolului XX), Serbia era antrenată în procesul tranziţiei demografice; reducerea mult mai mică şi mai târzie a natalităţii (încă 38-39% în primul deceniu al secolului XX) atestă faptul că Serbia era încă în prima fază a acestui proces şi explică sporul natural considerabil. Având în vedere schimbările teritoriale substanţiale din cursul secolului, sporul total al populaţiei – de la sub 500.000 de locuitori la 1800 la peste 2,9 milioane în 1910 – este mai puţin relevant decât creşterea densităţii populaţiei.

Tabelul II.28. *Evoluţia densităţii populaţiei în Serbia (locuitori/km^2)*

1815	12,5
1834	17,9
1850	25,3
1900	51,6
1910	60,3

Sursa: Sundhaussen 1989a: 90.

Sporul populaţiei a determinat importante **transformări în economia rurală**. Într-o primă fază agricultura era extensivă, iar abundenţa păşunilor şi pădurilor a îngăduit creşterea unor efective considerabile de animale. Totuşi, era evident faptul că sporul demografic conducea în primul rând la creşterea ponderii culturilor cerealiere, care asigurau baza alimentaţiei umane. Suprafaţa alocată culturilor vegetale a crescut de la sub 270.000 hectare în 1834 la aproape 1,8 milioane hectare în 1910, iar în cadrul acestor suprafeţe ponderea terenurilor pe care se cultivau cereale a crescut de la circa 48% în 1834 la aproape 73% în 1910 (în termeni absoluţi, suprafaţa cultivată cu cereale a sporit de la sub 130.000 hectare în 1834 la 1,3 milioane hectare în 1910)[313]. Cea mai mare parte a acestor terenuri a fost însă cultivată în mod extensiv, prin folosirea unor tehnici tradiţionale depăşite. Moina neregulată şi cea regulată au prevalat în cele mai multe regiuni, asolamentul bienal şi cel trienal au fost

încă factori de progres, iar rotaţia culturilor şi cultivarea plantelor furajere au fost cu totul neglijabile[314]. În aceste condiţii, nu numai că randamentul producţiei cerealiere a fost mediocru, dar reducerea suprafeţei pădurilor şi păşunilor a condus la eliminarea unei surse ieftine de hrănire a animalelor, astfel încât după 1860 efectivele de animale au început să scadă mai întâi raportate la populaţie, iar apoi şi în termeni absoluţi. Desigur, comparativ cu România economia rurală a Serbiei nu-şi epuizase încă potenţialul de creştere extensivă, suprafaţa cultivată pe cap de locuitor continuând să crească inclusiv în primii ani ai secolului XX[315]. Totuşi, în preajma primului război mondial, productivitatea cultivării cerealelor era mai scăzută în Serbia decât în România şi Bulgaria[316], ceea ce arată că în Serbia modificarea structurii producţiei agricole prin diminuarea ponderii creşterii animalelor şi sporirea ponderii culturilor cerealiere era poate un factor generator de creştere extensivă, dar nu şi unul de dezvoltare calitativă.

În cazul particular al Serbiei, **impactul cererii externe** a fost în mare măsură condiţionat de aşezarea geografică şi de posibilităţile de transport. Deşi în 1833-1834 s-a regularizat navigaţia prin Porţile de Fier, transportul pe Dunăre şi pe Marea Neagră a rămas o soluţie relativ scumpă pentru cele mai multe mărfuri. Din cauza reliefului dificil şi a absenţei unor comunicaţii convenabile, Marea Adriatică a servit încă în şi mai mică măsură drept legătură cu economia mondială, iar conexiunea prin Salonic şi Marea Egee a fost şi ea relativ puţin folosită, cu atât mai mult, cu cât calea ferată construită în Macedonia otomană în anii 1870 nu s-a îndreptat spre Serbia, ci spre Novi Pazar[317]. Poziţia de „fund de sac” a făcut ca participarea Serbiei la comerţul internaţional să fie puternic dependentă de pieţele central-europene şi în primul rând de cele aflate sub stăpânirea Austriei (din 1867 Austro-Ungaria). După o minimă în primii ani după 1815, cererea pentru animale vii a început din nou să crească spre sfârşitul anilor 1820. Îmbunătăţirea conjuncturii pentru exporturile de porci, vite şi produse animaliere (lână, piei) a condus nu numai la sporirea veniturilor obţinute din comerţul exterior, dar şi la modificări în raporturile de putere din interiorul societăţii sârbe. Miloş Obrenovici încercase să controleze comerţul exterior printr-un sistem preferenţial de autorizaţii de export, prin controale la graniţă şi prin încercarea de a acapara cea mai mare parte a exporturilor de animale în folosul propriu sau în cel al partenerilor săi de afaceri[318]. Miloş a putut astfel deveni cel mai bogat om din Serbia. Eficientă în condiţiile unei relative limitări a cererii externe, această politică a fost tot mai greu de aplicat în condiţiile creşterii preţurilor pe pieţele austriece şi a sporirii corespunzătoare a profiturilor ce puteau fi obţinute din exporturile de porci şi vite. Solicitările de liberalizare a comerţului au avut un rol important în coagularea opoziţiei împotriva lui Miloş Obrenovici, care a fost forţat să abdice în 1839. Prevăzută deja în constituţia din 1838, liberalizarea comerţului a fost concretizată prin eliminarea controlului statului asupra preţurilor şi apoi prin desfiinţarea sistemului autorizaţiilor speciale pentru export. Exporturile în creştere au servit la finanţarea unui volum tot mai mare al importurilor, care au servit şi în Serbia la o vizibilă occidentalizare a consumului elitelor în anii 1840-1860. Nu în cele din urmă, expansiunea comerţului exterior a fost stimulată suplimentar de dezvoltarea transporturilor în Austria, căile ferate austriece ajungând la graniţa Serbiei în 1856.

Tabelul II.29. *Evoluţia comerţului exterior al Serbiei (medii anuale, milioane dinari)*

Anii	Exporturi	Importuri
1835-1838	6,9	?
1843-1845	6,9	7,1
1846-1850	12,7	8,7
1851-1855	14,1	10,6
1856-1860	14,3	13,0
1861-1865	16,8	15,9
1866-1870	29,2	26,5
1871-1875	32,5	29,4
1879-1880	37,0	43,8
1881-1885	39,7	46,6
1886-1890	40,1	39,2
1891-1895	58,1	43,5
1896-1900	59,7	44,1
1901-1905	66,4	52,7
1906-1910	84,4	69,7
1911-1912	100,6	110,8

Sursa: Sundhaussen 1989a: 341.

În toată această perioadă, principalul partener extern a fost Austria (din 1867 Austro-Ungaria), care a absorbit circa 70-90% din totalul exporturilor Serbiei şi a asigurat circa 50-80% dintre importurile acesteia în toată perioada până la războiul vamal din 1906-1911[319]. Cea mai mare parte a exporturilor a fost reprezentată în tot secolul al XIX-lea de animalele vii (porci şi bovine), dar alte produse agricole au avut şi ele un rol semnificativ.

Tabelul II.30. *Structura pe mărfuri a exporturilor sârbe (medii anuale, %)*

Anii	Animale vii	Piei, blănuri	Cereale	Prune uscate	Altele
1843-1845	63,7	14,5	0,3	–	21,6
1846-1850	59,6	9,2	1,2	0,3	29,7
1851-1855	67,3	10,2	0,2	0,1	22,2
1856-1860	57,3	9,3	0,8	0,1	32,5
1861-1865	55,3	9,7	2,2	0,5	32,3
1866-1870	51,7	9,4	12,1	1,9	24,9
1871-1875	56,8	8,4	8,6	6,3	19,9
1879-1880	43,5	9,0	10,5	12,9	24,1
1881-1885	44,6	9,5	15,4	16,7	13,7
1886-1890	39,6	8,1	18,0	19,7	14,6
1891-1895	42,6	5,9	30,4	9,1	11,9
1896-1900	35,6	5,2	24,9	15,2	19,1
1901-1905	39,7	4,0	19,6	10,8	25,8
1906-1910	8,9	4,3	39,8	12,0	35,1

Sursa: Sundhaussen 1989a: 356-357.

Se impun câteva observaţii. Variaţiile de la un an la altul au fost foarte mari la majoritatea mărfurilor exportate[320], reflectând în principal vulnerabilitatea producţiei agricole la intemperii şi fluctuaţiile eratice ale condiţiilor naturale. În cazul porcilor vii, o primă scădere accentuată a avut loc la mijlocul anilor 1880, iar o a doua în 1895, care a fost însă compensată în mare măsură de creşterea preţului. În cazul bovinelor, creşterea numărului animalelor exportate a continuat în linii mari până în 1905, fiind stimulată şi de o creştere accentuată a preţurilor în anii 1880-1901, după care preţurile au început să scadă fără ca exportatorii sârbi să reducă numărul animalelor vândute. În fine, exporturile de cereale – în cadrul cărora grâul s-a plasat de regulă înaintea porumbului, deşi acesta avea o pondere mai mare în producţie şi în consumul intern – au cunoscut o primă creştere explozivă la mijlocul anilor 1860 (de la sub 1.000 tone în 1862-1865 la 27.500 tone în medie anuală în 1866-1870, s-au redus în anii 1870, au crescut semnificativ în 1880-1893 în ciuda unei tendinţe mai degrabă descrescătoare a preţurilor, au scăzut cantitativ în 1893-1903 şi au crescut apoi în ritm accelerat, stimulate fiind şi de creşterea preţurilor. Totuşi, chiar în anii de vârf 1906-1910, când cantitatea totală de cereale exportată a ajuns la 243,2 mii tone în medie anuală, exporturile Serbiei nu reprezentau decât mai puţin de o zecime din exporturile României, ceea ce atestă faptul că Serbia nu se specializase decât în mai mică măsură în exportul de cereale.

Cu aceasta atingem o altă problemă: **diversitatea relativă a exporturilor sârbe** din secolul al XIX-lea. Impresionează mai ales ponderea mărfurilor grupate în categoria „altele”, şi care cuprinde produse animaliere (altele decât pieile şi blănurile), lemnul şi produsele din lemn, metale, cânepa, precum şi o varietate relativ mare de fructe şi alte produse agricole. Desigur, unele dintre aceste produse au avut doar efemer o pondere semnificativă în exporturile Serbiei, cum a fost cazul mătăsii şi al vinului[321]. Altele au jucat un rol important pentru o perioadă mai lungă de timp, cazul cel mai cunoscut fiind prunele uscate. Serbia dispunea de un număr foarte mare de pruni, fructele fiind în mod obişnuit folosite fie pentru hrana populaţiei locale, fie pentru producerea şliboviţei. În anii 1860 oameni de afaceri imigraţi din Bosnia au adus în Serbia atât tehnica uscării prunelor, cât şi cunoştinţele, experienţa şi reţelele de afaceri necesare comercializării prunelor uscate pe piaţa austriacă. Expansiunea din acest domeniu a fost spectaculoasă, fiind stimulată atât de scăderea costurilor de transport datorită conectării Serbiei la căile ferate din Austro-Ungaria, cât şi de cererea crescândă a consumatorilor urbani din Europa Centrală şi chiar din Statele Unite ale Americii. La mijlocul anilor 1880 cantităţile exportate au depăşit 30.000 tone (maxima fiind de 41.000 tone în 1887), iar prunele uscate au ajuns să constituie o cincime din valoarea exporturilor sârbe; din 1890 cantităţile s-au redus mai întâi din cauza pierderii pieţei americane în urma adoptării de către Statele Unite a unui tarif mai accentuat protecţionist şi au variat apoi considerabil (o nouă maximă a fost atinsă în 1908, când au fost exportate 49.000 de tone prune uscate) datorită fluctuaţiilor mari ale cererii central-

europene, consumatorii oscilând între consumul diferitelor categorii de dulciuri, preferând uneori prunele uscate cu ajutorul unei tehnici franceze calitativ superioare. Dincolo însă de aceste fluctuaţii, avântul exporturilor de prune uscate, urmat apoi de cel al gemului de prune, acesta din urmă stimulat de agenţi ai unor firme din Budapesta, atestă tendinţa spre prelucrarea sporită a produselor agricole destinate exportului[322]. Alte evoluţii păreau de asemenea să conducă în direcţia unei specializări spre exporturi agricole cu un grad relativ ridicat de prelucrare, eventual chiar cu folosirea unor resurse primare din import.

Tăierea pădurilor la mijlocul secolului al XIX-lea generase dificultăţi în hrănirea animalelor, mai ales porcine şi bovine, solicitate la export spre piaţa austriacă. De aceea, la sfârşitul anilor 1850 au fost atestate mai multe tentative de a îngrăşa porcii din nord-estul Serbiei cu ajutorul porumbului relativ ieftin importat din Bulgaria şi din teritoriile austriece; aceste importuri de porumb s-au dovedit totuşi insuficiente, astfel încât ponderea porcilor îngrăşaţi a rămas minoritară în cadrul exporturilor sârbe[323]. Potenţialul de prelucrare era foarte mare în cazul producţiei animaliere. Exporturile de animale vii s-au dovedit vulnerabile în faţa intensificării controalelor veterinare în Austro-Ungaria, ca şi în alte ţări ale Europei continentale. Dincolo de discuţia dacă prohibiţiile temporare şi reglementările tot mai restrictive aveau la bază preocupări genuine de sănătate publică sau motivaţiile veterinare erau doar pretexte pentru protejarea pieţei în favoarea crescătorilor de animale din Austro-Ungaria, dificultăţile întâmpinate de exporturile de animale vii au condus la extinderea activităţilor de procesare a cărnii în interiorul Serbiei. Primele fabrici de mezeluri au fost întemeiate de capitalişti germani şi britanici, dar curând statul sârb s-a implicat şi el, iar în 1897 un inginer educat în Germania, Miloş Savèić, a construit la Belgrad o măcelărie modernă, în conformitate cu normele sanitar-veterinare ale vremii. Producţia de carne şi de mezeluri a crescut considerabil, fiind stimulată suplimentar de războiul vamal cu Austro-Ungaria din 1906-1911, care a întrerupt temporar exporturile sârbe de porcine vii. În ciuda progreselor realizate, expansiunea acestei activităţi industriale a fost handicapată de excesele naţionaliste, care au condus la discriminarea şi chiar eliminarea întreprinzătorilor străini, precum şi de abandonarea producţiei de carne şi mezeluri cu conţinut redus de grăsime în favoarea concentrării spre aprovizionarea mai puţin exigentei pieţe austro-ungare, redeschisă exporturilor sârbe printr-un acord încheiat în 1911[324].

Dezvoltarea industrială a Serbiei a cunoscut destule sinuozităţi în secolul al XIX-lea[325]. Meşteşugurile casnice aveau în mod tradiţional un rol important, mai ales în condiţiile dezvoltării reduse a producţiei urbane. Spre mijlocul secolului al XIX-lea se poate observa şi înflorirea producţiei protoindustriale, mai ales în domeniile olăritului, prelucrării lemnului, postăvăriilor şi producţiei de covoare; se cuvine remarcat că producţia protoindustrială orientată spre pieţe supralocale s-a dezvoltat mai ales în regiunile din sud, mai îndepărtate de Dunăre şi deci relativ mai ferite de concurenţa produselor importate din Austria (Austro-Ungaria) sau produse la Belgrad[326]. Construirea căilor ferate în anii 1880-1890 şi tratatele vamale liber-schimbiste cu Austro-Ungaria din 1881 şi 1892 au facilitat pătrunderea mărfurilor industriale importate, subminând astfel

dezvoltarea industriilor rurale locale. Dintre industriile moderne, ceva mai mult s-au dezvoltat înainte de 1900 doar industria tutunului (monopol de stat), morăritul, berăriile şi – după cum am văzut – procesarea cărnii. Un rol important în stimularea dezvoltării industriale a avut **războiul vamal cu Austro-Ungaria din 1906-1911**. Anticipat de acumularea tensiunilor în anii 1904-1905 şi de dorinţa evidentă a autorităţilor sârbe de a trece la protejarea pieţei interne, războiul vamal a fost declanşat prin interdicţia austro-ungară a importurilor şi tranzitului animalelor vii din Serbia, ceea ce face ca el să fie cunoscut şi sub numele de „războiul porcilor”. Serbia a replicat prin instituirea unui tarif vamal protecţionist, prin măsuri de stimulare a activităţii economice interne şi mai ales printr-o politică de diversificare a comerţului exterior. Structura comerţului exterior s-a schimbat radical. Ponderea Austro-Ungariei a scăzut de la circa 80% la numai circa 30%, crescând semnificativ comerţul cu alte state, cum ar fi Germania, Belgia, Marea Britanie şi Imperiul Otoman. Încă şi mai importantă a fost schimbarea structurii de mărfuri a exporturilor. Dacă până în 1906 animalele vii asigurau cea mai mare parte din valoarea exporturilor, după această dată ponderea lor a scăzut la sub 10%; în schimb, au crescut masiv exporturile de cereale (102.000 de tone anual în 1901-1905, 243.000 de tone anual în 1906-1910), care au ajuns la 40% din total, precum şi cele de produse industriale, care, dacă includem produsele de carne şi prunele uscate, au reprezentat chiar 46% din totalul exporturilor din anii 1906-1910[327]. Trebuie remarcat faptul că această restructurare a fost realizată în condiţiile unei creşteri absolute a volumului exporturilor, de la 66,4 milioane de dinari în media anilor 1901-1905 la 86,4 milioane dinari anual în 1906-1910 şi la 116,9 milioane dinari în 1911, după încheierea războiului vamal[328]. Războiul a prilejuit o accelerare a dezvoltării industriale, numărul întreprinderilor crescând în 1906-1910 de la 110 la 438, cel al salariaţilor de la 5.600 la peste 16.000 iar cel al puterii instalate de la circa 6.500 CP la peste 24.000 CP[329].

În ciuda acestor progrese, ponderea activităţilor industriale rămâne modestă atunci când o raportăm la ansamblul economiei[330]. În consecinţă, evoluţia de ansamblu a economiei Serbiei depindea în primul rând de dinamica sectorului agricol. Or, în această privinţă datele strânse de Michael Palairet prezintă un tablou de ansamblu dezolant.

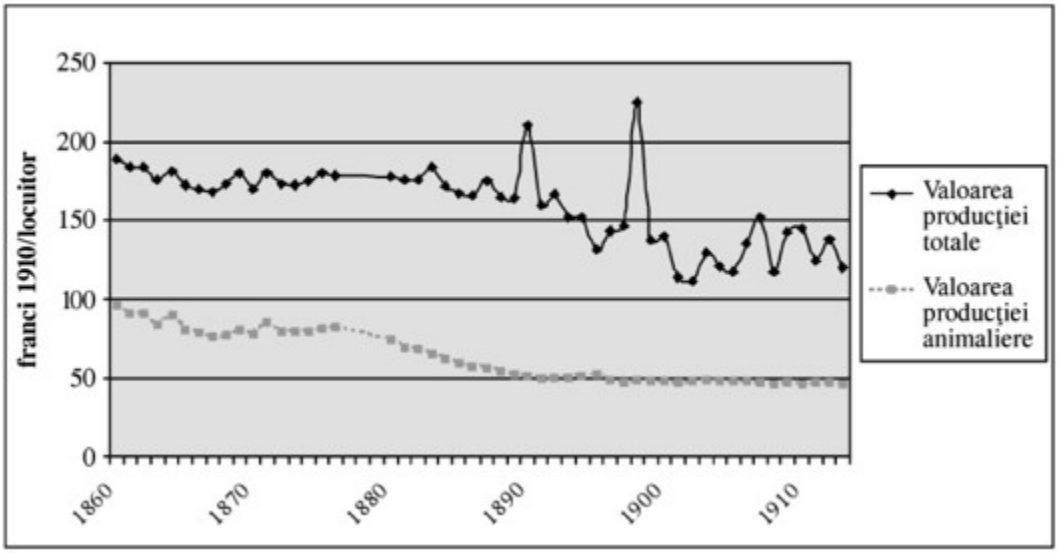

Sursa: Palairet 1997: 366-367.

Figura II.3. *Valoarea producţiei agricole pe cap de locuitor în Serbia*

Bilanţul evoluţiei economice a Serbiei în secolul al XIX-lea este deci destul de ambiguu. Desigur, au fost realizate progrese modernizatoare. A avut loc un proces de occidentalizare, a fost construit un stat cu o multitudine de instituţii alcătuite potrivit unor norme moderne, transporturile şi comunicaţiile s-au dezvoltat îngăduind conectarea Serbiei la circuitele europene şi mai ales au crescut numărul oamenilor şi volumul producţiei. Pe de altă parte, după cum a remarcat Marie-Janine Calic, „sporul rapid al populaţiei a fost în izbitoare contradicţie cu slăbiciunea structurală a sectorului agricol şi a produs un sindrom de criză tipic pentru societăţile preindustriale”[331]. Blocajul din sectorul agricol[332] a făcut ca productivitatea muncii să rămână modestă, iar gradul de folosire a potenţialului productiv al populaţiei rurale mediocru[333]. Potrivit evaluărilor lui Holm Sundhaussen, produsul social brut al Serbiei era în 1910 de circa 700 de milioane de dinari (echivalenţi francului francez la acea dată)[334], ceea ce, la o populaţie de 2,9 milioane locuitori, înseamnă 241 dinari/locuitor. Această estimare, care nu este cea mai pesimistă dintre cele avansate de specialişti[335], reprezintă doar circa 65% din cifrele postulate – cu destule rezerve – de Paul Bairoch pentru Serbia anului 1910, care plasau deja Serbia pe penultimul loc dintre 19 entităţi geografico-statale din Europa, cu un nivel reprezentând doar 56,5% din media europeană[336]. Dincolo de relativitatea multor estimări macroeconomice, este indubitabil că în ciuda progreselor realizate, Serbia a avut în tot secolul al XIX-lea şi a continuat să aibă şi în preajma primului război mondial unul dintre nivelurile economice cele mai scăzute din Europa[337].

II.3.4. Bilanţ statistic

Secolul al XIX-lea a fost perioada în care majoritatea statelor europene au început să se doteze cu instituţii însărcinate să colecteze datele statistice[338]. Deşi imperfecte, datele colectate de aceste instituţii au oferit

istoricilor economiei o bază net superioară faţă de perioadele de dinainte de 1800 pentru a calcula anumiţi indicatori consideraţi relevanţi pentru estimarea nivelului economic al diverselor ţări. Dintre aceşti indicatori, informaţiile sunt mai sigure în ceea ce priveşte avuţia naţională, în timp ce calculele referitoare la produsul intern brut, produsul naţional brut sau venitul naţional conţin mai multe aproximări şi sunt de considerat cu mai multă prudenţă. Ca o caracteristică ce este comună tuturor seturilor de date, informaţiile sunt mai sigure pentru perioadele mai recente, în timp ce pentru prima jumătate a secolului al XIX-lea ele fie lipsesc, fie au fost lacunare; din acest motiv indicatorii reconstituiţi oferă mai degrabă ordine de mărime decât valori precise.

Avuţia naţională măsoară stocul de active economice acumulat în timp pe teritoriul unui stat. Cercetările lui Victor Axenciuc au îngăduit reconstituirea creşterii substanţiale a acesteia în statul român după 1860.

Tabelul II.31. *Avuţia naţională pe locuitor în statul român 1860-1914 (lei aur)*

	1860--1864	1880--1884	1900--1904	1912--1914	Indice 1912-1914 faţă de 1860-1864
Agricultura, silvicultura şi stocul de hrană şi semințe	461	784	1.057	1.412	3,06
Clădirile, locuinţele şi bunurile de consum durabile	59	83	236	320	5,45
Transporturile şi comunicaţiile	5	112	227	341	66,41
Industria	15	15	67	157	10,34
Comerţul	48	124	106	144	3,01
Sectorul edilitar	?	?	?	34	?
Stocul de metal monetar	9	18	28	51	5,54
Activ brut	**597**	**1.135**	**1.722**	**2.460**	**4,12**
Obligaţiile financiare externe	12	116	253	411	4,12
Activ net	**585**	**1018**	**1469**	**2048**	**3,50**

Sursa: Axenciuc 2000: 160.

Având în vedere creşterea demografică apreciabilă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, datele generale la nivelul Vechiului Regat ar fi fost mai mari, de 7, 66 ori la nivelul activelor brute şi de 6,51 ori la nivelul activelor nete[339]. Pe de altă parte, dacă avuţia naţională nu este un indicator foarte elocvent al creşterii nivelului activităţii economice, acumulările anterioare distorsionând imaginea comparativă, în schimb structura avuţiei naţionale poate oferi informaţii relevante cu privire la profilul economiei unui stat. În cazul României, poate fi evidenţiată modernizarea treptată a economiei, prin creşterea ponderii acumulărilor din transporturi şi industrie (este adevărat, de la niveluri iniţiale extrem de modeste); pe de altă parte, faptul că agricultura continua să fie larg majoritară chiar şi în preajma primului război mondial arată în mod clar faptul că Vechiul Regat mai avea încă un drum lung de străbătut până să devină o societate cu adevărat modernă economic. Totodată, deşi datele pentru diverse ţări au grade diferite de exactitate, comparaţiile la nivel european ne pot ajuta să înţelegem mai bine atât acumulările realizate, cât şi drumul pe care România, ca şi alte state întârziate în procesul

dezvoltării economice, îl mai aveau de parcurs până la nivelul ţărilor dezvoltate economic.

Tabelul II.32. *Avuţia naţională pe cap de locuitor în diferite state europene în 1914 (dolari)*

Regatul Unit	1.590
Franţa	1.525
Germania	1.220
Elveţia	1.025
Danemarca	880
Suedia	840
Olanda	835
Belgia	785
Spania	720
Italia	640
Austro-Ungaria	605
România	476
Serbia	462
Rusia	425

Sursa: Axenciuc 2000: 296, 304.

Dincolo de incertitudinile care planează asupra unora dintre datele incluse în tabelul de mai sus[340], imaginea rezultată este consistentă atât cu ceea ce ştim despre potenţialul acumulat al diferitelor state în preajma primului război mondial, cât şi cu informaţiile oferite de alţi autori care au încercat să estimeze nivelul dezvoltării economice a acestor state. Cele mai recente estimări ale produsului intern brut pe cap de locuitor au fost realizate de Angus Maddison, care a recalculat toate datele pornind de la graniţele actuale ale respectivelor state europene[341].

Tabelul II.33. *Produsul intern brut pe cap de locuitor în diferite state europene (PPP, dolari Geary-Khamis 1990)*

	1820	1870	1913
Regatul Unit	1.706	3.190	4.921
Irlanda	877	1.775	2.736
Belgia	1.319	2.692	4.220
Bulgaria	?	840	1.534
Danemarca	1.274	2.003	3.912
Elveţia	1.090	2.102	4.266
Franţa	1.135	1.876	3.485
Germania	1.077	1.839	3.648
Grecia	641	880	1.592
Italia	1.117	1.499	2.564
Norvegia	1.104	1.432	2.501
Portugalia	923	975	1.250
România	?	931	1.741
Rusia	688	943	1.488
Spania	1.008	1.207	2.056
Suedia	1.198	1.662	3.096
Ţările de Jos (Olanda)	1.838	2.757	4.049
Teritoriile ex-Iugoslaviei	?	599	1.057
Media Europei apusene	1.204	1.960	3.458
Media Europei răsăritene	683	937	1.695
Media mondială	667	875	1.525

Sursa: Maddison 2003: 66-67, 100, 262.

Şi aceste date sunt exacte doar parţial, informaţiile pentru Europa Răsăriteană bazându-se pe o metodă regresivă folosind indicatori indirecţi, care lasă mult loc la aproximări[342]. De aceea, şi acest set de date trebuie folosit cu maximă prudenţă, doar ca indicator al ordinelor de mărime şi al tendinţelor de ansamblu. Tabelul confirmă astfel performanţa bună a Danemarcei, care în secolul al XIX-lea s-a plasat ferm în grupul ţărilor dezvoltate ale Europei, performanţa slabă a ţărilor Europei sudice, şi plasarea Europei sud-estice şi a Rusiei în coada plutonului statelor europene. Aceste observaţii sunt confirmate şi de setul de date calculate pe baza unei metodologii diferite de către Paul Bairoch, care a pornit de la graniţele din 1914 şi a folosit pentru calcule dolarii din 1960.

Tabelul II.34. *Produsul naţional brut pe locuitor în diferite state europene în secolul al XIX-lea (media europeană = 1)*

	1830	1850	1860	1870	1890	1900	1913
Regatul Unit	1,48	1,65	1,80	1,86	2,04	1,97	1,88
Austro-Ungaria	1,00	0,96	0,93	0,89	0,92	0,91	0,93
Belgia	1,23	1,18	1,58	1,29	1,39	1,40	1,48
Bulgaria	0,77	0,65	0,68	0,64	0,65	0,59	0,52
Danemarca	0,94	0,79	0,95	1,04	1,31	1,41	1,61
Elveţia	1,15	1,19	1,55	1,39	1,61	1,57	1,63
Franţa	1,15	1,21	1,18	1,29	1,31	1,31	1,22
Germania	1,00	1,07	1,14	1,21	1,35	1,39	1,44
Grecia	0,81	0,77	0,74	0,73	0,75	0,67	0,61
Italia	1,00	0,91	0,97	0,86	0,79	0,74	0,83
Norvegia	0,94	1,00	1,29	0,97	1,07	1,02	1,12
Portugalia	1,04	0,96	0,89	0,83	0,74	0,69	0,61
România	0,81	0,72	0,65	0,64	0,66	0,65	0,67
Rusia	0,75	0,67	0,57	0,63	0,52	0,56	0,62
Serbia	0,83	0,75	0,71	0,67	0,65	0,58	0,55
Spania	1,04	1,04	1.12	0,90	0,81	0,78	0,73
Suedia	0,98	0,95	0,73	0,90	1,01	1,06	1,28
Ţările de Jos (Olanda)	1,25	1,35	1,46	1,34	1,42	1,31	1,35

Sursa: Bairoch 1997: II, 252-253 (care conţine corecţii faţă de Bairoch 1976b: 286; calculul indicilor îmi aparţine).

Concluzia este evidentă şi confirmă în mare măsură observaţiile noastre anterioare. În secolul al XIX-lea, decalajele economice din interiorul Europei au crescut, iar aceasta a afectat şi ţările periferice studiate de noi. **Performanţa economică a acestor ţări a fost extrem de diferenţiată**. În mod evident, Danemarca a fost din nou „premiantul clasei”, câştigând ferm un loc în grupul ţărilor dezvoltate ale Europei; este adevărat, ea a avut şi nivelul de pornire cel mai ridicat, putând astfel valorifica un set consistent de acumulări anterioare. Irlanda şi România ocupă poziţii intermediare, performanţa pe cap de locuitor a Irlandei fiind net superioară, dar cu preţul unei reduceri dramatice a populaţiei prin emigrare; dacă ar fi să comparăm doar sporul de ansamblu al produsului intern brut, atunci în cazul Irlandei acesta a crescut în intervalul 1820-1913 de doar circa 1,90 ori, în timp ce în cazul României creşterea a fost de 2,55 ori doar în perioada 1870-1913[343]. În fine, performanţa cea mai slabă i-a aparţinut Serbiei, pentru care însă anul de referinţă 1913 este şi deosebit de nefavorabil din cauza impactului războaielor balcanice[344].

Până acum, analiza noastră statistică s-a focalizat asupra indicatorilor sintetici ai activităţii şi potenţialului economic, iar în capitolele anterioare am insistat asupra unor factori precum producţia şi productivitatea agricolă, industrializarea, urbanizarea etc. Un cercetător avizat al economiilor şi societăţilor sud-est europene, Holm Sundhaussen, avertizează însă asupra faptului că „singuri factorii economici nu explică suficient redusul succes al modernizării din ţările balcanice în timpul primilor 60-100 de ani de la dobândirea autodeterminării politice”[345]. De aceea, credem că este util să includem în analiza noastră şi unii **factori sociali cuantificabili statistic**, care ar putea ajuta la reflectarea sintetică a nivelului de dezvoltare al societăţilor europene din preajma

primului război mondial şi ar putea sprijini analiza asupra cauzelor performanţei diferenţiate a societăţilor respective şi asupra şanselor de dezvoltare pe termen mediu şi lung a acestora. În selecţia acestor indicatori sociali ne-am oprit asupra mortalităţii infantile şi a nivelurilor educaţiei elementare.

Mortalitatea infantilă măsoară numărul copiilor morţi înainte de a împlini vârsta de un an la 1.000 de nou-născuţi. În toate societăţile premoderne, mortalitatea infantilă a fost uriaşă, ajungând şi la jumătate din numărul nou-născuţilor. Reducerea mortalităţii infantile a fost o componentă fundamentală a procesului de modernizare şi a tranziţiei demografice. Desigur, reducerea mortalităţii infantile nu a avut un impact direct asupra performanţei economice: pe termen scurt, ea a determinat chiar o creştere a ponderii persoanelor dependente (neproductive) în cadrul diferitelor societăţi; pe de altă parte, pe termen mediu şi lung ea a contribuit la sporul demografic, a făcut ca evoluţia gospodăriilor să fie mai clar previzibilă şi a împins astfel la raţionalizarea graduală a comportamentelor economice şi demografice ale oamenilor. Dincolo însă de aceste implicaţii, nivelul mortalităţii infantile este un bun indicator al nivelului de modernitate şi de dezvoltare economică a diferitelor societăţi.

Tabelul II.35. *Mortalitatea infantilă în 1910/1914 (medii, morţi sub un an la 1.000 de nou-născuţi)*

Austria (Cisleithania)		188
Belgia		136
Bulgaria		149
Danemarca		98
Elveţia		102
Finlanda		110
Franţa		119
Germania		163
Irlanda		93
Italia		139
Marea Britanie	Anglia şi Ţara Galilor	109
	Scoţia	109
Norvegia		66
Portugalia		147
România		222
Rusia		256
Serbia (media anilor 1908/1910)		159
Spania		151
Suedia		72
Ţările de Jos		104
Ungaria		197

Sursa: Mitchell 2003: 123-124.

După cum se observă, clasamentul rezultat din datele referitoare la mortalitatea infantilă nu corespunde decât parţial cu cel realizat pe baza indicatorilor pur economici. În mod evident, mortalitatea infantilă este mai mică în ţările cu o distribuţie mai egalitară a bogăţiei şi mai mare în cele polarizate economic şi social. În felul acesta se explică avansul luat de ţările scandinave în raport cu Marea Britanie, precum şi situaţia mai bună din Serbia şi Bulgaria comparativ cu România. Nu în cele din urmă, mortalitatea infantilă foarte scăzută din Irlanda se explică şi prin faptul că în această ţară natalitatea scăzuse deja considerabil, ceea ce a îngăduit o mai bună îngrijire a copiilor care se năşteau. În ceea ce priveşte România, poziţionarea sa pe unul dintre ultimele locuri din Europa la acest indicator atestă atât slaba pătrundere a îngrijirii medicale în straturile profunde ale societăţii, cât şi o anume nepăsare faţă de copii, care avea să persiste de-a lungul secolului XX.

Dacă legătura dintre mortalitatea infantilă şi capacitatea de dezvoltare economică este mai degrabă indirectă, în schimb istoricii şi economiştii consideră aproape în mod unanim că **nivelul de educaţie al capitalului uman** este un factor important care influenţează performanţa în creşterea economică[346]. De altfel, într-un studiu cu importante valenţe

teoretice, Lars G. Sandberg a susţinut că în evaluarea avantajelor/dezavantajelor ţărilor rămase în urmă din punctul de vedere al dezvoltării economico-sociale trebuie să distingem între rolul sărăciei relative şi cel al ignoranţei relative, argumentând că, în contextul procesului de industrializare, deficitul de capital uman a grevat mai mult asupra posibilităţilor de dezvoltare decât deficitul de capital material (sau financiar)[347].

La nivel european, secolul al XIX-lea a fost epoca în care majoritatea statelor şi-au asumat sarcina reglementării, finanţării şi coordonării unor sisteme publice de învăţământ[348]. S-au realizat progrese în generalizarea învăţământului elementar, chiar dacă în multe ţări integrarea fetelor în cadrul acestuia era doar parţială. O amplă reţea urbană de şcoli secundare de diferite tipuri servea la formarea cadrelor medii necesare economiei şi societăţii moderne, după cum universităţile şi instituţiile echivalente (mai ales în domeniul tehnic şi militar) asigurau pregătirea noilor elite sociale şi profesionale. În lucrările care se ocupă cu raporturile dintre economie şi educaţie în secolul al XIX-lea se pune accentul pe procesul de alfabetizare a populaţiei, considerat esenţial atât pentru socializarea modernă, cât şi pentru acumularea unui set de competenţe decisive pentru ridicarea productivităţii. În acest context, se consideră că pentru o dezvoltare economică susţinută este necesar (dar nu şi suficient) un nivel de alfabetizare de cel puţin 40%. Care era însă situaţia în diferitele ţări europene din acest punct de vedere?

Tabelul II.36. *Analfabetismul în diferite ţări europene în jur de 1900 (% din populaţia peste vârsta de intrare în sistemul educaţiei şcolare)*

	Bărbaţi	Femei	Total
Austria (1900)	22,1	25,5	23,8
Belgia (1900)	30,6	33,3	31,9
Bulgaria (1900)	57,9	86,9	72,1
Danemarca			4,0
Elveţia			2,0
Finlanda (1900)	7,3	6,8	7,0
Franţa (1901)	14,8	19,8	17,4

Germania			4,0
Grecia (1907)	41,8	79,8	60.8
Irlanda (1901)	13,5	14,0	13,7
Italia (1901)	42,5	54,4	48,5
Marea Britanie			10,0
Norvegia			5,0
Portugalia (1900)	67,5	83,4	75,9
România (1899)	67,2	89,1	78,0
Rusia europeană (1897)	62,5	83,1	73,0
Serbia (1900)	67,3	92,9	79,7
Spania			52,0
Suedia			2,0
Ţările de Jos (Olanda)			13,0
Ungaria	34,4	46,9	40,7

Sursa: Sundhaussen 1989a: 537-541, 543 (completat pentru structura pe sexe din România cu Iacob, Iacob 1995 I: 61).

Remarcăm avansul luat de ţările Europei Nordice, şi în general de ţările majoritar protestante, despre care se poate spune că se apropiau vertiginos de eradicarea analfabetismului. O menţiune deosebită se cuvine şi progreselor alfabetizării din Irlanda, reflectare a preocupărilor pentru capitalul uman într-o perioadă de scădere demografică. Pe de altă parte, atât România, cât şi Serbia se aflau foarte departe de pragul de 40% din populaţie alfabetizată. Este adevărat, în cazul României se observă o situaţie mai bună la nivelul grupei de vârstă 7-15 ani, cu 32,8% din populaţia de această vârstă alfabetizată (42,3% dintre băieţi şi 16,2% dintre fete)[349], ceea ce arată că extinderea reţelei şcolare, impulsionată de activitatea lui Spiru Haret, începea să-şi arate efectele[350]. De altfel, o analiză recentă cu privire la alfabetizarea din România arată că Vechiul Regat ajunsese în 1912 la 39,3% ştiutori de carte dintre locuitorii în vârstă de peste 8 ani[351]; teritoriile aflate sub administraţie austro-ungară depăşiseră deja pragul de 40% – Transilvania şi Banatul aveau 43,5% ştiutori de carte în 1910, iar Bucovina 46, 1% – în timp ce în Basarabia procentul era mult mai scăzut (datele din 1897 indică 15, 6% ştiutori de carte, iar progresul până în 1914 nu a putut fi prea mare)[352].

Ierarhii similare apar şi dacă vom confrunta datele referitoare la **procentajul tinerilor cuprinşi în învăţământul secundar**: cu 0,5% din grupa de vârstă 10-19 ani, România se afla pe unul dintre ultimele locuri din Europa, după Portugalia (1%), Ungaria (1,8%), Suedia (2,3%), Italia (2,4%), Marea Britanie (2,4%), Belgia (2,5%), Danemarca (2,6%), Franţa (2,6%), Austria (2,8%), Norvegia (3%), Germania (3,2%), Finlanda (4,1%) şi Elveţia (10%)[353].

În mod clar, nivelul de educaţie reflectă şi **măsura în care diferitele state au investit în sistemul de învăţământ**. Pentru România

dispunem de cifre concludente: bugetul Ministerului Instrucţiunii şi Cultelor a variat între 1864-1879 între 7 şi 10 milioane de lei, a crescut apoi relativ lent până în 1893/1894, a oscilat între 25 şi 30,1 de milioane de lei între 1894/1895 şi 1907/1908 şi a crescut apoi în ritm rapid şi continuu, ajungând la 58,9 milioane de lei în 1914/1915; din punct de vedere procentual, situaţia este mai complicată, ponderea în bugetul total al statului scăzând de la 15% în 1864 la sub 10% în 1873 şi la o minimă absolută de 5,63% în 1878, pentru ca apoi să se redreseze şi să oscileze într-o bandă de 7-13% în anii 1883/1884-1914/1915, cu o tendinţă de stabilizare în jurul a 10% după 1910[354]. Situaţia din Serbia era încă şi mai precară, bugetul cultelor şi instrucţiunii reprezentând puţin sub 8 milioane de dinari în 1910, ceea ce însemna 2,74 dinari pe cap de locuitor, faţă de peste 6,5 lei pe locuitor în România aceluiaşi an; de altfel, în Serbia ponderea cheltuielilor pentru culte şi educaţie a cunoscut o vizibilă tendinţă de scădere, situându-se la 8,32% din bugetul total al statului în media anilor 1860-1879, la 6,69% în 1895, 6,59% în 1905 şi 6,45% în 1910[355]. Datele referitoare la cheltuielile bugetului de stat nu reflectă însă cu precizie efortul făcut de societate pentru susţinerea sistemului de învăţământ, învăţătorii şi şcolile beneficiind deseori şi de susţinere din partea comunităţilor locale. De aceea, informaţiile referitoare la bugete se cuvine să fie completate cu date despre numărul cadrelor didactice la 1.000 de locuitori. Carlo Cipolla afirmă tranşant că la un nivel sub un cadru didactic la 1.000 locuitori, analfabetismul va fi inevitabil mare, iar subdezvoltarea certă; abia de la un nivel de trei cadre didactice la 1.000 de locuitori în sus poate fi vorba de o investiţie în educaţie relevantă pentru creşterea şanselor de dezvoltare economică[356].

Tabelul II.37. *Cadre didactice din învăţământul primar şi secundar la 1.000 de locuitori*

Austria (1910)	4,26
Belgia (1905)	2,62
Bulgaria (1910)	3,07
Danemarca (1911)	5,11
Elveţia (1910)	4,20
Finlanda (1910)	2,52
Franţa (1911)	>4,03

Germania (1910)	3,61
Grecia (1907)	1,66
Irlanda (1911)	>2,96
Italia (1911)	2,74
Marea Britanie (1911)	4,79
Norvegia (1910)	4,24
Portugalia (1890)	1,11
România (1912)	>1,15
Rusia europeană (1903)	1,70
Serbia (1910)	1,03
Spania (1901)	1,87
Suedia (1910)	4,20
Țările de Jos (1909)	5,34
Ungaria (1910)	2,00

Surse: Mitchell 2003: 2-8, 873-879; Sundhaussen 1989a: 555. Acolo unde se indică semnul „>„ au lipsit datele referitoare la cadrele didactice din învăţământul secundar.

Din nou, Danemarca se plasează în frunte printre ţările periferice studiate de noi, ocupând un remarcabil loc 2 la nivel european, iar Irlanda ajunsese şi ea în preajma pragului de 3‰ postulat de Carlo Cipolla. În schimb, România, deşi depăşise destul de ferm pragul de 1‰, mai avea încă foarte mult de investit în sistemul educativ. În fine, Serbia se plasa pe unul dintre ultimele locuri din Europa (din lucrările consultate de noi lipsesc datele referitoare la Muntenegru şi la Albania). Totodată, atât România, cât şi Serbia se regăseau la acest criteriu după Rusia, şi mai ales la foarte mare distanţă de Bulgaria, care în preajma anului 1900 a făcut un efort foarte mare de extindere a educaţiei elementare, cu efecte benefice asupra dezvoltării sale economice ulterioare[357].

Desigur, după cum o arată şi acest exemplu din Bulgaria, este nevoie de timp pentru ca investiţia în educaţie să influenţeze pozitiv dezvoltarea economică. În literatura de specialitate există o mare varietate de opinii în legătură cu orizonturile de timp în care progresele alfabetizării şi ale educaţiei în general au un **impact concret măsurabil asupra ritmurilor de creştere economică**. Majoritatea specialiştilor acceptă un prim puseu de creştere la circa 20 de ani după progresul educativ (adică atunci când tinerii mai bine educaţi ajung să-şi asume roluri economice active), dar unii dintre ei consideră că se pot identifica corelaţii clare şi după 60 sau

chiar 120 de ani[358]. În cazul Danemarcei, progresele alfabetizării din prima jumătate a secolului al XIX-lea au rodit în adaptările productive din a doua jumătate a secolului, care au făcut ca agricultura daneză să devină una dintre cele mai performante din Europa[359]. Este posibil, dar mai puţin sigur, ca şi progresele agriculturii irlandeze din a doua jumătate a secolului al XIX-lea să fi fost stimulate de sporul alfabetizării. Pe de altă parte, există o certă corelaţie între ponderea uriaşă a analfabetismului în România şi Serbia şi slaba lor performanţă economică de ansamblu în secolul al XIX-lea.

198 Post 1977.
199 Pentru date cantitative despre exporturile daneze de cereale vezi Hansen 1974-1976: I, 104, conform cărora exporturile de cereale către Norvegia s-au menţinut în jurul a 600.000 tone daneze anual. Un grafic sintetic cu exporturile daneze de cereale către principalele debuşeuri externe în Boje 1993: 34.
200 Skrubbeltrang 1953: 77.
201 Astfel, dacă preţul britanic al grâului creştea la peste 73 şilingi pe quarter, taxa vamală era de numai un şiling; dacă preţul britanic era între 70 şi 71 şilingi pe quarter, taxele vamale erau de 10 şilingi şi 8 penny, iar la preţuri mai scăzute creşteau gradual, ajungând la nivelul de 34 şilingi şi 8 penny dacă preţul britanic era între 52 şi 53 şilingi pe quarter; în fine, dacă preţul grâului scădea sub 52 şilingi pe quarter, atunci importurile erau interzise (Menzel 1988: 442). De observat faptul că potrivit Legii cerealelor din 1815 importurile fuseseră interzise dacă preţul britanic era sub 80 de şilingi pe quarter.
202 Bairoch 1976a: 40-43.
203 Menzel 1988: 164.
204 Handbuch: V, 17 (capitol de Wolfram Fischer).
205 Handbuch: V, 18-25 (capitol de Wolfram Fischer).
206 Handbuch: V, 26 (capitol de Wolfram Fischer).
207 Handbuch: V, 220-222 (capitol de Ove Hornby).
208 Menzel 1988: 165.
209 Handbuch: V, 215-216 (capitol de Ove Hornby).
210 Menzel 1988: 167.
211 Skrubbeltrang 1953: 84-87.
212 Menzel 1988: 163.
213 Skrubbeltrang 1953: 87-90.
214 Skrubbeltrang 1953: 132-136.
215 Trebuie observat faptul că principalele lucrări de referinţe fie îşi încep seriile de date după 1875 (Mitchell 2003: 269), fie indică numai valorile, dar nu şi cantităţile fizice ale producţiei (Hansen 1974-1976: II, 233-234, 282-285 şi tabelele anexe). *Cf.* Federico 2005: 16-19, 233-240, 254. În aceste condiţii, cifrele care urmează au fost preluate din Mulhall 1903: 7, 34 (informaţiile în buşeli au fost convertite de noi în unităţi metrice) şi confruntate cu cele din Christensen 1999: 176, care indică în plus un nivel de puţin sub 1, 3 milioane de tone în 1801 şi niveluri de 1,4-1,5 milioane de tone în 1817-1819.
216 Boje 1993: 34.
217 Nielsen 1933: 404. În cazul porcinelor şi untului, creşterile au fost mai reduse.
218 Nielsen 1933: 422.
219 Christiansen 1996: 456-457.
220 Pentru felul cum au votat ţăranii şi pentru constituirea unei structuri democratice la nivel local, vezi şi Skrubbeltrang 1953: 114-118, 149-154.
221 Milward, Saul 1973: 506.
222 Refuzul trecerii la protecţionism a fost posibil prin cooperarea dintre mişcarea fermierilor şi grupările negustoreşti din Copenhaga, ai căror reprezentanţi în camera inferioară a Parlamentului (*Folketing*) au blocat 17 iniţiative ale camerei superioare (*Landsting*), controlată de marii proprietari funciari (Menzel 1988: 222-224)
223 Christensen 1983: 60.
224 Skrubbeltrang 1953: 185-189.
225 Henriksen 1993: 170.
226 Henriksen 1993: 161, 170.

227 Menzel 1988: 206.
228 Skrubbeltrang 1953: 194. Potrivit altor surse, principiul separatorului cu centrifugă a fost descoperit în Germania încă din anii 1860, dar aplicarea sa pe scară largă a fost realizată abia după 1878 (Henriksen 1993a: 76, nota 8).
229 Henriksen 1993: 171-174. Aceeaşi autoare a publicat şi o analiză sistematică a avantajelor cooperativelor în prelucrarea lactatelor (Henriksen 1999).
230 Menzel 1988: 184, care menţionează că primul import de carne congelată din Argentina a sosit în Europa în 1877.
231 Skrubbeltrang 1953: 198.
232 Milward, Saul 1973: 507.
233 Skrubbeltrang 1953: 202.
234 Skrubbeltrang 1953: 198-200. Astfel, în 1900 existau 26 de fabrici deţinute de cooperative, care procesau 60% din exporturile de derivate din carne de porc.
235 Christensen 1983: 107-108.
236 Henriksen 1993: 159-160.
237 Christensen 1983: 109.
238 Christensen 1983: 109-111.
239 Menzel 1988:1206.
240 Menzel 1988: 192.
241 Christensen 1983: 88-90.
242 Christensen 1983: 86-87
243 Bairoch 1976a: 79-80, 263.
244 Menzel 1988: 211; Boje 1993: 26, 35.
245 Concept dezvoltat de Bairoch 1976a: 262-264.
246 Skrubbeltrang 1953: 205.
247 Handbuch: V, 245, 252 (capitol de Ove Hornby).
248 Boje 1993: 36.
249 Menzel 1988: 173-177. Paul Bairoch evidenţiază faptul că tariful vamal danez stabilea taxe mai mari pentru produsele industriale importate cu grad ridicat de prelucrare, încurajând astfel realizarea acestor produse în interiorul Danemarcei (Bairoch 1976a: 266).
250 Prezentarea dezvoltării industriale a Danemarcei se bazează, atunci când nu sunt indicate alte surse, pe Hansen 1977.
251 Johansen 1987: 4-5; vezi şi observaţiile din Milward, Saul 1973: 515-516.
252 Pentru această problemă am folosit datele din Handbuch: V, 124-131 (capitol de Wolfram Fischer) şi Henriksen 1993: 153-155.
253 Menzel 1988: 239.
254 Menzel 1988: 239.
255 Handbuch: V, 254 (capitol de Ove Hornby).
256 Handbuch: V, 161 (capitol de Wolfram Fischer).
257 Handbuch: V, 255 (capitol de Ove Hornby).
258 Handbuch: V, 256-257 (capitol de Ove Hornby).
259 Informaţiile despre dezvoltarea sectorului public sunt preluate în cea mai mare parte din Johansen 1987: 11-12.
260 Menzel 1988: 217-219.
261 În prezentarea evoluţiei sistemului politic danez din această perioadă ne-am bazat pe Bohn 2001: 90-106, Jones 1986: 28-101 şi Skrubbeltrang 1953: 206-233. Pentru felul în care lupta politică împotriva presiunilor marilor proprietari la alegeri a devenit un element central în conştiinţa de sine a ţăranilor danezi, vezi şi exemplele concrete din Christiansen 1996: 491-494.
262 Vezi *infra*, capitolul II.3.4.
263 Prezentarea istorică generală din acest capitol se bazează pe Jackson 1999: 6-244, Hollis 2001: 76-130 şi Cronin 2002: 97-172.
264 Vezi îndeosebi Kinealy 2002: 1-30, 211-221.
265 Murphy 1984: 77-80 (capitol de Cormac Ó Gráda).
266 Această observaţie este independentă de posibilele utilizări ideologice ale teoriei malthusiene. Se cuvine totuşi să observăm că în perioadele când Marea Foamete era un subiect predilect de polemică între istoricii englezi şi cei irlandezi, primii tindeau să susţină teoria lui Malthus deoarece aceasta „dădea vina” pe irlandezii care se înmulţiseră prea mult, în timp ce aceştia din urmă evident respingeau orice asociere între un

eventual exces de populaţie şi hecatomba pricinuită de Foamete, preferând însă acuzarea proprietarilor şi autorităţilor britanice.
267 Mokyr 1983: 14.
268 Mokyr 1983: 42.
269 Mokyr 1983: 64.
270 Ó Gráda 1999: 28-30.
271 Se apreciază că în 1780-1845 au emigrat aproximativ 1,75 milioane de irlandezi (*apud* Mokyr 1983: 33).
272 Chesnais 1992: 1-189.
273 Scăderea timpurie a mortalităţii în Irlanda a fost postulată şi de Michael Drake în Cullen 1969: 67-68.
274 Ó Gráda 1984: 85-87; Ó Gráda 1994: 69-80.
275 Ó Gráda 1999: 29.
276 Ó Gráda 1984: 91.
277 Kinealy 2002: 90-93.
278 Mokyr 1983: 20-24.
279 Ó Gráda 1994: 32-35.
280 Cullen 1969: 89-93 (capitol de E.R.R. Green).
281 Mokyr 1983: 230-260; Ó Gráda 1994: 74-80.
282 Mokyr 1983: 188-194.
283 Ó Gráda 1994: 104.
284 Această opinie a fost susţinută în modul cel mai explicit de către Cormac Ó Gráda: „...până la urmă irlandezii au fost teribil de ghinionişti. Departe de a fi inevitabile, seria de recolte masiv şi persistent calamitate din cauza fungusului care a produs Marea Foamete a fost complet impredictibilă. În deceniile de dinainte de 1845 ţara învăţase să facă faţă recoltelor compromise, nu fără greutăţi, dar totuşi fără mortalităţi suplimentare masive. Dar nimic atât de oribil ca *Phytophthora infestans* nu apăruse anterior, în Irlanda sau oriunde altundeva. Mai mult, daca fungusul ar fi sosit câteva decenii fie mai devreme, fie mai târziu, efectul nu ar fi fost atât de teribil. Mai devreme, dependenţa de cartof ar fi fost mai mică şi presiunea asupra resurselor mai redusă, iar guvernele (ca cel din 1822) mai puţin constrânse de scrupule ideologice [se referă la ideologia *laissez-faire*]. O vizită întârziată de asemenea ar fi reprezentat o ameninţare mai mică. O întârziere de 4 decenii şi *Phytophthora* ar fi avut de înfruntat atât contraremediul lui Alexis Millardet, cât şi un spaţiu rural mai puţin populat. Chiar şi în anii 1860 cererea crescândă de forţă de muncă din Marea Britanie şi Statele Unite ar fi absorbit deja sute de mii de oameni dintre cei mai expuşi la risc şi astfel populaţia şi-ar fi depăşit vârful. Guvernul, de asemenea, ar fi fost mai bine dotat şi mai generos. Per total, Marea Foamete din anii 1840, în loc să fie inevitabilă şi inerentă economiei cartofului, a fost un tragic accident ecologic" (Ó Gráda 1989: 76). Dincolo de eventualele exagerări ale lui Cormac Ó Gráda cu privire la ritmul de ajustare demografică a Irlandei dacă Marea Foamete nu ar fi avut loc, opiniile istoricului irlandez sunt perfect compatibile cu ideea exprimată de noi anterior, şi anume că Irlanda intrase după 1815-1820 în mod obiectiv într-o „fază de risc ridicat"; în ce măsură era legitim să te aştepţi ca într-o asemenea fază să nu se întâmple nimic periculos, aceasta este o întrebare căreia nu putem să-i răspundem acum.
285 Ó Gráda 1999: 38.
286 Prezentarea Foametei se bazează mai ales pe: Ó Gráda 1989; Ó Gráda 1994: 173-199; Ó Gráda 1999: 34-46; Kinealy 2002.
287 Mokyr 1983: 261-277; Ó Gráda 1994: 178-187; Ó Gráda 1999: 84-104.
288 Chesnais 1992: 56-159, 167.
289 Chesnais 1992: 252-253.
290 Ó Gráda 1994: 235.
291 Ó Gráda 1994: 255-270; Turner 1996: 15-94, 161-195.
292 O'Rourke, Williamson 1999: 119-144.
293 O'Rourke, Williamson 1999: 136, unde este citat un studiu anterior al lui Kevin O'Rourke.
294 O'Rourke, Williamson 1999: 148-152.
295 O'Rourke, Williamson 1999: 150.
296 Cullen 1972: 40-141.
297 Prezentarea dezvoltării industriale a Irlandei în secolul al XIX-lea se bazează pe Cullen 1969: 89-100 (capitol de E.R.R. Green) şi Ó Gráda 1994: 273-348.

298 Ó Gráda 1994:313.
299 Turner 1996: 4.
300 Turner 1996: 147.
301 Turner 1996: 196-216.
302 Turner 1996: 160.
303 Bairoch 1976 include Irlanda pentru secolul al XIX-lea la Regatul Unit (Marea Britanie).
304 Astfel, Angus Maddison oferă unele date despre PIB-ul irlandez în anii 1820, 1870, 1890, 1900 şi 1913 (Maddison 1995: 184, 198), dar tot el recunoaşte că pentru Irlanda nu are date înainte de 1926 şi că pentru perioada anterioară a postulat doar că raportul de 54% al PIB/locuitor faţă de Marea Britanie a rămas constant de-a lungul întregii perioade (Maddison 1995: 138). Un set reînnoit de date pentru Irlanda în anii 1820, 1840, 1870 şi 1913 este oferit în Maddison 2003: 29, 31-32.
305 Ó Gráda 1994:242.
306 Două seturi alternative de date, calculate tot pentru 1913, plasează Irlanda la 61% şi respectiv la 55% din nivelul produsului pe locuitor al Marii Britanii, deci practic cam în acelaşi ordin de mărime a datelor. Totodată, în aceste clasamente Irlanda se află pe locul 10 şi respectiv 11 dintre 23 de ţări europene (Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 14).
307 În prezentarea istoriei politice a Serbiei în secolul al XIX-lea ne-am bazat, acolo unde nu sunt indicate alte surse, pe Sundhaussen 2007: 65-220.
308 Modificările teritoriale sunt clar expuse în Sundhaussen 1989a: 77-81, 604.
309 Astfel, dinastia Obrenovici a domnit în perioadele 1815-1842 şi 1858-1903, iar membri ai familiei Caragheorghevici în 1842-1858 şi 1903-1941.
310 Sundhaussen 1989a: 99. Semnificativ este poate şi faptul că toate cele şapte localităţi sârbe mai mari de 2.000 de locuitori aveau o populaţie totală de doar 41.347 persoane, mai mică decât populaţia la aceeaşi dată a Bucureştiului.
311 Să remarcăm faptul că în cei aproape 100 de ani dintre obţinerea autonomiei (1815) şi izbucnirea primului război balcanic (1912) Serbia a fost antrenată în războaie doar în anii 1876-1878 şi 1885-1886, ultimul conflict fiind şi relativ limitat ca impact demografic şi material. Este adevărat, războaiele balcanice şi primul război mondial au fost extrem de distructive, dar ele au avut loc abia după o lungă perioadă de creştere în secolul al XIX-lea.
312 Datele demografice sunt preluate din Sundhaussen 1989a: 89, 129-175; vezi şi analiza din Calic 1994:58-68.
313 Sundhaussen 1989a: 234-240.
314 Sundhaussen 1989a: 207-209.
315 Calic 1994:71. De observat că graficul din această lucrare nu corespunde cu datele preluate din Sundhaussen 1989a: 203; potrivit acestor date, suprafaţa alocată culturilor vegetale a crescut de la 60,3 hectare pe cap de locuitor în 1900 la 65,77 hectare pe cap de locuitor în 1905 şi a scăzut apoi în termeni relativi la 61,41 hectare pe cap de locuitor în 1910. Considerăm că această reducere a suprafeţei pe cap de locuitor după 1905 nu indică totuşi epuizarea potenţialului de creştere agricolă extensivă, deoarece în anii 1905-1910 suprafaţa cultivată a crescut în termeni absoluţi cu circa 19.500 hectare, scăderea în termeni relativi fiind cauzată de sporul mai mare al populaţiei. Existenţa în continuare a unui potenţial nevalorificat de creştere extensivă este demonstrată şi de faptul că suprafaţa cultivată cu cereale era mai mică pe cap de locuitor în Serbia decât în România şi Bulgaria (*cf.* Lampe, Jackson 1982: 171).
316 Lampe, Jackson 1982: 172, 188. Pentru comparaţii şi cu alte state europene, Sundhaussen 1989a: 261, în ale cărui date Serbia se plasează cu regularitate pe ultimul loc dintre 17 state europene, excepţie făcând productivitatea la hectar a cultivării grâului, unde ultimul loc este ocupat de Rusia europeană.
317 Gounaris 1993.
318 Lampe, Jackson 1982: 113.
319 Lampe, Jackson 1982: 122, 174, 181; Sundhaussen 1989a: 352-353.
320 Date referitoare la cantităţile exportate anual după 1879 şi la preţuri în Sundhaussen 1989a: 358-362. În cazul cerealelor am folosit şi date suplimentare din Palairet 1997: 300.
321 Palairet 1977.
322 Lampe, Jackson 1982: 177-178; Palairet 1997: 117-118.
323 Palairet 1997: 103-106.
324 Lampe, Jackson 1982: 249-251; Palairet 1997: 336-338.

325 Cele mai multe dintre datele cantitative au fost preluate din Sundhaussen 1989a: 277-318.
326 *Cf.* Calic 1994:86-119.
327 Calic 1994: 170-174.
328 Lampe, Jackson 1982: 174; Sundhaussen 1989a: 340.
329 Calic 1994: 174.
330 În tentativa sa de a calcula produsul social brut al Serbiei către 1910, Holm Sundhaussen evaluează producţia industrială de fabrică la 74 de milioane dinari, producţia meşteşugărească la 40 de milioane dinari, iar industria casnică la 60 de milioane dinari, ceea ce ar da ceva mai puţin de 25% din produsul social brut estimat la 700 de milioane dinari (Sundhaussen 1989a: 443-444). Estimările lui Michael Palairet cu privire la produsul interior brut către 1910 (Palairet 1997: 322) merg în aceeaşi direcţie: dacă adunăm cifrele referitoare la producţia industrială (incluzând produsele animaliere, înregistrate separat de animalele vii, dar excluzând construcţiile), ajungem la un procentaj total de 24,4% pentru ponderea industriei în produsul interior brut.
331 Calic 1994: 441.
332 Sundhaussen 1989b.
333 Calic 1994: 86-97.
334 Sundhaussen 1989a: 444.
335 Michael Palairet ajunge chiar la o evaluare şi mai scăzută, de doar 226 dinari/locuitor (Palairet 1997: 322).
336 Bairoch 1976b: 286. Am folosit sintagma uşor ambiguă „entităţi geografico-politice" deoarece, pe lângă statele propriu-zise, Bairoch include în lista sa şi Finlanda, care era un mare ducat autonom în cadrul Rusiei.
337 Evităm s-o plasăm pe ultimul loc, aşa cum ar rezulta dacă am aplica mecanic corectura adusă de Holm Sundhaussen la tabelele alcătuite de Paul Bairoch (caz în care Serbia ar coborî sub nivelul Bulgariei), deoarece aceste tabele nu cuprind Muntenegrul, care, după toate indiciile, ar fi ocupat în mod ferm ultima poziţie dintre toate statele Europei.
338 Koren 1918: 89, 127-128, 203, 291-292, 334. 432, 469-470, 553.
339 Axenciuc 2000: 159.
340 Victor Axenciuc recunoaşte „relativitatea estimărilor acestui agregat atât de complicat" şi „peste toate, caracterul exclusiv orientativ, ca ordin de mărime, al eventualelor comparaţii" şi indică patru niveluri de certitudine a datelor, cele mai sigure fiind estimările referitoare la Regatul Unit al Marii Britanii şi Irlandei şi la România, nivelul al doilea de certitudine incluzând datele referitoare la Franţa şi Germania, nivelul al treilea datele referitoare la Suedia, Olanda (Ţările de Jos), Belgia şi Austro-Ungaria, în timp ce datele referitoare la Elveţia, Danemarca, Spania, Italia şi Rusia sunt cele mai imprecise (Axenciuc 2000: 296).
341 Maddison 2003 a confruntat estimările anterioare din Maddison 1995 şi Maddison 2001 cu criticile aduse de alţi autori, îndeosebi cu Prados de la Escosura 2000 şi – pentru Europa Centrală şi Răsăriteană – cu Good, Ma 1999.
342 Vezi explicaţiile din Maddison 2003: 93-95.
343 Cifrele – foarte aproximative – pe care le oferă Angus Maddison sunt (în dolari internaţionali Geary-Khamis 1990) de 6.231 de milioane în 1820, 9.691 de milioane în 1870 şi 11.891 de milioane în 1913 pentru Irlanda, şi 85.46 de milioane în 1870 şi 21.810 de milioane în 1913 pentru România (Maddison 2003: 54-55, 98).
344 Pe de altă parte însă, după cum am arătat în subcapitolul II.3.3, estimările lui Bairoch sunt considerate excesiv de optimiste de către Holm Sundhaussen şi de către Michael Palairet, care apreciază că produsul social brut al Serbiei era sensibil mai mic (Sundhaussen 1989a: 444; Palairet 1997: 322); evident, dacă în tabel am fi introdus cifre corectate potrivit unuia sau celuilalt dintre autori, bilanţul economic al Serbiei ar fi apărut încă şi mai precar.
345 Sundhaussen 1994: 32.
346 Timothy Yeager chiar începe discuţia referitoare la explicaţiile creşterii economice cu educaţia (1999: 4-6). La rândul său, Gabriel Tortella insistă pe rolul nivelului educativ scăzut în determinarea eşecului economic al ţărilor din Europa sudică în secolul al XIX-lea şi într-o mare parte din secolul XX (Tortella 1994: 11-16).
347 Sandberg 1982.
348 Cipolla 1969; Cummings 2007: 83-146.

349 Iacob, Iacob 1995: I, 61.
350 Astfel, numărul de elevi înscrişi în învăţământul primar a crescut de la 85.237 în 1864/1865 (Iacob, Iacob 1995 I: 58) la 108.000 în 1880, 191.000 în 1890, 352.000 în 1900, 587.000 în 1910 şi 721.000 în 1914 (Mitchell 2003: 877; Ungureanu 2006: 114 indică o cifră ceva mai mică, de numai 616.570 de elevi în 1912/1913, care însă nu schimbă imaginea de ansamblu de creştere a numărului copiilor şcolarizaţi). Remarcăm faptul că sporul numărului de elevi a depăşit rata de creştere a populaţiei abia după 1880. Potrivit calculelor lui Holm Sundhaussen, în 1903 România ajunsese la un număr de 351 de elevi la 1.000 de tineri cu vârsta între 5 şi 15 ani, ceea ce era sensibil mai mult decât Serbia (1750‰ în 1904), dar mai puţin decât Grecia (376‰ în 1902) şi Bulgaria (436‰ în 1898) (Sundhaussen 1989a: 555).
351 Ungureanu 2006: 109-115, 130.
352 Ungureanu 2006: 130. De menţionat faptul că Basarabia nu depăşise procentul de 40% nici măcar în 1930, când ponderea ştiutorilor de carte era de numai 38,1%, mult sub media naţională care ajunsese între timp la 57% (Iacob, Iacob 1995: I, 63).
353 Handbuch: V, 70 (capitol de Wolfram Fischer; nu sunt indicate date pentru ţări precum Irlanda, Serbia, Bulgaria, Grecia etc.). Poziţia mai bună pe care ar avea-o România într-un clasament realizat pe baza numărului studenţilor raportat la populaţia totală a ţării nu este concludent pentru şansele de dezvoltare economică, pe de o parte din cauza numărului mic al absolvenţilor care ulterior foloseau în activităţi economice cunoştinţele dobândite în învăţământul universitar, iar pe de altă parte din cauza ponderii foarte mici a studenţilor în cadrul societăţii (sub 1‰ în majoritatea statelor europene; nivelul de 1,5‰ a fost depăşit înainte de 1914 doar de Suedia, iar cel de 2‰ doar de Elveţia – datele relevante în Mitchell 2003: 897-898).
354 Axenciuc III: 651-653.
355 Datele pentru Serbia sunt preluate din Sundhaussen 1989a: 492-495.
356 Cipolla 1969: 26; Sundhaussen 1994a: 28.
357 Holm Sundhaussen leagă progresele agricole din Bulgaria anilor ‘30 de nivelul educaţional superior al ţăranilor bulgari, care au trecut astfel mai uşor şi mai rapid la metode intensive de producţie (Sundhaussen 1994a: 29, nota 11).
358 Deschizător de drumuri pentru acest tip de cercetări a fost studiul din 1982 al lui Lars G. Sandberg, care a constatat că nivelurile de alfabetizare de la mijlocul secolului al XIX-lea sunt un predictor remarcabil de exact al ierarhiei veniturilor pe cap de locuitor ale diferitelor ţări în anii ‘70 (Sandberg 1982: 688); diversele teorii referitoare la această corelaţie sunt bine prezentate în Sundhaussen 1994a: 29-30; vezi şi Suciu 2000: 86-104.
359 Dieter Senghaas formula astfel această corelaţie: „În cazul Danemarcei, o ţărănime nealfabetizată şi ignorantă nu ar fi făcut niciodată trecerea de la o economie bazată pe exportul de cereale panificabile la importul de cereale furajere cu ţelul unei comutări spre economia de prelucrare avansată. Totodată, o ţărănime care nu ar fi fost formată în şcolile populare superioare de la sate nu ar fi realizat o *inovaţie instituţională* decisivă, şi anume organizarea întreprinderilor familiale autonome în cooperative ţărăneşti” (Senghaas 1982: 252).

II.4. Concluzii parţiale

Performanţa economică a celor patru ţări studiate mai îndeaproape de noi a fost extrem de diferenţiată în secolul al XIX-lea. Una dintre ele – Danemarca – a reuşit să promoveze în grupa ţărilor relativ dezvoltate şi prospere, dar celelalte au rămas relativ subdezvoltate în contextul Europei vremii. Mai mult, dacă Irlanda – dincolo de dificultăţile majore cu care a fost confruntată – a reuşit totuşi să se apropie la unii parametri de caracteristicile ţărilor europene dezvoltate, România şi mai ales Serbia au rămas mult în urmă în procesul de modernizare economică şi socială.

Care ar fi **explicaţiile succesului şi respectiv insuccesului relativ** al acestor ţări în secolul al XIX-lea?

La o primă vedere, am fi tentaţi să punem în prim-plan **factorul religios**. Astfel, premiantul clasei – Danemarca – era majoritar luterană,

Irlanda majoritar catolică sub stăpânirea unei puteri anglicane, iar România şi Serbia majoritar ortodoxe. Chiar şi numai această enumerare ar fi suficientă pentru a întări preconcepţia că, dintre diversele confesiuni creştine, protestantismul este cel mai favorabil dezvoltării economice capitaliste, iar ortodoxia cea mai puţin favorabilă. Această idee era larg acceptată la sfârşitul secolului al XIX-lea, iar teoria lui Max Weber nu şi-a propus să convingă lumea în legătură cu adevărul acestei relaţii, ci doar să stabilească mecanismul/ mecanismele prin care aderenţa la protestantism conducea la o performanţă capitalistă superioară. Or, ipoteza sa că specificul credinţei calvine despre mântuire a generat o etică protestantă favorabilă acumulării capitaliste şi preocupării pentru maximizarea profitului economic nu pare să aibă un rol semnificativ în performanţa economică a Danemarcei moderne, după cum nici eşecul Serbiei nu pare să se fi datorat caracteristicilor confesiunii ortodoxe. De altfel, secolul al XIX-lea a fost ambiguu în ceea ce priveşte rolul religiei în evoluţia societăţilor europene. Pe de o parte, modernitatea a avut în destule privinţe un sens antireligios, iar expansiunea statului modern a limitat influenţa bisericii şi a clerului. Pe de altă parte, de-a lungul secolului al XIX-lea, Biserica a reuşit în multe locuri să-şi amplifice penetraţia în adâncimea societăţii, astfel încât ceea ce a pierdut la nivelul elitelor a fost compensat parţial de o religiozitate mai riguroasă la nivelul unor segmente ale păturilor de jos ale societăţii. Dincolo însă de aceste succese parţiale, influenţa bisericii şi a clerului asupra sectorului politic, asupra instituţiilor publice şi asupra funcţionării economiei a fost mai degrabă în declin în secolul al XIX-lea atât la nivelul de ansamblu al Europei, cât şi în toate cele patru ţări studiate de noi.

Un alt factor pe care îl putem lua în considerare este **independenţa politică**, respectiv **prezenţa/absenţa stăpânirii străine**. O mare parte din istoria secolului al XIX-lea a fost dominată de preocuparea pentru constituirea statelor-naţiune. Această preocupare se verifică atât la nivelul de ansamblu al continentului european, cât şi în cazul celor patru mici ţări europene studiate de noi. Chiar şi în cazul Danemarcei, care s-a bucurat de continuitate statală, problematica naţională a fost extrem de importantă, atât prin preocupările pentru a asigura suveranitatea naţiunii în interior, cât şi prin conflictul cu naţionalismul german în problema concretă a ducatelor Schleswig, Holstein şi Lauenburg. Pentru Serbia şi România, secolul al XIX-lea a adus formarea statului-naţiune prin eliberarea de sub stăpânirea otomană şi respectiv prin unirea Principatelor, dar şi lupta pentru aducerea între fruntariile statului-naţiune propriu a teritoriilor locuite de conaţionali, care s-au aflat până în 1918 sub stăpânirea altor state. În fine, în Irlanda, secolul al XIX-lea a fost marcat de lupta pentru drepturi şi pentru emancipare naţională, precum şi de eforturile de a găsi căi pentru a scăpa de stăpânirea britanică. Cazul irlandez este exemplar pentru complexitatea relaţiei dintre independenţa politică şi dezvoltarea economică modernă. În mod evident şi în pofida treptatelor ameliorări de-a lungul secolului al XIX-lea, stăpânirea britanică a fost opresivă pentru irlandezi şi a generat ample discriminări sociale; cu toate acestea, aceeaşi stăpânire britanică a creat un cadru instituţional care a favorizat dezvoltarea economică de tip capitalist, investiţiile britanice şi piaţa britanică au fost cruciale pentru creşterea economică a

Irlandei, iar performanţa de ansamblu a acesteia, deşi inferioară celei din Marea Britanie propriu-zisă, a fost totuşi relativ bună în context european. Pe de altă parte, după cum a arătat Michael Palairet, în cazul Serbiei (şi Bulgariei) „îndepărtarea dominaţiei otomane a condus la adâncirea înapoierii economice”[360]. Această observaţie, confirmată statistic atât prin raportarea la evoluţiile economice ale Europei în ansamblul său, cât şi prin comparaţia cu teritoriile învecinate care au rămas până în 1878 sau 1912 provincii otomane, ne obligă la circumspecţie în faţa aprecierilor exuberante cu privire la fenomenul de descătuşare a potenţialului economic pe care l-ar fi declanşat succesul luptelor de eliberare naţională şi formarea unor state-naţiune independente. Cazul românesc este şi el ambivalent din acest punct de vedere. Deşi istoricii români au tendinţa să vadă mai degrabă rolul de frână al stăpânirii străine, totuşi există un anume consens asupra faptului că stăpânirea habsburgică a avut un rol civilizator/ modernizator şi că teritoriile intracarpatice ar fi avut un nivel de dezvoltare superior faţă de Vechiul Regat înainte de Unirea din 1918[361].

Observaţiile de mai sus ne obligă să reexaminăm **rolul statului** în performanţa economică a diverselor societăţi în secolul al XIX-lea. În pofida faptului că liberalismul a susţinut ideea unui stat care să se amestece cât mai puţin în economie, în fapt, de-a lungul secolului al XIX-lea rolul statului a crescut. Acest fapt s-a reflectat în creşterea ponderii bugetelor în produsul social şi în afirmarea instituţiilor specifice unui stat modern: administraţia birocratizată, justiţia, şcoala, serviciul militar obligatoriu etc. La nivelul funcţiilor statului, discuţia este mai complicată. Astfel, funcţia principală a fiecărui stat este aceea de a-şi proteja teritoriul şi populaţia faţă de agresiuni, îndeosebi faţă de distrugerile pricinuite de război. Din acest punct de vedere, la nivel european situaţia a fost relativ bună în secolul al XIX-lea, care per total a fost mai puţin războinic decât secolul al XVIII-lea sau decât secolul XX. Dintre ţările studiate de noi, Irlanda a fost în mod evident cea mai ferită (nici unul dintre multiplele războaie purtate de Marea Britanie nu s-a purtat pe teritoriul irlandez), în timp ce Danemarca a reuşit şi ea să evite angajamentele militare după înfrângerea din 1864. Serbia a fost relativ ferită în perioada suzeranităţii otomane (1815-1876), dar apoi a fost angajată în mai multe războaie istovitoare (1876-1878, 1885, 1912-1913). Teritoriile româneşti au avut în general o situaţie diferită. Ele au fost angajate direct sau indirect într-o multitudine de conflicte militare, dar distrugerile materiale au fost mai mari în timpul luptelor din Transilvania din timpul revoluţiei din 1848-1849 decât în timpul diverselor războaie ruso-otomane care s-au purtat şi în Principate, respectiv România (1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878); dacă avem în vedere şi lungile perioade de pace (Austro-Ungaria a evitat războaiele în toată perioada 1866-1914, la fel ca şi statul român după 1878, participarea la al doilea război balcanic fiind extrem de scurtă şi lipsită de distrugeri materiale pe teritoriul românesc), atunci putem aprecia mai bine faptul că, mai ales în jumătatea de secol de dinainte de primul război mondial, condiţiile au fost favorabile acumulării de bogăţie şi creşterii economice. Alte funcţii ale statului, care au impact asupra performanţei economice, sunt cea de reglementare şi cea redistributivă. Aceste funcţii s-au amplificat în secolul al XIX-lea, dar relaţia lor cu performanţa economică nu este univocă şi nici uşor de evaluat. În ceea ce

priveşte funcţia de reglementare, ne vom mulţumi să apreciem că în general diversele legiuiri ale secolului al XIX-lea au contribuit la crearea unui cadru normativ conform cu cerinţele unei dezvoltări economico-sociale moderne, fără a intra în discuţia potenţial nesfârşită dacă diversele reglementări concrete au fost potrivite sau dacă alte reglementări ar fi avut o eficacitate superioară[362]. În ceea ce priveşte funcţia redistributivă, în general statele au luat resurse de la agenţii economici şi le-au folosit în cea mai mare parte pentru activităţi fără legătură cu potenţialul economic[363]. Astfel, în România veniturile prelevate de stat au crescut de la 5-7 lei/locuitor în prima parte a anilor 1860 la o medie de circa 30 lei/locuitor în anii 1910-1914[364], dar în aproape toată perioada dintre aceste două repere temporale suma cheltuielilor pentru funcţionarea aparatului de stat şi pentru plata datoriei publice au fost superioare sumei investiţiilor în economie, învăţământ, cultură şi sănătate[365]. În cazul Serbiei, predominarea cheltuielilor pentru aparatul de stat şi pentru plata datoriei publice a fost încă şi mai categorică, suma lor depăşind cu regularitate două treimi din totalul cheltuielilor bugetare[366]. Cheltuielile militare au reprezentat principalul capitol al ieşirilor bugetare chiar şi în cazul Danemarcei, unde însă povara fiscală a fost relativ mai mică decât în ţările balcanice, iar cheltuielile pentru educaţie au avut o pondere superioară[367]. Mai mult, în toate ţările cea mai mare parte a sumelor alocate economiei s-a dus spre investiţii de infrastructură, îndeosebi spre construirea de căi ferate; cum problemele de oportunitate şi eficienţă economică ale construirii căilor ferate le-am discutat mai sus, în capitolul II.2.5, aici ne vom mulţumi să observăm avantajul comparativ al Danemarcei şi Irlandei, care, datorită particularităţilor geografice care le ofereau un acces mai facil la comunicaţiile maritime, au depins mai puţin de relativ costisitoarele căi ferate.

În discuţia mai generală asupra implicaţiilor retardării economice asupra procesului de industrializare, Alexander Gerschenkron a susţinut că în ţările înapoiate economic forţele care au realizat industrializarea în ţările dezvoltate (întreprinzătorii capitalişti şi băncile) sunt prea slabe, şi în consecinţă statul şi-a asumat rolul decisiv în procesul de industrializare[368]. Serbia şi România s-ar încadra şi ele în acest tip de dezvoltare industrială stimulată de stat, protecţionismul vamal şi legile de încurajare a industriei fiind argumente la îndemână în acest sens. Cu toate acestea, trebuie să observăm că nici Serbia, nici România nu au reuşit în procesul de industrializare înainte de 1914. Potrivit lui Iván T. Berend şi György Ránki, eşecul industrializării din ţările balcanice nu s-a datorat tipului politicilor de stat, ci faptului că în aceste ţări „stimulii externi fiind atât de slabi şi contradictorii, factorii interni şi veniturile fiind atât de inadecvate, intervenţia statului a funcţionat în mod necesar într-un vacuum şi a fost condamnată la ineficacitate”[369]. Dincolo de această observaţie, şi spre deosebire de alte ţări periferice precum Rusia, Italia sau Ungaria[370], **teoria lui Gerschenkron cu privire la rolul statului în dezvoltarea industrială nu se aplică în nici una dintre ţările periferice studiate de noi**[371].

În concluzie, statele din ţările studiate de noi nu au avut un rol de stimul al industrializării în secolul al XIX-lea, iar funcţia lor redistributivă mai degrabă a inhibat dezvoltarea economică prin drenarea resurselor

dinspre economie spre alte sectoare sociale[372]. Totuşi, poate că felul nostru de a privi lucrurile este eronat. Poate că ar trebui să pornim de la partea plină a paharului şi să vedem nu neapărat în ce domenii statul nu a avut impact, ci mai ales dacă statul a contribuit sau nu la performanţa superioară a Danemarcei faţă de celelalte ţări europene în general, şi faţă de ţările periferice studiate de noi în special. Or, meritele în succesul economic al Danemarcei în secolul al XVIII-lea nu au aparţinut cu adevărat politicienilor. Chiar şi în momentul de criză din timpul depresiunii de după 1873, când Danemarca s-a adaptat remarcabil prin trecerea de la exportul de cereale la specializarea în prelucrarea produselor animaliere, iniţiativa nu a venit de la guvernul central; dimpotrivă, în această perioadă, când principalul lider politic a fost Jacob Brønnum Scavenius Estrup (prim-ministru în anii 1875-1894), şansa economiei daneze a fost mai degrabă blocajul politic, dezacordurile dintre cele două camere ale Parlamentului împiedicând concretizarea iniţiativelor marilor proprietari funciari, sprijiniţi de guvern, de a vota trecerea la protecţionism[373]. Desigur, oamenii politici au contat foarte mult în reformele daneze de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, dar **în secolul al XIX-lea dezvoltarea economică a Danemarcei a fost facilitată mai degrabă de slăbiciunea statului**, de faptul că acesta nu a fost capabil să preleveze o parte mai mare din produsul social, că a interferat într-un mod relativ limitat cu economia şi că în momentul de criză nu a fost capabil să formuleze o politică economică ce ar fi putut să împingă în direcţii greşite evoluţia economică a ţării.

Cazul danez este însă exemplar şi dintr-un alt punct de vedere. Când am evocat slăbiciunea statului, ne-am referit la slăbiciunea puterii centrale şi nu am discutat eficacitatea relativă a instituţiilor de la nivel substatal. Or, după cum insistă Holm Sundhaussen, **instituţiile intermediare de la nivel substatal** au avut un rol crucial în procesul de modernizare, în ridicarea nivelului general de competenţe la nivelul societăţii şi în adaptarea comportamentelor economice la constrângerile lumii moderne[374]. Rolul acestor instituţii, al experienţei acumulate în administraţia locală şi în consiliile parohiale, al sistemului educativ, al înaltelor şcoli populare, al Societăţii Regale de Agricultură, al Comitetului de Stat pentru Cultura Plantelor (*Statens Planteudvalg*, întemeiat în 1898) şi al multor asociaţii de diverse feluri a fost crucial în sporirea capitalului social al unei mari părţi a societăţii daneze. Dieter Senghaas generalizează astfel însemnătatea acestor acumulări în dezvoltarea economică a Danemarcei:

> În dezvoltarea ridicată a capitalului invizibil – condiţionată de o alfabetizare timpurie şi largă, de edificarea unor instituţii de educaţie superioară inclusiv şcoli profesionale, şcoli superioare populare, universităţi tehnice şi universităţi de formaţie generală, a unor centre de cercetare şi laboratoare private şi de stat – rezidă unul dintre motivele pentru capacitatea ridicată de adaptare, inovare şi transformare a acestor societăţi. Este utilizată şi cunoaşterea deja disponibilă din societăţi mai dezvoltate. Se dezvoltă însă şi capacităţi locale, pe baza cărora cunoaşterea străină este valorificată productiv şi sunt realizate inovaţii ştiinţifice şi tehnologice. În dezvoltarea acestor competenţe este unul dintre motivele pentru progresele crescânde ale productivităţii şi pentru capacitatea durabilă a unor mici societăţi sărace în resurse şi

> orientate spre export de a face faţă concurenţei [internaţionale – BM]. Ceea ce lipseşte sau devine rar în domeniul resurselor materiale este deseori înlocuit prin mobilizarea resurselor imateriale[375].

Ajunşi în acest punct, este uşor să considerăm că Danemarca a beneficiat de un specific social şi cultural intrinsec superior celorlalte ţări periferice studiate de noi, că succesul său relativ era predeterminat de acest specific, la fel ca şi eşecul Serbiei şi României. Această observaţie confirmă concluzia lui Lars G. Sandberg, potrivit căruia **capitalul uman a fost factorul crucial care a determinat succesul/insuccesul relativ al ţărilor rămase în urmă din punct de vedere economico-social în secolele XIX-XX**. Concret, dacă în ţările care au dispus de un capital uman considerabil adaptarea la cerinţele economiei moderne a fost realizată în condiţii relativ bune, în ţările unde capitalul uman era deficitar, aceasta „a constituit o frână serioasă în calea modernizării/industrializării rapide, deoarece atât producţia locală rapidă, cât şi importul pe scară largă al capitalului uman sunt foarte ineficiente, cel puţin atunci când sunt comparate cu producţia sau importul de capital fizic”[376]. Pe de altă parte, deficitul capitalului uman a făcut ca în respectivele societăţi productivitatea din sectoarele neindustriale să stagneze, ceea ce a făcut ca mobilizarea de resurse pentru dezvoltarea industrială, pentru realizarea unor infrastructuri moderne, pentru construcţia statului şi/sau pentru ridicarea nivelului educativ să necesite o comprimare a nivelurilor de consum ale majorităţii populaţiei, realizabilă numai în condiţiile unei intervenţii coercitive a statului[377]. În fine, observaţiile generale ale lui Sandberg despre amplificarea fenomenelor de ineficienţă economică prin acţiunea redistributivă a statului se potrivesc destul de bine cu situaţiile concrete din Serbia şi România secolului al XIX-lea.

Cu toate acestea, este poate prea facil să considerăm că diferenţa de capital uman de la începutul secolului al XIX-lea este un factor suficient în explicarea performanţei diferite a ţărilor studiate de noi de-a lungul acestui secol. Desigur, în tot secolul al XIX-lea nivelul mediu de competenţe al ţăranilor danezi a fost superior celui al celor irlandezi, români sau sârbi. Cu toate acestea, nu trebuie să idilizăm nivelul cultural al locuitorilor Danemarcei la începutul secolului al XIX-lea. Palle Ove Christiansen, care a studiat în detaliu evoluţia unei comunităţi rurale daneze în ultimele trei secole, ne avertizează însă asupra riscului de a proiecta prea departe în trecut imaginea unor ţărani danezi cultivaţi, raţionali şi eficienţi economic:

> Este adevărat că fermierii liberi danezi, cu fermele lor mari, cu educaţia lor bună şi cu accesul lesnicios la auxiliari ieftini, au devenit un element cu adevărat esenţial în modernizarea Danemarcei. Cu toate acestea, aceasta nu a fost un element universal, ci o secvenţă de creştere extrem de specifică, ce a culminat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi a avut loc în circumstanţe strategice şi comerciale excepţional de bune pentru agricultura daneză. Suntem tentaţi să uităm că înainte de 1800 peste jumătate dintre ţărani nu aveau calităţile mai sus menţionate. O mare parte dintre ei pot fi consideraţi fatalişti. Ei mâncau, beau, luptau şi înşelau – la fel ca ţăranii din multe alte locuri din Europa[378].

Dacă acceptăm că ţăranii danezi au dobândit cea mai mare parte dintre calităţile mult lăudate de economişti, antropologi şi sociologi abia în secolul al XIX-lea, atunci trebuie să ne întrebăm: ce factori au determinat şi condiţionat această evoluţie diferită de cea a ţăranilor din celelalte ţări europene? În opinia noastră, **doi factori au fost esenţiali în a oferi ţăranilor danezi şansa unui progres rapid în secolul al XIX-lea**: unul a fost **structura de proprietate** fixată în liniile sale esenţiale prin reformele de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, iar celălalt a fost **capacitatea de a acumula încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea venituri din exporturi**, care apoi au putut fi investite în capitalul uman şi în dotarea tehnică a fermelor. Nu vom mai discuta acum despre structura de proprietate din mediul rural, caracterizată prin ponderea mare a loturilor consolidate, relativ mari, precum şi prin existenţa unui proletariat rural lipsit aproape cu totul de pământ. Vom evidenţia însă câţiva dintre factorii care i-au permis Danemarcei să profite de conjunctura comercială din al doilea şi al treilea sfert al secolului al XIX-lea şi să acumuleze resurse din exporturi într-o măsură incomparabil mai mare decât Principatele Române sau Serbia. Esenţială a fost creşterea producţiei cerealiere, care a ajuns încă înainte de mijlocul secolului al XIX-lea la medii de peste 1.200 kg pe locuitor[379]. Existenţa disponibilului de export nu garanta însă şi valorificarea convenabilă a acestuia. Cererea de cereale din al doilea sfert al secolului al XIX-lea, deşi în creştere pe ansamblu, a cunoscut mari fluctuaţii de la un an la altul, amplificate de politica vamală britanică (regimul scării mobile la taxele de import pentru cereale). În condiţiile unei previzibilităţi reduse, Danemarca a beneficiat de relativa proximitate faţă de piaţa britanică[380], proximitate care reducea atât costurile de transport, cât şi timpul de afluire a cerealelor; pe de altă parte, în anii când cerealele nu erau cerute pe pieţele externe şi preţul era mai scăzut, agricultorii danezi au învăţat să evite pierderile prin furajarea sporită a unui număr mai mare de animale, care apoi erau exportate spre Germania şi Ţările de Jos. În felul acesta, Danemarca a reuşit încă din anii 1830 să fie prezentă semnificativ pe piaţa alimentară engleză, cea mai dinamică de-a lungul întregului secol al XIX-lea, şi, deşi depăşită în cantităţi brute de ţări precum Germania, Rusia şi Italia, le surclasa pe acestea atunci când evaluăm exporturile pe cap de locuitor[381]. Astfel, exporturile daneze de la sfârşitul anilor 1830 se ridicau deja la echivalentul a circa 7 grame aur fin/locuitor, în timp ce Principatele Române exportau puţin sub echivalentul a 3 grame aur fin/locuitor, iar Serbia echivalentul a doar circa 2,5 grame aur fin/locuitor[382]. Ulterior, volumul exporturilor a crescut considerabil, dar superioritatea daneză s-a menţinut, exporturile daneze pe cap de locuitor fiind (cu variaţii conjuncturale) de 2,5-4 ori mai mari decât cele româneşti şi de 2,7-6,5 ori mai mari decât cele sârbeşti[383]. Chiar dacă nu toate aceste venituri au fost investite în capitalul uman sau în progresul tehnic al gospodăriilor agricole, este evident că ele au consolidat încă de timpuriu capacitatea economică a agricultorilor danezi.

Orientarea spre export s-a dovedit astfel esenţială pentru succesul economic al Danemarcei în secolul al XIX-lea[384]. Totuşi, aceasta nu este o explicaţie suficientă pentru performanţa superioară a Danemarcei comparativ cu România, Serbia şi Irlanda. Potrivit calculelor lui Paul Bairoch[385] şi John R. Hanson II[386], către 1910 Danemarca şi România erau

economii tipice de export, depăşind media europeană atât la nivelul valoric al exporturilor pe cap de locuitor, cât şi în ceea ce priveşte ponderea exporturilor în produsul naţional brut; în schimb, Serbia se plasează la ambii indicatori sub media europeană. Tot ca economie de export ar trebui clasificată şi Irlanda, care, din cauza faptului că se afla sub stăpânire britanică, nu este inclusă în comparaţiile internaţionale mai sus menţionate, dar care îşi trimitea o mare parte a producţiei pe piaţa engleză. Relaţiile externe ale acestor ţări erau tipice pentru economiile periferice, exportatoare de produse agricole (cereale, animale vii, produse animaliere) şi materii prime (petrolul românesc) şi importatoare de produse industriale. Ele au fost favorizate în orientarea lor spre exportul de produse agricole de fertilitatea relativ ridicată a solului, incomparabil mai mare decât cea a ţărilor din Europa sudică[387]. Aici însă se opresc asemănările şi încep diferenţierile. Faptul că Danemarca a reuşit să câştige mult mai mult din exporturi în faza I (anii 1820-1873) i-a îngăduit să fie mai bine pregătită pentru a face faţă crizei de după 1873. **Factorul timp** a avut şi el un rol important. Această lungă perioadă de acumulări consistente a îngăduit valorificarea investiţiilor în educaţie – care în general cer timp – şi în general creşterea capacităţii economice a fermierilor danezi.

Schimbarea de conjunctură comercială de după 1873 a reprezentat o serioasă sfidare pentru ţările europene exportatoare de cereale. Unele, precum România, au încercat să compenseze scăderea preţurilor prin sporirea cantităţilor exportate sau accentuându-şi orientarea cerealieră. Altele, precum Danemarca, şi-au restructurat producţia agricolă şi felul de a participa la diviziunea internaţională a muncii, găsindu-şi alte nişe pe piaţa mondială. Studiile de economie comparativă a dezvoltării consideră că **felul în care diversele economii de export au răspuns crizelor care au afectat principalele lor mărfuri comercializabile a fost decisiv în diferenţierea performanţei lor economice**. Astfel, Ulrich Menzel acceptă ideea că ţările mici pot şi trebuie să profite de avantajele comparative pentru a valorifica prin exporturi factorii economici de care dispun, dar atrage imediat atenţia asupra faptului că „pentru a evita subdezvoltarea rezultată din acest tip de exporturi, este decisiv ca aceste avantaje comparative să nu fie privite static, deci ca date odată pentru totdeauna, ci să fie dinamizate. Pentru aceasta este necesar ca, prin adăugarea în ţară a cât mai multă valoare mărfurilor de export, prin ridicarea continuă a calificării forţei de muncă şi prin atingerea unui nivel de expertiză tehnică specializată în producţia şi prelucrarea produselor de export, poziţia pe piaţa mondială a ţării respective să fie modificată durabil în direcţia unor trepte superioare de prelucrare, ponderea produselor primare în coşul de export să fie scăzută tendenţial şi să se câştige capacitatea de concurenţă internaţională inclusiv în domenii tehnologice de nişă din sectorul producţiei bunurilor de investiţii”[388]. Formularea lui Menzel surprinde destul de bine ceea ce a realizat Danemarca în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, ridicând nivelul de prelucrare (şi valoarea) bunurilor sale principale de export de la cereale şi animale vii la unt, conserve de carne, mezeluri, brânzeturi şi ouă, şi dobândind expertiză tehnologică superioară în producerea unora dintre utilajele necesare industriei alimentare (separatorul cu centrifugă). Paul Bairoch atrage

atenţia asupra faptului că pentru Danemarca trecerea la prelucrarea produselor animaliere nu a fost o noutate absolută, ci intensificarea unei orientări existente anterior[389]; de fapt, prin această observaţie este evidenţiată, odată mai mult, însemnătatea acumulărilor de dinainte de 1873 pentru adaptarea reuşită din ultimul sfert al secolului al XIX-lea.

Reuşita sectorului de export este însă numai o parte a explicaţiei succesului danez. Dieter Senghaas arată că în fond creşterea sectorului de export este comună majorităţii economiilor periferice. Pentru depăşirea statutului de periferie şi promovarea în rândul ţărilor dezvoltate a fost nevoie de evitarea dezvoltării izolate a sectorului de export şi de **realizarea unui set larg de conexiuni cu celelalte sectoare şi ramuri economice**, astfel încât veniturile obţinute din export să fie relativ larg distribuite în societate şi să dinamizeze ansamblul economiei[390]. Pornind de la teoria impactului produselor de export asupra creşterii economice (*staple theory of growth*) enunţată de Harold Innis pentru istoria economică a Canadei, Dieter Senghaas enumeră diversele tipuri de efecte de antrenare pe care le poate induce sectorul de export: efecte de antrenare în amonte (infrastructură; în cazul exportatorilor agricoli, producţia de maşini agricole, îngrăşăminte etc.); efecte de antrenare în aval (industrii de prelucrare etc.); efecte de antrenare a cererii finale de mărfuri (depinde de distribuţia veniturilor din export pentru structurarea cererii interne de bunuri de consum şi chiar de mijloace de producţie; de obicei, distribuţiile mai egalitare ale veniturilor generează cerere de bunuri masive, mai uşor de produs local, în timp ce distribuţiile inegalitare privilegiază importurile de produse de lux); efecte fiscale (redistribuţia de venituri spre sectoare cu rol de stimul al dezvoltării economice şi sociale)[391]. Este ceea ce a reuşit Danemarca prin dezvoltarea industriei alimentare şi electrotehnice, a transporturilor, a sistemului de învăţământ şi a îngrijirii sănătăţii. Chiar dacă înainte de 1914 nu ajunsese la o evoluţie economică autocentrată – prosperitatea sa depindea încă într-o măsură foarte mare de piaţa britanică – **Danemarca realizase o integrare economică şi socială internă apreciabilă**, care îi conferea prosperitate şi o capacitate ridicată de a face faţă variaţiilor conjuncturii internaţionale. Discutând evoluţia ţărilor axate pe exporturi în secolele XIX-XX, Dieter Senghaas arată că numai unele dintre aceste ţări au reuşit să devină economii coerente, integrate (ţările scandinave, Elveţia, Canada, Statele Unite, Australia, Noua Zeelandă), în timp ce altele (Argentina, Uruguay, Ungaria, România) au eşuat, deşi conjunctura de pe pieţele internaţionale părea că le favorizează la fel de mult ca şi pe celelalte[392]. El argumentează că **factorii decisivi** pentru înscrierea diferitelor ţări pe una sau cealaltă dintre traiectorii au fost:

- **gradul de distribuţie a resurselor/veniturilor în societate încă de la începutul dezvoltării sectorului de export**; doar o distribuţie relativ echilibrată a asigurat condiţii pentru antrenarea ansamblului societăţii în procesul de modernizare, pentru ridicarea nivelului de prelucrare al produselor de export şi pentru dezvoltarea unei pieţe interne diversificate[393];

- **nivelul de competenţe (capitalul uman)**, atât la începutul evoluţiei ca economie de export, cât şi de-a lungul evoluţiei ulterioare, şi îndeosebi în momentele de răscruce a dezvoltării[394];
- **capacitatea de a realiza o mutaţie la nivelul raporturilor de putere**, respectiv ca factorii de putere din sectorul de export să piardă/cedeze puterea politică altor grupuri sociale, mai intern orientate; deşi această mutaţie poate îmbrăca o multitudine de forme şi cuprinde diverse tipuri de coaliţii politice, esenţială este creşterea capacităţii de autoreglare şi autocentrare a societăţilor respective[395].
- **capacitatea de a lua autonom decizii de politică economică**, respectiv capacitatea de a trece la momentul oportun de la politici asociative faţă de economia mondială la politici selectiv-disociative faţă de aceasta[396].

Chiar şi numai enumerarea acestor factori este suficientă pentru a înţelege de ce România nu a putut valorifica boomul agricol şi apoi pe cel petrolier şi a rămas relativ subdezvoltată economic în context european. Condiţiile considerate decisive de către Dieter Senghaas au lipsit în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, şi doar capacitatea de a lua autonom decizii de politică economică a fost dobândită într-o oarecare măsură la mijlocul anilor 1880, când s-a trecut la protecţionism (ceea ce nu a fost opţiunea cea mai potrivită pentru o ţară cum era România). În schimb, structura socială polarizată, nivelul mediocru de competenţe şi sistemul politic dominat de marii proprietari funciari au rămas realităţi predominante până la izbucnirea primului război mondial, iar rezolvarea lor parţială în perioada interbelică avea să fie, după cum vom vedea, mult prea târzie. O observaţie similară putem face şi cu privire la Irlanda, cu menţiunea că aceasta a reuşit ceva mai bine în atenuarea polarizării sociale şi în dezvoltarea capitalului uman, dar în schimb nu a dispus de capacitatea de a-şi defini singură politica economică. Nu în cele din urmă, Serbia a fost în prea mică măsură o economie de export, şi deşi a dispus de o structură socială relativ egalitară, nu a reuşit să-şi îmbunătăţească nivelul de competenţe economico-sociale şi în general a plătit preţul unei integrări prea slabe în economia mondială.

Înainte de a încheia, ne putem întreba în ce măsură eşecul României, al Serbiei şi chiar al Irlandei era pre-determinat de situaţia de la începutul secolului al XIX-lea sau responsabilitatea eşecului revine unor politici greşite de-a lungul acestui secol? La această întrebare nu putem da un răspuns univoc. În mod clar, structurile economico-sociale existente la începutul secolului al XIX-lea, şi mai ales nivelurile iniţiale ale productivităţii agricole şi ale pregătirii capitalului uman, precum şi determinările geografice au împiedicat Principatele Române şi Serbia să profite cu adevărat de conjunctura agricolă din anii 1820-1873, iar factorii politici nu puteau schimba imediat şi radical această situaţie. Pe de altă parte însă, politicile promovate de elite au fost departe de nevoile reale ale dezvoltării economice, prea puţin eficiente în ridicarea nivelului productivităţii agricole, în diversificarea structurii economice şi în ridicarea nivelului de competenţe al majorităţii populaţiei. În ceea ce priveşte România, şansa unei cotituri pozitive în dezvoltare a fost ratată în anii 1860 şi 1870, când s-ar fi putut impune o structură socială mai favorabilă

dezvoltării şi când încă s-ar fi putut diversifica fără prea mari costuri sociale baza economică a ţării. Ulterior, scăderea preţurilor agricole a micşorat marjele de manevră, iar accentuarea profilului cerealier al ţării şi pauperizarea unei mari părţi a ţărănimii a creat o nouă dependenţă de cale, împingând ţara spre o dezvoltare distorsionată, de tip periferic. Redresarea conjuncturii externe şi avântul economic din anii 1900-1914 a venit prea târziu, într-un moment când epuizarea resurselor de creştere agricolă, presiunea demografică şi tensiunile sociale făceau ca orice restructurare economico-socială să antreneze mari costuri şi să genereze importante rezistenţe. **În concluzie, determinările istorice acumulate în timp au avut un rol decisiv pentru menţinerea României, Serbiei şi Irlandei la periferia economică a Europei; pe de altă parte, însă, elitele politice au perceput cu mare întârziere şi în mod cu totul parţial problemele economice reale ale acestor ţări, iar politicile promovate de ele au fost de cele mai multe ori defazate (tardive), inadecvate şi ineficiente**.

360 Palairet 1997: 2.

361 Mitul primatului Transilvaniei este rareori discutat critic în istoriografie. Un set de aprecieri nuanţate, care însă nu repun în discuţie performanţa economică de dinainte de 1918, la Mitu 2006: 86-101.

362 Vom menţiona totuşi opinia lui Michael Palairet despre instituţiile şi reglementările produse în statele balcanice după eliberarea de sub stăpânirea otomană: „Desigur, ţările balcanice erau mult mai sofisticate instituţional în 1914 decât fuseseră în anii 1860, dar ele erau probabil, exceptând Bosnia, mai sărace şi mai puţin productive. Nu se va argumenta că instituţiile create de noile state balcanice au fost direct responsabile pentru declinul economic, dar se va argumenta că acelea existente în teritoriile otomane înainte de 1878 furnizaseră un cadru mult mai eficient" (Palairet 1997: 2).

363 Holm Sundhaussen leagă în felul următor funcţia redistributivă a statului de construirea sistemului instituţiilor moderne: „Înfiinţarea şi extinderea instituţiilor a sustras societăţii resurse rare [în context este vorba atât de resurse financiare, cât şi de resurse de competenţe, adică de atragerea unei părţi a elitelor spre funcţii de stat, în dauna activităţilor economice şi a altor ocupaţii socialmente utile – notă BM] şi le-a dirijat spre canale neproductive [...] Economia instituţionalistă vorbeşte în acest context de «costuri de tranzacţie». În ţările balcanice costurile de tranzacţie au depăşit cu mult (ca urmare a supraocupării cu personal a aparatului instituţional şi a ineficienţei acestuia) capacitatea economică a societăţilor respective" (Sundhaussen 1994b: 54).

364 Axenciuc: III, 630-631. Mai grav încă este faptul că aproape întreaga creştere s-a realizat pe seama impozitelor indirecte, în timp ce impozitele directe, care reprezentau iniţial cam două treimi din povara fiscală, au crescut doar foarte puţin, de la 3,84 lei/locuitor în 1863 la 5,45 lei/locuitor în 1913/1914 (sub o şesime din povara fiscală totală) (Axenciuc: III, 626).

365 Axenciuc: III, 661-662. Excepţie au fost anii 1891/1892 şi 1892/1893, cu investiţii foarte mari în economie, îndeosebi în construirea podului de la Cernavodă (Axenciuc: III,:657).

366 Sundhaussen 1989a: 492-493.

367 Johansen 1987: 11-12.

368 Esenţialul acestui argument a fost deja formulat în Gerschenkron 1952; ideile au fost apoi amplificate în cele 14 studii grupate în Gerschenkron 1962.

369 Berend, Ránki 1982: 72.

370 Berend, Ránki 1982: 66-71.

371 Despre eşecul politicilor statului în România şi Serbia am discutat mai sus; în cazul Danemarcei, Gerschenkron consideră că preocuparea redusă pentru industrie îşi are originea în precaritatea resurselor naturale pentru o dezvoltare industrială (cărbune, minereuri etc.) şi în profiturile care puteau fi obţinute din specializarea agricolă pentru satisfacerea pieţei britanice (Gerschenkron 1952: 119). Deşi alţi istorici au evidenţiat

progresele industriale ale Danemarcei după 1890, trebuie observat pe de o parte că industria a avut în această ţară o pondere în produsul intern brut mai mică şi decât agricultura, şi decât serviciile (vezi supra, capitolul II.3.1), şi pe de altă parte că indicele de industrializare al Danemarcei a fost relativ modest în context internaţional, situându-se în 1913 la 73% din media europeană (Bairoch 1982: 330).
372 Iván T. Berend şi György Ránki evidenţiază şi faptul că împrumuturile externe la care au apelat statele balcanice după 1860 nu au servit cu adevărat creşterii economice, ci au fost utilizate mai ales pentru a construi armate moderne şi aparatele administrative ale noilor state-naţiune; mai mult, pentru plata datoriilor au trebuit apoi mărite impozitele, reducându-se posibilităţile de investiţii şi consumul intern, astfel încât folosirea neproductivă a sumelor împrumutate din exterior a devenit „o grea povară asupra economiei fără a aduce vreun profit direct" (Berend, Ránki 1982: 125).
373 Menzel 1988: 222-224; Bohn 2001: 105; Jones 1986: 66-67.
374 Sundhaussen 1994b: 46-54.
375 Senghaas 1982: 252. Referindu-se la eşecul modernizării agricole în ţările sud-est europene, Holm Sundhaussen punctează şi el că pentru multe ameliorări nu era nevoie de mult capital material, ci în primul rând de cunoştinţe şi de disponibilitatea de a schimba modul de cultură (Sundhaussen 1989b: 56).
376 Sandberg 1982: 696.
377 Sandberg 1982: 696-697.
378 Christiansen 1996: 577. Un observator francez consemna şi el la începutul secolului al XIX-lea opinii critice despre lucrătorii danezi: „Lucrătorii noştri sunt scumpi, lucrează încet şi deseori prost şi fără gust" (citat în Bairoch 1976a: 264, nota 7).
379 Christensen 1999.
380 Paul Bairoch consideră şi el la un mod mai general că „distanţa în raport cu ţara-leagăn a revoluţiei industriale" a avut un rol important în diferenţierea performanţei economice a diverselor ţări europene în secolul al XIX-lea (Bairoch 1997: II, 248).
381 Bairoch 1976a: 263-264.
382 Aceste cifre au fost calculate de noi pornind de la informaţiile existente pentru exporturile acestor ţări din: Menzel 1988: 169; Sută 1996: 77 – capitol de Maria Mureşan; Sundhaussen 1989a :339.
383 Bairoch 1997 II: 308; Hanson 1986: 93; Axenciuc: III, 361; Sundhaussen 1989a: 340.
384 Bairoch 1976a: 263-266. Vezi şi discuţia mai generală despre orientarea spre export a ţărilor mici în Senghaas 1982: 147-241.
385 Bairoch 1976a: 79-80.
386 Hanson 1986: 86-96.
387 În discuţia asupra retardării Spaniei şi Portugaliei, Gabriel Tortella insistă – pe lângă factorii socioculturali – şi asupra particularităţilor climei şi solului din aceste ţări, care au frânat implementarea îmbunătăţirilor specifice revoluţiilor agricole moderne şi a făcut ca agricultura să nu fie un factor de progres economic în aceste ţări în secolul al XIX-lea (Tortella 1994: 5-10).
388 Menzel 1988: 577.
389 Bairoch 1976a: 264.
390 Senghaas 1982: 224.
391 Senghaas 1982: 217.
392 Senghaas 1982: 248.
393 Senghaas 1982: 249-251. Paul Bairoch insistă şi el asupra însemnătăţii unui raport echilibrat între oameni şi resurse (Bairoch 1997: II, 249), iar Ulrich Menzel consideră că o condiţie necesară pentru depăşirea periferialităţii economice a fost transformarea radicală şi timpurie a structurii agrare, deoarece „numai absenţa unei prea mari concentrări a proprietăţii funciare sau a unei pulverizări a exploataţiilor agricole garantează posibilitatea ca ţăranii să dispună de motivaţia şi mijloacele să modernizeze agricultura şi ca veniturile agrare, mai ales cele provenite din sectorul de export, să fie astfel împărţite încât să ia naştere o cerere comercială pentru bunuri de larg consum" (Menzel 1988: 578).
394 Senghaas 1982: 251-252. Opinii convergente la Bairoch 1997: II, 249 şi Menzel 1988: 579.
395 Senghaas 1982: 252-253.
396 Senghaas 1982: 253-254.

III. Epoca interbelică

III.1. Contradicţiile lumii interbelice

Deşi în unele societăţi, inclusiv în România, există încă tendinţe de a o privi ca o „epocă de aur”, perioada interbelică este judecată extrem de sever de istorici. Eric Hobsbawm este tranşant:

> Deceniile de la izbucnirea primului război mondial până la anii imediat următori celui de-al doilea război mondial au fost o epocă a catastrofei pentru această societate. Timp de patruzeci de ani s-a trecut de la o calamitate în alta. Au existat momente în care nici măcar conservatorii inteligenţi nu ar fi pariat pe supravieţuirea ei. A fost zguduită de două războaie mondiale, urmate de două valuri de rebeliune şi revoluţie globală, care au adus la putere un sistem ce susţinea că este alternativa istoric predestinată a societăţii burgheze capitaliste [...] Mai mult chiar: o criză economică mondială de o profunzime fără precedent a îngenuncheat până şi economiile celor mai puternice ţări capitaliste, părând să fie reversul instaurării unei singure economii mondiale, care reprezentase o cucerire atât de remarcabilă a capitalismului liberal din secolul al XIX-lea. Chiar şi Statele Unite, care fuseseră scutite de revoluţii şi războaie, s-au aflat la un pas de prăbuşire. În timp ce economia mergea împleticindu-se, instituţiile liberale au dispărut practic între 1917 şi 1942 din aproape întreaga lume, exceptând o fâşie din Europa, America de Nord şi Australasia, pe măsură ce fascismul şi mişcările autoritare satelite ale acestuia câştigau teren”[1].

Verdictul istoricilor economiei este şi el sever. Angus Maddison apreciază: „Aceasta a fost o eră profund tulburată de război, depresiune şi politici de a-ţi ruina vecinii. A fost o epocă deprimantă, al cărei potenţial de creştere a fost subminat de o serie de dezastre”[2]. Comparaţia cu perioadele de creştere de dinainte de 1914 şi din primele decenii de după al doilea război mondial este şi ea defavorabilă epocii interbelice.

Tabelul III.1. *Perioada interbelică în comparaţie cu alte epoci istorice – estimări ale ritmurilor medii anuale de creştere demografică şi economică (%)*

	1870-1913	1913-1950	1950-1973
Populaţia lumii	0,80	0,93	1,93
Produsul global brut	2,11	1,82	4,90
Produsul global brut/locuitor	1,30	0,88	2,92

Sursa: Maddison 2003: 257, 260, 263.

Scăderea ritmurilor de creştere economică în intervalul 1913-1950 este evidentă. Desigur, s-ar putea invoca faptul că decupajul cronologic este inechitabil, în sensul că intervalul 1913-1950 cuprinde în interiorul său ambele războaie mondiale, în timp ce anii 1870-1913 şi 1950-1973 au fost scutiţi de calamităţi de amploare comparabilă. Dacă am lua în considerare numai anii strict interbelici – intervalul 1919-1938, de

exemplu – probabil că imaginea ar fi mult mai bună. Totuşi, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că din două decenii ale perioadei interbelice propriu-zise, ritmurile de creştere din anii 1870-1913 au fost depăşite numai în anii 1924-1929, iar creşterea realizată în aceşti ani a fost apoi anulată în bună măsură de Marea Criză declanşată în 1929[3]. Nu în cele din urmă, datele referitoare la media mondială sunt evident mai bune decât cele care ar privi Europa sau părţi ale continentului european. Faptul acesta nu trebuie să ne mire: Europa a fost în centrul ambelor conflagraţii mondiale, în timp ce alte părţi ale lumii au fost mai puţin sau deloc afectate. De aceea, ritmurile sale de creştere în perioada interbelică au fost mult mai mici şi decât în anii premergători primului război mondial, şi decât în restul lumii. Astfel, produsul intern brut a crescut în anii 1913-1950 în Europa Apuseană cu numai 1,19% anual (faţă de 2,11% anual în 1870-1913), iar în Europa Răsăriteană cu numai 0,86% anual (faţă de 2,33% anual în 1870-1913); media mondială a fost în această perioadă de 1,82% anual, macroregiunea cea mai performantă fiind America Latină cu 3,42% anual[4]. La nivelul datelor pe cap de locuitor involuţia este mai puţin pronunţată, dar la fel de evidentă. Astfel, produsul intern brut pe cap de locuitor a crescut în Europa Apuseană cu 0,76% anual (faţă de 1,33% în 1870-1913) şi în Europa Răsăriteană cu 0,60% anual (faţă de 1,39% anual în 1870-1913), faţă de o medie mondială de 0,88% anual[5]. În aceste condiţii, **ponderea Europei în cadrul lumii a scăzut considerabil**. Astfel, populaţia Europei (incluzând Rusia europeană) reprezenta în 1913 circa 26% din populaţia lumii şi sub 21% în 1950[6]; produsul intern brut realizat în Europa era în 1913 peste 44% din produsul global şi sub 38% în 1950[7]. Marele câştigător au fost Statele Unite ale Americii, a căror pondere în produsul global brut a crescut de la 18,9% în 1913 la 27,3% în 1950[8]. Trebuie totuşi să observăm faptul că până şi în momentele de vârf ale hegemoniei economice americane, volumul economiei Statelor Unite ale Americii nu l-a depăşit pe cel însumat al economiilor tuturor statelor europene. Pe de altă parte, deşi produsul intern brut pe cap de locuitor realizat în medie în Europa era mai mic decât cel din Statele Unite ale Americii, el a rămas sensibil peste media mondială[9].

După cum am arătat deja, **evoluţia economiilor europene din perioada interbelică a fost inegală de la o ţară la alta şi a cunoscut ample fluctuaţii în timp**[10].

Astfel, primii ani interbelici au fost dedicaţi refacerii după distrugerile primului război mondial. Războiul pricinuise nu numai ample pierderi umane şi distrugeri materiale directe, dar şi o prăbuşire a producţiei agricole şi industriale, fenomene de inflaţie (în unele ţări, precum Germania, chiar de hiperinflaţie) şi o reducere severă a comerţului internaţional. Refacerea – complicată de perturbările economice pricinuite de luptele sociale din multe ţări, de adaptarea structurilor economice la noile frontiere, de problemele reparaţiilor şi ale datoriilor interaliate – a fost realizată în momente diferite în diversele ţări europene; la nivelul de ansamblu al continentului european, ea poate fi considerată încheiată în 1924.

A urmat în 1924-1929 o perioadă scurtă de avânt economic, analogă „prosperităţii” din Statele Unite. Majoritatea statelor au reuşit să-şi stabilizeze moneda, producţia a crescut atât în industrie, cât şi în

agricultură şi, pentru singura dată în epoca interbelică, rata de creştere a comerţului internaţional a fost mai mare decât creşterea produsului intern brut. Dacă mai avem în vedere şi fenomenele de destindere politică – Pactul de la Locarno (1925) şi Tratatul Briand-Kellogg (1928) –, atunci putem considera că dezvoltarea din aceşti ani părea să conducă ferm la depăşirea efectelor războiului şi la o revenire la direcţiile de evoluţie existente înainte de 1914. Era însă o iluzie. Tendinţa de scădere a preţurilor cerealiere după 1925, politica deflaţionistă din multe ţări europene, care a limitat suplimentar creşterea puterii de cumpărare a unor largi segmente sociale, precum şi acumularea unor capacităţi productive peste nivelul cererii solvabile la o multitudine de mărfuri anunţau iminenţa furtunii.

Declanşarea Marii Crize este îndeobşte legată de prăbuşirea bursei de pe Wall Street, New York, fiind invocate ca date istorice „joia neagră" din 24 octombrie 1929 şi „marţea neagră" din 29 octombrie 1929, când cursul acţiunilor a scăzut cu mai mult de 10% într-o singură zi. De fapt însă, scăderea severă a cursului acţiunilor a început încă din septembrie 1929, iar perioadele de prăbuşire a cursului au alternat cu unele de redresare parţială. Per total, scăderea cursului acţiunilor a fost însă uriaşă, indicele Dow Jones coborând de la un maxim istoric de 381,17, atins în 3 septembrie 1929, la un minim istoric de 41,22, la 8 iulie 1932, deci sub 11% din nivelul de dinainte de crah[11]. Catastrofa bursieră a afectat finanţarea ansamblului activităţilor economice, iar scăderile succesive ale cererii şi ale producţiei au condus la extinderea dramatică a şomajului şi la pauperizarea unor largi categorii sociale, ceea ce a amplificat criza. Din cauza rolului dominant al Statelor Unite în economia mondială, criza a fost rapid exportată în Europa, efectele cele mai grave fiind resimţite în Germania, a cărei refacere după primul război mondial depinsese într-o măsură considerabilă de capitalurile americane. La criză a contribuit şi tendinţa multor state de a-şi proteja producătorii împotriva concurenţei externe. Declanşată de mărirea taxelor de import în Statele Unite (tariful Smoot-Hawley, intrat în vigoare în 1930), spirala protecţionistă a continuat cu măsuri retaliatorii ale majorităţii puterilor industriale, cu trecerea la protecţionism – de fapt, la sistemul „preferinţelor imperiale" menite să favorizeze legăturile cu ţările Commonwealth-ului – a Marii Britanii, până atunci campioana mondială a liberului-schimb, cu introducerea unor restricţii netarifare la importuri şi cu abandonarea etalonului-aur şi declanşarea succesivă a unor devalorizări competitive ale diverselor monede naţionale. Declinul dramatic al comerţului internaţional a amplificat criza de supraproducţie relativă, şi a marcat întreaga perioadă până la sfârşitul celui de-al doilea război mondial. Multe state au intrat în încetarea de plăţi, au redus cheltuielile pentru a redresa balanţa bugetară, şi în felul acesta au agravat încă şi mai mult criza. Scăderea produsului intern brut a fost maximă în Statele Unite (–28,5%), Canada (–29,6%) şi Chile (–30,0%), în timp ce în Europa economia cel mai sever lovită a fost cea germană (–24,5%)[12].

Redresarea a fost realizată printr-o combinaţie de politici care au stimulat consumul intern şi au condus la instituirea aşa-numitului *welfare state*. Asociate în teoria economică cu numele economistului britanic John Maynard Keynes (1883-1946) şi în practica politică cu *New Deal* promovat

de preşedintele Franklin Delano Roosevelt, aceste politici au avut forme de manifestare şi succese extrem de diferenţiate. Per total, au crescut rolul statului în economie şi ponderea sa în redistribuirea unei părţi din produsul social. Redresarea cea mai rapidă a fost aceea a Germaniei după 1933, asociată cu instituirea unui control sever al relaţiilor economice externe, cu un amplu program de lucrări publice care a îngăduit resorbirea şomajului (44% din forţa de muncă industrială în 1932) şi cu sporirea cheltuielilor militare în pregătirea pentru declanşarea războiului mondial. Remarcabilă a fost şi performanţa economică a Marii Britanii, care a reuşit o creştere substanţială în anii 1932-1938 şi a depăşit cu mult nivelul produsului intern brut pe locuitor de dinainte de criză. Creşteri peste media europeană au mai realizat şi ţările scandinave, Bulgaria şi Uniunea Sovietică. Pe de altă parte, redresarea din anii 1933-1938 a fost doar parţială, în sensul că în mai multe ţări dificultăţile economice s-au prelungit practic până la declanşarea celui de-al doilea război mondial (Statele Unite, Canada, Franţa, Belgia, Elveţia, Austria, Cehoslovacia, Polonia etc.). Un alt aspect care nu trebuie pierdut din vedere este descreşterea însemnătăţii comerţului internaţional, a cărui pondere în produsul global brut a continuat să scadă de-a lungul anilor ‘30.

Ramura economică ce a cunoscut cele mai multe dificultăţi în epoca interbelică a fost **agricultura**[13]. În timpul primului război mondial, producţia agricolă a scăzut considerabil în ţările beligerante, mai mult din cauza mobilizării unei părţi mari din forţa de muncă decât din cauza distrugerilor materiale propriu-zise. În schimb, producţia a sporit în ţările din afara Europei, care şi-au sporit exporturile spre Europa Apuseană, fără a putea însă compensa integral scăderea din ţările antrenate în război. În aceste condiţii, preţurile agricole s-au menţinut relativ ridicate şi în primii ani interbelici. Apoi, odată cu redresarea producţiei în Europa a început să se contureze o situaţie de supraproducţie relativă, care a început să preseze spre reducerea preţurilor, mai ales la cereale. Pentru a-şi feri agricultorii de ruină şi pentru a-şi menţine o bază productivă proprie suficientă pentru cazul unui nou război, majoritatea statelor importatoare au adoptat măsuri menite să limiteze importurile agricole şi să stimuleze producţia internă. În aceste condiţii, preţurile din Europa Apuseană au scăzut mai puţin decât în alte ţări ale lumii, dar comerţul internaţional cu produse agricole – şi în primul rând cel cu cereale – a scăzut sub nivelurile de dinainte de 1914. Scăderea preţurilor a făcut ca o mare parte dintre producătorii agricoli să sufere de penurie de fonduri şi să se îndatoreze. Această situaţie a condus la reducerea investiţiilor şi la încetinirea implementării celei de-a doua revoluţii agrare moderne[14], cu efecte evidente asupra încetinirii creşterii productivităţii agricole.

Alte ramuri economice au evoluat mai bine decât agricultura. Vedeta a fost indiscutabil **industria**. La nivelul general al continentului, valoarea producţiei industriale pe cap de locuitor s-a dublat în 1938 faţă de 1913; astfel, indicele de industrializare calculat de Paul Bairoch în funcţie de nivelul britanic din anul 1900 (=100) a crescut de la o medie europeană de 45 în 1913 la 76 în 1928 şi 94 în 1938. Pentru comparaţie, în Statele Unite nivelul a fost 126 în 1913, 182 în 1928 şi 167 în 1938, Marea Britanie a avut un nivel de 115 în 1913, 122 în 1928 şi 157 în 1938, Franţa 59 în 1913, 82 în 1928 şi 73 în 1938, Germania 85 în 1913, 101 în 1928 şi 128 în

1938, Suedia 67 în 1913, 84 în 1928 şi 135 în 1938, Italia 26 în 1913, 39 în 1928 şi 44 în 1938, iar Rusia (Uniunea Sovietică) 20 în 1913, 20 în 1928 şi 38 în 1938[15]. În cadrul industriei, dezvoltarea diverselor subramuri a fost extrem de diferenţiată. Raţiunile politico-militare, evidenţiate de experienţa primului război mondial, au determinat majoritatea ţărilor să încerce încă din primul deceniu interbelic să-şi dezvolte capacitatea metalurgică proprie. Naţionalismul economic a favorizat dezvoltarea industriei uşoare inclusiv în ţări care nu beneficiau de avantaje comparative, dar unde autorităţile se străduiau să diminueze dependenţa de importurile de bunuri de larg consum. Totuşi, potenţialul de creştere al acestor ramuri era limitat, mai ales în condiţiile restrângerii accesului la pieţe externe. În acest context, ramurile industriale cele mai dinamice au fost în perioada interbelică sectorul energetic şi electrotehnic, industria chimică (inclusiv producţia de textile sintetice) şi construcţiile de maşini. Astfel, producţia de energie electrică a sporit în 1920-1937 într-un ritm mediu anual de 7,1%, iar parcul de automobile a crescut în acelaşi interval într-un ritm mediu anual de 12%[16]. Numărul de automobile înregistrate în 1938 în Europa a ajuns la peste 8,38 milioane (de la puţin peste un milion la începutul epocii interbelice); decalajul faţă de Statele Unite rămânea însă uriaş, atât în ceea ce priveşte numărul automobilelor înregistrate (29,44 milioane în 1938), cât şi în ceea ce priveşte raportul dintre automobile şi populaţie (circa 21 la 1.000 de locuitori în Europa faţă de circa 225 la 1.000 de locuitori în Statele Unite)[17].

Progresele automobilului ne conduc spre **sectorul serviciilor**. Transporturile s-au diversificat prin creşterea ponderii automobilului şi prin instituirea rutelor comerciale de transport aerian de pasageri şi de mărfuri, în timp ce reţeaua de căi ferate s-a extins proporţional puţin (şi aproape numai în regiunile insuficient dezvoltate din acest punct de vedere înainte de 1914), iar tonajul combinat al flotelor comerciale europene a crescut şi el în mod moderat. Progrese însemnate s-au realizat şi în sectorul comunicaţiilor, mai ales prin extinderea reţelei telefonice şi a transmisiunilor radiofonice; în 1936 au început în Marea Britanie şi primele transmisiuni ale televiziunii, dar impactul acestui nou mijloc de comunicaţie avea să devină semnificativ abia după al doilea război mondial. Se cuvine să adăugăm şi progresele utilităţilor publice, mai ales în mediul urban, precum şi extinderea sistemului educaţional şi a gamei instituţiilor şi activităţilor culturale. Pe ansamblul epocii interbelice a crescut şi ponderea activităţilor comerciale, dar cea mai mare parte a acestei creşteri se plasează în anii 1924-1929, în timp ce în al doilea deceniu interbelic declinul comerţului internaţional a fost compensat în proporţii variabile de la o ţară la alta de sporul comerţului intern. Nu în cele din urmă, a sporit semnificativ ponderea statului şi a serviciilor publice, mai ales în anii ‘30; astfel, în Franţa cheltuielile de la bugetul public reprezentau 8,6% din produsul intern brut în 1913 şi 23,2% în 1938, în Marea Britanie creşterea a fost de la 13,3% în 1913 la 28,8% în 1938, în Germania de la 17,7% în 1913 la 42,4% în 1938 (se simte impactul pregătirilor de război) şi până şi în paşnica Olandă (care nu a participat la primul război mondial) ponderea acestor cheltuieli a crescut de la 8,2% în 1910 la 21,7% în 1938[18].

Aceste evoluţii au determinat şi unele **modificări în structura economiei**. Ponderea diferitelor ramuri în cadrul economiei poate fi estimată fie prin cota acestora în constituirea produsului intern brut, fie prin procentajul forţei de muncă active în ramura respectivă[19]. Date fiind sinuozităţile evoluţiilor economice din perioada interbelică, aceste modificări nu au fost spectaculoase. Astfel, la nivelul unui grup de 12 ţări europene cu un nivel ridicat de dezvoltare economică, forţa de muncă masculină angajată în agricultură a scăzut de la 27% în 1920 la 22% în 1940, cea din industrie a rămas stabilă la 44%, iar cea angajată în servicii a sporit de la 29% în 1920 la 34% în 1940[20]. În ţările mai puţin dezvoltate agricultura a continuat să fie ocupaţia principală pentru cea mai mare parte din populaţie (62% din forţa de muncă masculină în 1920 şi 57% în 1930), iar cea mai mare parte din forţa de muncă eliberată din agricultură a migrat spre industrie, sporul serviciilor fiind mult mai modest[21]. Deşi, datorită sporului mai mare al productivităţii din industrie faţă de cea din agricultură, ponderea industriei în produsul intern brut a crescut mai mult decât ponderea sa în ocuparea forţei de muncă[22], totuşi rolul epocii interbelice în schimbarea structurii economiilor europene nu trebuie supralicitat. O serie de state deveniseră deja economii predominant industriale înainte de 1914, iar ţările care la începutul epocii interbelice erau preponderent agricole au devenit în cel mai bun caz economii agrar-industriale.

Mai importante decât modificările în structura propriu-zis economică au fost schimbările în **structura socială**. Astfel, gradul de urbanizare a sporit în medie cu 7-8%, dar cu mari diferenţe de la o ţară la alta: creşterile cele mai mari ale ponderii populaţiei trăind în oraşe cu mai mult de 20.000 de locuitori au fost realizate de Uniunea Sovietică (10% în 1920 şi 28% în 1950), Spania (26% în 1920 şi 40% în 1950) şi Danemarca (32% în 1920 şi 45% în 1950), în timp ce sporuri sensibil sub media europeană au fost înregistrate în Austria, Cehoslovacia, Elveţia şi Ungaria, iar în Germania, Belgia şi Portugalia procentajul populaţiei locuind în aşezări mai mari de 20.000 de locuitori a fost mai mic în 1950 decât în 1920[23]. Totuşi, şi din punctul de vedere al urbanizării, ca şi din cel al scăderii mortalităţii şi natalităţii sau din cel al diminuării polarizării sociale, epoca interbelică reprezintă o etapă semnificativă în modernizarea structurii sociale, dar nu ansamblul mutaţiei în acest sens.

Per total, epoca interbelică a adus evoluţii naţionale şi regionale foarte diferenţiate; şi o sporire a divergenţei economice în interiorul Europei.

Tabelul III.2. *Produsul intern brut/locuitor în diferite state europene în epoca interbelică (dolari internaţionali Geary-Khamis 1990)*[24][25]

	1913	1919	1929	1938	1950
Media mondială	**1.525**	**?**	**1.806**	**?**	**2.111**
Media a 12 ţări vest--europene dezvoltate	**3.688**	**3.245**	**4.387**	**4.818**	**5.018**
Austria	3.465	2.259	3.699	3.559	3.706
Belgia	4.220	3.389	5.054	4.832	5.462
Danemarca	3.912	3.860	5.075	5.762	6.943
Elveţia	4.266	4.060	6.332	6.390	9.064
Finlanda	2.111	1.658	2.717	3.589	4.253
Franţa	3.485	2.811	4.710	4.466	5.271
Germania	3.648	2.586	4.051	4.994	3.881
Italia	2.564	2.845	3.016	3.316	3.502
Marea Britanie	4.921	4.870	5.503	6.266	6.939
Norvegia	2.501	2.647	3.472	4.337	5.463
Olanda	4.049	4.122	5.689	5.250	5.996
Suedia	3.096	2.669	3.869	4.725	6.739
Media a 4 ţări periferice vest- şi sud-europene	**1.934**	**2.000**	**2.488**	**2.016**	**2.206**
Grecia	1.592	?	2.342	2.677	1.915
Irlanda	2.736	?	2.834	3.052	3.453
Portugalia	1.250	1.173	1.610	1.747	2.086
Spania	2.056	2.044	2.739	1.790	2.189
Media a 7 ţări central-est--europene	**1.695**	**?**	**1.942**	**1.980**	**2.111**
Albania	811	?	926	?	1.001
Bulgaria	1.534	?	1.180	1.595	1.651
Cehoslovacia[24]	2.096	1.933	2.977	2.882	3.501
Iugoslavia	1.057	?	1.364	1.356	1.551
Polonia	1.739	?	2.117	2.182	2.447
România	1.741	?	1.152	1.242	1.182
Ungaria[25]	2.098	1.709	2.476	2.655	2.480
Rusia/URSS	**1.488**	**?**	**1.386**	**2.150**	**2.841**

Surse: Maddison 2003: 43-44, 48-49, 62-63, 67-68, 96, 98, 100-101, 262; Maddison 1995: 228.

O primă observaţie: decalajul dintre extreme a crescut de la puţin peste 1:6 în 1913 (Albania faţă de Marea Britanie) la circa 1:9 în 1950 (Albania faţă de Elveţia). Dincolo de aceasta, se poate aprecia că în general au avut de câştigat ţările care au reuşit să evite angajarea în cele două războaie mondiale (Elveţia, Suedia) şi de asemenea cele care s-au orientat spre industrie şi servicii, şi au pierdut ţările în care agricultura a rămas ramura economică dominantă. În acest context, nu trebuie să ne mire faptul că periferiile economice ale Europei – atât cele din Europa meridională, cât şi cele din Europa Răsăriteană – au avut performanţe sub medie, ceea ce a făcut ca distanţa ce le despărţea ca nivel economic faţă de ţările dezvoltate să se mărească în epoca interbelică.

1 Hobsbawm 1994: 19-20 (traducere parţial modificată prin confruntarea cu originalul englez).
2 Maddison 1995: 65.
3 Maddison 1995: 68-69.
4 Maddison 2003: 260.
5 Maddison 2003: 263.
6 Maddison 2003: 258.
7 Maddison 2003: 261.
8 Maddison 2003: 261.
9 216,9% din media mondială pentru media ţărilor vest-europene în 1950 şi egală cu media mondială pentru media ţărilor est-europene în acelaşi an (Maddison 2003: 262).
10 Pentru prezentarea caracteristicilor generale ale evoluţiilor economice europene din perioada interbelică am folosit, acolo unde nu este explicit indicată altă sursă, informaţiile din FEHE 5, Handbuch VI, Svennilson 1954, Bairoch 1997: III, 7-103 şi Crouzet 2000: 284-332.
11 http: //en.wikipedia.org/wiki/Wall_Street_Crash_of_1929 (accesat la 25.01.2008).
12 Maddison 1995: 69.
13 Alături de lucrările generale menţionate mai sus, esenţiale pentru reconstituirea evoluţiei agriculturii sunt Bairoch 1999 şi Federico 2005. Pentru aspecte particulare, am consultat cu folos: Malenbaum 1953; Tracy 1989: 119-211.
14 Ingvar Svennilson comentează evoluţia defavorabilă a preţurilor cerealelor în raport cu preţul îngrăşămintelor, ca şi faptul că sporirea numărului de tractoare în Europa, reală, a fost totuşi mult sub nivelul atins în Statele Unite: astfel, în 1939 în întreaga Europă (fără Uniunea Sovietică) erau folosite circa 270.000 de tractoare, în timp ce în Statele Unite erau aproape 1,6 milioane (Svennilson 1954: 99).
15 Bairoch 1982: 302.
16 Crouzet 2000: 303.
17 Svennilson 1954: 147,237. În interiorul Europei variaţia era considerabilă, dar până şi ţările cu cele mai multe autovehicule raportate la populaţie – Marea Britanie la autoutilitare şi Franţa la autoturisme – se plasau sub 30% din nivelul Statelor Unite (Dobre 1996a: 217-218).
18 Maddison 1995: 65. Potrivit unei alte serii de date şi metodologii de calcul, la sfârşitul perioadei interbelice cheltuielile bugetare variau între o minimă de 10, 9% din venitul naţional în Polonia şi o maximă de 34% din venitul naţional în Italia (Dobre 1996a: 274).
19 Pentru problematica generală a schimbărilor din structura pe ramuri a economiilor moderne, a se vedea Ambrosius, Petzina, Plumpe 1996: 175-241.
20 Svennilson 1954: 75. Cele 12 ţări sunt: Regatul Unit, Irlanda, Franţa, Belgia, Ţările de Jos, Germania, Danemarca, Norvegia, Suedia, Finlanda, Austria şi Elveţia.
21 Svennilson 1954: 75 (date pentru 1920 şi 1930 din Italia, Cehoslovacia, Polonia, Ungaria, România, Bulgaria şi Iugoslavia)
22 Datorită dificultăţilor de calcul, nu dispunem de estimări ale ponderii diferitelor ramuri economice în produsul intern brut la nivelul întregului continent european, ci numai de estimări pentru unele dintre ţările europene. Diferenţele dintre aceste ţări sunt foarte mari, dar în general tendinţa a fost de scădere a ponderii agriculturii şi de creştere a ponderii industriei, în timp ce ponderea serviciilor a crescut în unele ţări şi a scăzut în altele (Handbuch: VI, 96 – capitol de Wolfram Fischer).
23 Handbuch: VI, 54 (capitol de Wolfram Fischer).
24 Date din 1920 în loc de 1919 şi 1937 în loc de 1938.
25 Date din 1920 în loc de 1919.

III.2. România Mare şi eşecul ei economic[26]

III.2.1. Pre-concepţii

Dacă în istoriografiile occidentale predomină aprecierile critice şi rezervele în legătură cu bilanţul economic al epocii dintre cele două războaie mondiale, în România, la fel ca şi în alte câteva ţări post-comuniste, perioada interbelică este tratată ca un fel de „epocă de aur”[27]. În sondajul

efectuat de noi, 69,5% dintre respondenţi au considerat că perioada 1918-1940 a fost cea în care România „s-a apropiat cel mai mult de nivelul ţărilor dezvoltate din perioada respectivă”; dacă printre studenţii la istorie aderenţa la această idee este ceva mai reţinută, în schimb, opinia despre excelenţa economică a României interbelice face unanimitate printre elevii de liceu (desigur, în condiţiile unui eşantion limitat) şi se bucură de o aderenţă foarte mare printre respondenţii profesori de liceu de alte specialităţi decât istoria.

Tabelul III.3. *Ierarhizarea perioadei 1918-1940 în istoria economică a României*

	Locul 1	Locul 2	Locul 3	Locul 4
Studenţi la istorie (% din respondenţi)	56,6	20	6,6	16,6
Profesori de istorie (% din respondenţi)	66,6	11,1	11,1	11,1
Profesori de alte specialităţi (% din respondenţi)	80	20	0	0
Elevi de liceu (% din respondenţi)	100	0	0	0
Total general (% din total respondenţi)	**69,50**	**15,25**	**5,08**	**10,17**

Explicaţiile pentru această **imagine idealizată a perioadei dintre cele două războaie mondiale** sunt multiple. Este vorba mai întâi despre o anumită nostalgie a epocii interbelice care a persistat la o parte a societăţii de-a lungul întregului regim comunist, fiind amplificată de frustrările materiale generate de acesta. Transmisă mai ales în familii, de la generaţiile care aveau amintiri directe din anii interbelici către copii şi nepoţi, această nostalgie a fost multă vreme în contradicţie cu ideologia oficială a regimului comunist, care, mai ales la începuturile sale, se legitima prin negarea radicală a vechiului „regim burghezo-moşieresc”. Odată cu trecerea la naţional-comunism, atitudinile regimului faţă de perioada interbelică s-au nuanţat, elementele de apreciere pozitivă eclipsând treptat pe cele negative. Mecanismul de persuasiune a fost simplu: dat fiind că elementele-cadru erau pozitive – în 1918 se realizase Marea Unire, deci idealul naţional fusese realizat; în subsidiar, reforma agrară împărţise pământ ţăranilor; s-au realizat progrese pe linia dezvoltării industriei; naţionalismul economic care a dominat politicile economice ale celei mai mari părţi a perioadei interbelice era recuperat ca precursor al politicilor economice comuniste –, atunci şi performanţa economică trebuia să fie bună. Şi cum comparaţiile forţate pe care uneori apologeţii regimului le mai făceau între nivelul dezvoltării din perioada comunistă şi cel din anul 1938 (considerat ca cel mai bun din perioada interbelică) sunau tot mai fals în anii ceauşismului târziu, oamenii au reţinut doar faptul că 1938 a fost anul de vârf al dezvoltării capitaliste a României şi că oricum trebuie să fi fost mai bine atunci decât pe vremea comunismului. Pe de altă parte, pentru reprezentanţii exilului anticomunist, epoca interbelică era inevitabil un reper pozitiv, opus comunismului importat din Uniunea Sovietică. Chiar şi istoricii care aveau o percepţie nuanţată asupra realităţii istorice interbelice, şi care de altfel nu ezitau să recunoască limitele şi blocajele dezvoltării economice interbelice, au simţit nevoia să revină cu aprecieri foarte pozitive: „Indiferent însă de această încheiere, ceea ce este în afară de orice îndoială este faptul că economia interbelică a cunoscut un proces de

necontenită creştere, de progres, neafectat de degradarea vieţii politice”[28]. Evident, „necontenită” nu are acoperire, cu atât mai mult cu cât pe aceeaşi pagină se aminteşte faptul că criza economică a întrerupt dezvoltarea; totuşi, adjectivul nu este un simplu „lapsus calami”, ci coerent unei imagini evident ideologizate a perioadei interbelice: „principiile şi temeliile pe care se înălţase România Mare fuseseră bune: economia şi cultura au progresat continuu. Anii interbelici au fost ani de dezvoltare, ca de altfel în întreaga Europă de Răsărit”[29].

După 1989 ideile de acest tip s-au impus. Respingerea globală a comunismului a însemnat căutarea unor repere pozitive în trecut, iar epoca interbelică, asociată cu democraţia parlamentară şi cu aderenţa la modelul occidental, a fost repede şi destul de larg acceptată ca „epocă de aur”. În ceea ce priveşte performanţa economică, această acceptare nu a fost totuşi deplină. Mulţi istorici mai păstrau încă o anumită percepţie a problemelor şi limitelor economiei româneşti interbelice, întărită şi de faptul că referinţele lor bibliografice rămâneau de multe ori lucrări redactate în perioada comunistă, care conţineau inevitabil şi aprecieri critice. În aceste condiţii, strategia discursivă a devenit următoarea: cadrul general creat de Marea Unire a fost favorabil, potenţialul era mare, valorificarea sa a fost îngreunată de efectele primului război mondial şi de criza economică din 1929-1933, dar mai ales în anii 1924-1929 şi 1934-1938 s-au realizat mari progrese, atât în dezvoltarea industrială cât şi în diminuarea dependenţei de capitalul străin, astfel încât, în 1938, România a atins apogeul dezvoltării sale capitaliste, fapt reflectat în diverse performanţe productive (selectate „să dea bine”, de exemplu locul în Europa la producţia şi exporturile de petrol şi gaze naturale) şi în faptul că ponderea industriei s-a apropiat de cea a agriculturii în compunerea venitului naţional, ceea ce însemna că România trecuse de la stadiul de ţară eminamente agrară la cel de ţară agrar-industrială[30]. În manualele şcolare, supralicitarea acestui tip de discurs a fost foarte rapidă. Într-un manual de clasa a VIII-a din 1992, lecţia dedicată economiei interbelice se încheie cu următoarea concluzie: „Apreciind în general evoluţia economică a României după Marea Unire se constată că, deşi nu au fost valorificate pe deplin condiţiile şi posibilităţile favorabile oferite de făurirea statului naţional unitar român, s-a înregistrat un curs ascendent în dezvoltarea tuturor ramurilor economice, s-a asigurat o creştere a producţiei bunurilor materiale, ceea ce s-a reflectat în sfera vieţii sociale, politice şi culturale. Domeniul economic, realizările notabile obţinute de poporul român în cei douăzeci de ani de regim constituţional-democratic, ne relevă urmările pozitive ale Unirii, forţa creatoare a naţiunii întregite”[31]. Supralicitarea nu se opreşte însă la autorii de manuale şcolare. Într-o sinteză de istorie a României publicată la mijlocul anilor ‘90, după obişnuitele remarci despre producţia de petrol şi de grâne, găsim aprecierea că România avea toate condiţiile (inclusiv „o clasă conducătoare cu experienţă”!) pentru a deveni o „Belgie a Orientului”, dar „Această evoluţie normală a societăţii româneşti (începută după 1821-1848) este curmată brusc de ocupaţia sovietică”[32]. Convertirea ideologică este cu atât mai spectaculoasă, cu cât provine de la un istoric care anterior îşi desfăşurase cea mai mare parte din carieră în Institutul de Studii Istorice şi Social-Politice de pe lângă CC al PCR!

Nu toţi istoricii contribuie însă la edificarea acestei vechi-noi mitologii. Specialiştii care au lucrat mai mult cu izvoarele de epocă, şi cu atât mai mult cei care au simţul cifrelor statistice, prezintă de obicei imagini mai complexe, în care dezvoltarea economică a României interbelice este pusă în context european şi în care chiar şi bilanţul final, realizat tot pentru anul 1938, este mai degrabă nefavorabil[33]. Pe de altă parte, istoricii străini care au scris despre România sunt îndeobşte mai puţin sensibili la tendinţa de idealizare a României interbelice şi de aceea în lucrările celor mai buni dintre ei prevalează aprecierile nuanţate şi verdictele critice[34]. De aceea, se poate aprecia că în ultimii ani au apărut destule lucrări care contrazic, mai pe faţă sau poate numai implicit, cu mai multe sau mai puţine argumente, ideea că performanţa economică a României interbelice a fost remarcabilă. Totuşi, atât în rândurile istoricilor români, cât şi în opinia publică românească prevalează încă în mod clar ideea că perioada interbelică a fost şi din punct de vedere economic deosebit de fastă pentru România.

III.2.2. Bilanţ statistic

Contradicţia dintre imaginea pozitivă de care se bucură epoca interbelică într-o mare parte a societăţii româneşti şi judecăţile mai degrabă severe ce pot fi găsite în lucrările unor istorici români şi străini, ca şi în relatările de epocă, poate fi tranşată prin verificarea statistică a bilanţului evoluţiei economice a României în această perioadă. Desigur, statistica nu este un panaceu universal, iar specialiştii au evidenţiat destule slăbiciuni ale felului cum au fost colectate datele statistice în România interbelică[35]; pe de altă parte, în lucrările de referinţe publicate în ultimele două decenii informaţiile cantitative au fost supuse unei analize critice, iar metodele de verificare ale statisticii istorice au îngăduit reducerea marjelor de eroare[36].

În mod firesc, evaluarea noastră ar trebui să pornească de la **indicatorii sintetici ai evoluţiei macroeconomice**, respectiv de la Produsul Intern Brut pe locuitor şi/sau de la Venitul Naţional pe locuitor. Pentru o parte a epocii interbelice putem găsi informaţii cu privire la evoluţia anuală a PIB/locuitor (la paritatea puterii de cumpărare) şi în lucrarea de referinţă a lui Angus Maddison.

Tabelul III.4. *Estimările lui Angus Maddison cu privire la PIB/locuitor pentru România interbelică*

Anul	Dolari Geary-Khamis 1990
1926	1.258
1927	1.241
1928	1.225
1929	1.152
1930	1.219
1931	1.229
1932	1.144
1933	1.184
1934	1.182
1935	1.196
1936	1.194
1937	1.130
1938	1.242

Surse: Maddison 1995: 200; Maddison 2003: 100.

Cifrele calculate de Angus Maddison contrazic destul de puternic imaginea unei dezvoltări economice viguroase a României interbelice, atât în ceea ce priveşte tendinţa de ansamblu, cât şi în ceea ce priveşte anii „buni" sau „răi". O primă reacţie – firească mai ales pentru cei sceptici cu privire la statistica istorică – ar fi să respingem global aceste cifre, ca fiind rezultatul artificial al unor calcule mult prea complicate (întâi reconstituirea nominală a produsului intern brut pe locuitor, apoi stabilirea coeficienţilor pentru recalcularea la paritatea puterii de cumpărare şi recalcularea tuturor datelor cu ajutorul acestora) şi deci supuse riscului unor erori. Înainte însă de a elimina din discuţie datele calculate de Angus Maddison, se cuvine să le confruntăm cu informaţiile din alte lucrări de referinţe, obţinute pe baza unor serii de date primare independente de cele folosite de Maddison şi calculate potrivit unor metode diferite. Or, surprinzător sau nu, lucrările lui Paul Bairoch şi David Good, chiar dacă nu dau estimări pentru fiecare an, oferă o imagine de ansamblu convergentă cu cea rezultată din calculele lui Angus Maddison, respectiv indică deteriorarea poziţiei relative a României în raport cu restul lumii.

Tabelul III.5. *Estimări ale PIB/locuitor în perioada interbelică*

	România în raport cu media mondială – calcule pe baza datelor lui Angus Maddison	România în raport cu media europeană – calcule pe baza datelor lui Paul Bairoch	România în raport cu SUA – estimările lui David Good şi Tongshu Ma
1913	1,14	0,63	0,334
1929	0,64	0,58	0,167
1933	…	0,54	–
1938	…	0,51	0,202

Surse: Maddison 1995: 200, 228; Bairoch 1976b: 297; Good, Ma 1999: 111.

Se impun câteva comentarii în acest sens. Comparaţiile cu Statele Unite ale Americii sunt influenţate de faptul că acestea au avut o performanţă mult mai bună decât Europa atât în perioada primului război mondial, cât şi în anii 1920, având însă apoi o cădere mult mai brutală în timpul marii crize economice din 1929-1933. Acelaşi lucru se poate spune şi despre scăderea dramatică a României în raport cu media mondială în intervalul 1913-1929, evidenţiată de datele lui Angus Maddison. De aceea, credem că pentru evaluarea de ansamblu a performanţei economice a României interbelice comparaţiile cu media europeană sunt mai relevante. Or, aici opiniile diverşilor autori sunt convergente. Rata de creştere economică a României interbelice a fost mai mică decât cea a Europei în ansamblul său[37], iar Europa a avut o rată de creştere mai mică decât cea mondială.

Alte lucrări, care se concentrează asupra comparaţiilor internaţionale la sfârşitul perioadei interbelice, confirmă concluzia despre precaritatea situaţiei economice a României Mari. Astfel, Mark Harrison a realizat o trecere în revistă a datelor şi metodelor de calcul pentru PIB/locuitor în ţările Europei răsăritene pentru anul 1937, a evaluat critic diversele estimări şi a comparat rezultatele cu PIB/locuitor în Marea Britanie.

Tabelul III.6. *Estimări ale PIB/locuitor în diverse ţări în 1937*

Ţara	Dolari internaţionali 1980	Raport faţă de Marea Britanie
Cehoslovacia	1.948	0,54
Ungaria	1.599	0,44
Polonia	1.372	0,38
Iugoslavia	1.275	0,35
România	1.237	0,34
Bulgaria	1.148	0,32

Sursa: Harrison 1994: 253.

Produsul intern brut este un indicator apărut relativ târziu în analizele de statistică economică. În perioada interbelică se folosea un alt indicator, Venitul Naţional. Este adevărat, nici cu privire la Venitul Naţional nu avem date comparabile referitoare la un număr mai mare de ani[38]; nici datele referitoare la celelalte ţări europene nu abundă, astfel încât suntem nevoiţi să ne concentrăm demersul comparativ asupra sfârşitului epocii interbelice. Această opţiune este însă justificată de faptul că 1938 este unanim considerat anul de vârf al dezvoltării economice a României Mari şi, în consecinţă, o radiografie asupra acestuia este suficientă pentru a ne îngădui să evaluăm sintetic bilanţul dezvoltării economice a României interbelice.

Cifrele care se pot găsi în diversele lucrări, deşi exprimate toate în dolari SUA curenţi la valoarea anului 1938, variază foarte mult: potrivit unora, în România anului 1938 VN/locuitor era de 65-70 dolari[39], potrivit altora, era 70-75 dolari[40], 81 dolari[41], 90 dolari[42], 94 dolari[43], 107 dolari[44] sau

chiar 110 dolari[45]. *Tratatul de istorie a românilor* nu ne ajută prea mult: după ce indică în mod corect faptul că VN/locuitor era de 76 de dolari, relativizează imediat această apreciere inserând fraza: „Potrivit altor surse, venitul naţional pe cap de locuitor era în România de 100 sau chiar de 110 dolari SUA”[46]. Diferenţa dintre 76 şi 110 de dolari nu este neimportantă, mai ales atunci când se realizează comparaţii internaţionale. Or, după cum a argumentat Gheorghe Dobre[47], VN/locuitor din 1938 a fost de 76 de dolari SUA, ceea ce conduce la următoarele comparaţii internaţionale:

Tabelul III.7. *Venitul naţional/locuitor în România şi în alte ţări europene – 1938 (dolari SUA)*

Marea Britanie	378
Germania	338
Danemarca	318
Belgia şi Luxemburg	285
Irlanda	248
Franţa	237
Cehoslovacia	174
Italia	127
Ungaria	111
Polonia	104
Grecia	80
România	76
Bulgaria	68
Iugoslavia	68
Nivel mediu 20 de ţări europene	222

Sursa: Dobre 1996a: 38.

Dincolo de unele observaţii metodologice[48], tabelul de mai sus confirmă amploarea relativ mare a decalajelor faţă de Europa Apuseană şi Centrală. Orice fabulaţie cu „Belgia Orientului” este imediat amendată de faptul că venitul naţional pe locuitor al României era de 3,75 ori mai mic decât al Belgiei. Chiar şi în raport cu Cehoslovacia decalajul era mai mare de 1:2. România se afla sensibil în urma Poloniei şi Ungariei, şi se plasa pe o poziţie relativ bună doar în contextul Europei sud-estice[49].

Desigur, indicatorii valorici, mai ales atunci când sunt exprimaţi în termeni nominali şi nu convertiţi la paritatea puterii de cumpărare, pot amplifica decalajele prin includerea influenţei dintre nivelurile generale ale preţurilor din diferitele ţări analizate. De aceea, considerăm util să

confruntăm informaţiile referitoare la venitul naţional pe locuitor cu unii **indicatori economici exprimaţi în valori fizice**. Lucrările de referinţe consultate cuprind date cu privire la un mare număr de indicatori economico-sociali; în ceea ce ne priveşte, am selectat doar câţiva dintre aceşti indicatori, care ni s-au părut a avea o relevanţă specială pentru nivelul general economic atins de diferitele ţări europene la sfârşitul perioadei interbelice. Selecţia noastră cuprinde doi indicatori referitori la consumurile alimentare, între care consumul de carne este considerat în literatura de specialitate ca reflectând destul de riguros deosebirile de nivel de trai, un indicator referitor la un consum nealimentar esenţial şi alţi doi indicatori care cuprind consumuri relevante pentru ramurile industriale în expansiune ale economiei interbelice.

Tabelul III.8. *Consumul mediu pe locuitor în România şi alte ţări europene (1938)*

Ţara	Hrana totală (calorii/zi)	Carne (inclusiv derivate) (kg/an)	Textile (kg/an)	Oţel (kg/an)	Energie electrică (kwh/an)
Marea Britanie	3.100	60	12,3	227	539
Germania	2.960	51	8,2	263	808
Danemarca	3.420	75	7,2	147	302
Belgia	2.970	44	9,3	180	662
Irlanda	3.390	55	4,4	35	125
Franţa	2.880	52	7,0	136	500
Cehoslovacia	2.720	33	5,1	95	263
Italia	2.640	20	4,2	52	355
Ungaria	2.770	36	3,8	50	121
Polonia	2.710	26	2,8	30	115
Grecia	2.580	20	4,7	24	38
România	2.760	18	2,6	22	58
Bulgaria	2.900	22	4,5	19	37
Iugoslavia	3.020	21	3,4	17	71
Nivel mediu (22 ţări europene)	2.870	39	6,3	122	441

Sursa: Dobre 1996a: 240, 243, 246, 252, 261.

Datele de mai sus evidenţiază decalaje de peste 1:2 faţă de media acelor 22 de state europene la indicatori-cheie pentru nivelul de trai al populaţiei (consumurile de carne şi textile) şi o rămânere în urmă încă şi mai mare în ceea ce priveşte elementele „moderne” ale perioadei interbelice. **Indicatorii sociali** completează această imagine sumbră a României la sfârşitul perioadei interbelice:

Tabelul III.9. *Indicatori sociali în diferite ţări europene (1938)*[50]

Ţara	Speranţa medie de viaţă la naştere (ani)[50]		Mortalitatea infantilă (morţi sub un an la 1.000 nou-născuţi)	Ponderea analfabeţilor în populaţia totală (%)
	Bărbaţi	Femei		
Marea Britanie	58,74	62,88	55,5	...
Germania	59,86	62,81	59,8	...
Danemarca	62,00	63,80	58,7	...
Belgia	56,02	59,79	81,3	5,6
Irlanda	58,20	59,62	5,8	...
Franţa	54,30	59,02	65,6	3,8
Cehoslovacia	51,92	55,18	109,6	4,1
Italia	53,76	56,00	106,3	21,6
Ungaria	48,27	51,34	131,4	6,0
Polonia	48,20	51,40	139,8	23,1
Grecia	49,06	50,89	99,4	40,8
România	40,20	41,40	182,5	54,3
Bulgaria	45,92	46,64	144,4	31,4
Iugoslavia	41,00	42,00	140,0	45,2

Sursa: Dobre 1996a: 20, 131, 277.

După cum lesne se poate observa, la aceşti indicatori sociali România se situa nu numai în urma ţărilor din Europa Apuseană şi centrală, ci şi în urma Bulgariei şi Iugoslaviei. Această situaţie era generată de polarizarea socială persistentă, mai mare în România decât în celelalte state sud-est europene. Dincolo însă de explicaţiile posibile, tabelul de mai sus demonstrează faptul că România de la sfârşitul perioadei interbelice stătea deosebit de slab în ceea ce priveşte **investiţia în capitalul uman**. Este adevărat, în această privinţă există şi indicatori la care situaţia era mai favorabilă: de exemplu, România se afla la egalitate cu Bulgaria şi cu Ungaria cu 1,3 studenţi la 1.000 de locuitori şi devansa la acest capitol Grecia şi Iugoslavia, care aveau numai 1,1 şi respectiv 1,0 studenţi la 1.000 de locuitori[51]; totodată, România avea 13,9 abonaţi radio la 1.000 de locuitori, devansând Portugalia (9,2), Iugoslavia (8,8), Bulgaria (7,5) şi Grecia (3,3), dar aflându-se sensibil în urma Ungariei (45,7) şi Poloniei (26,6)[52]. Pe de altă parte, tocmai specificul acestor indicatori mai favorabili arată amploarea diferenţierii sociale din România interbelică, şi faptul că beneficiile educativ-culturale erau în mare măsură limitate la o pătură relativ subţire a populaţiei.

Credem că datele enumerate mai sus sunt suficiente pentru a dovedi faptul că la sfârşitul perioadei interbelice România Mare era unul dintre statele cele mai slab dezvoltate economic şi social la nivelul Europei. În fapt, **decalajele României faţă de cele mai multe ţări europene s-au amplificat în perioada interbelică**. Această observaţie este confirmată şi de calculele lui Victor Axenciuc cu privire la Avuţia Naţională.

Tabelul III.10. *Avuţia naţională pe locuitor a României în comparaţie cu alte ţări*

Ţara	Dolari		Indici (România = 1,0)	
	1914	1938	1914	1938
România	478	500	1,0	1,0
SUA	2.057	2.673	4,5	5,3
Marea Britanie	1.531	1.672	3,2	3,3
Franţa	1.459	1.352	3,1	2,7
Germania	1.100	2.710	2,3	5,4
Elveţia	1.555	3.071	3,3	6,1
Danemarca	789	1.702	1,7	3,4
Japonia	311	1.334	0,7	2,7
India	120	226	0,3[53]	0,5

Sursa: Axenciuc 2000: 311.

Deşi tabelul alcătuit de Victor Axenciuc cuprinde date numai despre un număr relativ mic de ţări, imaginea rezultată este destul de clară. Exceptând Franţa, care a suferit mari distrugeri în timpul primului război mondial, şi care a avut în perioada interbelică o evoluţie economică destul de cenuşie, poziţia relativă a României s-a înrăutăţit în raport cu toate celelalte state analizate. Cum avuţia naţională este un indicator ce privilegiază stocul de bogăţie acumulată în raport cu activitatea curentă, tabelul de mai sus evidenţiază avantajele de care au beneficiat ţările care în timpul primului război mondial au rămas neutre sau care au reuşit să nu fie lovite prea mult de stihia distrugătoare a războiului. Un alt tabel sintetic alcătuit de Victor Axenciuc îngăduie detalierea imaginii cu privire la evoluţia avuţiei naţionale a României în perioada 1912/1914 – 1938/1939.

Tabelul III.11. *Avuţia naţională a României (1912-1939) (lei aur pe locuitor)*

Sectorul	1912-1914	1920-1922	1938-1939
Agricultură şi silvicultură	1.411,9	1.170,2	1.102,2
Clădirile şi bunurile de consum durabile	320,2	288,8	632,9
Transporturile şi comunicaţiile	341,3	209,3	229,3
Industria	157,1	116,7	224,8
Comerţul	144,3	84,1	187,1
Sectorul edilitar	33,6	16,6	37,0
Stocul de metale monetare	51,1	0,5	24,1
Activ brut	**2.459,5**	**1.886,1**	**2.437,4**
Obligaţiile financiare externe	–411,3	–572,0	–224,2
Activ net	**2.048,2**	**1.314,1**	**2.213,2**

Sursa: Axenciuc 2000: 273.

Câteva concluzii se impun: relativa stagnare a avuţiei naţionale pe locuitor pe ansamblul perioadei 1914-1938 este masiv determinată de

scăderea acesteia în timpul şi din cauza primului război mondial; dacă luăm în considerare doar anii 1920-1938, dinamica este ceva mai bună (+29% la nivelul activelor brute şi +68% în ceea ce priveşte activele nete în 18 ani), deşi în continuare sub ritmurile altor ţări europene. Performanţa slabă a economiei româneşti a fost determinată de reducerea valorii sectorului agricol, cauzată pe de o parte de scăderea de producţie generată de război şi de reforma agrară, iar pe de altă parte de scăderea preţurilor agricole după 1925-1926. Creşteri semnificative au fost obţinute în industrie şi comerţ, şi mai ales în domeniul fondului de construcţii şi al bunurilor de consum durabile. În acest domeniu trebuie însă să reţinem şi observaţia lui Victor Axenciuc: „sporul substanţial de acumulare se datorează creşterii volumului de construcţii, cantitativ şi calitativ, îndeosebi în mediul urban, cât şi includerii unui patrimoniu important de construcţii publice civile şi militare, neestimat în unele perioade anterioare”[53]; ca atare, o parte – probabil minoritară – din creştere s-ar putea datora schimbării sistemului de inventariere a fondului de construcţii. Tot Victor Axenciuc atrage atenţia asupra „raportului neoptim dintre fondurile active şi cele inactive din avuţia naţională, ceea ce se reflectă în mod negativ în eficienţa economiei naţionale şi în rata acumulării”[54], şi asupra retragerilor de credite şi capital internaţional, care au slăbit la rândul lor capacitatea de dezvoltare a României interbelice[55].

Credem că datele şi comentariile prezentate în acest capitol sunt suficiente pentru a putea împărtăşi concluzia lui Victor Axenciuc: în ciuda eforturilor şi a unor realizări, România interbelică „nu a reuşit să depăşească ultimul eşalon al ţărilor europene cu redusă avuţie naţională pe locuitor”[56]. Înţelegerea mecanismelor acestui eşec necesită însă o discuţie specială.

III.2.3. Explicaţii ale eşecului

III.2.3.1. Impactul primului război mondial

Impactul economic al primului război mondial a cuprins forme multiple, directe şi indirecte[57]. Pe lângă distrugerile materiale şi umane, războiul a determinat şi un set amplu de restructurări ale fluxurilor şi mecanismelor economice; alte dislocări şi restructurări au fost generate de noua ordine politică şi economică instituită după 1918.

În cazul particular al României, discuţia trebuie să cuprindă atât urmările directe ale războiului, cât şi consecinţele economice al Marii Uniri din 1918. Din punct de vedere istoriografic, trebuie să observăm că urmările directe ale războiului au fost adesea discutate, în timp ce istoricii s-au ferit în general să analizeze bilanţul economic al Marii Uniri, şi cu atât mai mult să considere urmările războiului ca parte a preţului pentru Unirea din 1918. Această reţinere este lesne de înţeles şi, până la un anumit punct, justificată. Pentru oamenii din anii primului război mondial, efortul de realizare a unui stat care să cuprindă între hotarele sale toate teritoriile româneşti avea la bază motivaţii naţionale şi nu se cuvenea să fie întinat de meschine calcule de rentabilitate economică. Mai puţin legitimă este însă tendinţa istoricilor de a considera că toate aspectele negative au fost

generate de război, iar elementele pozitive au fost urmările benefice ale Marii Uniri[58]. În fond, dacă societatea românească şi factorii politici nu ar fi dorit să reunească teritoriile româneşti din Austro-Ungaria cu Vechiul Regat, România nu s-ar fi angajat în 1916 în aventura participării la război; de aceea, credem că este legitim să tratăm urmările economice ale războiului ca parte a bilanţului general al Marii Uniri din 1918.

Pierderile umane şi distrugerile materiale cauzate de război au fost considerabile, dar nu se lasă cu uşurinţă sintetizate în date statistice. De altfel, pe plan internaţional se recunoaşte faptul că până şi pierderile umane, oricum mai uşor de calculat decât pagubele economice, pot fi estimate numai cu aproximaţie[59]. Statisticile cuprind de regulă pierderile umane ale Vechiului Regat, estimate la circa 250.000 de militari şi 430.000 de civili morţi, la care se adaugă un deficit de peste 400.000 de nou-născuţi lipsă în anii războiului, ceea ce conduce la un deficit total de 14% faţă de populaţia antebelică, deficit depăşit în Europa doar de Serbia (şi Muntenegru) cu 31,3% şi Rusia cu 18,5% (unde însă nu se pot distinge morţii din războiul mondial de cei din războiul civil)[60]. Evident, în aceste cifre intră atât persoanele ucise în lupte[61], cât şi cele moarte din cauza teribilelor epidemii de tifos şi gripă spaniolă de la sfârşitul războiului. Din punctul nostru de vedere, distincţia pe subcategorii este mai puţin importantă; de altfel, capacitatea de a combate epidemiile a fost diminuată tocmai de condiţiile speciale de război. Pentru teritoriile româneşti reunite cu Vechiul Regat în 1918, estimările sunt încă şi mai aproximative, deoarece statisticile includ aceste teritorii fie la Austro-Ungaria, fie la Rusia. Vom observa totuşi faptul că şi în aceste cazuri pierderile umane totale au fost foarte mari, fiind de 18,5% în cazul Rusiei şi de 9,5% în cazul Austro-Ungariei faţă de o medie europeană (excluzând Rusia) de numai 7%[62]. Totodată, trebuie să avem în vedere faptul că un număr relativ mare de oameni au rămas invalizi sau cu alte diverse sechele de pe urma războiului, ceea ce a diminuat capacitatea lor economică.

Distrugerile materiale au fost evaluate după război la 31 de miliarde de lei aur[63]. Cifra este uriaşă, şi este imposibil de confirmat prin verificări ulterioare; de altfel, imediat după război a prevalat o tendinţă mai generală de a supraevalua volumul distrugerilor pentru a putea solicita un cuantum mai mare al despăgubirilor, iar România nu a făcut excepţie[64]. Dincolo însă de exagerări, distrugerile şi pierderile au fost considerabile. Distrugerilor cauzate în mod direct de lupte li s-au adăugat efectele dezorganizării de către război a proceselor economice şi cele ale ocupaţiei de către Puterile Centrale a circa două treimi din teritoriul Vechiului Regat în anii 1916-1918. Istoricii români au insistat îndeosebi asupra prelevărilor realizate de autorităţile de ocupaţie, inventariind 1,14 milioane tone produse petroliere, 2,6 milioane tone cereale, 1,4 milioane bovine, 6,4 milioane ovine, peste 1 milion de porcine, alte bunuri alimentare, lemn de construcţie, sare, cărbune, tutun, furaje, piei, şi chiar un număr mare de maşini industriale[65].

O altă consecinţă a războiului a fost **inflaţia** şi în general pierderea stabilităţii monetare ce caracterizase Vechiul Regat. În această privinţă România nu este o excepţie, cele mai multe dintre statele beligerante alegând să-şi finanţeze efortul de război prin politici inflaţioniste. În cazul

României au intervenit însă doi factori agravanţi. Primul priveşte pierderea rezervelor de aur – circa 105 tone de aur, evaluate la 315 milioane lei aur[66] – care în timpul războiului au fost trimise în Rusia, şi care după Revoluţia din Octombrie 1917 au fost însuşite de autorităţile noului stat sovietic[67]. Al doilea factor agravant a fost politica autorităţilor germane de ocupaţie din anii 1917-1918, care au emis masiv lei de ocupaţie, fără acoperire, amplificând astfel spirala inflaţionistă[68]. Totuşi, pentru o dreaptă judecată trebuie precizat faptul că presiunile inflaţioniste începuseră să se manifeste încă din perioada neutralităţii (1914-1916), iar în timpul participării României la război ele au fost amplificate şi de emisiunile de bancnote, bonuri de rechiziţie, bonuri de tezaur şi alte mijloace de plată de către autorităţile române aflate în refugiul din Moldova[69]. Astfel, la sfârşitul războiului se aflau în circulaţie circa 4,6 miliarde de lei faţă de o masă monetară de doar 0,5 miliarde la izbucnirea războiului[70]; dintre aceştia, emisiunile germane prin Banca Generală Română reprezentau 2,1 miliarde lei[71], ceea ce înseamnă că responsabilitatea pentru emisiunile inflaţioniste din anii 1916-1918 se împarte aproape egal între autorităţile germane de ocupaţie şi autorităţile române.

Inflaţia a fost apoi sporită de problemele integrării noilor teritorii după 1918. De regulă, aceste probleme se subsumează titlului frumos „**unificarea monetară**”. În fapt, statul român a trebuit să preschimbe în lei rublele ruseşti şi coroanele austro-ungare care circulau în teritoriile revenite României Mari. Nu vom intra acum în detaliile tehnice ale acestei operaţiuni. Vom consemna doar că ea a costat statul român un total de peste 5,5 miliarde de lei, dintre care 1,2 miliarde de lei pentru rublele ruseşti şi 4,3 miliarde de lei pentru coroanele austro-ungare[72]. Comparat cu cheltuielile bugetare totale de 7,4 miliarde de lei efectuate în anul bugetar 1920/1921[73], efortul apare ca uriaş. Într-un fel, acest efort era necesar pentru integrarea pe baze viabile a teritoriilor care anterior aparţinuseră Rusiei şi Austro-Ungariei. Pe de altă parte, istoricii au observat faptul că autorităţile române au fixat un curs de preschimbare extrem de ridicat pentru coroanele austro-ungare (1 leu =2 coroane, când lefurile funcţionarilor din Transilvania erau plătite la cursul 1 leu =3 coroane, iar pe piaţa liberă cursul a ajuns în condiţii speculative la 1 leu =5 coroane); dacă mai avem în vedere şi faptul că cea mai mare parte dintre coroane au fost preschimbate nu de populaţia din teritoriile nou dobândite, ci de băncile româneşti şi de diverşi speculatori cu bune legături în elitele politice de la Bucureşti, atunci avem o imagine mai clară asupra costurilor şi beneficiarilor unificării monetare din anii 1920-1921[74].

Finanţarea unificării monetare s-a făcut, la fel ca şi cea a războiului, prin masive emisiuni inflaţioniste. Deşi după 1922 rata de creştere a masei monetare s-a redus, dificultăţile refacerii economice şi relaţiile tensionate cu capitalurile internaţionale, care au îngreunat accesul la credite externe, au făcut ca deprecierea leului să continue până către 1925, iar stabilizarea propriu-zisă să poată să fie realizată abia în 1929[75].

Tabelul III.12. *Deprecierea oficială a leului (1913-1929)*

	Lei curenţi/1 leu aur (1913)	Lei aur/100 lei curenţi
1913	1,0	100,0
1918	2,3	27,8
1920	11,8	9,4
1925	42,9	2,5
1929	32,3	3,1

Sursa: Axenciuc 1997: 307.

Desigur, **bilanţul economic al Marii Uniri** nu se reduce la costurile financiare ale procesului de unificare. Teritoriul României a crescut de la 137.000 km^2 la 295.000 km^2, iar populaţia a sporit de la 7,7 milioane de locuitori la 15,7 milioane de locuitori. Potenţialul economic al teritoriilor reunite cu statul român era considerabil, deşi inegal. Transilvania şi Banatul aveau un nivel economic ceva mai ridicat decât Vechiul Regat, mai ales la nivelul industriei prelucrătoare, în timp ce Basarabia era mult mai slab dezvoltată economic. Per total, Unirea din 1918 a condus nu numai la sporirea cantitativă a potenţialului economic al statului român, ci şi la diversificarea acestui potenţial şi la amplificarea posibilităţilor de dezvoltare a diviziunii interne a muncii; pe de altă parte, noile frontiere au perturbat fluxuri economice existente anterior şi au lovit cu precădere regiunile din vestul ţării, care gravitaseră economic spre Budapesta şi spre Viena[76].

Compararea avuţiei naţionale a României Mari din 1920-1922 cu cea a Vechiului Regat din anii 1912-1914 evidenţiază atât sporul cantitativ de ansamblu, cât şi declinul acestei avuţii pe cap de locuitor.

Tabelul III.13. *Evoluţia avuţiei naţionale a României (1912/1914 – 1920/1922)*

	AN (milioane lei aur)			AN/locuitor (lei aur)		
	1912-1914	1920-1922	Indice	1912-1914	1920-1922	Indice
Agricultură şi silvicultură	10.522,9	18.427,6	175	1.412	1.170	83
Clădirile şi bunurile de consum durabile	2.386,8	4.547,9	191	320	289	90
Transporturile şi comunicaţiile	2.543,4	3.296,1	130	341	209	61
Industria	1.171,2	1.837,2	157	157	117	74
Comerţul	1.075,3	1.324,5	123	144	84	58
Sectorul edilitar	250,4	260,8	104	34	17	49
Stocul de metale monetare	381,0	7,1	2	51	0,45	1
Activ brut	**18.331,0**	**29.701,2**	**162**	**2.459,5**	**1.889,1**	**77**
Obligaţiile financiare externe	3.065,6	9.008,0	294	411,3	572,0	139
Activ net	**15.265,4**	**20.693,2**	**136**	**2.048,2**	**1.314,1**	**64**

Sursa: Axenciuc 2000: 207-208.

Concluzia este limpede: participarea la primul război mondial şi realizarea Unirii din 1918 a avut o raţionalitate politică şi a rentat economic pentru ansamblul statului român, dar au costat pe cetăţeanul mediu o parte însemnată a avuţiei acumulate şi a nivelului său de trai (aceasta pentru a nu mai vorbi despre suferinţele umane cauzate de război). Pe criteriile epocii, când interesele statului şi ale naţiunii primau asupra celor ale indivizilor, decizia clasei politice de a intra în război în 1916 apare justificată[77]. Dacă se iau în calcul criteriile de raţionalitate economică ale lumii actuale, atunci ea apare ca o teribilă eroare istorică.

Prin participarea la primul război mondial **situaţia României s-a înrăutăţit** atât în raport cu statele neutre, cât şi în raport cu alte state participante la război, dar care din diverse motive au fost mai puţin grav afectate[78]. Această înrăutăţire nu a fost specifică numai României, ci a caracterizat ansamblul Europei răsăritene şi sud-estice. Totuşi, scăderea producţiei a fost mai gravă în România decât în cele mai multe ţări din regiune. Astfel, producţia cerealieră pe cap de locuitor a României a fost în anii 1921-1925 de doar 67,6% faţă de nivelul mediu din anii 1901-1913, în timp ce în Bulgaria nivelul a fost de 72,1%, în Iugoslavia de 80,4% şi doar în Grecia (afectată însă până în 1922 de războiul cu Turcia) de 64,2%[79]. Producţia industriei prelucrătoare se situa în România anului 1921 la doar 47,2% din nivelul anului 1913, în timp ce pentru Ungaria valoarea era de 64%, pentru Polonia de 46,8%, pentru Franţa de 61,7%, pentru Germania 74,7%, iar media mondială se situa la 81,1%[80]. Fireşte, şocul războiului a fost temporar. În unele domenii refacerea a fost mai rapidă, în altele efectele s-au resimţit o perioadă mai lungă de timp. În fine, există şi domenii pentru care este greu sau chiar imposibil să stabilim o dată când efectul defavorabil al războiului a fost resorbit. De exemplu, în plan monetar stabilizarea oficială s-a realizat în 1929, dar nivelul leului a fost mult mai scăzut decât înainte de război, iar stabilitatea cu greu câştigată nu a durat decât 7 ani, din 1936 relansându-se procesul inflaţionist. Încă şi mai greu de evaluat este impactul primului război mondial în stimularea naţionalismului economic şi în geneza unei atmosfere nefavorabile pentru cooperarea economică internaţională.

În concluzie, **impactul primului război mondial – sau, altfel spus, costul economic al angajamentului politic pentru Marea Unire – explică o parte din eşecul economic al României Mari.** Nu este însă singura explicaţie.

III.2.3.2. Conjunctura agricolă

Unul dintre cei mai buni cunoscători ai economiei româneşti interbelice, Henry L. Roberts, semnala **„stagnarea generală" a agriculturii**, rezultată – în opinia sa – din interacţiunea mai multor factori, cum ar fi presiunea demografică, ce a anulat efectele creşterii brute la nivelul indicatorilor pe cap de locuitor, declinul comerţului european cu cereale şi mai ales scăderea preţului grâului după 1929, dezavantajarea agriculturii în comerţul interior, în alocarea de capitaluri şi în politica statului român şi „reziduurile" sistemului latifundiar de dinainte de 1914, inclusiv fragmentarea exploataţiilor, sistemul extensiv de cultivare a cerealelor şi formele arhaice de învoieli agricole[81].

Performanţa agriculturii româneşti interbelice[82] trebuie evaluată în **două planuri distincte**. Pe de o parte, trebuie avută în vedere evoluţia producţiei în termeni fizici, şi pe de altă parte impactul evoluţiei preţurilor asupra valorii producţiei agricole şi asupra contribuţiei acestui sector la performanţa de ansamblu a economiei româneşti interbelice.

Având în vedere ponderea mare a culturilor cerealiere în ansamblul producţiei agricole româneşti, este firesc să începem analiza cu evoluţia producţiei de cereale.

Tabelul III.14. *Producţia de cereale a României interbelice (milioane tone, cifre rotunjite)*[83]

Perioada	Total cereale	Grâu	Porumb	Alte cereale
1911-1915[84]	11,7	3,9	5,0	2,8
1919	9,2	2,7	4,5	2,0
1920	9,1	1,7	4,6	2,8
1921	7,2	2,1	2,8	2,3
1922	9,2	2,5	3,0	3,7
1923	9,1	2,7	3,8	2.6
1924	7,3	1,9	3,9	1,5
1925	9,0	2,8	4,1	2,1
1926	12,1	3,0	5,8	3,3
1927	8,6	2,6	3,5	2,5
1928	8,7	3,1	2,8	2,8
1929	13,6	2,7	6,4	4,5
1930	12,1	3,5	4,5	4,1
1931	12,3	3,7	6,0	2,6
1932	9,9	1,5	6,0	2,4
1933	11,0	3,2	4,5	3,3
1934	8,6	2,1	4,8	1,7
1935	9,9	2,6	5,4	1,9
1936	12,1	3,5	5,6	3,0
1937	11,0	3,8	5,3	2,0
1938	11,8	4,8	5,1	1,9
1939	12,3	4,4	6,1	1,8

Sursa: Axenciuc: II, 516-517, 519.

Dincolo de fluctuaţiile anuale, se poate observa că nivelul antebelic al producţiei cerealiere a fost atins din nou abia în 1926, dar că depăşirile din anii 1929-1939 au fost ocazionale, media acestor ani fiind de 11,3 milioane de tone, deci încă uşor sub nivelul din 1911-1915. Dacă luăm în considerare şi sporul demografic, atunci putem constata o **scădere severă a producţiei cerealiere pe cap de locuitor**, de la circa 890 kg/locuitor în Vechiul Regat în anii 1910/1913, la circa 578 kg/locuitor în

1919 şi la circa 550 kg/locuitor în media anilor 1934/1938[84]. Înainte de a discuta implicaţiile acestei scăderi, se cuvine să-i căutăm explicaţiile. Prima ar fi aceea că producţia de cereale pe cap de locuitor era mai mare în Vechiul Regat decât în teritoriile care au intrat în componenţa României după primul război mondial şi că scăderea ar fi astfel – măcar parţial – o consecinţă a Marii Uniri. Dacă privim însă cifrele, vom observa că această explicaţie dă seama numai de o parte a scăderii. Astfel, teritoriile româneşti provenite din cadrul Austro-Ungariei aveau într-adevăr producţii cerealiere pe locuitor sensibil mai mici decât Vechiul Regat – circa 580-590 kg/locuitor în teritoriile provenite din Transleithania (Transilvania, incluzând Banatul, Crişana şi Maramureşul) şi doar circa 300 kg/locuitor în Bucovina – dar Basarabia avea o producţie mai mare, de circa 860-870 kg/locuitor[85]; în aceste condiţii, media de ansamblu a teritoriilor intrate după primul război mondial în componenţa României Mari a fost de circa 720-730 kg/locuitor în 1911-1915, ceea ce înseamnă că reducerea provocată de război a fost reală şi substanţială.

Dacă scăderea din primii ani interbelici a avut drept una dintre cauze şi restrângerea temporară a suprafeţelor cultivate, pe ansamblul perioadei interbelice factorul principal care a influenţat nivelul total al producţiei a fost **dinamica randamentelor la hectar**. În condiţiile unei agriculturi slab dotate tehnic, aceste randamente erau extrem de sensibile la variaţiile vremii şi ale condiţiilor naturale; totuşi, mediile multianuale evidenţiază în mod clar scăderea randamentelor în primii ani interbelici şi redresarea lor doar parţială în restul epocii interbelice.

Tabelul III.15. *Producţia medie la hectar, la principalele cereale şi plante alimentare (chintale/ha)*

Media anilor		Grâu	Porumb	Orz	Ovăz	Secară	Fasole	Cartofi
1911--1915	Vechiul Regat	11,5	13,6	10,4	9,5	8,9	8,1	81,6
	Transilvania	11,0	15,2	12,7	11,5	10,3	8,9	76,3
1919-1924		8,9	11,0	8,0	7,9	8,1	7,0	78,2
1925-1929		9,2	10,6	9,3	9,0	9,3	7,0	98,7
1930-1934		9,0	10,9	8,7	8,7	9,1	8,1	87,7
1935-1939		10,4	10,8	8,0	8,0	9,7	5,3	88,5

Sursa: Axenciuc: II, 525, 526, 579, 580.

După cum se poate observa, scăderea a fost de-a dreptul dramatică exact la principalele cereale, adică la grâu, porumb şi orz, unde şi la sfârşitul perioadei interbelice productivitatea medie la hectar a rămas sub nivelul de dinainte de primul război mondial. Evoluţiile ceva mai pozitive la secară şi la cartofi nu trebuie să ne inducă în eroare: ponderea acestor plante la nivelul suprafeţelor cultivate şi la cel al producţiei totale a rămas modestă. Comparaţiile internaţionale reliefează încă şi mai bine adâncirea rămânerii în urmă a nivelului productivităţii agricole româneşti în perioada interbelică.

Tabelul III.16. *Producţia medie de grâu la hectar în diverse ţări europene (chintale/hectar, cifre rotunjite)*[86]

	1908-1912	1920-1922	1934-1938
România	11,7[87]	8,9	10,3
Danemarca	31,0	29	30,4
Marea Britanie	21,4	20	23,1
Germania	18,5	17	22,0
Cehoslovacia	…	15	17,1
Austria	…	11	16,7
Franţa	13,2	14	15,6
Italia	9,6	10	14,4
Ungaria	…	11	14,0
Polonia	…	10	14,6
Serbia/Iugoslavia	10,0	10	11,4
Bulgaria	10.3	12	12,5
Grecia	7,0	7	9,0
Spania	9,4	9	9,6
Portugalia	6,0	10	9,5

Surse: Bairoch 1999: 108; Handbuch: VI, 109 (capitol de Wolfram Fischer).

Se poate observa că reculul randamentelor la hectar a condus nu numai la mărirea decalajului de productivitate faţă de ţările dezvoltate ale Europei, ci şi la rămânerea în urmă faţă de ţările predominant agricole vecine României (Bulgaria, Iugoslavia, Ungaria, Polonia)[87].

De ce au evoluat însă atât de slab randamentele cerealiere din România în perioada interbelică?

Istoricii economiei au luat în considerare mai multe explicaţii. Intemperiile au compromis unele recolte[88], dar este greu de argumentat că ele ar fi fost mai frecvente şi/sau mai severe decât în alte perioade istorice sau decât în ţările vecine şi nici nu pot explica scăderea mediilor multianuale[89]. Mult mai gravă a fost **fragmentarea exploataţiilor**, agravată de reforma agrară şi de sporul demografic din mediul rural. Reforma agrară din 1918-1921 s-a soldat cu exproprierea a circa 6,4 milioane de hectare, dintre care cea mai mare parte a fost distribuită la circa 1,6 milioane de gospodării ţărăneşti, precum şi pentru crearea unor izlazuri şi păduri comunale[90]. Rezultatul a fost scăderea ponderii marii proprietăţi şi creşterea considerabilă a numărului şi ponderii micilor proprietăţi ţărăneşti. Datele statistice reflectă această fragmentare considerabilă a proprietăţii funciare.

Tabelul III.17. *Exploataţiile agricole, pe grupe de mărime, în România interbelică (1930-1935)*

Hectare	% din numărul de proprietăţi	% din suprafaţa arabilă
<1	18,6	1,6
1-3	33,6	11,1
3-5	22,8	15,3
5-10	17,1	20,0
10-20	5,5	12,0
20-50	1,7	7,8
50-100	0,3	4,5
100-200	0,2	4,0
200-500	0,1	6,7
>500	0,1	17,0

Sursa: Axenciuc: II, 183.

Observăm faptul că peste jumătate dintre gospodăriile ţărăneşti aveau sub 3 hectare şi circa trei sferturi dintre ele sub 5 hectare, limita considerată de obicei în epocă drept necesară pentru asigurarea subzistenţei unei familii medii. Mai mult, ponderea exploataţiilor mijlocii (10-20 hectare), considerate a avea potenţialul cel mai ridicat de intensificare a producţiei ţărăneşti pentru piaţă, a fost în România deosebit de mică în comparaţie cu alte ţări europene[91]. Discuţiile cu privire la influenţa reformei agrare asupra productivităţii agricole au fost şi sunt deosebit de controversate, fiind marcate atât de partizanatele ideologice ale diverşilor autori, cât şi de ambiguitatea rezultatelor cercetărilor empirice asupra performanţelor relative ale diferitelor categorii de exploataţii[92]. Dincolo însă de aceste controverse, este neîndoielnic faptul că exploataţiile foarte mici erau inadecvate pentru producţia cerealieră, care a continuat în toată perioada interbelică să reprezinte principala componentă a producţiei agricole din România.

Un alt factor care a contribuit la slaba performanţă a agriculturii române interbelice a fost **nivelul agrotehnic redus**, respectiv slaba aplicare a inovaţiilor celei de-a doua revoluţii agrare din epoca modernă. Astfel, în pofida strădaniilor unora dintre camerele agricole judeţene, susţinute începând din 1929 şi prin măsuri directe ale Ministerului Agriculturii şi Domeniilor, de a stimula folosirea îngrăşămintelor[93], la sfârşitul perioadei interbelice România ocupa ultimul loc din Europa la cantitatea de îngrăşăminte folosite pe un hectar[94]. Deşi în perioada interbelică s-au realizat unele progrese în ceea ce priveşte dotarea tehnică a gospodăriilor ţărăneşti[95], nivelul de motorizare a agriculturii a rămas extrem de slab comparativ cu alte ţări europene. Astfel, la sfârşitul perioadei interbelice, în România reveneau 2.436 de hectare teren agricol la un tractor faţă de 598 de hectare la un tractor în media a 16 ţări europene[96]. În fine, dincolo de slaba dotare tehnică, agricultura din România interbelică a mai fost grevată şi de practicile agrotehnice deficitare ale multor ţărani, îndeosebi în ceea ce priveşte respectarea regulilor rotirii culturilor, absenţa selecţiei seminţelor şi depozitarea proastă a recoltei[97]. Experimentele realizate de Camera agricolă a judeţului Ilfov în anii ‘30 au evidenţiat faptul că îmbunătăţirea practicilor

agrotehnice fără investiţii suplimentare, deci folosind aceleaşi resurse umane şi materiale, îngăduia dublarea randamentului la hectar la grâu şi porumb şi îmbunătăţirea calitativă a producţiei cu 20%[98]; aceste cercetări evidenţiază „preţul" pe care România îl plătea pentru slabul nivel de pregătire a forţei de muncă din agricultură.

Nici celelalte componente ale producţiei agricole nu au evoluat spectaculos în perioada interbelică. Astfel, **producţia plantelor alimentare şi industriale** a crescut mai rapid decât cea cerealieră[99], dar ponderea acestor culturi a rămas minoritară în comparaţie cu cerealele. Astfel, în anii 1935-1939 plantele industriale (rapiţă, tutun, cânepă, in, sfeclă de zahăr, floarea-soarelui etc.) dădeau 3,1% din valoarea totală a producţiei agricole vegetale (2,3% în 1919-1924), plantele alimentare necerealiere (fasole, mazăre, linte, cartofi, ceapă, varză, pepeni etc.) 9,4% (9% în 1919-1924), strugurii 4,7% (3,4% în 1919-1924) şi fructele 6,2% (3,3% în 1919-1924)[100], ceea ce însemna un total sub un sfert din valoarea producţiei agricole vegetale.

Mai importantă era **producţia animalieră**, însă – spre deosebire de plantele industriale şi alimentare – aceasta a avut per total o dinamică încă şi mai slabă decât producţia cerealieră[101]. Cauzele acestei situaţii au fost diminuarea numărului de animale în timpul războiului şi redresarea doar parţială a acestuia în cele două decenii interbelice[102]. Astfel, efectivele de bovine au fost de 4,6 milioane de capete în 1919 (aproape 6 milioane înainte de 1914 în teritoriile care au compus România Mare după 1918), au crescut apoi până la 5,7 milioane de capete în 1922, au scăzut apoi treptat până la o minimă de 4 milioane de capete în 1930, variind între 4 şi 4,3 milioane capete de-a lungul anilor '30. Nici la cabaline şi porcine creşterile din anii interbelici nu au putut recupera scăderile din timpul războiului, astfel încât efectivele din 1939 erau mai mici decât cele din 1914 (la un teritoriu comparabil). Creşteri ceva mai mari au fost realizate la ovine şi la păsări. În cazul ovinelor vârful a fost atins în 1924 (13,6 milioane de capete, faţă de 6,7 milioane în 1919 şi 10,7 milioane înainte de primul război mondial), iar după această dată efectivele au variat între 11,8 şi 13 milioane de capete. În cazul păsărilor, creşterea a fost spectaculoasă până spre mijlocul anilor '30, dar după aceea s-a instalat o tendinţă descrescătoare, care a făcut ca în 1939 efectivele să fie doar puţin mai mari decât în 1919 (39 faţă de 36 milioane de capete). Dacă raportăm efectivele de animale la numărul de locuitori, declinul relativ al şeptelului este încă şi mai evident.

Tabelul III.18. *Efectivele de animale din România interbelică (capete/100 locuitori, cifre rotunjite)*[103]

Perioada	Bovine	Cabaline	Ovine şi caprine	Porcine	Păsări
1914[104]	38	14	68	22	?
1919	30	9	46	15	234
1920	31	10	59	16	247
1921	36	11	75	20	248
1922	37	11	81	20	249
1923	35	11	81	18	249
1924	34	11	86	19	250
1925	31	11	81	19	251
1926	29	11	83	19	251
1927	28	11	78	18	332
1928	27	11	76	16	327
1929	26	11	72	14	325
1930	23	11	70	14	363
1931	23	11	70	18	227
1932	24	11	69	16	331
1933	23	11	68	15	352
1934	23	11	67	16	?
1935	24	11	64	16	258
1936	22	11	63	16	231
1937	22	11	65	16	219
1938	22	11	67	16	195
1939	22	10	66	15	196

Sursa: Axenciuc: II, 817.

După cum a arătat Virgil Madgearu, principalele cauze ale scăderii numărului de animale au fost reducerea suprafeţelor pentru fâneţe, creşterea insuficientă a suprafeţei terenurilor cultivate cu plante furajere şi declinul randamentelor la hectar şi în cazul acestora[104]. Aceşti factori au limitat şi posibilităţile de creştere a randamentelor pe animal, astfel încât producţia de carne, lapte, piei, lână, ouă etc. a fost şi ea influenţată mai mult de variaţiile efectivelor decât de creşterea uşoară a cantităţilor medii obţinute[105]. Scăderea numărului de animale domestice a însemnat şi o reducere a cantităţii de îngrăşăminte naturale disponibile, ceea ce a influenţat negativ şi dinamica producţiei vegetale. Agricultura românească se afla astfel prinsă într-un blocaj al capacităţii sale de creştere. Virgil Madgearu exprimă tranşant această idee: „Noi am ajuns la limita producţiei posibile cu ajutorul mijloacelor primitive şi cu organizarea neraţională a exploataţiei descrisă mai sus”[106]. Desigur, soluţii existau, dar ele presupuneau restructurarea profundă a producţiei agricole, diversificarea culturilor de plante şi sporirea ponderii creşterii animalelor, ca şi adoptarea unor practici şi tehnologii superioare, care îşi probaseră eficienţa în alte spaţii geografice; or, în această privinţă realizările din România anilor ‘30 au rămas extrem de modeste.

Dinamica mediocră a producţiei agricole exprimată în unităţi fizice este însă numai o parte a tragediei agriculturii româneşti interbelice.

Cealaltă faţetă este **conjunctura agricolă defavorabilă pe plan mondial** în cea mai mare parte a epocii interbelice. Victor Axenciuc exprimă astfel această realitate:

> Agricultura românească din perioada interbelică a suportat nu numai consecinţele propriei sale subdezvoltări, ale exploatării sale de către celelalte sectoare interne, dar a fost supusă din exterior, din economia mondială, la acţiuni economice ruinătoare din care cea mai distrugătoare a fost criza agrară mondială din perioada 1928-1936, când toate carenţele agriculturii româneşti au apărut şi s-au manifestat cu mare gravitate în viaţa socială a ţării[107].

Per total, după cum am văzut şi în subcapitolul III.1, perioada interbelică a fost puţin fastă pentru agricultura mondială şi îndeosebi pentru cea europeană. Europa a avut de suferit din cauza absenţei unor noi inovaţii tehnice majore, din cauza dezorganizării şi pierderilor de forţă de muncă umană şi animală pricinuite de primul război mondial şi din cauza concurenţei producătorilor extraeuropeni. Ingvar Svennilsson conchidea că, „în perspectiva dezvoltărilor care au avut loc în restul lumii, recesiunea agriculturii europene poate fi văzută ca expresie a unei scăderi de productivitate şi de competitivitate în raporturile cu exportatorii extraeuropeni”[108]. Această pierdere de viteză a fost pregnantă în timpul primului război mondial, când scăderea producţiei din multe ţări europene afectate de război a determinat creşterea preţurilor la produsele alimentare de bază, ceea ce a stimulat exporturile de cereale şi carne ale producătorilor care reuşiseră să-şi păstreze sau să-şi extindă capacităţile productive. Spre mijlocul anilor ‘20 creşterea continuă a producţiei extraeuropene s-a combinat cu restabilirea producţiei în majoritatea ţărilor europene şi cu un anume declin al consumului de cereale în ţările dezvoltate, ceea ce a condus la **răsturnarea tendinţei preţurilor** în anii 1925-1926 şi la instalarea treptată a unei recesiuni agricole, deosebit de grave în ceea ce priveşte comerţul cu cereale. Evidenţiind faptul că în centrul crizei agrare s-a situat criza cerealelor şi că „criza grâului a stat la baza crizei cerealelor”, Vasile Bozga arată că preţul grâului pe diverse pieţe, deşi în scădere faţă de vârful din 1925, s-a menţinut relativ remunerator şi în 1926 şi 1927, scăderea dramatică începând din 1928 şi continuând până la minime istorice în anii 1932-1934 (în Marea Britanie a ajuns la mai puţin de o treime din nivelurile anilor 1925-1926), după care a avut loc o redresare parţială până în 1937, urmată de noi scăderi în 1938 şi 1939[109]. Scăderi încă şi mai severe au avut loc la aşa-numitele cereale secundare, precum şi la plantele industriale şi la cele tropicale, în timp ce în cazul produselor animaliere scăderea a fost ceva mai târzie şi mai puţin amplă decât la cereale[110]. Prăbuşirea preţurilor agricole a determinat majoritatea guvernelor din ţările importatoare să încerce să-şi protejeze producătorii proprii, fie prin sporirea protecţionismului vamal, fie prin introducerea unor măsuri netarifare (raţii între grâul de import şi cel autohton impuse procesatorilor din domeniul morăritului, condiţionări de import-export, cote de import, licenţe etc.) şi prin intervenţii mai mult sau mai puţin directe ale statului pentru regularizarea pieţelor. În consecinţă,

ţările dezvoltate au reuşit să-şi menţină producţia proprie şi în fazele cele mai dificile ale recesiunii agricole, efectele defavorabile fiind suportate îndeosebi de exportatori şi mai ales de aceia care nu au reuşit să-şi diversifice producţia în alte direcţii, mai puţin lovite conjunctural decât domeniul cerealier. Chiar şi atunci când conjunctura preţurilor cerealiere s-a redresat parţial – cum a fost în anii 1935-1937, piaţa agricolă mondială a fost mult mai fragmentată şi mai sever reglementată şi controlată de stat decât în perioada de dinainte de primul război mondial şi chiar decât în anii ‘20.

Ca ţară exportatoare de cereale, România era în principiu sensibilă la acest tip de evoluţii ale conjuncturii agricole. Având în vedere acest fapt, merită să vedem cum au evoluat cantitativ exporturile româneşti de cereale în perioada interbelică.

Tabelul III.19. *Exporturile de cereale ale României interbelice (milioane tone, cifre rotunjite)*[111]

Anii	Total cereale	Grâu	porumb	Orz	Alte cereale
1910-1914[112]	3,1	1,3	1,1	0,3	0,2
1919	0,001	…	…	…	…
1920	0,9	?	?	?	?
1921	1,5	0,1	0,8	0,4	0,2
1922	1,2	0,03	0,3	0,6	0,3
1923	1,7	0,03	0,7	0,8	0,2
1924	1,3	0,1	0,7	0,3	0,1
1925	0,8	0,01	0,6	0,2	0,03
1926	1,6	0,3	0,7	0,6	0,1
1927	2,8	0,2	1,8	0,7	0,2
1928	1,0	0,03	0,5	0,4	0,1
1929	1,6	0,01	0,4	1,2	0,1
1930	3,1	0,3	1,2	1,4	0,2
1931	3,2	1,0	1,0	1,0	0,2
1932	2,5	0,1	1,7	0,5	0,1
1933	1,7	0,01	1,1	0,6	0,05
1934	0,9	0	0,5	0,3	0,02
1935	1,1	0,3	0,6	0,2	0,04
1936	2,0	0,6	0,8	0,5	0,1
1937	2,1	1,0	0,5	0,3	0,3
1938	1,3	0,9	0,2	0,2	0,02
1939	1,9	1,1	0,5	0,2	0,1

Sursa: Axenciuc: III, 373-374.

Concluziile sunt evidente. Deşi cu un teritoriu şi cu o populaţie mai mult decât duble faţă de cele ale Vechiului Regat, România Mare a exportat cantităţi mult mai mici de cereale decât în anii premergători primului război mondial (singurul an când exporturile au depăşit media anilor 1910-1914 a fost 1931). În primul deceniu interbelic cantităţile

exportate au depins covârşitor de variaţiile producţiei (vezi, de exemplu, prăbuşirea exporturilor în 1919-1920 sau impactul recoltei proaste din 1924 asupra exporturilor din 1925), influenţa variaţiilor cererii (reflectată de preţurile de pe pieţele internaţionale) fiind practic nulă. Această situaţie s-a menţinut şi în perioada cea mai acută a depresiunii agricole, abia din 1933 putându-se vorbi de începuturile unei anumite adaptări a volumului exporturilor la conjunctura internaţională (deşi relevanţa preţurilor este mai scăzută după anii 1931-1932, când majoritatea ţărilor vest-europene au introdus şi bariere netarifare în calea importurilor de cereale).

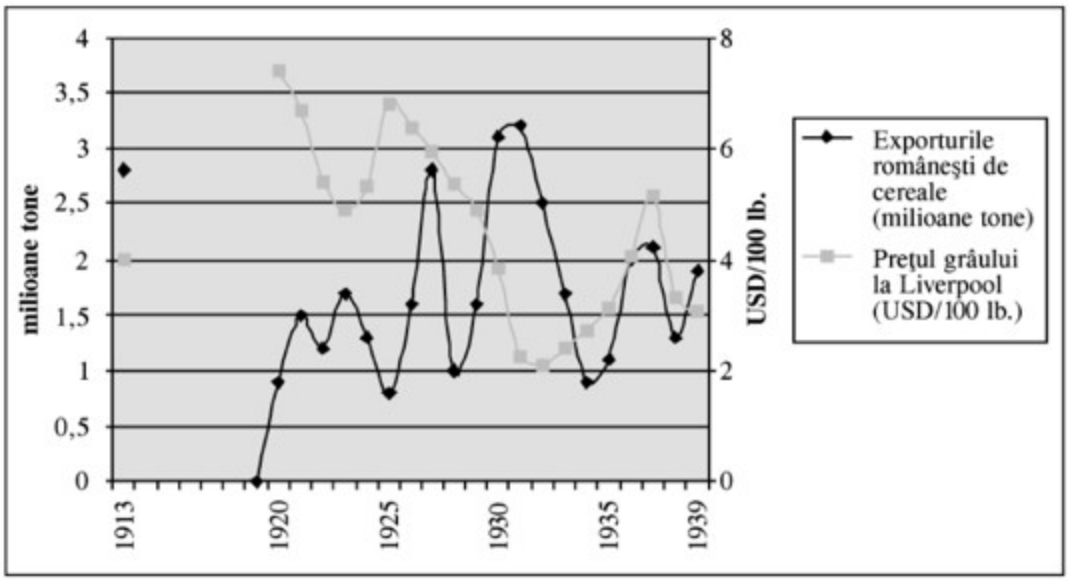

Surse: Axenciuc: III, 373-347; Svennilson 1954: 243.

Figura III.1. *Exporturile româneşti de cereale raportate la variaţia preţului grâului pe piaţa britanică*

Concluzia este şocantă. **Când preţurile mondiale au fost mari, România nu a exportat sau a exportat doar cantităţi relativ mici; când preţurile au fost mici, România a exportat cantităţi mult mai mari**. Exporturile româneşti de cereale din perioada interbelică reproduc într-un fel încă şi mai grav tiparul păgubos conturat în secolul al XIX-lea (vezi *supra*, cap. II.2.3). Din punct de vedere strict economic, putem spune simplu că exporturile româneşti de cereale au continuat şi în epoca interbelică să fie determinate în primul rând de variaţiile ofertei (producţiei)[112] şi nu de cerere (nivelul preţurilor mondiale), ceea ce este un simptom clasic al înapoierii economice. Această explicaţie nu este suficientă. Se cuvine să ne întrebăm de ce s-a persistat într-un comportament economic atât de contrar faţă de ceea ce am fi înclinaţi – privind lucrurile de la distanţa cuvenită – să considerăm un comportament economic raţional, vizând maximizarea profitului.

Orice răspuns la această întrebare trebuie să aibă în vedere deosebirile dintre anii de preţuri mari de la începutul epocii interbelice şi

anii cu preţuri mici din timpul Marii Crize. Deci, de ce nu a exportat România mai multe cereale în prima fază şi de ce a exportat atât de mult în anii când preţurile erau extrem de mici?

Nivelul extrem de scăzut al exporturilor din **primii ani interbelici** s-a datorat prăbuşirii nivelului producţiei, îndeosebi la grâu (vezi *supra*). În această privinţă, România nu a fost singură, scăderi similare fiind observate în majoritatea ţărilor europene, îndeosebi în Europa Răsăriteană[113]. O redresare imediată a producţiei pentru a profita de conjunctura comercială era practic imposibilă dacă avem în vedere pierderile de forţă de muncă umană şi de animale de tracţiune din timpul războiului, ca şi nesiguranţa raporturilor de proprietate în contextul desfăşurării reformei agrare. Dincolo însă de aceste dificultăţi obiective, se poate spune că **factorul politic a contribuit şi el la întârzierea şi limitarea refacerii**. Nu voi lua în considerare opiniile potrivit cărora România ar fi trebuit să renunţe la efectuarea reformei agrare; acest lucru era politic imposibil în contextul acelor ani, orice refuz de a respecta promisiunea de a împărţi pământul ţăranilor demobilizaţi putând declanşa conflicte sociale devastatoare. De altfel, trebuie să ne amintim şi faptul că în ultimii ani de dinainte de primul război mondial vechiul sistem agrar îşi epuizase posibilităţile de creştere. Dar, chiar şi în condiţiile efectuării reformei agrare, ar fi fost posibilă redresarea mai rapidă şi mai completă a producţiei de cereale[114]. Astfel, constatând deficitul de animale de tracţiune, Constantin Garoflid, ministru al Agriculturii în guvernul Averescu, a promovat în 1921 Legea motoculturii, prin care se acordau facilităţi la importul tractoarelor şi înlesniri la cumpărare agricultorilor şi asociaţiilor acestora. Deşi imediat după aprobarea legii au fost semnate deja contracte de import de tractoare, deşi acest import ar fi mărit producţia pe termen scurt şi ar fi reprezentat totodată un important pas înainte în progresul tehnicilor de cultură, guvernul liberal instalat în ianuarie 1922 a abrogat legea şi a reziliat contractele, plătind chiar despăgubiri pentru aceasta[115]. Privind lucrurile de la o anumită distanţă şi prin prisma intereselor pe termen lung ale economiei româneşti, această decizie a guvernului liberal apare ca aberantă. Ea se înscrie însă într-un set de măsuri impuse de Vintilă Brătianu în calitate de ministru de Finanţe, pentru echilibrarea bugetului puternic deficitar al statului; în acest scop, Vintilă Brătianu a suspendat toate cheltuielile care i se păreau inutile sau neurgente[116]. Opiniile contemporanilor au fost extrem de severe cu acest fel limitat de a concepe politica economică: „el era cel mai onest apărător al intereselor ţării, dar cu un orizont de mic burghez, fără imaginaţie, incapabil să priceapă legile dezvoltării economice şi neconcepând investiţii decât în funcţie de bugetul anual al statului”[117]. Pentru a fi imparţiali, trebuie să arătăm că şi alte ţări au dus în această vreme politici financiare severe şi au avut programe deflaţioniste în anii ‘20, dar în cazul României politica „tenace, dar primitivă” a lui Vintilă Brătianu a avut darul „de a distruge cu o mână ceea ce încerca să creeze cu cealaltă”[118]. De altfel, abrogarea Legii motoculturii şi a programului de import de tractoare nu a fost un episod izolat în politica liberală faţă de agricultură. Aceeaşi obsesie a echilibrării bugetului l-a determinat pe Vintilă Brătianu să mărească taxele de export, care au ajuns să asigure o mare parte a încasărilor bugetare; pe de altă parte, taxele pe exporturile de cereale şi de produse

agricole în general au acţionat ca un factor care a blocat eficient orice încercare de a investi pentru a ridica nivelul productivităţii în agricultură. Dacă mai avem în vedere şi faptul că din cheltuielile bugetare doar o foarte mică parte era dedicată agriculturii şi/sau lumii rurale, atunci putem conchide că politica liberală viza drenarea de resurse din sectorul agrar pentru nevoile statului şi ale dezvoltării industriale[119]. Această politică nu era neapărat eronată ca principiu. Ea a avut însă efectul unei auto-strangulări, a unei deprimări a producţiei agricole şi a comerţului exterior[120], exact în momentul când preţurile internaţionale la cereale erau ridicate. În 1925, Vintilă Brătianu a anunţat reducerea graduală a taxelor de export, dar până când acestea au devenit irelevante[121], preţurile internaţionale au încetat să mai fie la fel de remuneratoare.

Nivelul insuficient al producţiei nu a fost singurul handicap în calea unei valorificări profitabile a cerealelor româneşti în primul deceniu interbelic. O altă problemă a fost calitatea proastă a cerealelor, care deseori erau necurăţate şi depozitate în condiţii proaste[122]. O lege pentru clasarea cerealelor a fost adoptată abia în 1928[123], fiind urmată de alte legi pentru asigurarea calităţii la animale, ouă etc.; toate acestea au intrat în vigoare într-un moment când conjunctura internaţională nu mai era la fel de favorabilă exporturilor agricole româneşti. La fel de târzii au fost şi măsurile de stimulare a producţiei agricole promovate de guvernele naţional-ţărăniste în anii 1928-1931, cum ar fi închirierea de utilaje sau înfiinţarea unor staţii de selecţie a seminţelor[124]. Un alt handicap al agriculturii româneşti a fost accesul mai redus al agricultorilor români la credit comparativ cu cei din alte ţări sud-est europene (Bulgaria, Grecia)[125].

Cu totul altfel se pun problemele pentru **anii 1929-1933**. În aceşti ani, România şi-a sporit masiv exporturile de cereale, deşi preţurile internaţionale erau în scădere dramatică, iar încasările din exporturi au fost în medie sensibil mai mici decât în perioada anterioară.

Tabelul III.20. *Exporturile româneşti de cereale şi derivate (indici, medii multianuale)*

Anii	Cantităţi	Valori
1924-1928	100,0	100,0
1929-1933	159,1	60,8
1934-1938	97,6	46,3

Sursa: Bozga 1975: 173.

Mediile cincinale, deşi extrem de utile pentru a atenua influenţa variaţiei recoltelor şi pentru a evidenţia tendinţele mai generale, prin definiţie sunt inadecvate pentru a reliefa evoluţiile pe termen scurt. Or, ceea ce trebuie remarcat este faptul că după o recoltă mediocră în 1928, România a avut recolte foarte bune în anii 1929 (mai ales la porumb, ceea ce s-a tradus prin exporturi mari în 1930), 1930 şi 1931, recolte care au îngăduit creşterea spectaculoasă a exporturilor de cereale, deşi preţurile internaţionale erau în scădere.

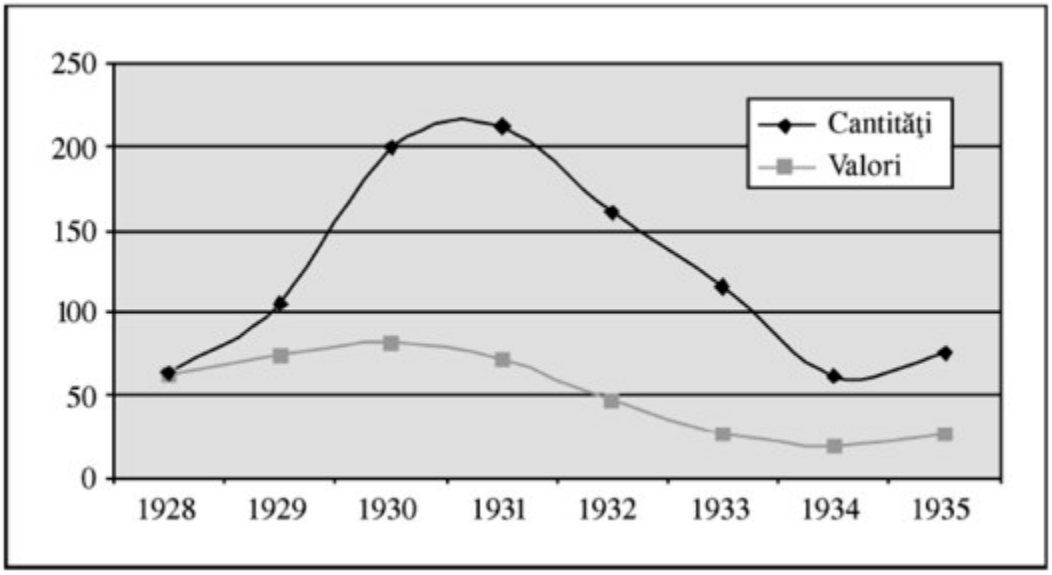

Sursa: Bozga 1975: 254.

Figura III.2. *Evoluţia cantităţii şi valorii exporturilor de cereale şi derivate ale acestora (indici, media anilor 1924-1928=100)*

Ce era de făcut? În mod normal, cel mai târziu în 1931, când preţul de export al porumbului a ajuns 43,3%, iar cel al grâului coborâse la 37,6% din cel din 1929, România ar fi trebuit să-şi autolimiteze exporturile de cereale, să încerce să conserve valoarea stocurilor (fie prin prelucrare directă, fie prin hrănirea unui număr cât mai mare de animale) şi să caute să acţioneze pentru redresarea preţurilor mondiale la cereale. Cum ponderea ţării în comerţul mondial era prea mică pentru a putea impune preţurile, soluţia raţională economic era concertarea exportatorilor în vederea evitării concurenţei şi vânzarea la preţuri mai ridicate a unor cantităţi mai mici de cereale. Pentru a fi oneşti, trebuie să consemnăm faptul că Virgil Madgearu, succesiv ministru al Industriei şi Comerţului, al Finanţelor şi al Agriculturii şi Domeniilor în diversele guverne naţional-ţărăniste, a promovat activ **ideea „blocului agrar”**, grupare a exportatorilor agricoli din Europa Central-răsăriteană menită să promoveze interesele acestora în raport cu statele importatoare din Europa Apuseană. Pe de altă parte, trebuie să observăm faptul că primele conferinţe ale ţărilor agrare nu s-au focalizat pe problema preţurilor, ci au vizat mai degrabă obţinerea de concesii – tratament preferenţial şi renunţarea la restricţii – din partea importatorilor[126]. Abia târziu, când preţurile mondiale erau la nivelul cel mai scăzut şi când s-a învăţat din exemplul înţelegerilor dintre producătorii diverselor mărfuri industriale, statele exportatoare de cereale au încheiat un acord de contingentare a exporturilor lor pe piaţa mondială; această înţelegere referitoare la grâu, ca şi cea anterioară, referitoare la zahăr, şi ca şi cele care au mai urmat cu privire la alte produse agricole, a avut însă doar puţine efecte practice[127].

Dacă încercările de coagulare a intereselor exportatorilor agrari s-au dovedit puţin eficiente, mai rămânea **varianta adaptării structurilor productive din agricultura românească la noua conjunctură mondială**. Aceasta ar fi presupus pe termen scurt reducerea cantităţii cerealelor vândute la export şi găsirea altor căi de valorificare a excedentului, iar pe termen mediu restructurarea agriculturii prin diminuarea suprafeţelor cultivate cu cereale şi prin extinderea celor alocate altor culturi (legume, alte plante alimentare sau plante de nutreţ), prin intensificarea culturilor şi creşterea randamentelor pe unitatea de suprafaţă şi prin sporirea ponderii creşterii animalelor; după modelul danez, putea fi avută în vedere şi o sporire a gradului de prelucrare a produselor animaliere, care ar fi fost în concordanţă cu accentuarea barierelor netarifare prin care diverse state căutau să împiedice importul de animale vii[128]. O asemenea evoluţie ar fi răspuns semnalului dat de preţuri – preţurile plantelor alimentare, ale animalelor vii şi ale produselor animaliere au scăzut şi ele în timpul Marii Crize, dar mai puţin decât cele ale cerealelor[129] – şi ar fi reprezentat un pas semnificativ în direcţia trecerii la o agricultură mai intensivă, la niveluri superioare de prelucrare şi la produse cu mai multă valoare adăugată.

O asemenea politică ar fi însemnat o cotitură radicală cu filosofia anterioară potrivit căreia exporturile de cereale erau sursa principală de venituri externe, şi ca atare un element vital pentru societate, ca şi pentru bugetul statului. Deşi în România interbelică au fost exprimate deseori opinii că agricultura trebuie intensificată şi diversificată, **ideea unei restructurări agricole nu s-a impus cu adevărat pe agenda publică**[130]. Prioritare au rămas preocupările faţă de deteriorarea balanţei de plăţi, care ameninţa să compromită decisiv echilibrul financiar, să blocheze rambursarea datoriilor externe şi funcţionarea în continuare a statului[131]. În aceste condiţii, **factorul politic a acţionat pentru sporirea cu orice preţ a volumului fizic al exporturilor tradiţionale**, astfel încât România să facă rost de devizele necesare pentru plata datoriei publice şi de acoperirea importurilor minimale[132]. Nu s-a încercat serios reducerea suprafeţelor cultivate cu cereale. Dimpotrivă, acestea au crescut în timpul Marii Crize, fiind mai mari în anii 1930-1934 în medie cu 366.000 de hectare decât în media anilor 1925-1929[133]. Mai mult, statul român a stimulat exporturile de cereale prin politica de „valorificare a produselor agrare”. După ce un prim set de măsuri adoptate încă de guvernarea naţional-ţărănistă în aprilie 1931 (scutirea vânzărilor de cereale, leguminoase şi oleaginoase de taxe de timbru şi de înregistrare; scutirea exporturilor de impozitul pe cifra de afaceri), în iulie 1931 guvernul condus de Nicolae Iorga a introdus **sistemul primelor de export**, mai întâi pentru grâu şi făina de grâu, apoi pentru o multitudine de alte produse. Acest sistem, care a devenit treptat esenţial pentru plasarea exporturilor româneşti de cereale, s-a împletit cu taxarea tot mai severă a importurilor, care era menită nu numai să ajute la menţinerea balanţei comerciale active, ci şi să aducă veniturile necesare pentru subvenţionarea exporturilor[134]. Efectele economice au fost discutabile. Virgil Madgearu, deşi susţine că menirea sistemului era în primul rând socială, de a suplimenta veniturile agricultorilor[135], recunoaşte: „Contribuabilul român plăteşte în acest fel hrana străinului şi consumatorul

român suportă povara preţurilor sporite pe care le plăteşte pe piaţa internă”[136].

În anii ‘30, plasarea cerealelor la export a devenit tot mai dificilă. Restricţiile ridicate de tot mai multe state au făcut să sporească însemnătatea înţelegerilor speciale şi a comerţului în compensaţie. A sporit ponderea grâului în dauna altor cereale, dar după doi ani ceva mai buni – 1936 şi 1937 – în 1938 preţurile mondiale au scăzut din nou, obligând la conştientizarea faptului că dezvoltarea economică a României nu se mai putea baza prea mult pe veniturile obţinute din exportul de cereale[137]. În aceste condiţii, s-a impus ideea de a diversifica producţia agricolă prin creşterea ponderii unor activităţi mai profitabile, iar ministrul Economiei Naţionale din acea vreme, Mitiţă Constantinescu, a şi formulat un plan economic vizând, printre altele, „refacerea compunerii şi structurii exportului nostru, înlocuind materiile prime sau simplu transformate cu produse industrializate, conform cerinţelor pieţelor consumatoare”[138]. Acest plan, care se bucura şi de aprobarea unor specialişti aflaţi în opoziţie faţă de regimul dictaturii regale a lui Carol al II-lea[139], a venit din păcate prea târziu şi nici nu a mai fost aplicat cu adevărat (mai ales că la 1 februarie 1939 Mitiţă Constantinescu a fost trecut de la Economia Naţională la Finanţe şi apoi la Banca Naţională). Astfel, prevederile concrete de a scădea semnificativ suprafeţele cultivate cu cereale şi de a extinde suprafeţele cultivate cu plante textile, oleaginoase, leguminoase, de nutreţ, industriale şi medicinale au găsit doar o foarte parţială transpunere în realitate în anii celui de-al doilea război mondial, în condiţiile în care o parte semnificativă din forţa de muncă din agricultură fusese mobilizată în serviciul militar. Dincolo însă de aceste evoluţii târzii şi totodată limitate ca amploare, se cuvine să constatăm că – în pofida conştientizării de către unii specialişti şi oameni politici a nevoii de reducere a predominanţei cerealelor – la sfârşitul perioadei interbelice România continua să aibă o agricultură covârşitor cerealieră. Astfel, după creşteri energice în anii 1935-1936, suprafaţa cultivată cu cereale a scăzut cu câteva procente în anii 1937-1939[140], rămânând însă dominantă la nivelul de ansamblu al economiei.

Tabelul III.21. *Suprafaţa arabilă după modul de folosire (media anilor, %)*

Anii	Total	Cereale	Plante industriale	Plante alimentare	Plante de nutreţ	Ogoare
1919-1924	100,0	79,1	1,7	2,8	4,0	12,4
1925-1929	100,0	85,3	3,1	3,4	5,0	3,2
1930-1934	100,0	84,4	2,8	3,5	5,4	3,9
1935-1939	100,0	83,3	3,6	3,6	5,5	4,0
1940-1944	100,0	79,1	5,5	5,9	5,8	3,7

Sursa: Axenciuc: II, 53.

Dacă mai avem în vedere faptul că ponderea alocată culturilor de cereale a rămas în România mai ridicată nu numai decât cea din statele dezvoltate ale Europei, dar şi decât cea din Iugoslavia şi Bulgaria[141], şi că în 1939 cerealele dădeau 58,6% din valoarea totală a producţiei agricole

vegetale[142], atunci este evident faptul că **la sfârşitul epocii interbelice România nu începuse încă cu adevărat restructurarea producţiei agricole**. Această realitate s-a reflectat şi în nivelul scăzut al productivităţii din agricultură.

Tabelul III.22. *Productivitatea muncii în agricultura diverselor ţări europene (1938) (dolari/persoană ocupată în agricultură)*

Marea Britanie	560
Olanda	500
Suedia	470
Danemarca	440
Elveţia	430
Belgia şi Luxemburg	400
Irlanda	310
Germania	290
Franţa	280
Cehoslovacia	200
Norvegia	200
Austria	160
Ungaria	150
Italia	130
Polonia	130
Finlanda	110
Bulgaria	110
România	80
Media a 18 ţări europene	210

Sursa: Dobre 1996a: 80.

Din setul de ţări pentru care există date lipsesc câteva informaţii pentru slaba lor productivitate agricolă (Portugalia, Grecia, Iugoslavia, Albania, precum şi Spania, zguduită la acea dată de războiul civil), ceea ce înseamnă că nu trebuie să ne grăbim cu afirmaţia că România se plasa pe ultimul loc din Europa în ceea ce priveşte productivitatea muncii din agricultură[143]. Pe de altă parte, este evident faptul că productivitatea agricolă din România de la sfârşitul epocii interbelice era extrem de scăzută în comparaţie cu cea din alte ţări europene[144].

Nivelul scăzut al productivităţii agricole, persistenţa cerealismului şi scăderea severă a preţurilor cerealelor, precum şi a preţurilor altor produse agricole au avut **consecinţe economice şi sociale severe**. Preţurile au scăzut nu numai în raporturile economice externe, ci şi pe piaţa internă, pauperizând satul în favoarea oraşului[145]. Împreună cu revalorizarea banilor, preţurile mici ale produselor agricole au adus o mare

parte dintre ţărani în imposibilitate de a-şi plăti datoriile. Statul a intervenit mai întâi printr-un moratoriu, apoi prin conversiunea datoriilor rurale. Aceste măsuri au salvat de la ruină totală gospodăriile ţărăneşti, dar totodată au contribuit la restrângerea în continuare a creditului agricol. Veniturile scăzute şi lipsa accesului la credit au contribuit la scăderea capacităţii de a cumpăra utilaje şi maşini agricole[146] şi la menţinerea nivelului tehnic precar al agriculturii româneşti. Standardul de viaţă al majorităţii ţăranilor a rămas extrem de scăzut[147] şi – dat fiind faptul că ţărănimea forma peste trei sferturi din populaţia României interbelice – a fost o piedică majoră în calea extinderii pieţii interne. Această piedică era cu atât mai gravă, cu cât diminuarea comerţului internaţional în anii ‘30 făcea ca exporturile să nu mai poată fi un motor semnificativ al creşterii economice, care depindea tot mai mult de cererea internă[148].

Felul în care criza agriculturii a reprezentat un factor de blocaj pentru economia României interbelice rezultă şi din evoluţia valorii producţiei agricole.

Tabelul III.23. *Valoarea producţiei agricole a României interbelice*[149]

Anul	Valoarea totală a producţiei agricole (milioane lei aur)	Ponderi (%)		Valoarea totală a producţiei agricole (lei aur /locuitor)
		Producţia vegetală	Producţia animalieră	
1911-1915[150]	1.809,7	70,0	30,0	242
1919	3.251,2	61,4	38,6	210
1920	3.265,6	57,5	42,5	210
1921	3.349,8	51,6	48,4	213
1922	3.928,9	53,4	46,6	246
1923	4.057,2	55,0	45,0	250
1924	3.740,7	52,5	47,5	227
1925	4.016,3	57,1	42,9	241
1926	4.594,7	61,3	38,7	271
1927	4.121,7	56,6	43,4	240
1928	4.128,2	56,3	43,7	237
1929	4.959,3	62,5	37,5	281
1930	4.736,3	61,6	38,4	262
1931	4.621,3	66,3	33,7	254
1932	4.338,7	58,4	41,6	235
1933	4.573,9	59,4	40,5	245
1934	4.337,3	54,9	45,1	229
1935	4.458,8	59,3	40,7	234
1936	4.702,0	63,7	36,3	243
1937	4.481,7	63,0	37,0	229
1938	4.755,3	63,1	36,9	241
1939	4.798,0	64,1	35,9	241

Sursa: Axenciuc: II, 700, 822.

Dincolo de variaţiile de la un an la altul, putem observa faptul că de-a lungul celei mai mari părţi a epocii interbelice producţia agricolă pe locuitor a fost mai mică decât cea din Vechiul Regat înainte de primul

război mondial, iar în 1938-1939 ea se afla practic la nivelul mediu din 1911-1915. Ponderea ridicată a producţiei vegetale arată că producţia agricolă românească nu fusese restructurată încă la sfârşitul perioade interbelice. Cel mai important era însă faptul că, în pofida muncii şi sacrificiilor ţăranilor, agricultura nu a fost un factor de creştere, ci un factor de stagnare pentru economia românească interbelică.

III.2.3.3. Conjunctura petrolieră

Petrolul a fost una dintre resursele economice cele mai importante ale României interbelice. În România, ca şi în restul lumii, extracţia şi rafinarea petrolului au fost legate mai întâi de expansiunea iluminatului public din oraşe, apoi de nevoile incomparabil mai mari ale industriei şi transporturilor moderne. După o creştere relativ moderată în cea mai mare parte a celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea, exploatarea petrolului din România a sporit considerabil după adoptarea Legii Minelor din 1895, care a creat condiţii favorabile pentru investiţiile marilor trusturi internaţionale[150]. De altfel, cele mai mari întreprinderi din acest sector au aparţinut acestor trusturi: Steaua Română a fost întemeiată în 1896 cu capital britanic şi austro-ungar, fiind apoi preluată în 1903 de un consorţiu condus de Deutsche Bank, Româno-Americană (creată în 1904) era o filială a lui Standard Oil, Concordia a fost înfiinţată în 1907 de un consorţiu financiar condus de Disconto-Gesellschaft, iar Astra Română (întemeiată în 1910) aparţinea trustului olandezo-britanic Royal Dutch–Shell. Pe această bază, producţia de ţiţei a României a sporit de la 200 de tone în 1857 la 16.000 de tone în 1880, 247.000 de tone în 1900 şi 1,848 milioane tone în 1913[151]. Victor Axenciuc sintetizează astfel însemnătatea dobândită de industria petrolieră în economia României: „de la sfârşitul secolului trecut şi până la 1947, această industrie a atras interesul şi investiţia unor mari trusturi internaţionale şi a reprezentat ramura cu cea mai mare concentrare de capital străin, plasat în economia românească, cu masa şi rata profitului cele mai ridicate între celelalte industrii”[152].

În perioada interbelică, **cererea mondială de petrol** a crescut, atât datorită progreselor industriei în general, cât şi datorită trecerii unei părţi tot mai mari din industrie şi din mijloacele de transport de la energia bazată pe folosirea cărbunelui la cea bazată pe derivatele din petrol[153]. Desigur, Marea Criză din 1929-1933 a provocat o scădere temporară a consumului şi a preţurilor petrolului, dar, spre deosebire de cereale, comerţul internaţional cu petrol şi produse petroliere nu a fost supus restricţiilor de sorginte protecţionistă.

România era una dintre ţările cu apreciabile bogăţii petroliere. În Europa, resursele României erau depăşite doar de cele ale Rusiei (Uniunii Sovietice). La nivel mondial însă, Statele Unite asigurau ele singure circa 60-75% din producţia mondială (cu o uşoară tendinţă de scădere de-a lungul perioadei interbelice), iar producţia României era depăşită şi de cea a altor producători importanţi, cum ar fi Mexicul, Venezuela, Iranul şi Indiile olandeze. În acest context, ponderea României în producţia mondială de ţiţei a scăzut mai întâi de la 3,44% în 1913 la circa 1% în primii ani interbelici şi s-a redresat apoi, variind între 2-3% în anii ‘30[154]. România era astfel un producător important în contextul unei Europe

relativ sărace în resurse petroliere, dar un actor modest la scara marelui comerţ internaţional cu petrol şi derivate petroliere, dominat categoric de un număr limitat de mari trusturi transnaţionale. Dincolo însă de această poziţie relativ slabă în comerţul internaţional, se cuvine să observăm faptul că – spre deosebire de anii primului război mondial, când tranzitul prin Bosfor şi Dardanele a fost afectat de operaţiunile militare –, în perioada interbelică România nu a avut dificultăţi în găsirea de debuşeuri pentru petrolul exportat. În aceste condiţii, nivelul exporturilor nu a depins de cererea mondială, ci doar de capacitatea proprie de producţie, ca şi de nivelul consumului intern.

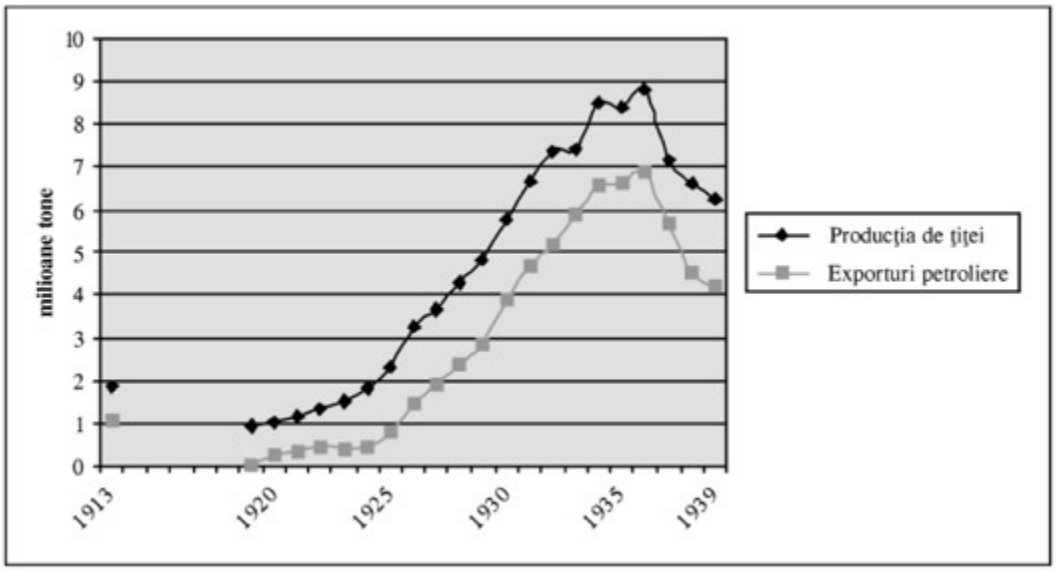

Sursa: Calcan 1997: 104, 151.

Figura III.3. *Producţia de ţiţei şi exporturile de produse petroliere ale României interbelice*

Câteva observaţii se impun. În primul rând, consumul intern, deşi a sporit prin realizarea României Mari şi apoi prin procesul de industrializare şi de motorizare din perioada interbelică, nu a depăşit 2 milioane de tone[155]. În aceste condiţii, cea mai mare parte a sporului producţiei a servit la alimentarea exporturilor. Pe de altă parte, producţia a scăzut mai întâi din cauza auto-distrugerilor realizate în timpul retragerii din 1916, s-a redresat relativ lent în primii ani interbelici, a crescut apoi considerabil în aproape întreaga perioadă interbelică până la un plafon maxim atins în anii 1934-1936 şi a intrat pe un trend clar descendent după 1936. La nivelul exporturilor se poate observa faptul că nivelul dinainte de primul război mondial a fost depăşit abia în 1926, când exporturile de petrol au intrat într-o fază de creştere accelerată, care a continuat până în 1936. În această perioadă, exporturile de produse petroliere au depăşit pe cele de cereale atât în termeni fizici, cât şi în plan valoric[156].

Tabelul III.24. *Ponderea valorică a cerealelor şi produselor petroliere în exporturile României (%)*

	Cereale (inclusiv seminţe şi derivate)	Produse petroliere
1920	67,2	19,1
1921	50,5	22,5
1922	38,2	18,5
1923	49,6	13,1
1924	43,3	11,9
1925	25,4	19,8
1926	36,8	24,7
1927	51,8	19,7
1928	29,9	30,1
1929	32,9	33,2
1930	36,5	36,6
1931	41,4	30,8
1932	37,2	43,1
1933	26,9	55,3
1934	22,0	52,8
1935	24,5	51,7
1936	35,1	41,3
1937	36,4	40,5
1938	29,5	43,5
1939	31,9	41,9

Sursa: Axenciuc: III, 608.

În termeni relativi, produsele petroliere au trecut deci ferm pe primul loc în exporturile României în anii ‘30. Confruntarea evoluţiei cantităţilor exportate cu indicele preţului la export al produselor petroliere relevă însă şi un alt aspect al acestor exporturi.

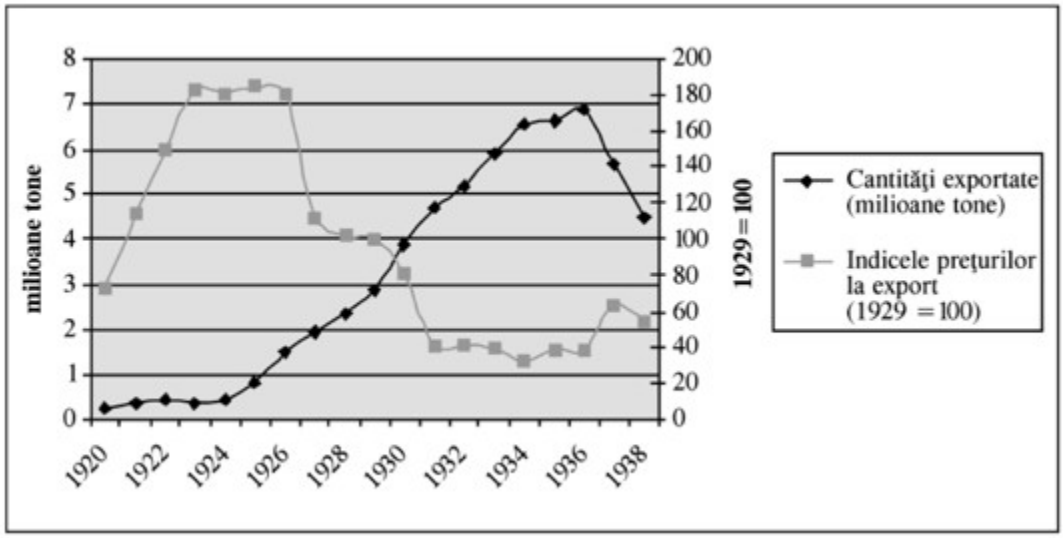

Surse: Georgescu-Roegen 1997: 63 Calcan 1997: 151.

Figura III.4. *Cantităţi şi preţuri în exporturile de produse petroliere ale României interbelice*

Graficul de mai sus evidenţiază o situaţie extrem de similară cu cea observată în cazul exporturilor de cereale. Şi în cazul exporturilor petroliere, România a exportat puţin în anii când preţurile au fost ridicate (1923-1926) şi a exportat mult atunci când preţurile au fost scăzute (îndeosebi în 1931-1936). Similitudinea situaţiilor este cu atât mai surprinzătoare cu cât cele două ramuri economice aveau structuri de producţie şi de comercializare foarte diferite: astfel, producţia cerealieră se baza pe un număr foarte mare de producători, dintre care majoritatea aveau foarte puţin capital şi erau incapabili să aştepte redresarea preţurilor, în timp ce industria petrolieră era mult mai concentrată, fiind dominată de un număr limitat de trusturi puternice, cu o capacitate net superioară de a influenţa piaţa mondială. Cu toate acestea, **nici în cazul petrolului România nu a valorificat decât în mică măsură resursele disponibile**.

De ce? Pentru un răspuns adecvat, trebuie să analizăm distinct cele trei faze evidenţiate de grafic.

În **primul deceniu interbelic**, deşi preţurile mondiale au fost relativ ridicate, iar în anii 1923-1926 chiar deosebit de remuneratorii, România nu a dispus de suficiente cantităţi pentru export[157]. Producţia scăzuse considerabil în timpul războiului, şi s-a redresat relativ lent. Pentru grăbirea refacerii şi creşterea rapidă a producţiei era nevoie de capitaluri considerabile, de care România nu dispunea la acea dată. Pe de altă parte, despăgubirile cuvenite pentru auto-distrugerea la solicitarea Antantei a capacităţilor de extracţie şi de rafinare în toamna anului 1916 au întârziat să vină, guvernele britanic şi francez legând achitarea celor aproximativ 10 milioane de lire sterline convenite de o comisie mixtă în 1922 de problema datoriilor contractate de guvernul român în timpul războiului[158]. Având în vedere insuficienţa capitalurilor proprii pentru o rapidă redresare a producţiei, pentru România soluţia raţională ar fi fost o politică de atragere a capitalurilor internaţionale, abundente în acest sector. Contrar acestei nevoi, o parte semnificativă a elitelor politice şi economice româneşti a declanşat exact în aceşti ani o luptă pentru limitarea ponderii şi a rolului capitalurilor străine în industria petrolieră din România[159]. Desfăşurată sub lozinca „prin noi înşine” şi având ca principal exponent politic Partidul Naţional-Liberal, această luptă a vizat într-o primă fază societăţile petroliere aparţinând capitaliştilor din ţările învinse (Germania, Austro-Ungaria), iar într-o a doua fază ansamblul industriei petroliere. Constituţia din 1923 proclama proprietatea statului asupra bogăţiilor subsolului, ceea ce din punctul de vedere al trusturilor internaţionale însemna fragilizarea asigurării drepturilor de proprietate (de fapt, a posibilităţii de a folosi drepturile obţinute prin concesiuni pe termen lung), iar Legea Minelor din 1924 condiţiona acordarea unor noi concesiuni de foraj de aplicarea prevederilor referitoare la trecerea majorităţii capitalului societăţilor în proprietatea unor cetăţeni români şi de prevalenţa

cetăţenilor români în consiliile de administraţie şi în conducerile executive ale societăţilor respective. Incertitudinile şi tensiunile generate de această politică au descurajat parţial tendinţele marilor trusturi internaţionale de a investi în companiile pe care le deţineau în România, au reprezentat o frână pentru eforturile de creştere a producţiei petroliere şi au contribuit la ratarea de către România a conjuncturii de preţuri deosebit de favorabile din anii 1923-1926. În plus, această perioadă a înveninat durabil relaţiile cu marile trusturi petroliere internaţionale, îndeosebi cu Standard Oil şi cu Royal Dutch-Shell, care nu numai că au sabotat accesul României la credite internaţionale, dar au şi început să considere România ca o zonă relativ nesigură în contextul strategiei lor mondiale.

A doua perioadă este din punctul de vedere al exporturilor petroliere cea cuprinsă între anii **1929-1936**. În 1928, liberalii au pierdut puterea în favoarea naţional-ţărăniştilor, adepţi ai politicii „porţilor deschise" pentru capitalul străin. În consecinţă, în 1929 a fost adoptată o nouă lege a minelor, care anula prevederile discriminatorii sau restrictive ale legii din 1924, iar guvernul a încercat prin diferite mijloace să restabilească relaţii de cooperare cu trusturile internaţionale. Producţia a crescut, atingând maximul său din perioada interbelică în anii 1934-1936. Au fost realizate progrese tehnice şi în ceea ce priveşte extracţia, şi în ceea ce priveşte rafinarea[160]. Era însă prea târziu, preţurile mondiale fiind în accentuată scădere, agravată de reducerea cererii industriale în condiţiile Marii Crize din 1929-1933. În aceste condiţii, soluţia raţională economic ar fi fost reducerea producţiei şi a exporturilor până la redresarea preţurilor. Din punct de vedere tehnic, o asemenea ajustare a producţiei era mult mai uşor de realizat în domeniul petrolului decât în agricultură. Şi, pentru a fi drepţi, trebuie să şi consemnăm faptul că au fost realizate două acorduri de limitare a exporturilor[161]. Primul, propus de „Steaua Română", susţinut de „Astra Română", de „Româno-Americană" şi de guvern prin Virgil Madgearu ca ministru al Industriei şi Comerţului, a fost aplicat din iulie 1930 până în noiembrie 1930, când a fost denunţat de „Steaua Română". Al doilea acord, sensibil mai cuprinzător pentru că era realizat la nivel mondial cu implicarea directă a marilor trusturi internaţionale, a fost încheiat la Paris în decembrie 1932 şi a vizat reducerea drastică a livrărilor pe piaţa mondială în vederea unei creşteri de 30% a preţurilor mondiale; încheiat iniţial pe o perioadă de 3 luni şi prelungit apoi, acest acord – de data aceasta privit cu reticenţă de guvernul României (ministru al Industriei şi Comerţului era acum Ion Lugoşianu) – a fost rupt de Asociaţia Industriaşilor de Petrol din România la 30 mai 1933. Per total, aceste acorduri, deşi au beneficiat de susţinerea marilor trusturi internaţionale, au avut efecte foarte limitate, neputând opri nici scăderea preţurilor mondiale şi nici tendinţa – foarte puternică printre micii producători – de a spori producţia pentru a menţine cât de cât nivelul veniturilor în condiţiile scăderii preţurilor. Acest tip de raţionament a prevalat atât la nivelul întreprinderilor din industria petrolieră, cât şi la nivelul politicii publice, statul român fiind confruntat cu mari probleme financiare în anii 1931-1933 şi depinzând într-o măsură tot mai mare de exporturile petroliere pentru asigurarea veniturilor sale externe.

Tabelul III.25. *Exporturile petroliere în contextul problemelor financiare ale României (1929-1936)*[162]

	Cantităţile exportate (milioane tone)	Indicele preţurilor la export (1929 = 100)	Valoarea exporturilor petroliere (milioane lei 1929)	Valoarea totală a exporturilor României (milioane lei 1929)	Balanţa comercială a României (milioane lei 1929)	Anuitatea datoriei publice a României (milioane lei 1929)[163]
1929	2,85	100,0	9.590	28.960	–668	6.403
1930	3,87	80,5	10.408	28.522	+ 5.477	6.851
1931	4,67	40,4	6.901	22.196	+ 6.442	6.447
1932	5,17	41,3	7.178	16.721	+ 4.710	6.863
1933	5,88	39,8	7.879	14.170	+ 2.428	4.540
1934	6,55	32,5	7.213	13.655	+ 447	2.248
1935	6,61	38,5	8.454	16.756	+ 5.908	2.954
1936	6,88	38,2	8.960	21.703	+ 9.065	3.509

Surse: Calcan 1997: 151; Georgescu-Roegen 1997: 63; Axenciuc: III, 361-362, 705.

Putem observa că abia în 1935 România a ajuns într-o situaţie financiară externă ceva mai relaxată. Era însă un moment când extracţia de petrol arăta că-şi epuizase posibilităţile de creştere şi începeau să se înmulţească preocupările că România îşi irosise resursele. În acest context s-au înmulţit opiniile că producţia ar trebui limitată şi rezervele valorificate cu eficienţă superioară[163] şi suspiciunile (în mare măsură justificate) că exporturile mari la preţuri mici practicate de marile trusturi internaţionale erau de fapt forme de a realiza repatrierea de profituri şi capitaluri în condiţiile restricţiilor introduse de statul român (ca şi de aproape toate statele lumii în acea vreme) în ceea ce priveşte fluxurile financiare externe[164].

A treia fază, care cuprinde anii **1937-1939** şi continuă în unele dintre caracteristicile sale şi în timpul celui de-al doilea război mondial, a fost dominată de dificultăţile menţinerii producţiei, de întoarcerea la o politică relativ ostilă faţă de trusturile internaţionale prin Legea Minelor din 1937, de scăderea cantităţilor exportate în condiţiile scăderii presiunii exercitate de preocuparea pentru balanţa de plăţi externe şi de însemnătatea sporită a considerentelor strategico-militare în stabilirea opţiunilor referitoare la nivelul şi orientarea exporturilor[165].

Dincolo însă de deosebirile dintre aceste trei faze, se impun câteva observaţii mai generale cu privire la evoluţia industriei petroliere din România interbelică. Pe ansamblul perioadei interbelice, industria petrolieră din România a cunoscut o creştere spectaculoasă, atât la nivelul extracţiei, cât şi la cel al rafinării şi comercializării. **Capacitatea industriei petroliere de a antrena alte ramuri ale economiei naţionale a fost totuşi limitată**. Numărul angajaţilor a cunoscut fluctuaţii de la un an la altul, dar per total nu a urmat tendinţa crescătoare a producţiei şi a rămas la un nivel relativ modest în ansamblul forţei de muncă[166]. Nici celelalte conexiuni în aval nu au fost foarte importante, industria petrolieră fiind prin natura ei concentrată într-un număr relativ mic de judeţe. Desigur, după cum am văzut deja, petrolul a trecut pe primul loc între exporturile României, a avut deci un rol decisiv în menţinerea pozitivă a balanţei comerciale şi în salvarea finanţelor statului în anii Marii Crize, dar impactul său modernizator la nivelul de ansamblu al

societăţii şi economiei româneşti a fost extrem de redus şi, oricum, discordant cu posibilităţile deschise de evoluţiile tehnice ale lumii interbelice. Astfel, într-o epocă de expansiune a folosirii combustibililor derivaţi din transport în industrie, în transporturi şi chiar în agricultură, precum şi de deschidere a unor noi utilizări ale petrolului în industria chimică şi în numeroase alte domenii, România, care beneficia teoretic de resurse abundente de petrol, a rămas la un nivel modest de motorizare şi chimizare. Astfel, forţa motrice din industrie raportată la 1.000 de locuitori a crescut în întreaga perioadă interbelică de mai puţin de 2 ori, rămânând însă sensibil mai mică decât în media europeană[167]; în ceea ce priveşte industria chimică, aceasta a avut un ritm de creştere mai mic decât media producţiei industriale[168], iar în ceea ce priveşte parcul de maşini, cu 1,3 autoturisme la 1.000 de locuitori, România se plasa în 1938 pe locul 15 dintre 19 state europene (lipsesc din nou Albania, Bulgaria, Spania şi Uniunea Sovietică), peste Polonia (0,7), Iugoslavia (0,9) şi Grecia (1,2), dar sub Ungaria (1,7), Austria (4,8), Portugalia (5,1), pentru a nu invoca Danemarca (28,6), Marea Britanie (40,7) sau Franţa (43,7)[169]. Redusa utilizare a disponibilităţilor petroliere în industrie şi/sau în transporturi[170] a fost determinat în bună măsură şi de nivelul ridicat al fiscalităţii, care a făcut ca nivelul preţurilor de pe piaţa internă să fie mult mai mare decât cel de la export[171]. Prin numeroasele taxe impuse, statul contribuia astfel la limitarea efectelor de antrenare ale bogăţiei petroliere în economia reală a României interbelice; dacă avem în vedere şi nivelul slab de valorificare financiară a bogăţiilor petroliere exportate, atunci putem conchide că România Mare, deşi binecuvântată de la natură cu resurse petroliere considerabile, a ratat în mare măsură şansa de a folosi bogăţia petrolieră pentru sporul productivităţii muncii, pentru ridicarea nivelului său de dezvoltare economică şi pentru sporirea avuţiei sale naţionale[172].

III.2.3.4. Naţionalismul economic

Exemplul petrolului a evidenţiat rolul naţionalismului economic în modelarea politicii economice şi în ratarea unora dintre şansele pe care România le-a avut în această perioadă istorică, de exemplu a şansei de a profita de conjunctura favorabilă a preţurilor internaţionale la petrol şi produsele petroliere din primul deceniu interbelic. Se cuvine totodată să remarcăm faptul că în domeniul petrolului naţionalismul economic românesc nu a atins gradul de virulenţă al celui mexican, ţară care în 1938 a etatizat industria petrolieră[173]. Cu toate acestea, şi în cazul României naţionalismul economic s-a dovedit unul dintre factorii care au generat confuzie şi au împiedicat adoptarea unor politici economice pragmatice.

Înainte însă de a evalua impactul naţionalismului economic asupra performanţei economice a României Mari, se cuvine să observăm faptul că epoca interbelică a reprezentat la nivel european „apogeul naţionalismului”, precum şi triumful unor politici vizând concretizarea naţiunii ca „economie naţională”[174]. Experienţa traumatizantă a primului război mondial a accentuat – în România, la fel ca şi în multe alte ţări – ideea că potenţialul de război depindea de potenţialul economic, şi că o ţară putea ajunge în situaţia în care să fie nevoită să reziste bazându-se doar pe resursele proprii[175]. În acest context, chemarea „prin noi înşine”

propagată de reprezentanţii Partidului Naţional-Liberal a părut justificată[176], iar ideile alternative, cum ar fi doctrina „porţilor deschise” pentru capitalul străin, au rămas minoritare. Deşi de obicei se consideră că principalele partide ale epocii interbelice, Partidul Naţional-Liberal şi Partidul Naţional-Ţărănesc au optat compact pentru politica „prin noi înşine” şi respectiv pentru politica „porţilor deschise”, în ceea ce priveşte atitudinile faţă de capitalul străin[177] spectrul opţiunilor a fost mai complicat. Au fost şi ţărănişti apropiaţi naţionalismului economic şi ostili capitalurilor internaţional (de exemplu Constantin Stere), după cum şi unii fruntaşi liberali erau favorabili colaborării cu capitalul străin (de exemplu, Tancred Constantinescu şi Istrate Micescu)[178].

Mihail Manoilescu definea astfel **naţionalismul economic românesc**: „întâi el înseamnă lupta externă a întregii economii interne împotriva intereselor economice ale străinătăţii şi, al doilea, lupta internă de cucerire pe seama românilor a poziţiilor economice hotărâtoare”[179]. Dincolo de această definire radicală, trebuie să observăm faptul că naţionalismul economic nu a fost o caracteristică exclusivă a României interbelice, ci un set de politici aplicat într-o multitudine de state[180]. Dintre formele concrete pe care le-a îmbrăcat naţionalismul economic interbelic menţionăm:

- protecţionismul vamal;
- politica de mărire a ponderii capitalului românesc în dauna capitalului străin în anumite ramuri economice considerate mai profitabile sau importante strategic (fenomen cunoscut în studiile de istorie economică sub numele de *nostrificare*);
- privilegierea forţei de muncă naţionale faţă de specialiştii străini;
- substituirea importurilor (cu tendinţe spre autarhie economică);
- controlul şi restricţionarea relaţiilor economice externe.

Cum aceste forme ale naţionalismului economic nu au fost aplicate în egală măsură de-a lungul întregii epoci interbelice, considerăm că pentru scopurile analizei noastre este mai utilă o evidenţiere a felului cum s-au împletit ele în timp. Pentru aceasta, vom împărţi analitic cele două decenii interbelice în **3 faze distincte**.

Anii 1918-1928 pot fi consideraţi din punctul de vedere al politicii economice ca **deceniul „vintilismului”**. Acest deceniu a fost dominat politic de Partidul Naţional-Liberal, care a guvernat direct cea mai mare parte a timpului (1918-1919, 1922-1926, 1927-1928) şi a controlat situaţia chiar şi în perioadele când la guvernare s-au aflat alte forţe politice (cea mai importantă dintre acestea fiind formaţiunea întemeiată de generalul Alexandru Averescu, Liga Poporului, devenită din 1920 Partidul Poporului, care a guvernat în anii 1920-1921 şi 1926-1927), iar în cadrul Partidului Naţional-Liberal principala voce economică a fost aceea a lui Vintilă Brătianu. Ministru de finanţe timp de 5 ani şi jumătate, prim-ministru pentru aproape un an, Vintilă Brătianu a fost considerat în aceşti ani „conducătorul efectiv, cu puteri nelimitate, al întregii politici economice a României”[181]. Politica economică a lui Vintilă Brătianu a fost dominată de

problematica financiară şi de efortul de a lărgi partea ce revenea capitalului românesc în cadrul economiei naţionale.

Politicile de *nostrificare* nu reprezintă o singularitate a istoriei României. În epoca interbelică ele au fost aplicate într-un număr relativ mare de ţări, mai ales în Europa Centrală şi Răsăriteană. Alice Teichova defineşte *nostrificarea* în felul următor: „impunerea legală ori de câte ori a fost posibil a transferului proprietăţilor deţinute de străini ([deseori – BM] foşti inamici) în proprietatea cetăţenilor proprii, preferabil în mâinile majorităţii etnice ale cărei interese statul le reprezenta cu precădere”[182]. În România, problema *nostrificării* a fost precipitată de ponderea considerabilă a activelor aparţinând Puterilor Centrale, atât în Vechiul Regat, cât şi – sau mai ales – în teritoriile care aparţinuseră Austro-Ungariei; cum aceste active urmau să revină statelor învingătoare, se punea problema asigurării transferului de proprietate şi mai ales a stabilirii exacte a felului cum se împărţeau ele între învingători. Dincolo de avatarurile concrete ale diverselor active[183] – unele dintre ele foarte mari, cum ar fi Uzinele şi Domeniile Reşiţa (UDR) sau „Steaua Română” (Câmpina) –, în general soluţiile au fost găsite sub forma unor compromisuri prin care proprietatea asupra acestor întreprinderi era împărţită între capitaliştii români şi cei aparţinând puterilor Antantei (mai ales cei englezi, francezi şi belgieni). Realizarea acestor compromisuri a fost însă dificilă, marcată de numeroase situaţii conflictuale, care au generat numeroase resentimente[184]. În aceste condiţii, de la capitalul inamic, lozinca „naţionalizării” a fost extinsă foarte repede la toate capitalurile străine, iar Constituţia din 1923 şi Legea Minelor din 1924 au exprimat cel mai bine această extensie în privinţa bogăţiilor subsolului, vizând în principal industria petrolieră.

În primul deceniu interbelic, **statul a intervenit masiv în domeniul relaţiilor comerciale externe**. Unele dintre aceste intervenţii[185] au continuat în forme noi politicile definite înainte de primul război mondial (de exemplu, tarifele vamale protecţioniste), dar altele au reprezentat noutăţi determinate de război sau de constrângerile/opţiunile economice specifice epocii interbelice. Astfel, datorită scăderii producţiei, care ameninţa asigurarea consumului intern, în primii ani interbelici au fost interzise temporar şi/sau restricţionate o serie de exporturi, inclusiv cele de cereale şi de produse petroliere. Taxele vamale la export, menţinute şi după depăşirea situaţiei de criză, au reprezentat atât o sursă importantă de venituri pentru bugetul de stat, cât şi o formă prin care statul a intervenit pentru a menţine preţuri scăzute pe piaţa internă, ceea ce era nu numai o formă de luptă (puţin eficientă) împotriva presiunilor inflaţioniste, ci şi o metodă pentru a favoriza economic pe consumatorii urbani, clientela politică a Partidului Naţional-Liberal. În schimb, taxele vamale protecţioniste la importul de produse manufacturate vizau atât echilibrul balanţei comerciale prin descurajarea importurilor de consum, cât şi favorizarea dezvoltării industriei naţionale. Deşi au crescut în termeni nominali, taxele de import au fost erodate de inflaţie şi nu au fost deosebit de eficace la nivel macroeconomic, creşterea industrială a României din primul deceniu interbelic fiind relativ mediocră nu numai în context general european[186], dar şi în comparaţie cu celelalte state sud-est europene[187].

Problemele financiare au fost deosebit de complicate şi grele în primul deceniu interbelic. Scăderea producţiei agricole şi industriale redusese drastic veniturile populaţiei şi ale statului, iar cheltuielile mari şi datoriile acumulate au exercitat o masivă presiune inflaţionistă[188]. În plan bugetar, politicile adoptate au oscilat între sporirea veniturilor statului prin noi impozite şi taxe şi reducerea drastică a cheltuielilor publice, promovată de Vintilă Brătianu după 1922. Excedentele bugetare au fost însă mai mult aparente, deoarece numeroase cheltuieli au fost adăugate ulterior aprobării bugetelor. Mai gravă a fost însă strădania lui Vintilă Brătianu de a redresa leul la un nivel cât mai apropiat de cel de dinainte de război, ceea ce a condus la restrângerea creditului şi la o politică deflaţionistă severă. Aceste eforturi financiare deosebite nu numai că au eşuat în atingerea obiectivelor propuse (oprirea inflaţiei şi stabilizarea leului), dar au şi contribuit la diminuarea fluxurilor de investiţii şi la blocarea posibilităţilor de accelerare a creşterii economice exact în perioada când conjunctura internaţională (vezi preţurile la cereale şi la produsele petroliere) era încă favorabilă. Cauzele eşecului au fost multiple. Relaţiile defectuoase ale liberalilor cu marile trusturi petroliere şi în general cu cercurile financiare internaţionale au blocat obţinerea unor credite externe suficiente, iar nivelul scăzut al exporturilor de cereale din 1925, determinat de recolta proastă din 1924, a compromis o primă încercare de stabilizare monetară[189].

Eşecul politicilor economice ale lui Vintilă Brătianu nu a fost însă determinat doar de o recoltă proastă sau de reaua voinţă a unor capitalişti străini rapaci. Concepţia de ansamblu era eronată, rigidă şi primitivă[190]. Dintre contemporani, această concepţie a fost criticată atât de adversarii ideologici, cum ar fi ţărănistul Virgil Madgearu, cât şi de adepţi ai neoliberalismului teoretic, cum ar fi Ştefan Zeletin şi Mihail Manoilescu. Iată argumentele lui Madgearu, exprimate într-un discurs parlamentar din 1923:

> ...unde nu există producţiune mare, nu poate fi nici balanţă activă şi am arătat că n-aţi creat nici condiţiuni generale, nici condiţiuni speciale, care să chezăşuiască o sporire rapidă a producţiunii naţionale. În această situaţie critică domniile-voastre continuaţi să călăriţi pe principiul naţionalismului economic. Gândiţi-vă la opera pe care aţi făcut-o la comisia economică specială, operă de „naţionalizare" în folosul finanţelor domniilor-voastre şi operă de oprire a producţiunii [...] avem o criză de capital, producţiunea este ameninţată cu oprirea în loc sau cu deznaţionalizarea[191].

Ştefan Zeletin, promotor al necesităţii dezvoltării industriale şi unul dintre principalii teoreticieni ai neoliberalismului românesc, critică şi el politica economică a lui Vintilă Brătianu. Desigur, argumentele sale sunt diferite de cele ale lui Madgearu, dar verdictul şi sensul soluţiilor sunt convergente pe fond:

> Astăzi [1925] politica noastră de stat pare a fi îngreuiat procesul de industrializare, contopindu-l cu rezolvarea altei probleme [...], aceea a naţionalizării capitalului. În evoluţia istorică desvoltarea

> industriei şi naţionalizarea capitalului sunt două procese deosebite: întâi se naşte industria, şi aceasta întotdeauna cu capital străin şi cu capacităţi străine, şi apoi, când acest proces este asigurat, se înfăptuieşte şi procesul de naţionalizare a capitalului. A întreprinde însă al doilea proces înainte ca cel dintâi să fie pus în afară de orice pericol înseamnă a crea industriei soarta unei fiinţe ce trebuie să trăiască fără aer şi fără hrană. În actuala fază a mercantilismului nostru, când industrializarea ţării e încă în proces, lozinca noastră nu poate fi decât aceasta: *porţi închise pentru fabricate străine, dar deschise pentru capital străin şi capacităţi străine*[192].

Mihail Manoilescu, el însuşi un adept al naţionalismului economic, dar pe alte premise teoretice decât Vintilă Brătianu, exprima aceeaşi idee într-o cuvântare rostită la Camera de Comerţ şi Industrie din Cluj în calitate de subsecretar de stat în guvernul Averescu: „Ţara noastră, atât de bogată în averi de tot felul, este lipsită de capitalul mobil pentru exploatare şi de aceea suntem forţaţi să privim şi spre capitalul străin [...] De aceea este de dorit să se deschidă cât mai larg porţile ţării pentru intrarea capitalurilor străine, nu numai pentru stat, ci şi pentru întreprinderile particulare”[193]

„Vintilismul” a eşuat atât în planul dezvoltării industriale, cât şi în cel al stabilizării monetare şi financiare. Incapabil să obţină credite externe, confruntat cu o contestare tot mai largă în interior şi considerat inadecvat chiar şi de unii dintre apropiaţi[194], Vintilă Brătianu a trebuit să cedeze puterea unui guvern naţional-ţărănist, care începând din toamna anului 1928 a trecut la aplicarea unei politici economice complet diferite, de colaborare cu capitalurile internaţionale, politică ce a continuat până în 1932.

În plan concret, **politica naţional-ţărănistă din anii 1928-1931** a inclus atât măsuri pentru atragerea de capitaluri din străinătate în spiritul devizei „porţi deschise”, cât şi eforturi pentru a folosi cooperarea cu capitalurile internaţionale pentru a realiza o creştere economică axată pe agricultură[195]. Legislaţia a fost modificată pentru a oferi capitalului străin egalitate de tratament cu capitalul românesc şi pentru a pune în ordine finanţele statului, a fost revizuit tariful vamal în sensul reducerii gradului de protecţie vamală şi al trecerii la protejarea cu precădere a ramurilor care valorificau producţia agricolă autohtonă, au fost contractate credite externe pentru stabilizarea monetară (1929) şi apoi pentru dezvoltare (1931). Relaţiile cu capitalul străin nu au fost scutite de momente neplăcute, cum au fost obligaţia de a accepta prezenţa la Banca Naţională a României a unui consilier tehnic francez cu drept de control şi de veto asupra plăţilor sau faptul că România a trebuit să accepte să concesioneze în favoarea partenerilor externi monopolurile statului[196]. Filosofia generală a politicii economice naţional-ţărăniste presupunea că ordonarea vieţii economice interne şi colaborarea economică internaţională vor conduce la mărirea potenţialului productiv şi de export, iar în termeni fizici s-a şi realizat o creştere a producţiei agricole şi industriale. O asemenea politică ar fi fost binevenită în anii ‘20, când conjunctura mondială era favorabilă exporturilor româneşti. În fapt însă, ea a venit prea târziu, deoarece

preţurile la principalele produse de export ale României au scăzut dramatic exact în aceşti ani, ducând la scăderea veniturilor din export în ciuda creşterii cantităţilor exportate.

Tabelul III.26. *Exporturile României în anii 1928-1933*

Anul	Cantităţi totale (mii tone)	Valori totale (milioane lei 1929)
1928	5.886	27.599
1929	7.065	28.960
1930	9.125	28.522
1931	10.047	22.197
1932	9.057	16.722
1933	8.778	14.171

Sursa: Axenciuc: III, 361-362.

Impactul crizei economice nu s-a limitat însă la scăderea valorii exporturilor. Aceasta a coincis cu creşterea anuităţii datoriei publice datorită marilor împrumuturi din 1929 şi 1931[197]. S-au adăugat şocurile financiare externe, mai ales impactul falimentului băncii Credit-Anstalt din Viena (1931), care a antrenat o „fugă" a capitalurilor din Europa Central-Răsăriteană, precum şi prăbuşirea sistemului comerţului internaţional prin trecerea tot mai multor ţări la politici agresive de asigurare a unei balanţe comerciale active prin devalorizări monetare şi restricţionarea importurilor. În aceste condiţii, menţinerea politicii de promovare a colaborării economice internaţionale a devenit imposibilă, deşi, după cum afirma Virgil Madgearu, „România a rămas fidelă acestei politici economice externe până când urmările adânci ale crizei mondiale n-au mai putut fi oprite în loc şi după ce toate celelalte state din Europa Centrală trecuseră la o politică de restricţiuni comerciale şi monetare"[198].

Faza a 3-a, care începe în 1932 odată cu introducerea unui set masiv de restricţii în domeniul relaţiilor economice externe şi a durat practic până la sfârşitul epocii interbelice, continuând apoi în alte forme şi în timpul războiului şi după acesta, a reprezentat o **revenire accentuată la naţionalismul economic**. Există totuşi deosebiri importante între naţionalismul economic al primului deceniu interbelic şi cel al anilor 1932-1939. Astfel, în timp ce în anii 1918-1928 adoptarea unei politici economice „prin noi înşine" a reprezentat o opţiune dintre mai multe alternative posibile de politică economică, în anii '30 constrângerile internaţionale au fost mult mai mari, iar menţinerea unei politici de deschidere economică faţă de exterior era o variantă complet nerealistă pentru o ţară cu nivelul de dezvoltare şi poziţia geopolitică a României. Faptul că multe dintre politicile economice adoptate în anii 1932-1939 au reprezentat echivalentul a ceea ce în şah sunt „mutările obligate" nu înseamnă că au lipsit cu totul situaţiile în care s-a păstrat o marjă de alegere, iar formele concrete în care au fost aplicate aceste politici arată că unele segmente ale elitelor politice şi economice din România Mare au folosit prilejurile pentru a-şi promova propriile afaceri[199]. Dincolo însă de aceste avataruri, sensul general de evoluţie a economiei României de

după 1932 spre un control sporit al statului asupra relaţiilor economice externe, impunerea unor bariere netarifare în calea importurilor şi axarea prioritară a producţiei pe satisfacerea pieţei interne, stimulată prin comenzi ale statului, a fost determinat în liniile sale fundamentale de condiţiile obiective ale situaţiei economice mondiale din anii 1930.

Măsurile de restricţionare a relaţiilor economice externe[200] au cuprins introducerea controlului tranzacţiilor cu devize prin intermediul Băncii Naţionale a României (începând din 1932), contingentarea importurilor, care în cazul unui număr tot mai mare de mărfuri au fost supuse unui regim de autorizaţii speciale eliberate de organisme speciale (Comisia superioară de contingentare întemeiată în 1932, urmată apoi de Consiliul superior pentru devize şi import) şi stimularea exporturilor prin instituirea unor prime de export şi a unui sistem al importurilor în compensaţie. În 1933, din cauza epuizării rezervelor valutare, a fost suspendată plata anuităţilor datoriei publice externe; plăţile au fost reluate în 1934, dar sistemul de control asupra ieşirilor valutare i-a împiedicat pe creditori să repatrieze sumele obţinute din rambursări şi i-a obligat să le folosească în România. Relaţiile economice externe ale României s-au bazat într-o măsură crescândă pe acorduri speciale încheiate cu diverse state care trecuseră şi ele la controlul schimburilor externe, acorduri prin care se stabileau raporturile de schimb şi compensaţiile reciproce, forma cea mai strictă fiind aceea a instituirii cliringului, care permitea evitarea folosirii resurselor reduse de valută liber convertibilă. Încheiate deseori ad-hoc şi pe termene relativ scurte cu scopul de a rezolva pragmatic diversele probleme curente ale funcţionării relaţiilor economice externe, aceste acorduri diminuau predictabilitatea afacerilor şi favorizau manifestarea arbitrarului birocratic. Ajuns ministru al Economiei Naţionale în 1939, Mitiţă Constantinescu a constatat că „mulţi beneficiari ai permiselor de import nu justificau cu nimic faptul de a obţine asemenea permise, pe care le speculau” şi realizează o amplă descriere a viciilor administrative şi a relelor practici care funcţionau în acest sistem[201].

Instituirea controlului statului asupra relaţiilor economice externe avea menirea de a împiedica fuga capitalurilor şi de a asigura echilibrul balanţei plăţilor externe. Ea reprezenta în mare măsură un răspuns la **retragerile masive de capitaluri efectuate de investitorii străini** în contextul crizei financiare internaţionale, mai ales în anii 1931-1932, retrageri evaluate de specialiştii epocii la 12-17 miliarde de lei 1929, adică aproape echivalentul întregului împrumut de stabilizare din 1929[202]. Ieşirile de capital, deşi restricţionate prin controlul exercitat de Banca Naţională asupra fluxurilor valutare externe, au continuat în diverse forme şi după 1932, una dintre forme fiind subevaluarea exporturilor petroliere în folosul trusturilor internaţionale care controlau firmele exportatoare din România[203]. Dacă politica liberală „prin noi înşine” nu a condus la scăderea semnificativă a ponderii capitalului străin în economia românească, în schimb repatrierile de capitaluri de după 1931 au fost – în pofida eforturilor guvernului român de a opri procesul – mult mai eficiente în această direcţie. Reconstituirea ponderii capitalului străin se loveşte de considerabile dificultăţi documentare şi metodologice, care conferă estimărilor făcute de diverşi autori un grad semnificativ de nesiguranţă[204]. Potrivit unora dintre aceste estimări, ponderea capitalului străin a scăzut

în industria mare de la 70% în 1929 la 40,5% în 1938, în sistemul bancar de la 65% la 25%, iar în comerţul „mare” de la 50% la 43,5%[205]. Chiar dacă există unele îndoieli cu privire la acurateţea acestor cifre[206], este cert faptul că ponderea capitalului străin în economia românească a scăzut mult mai mult în anii ‘30 decât în deceniul anterior, marcat de „vintilism”[207].

O reducere similară se poate observa şi în ceea ce priveşte **datoriile externe**. Astfel, România se împrumutase relativ mult înainte de primul război mondial, a acumulat apoi foarte mari datorii în timpul participării la primul război mondial, a reuşit să obţină doar relativ puţine credite în anii 1920, a contractat apoi două mari împrumuturi externe în 1929 şi 1931, după care nu a mai reuşit să contracteze noi credite semnificative, rambursând chiar net o parte din datoria sa externă[208].

Tabelul III.27. *Datoriile externe ale României*

Anul	Milioane dolari aur	Dolari aur/locuitor
1915	372,1	47
1931/1932	1.022,7	57
1937	571,8	29

Surse: Axenciuc: III, 706; CEHE: VIII, 938 (capitol de Alice Teichova).

Per total, rezultatul a fost **scăderea de ansamblu a ponderii capitalului străin în economia românească**, cu menţiunea că partea cea mai mare acestei reduceri s-a realizat în anii 1931-1939.

Tabelul III.28. *Obligaţiile financiare externe ale României*

Anii	Milioane dolari aur	Dolari aur/locuitor	% din avuţia naţională
1912-1914	591,8	79,4	16,7
1920-1922	1.739,0	110,4	30,3
1938-1940	858,7	43,3	9,2

Sursa: Axenciuc 2000: 272-273.

Desigur, această evoluţie nu a fost specifică numai României, ci se înscrie într-un proces mai larg de repatriere a investiţiilor occidentale din Europa Central-Răsăriteană, care, la rândul său, a fost parte a unui proces mondial de reducere a ponderii investiţiilor de capital în străinătate în al doilea deceniu interbelic[209]. Evident, acest proces nu era sub controlul guvernului României, şi ca atare nu poate fi atribuit naţionalismului economic românesc, chiar dacă acesta a cunoscut un reviriment în timpul guvernării liberale din 1933-1937[210]. Totuşi, se cuvine remarcat faptul că naţionalismul economic românesc a fost ostil cu precădere faţă de investiţiile străine în România, şi rareori a refuzat împrumuturile străine către statul român. Or, la sfârşitul perioadei interbelice raportul dintre datoriile externe ale statului român şi investiţiile străine directe în economia românească se modificase în favoarea primelor, care au ajuns la circa 67% din totalul capitalului străin investit în România de la circa 53-

55% înainte de 1916. Cu alte cuvinte, reducerea investiţiilor străine directe a fost mai accentuată decât cea a datoriei publice externe.

Într-o vreme a existat tendinţa de a prezenta această evoluţie ca pe un mare succes, care a redus exploatarea economiei româneşti de către rapacele capital străin. În realitate, pentru o ţară precum România, care nu dispunea de suficient capital financiar, tehnologic şi cognitiv, **diminuarea ponderii investiţiilor străine directe a fost un handicap**, care a contribuit la stagnarea productivităţii şi la încetinirea ritmurilor de creştere economică.

*

În încheierea acestui subcapitol, doresc să mă refer la un caz special, ilustrativ însă pentru înţelegerea implicaţiilor naţionalismului economic. Am avut privilegiul de a coordona teza de doctorat a domnului Ion Dumitraşcu despre IAR Braşov[211]. Întreprinderea aeronautică de la Braşov a fost înfiinţată în 1925, în ideea de a asigura României capacitatea de a-şi produce singură avioanele necesare apărării naţionale. Iniţial, capitalul a fost mixt, român şi străin, dar în 1938 întreprinderea a fost restructurată ca regie autonomă, deci cu capital aparţinând integral statului român. Deşi este lăudată în multe lucrări pentru realizările sale tehnice, IAR Braşov a produs în cea mai mare parte avioane după licenţe străine, deseori cu motoare sau alte componente importate. Beneficiarul acestor avioane a fost statul român, IAR nevânzând nimic la export. Nu se poate estima dacă IAR ar fi avut sau nu şanse să iasă pe piaţa internaţională, deoarece pur şi simplu această opţiune nu a fost luată în considerare în epocă. Consecinţele limitării la un singur cumpărător au fost negative din punct de vedere economic: IAR a produs numeroase tipuri de avioane solicitate de armată în serii relativ mici, iar faptul că în general în industria aeronautică productivitatea creşte odată cu producerea unor serii mari de avioane şi repere a făcut ca la IAR randamentele să rămână scăzute, rebuturile să fie multe, iar costurile mari. Pentru statul român procurarea avioanelor de la IAR nu a fost deci o afacere din punct de vedere financiar. Se pot însă aduce unele contraargumente la această evaluare negativă. Unul este argumentul Manoilescu, potrivit căruia utilitatea pentru economia naţională a unei activităţi industriale nu este doar financiară, ci este determinată şi de aportul său în ridicarea de ansamblu a nivelului productivităţii muncii în această economie şi în asigurarea unei activităţi economice interne[212]. În plus, s-ar mai putea evoca rolul IAR în formarea unei forţe de muncă de înaltă calificare, ca şi în constituirea unei tradiţii industriale regionale, care au servit şi la progresele industriale de după al doilea război mondial, când producţia de avioane a fost oprită. Aceste argumente sunt importante, dar ele nu trebuie să ne împiedice să observăm că IAR nu a atins obiectivul principal pentru care a fost creată. Acest obiectiv nu era economic, ci strategico-militar: asigurarea capacităţii de apărare a ţării în domeniul aviaţiei. Experienţa celui de-al doilea război mondial este categorică: capacitatea de producţie şi de modernizare tehnică a avioanelor produse a fost mult sub nevoile războiului, iar aviaţia militară a României s-a dovedit insuficientă atât pentru susţinerea operaţiunilor militare de pe frontul antisovietic, cât şi pentru apărarea teritoriului naţional împotriva raidurilor aliate. Desigur, s-ar putea invoca

faptul că potenţialul României era oricum insuficient într-un război atât de mare, împotriva unor mari puteri precum Uniunea Sovietică, Marea Britanie şi Statele Unite ale Americii. Observaţia este justificată şi îndeamnă la reflecţie asupra raţionalităţii opţiunilor politice ale factorilor de conducere din acea vreme. Din punctul nostru de vedere problema este însă alta. Limitele capacităţii de producţie ale IAR au fost în mare măsură determinate de focalizarea sa pe satisfacerea unui unic cumpărător: statul român. Soluţia economică ar fi fost orientarea încă din perioada interbelică spre export şi spre producerea pentru aviaţia civilă; o asemenea strategie, dacă ar fi reuşit, ar fi îngăduit sporirea capacităţii de producţie, acumularea de resurse financiare şi de expertiză care ar fi permis realizarea unor niveluri de producţie superioare şi pe timp de război. O opţiune vizând maximizarea performanţei economice ar fi ajutat deci şi la realizarea obiectivelor politico-militare; naţionalismul economic, în felul în care a fost conceput în România interbelică, s-a dovedit şi pentru IAR un factor de blocare a dezvoltării.

III.2.3.5. Succesul limitat al anilor ‘30

Nu totul a fost sumbru şi mediocru în dezvoltarea economică a României interbelice. Au existat şi faze de creştere economică, atât din anii ‘20, dar mai ales în anii 1930. Deşi atent să nu se lase sedus de mitul succesului economic al României interbelice, Lucian Boia acceptă că înainte de 1938 „fuseseră câţiva ani buni, de dinamism economic şi înflorire culturală”, şi că „deceniul 1930-1940 s-a remarcat printr-un ritm susţinut de modernizare”[213]. **Progrese au fost realizate mai ales în industrie**[214] **şi în dezvoltarea infrastructurii urbane**, în special în Bucureşti[215]. Astfel, faţă de nivelul 1929=100, producţia industrială în ansamblul său a ajuns la indicele 139 în 1939 (maxima fiind 141 în 1938). În cadrul industriei, diferenţele dintre diferitele ramuri şi subramuri au fost apreciabile. Industria extractivă, dominată de producţia de ţiţei, a crescut în anii crizei economice şi apoi s-a confruntat cu o epuizare a unora dintre rezervele exploatabile după 1936. Industria prelucrătoare a suferit din cauza scăderii cererii în timpul marii crize economice şi a reuşit să crească în anii 1932-1938. În cadrul industriei prelucrătoare, unele ramuri au avut o dinamică foarte slabă (de exemplu, industria alimentară a ajuns în 1939 la indicele 111,8 faţă de 100 în 1929) sau chiar au dat înapoi (industria lemnului era în 1939 la 86,9% faţă de nivelul din 1929), în timp ce altele au crescut peste medie, cum ar fi industria metalurgică (150,6 în 1939; maxima fusese 171,6 în 1938), industria pielăriei (162,6 în 1939) şi industria textilă (169,1 în 1939; maxima fusese 178,4 în 1937)[216]. În fine, sporul producţiei de energie electrică, deşi cel mai spectaculos, este influenţat în mare măsură şi de nivelul scăzut de pornire.

Tabelul III.29. *Indici sintetici ai dezvoltării industriale a României (1929-1939) (1929 = 100)*

Anul	Producţia industrială în ansamblu	Industria extractivă	Industria prelucrătoare	Industria energiei electrice
1929	100	100	100	100
1930	98	111	96	96
1931	91	121	86	91
1932	97	127	92	95
1933	110	127	108	104
1934	123	148	118	132
1935	129	149	123	152
1936	134	157	126	168
1937	139	137	133	189
1938	141	132	136	201
1939	139	126	129	213

Sursa: Axenciuc: I, 585.

Dar poate mai sugestive decât indicaţiile acestor indici valorici sunt **evoluţiile cantităţilor fizice produse**. De exemplu, producţia de uleiuri vegetale comestibile, care ajunsese la 21.228 de tone în 1929, a oscilat în anii crizei economice, iar apoi a crescut de la 22.500 de tone în 1933 la 42.108 de tone în 1939[217]. Producţia de fire de lână a sporit de la 2.976 de tone în 1929 la 7.596 de tone în 1938, iar la fire de bumbac creşterea a fost şi mai spectaculoasă, de la 3.036 de tone în 1929 la 15.264 de tone în 1939 (în recul însă faţă de maxima de 16.524 de tone din 1938)[218]. Producţia de ciment a scăzut în anii crizei de la 306.540 de tone în 1929 la 208.320 de tone în 1931 şi a crescut apoi la 465.000 de tone în 1939[219]. Similară a fost şi evoluţia producţiei de oţel : 60.782 de tone în 1929, 103.046 de tone în 1932 şi 254.227 de tone în 1939 (după o maximă de 263.846 de tone în 1938); în cazul fontei variaţiile au fost încă şi mai mari, de la 72.346 de tone în 1929 la o minimă istorică de 2.013 de tone în 1933 şi apoi la 129.308 de tone în 1938 şi 114.742 de tone în 1939[220]. Lista ar putea continua, dar ne vom mulţumi să menţionăm doar câteva date legate de ramuri exponente ale modernităţii în contextul epocii interbelice: producţia de energie electrică a sporit de la 570 milioane kWh în 1929 la 1.212,5 milioane kWh în 1939[221], numărul abonamentelor de radio a crescut de la 31.740 în 1929 la 259.347 în 1939[222], iar cel al convorbirilor telefonice de la aproape 99,4 milioane în 1929 la 248,9 milioane în 1939[223]. Cifrele de mai sus sunt totaluri pe ansamblul economiei naţionale. Dacă avem în vedere faptul că populaţia României a sporit şi ea în perioada interbelică, evident că sporurile producţiei pe cap de locuitor sunt ceva mai mici. Ele rămân însă, cel puţin la produsele selecţionate de noi, apreciabile.

Tabelul III.30. *Producţia industrială şi comunicaţiile moderne pe locuitor în România anilor ‘30*

	Unitatea de măsură	1929	1939
Oţel	kg	9,1	12,7
Laminate	kg	11,0	11,7
Ciment	kg	173,8	233,3
Cherestea	m^3	0,14	0,11
Hârtie	kg	2,4	3,0
Ţesături de lână	kg	0,3	0,3
Ţesături de bumbac	kg	0,8	1,1
Zahăr	kg	5,1	6,7
Ulei vegetal	kg	0,8	2,1
Energie electrică	kWh	32,3	60,8
Radio	abonamente	0,002	0,014
Telefonie	convorbiri	5,6	12,5

Sursa: Axenciuc: I, 380, 407-409 (rotunjirile ne aparţin).

Aceste sporuri nu sunt însă reprezentative pentru ansamblul economiei româneşti din anii ‘30. Alte ramuri industriale, şi mai ales agricultura, au cunoscut dinamici inferioare. Într-un fel, această deosebire în ceea ce priveşte ritmurile de dezvoltare sectoriale a condus la echilibrarea ponderii relative a industriei şi agriculturii în cadrul producţiei materiale: de la un raport de 1:2 în anii ‘20 s-a ajuns la un raport de 51,4% producţia agricolă şi 48,4% producţia industrială în 1938[224]. Apropierea ponderii industriei de cea a agriculturii în cadrul venitului naţional a făcut ca în unele lucrări să se insiste asupra faptului că în 1938 România reuşise „trecerea de la stadiul de ţară eminamente agrară la cel de ţară agrar-industrială”[225]. În fapt, dincolo de deosebirile dintre cifrele vehiculate de diverşi analişti[226], modificarea structurală la nivelul economiei româneşti a fost destul de modestă.

Tabelul III.31. *Structura venitului naţional din România interbelică (%)*

Anii	Agricultură	Industrie	Construcţii	Servicii materiale
1920-1924	38,9	30,7	7,7	22,7
1925-1929	38,3	32,5	8,7	20,5
1930-1934	41,9	31,5	8,1	18,5
1935-1939	39,4	34,5	9,1	16,7

Sursa: Axenciuc 1997: 411.

Potrivit acestor date, considerate provizorii de autorul lor până la finalizarea unui *magnum opus* referitor la evoluţia produsului intern brut şi a venitului naţional în România modernă, ponderea industriei a crescut cu mai puţin de 4% în ansamblul perioadei interbelice, şi aceasta mai puţin pe seama agriculturii (în pofida scăderii preţurilor agricole) şi mai mult pe seama serviciilor materiale, categorie în care au fost incluse transporturile, comunicaţiile şi comerţul. Această constatare confirmă concluzia lui Keith

Hitchins, care, pornind de la faptul că în 1939 peste trei sferturi din forţa de muncă era activă în agricultură faţă de 10% în industrie, aprecia că „structura economică de bază a ţării nu s-a schimbat în mod semnificativ”[227].

Privite **în context internaţional, progresele industriei româneşti au fost modeste**. Astfel, potrivit indicilor de dezvoltare industrială calculaţi de Paul Bairoch, nivelul producţiei industriale din România Mare a atins în 1928 4% din cel al Regatului Unit în 1900 şi în 1938 5% (Vechiul Regat avusese în 1913 doar 2% din acelaşi nivel); dublarea s-a datorat însă în cea mai mare măsură integrării provinciilor care anterior primului război mondial fuseseră sub stăpânire austro-ungară, pe cap de locuitor România înregistrând chiar un uşor recul (indice 11 în 1928 şi 1938, faţă de 13 – Vechiul Regat în 1913), singular în istoria interbelică a Europei (media europeană a crescut de la 45 în 1913 la 76 în 1928 şi 94 în 1938)[228]. Totodată, la sfârşitul perioadei interbelice România se plasa pe unul dintre ultimele locuri din Europa la un număr foarte mare de indicatori relevanţi pentru nivelul de dezvoltare industrială.

Tabelul III.32. *Indicatori ai nivelului dezvoltării industriale în România şi alte ţări europene – 1938*

Ţara	Producţia netă industrială (dolari/ locuitor)	Producti-vitatea muncii industriale (dolari/ per-soană ocupată)	Producţia de oţel (kg/ locuitor)	Producţia de zahăr (kg/ locuitor)	Producţia de fire de bumbac (kg/ locuitor)	Producţia de energie electrică kWh/ locuitor)
Marea Britanie	140	850	221,5	11,5	10,0	708
Germania	132	810	331,1	26,1	6,0	809
Belgia	99	750	272,2	29,5	8,7	591
Danemarca	86	900	6,9	57,4	?	302
Franţa	76	580	149,4	24,2	6,0	500
Cehoslovacia	57	450	121,4	41,8	5,7	267
Irlanda	43	830	?	26,0	?	129
Italia	41	450	53,1	8,0	4,1	355
Ungaria	26	340	70,8	13,9	2,3	121
Polonia	21	400	41,6	13,3	1,8	115
Grecia	?	?	2,8	?	2,2	67
România	13	290	14,0	5,5	0,8	58
Bulgaria	10	300	?	3,6	1,8	37
Iugoslavia	?	?	14,8	4,9	1,2	71
Nivel mediu (după caz, 16-22 ţări europene)	78	710	140,5	18,4	5,1	467

Surse: Dobre 1996a: 30, 149, 154, 163, 169; Mitchell 2003: 513-514, 562-563 (calculele şi rotunjirile ne aparţin).

Deşi datele statistice sunt categorice în a indica menţinerea României într-un stadiu de subdezvoltare relativă faţă de majoritatea statelor europene, anii ‘30 au adus şi unele schimbări calitative în ceea ce priveşte relaţiile economice externe ale ţării. Cea mai importantă a fost **reducerea**

semnificativă a importurilor de produse industriale de consum. Strâns legată de mecanismele de control al comerţului exterior instituite începând din 1932, această reducere a condus la sporirea gradului de acoperire a pieţei interne de către producţia industriei româneşti. Astfel, ponderea importurilor în asigurarea consumului intern de produse industriale a scăzut de la 34,8% în 1929 la 21,4% în 1938[229]. Anvergura procesului de substituire a importurilor a variat de la o ramură la alta. În unele ramuri, industria românească asigura aproape tot consumul intern (industria alimentară – 99%, industria materialelor de construcţii – 99%, industria pielăriei – 98%), în altele ponderea sa varia între 70 şi 85% (industria textilă – 85%, industria chimică – 84%, industria metalurgică – 72%), în timp ce în altele rolul său era minoritar (industria electrotehnică – 25%)[230]. În consecinţă, structura importurilor s-a modificat, scăzând ponderea bunurilor de consum finite şi crescând în schimb ponderea materiilor prime şi a bunurilor de capital necesare dezvoltării producţiei interne. Nicolae Georgescu-Roegen a sintetizat astfel această evoluţie:

> 1. Până în 1929 importul de produse finite formează centrul de gravitate al comerţului cu străinătatea. În primii ani, acest import este constituit mai ales din bunuri de consum. Treptat, importul de produse finite se deplasează spre mijloace de producţie. Volumul importului de produse finite se menţine la un nivel ridicat, în timp ce importul materiilor prime şi semifabricatelor urmează o linie ascendentă.
> 2. Între 1930 şi 1934, bunurile de consum nu mai sunt în general importate decât în forma semifabricată. Industria internă termină procesul de prelucrare început aiurea.
> Volumul importului de produse finite este în categorică scădere, iar cel al produselor semifabricate, în urcare.
> 3. Începând cu 1935, deplasarea pe scara de producţie a importului continuă: importul de materii prime creşte paralel cu o scădere a importului de semifabricate. Importul produselor finite este, de asemenea, în urcare; industria internă îşi măreşte capacitatea de producţie, lărgindu-şi scara de prelucrare[231].

Într-un studiu anterior am corelat aceste evoluţii cu diversificarea exporturilor spre ţări din Orientul Apropiat, cu realizarea unei balanţe comerciale active în tot deceniul 4, cu rambursarea unei părţi a datoriilor externe şi cu reducerea părţii capitalului străin în economia românească, conchizând că ele reprezentau „paşi concreţi în direcţia trecerii României de la periferia la semiperiferia economiei mondiale”[232]; în tipologia lui Immanuel Wallerstein ar fi fost, desigur, o promovare de la periferie la semiperiferie prin „strategia valorificării conjuncturii favorabile”, adică prin orientarea spre dezvoltare autocentrată şi substituirea importurilor în contextul unei recesiuni a economiei mondiale capitaliste[233]. Deşi chiar şi atunci aveam rezerve cu privire la anvergura transformării şi la capacitatea României de a menţine suficient timp cursul de dezvoltare de tip semiperiferic[234], trebuie să recunosc faptul că supraestimasem sensul transformator al acestor evoluţii. Paşii concreţi în direcţia unei dezvoltări

de tip semiperiferic erau extrem de timizi, iar dependenţa de importul de produse industriale de consum a fost înlocuită cu **dependenţa de importul de utilaje şi bunuri de capital**[235]. Asociată cu mai vechile forme de dependenţă faţă de fluctuaţiile cererii mondiale şi faţă de fluxurile financiare internaţionale, noua dependenţă tehnologică a contribuit la menţinerea României anilor ‘30 în rândurile ţărilor europene periferice din punctul de vedere al dezvoltării economice.

Caracterul periferic al economiei României interbelice este evidenţiat, într-un sens diferit de cel pe care-l are acest concept în teoria lui Wallerstein, şi de **ponderea sa relativ modestă în comerţul internaţional.** Aceasta variase în jurul a 0,65% pentru Vechiul Regat în deceniul premergător primului război mondial, a scăzut apoi la o medie de sub 0,45% în primul deceniu interbelic şi a variat apoi în marja 0,5-1% în anii ‘30[236]. Aparent, avem de-a face cu un recul datorat distrugerilor din timpul primului război mondial şi consecinţelor Marii Uniri, urmat de o refacere în anii ‘30. În realitate, rolul comerţului exterior a scăzut considerabil de-a lungul celei mai mari părţi a perioadei interbelice. Acest lucru poate fi observat atât prin raportarea volumului comerţului exterior la venitul naţional[237], cât şi prin calcularea volumului comerţului exterior pe locuitor.

Tabelul III.33. *Comerţul exterior al României în perioada interbelică (medii, dolari/locuitor)*

1911-1913	33,9
1921-1925	15,5
1926-1930	20,6
1931-1935	9,2
1936-1940	10,5

Sursa: Axenciuc: III, 609.

Se pot observa cele două perioade de scădere dramatică, urmate de redresări parţiale. Cauzele au fost radical diferite.

În perioada imediat următoare primului război mondial, volumul comerţului exterior pe cap de locuitor a scăzut în România mai ales datorită Marii Uniri. Cifrele pentru anii 1911-1913 se referă doar la Vechiul Regat, care era mult mai orientat spre export decât teritoriile care s-au alăturat României în 1918. Pe de altă parte, realizarea Unirii a făcut ca unele dintre relaţiile anterioare între teritoriile româneşti să treacă de la rubrica de comerţ extern la cea de comerţ intern, iar strădania spre realizarea unei economii naţionale integrate au condus la slăbirea dramatică a legăturilor noilor provincii cu fostele lor metropole. Datele pentru anii 1921-1925 mai reflectă şi nivelul scăzut al exporturilor tradiţionale de cereale şi petrol, în pofida preţurilor ridicate ale acestor mărfuri pe pieţele internaţionale (vezi *supra*, III.2.3.2 şi III.2.3.3). Nu în cele din urmă, apariţia unui mare număr de state noi pe ruinele fostelor imperii

austro-ungar şi ţarist a condus prin ea însăşi la sporirea volumului de activităţi înregistrate drept comerţ exterior în anii ‘20 faţă de perioada de dinainte de 1918, ceea ce a contribuit suplimentar la scăderea relativă a ponderii comerţului exterior al României în cadrul celui european şi mondial.

Anii ‘30 prezintă o situaţie complet diferită. Volumul comerţului european (şi a celui mondial) a scăzut din cauza Marii Crize, iar scăderea nu a mai fost recuperată până la izbucnirea celui de-al doilea război mondial, multe ţări încercând să-şi refacă economiile prin reducerea dependenţei de relaţiile economice externe şi printr-un grad mai ridicat de autocentrare economică[238]. Potrivit aprecierii lui Gheorghe Dobre, în anii 1929-1937, „prăbuşirea şi respectiv revenirea comerţului exterior total românesc au avut loc la cote inferioare, respectiv superioare celor înregistrate în aceeaşi perioadă de timp de comerţul exterior total pe plan mondial şi european”[239]. Altfel spus, gradul de decuplare a economiei româneşti din circuitele comerţului internaţional a fost mai mic decât media europeană şi cea mondială. În realitate, dacă analizăm datele anuale, vom constata că reducerea importurilor României a fost ceva mai mare în anii 1931-1936 şi că importurile s-au redresat peste media mondială şi europeană abia în 1937-1938; exporturile româneşti au scăzut mult mai puţin decât media mondială în anii 1931-1936, au crescut în 1937 şi s-au prăbuşit din nou în 1938[240]. Dincolo însă de aceste variaţii şi consideraţii, anii ‘30 marchează o cotitură în istoria economică a României: „Centrul de gravitate al acestei economii s-a deplasat din sectorul comerţului exterior în cel al producţiei naţionale şi al schimburilor interne”[241]. Altfel spus, România nu mai era o economie de export, cum fusese Vechiul Regat înainte de 1914, şi, la fel ca multe alte state din anii ‘30, încerca să-şi asigure dezvoltarea pe baza resurselor interne şi printr-un efort sporit de articulare economică la nivel naţional.

În principiu, o asemenea **autocentrare economică** era un răspuns raţional la criza economică mondială şi la modul asimetric în care economia românească fusese integrată anterior în economia mondială capitalistă. În cazul particular al României se pune însă problema dacă această nouă orientare economică putea să asigure o dezvoltare economică susţinută. O asemenea dezvoltare ar fi avut nevoie de resurse semnificative pentru investiţii, cu atât mai mult cu cât România avea serioase carenţe atât la nivelul capitalului fizic, cât şi la cel al capitalului uman. Or, nivelul resurselor mobilizabile era relativ redus. Exporturile tradiţionale erau blocate în ceea ce priveşte posibilităţile lor de creştere, cerealele din cauza restricţiilor de acces pe diferite pieţe, iar petrolul din cauza epuizării resurselor exploatabile pe termen scurt şi nici o altă marfă nu se profila ca element motor al exporturilor româneşti[242]. În mod normal, ştafeta ar fi trebuit să fie preluată de unele dintre produsele industriei în ascensiune. Or, industria românească era incapabilă să concureze cu adevărat pe pieţele externe, având în primul rând costuri prea mari şi fiind lipsită de reţele şi experienţă de distribuţie la export; în aceste condiţii, ea depindea fie de piaţa internă, fie de comenzile de stat[243]. Astfel, multe dintre ramurile cele mai dinamice ale industriei româneşti – metalurgia, construcţiile de maşini, într-o mare măsură industria materialelor de construcţii şi industria chimică – înfloreau doar pe baza comenzilor de stat,

legate de efortul de înarmare[244], ceea ce nu oferea perspectiva unei dezvoltări durabile pe termen mediu sau lung. În mod evident, motorul dezvoltării economice ar fi trebuit să devină piaţa internă, mai ales pentru producţia bunurilor de consum. **Cererea internă era însă handicapată de sărăcia lumii satelor**. Constatând faptul că „lărgirea bazei interne" este „condiţie *sine qua non* a dezvoltării industrializării"[245], Virgil Madgearu observa şi că „nu acesta este cazul industrializării României"[246]. Cauzele erau multiple, de la nivelul redus al productivităţii agricole şi preţul relativ scăzut al produselor agricole (redresarea din a doua parte a anilor '30 a fost insuficientă pentru a ridica în mod semnificativ veniturile şi puterea de cumpărare a sătenilor) până la faptul că restricţionarea importurilor a făcut ca la multe produse industriale preţurile de pe piaţa românească să fie mai ridicate decât pe pieţele din ţările dezvoltate, ceea ce evident limita posibilitatea de absorbţie a acestor mărfuri. Verdictul lui Virgil Madgearu este categoric:

> Din faptul că în 1938 consumul intern de produse industriale nu s-a ridicat la nivelul celui din 1927, rezultă că industrializarea în loc să ridice capacitatea de cumpărare a populaţiei, a scăzut-o. [...] capacitatea de cumpărare de bunuri de consum a pieţei interne este foarte slabă, astfel încât industria bunurilor de consum posedă o capacitate de producţie neutilizată, echivalând cu o supracapitalizare relativă, care la rândul ei grevează preţul de cost şi contribuie la scumpirea unor articole de primă necesitate, completând astfel cercul vicios[247].

Această analiză „la cald" a fost confirmată de cercetările ulterioare. Constatând că protecţia acordată industriei naţionale şi restricţiile la import au condus la sporirea preţurilor la produsele industriale pe piaţa românească şi că producţia s-a mărit uneori şi „în condiţiile diminuării productivităţii muncii", Andrei Josan conchide că particularităţile industrializării României au condus în anii '30 „la apariţia unei configuraţii specifice a pieţei interne care nu a favorizat creşterea consumului"[248]. **Lipsa unei perspective solide de dezvoltare economică durabilă** este argumentată tranşant şi de Victor Axenciuc:

> Astfel, piaţa naţională restrânsă prin scumpetea capitalului, prin veniturile reduse agricole a 80% din populaţie şi protecţia ridicată a industriei formau un cerc vicios care limita expansiunea industrială; la rândul său, proliferarea maşinismului în agricultură era frânată de suprapopulaţia agricolă relativă şi lipsa de capitaluri agricole.

Apărea astfel o puternică frână în dezvoltarea aparatului naţional de producţie, în ridicarea productivităţii muncii, condamnând economia la întârziere şi decalaj faţă de statele industriale.

Progresele înregistrate de industria autohtonă, mai însemnate în deceniul patru, s-au datorat, după cum s-a explicat mai înainte, factorilor extraeconomici, pe de o parte reducerii drastice de către

stat a importului, care a făcut loc pe piaţa internă produselor autohtone, iar pe de alta forţării exportului de produse petroliere şi forestiere pe piaţa externă.
Mecanismele economice, care limitau piaţa internă, apăreau ca o motivaţie [sic!] esenţială a frânării dezvoltării şi menţinerii subdezvoltării economiei româneşti.
În concluzie, înapoierea iniţială a ţării genera o dezvoltare slabă a economiei şi acumulări reduse, iar slaba dezvoltare menţinea economia naţională la periferia statelor dezvoltate, care o foloseau în avantajul lor, fără perspectiva previzibilă de schimbare, de ieşire din această postură[249].

III.2.3.6. Responsabilităţi interne şi constrângeri externe

Am arătat până acum faptul că performanţa economică a României interbelice a fost modestă. Ajunşi în acest punct, se cuvine să ne întrebăm în ce măsură responsabilitatea pentru această situaţie revine felului cum a fost gestionată România Mare de către elitele sale politice şi economice sau dacă nu cumva constrângerile externe au fost prea mari pentru a îngădui un nivel superior de performanţă.

După cum am arătat şi în subcapitolul III. 1, **constrângerile externe** au fost considerabile în Europa interbelică. Ele au afectat toate ţările şi cu atât mai mult pe cele relativ mici şi slab dezvoltate economic, care nu aveau potenţialul pentru a putea influenţa semnificativ conjunctura mondială. Distrugerile provocate de primul război mondial, depresiunea agricolă şi apoi criza economică din 1929-1933 au fost realităţi stihinice, care au lovit puternic un mare număr de ţări, inclusiv România. Constrângerile externe au fost considerabile şi în alte domenii. În subcapitolele anterioare am evidenţiat faptul că guvernele din primul deceniu interbelic au conceput greşit din punctul de vedere al intereselor de ansamblu ale economiei româneşti politica faţă de capitalul străin, mai ales în domeniul petrolier; aceasta nu înseamnă însă că – presupunând că guvernele României ar fi adoptat o deschidere totală spre cooperare – totul ar fi fost perfect şi că trusturile internaţionale nu ar fi căutat să-şi maximizeze profiturile proprii, independent de interesele şi preferinţele României. Un alt set de constrângeri externe a fost cel legat de nevoile de apărare ale ţării. România Mare reunise în cadrele sale majoritatea teritoriilor locuite compact de români. Această realizare avusese însă drept revers antagonizarea unora dintre statele vecine – Ungaria, Bulgaria şi Rusia (din 1922 Uniunea Sovietică) –, iar ameninţarea revizionismului a fost un factor constrângător al cărui impact nu s-a limitat la politica externă înţeleasă în sens clasic, ci a afectat în multiple feluri atât relaţiile economice externe, cât şi politica internă şi modul de alocare a resurselor în interior.

Constrângerile externe nu înseamnă însă că felul în care au reacţionat elitele româneşti în aceste situaţii era unicul posibil. Marjele de opţiune au fost deseori reduse, dar nu inexistente. Politicile puse în aplicare puteau fi mai mult sau mai puţin adecvate situaţiilor concrete în care s-a găsit România interbelică. Intrăm astfel în **domeniul spinos al responsabilităţilor interne**.

Performanţa politică şi economică a elitelor României Mari a fost cel mai adesea judecată în **termeni morali**. Deşi după 1989 s-a manifestat tendinţa de a idiliza epoca interbelică, făcând din ea un fel de vârstă de aur a istoriei României, mărturiile păstrate din acea vreme sunt extrem de critice la adresa elitelor politice şi economice. Criticii erau diverşi ca background sociocultural şi orientări ideologice. Putem regăsi aici şi oameni de dreapta, şi oameni de stânga, şi pe un tânăr şi exaltat Emil Cioran, şi pe un cinic *insider* cum a fost Constantin Argetoianu. Dar poate cel mai bine este să dăm cuvântul unui inginer care a adus contribuţii notabile la teoria economică şi a scris totodată o importantă monografie despre rostul şi destinul istoric al burgheziei româneşti, Mihail Manoilescu:

> Eu cred că dacă România ar ajunge într-o zi printr-o minune să se cureţe de toate păcatele şi scăderile clasei ei politice conducătoare şi dacă s-ar dezbăra, ca prin farmec, de egoism, de intrigă, de corupţie, de incompetenţă şi de dispreţul pentru mase, totuşi, chiar şi atunci, ţara tot n-ar putea merge bine, dacă oamenii noştri publici nu s-ar lepăda şi de neseriozitate! Să numeşti în posturile publice cele mai grele prieteni de masă; să avansezi funcţionari incorecţi pentru că au intervenit în favoarea lor doamne irezistibile; să împarţi fondurile publice la ziariştii care te adulează; să treci în Parlament legi alcătuite de funcţionarii tăi şi pe care tu nici măcar nu le-ai citit; să periclitezi, pentru o glumă bună urmată de aplauze, un interes de stat, să vii în fruntea unui departament atunci când nimic nu te cheamă acolo ca să primeşti audienţe prelungite cu o notă galantă; să accepţi la inspecţiile făcute în ţară ca subalternii să-ţi aranjeze mese ce încep ca un banchet oficial şi sfârşesc ca un chef de mahala, iată atâtea şi atâtea forme de neseriozitate care pot părea anodine dar care, în realitate, sapă în chip nevăzut prestigiul conducătorilor faţă de mulţimea ce vede şi înţelege totdeauna mai mult decât îngăduie distanţa la care e ţinută[250].

Nu numai contemporanii, ci şi istoricii de mai târziu aveau să fie deosebit de critici în legătură cu profilul moral al elitelor politice şi economice din România interbelică[251]. Critica în termeni morali, acuzele justificate de corupţie şi de lipsă de ataşament faţă de valorile democratice nu sunt însă suficiente pentru a postula răspunderea acestor elite pentru lipsa de performanţă economică. Teoretic, ar fi fost posibil ca şi liderii lipsiţi de moralitate să implementeze politici economice eficiente. Dincolo însă de această posibilitate, neconcretizată de altfel, mai important ni se pare să evaluăm adecvarea sau, dimpotrivă, inadecvarea politicilor aplicate la nevoile reale ale economiei României interbelice.

Un prim aspect care ne izbeşte atunci când examinăm politicile economice ale României interbelice este **lipsa de îndrăzneală conceptuală**. Ideile economice revoluţionare fie nu au apărut, fie nu au fost niciodată puse în practică atunci când au fost formulate. Structura de cheltuieli a bugetelor statului a rămas în linii mari aceeaşi de-a lungul întregii perioade[252], evidenţiind incapacitatea guvernanţilor de a lega ideile lor de reformă economică de schimbări semnificative în raporturile dintre

marile grupe de cheltuieli bugetare. Chiar şi atunci când au fost concepute şi puse în aplicare politici economice coerente, acestea au fost gândite „în principiu” şi nu au fost adaptate la imperativele constrângerii economice mondiale. Un observator avizat, cum a fost Henry Roberts, observa faptul că **atât politicile liberale din anii 1922-1928, cât şi cele naţional-ţărăniste din 1928-1931, au fost defazate faţă de evoluţiile economice mondiale**.

> Liberalii s-au angajat într-o politică de naţionalism economic şi semiautarhie exact în acei ani în care Europa făcea un ultim eşuat efort de restabilire a vechii ordini economice. Naţional-ţărăniştii, când au venit la putere, au căutat să schimbe politica românească exact atunci când economia europeană evolua spre un nou stadiu de naţionalism economic[253].

Sintetizând, statul român, deşi a încercat să facă multe în primul deceniu interbelic, a avut în multe privinţe o acţiune regresivă asupra forţelor economice. Încercarea naţional-ţărăniştilor de îndreptare a situaţiei a fost compromisă pe de o parte de incoerenţele politicii lor economice[254], şi pe de altă parte – în mod decisiv – de impactul crizei economice mondiale. Reorientarea politicii economice de la liberalismul promovat de naţional-ţărănişti în anii 1928-1931 la restricţionarea relaţiilor economice externe şi dirijarea crescândă a economiei de către stat s-a produs şi ea cu destulă întârziere faţă de momentele când alte state europene adoptaseră măsuri similare. Virgil Madgearu laudă chiar faptul că naţional-ţărăniştii au încercat cât au putut să respecte principiile liberalismului economic[255], iar Nicholas Georgescu-Roegen constata şi el faptul că „introducerea controlului schimburilor n-a fost un act spontan de politică comercială, ci o reacţie faţă de forţele depresive ale economiei mondiale”[256]. În contextul anilor ‘30, când nivelul constrângerilor externe era mult mai mare decât în deceniul anterior, statul român şi-a asumat un rol mult mai activ în stimularea dezvoltării economice. Deşi nivelul şi ponderea cheltuielilor bugetare destinate economiei nu au crescut semnificativ[257], totuşi ele au fost compensate prin sporul cheltuielilor militare[258] şi prin rolul comenzilor de stat legate de nevoile înarmării. Impresia unei coerenţe economice sporite este totuşi destul de înşelătoare. Deşi s-au multiplicat controalele şi reglementările, precum şi structurile birocratice, studiile şi luările de poziţie ale diverselor organizaţii socioprofesionale, deşi mulţi specialişti cereau o coordonare economică mai fermă şi chiar elaborarea unui plan economic naţional, rezultatele au fost modeste. Astfel, în februarie 1937 o dezbatere organizată de Asociaţia Generală a Economiştilor din România pe tema planului industrial şi raţionalizării se încheia, după ample discuţii, cu concluzia că „nu ştiu dacă sub regimul politic în care trăim, când nu poate fi asigurată nici o continuitate în organizarea unui plan economic general, se va pune ordine şi în economia noastră naţională”[259]. O observaţie similară făcea şi un observator extern avizat, Henry Roberts: „nu există prea multe dovezi care să ateste vreo politică economică cuprinzătoare”[260]. Ideea coordonării dezvoltării economice de către un organism centralizat s-a conturat cu dificultate şi a făcut obiectul a numeroase controverse în epocă[261]. Abia în

1936 guvernul PNL a impus înfiinţarea unui Consiliu Superior Economic[262], dar rolul acestuia a fost destul de modest. Un Minister al Economiei Naţionale a fost întemeiat abia în 1938, iar strădaniile lui Mitiţă Constantinescu de a pune în aplicare o politică economică coerentă au avut un efect limitat[263]; era de altfel şi foarte târziu, declanşarea celui de-al doilea război mondial şi intrarea României în zona de influenţă politico-militară şi economică a Germaniei reducând la zero şansele unei dezvoltări autocentrate.

Unul dintre handicapurile României interbelice a fost **polarizarea socială**. În lipsa unor studii aprofundate, este greu de afirmat categoric cum a evoluat aceasta pe ansamblul epocii interbelice în raport cu perioada de dinainte de 1914. În mod cert, reforma agrară a contribuit la diminuarea polarizării în mediul rural; pe de altă parte însă, scăderea productivităţii agricole şi foarfecele preţurilor, defavorabil produselor agricole în cea mai mare parte a epocii interbelice, a contribuit la sărăcirea relativă a populaţiei rurale şi la sporirea disparităţilor dintre sat şi oraş. De altfel, majoritatea observatorilor au perceput România interbelică drept o **ţară a contrastelor sociale şi economice**[264]. Atunci când contrastăm satele şi mahalalele sordide cu splendoarea occidentală a centrului Bucureştiului şi chiar cu unele dintre celelalte oraşe, am putea fi tentaţi să considerăm că elitele politice şi economice poartă răspunderea principală pentru penuria în care au trebuit să trăiască majoritatea locuitorilor României Mari. Ideea că nivelarea veniturilor burgheziei şi orăşenilor în general ar putea lăsa surplusuri semnificative pentru ridicarea satelor a fost combătută în epocă cu argumente economice[265], dar discuţia referitoare la acest aspect nu epuizează problema responsabilităţii elitelor politice şi economice pentru sărăcia sătenilor. Marea problemă este aceea a măsurii în care aceste elite au încercat să micşoreze disparităţile, să ridice nivelul de viaţă al sătenilor şi al orăşenilor din mahalale mai aproape de cel de care se bucurau ele. Verdictul oferit de Mitiţă Constantinescu, guvernator al Băncii Naţionale a României în anii 1935-1940 şi ministru în mai multe guverne, este sever:

> Şi burghezia târgurilor şi oraşelor tot fuge înainte, realizând şi împrumutând, năvalnic şi fără selecţiune, toate formulele noilor şi schimbătoarelor aspecte de civilizaţie; tot uită mereu să-şi mai aducă aminte, să-şi mai întoarcă privirile îndărăt; iar când a făcut-o, a fost rapid şi superficial: nici nu s-a întors pozitiv către sate, nici nu a mai apropiat satul de ea, nu a realizat micşorarea simţitoare a distanţei de civilizaţie dintre sat şi oraş, dintre ţărănime şi burghezie[266].

Pe de altă parte, nici acuza de „nesimţire socială” care ar putea fi adusă acestor elite nu este suficient fundamentată şi nici nu poate fi aplicată pauşal. Au existat în perioada interbelică un număr mare de membri ai elitelor politice, economice şi culturale, care au pledat pentru îmbunătăţirea situaţiei celor care se zbăteau în lipsuri. S-au realizat progrese semnificative în constituirea unui sistem de asigurări sociale, iar în 1938 Casa centrală a asigurărilor sociale a depăşit cifra de un milion de asiguraţi[267], este adevărat concentraţi aproape exclusiv în mediul urban. În

sprijinul ideii unei compasiuni sociale a elitelor se pot invoca şi alte măsuri, cum ar fi bursele pentru elevii şi studenţii merituoşi sau legile de conversiune a datoriilor agricole. Pe de altă parte, bugetul statului a fost în toată epoca interbelică un formidabil mecanism de redistribuire a mijloacelor dinspre mediul rural spre mediul urban, contribuind astfel la accentuarea contrastelor sociale şi compromiţând în mare măsură intenţiile idealiştilor care încercau să-i ajute pe săteni. Chiar un apologet al burgheziei române, cum a fost Mihail Manoilescu, recunoaşte categoric faptul că bugetul, alimentat mai ales din impozitele plătite de săteni, a fost consumat în cea mai mare parte pentru folosul oraşelor, fiind astfel „semnul cel mai concret al gradului de exploatare a satelor de către oraşe şi a maselor populare de către burghezie”[268]. În contextul egoismului de care au dat dovadă deseori elitele urbane în raport cu masele rurale şi urbane, apelurile ca elementele burgheze să-şi asume dezvoltarea satelor nu au lipsit totuşi. Astfel, Mitiţă Constantinescu cerea aproape patetic: „Aşadar, burghezia conducătoare a oraşelor, are îndatorirea să desăvârşească procesul de întoarcere a preocupărilor primordiale şi hotărâtoare către sat, şi de readucere, de ridicare a acestuia la nivelul economic şi de civilizaţie ce i se datorează”[269]. Acelaşi autor însă, după ce laudă activitatea unora dintre miniştrii Agriculturii din România interbelică şi progresele reale ale ştiinţei agronomice, constată că efectul practic al acestora a fost nesemnificativ:

> Spre marele nostru regret însă, această masă de cunoştinţe, de ştiinţă, de soluţii şi planuri agricole n-a putut să străbată, adânc şi larg, pe terenul practic al gravelor preocupări şi probleme din acest sector [agricultura – BM], ci au fost reţinute, fie în păienjenişul unui funcţionarism agricol, care bântuie ministerul de resort, fie au fost sensibilizate şi intimidate de preocupările politico-electorale, fie au fost curmate, prin lipsa de continuitate, ce caracterizează viaţa noastră publică[270].

Polarizarea nu era doar – şi nici măcar în primul rând – o problemă de echitate socială. Ea constituia un **handicap pentru orice strădanie de ridicare a eficienţei economice**. Sărăcia lumii rurale împiedica investiţiile în inventarul agricol, iar nivelul scăzut al productivităţii agricole deprima grav nivelul tuturor indicatorilor macroeconomici. Totodată, penuria puterii de cumpărare constituia un handicap major şi pentru dezvoltarea industriei, iar dinamica insuficientă a industriei împiedica absorbirea de către oraşe a suprapopulaţiei relative din mediul rural.

Faptul că o distribuţie ceva mai echilibrată a veniturilor în cadrul societăţii ar fi fost mai eficientă din punct de vedere economic este atestat şi de **cazul Bulgariei**. Atenţia asupra acestui caz ne-a fost atrasă de o afirmaţie a lui Marvin Jackson, care aprecia că performanţa economică a Bulgariei în perioada dintre criza economică şi al doilea război mondial a fost net superioară celei a României[271]. Am verificat această afirmaţie cu estimările macroeconomice ale lui Angus Maddison.

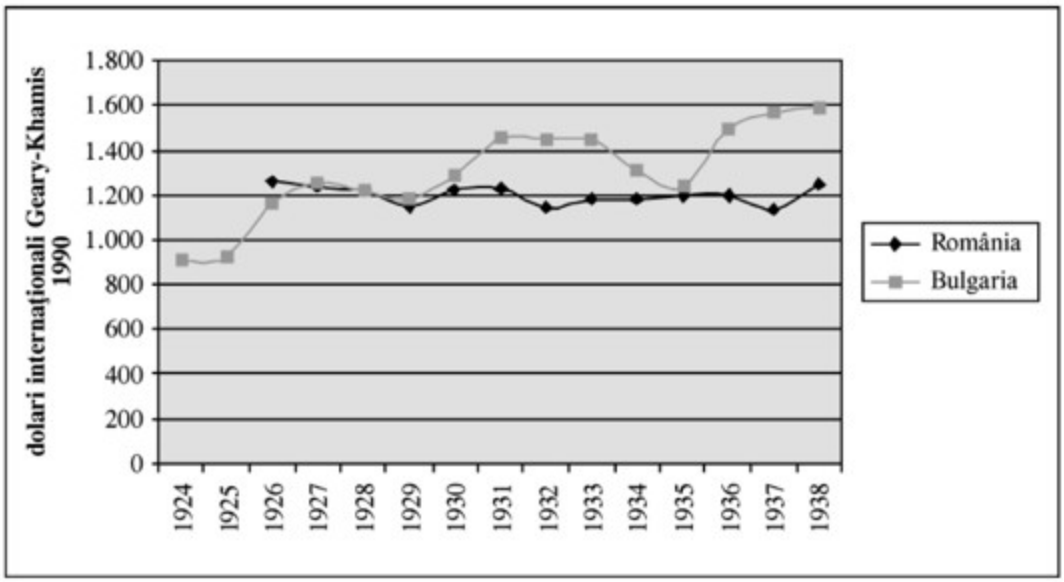

Sursa: Maddison 2003: 100.

Figura III.5. *Produsul intern brut/locuitor în România şi Bulgaria în epoca interbelică*

Dincolo de discuţiile referitoare la cifrele lui Angus Maddison pentru Bulgaria[272], imaginea este clară: Bulgaria nu numai că a recuperat rămânerea în urmă faţă de România, dar a şi cunoscut o dezvoltare robustă în a doua jumătate a anilor ‘30[273]. Din punct de vedere moral sau al compasiunii sociale, elitele politice din Bulgaria nu au fost mai bune decât cele din România; dimpotrivă chiar, felul în care ele au reacţionat împotriva guvernării agrariene a lui Stamboliiski a atins culmi de violenţă nemaiîntâlnite în România anilor 1920. În schimb, **Bulgaria a stat mai bine decât România în ceea ce priveşte progresele agricole şi capitalul uman**[274]. Ambele avantaje comparative ale Bulgariei îşi au originea în structura socială fixată în această ţară imediat după eliberarea de sub stăpânirea otomană, prin care ţărănimea controla cea mai mare parte a proprietăţii funciare şi avea drept de vot. Forţa socială şi politică a ţărănimii a făcut ca Uniunea Naţională Agrară din Bulgaria să devină încă din primul deceniu al secolului XX un partid de masă bine organizat şi cu o puternică reprezentare în Parlament, cu o orientare pacifistă, care după aventurile militare eşuate din timpul celui de-al doilea război balcanic şi a primului război mondial a putut prelua puterea la începutul epocii interbelice. Deşi guvernarea agrariană s-a încheiat tragic prin lovitura de stat militară din 1923, totuşi raporturile de putere din societatea bulgară erau de aşa natură, încât elitele politice nu s-au putut angaja pe calea favorizării industriei în dauna agriculturii şi au acordat o atenţie continuă ridicării nivelului de productivitate agricolă. Randamentele la cereale au crescut apreciabil, stimulate de importurile de utilaje agricole şi – în a doua parte a anilor ‘30 – de îngrăşăminte chimice. La fel de important a fost faptul că agricultura din Bulgaria s-a diversificat mai mult decât cea din România, în anii ‘20 sporind considerabil suprafeţele cultivate cu tutun, iar în deceniul următor, când preţul tutunului a scăzut în contextul crizei economice, suprafeţele cultivate cu legume şi cu bumbac. În plus,

agricultorii bulgari au avut un acces mai bun la credit, datorat printre altele dezvoltării net superioare a cooperativelor în Bulgaria[275]. Bulgaria s-a ilustrat în perioada interbelică – de fapt, încă din anii 1890 – prin investiţia masivă în sistemul de educaţie, care a făcut-o să aibă un număr mai mare de cadre didactice la 1.000 de locuitori şi o rată de alfabetizare superioară atât faţă de România, cât şi faţă de Serbia/Iugoslavia. Superioritatea Bulgariei la nivelul capitalului uman se poate observa şi în declinul mai timpuriu al mortalităţii, ca şi în reducerea semnificativă a natalităţii în anii '30, care i-a făcut pe analişti să considere că la sfârşitul epocii interbelice Bulgaria realizase în esenţă tranziţia demografică. Nu în cele din urmă, alfabetizarea şi atenţia acordată în sistemul educativ cunoştinţelor tehnice, agricole şi economice au contribuit la progresele agricole din Bulgaria anilor '30. În concluzie, deşi la sfârşitul epocii interbelice Bulgaria continua să fie o ţară majoritar rurală, transformările realizate – intensificarea agriculturii, tranziţia demografică şi realizarea în linii esenţiale a alfabetizării – făceau ca această ţară să fi îndeplinit prerechizitele necesare pentru trecerea de la creşterea economică extensivă la o creştere accelerată, capabilă să susţină sporuri semnificative pe cap de locuitor[276].

Deosebirile dintre Bulgaria şi România, ţări supuse unui set asemănător de constrângeri externe, în ceea ce priveşte ritmurile de creştere economică şi transformările economico-sociale structurale sugerează faptul că nu trebuie să subestimăm capacitatea elitelor din diversele ţări de a influenţa nivelul lor de performanţă economică din perioada interbelică. Dar înainte de a trage concluzii despre răspunderile interne pentru eşecul economic relativ al României Mari, se cuvine să vedem cum au evoluat şi alte state în perioada interbelică.

26 Am publicat în Murgescu 2004 o primă versiune, sensibil mai scurtă, a acestui capitol.
27 Brunnbauer 2004: 24.
28 Georgescu 1992: 216 (ediţia originală a fost publicată în 1984).
29 Georgescu 1992: 222.
30 Exemple reprezentative, dar nici pe departe singulare, ale acestei strategii discursive: Pop 1998: 145-146; Scurtu, Buzatu 1999: 93-100 (capitol redactat de Gheorghe Buzatu); puterea mitului dezvoltării economice puternice din perioada interbelică reiese din faptul că până şi istorici care sunt conştienţi că România Mare era o ţară a contrastelor, şi care au o părere extrem de critică despre clasa politică românească dintre cele două războaie mondiale, cad totuşi în capcana de a reitera acest mit, acceptând „că, în perioada interbelică, România a cunoscut epoca ei de aur, că în numai două decenii economia naţională, după ce a ieşit din criza economică a anilor 1929-1933, a înregistrat un progres spectaculos... „ (Constantiniu 1999: 296).
31 Cristescu, Păsăilă, Teodorescu, Tomi 1992: 115.
32 Bulei 1996: 144.
33 Axenciuc 1997: 393-427. Tot Victor Axenciuc, în colaborare cu Vasile Bozga, a redactat capitolele despre economia interbelică în Constantinescu 1997: 387-454 şi în IR: VIII, 75-124, ceea ce explică şi de ce textele respective sunt nuanţate şi bazate pe o corectă percepţie a cifrelor statistice. Mai recent, Victor Axenciuc a calificat afirmaţii de tipul „România, una din ţările cele mai dezvoltate ale Europei în perioada interbelică", „Belgia Orientului" şi „Bucureştiul, micul Paris" ca „legende fără acoperire în realitatea istorică" (Axenciuc 2006: 51-52).
34 De exemplu, Hitchins 1996: 359-402. Tot Keith Hitchins este cel care a redactat partea referitoare la România interbelică în IstRO: 352-357.
35 Madgearu 1995: 7; Roberts 1951: viii-ix.

36 Lucrările fundamentale care au reînnoit cunoaşterea cantitativă cu privire la România interbelică sunt Axenciuc, Axenciuc 2000 şi Dobre 1996a.
37 Astfel, David Good şi Tongshu Ma calculează pentru intervalul 1920-1938 o rată medie de creştere a PIB/locuitor de 1,1 % pe an pentru România, faţă de 2% pe an ca medie europeană (Good, Ma 1999: 113).
38 O lucrare pregătitoare în acest sens a fost realizată în anii '90 de un colectiv coordonat de Victor Axenciuc, dar nu a fost încă publicată.
39 EHEE: I, 31 (capitol de E. A. Radice; autorul recunoaşte însă că este vorba de un „rough estimate").
40 EHEE: I, 532 (capitol de Eric Lethbridge: tot „rough estimate").
41 Berend, Ránki 1977: 99; Teichova 1989: 890. Ambele lucrări precizează că cifra se referă la anul 1937, dar dau trimiteri la lucrări diferite.
42 Marcu 1979: 361; Olaru 1999: 260.
43 Bulei 1996: 113; Buzatu, Scurtu 1999: 100.
44 Capanu, Wagner, Porojan 1985: 180.
45 Pop 1998: 145-146.
46 IR: VIII, 123 (capitol de Victor Axenciuc şi Vasile Bozga).
47 Dobre 1996a: 37-38, 138-139 (unde sunt discutate critic şi estimările divergente cu privire la Venitul Naţional al României din anul 1938).
48 Decalajele sunt mai mari în acest tabel decât în cel anterior. Diferenţa rezultă atât din deosebirea dintre indicatorii folosiţi (PIB respectiv VN), cât şi din faptul că Mark Harrison aplică o metodă pornind de la indicatori fizici convertiţi apoi la paritatea puterii de cumpărare (PPP), în timp ce Gheorghe Dobre realizează echivalările pe baza ratei de schimb din anul respectiv; or, este bine cunoscut faptul că folosirea indicatorilor la PPP conduce la micşorarea decalajelor între indicatorii macroeconomici ai diferitelor ţări. În ceea ce priveşte ierarhia dintre ţări, deosebiri apar în ceea ce priveşte poziţia relativă a Iugoslaviei, pentru care datele folosite de Gheorghe Dobre diferă de cele care apar în alte lucrări de referinţe şi ni se par din acest motiv insuficient de robuste.
49 O imagine similară este oferită de datele calculate de Eva Ehrlich prin metoda indicatorilor fizici pentru anul 1937: Venitul Naţional pe locuitor ar fi fost de 440 dolari în Regatul Unit, 340 de dolari în Germania, 265 de dolari în Franţa, 170 de dolari în Cehoslovacia, 120 de dolari în Ungaria, 100 de dolari în Polonia, 81 de dolari în România, 80 de dolari în Iugoslavia şi 75 de dolari în Bulgaria (*apud* Teichova 1997:6).
50 Ani diferiţi din perioada interbelică; comparabilitate limitată. La Marea Britanie au fost inserate datele pentru Anglia şi Ţara Galilor, reprezentând peste 80% din populaţia totală; în Scoţia şi Irlanda de Nord valorile erau ceva mai reduse, de numai 56,00 şi respectiv 55,42 ani la bărbaţi, şi 59,50 şi respectiv 56,11 ani la femei.
51 Dobre 1996a: 278.
52 Dobre 1996a: 279.
53 Axenciuc 2000: 280.
54 Axenciuc 2000: 280.
55 Axenciuc 2000: 276-277.
56 Axenciuc 2000: 281.
57 Lucrarea clasică este Keynes 1919; a se vedea şi Mitrany 1973: 155-222.
58 O tentativă de a discuta – mai mult în termeni politici şi sociali, decât economici – problema costului unirii la Alexandrescu 1998: 62-64.
59 Handbuch: VI, 15 (capitol de Wolfram Fischer).
60 Handbuch: VI, 17 (capitol de Wolfram Fischer).
61 Circa 300.000 (Kiriţescu 1989:496).
62 Fischer 1987: 17.
63 Axenciuc 1997: 222.
64 În istoriografia română există chiar tendinţa de a considera că şi cifra de 31 de miliarde lei aur este mică, şi că distrugerile au fost chiar mai mari. A se vedea de exemplu Kiriţescu 1989: 499 şi Puia 1988: 341, care preiau calcule realizate de G. M. Dobrovici în 1925. O critică a acestor abordări la Axenciuc 2000: 202, nota 2.
65 Puia 1988: 121-122; Axenciuc 1997: 220-222 (unde se sintetizează şi aprecierile din lucrările mai vechi ale lui Ilie Georgianu şi Grigore Antipa).
66 Axenciuc 2000: 200.
67 Păunescu, Ştefan 1999.
68 Kiriţescu 1997: II, 118-131.

69 Kiriţescu 1997: II, 89-118.
70 Kiriţescu 1997: II, 134.
71 Kiriţescu 1997: II, 127.
72 Kiriţescu 1997: II, 288
73 Axenciuc 1992, 1996, 2000: III, 621.
74 Kiriţescu 1997: II, 287-295.
75 Axenciuc 1997: 303-310.
76 O discuţie de ansamblu la Axenciuc 1997: 225-231.
77 La sfârşitul războiului, România şi-a atins scopul pentru care a intrat în luptă, deşi a fost slab pregătită, a fost înfrântă în primă instanţă, suferind pierderi teribile, şi a fost salvată mai degrabă de un complex de împrejurări istorice decât de meritele proprii. Afirmaţia atribuită lui Petre P. Carp „România are atâta noroc, încât nu-i trebuie oameni de stat" (Lovinescu 1941: 13) reprezintă şi o critică severă adresată clasei politice a Vechiului Regat, în mare măsură iresponsabilă în opţiunea sa pentru război. Calificativul „iresponsabilă" nu este exagerat: perioada neutralităţii a oferit timp pentru a lua cunoştinţă despre felul de desfăşurare a războiului mondial, despre exigenţele şi costurile sale, şi totuşi în 1916 oamenii politici nu au luat în considerare aceşti factori, având o viziune complet nerealistă asupra implicaţiilor participării României la război. Recent, Lucian Boia a argumentat faptul că o parte însemnată a elitelor a avut totuşi reţineri faţă de ideea intrării României în război alături de Antanta (Boia 2009).
78 Good, Ma 1999: 111, 136; Teichova 1997: 14.
79 Lampe, Jackson 1982: 365.
80 Axenciuc: I, 589.
81 Roberts 1951: 83.
82 Prezentări generale în: ER: III, 295-588; Madgearu 1995: 44-70.; Stănculescu, Ştefănescu 1941; Parpală 1966; Bozga 1975; Şandru 1975: 315-349; Axenciuc 1997: 243-272.
83 Media anilor 1911-1915; pentru totalul producţiei cerealiere s-au adăugat cifrele pentru Vechiul Regat, Transilvania, Bucovina (media anilor 1910-1915) şi Basarabia (Axenciuc: II, 516, 521, 645, 654).
84 Axenciuc 1997: 254; pentru 1919 calculul nostru pe baza datelor din Axenciuc II: 516 şi EIR II: 102.
85 Niveluri calculate de noi pornind de la datele din Axenciuc II: 521, 645, 654 şi EIR II: 101-102.
86 În România (Vechiul Regat), media anilor 1908/1912 a fost ceva mai mare decât cea a anilor 1911/1915. Pentru aceştia din urmă, Victor Axenciuc oferă următoarele date comparative, care (exceptând o diferenţă ceva mai mare în cazul Germaniei) nu schimbă însă imaginea de ansamblu: România 1.150 kg/ha, Belgia 2.530 kg/ha, Danemarca 3.160 kg/ha, Marea Britanie 2.130 kg/ha, Germania 2.170 kg/ha (Axenciuc 1997: 109).
87 Un alt set de date, pentru grâu şi porumb în anii 1931-1935, indică precaritatea randamentelor din România în comparaţie atât cu ţări din Europa Apuseană, centrală şi meridională (Olanda, Franţa, Germania, Italia), cât şi cu vecinii României (Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Iugoslavia, Bulgaria) (Georgescu-Roegen 1997: 29).
88 Bozga 1975: 92-93; Lampe, Jackson 1982: 445-446.
89 Vezi şi comentariile referitoare la nivelul precipitaţiilor şi corelaţiile acestuia cu producţia de grâu şi porumb la Axenciuc: II, 65-71.
90 Cele mai bune analize de ansamblu sunt Mitrany 1930: 95-413 şi Şandru 1975. Bilanţul cantitativ al reformei este prezentat critic şi în Axenciuc: II, 99-101.
91 Astfel, în România această grupă de proprietăţi forma 5,5% din numărul exploataţiilor şi ocupa 12% din suprafaţă, în timp ce în Bulgaria (1934) procentele erau de 9.18% şi respectiv 24,69%, în Iugoslavia (1931) 8,8% şi respectiv 22,3%, iar în Franţa (1929) 14,96% şi respectiv 20,48%, doar Ungaria (1935), cu 4,48% şi respectiv 14,99%, fiind ceva mai aproape de România din acest punct de vedere (date din Axenciuc: II, 242-243 şi Handbuch: VI, 886 – capitol de Holm Sundhaussen).
92 O bună sinteză a acestor controverse în Roberts 1951: 58-62.
93 Şandru 1973: 83-84.
94 Handbuch: VI, 110 (capitol de Wolfram Fischer). De menţionat faptul că din acest tabel lipsesc datele pentru câteva state europene, printre care şi Albania, care însă în perioada postbelică a avut un consum de îngrăşăminte la hectar mai mare decât România.

95 Date pe diferite tipuri de unelte agricole, de la cele mai simple până la cele mai moderne, în ER: III, 339-343 (capitol de Nicolae Georgescu-Roegen) şi Axenciuc: II, 359-363, 394-401. Vezi şi analiza din Madgearu 1995: 54-59 şi Stănculescu, Ştefănescu 1941: 124-153. Un bilanţ extrem de critic la Parpală 1966: 85-100.
96 Dobre 1996a: 83. În acest clasament, România ocupa locul 14 din 16 state europene, fiind urmată numai de Iugoslavia şi de Polonia, dar foarte departe de locul 13 (Bulgaria), unde reveneau 1.387 de hectare la un tractor. Situaţia nu se schimbă nici dacă luăm în considerare cifra de 5.732 de tractoare atestată pentru anul 1939 (Axenciuc II: 361), care ar conduce la o medie de 2.337 de hectare pe tractor. Pentru date comparative pe diferitele ţări, vezi Svennilson 1954: 250.
97 ER: III, 154-156 (capitol de Constantin Garoflid şi N. Cornăţeanu); Madgearu 1995: 65-67; Şandru 1975: 325-327.
98 Georgescu-Roegen 1997: 30. Vezi şi Madgearu 1995: 66-67.
99 Date şi analize detaliate în ER: III, 353-428 şi Axenciuc: II, 541-638.
100 Axenciuc: II, 704.
101 Descrieri detaliate ale diverselor sub-sectoare ale creşterii animalelor în ER: III, 473-541 şi Stănculescu, Ştefănescu 1941: 154-204.
102 Informaţiile cantitative din acest paragraf au fost preluate din Axenciuc II: 416. Pentru estimările situaţiei de dinainte de 1914 am adunat datele pe provincii istorice din Axenciuc II: 416, 443, 449, 450.
103 Estimările noastre bazate pe datele din diverşi ani pentru diferitele provincii istorice (Axenciuc: II, 416, 443, 449, 450).
104 Madgearu 1995: 49-53.
105 Vezi datele şi comentariile din Axenciuc: II, 465-481.
106 Madgearu 1995: 65.
107 Axenciuc 1997: 244.
108 Svennilsson 1954: 84.
109 Bozga 1975: 38 (şi anexa V).
110 Bozga 1975: 38-42.
111 Doar Vechiul Regat.
112 Corelaţia dintre nivelul producţiei cerealiere, volumul exporturilor şi balanţa comercială a României era un loc comun în România interbelică (*cf.* ER: IV, 482-483 – subcapitol de Nicolae Georgescu-Roegen).
113 Svennilson 1954: 88-89.
114 Propunerile din primii ani interbelici de a intensifica dezvoltarea agriculturii din România sunt trecute în revistă în Ştirban 1987: 222-227.
115 Mitrany 1930: 451-452; ER: III, 150 (capitol de Constantin Garoflid). O critică a folosirii tractoarelor în agricultură în AGER 1937: 45-46 (comunicare de N. Cornăţeanu).
116 Dobrovici 1934: 408-412. Pentru conjunctura generală a acestei austerităţi financiare, vezi şi Kiriţescu 1997: II, 298-300.
117 Şeicaru 2002:28.
118 Roberts 1951: 119, 121
119 Pentru politica economică a guvernărilor liberale din anii 1920, vezi în afara lucrărilor citate mai sus, Saizu 1981 şi Păun 2000: 133-162. Comentarii severe asupra neglijării agriculturii de către guvernele liberale, cu comparaţii defavorabile faţă de sprijinul acordat acestui sector de guverne din ţări precum Bulgaria sau Cehoslovacia, la Mitrany 1930: 452-454.
120 Roberts 1951: 120-121.
121 Un tabel sintetic al cuantumului acestor taxe în ER: IV, 478.
122 Şandru 1975: 320; Lampe, Jackson 1982: 367.
123 Bozga 1975: 192-193.
124 Lampe, Jackson 1982: 451.
125 Lampe, Jackson 1982: 451-456. Problema creditului insuficient şi/sau oneros pentru agricultori a fost des invocată atât de observatorii interbelici, cât şi de istoricii de mai târziu. Este incontestabil că penuria creditului a reprezentat un handicap pentru orice încercare de modernizare agricolă. Dumitru Şandru, care a studiat în detaliu această problemă, conchide categoric: „Volumul insuficient al mijloacelor financiare care au stat la dispoziţia agricultorilor se reflectă fidel în rezultatele şi în evoluţia acestei ramuri a economiei naţionale” (Şandru 1985: 169). Fără a nega adevărul acestei observaţii, trebuie să subliniem faptul că mijloacele financiare necesare dezvoltării agricole nu

puteau veni numai din credit şi că accesul la credit era condiţionat şi de nivelul veniturilor ţăranilor, deci de preţurile la care aceştia îşi puteau vinde produsele.
126 Bozga 1975: 47-49, 183-185. Într-un context polemic, Mihail Manoilescu consemna şi el „sărăcia de idei a acestor conferinţe” şi „utopia mijloacelor recomandate de ele”, care le făceau „sterile, goale şi infecunde” (Manoilescu 1993: II, 231).
127 Bozga 1975: 50-51, 185; vezi şi prezentarea conferinţei economice mondiale de la Londra din 1933 în Dobrovici 1934: 986-1007.
128 ER: III, 542-548 (capitol de Justin Braghină) şi IV, 481-482 (subcapitol de Nicolae GeorgescuRoegen); Madgearu 1995: 206; Şandru 1975: 323.
129 Vezi indicii anuali din Bozga 1975: 124.
130 Roberts 1951: 180-186.
131 Ample prezentări ale dezbaterilor economico-financiare, inclusiv ale rapoartelor consilierului tehnic francez pe lângă Banca Naţională a României, Charles Rist, în Dobrovici 1934: 756-1072. Cu privire la gravitatea crizei financiare a României din anii 1931-1933, vezi de asemenea: Kiriţescu 1997: II, 406-420; Axenciuc: III, 623, 699-706, 721-729, 744. De observat că, exceptând anul de vârf 1932-1933, anuitatea datoriei publice din România a fost – raportată la bugetul statului – mai mică decât cea a Bulgariei din aceeaşi vreme (Lampe, Jackson 1982: 480-481).
132 Virgil Madgearu sintetizează astfel situaţia: „Această prăbuşire a preţurilor atrage după sine o scădere a valorii exportului şi cum de valoarea exportului depind posibilităţile de transfer a cuponului datoriei externe, politica economică din acea vreme a fost o politică de intensificare cantitativă a exportului, prin căutarea de debuşeuri noi şi lărgirea celor existente” (ER: IV, 438). La rândul său, Nicolae Georgescu-Roegen elogia „efortul pe care economia românească l-a făcut în criză, luptând pentru menţinerea parităţii aur a monedei şi pentru respectarea integrală a angajamentelor sale financiare faţă de străinătate” (ER: IV, 476), concluzionând: „lupta economiei româneşti cu criza din 1929 a fost câştigată prin export, nu fără însemnate pierderi însă” (ER: IV, 489). La rândul său, Mitiţă Constantinescu explică politica de a exporta cereale chiar dacă preţul era foarte scăzut, prin faptul că altfel „agricultorii noştri ar fi căzut într-o grea situaţiune, economia noastră ar fi fost lipsită de o importantă contravaloare de schimb, iar uneori chiar liniştea şi ordinea publică internă a ţării ar fi fost ameninţate” (Constantinescu 1943: I, 43). Acest ultim argument reliefează miza socială a exporturilor agricole, ca şi faptul că majoritatea ţăranilor, copleşiţi de nevoi, nu aveau mijloacele materiale pentru a susţine ei înşişi investiţiile necesare unei restructurări agricole. În consecinţă, dacă s-ar fi încercat o asemenea politică, ar fi fost nevoie în mod obiectiv de o intervenţie masivă a statului, atât pentru construirea capacităţilor de prelucrare, cât şi pentru îndrumarea agricultorilor în direcţia schimbării raporturilor dintre culturi. O asemenea intervenţie ar fi presupus o sporire semnificativă a capacităţii administrative a statului şi alocarea de mijloace financiare considerabile. Argumentul că statul român nu dispunea de aceste mijloace financiare este real, dar nu trebuie absolutizat, deoarece statul tot a cheltuit sume foarte mari pentru primele de export, pentru conversiunea datoriilor agricole şi prin tolerarea scăderii nivelului de încasare a impozitelor datorate de agricultori. Problema era deci în mai mică măsură de natură financiară, cât de concepţie economică şi de capacitate administrativă. În ambele privinţe, România plătea preţul lipsei acumulărilor anterioare, inclusiv al ratării valorificării preţurilor internaţionale mai favorabile din anii ‘20.
133 Axenciuc: II, 51. De observat că în acelaşi timp media suprafeţelor alocate culturilor alimentare necerealiere a sporit cu numai 42.000 hectare, iar cea a plantelor de nutreţ cu doar 79.000 hectare.
134 ER: IV, 440-447 (subcapitol de Virgil Madgearu); Madgearu 1995: 183-186; Puia 1982: 100-127; Dobre 1987: 31-39 (capitol de Adrian Platon).
135 ER: IV, 446 (subcapitol de Virgil Madgearu). Pe de altă parte, dacă avem în vedere faptul că majoritatea ţăranilor nu participau direct la export, este evident faptul că primele de export au revenit mai ales marilor producători, efectul de ajutorare a ţăranilor cu nevoi fiind limitat (Bozga 1975: 180).
136 Madgearu 1995: 221.
137 O analiză detaliată a acestei situaţii la Constantinescu 1943: I, 42-47.
138 Constantinescu 1943: I, 255-256 (pentru ansamblul acestui plan în domeniul exporturilor, p. 204-260).
139 Virgil Madgearu, conştient de faptul că sistemul de producţie predominant cerealier este „total opus condiţiilor de existenţă a exploataţiei agricole mici” (Madgearu 1995: 47)

şi că împiedică sporirea ponderii culturilor de plante industriale şi alimentare, conchidea: „Folosirea mai intensivă a muncii în agricultura ţărănească presupune înainte de toate părăsirea cerealismului şi în primul rând dezvoltarea pe o scară mai mare a producţiei de animale” (Madgearu 1995: 67). Acelaşi autor subliniază: „Până acum fondurile limitate de care a putut dispune statul au fost folosite pentru a susţine preţul grâului în loc să se acţioneze ca să se schimbe metodele şi condiţiile tehnice de producţie. Dacă această soluţie de timp de criză s-ar înlocui prin utilizarea fondurilor pentru investiţii productive, s-ar asigura în scurt timp o sporire a producţiei, care ar ameliora standardul de viaţă al satelor” (Madgearu 1995: 267). Pentru evoluţia concepţiilor lui Madgearu, vezi şi Hitchins 2003: 125-144.

140 De fapt, suprafeţele cultivate cu grâu au continuat să crească în aceşti ani, cele cu porumb au scăzut uşor, iar cea mai mare parte a reducerii s-a realizat pe seama suprafeţelor cultivate cu orz şi ovăz (Axenciuc: II, 508). Pentru comparaţie, planul agricol de 5 ani adoptat la sfârşitul anilor ‘30 prevedea reducerea cu 800.000 de hectare a suprafeţelor cultivate cu grâu, cu 500.000 de hectare a celor cu porumb şi cu 300.000 de hectare a ogoarelor sterpe, ceea ce ar fi însemnat alocarea suplimentară a circa 11-12% din suprafaţa arabilă a ţării pentru culturile de plante industriale, alimentare necerealiere şi de nutreţ.

141 Vezi datele din Axenciuc: II, 59-62.

142 Calculul nostru după datele din Axenciuc: II, 703.

143 Josan 2004a: 209.

144 Această observaţie este confirmată şi de setul de date alcătuit după o metodologie diferită – milioane de calorii produse de un lucrător agricol activ de sex masculin – de către Paul Bairoch (Bairoch 1999: 143).

145 Bozga 1975: 127-140; Şandru 1975: 342-344.

146 În consecinţă, au scăzut atât importurile, cât şi producţia internă de maşini şi unelte agricole (Madgearu 1995: 59). După 1935, când veniturile ţăranilor începeau să se redreseze, importurile de maşini agricole au fost supuse unor taxe vamale protecţioniste (Madgearu 1995: 287).

147 Mitrany 1930: 481-509; Parpală 1966: 188-200; Şandru 1975: 346-349.

148 Nevoia unei strategii coerente pentru dezvoltarea ţării pe baza cererii interne a fost conştientizată de Madgearu (Madgearu 1995: 278-281). La rândul său, Vlad Georgescu recunoaşte că la sfârşitul epocii interbelice „limitele progresului economic fuseseră evident atinse, ele nu s-ar mai fi putut extinde fără o restructurare a relaţiilor sociale interne şi o lărgire a puterii de cumpărare a populaţiei” (Georgescu 1992: 216).

149 Doar Vechiul Regat.

150 Pearton 1971: 18-20.

151 Axenciuc I: 291.

152 Axenciuc I: 261.

153 Nowell 1994: 223-251.

154 Calculele noastre pe baza datelor din Axenciuc I: 291.

155 Axenciuc I: 275.

156 Georgescu-Roegen 1997: 45-47.

157 Criza infrastructurii de transport, des invocată pentru a explica nivelul scăzut al exporturilor din primii ani interbelici (vezi, de exemplu, Georgescu-Roegen 1997: 32), a fost reală, dar efectele sale au fost limitate în timp. Astfel, conducta Băicoi-Constanţa a fost dată în folosinţă în 1919, dar capacitatea sa a fost limitată; mult mai importantă a fost repararea podului de la Cernavodă şi reluarea circulaţiei feroviare spre Constanţa în 1922. În felul acesta, România avea capacitatea de transport pentru a profita de boomul preţurilor produselor petroliere din anii 1923-1926; ratarea acestei şanse nu a fost deci cauzată de penuria mijloacelor de transport, ci de insuficienţa cantităţilor disponibile la export.

158 Calcan 1997: 159-161.

159 Buzatu 1998: 85-226; Calcan 1997: 13-60.

160 AGER 1937: 262-264 – conferinţă de A. Drăgulănescu; Gane 1938: 41-51; Ivănuş 2004: 246-352 (capitole de Gheorghe Ivănuş şi Ştefan S. Stirimin). Unele aprecieri critice asupra nivelului tehnic al exploatărilor petroliere din România la Madgearu 1995: 78-79.

161 Informaţiile despre aceste acorduri au fost preluate din Calcan 1997: 120-125.

162 Din 1932, pe ani fiscali, începând la 1 aprilie şi până la 31 martie ale anului următor.

163 Calcan 1997: 125-134.

164 Georgescu-Roegen 1997: 79.
165 Calcan 1997: 70-86, 196-228; Marguerat 1977.
166 Date despre numărul angajaţilor din industria petrolieră în Axenciuc: I, 266-267. În 1939 cei 30.125 de angajaţi ai industriei petroliere (extracţie şi rafinare) reprezentau doar puţin peste 8% din forţa de muncă din industria românească (extractivă şi prelucrătoare – Axenciuc: I, 485, 491).
167 Axenciuc: I, 75. De remarcat totodată faptul că în 1938 aproape jumătate din puterea motrice instalată consta încă în maşini cu abur (Madgearu 1995: 118).
168 Axenciuc: I, 586.
169 Dobre 1996a: 218. Date mai ample cu privire la parcul de automobile din România la Axenciuc: I, 351-353.
170 Benzina şi motorina cumulate nu au depăşit 20% din consumul intern decât în 1928, ponderea lor variind în jurul a 16-18% spre sfârşitul perioadei interbelice, cu mult în urma reziduurilor de păcură şi a petrolului lampant (Axenciuc: I, 273).
171 Axenciuc: I, 278-281.
172 Am argumentat mai amplu această ratare istorică în Murgescu 2006: 241-248.
173 Rippy 1972.
174 Hobsbawm 1997: 129.
175 Buruiană 2007: 151, nota 29.
176 Pentru dimensiunea intelectuală a naţionalismului economic românesc, vezi îndeosebi Murgescu C. 1987: 380-468, Love 2002: 78-140 şi Harre 2009. Pentru politicile economice concrete inspirate de lozinca „prin noi înşine”, vezi şi ER: III, 145-230, Saizu 1981: 38-55 şi Maner 1997: 324-373.
177 Deşi cele două devize – „prin noi înşine” şi „porţi deschise” – se referă direct la raporturile cu capitalul străin, politicile desemnate de ele cuprindeau opţiuni cu privire la alte aspecte ale politicii economice. Cele mai nete delimitări între poziţia liberală şi cea ţărănistă se pot observa în opţiunea de a dezvolta cu precădere industria şi respectiv agricultura şi ramurile care valorificau produsele agricole (Harre 2009: 59-152).
178 Roberts 1951: 144-147; Saizu 1981: 42-43; Buruiană 2007: 145-146.
179 Manoilescu 1997: 325.
180 Monografiile clasice sunt Hertz 1947 şi Kofman 1997; vezi şi studiile grupate în Szlajfer 1990 şi Schultz, Kubù 2006. După redactarea într-o primă formă a acestui subcapitol a apărut şi lucrarea fundamentală a lui Thomas David (David 2009).
181 Murgescu C. 1987: 392.
182 CEHE: VIII, 905 (capitol de Alice Teichova).
183 O prezentare sintetică, marcată însă de ideologia epocii când a fost redactată, în Murgescu, Constantinescu 1960: 21-187 (capitole de Costin Murgescu şi Mihai Ştefan). Alte lucrări se focalizează asupra unora dintre ramurile sau întreprinderile economice disputate de capitaliştii români şi de capitalurile internaţionale, cum ar fi industria petrolieră (Buzatu 1998: 112-226; o abordare diferită în Schultz, Kubù 2006: 231-250 – capitol de Bogdan Murgescu) sau cea carboniferă (Báthory 1999: 154-156).
184 Un episod puţin cunoscut, dar exemplar pentru felul cum s-au deteriorat raporturile dintre statul român şi marile trusturi internaţionale este cel al sechestrării întreprinderii „Astra Română”. În noiembrie-decembrie 1918 statul român a pus sub administraţia sa întreprinderile aparţinând capitaliştilor Puterilor Centrale. Pe lista acestor întreprinderi a fost trecută şi „Astra Română”, cea mai mare întreprindere petrolieră din România la acea dată, întreprindere controlată de trustul olandezo-britanic Royal Dutch-Shell, situat pe locul doi în ierarhia mondială a întreprinderilor petroliere şi totodată principalul furnizor al flotei britanice în timpul războiului. Evident, această măsură şicanatoare (argumentată prin prezenţa a doi germani în Consiliul de Administraţie şi prin existenţa unor participaţii minoritare germane la capitalul „Astrei Române”) a trebuit să fie abandonată în ianuarie 1919, după ce justiţia română a anulat sechestrul, iar patronul Royal Dutch-Shell a intervenit pe lângă primul-ministru Ionel Brătianu, aflat la Paris pentru participarea la conferinţa de pace (Pearton 1971: 106-107).
185 Prezentări sintetice ale politicii statului în domeniul comerţului exterior în primul deceniu interbelic în Madgearu 1995: 159-162, Georgescu-Roegen 1997: 31-36, Puia 1982: 62-92, Ghiorghiţă 2002b: 102-131 şi Josan 2004a: 63-71.
186 Astfel, potrivit indicilor calculaţi de Paul Bairoch, producţia industrială pe cap de locuitor era în România în 1928 numai 11 (nivelul Marii Britanii la 1900 = 100), faţă de 13 în Vechiul Regat în 1913 (Bairoch 1982: 331). În acelaşi interval, nivelul mediu al

producţiei industriale pe cap de locuitor crescuse în majoritatea statelor europene, iar media europeană se ridicase de la 45 la 76 (Bairoch 1982: 294, 302, 331).
187 O analiză comparativă în context sud-est european în Lampe, Jackson 1982: 402-433. Deşi are în general o opinie pozitivă despre protecţionismul vamal al României Mari, Eugen Ghiorghiţă evidenţiază şi el caracterul „moderat" al acestuia din primul deceniu interbelic, eficacitatea sa diferenţiată pe ramuri şi impactul său redus asupra dezvoltării producţiei industriale (Ghiorghiţă 2002b: 167-221).
188 Detalii cu privire la problemele financiare ale României în anii '20 la Dobrovici 1934: 347-662.
189 Lampe, Jackson 1982: 385, 390.
190 O analiză critică devastatoare a fost realizată de Henry Roberts, care conchide: „În pofida unei concepţii aproape puritane despre economie şi a dorinţei de ameliorare „prin noi înşine", programul lor [al liberalilor din anii '20 - BM] a distrus cu o mână ceea ce încerca să creeze cu cealaltă. Încercarea Brătienilor ca România să dobândească o fermă capacitate de a-şi controla dezvoltarea părea să conducă la auto-strangulare" (Roberts 1951: 121). Unul dintre cei mai buni cunoscători ai economiei româneşti interbelice, Ludovic Báthory, deşi infinit mai moderat în aprecieri, recunoştea şi el faptul că prin politica liberală „industria românească a ajuns să se confrunte cu o cumplită lipsă de capital", care, evident, i-a limitat drastic posibilităţile de dezvoltare (Báthory 1999: 11).
191 Căpreanu 2003: 205-206. În 1928 Virgil Madgearu făcea un bilanţ deosebit de aspru al politicii economice a lui Vintilă Brătianu, conchizând: „Orbit de un fals naţionalism economic, dictatorul vieţii economice româneşti de după război a lucrat sistematic la nimicirea operii, ce îşi închipuia că creiază, prin legile şi măsurile sale administrative. Moneda naţională, creditul şi transporturile – cele trei pârghii ale propăşirii economice naţionale – au fost subminate necontenit şi sistematic" (Madgearu 1928: 148).
192 Zeletin 1925: 133-134.
193 *Apud* Báthory 1999: 138-139. Pentru ostilitatea lui Mihail Manoilescu faţă de politica economică a lui Vintilă Brătianu, vezi şi Manoilescu 1993 I: 59-91. O critică din perspectivă naţionalistă a ineficienţei naţionalismului economic practicat de liberali în Manoilescu 1997: 328-330.
194 Astfel, potrivit lui Ovidiu Buruiană, Vintilă Brătianu ajunsese el însuşi să perceapă neîncrederea celor din jur în politica sa economică naţionalistă, iar Gheorghe Duca remarca faptul că în 1930 această politică nu mai era combătută (nici nu mai era cazul, pentru că cele mai importante măsuri ale sale fuseseră anulate de naţional-ţărănişti), ci „era luată în derâdere" (Buruiană 2007: 156, nota 49).
195 În epocă, liniile principale ale politicii economice naţional-ţărăniste au fost sintetizate în Madgearu 1930, care, într-o prezentare a politicii sale economice destinată străinătăţii, consemna cu năduf: „România a experimentat destul izolarea economică de pieţele mondiale, iar statul român a suferit destul de politica economică de a exclude capitalul străin, astfel încât orice amânare în a schimba radical tratamentul legislativ şi administrativ faţă de capitalul străin este de neimaginat" (Madgearu 1930: viii). O recentă privire sintetică asupra acestei politici la Josan 2004a: 43-49.
196 Murgescu, Constantinescu 1960: 188-331, 438-542 (capitole de N. N. Constantinescu, Constanţa Bogdan şi Radu Paul).
197 Axenciuc: III, 705.
198 ER: IV, 441 (subcapitol de Virgil Madgearu). La sfârşitul aceluiaşi subcapitol, Virgil Madgearu reia această idee: după ce insistă că guvernele din care a făcut parte au încercat sistematic să se menţină pe linia unui curs „liberal de colaborare economică internaţională", el adaugă: „România a fost cea din urmă ţară care a adoptat acest sistem de măsuri [de control şi restricţionare a comerţului exterior] – treptat şi în raport cu necesităţile trezite de consecinţele măsurilor celorlalte ţări – apare clar că politica economică externă a României a fost rezultatul instabilităţii situaţiunii economice internaţionale" şi nu rezultatul vreunei dorinţe proprii (ER: IV, 450).
199 De altfel, înmulţirea controlului organismelor statului asupra activităţilor economice a reprezentat un prilej obiectiv pentru sporirea corupţiei, iar atmosfera nesănătoasă a climatului de afaceri a fost accentuată de exemplele venite din vârful societăţii, inclusiv din partea „camarilei" regelui Carol al II-lea (Murgescu 1970).
200 Detalii în Dobre 1987: 9-90 (capitol de Adrian Platon); prezentări sintetice în ER: IV, 440-442 (subcapitol de Virgil Madgearu), Puia 1982: 103-106 şi Sută 1996: 186-189

(capitol de Gabriela Drăgan). Analize nuanţate recente şi în Ghiorghiţă 2002b: 142-166 şi Josan 2004a: 76-89.
201 Constantinescu 1943: I, 135-147, 153.
202 Axenciuc 1997: 351.
203 Georgescu-Roegen 1997: 79.
204 Vezi şi comentariile din Axenciuc 2000: 263-266.
205 Puia 1982: 175.
206 De exemplu, alţi autori estimează participaţiile străine la capitalul întreprinderilor industriale din România la 83%, în sectorul bancar la 75%, iar în domeniul asigurărilor la 70% (CEHE: VIII, 924 – capitol de Alice Teichova). Alte estimări parţiale în Bogdan, Platon 1981, Axenciuc: I, 452-454 şi Dobre 2003: 16-21.
207 Gheorghe Dobre consideră că momentul de cotitură a fost anul 1933. Din datele prezentate de el, elementul cel mai spectaculos nu este creşterea ieşirilor de capital străin, ci prăbuşirea noilor intrări de capital străin (Dobre 2003: 22-24).
208 De menţionat că diverse lucrări prezintă sumele totale ale datoriei externe a României în lei sau în dolari americani curenţi, ceea ce obligă la luarea în considerare a inflaţiei puternice în diverse momente ale epocii interbelice. De exemplu, datoria nominală a României a crescut de la 512 milioane dolari SUA în 1933 la 782 milioane dolari SUA în 1936 (Axenciuc: III, 706), dar cvasitotalitatea acestei creşteri se explică prin devalorizarea cu peste 40% a dolarului în 1934.
209 Vezi CEHE: VIII, 911-939 (capitol de Alice Teichova).
210 Vezi, de exemplu, adoptarea în 1937 a unei noi legi a minelor, care relua unele dintre prevederile restrictive ale legii din 1924 (Calcan 1997: 70-83). O utilă analiză a politicilor industriale de la mijlocul anilor ‘30 în Arcadian 1936: 281-370.
211 Dumitraşcu 2008.
212 Manoilescu 1986: 239-266.
213 Boia 2002: 91, 94.
214 Referitor la dezvoltarea industrială a României Mari, lucrarea clasică rămâne Arcadian 1936; analize interesante de epocă la Madgearu 1995: 95-157 şi în ER: III, 591-1052; dintre lucrările mai recente, vezi Iovanelli 1975, Lampe, Jackson 1982: 483-519, Axenciuc 1997: 273-302, Ghiorghiţă 2002b.
215 Hitchins 1996: 369-371; Hochstuhl, Wolf 2007: 83-88 (capitol de Hanna Derer, cu o bogată bibliografie referitoare la dezvoltarea Bucureştiului).
216 Axenciuc: I, 585.
217 Axenciuc: I, 387. Maxima interbelică a fost de 44.004 tone în 1938.
218 Axenciuc: I, 388.
219 Axenciuc: I, 390. Maxima interbelică a fost de 510. 921 tone în 1938.
220 Axenciuc: I, 393.
221 Axenciuc: I, 392.
222 Axenciuc: I, 380.
223 Axenciuc: I, 375.
224 IR VIII: 95 (capitol de Vasile Bozga şi Victor Axenciuc).
225 Scurtu, Buzatu 1999: 100 (capitol de Gheorghe Buzatu).
226 Dacă majoritatea specialiştilor consideră că în 1938 ponderea industriei ajunsese la 30-38% din venitul naţional al României interbelice, un caz extrem este Gheorghe Dobre, care estimează că industria producea numai 16% din venitul naţional al României anului 1938, faţă de 38,4% agricultura, 5,7% construcţiile şi 39% serviciile (Dobre 1996a: 37); diferenţa dintre el şi ceilalţi analişti ţine probabil de includerea la servicii a unor activităţi economice care în alte lucrări sunt subsumate producţiei industriale.
227 Hitchins 1996: 387.
228 Bairoch 1982: 302, 331.
229 Lampe, Jackson 1982: 486.
230 Axenciuc 1980: 497. Analize şi grafice pe diverse produse industriale la Ghiorghiţă 2002b: 94-221.
231 Georgescu-Roegen 1997: 57.
232 Murgescu, Bonciu 1993:545.
233 Wallerstein 1979 :76-79.
234 Murgescu, Bonciu 1993: 545-546.
235 Axenciuc 1966: 698-699.
236 Axenciuc: III, 602-603.

237 Pentru comerţul exterior am folosit datele din Georgescu-Roegen 1997: 40, iar pentru venitul naţional din anii 1926-1938 pe cele din ER: IV, 964 (capitol de Mitiţă Georgescu). Reducerea este de la peste 20% în anii 1926-1928 la fluctuaţii în marja 11-17% în anii 1932-1938.
238 Svennilson 1954: 168-202, 312-313.
239 Dobre 1987: 92.
240 Georgescu-Roegen 1997: 67-68.
241 Georgescu-Roegen 1997: 82.
242 Observaţii categorice în acest sens la Georgescu-Roegen 1997: 54-55 şi Constantinescu 1943 III: 5-7.
243 Georgescu-Roegen 1997: 81.
244 Iovanelli 1975: 59-66.
245 Madgearu 1995: 155.
246 Madgearu 1995: 154.
247 Madgearu 1995: 191. Observaţii similare făcea în epocă şi Mitiţă Constantinescu, care aprecia că protecţionismul practicat în România interbelică ducea „la o politică de preţuri interne ridicate şi la o scumpire a vieţii. Şi dacă o atare politică îşi găsea o justificare în crearea industriilor cu activitate intermitentă şi de durată redusă, cum erau de pildă cele specializate pentru fabricarea de armament, la care amortizarea investiţiilor trebuia efectuată pe intervalul scurt al celor câţiva ani de durată a activităţii productive, pentru industriile însă cu funcţiune continuă şi permanentă, o atare politică era cu totul antieconomică şi contraindicată” (Constantinescu 1943: III, 99); calificând industriile protejate drept „ciuperci industriale”, el solicita un alt tip de protecţionism, care să conducă la ieftinirea costului vieţii şi deci la lărgirea pieţei interne (Constantinescu 1943: III, 100-113).
248 Josan 2004a: 142-143.
249 Axenciuc 1997: 408.
250 Manoilescu 1993: I, 77.
251 Din motive lesne de înţeles, nu vom lua în seamă criticile exprimate de istoricii aserviţi regimului comunist. Ni se pare însă semnificativ faptul că opinii extrem de severe au fost exprimate şi de către autorul principalei sinteze de istorie a românilor publicate în exil, Vlad Georgescu, şi de către autorul celei mai citite sinteze de autor de după 1990, Florin Constantiniu. Astfel, Vlad Georgescu apreciază că noile elite interbelice, în loc „să consolideze România Mare, în fapt au distrus-o, cu mult înainte de dezmembrarea ei de către puterile totalitare şi sateliţii lor” (Georgescu 1992: 222), iar Florin Constantiniu consideră că România interbelică a preluat fără rest racilele clasei politice din Vechiul Regat, astfel încât „societatea românească, în ansamblul ei, a intrat în noua perioadă ca un organism mâncat de boli lăuntrice, ascunse de către cei chemaţi să o diriguiască” (Constantiniu 1999: 296). Un alt punct de vedere, mai nuanţat, dar care insistă tot pe răspunderea morală, a fost exprimat de Sorin Alexandrescu. El porneşte de la ideea că sistemul politic era prea complex pentru a putea fi controlat cu adevărat de unul sau altul dintre actorii istorici, precum şi de la prezumţia de sinceritate a respectivilor actori, dar insistă totodată pe nevoia de a corela prezumţia de nevinovăţie politică cu răspunderea morală: „Dacă agentul istoric este, politic, nevinovat, în sensul că acţiunea lui decurge logic din sistemul lui normativ, aici el putând greşi, dar neputând fi vinovat, acelaşi agent este, moral, responsabil pentru fapta sa, în sensul că, aici, el nu doar greşeşte, ci chiar este vinovat (când este) pentru ceea ce întreprinde” (Alexandrescu 1998: 19).
252 *Cf.* Axenciuc: III, 662-663.
253 Roberts 1951: 169.
254 Argumentele esenţiale pentru această incoerenţă au fost enunţate în Müller 2001; pentru o perspectivă din interior, vezi şi observaţiile nuanţate din Gafencu 1991: 29-48, 73-79, 110-120, 184-210.
255 ER: IV, 441, 450.
256 Georgescu-Roegen 1997: 82.
257 Axenciuc: III, 659-660, 663.
258 În unele lucrări se evidenţiază faptul că în anii ‘30 au crescut spectaculos cheltuielile militare, de la 23,2% în 1934/1935 la 32% în 1937/1938 şi 36,2% în 1938/1939 (Lampe, Jackson 1982: 501); trebuie totuşi să observăm faptul că anul financiar 1934/1935 a fost acela în care cheltuielile militare ale României au atins minimul absolut din deceniul 4, atât în termeni absoluţi, cât şi în termeni relativi (*cf.* Axenciuc: III, 672, 675), ceea ce face

ca tendinţa de creştere a cheltuielilor militare să pară mai amplă decât ar fi fost dacă s-ar fi luat drept element de referinţă un alt an.
259 AGER 1937: 485 (afirmaţia îi aparţine lui Gheorghe Şuşnea). În ceea ce priveşte regimul politic, trebuie observat faptul că această afirmaţie este făcută în al patrulea an al uneia dintre cele mai stabile guvernări ale României interbelice, cea condusă de Gheorghe Tătărescu, care încerca aplicarea principiilor neoliberalismului pentru stimularea dirijată de stat a dezvoltării economice.
260 Roberts 1951: 344. Mai multe argumente pentru această lipsă de coerenţă la Lampe, Jackson 1982: 499-500.
261 Pentru dezbaterile de epocă legate de conceptul *economiei dirijate*, vezi Saizu 1987. Opiniile referitoare la ideea coordonării şi la trecerea la dezvoltarea planificată a economiei naţionale sunt analizate în Saizu 1991: 70-99.
262 Avatarurile trecerii prin Parlament ale legii referitoare la Consiliul Superior Economic sunt analizate în Maner 1997: 367-373.
263 Constantinescu 1943: III, 331-354.
264 Tema contrastelor este exemplar ilustrată de albumele de fotografii: vezi Pragher 1943 şi Hochstuhl, Wolf 2007.
265 Astfel, Mihail Manoilescu argumenta faptul că sporul de eficienţă economică adus de organizarea activităţilor economice de către burghezie este incomparabil mai mare decât surplusul de consum din partea acesteia (Manoilescu 1997: 209-228).
266 Constantinescu 1943: II, 333.
267 Axenciuc: I, 561.
268 Manoilescu 1997: 259.
269 Constantinescu 1943: II, 335.
270 Constantinescu 1943: II, 323. Acelaşi contrast între numărul mare de idei cu potenţial inovator şi nivelul extrem de modest al încercărilor de valorificare practică a acestora, nu numai în agricultură, ci în ansamblul vieţii economice, a fost constatat şi de cercetătorii de mai târziu ai economiei României interbelice (Saizu 1991: 267).
271 Lampe, Jackson 1982: 457.
272 Astfel, Martin Ivanov şi Adam Tooze au propus revizuirea în sus a cifrelor indicate de Angus Maddison pentru cea mai mare parte a epocii interbelice (Ivanov, Tooze 2007: 683); această corecţie nu modifică deloc imaginea unei creşteri economice semnificative în Bulgaria, mai ales în a doua jumătate a anilor ‘30.
273 Trebuie notat faptul că seriile lui Angus Maddison, Martin Ivanov şi Adam Tooze sunt divergente faţă de datele mai vechi referitoare la venitul naţional, care au stat şi la baza comparaţiilor din Dobre 1996a: 38.
274 Acolo unde nu se indică alte surse, informaţiile referitoare la economia şi societatea bulgară se bazează pe Lampe, Jackson 1982: 329-519.
275 Performanţa superioară a agriculturii bulgare îl făcea pe Virgil Madgearu să scrie despre valoarea de exemplu a acestei ţări pentru România (Madgearu 1995: 267).
276 Ivanov, Tooze 2007: 697-698.

III.3. Comparaţii europene

III.3.1. Danemarca – consolidarea statutului de ţară dezvoltată

Primul război mondial a pus Danemarca într-o situaţie extrem de delicată[277]. Majoritatea opiniei publice era mai degrabă antigermană, dar toată lumea era conştientă că Danemarca nu ar fi putut să opună o rezistenţă semnificativă în cazul unei invazii germane. De aceea, guvernul a proclamat imediat neutralitatea strictă a ţării şi a solicitat opiniei publice să evite orice manifestaţii care ar fi contravenit acestei poziţii. Acceptarea şi respectarea neutralităţii daneze de către beligeranţi nu rezolva însă toate problemele generate de război. Din punct de vedere economic, Danemarca era o ţară cu o economie deschisă, integrată în circuitele

economice mondiale, dar totodată lipsită de multe resurse necesare funcţionării normale a unei economii moderne, şi deci în foarte mare măsură dependentă de importul de materii prime din exterior. Menţinerea legăturilor economice externe era deci foarte importantă pentru Danemarca. Această situaţie era însă complicată de faptul că principalii parteneri economici externi erau Marea Britanie şi Germania, care se aflau în război şi au dat foarte curând războiului o dimensiune economică, britanicii blocând comerţul maritim al Germaniei, iar germanii trecând la războiul submarin pentru a submina aprovizionarea Marii Britanii. Riscul era deci mare ca Danemarca să fie o „victimă colaterală" a războiului. Pe de altă parte, ambii beligeranţi erau interesaţi în cooperarea economică cu Danemarca. Britanicii aveau nevoie de importurile alimentare din Danemarca, iar germanii au constatat că Danemarca putea să fie una dintre porţile prin care să se aprovizioneze cu mărfuri care nu mai puteau fi aduse direct în Germania din cauza blocadei navale britanice. Prin urmare, guvernul danez a fost capabil să negocieze un aranjament, prin care germanii promiteau într-o primă fază să nu se opună comerţului danez cu Marea Britanie, iar britanicii au acceptat ca danezii să-şi continue aprovizionarea pe mare, îndeosebi din Statele Unite, cu condiţia ca materiale sensibile pentru economia de război să nu fie reexportate spre Germania. Pe această bază, primii doi ani ai războiului au fost relativ prosperi pentru Danemarca, deşi preţurile au crescut, iar guvernul a trebuit să ia un prim set de măsuri de regularizare şi de înfrânare a tendinţelor speculative. Situaţia s-a înrăutăţit în 1917, odată cu adoptarea de către Germania a războiului submarin total, cu rechiziţionarea de către britanici a unei părţi din flota neutrilor pentru aprovizionarea Marii Britanii, cu intrarea în război a Statelor Unite şi cu agravarea crizei economice în Europa continentală, mai ales în Germania. Un aspect oarecum periferic al acestei situaţii de criză a fost incapacitatea de a mai controla teritoriile de peste mări, ceea ce a condus la vânzarea coloniilor din Marea Caraibelor către Statele Unite şi la acceptarea independenţei Islandei cu condiţia păstrării pentru 25 de ani a uniunii personale sub domnia regelui Danemarcei. Mai grave au fost pierderile navale – 33 de vase au fost scufundate numai în aprilie 1917, şi mult mai multe în perioada care a urmat, până la sfârşitul războiului fiind pierdute nave cu un deplasament total de 282.000 de tone, deci circa jumătate din capacitatea flotei daneze de dinainte de război. În ciuda eforturilor guvernului de a menţine un anume control, preţurile au crescut foarte mult şi au trebuit introduse raţionalizări pentru multe produse, îndeosebi pentru combustibili. Situaţia a devenit deosebit de dificilă în oraşe, iar aceasta, împreună cu influenţa revoluţiilor din Rusia şi Germania, a condus la o radicalizare a mişcării muncitoreşti şi la o sporire a rolului sindicatelor.

Perioada care a urmat primului război mondial a fost deci agitată în Danemarca. Este adevărat, epoca interbelică a început cu recuperarea unei părţi din Schleswig; deşi agitaţia naţionalistă pe această temă era mare, guvernul danez a căutat o soluţie care să nu împovăreze inutil relaţiile pe termen lung cu Germania, şi a preferat ca soarta provinciei să fie decisă prin referendum de populaţia locală. Cum studiile anterioare indicau că părerile populaţiei erau împărţite, s-a căzut de acord să se organizeze două referendumuri separate, unul pentru zona de nord a

provinciei, cu populaţie majoritar daneză, şi altul pe circumscripţii mici pentru comunităţile din partea sudică a provinciei. În urma referendumului, nordul s-a reunit cu Danemarca, iar sudul a votat să rămână parte a Germaniei. Gestionarea cu succes a problemei Schleswigului nu a fost de natură să calmeze tensiunile politice interne. Peisajul politic din primul deceniu interbelic, dominat de patru partide – Conservator Popular, *Venstre* (Liberal-Social), Radical şi Social-Democrat –, dintre care nici unul nu a reuşit să dobândească majoritatea absolută, a fost caracterizat de o relativă instabilitate guvernamentală. Mult mai grave au fost însă **dificultăţile economice**: inflaţie, turbulenţe în sistemul bancar ca urmare a faptului că unele bănci comerciale angajaseră operaţiuni riscante în febra speculativă din timpul războiului, greve şi agitaţie socială în rândurile muncitorilor industriali, şomaj şi intensificarea concurenţei externe. Deşi aceste probleme au fost abordate prin politici economice mai degrabă conservatoare, pe ansamblul primului deceniu interbelic se poate aprecia că performanţa economică a Danemarcei a fost destul de bună[278]. Au fost depăşite două crize scurte – produsul intern brut a scăzut în 1921 şi în 1925 – a fost asanat sistemul bancar (cu preţul intervenţiei băncii naţionale şi apoi direct a guvernului, ceea ce a însemnat emisiuni monetare inflaţioniste), a fost apoi realizată o stabilizare monetară deflaţionistă, au fost calmate relaţiile industriale (printre altele şi prin legiferarea săptămânii de lucru de 48 de ore în 1920, prin introducerea pensiei pentru dizabilităţi fizice în 1921 şi prin schimbarea în 1922 a legii referitoare la pensiile pentru limită de vârstă), a fost efectuată o minireformă agrară, prin care s-au distribuit circa 9.300 de mici proprietăţi agricole de câte 3-4 hectare fiecare[279], şi per total a fost obţinută o creştere destul de robustă a produsului intern brut. Explicaţiile succesului sunt multiple: politica de limitare a salariilor în sectorul public, disponibilitatea capitalurilor externe, esenţiale pentru redresarea coroanei daneze din 1925, şi mai ales sporurile impresionante ale productivităţii agricole. Folosirea seminţelor selecţionate şi a îngrăşămintelor au îngăduit sporirea productivităţii la hectar a producţiei vegetale în medie cu 3-4% pe an, ceea ce la nivelul unui întreg deceniu a fost semnificativ. Progrese au fost realizate şi în creşterea animalelor. Astfel, cantitatea de unt obţinută în medie de la o vacă a sporit de la 109 kg anual în 1914 (şi doar 73 kg anual în 1919) la 131 kg anual în 1928. Producţia de cereale a crescut cu aproape 40% în intervalul 1921-1929, cea de lapte de la 3,5 milioane de tone în 1914 (şi doar 2,6 milioane de tone în 1920) la 5,4 milioane tone în 1930, cea de carne de vită de la 123.000 tone în 1914 (104.000 de tone în 1920) la 145.000 de tone în 1930, iar cea de carne de porc şi derivate de la 217.000 de tone în 1914 (doar 99.000 de tone în 1920) la 422.000 de tone în 1930[280]. Pe această bază, exporturile de produse animaliere au crescut şi ele considerabil, la sfârşitul anilor 1920 exporturile de unt fiind în medie cu 50% mai mari decât cele din 1900-1914, iar cele de vite vii, de produse din carne de porc şi de pui dublându-se; de remarcat că sporul cantităţilor exportate a continuat chiar şi după ce preţurile au început să scadă[281]. Creşterea industrială a fost şi ea substanţială, de aproape 50% în termeni valorici, la preţuri constante. Situaţia a diferit însă de la o ramură industrială la alta. Sectorul textil a avut de suferit din cauza competiţiei externe, iar construcţiile navale, care cunoscuseră un mare avânt în timpul

războiului şi imediat după încetarea acestuia, au intrat şi ele în recensiune din cauza reducerii cererii mondiale. În schimb, o mare dezvoltare au cunoscut măcelăriile, industria cimentului şi mai ales industria electrotehnică.

Per total, **creşterea din anii '20** a fost realizată păstrându-se structura economică anterioară primului război mondial, în cadrul căreia agricultura era ramura economică principală, exporturile de produse animaliere aveau rolul de locomotivă a economiei, iar fermierii şi cooperativele erau principalii agenţi ai prosperităţii ţării. Acest tip de creştere economică începea însă să-şi epuizeze potenţialul. De pe la mijlocul anilor '20, preţurile agricole au început să scadă. Iniţial s-au micşorat preţurile la cereale, ceea ce, pentru o ţară care importa cereale atât pentru consumul uman, cât şi pentru hrana animalelor, părea să ofere un avantaj competiţional[282]. Preţurile la produsele animaliere au urmat şi ele tendinţa descrescătoare, astfel încât termenii de schimb ai economiei daneze s-au înrăutăţit, veniturile obţinute din export s-au redus, iar profiturile obţinute de fermieri au fost tot mai mici.

Marea criză economică mondială declanşată în 1929 nu şi-a făcut simţite efectele imediat în Danemarca. Anii 1929 şi 1930 au fost în Danemarca ani de creştere economică, de scădere a şomajului (foarte ridicat în cea mai mare parte a anilor '20) şi de relativă prosperitate. Primele efecte negative au fost resimţite de industrie, care a avut de suportat şocul unei concurenţe sporite, firme transnaţionale în căutare de debuşeuri pentru stocurile tot mai mari de mărfuri începând să vândă şi în Danemarca la preţuri reduse. Treptat, au început să apară probleme şi pentru exporturile daneze de produse animaliere, generate de scăderea puterii de cumpărare în ţările lovite de criză şi de măsurile luate de unele dintre aceste ţări pentru a limita importurile. Astfel, în anii 1929-1932, Germania şi-a mărit considerabil taxele pe importurile de unt şi vite vii, ceea ce – dincolo de avatarurile comercial-diplomatice, care au culminat cu o plângere combinată a Olandei şi Danemarcei la Liga Naţiunilor – a condus la scăderea severă a exporturilor daneze spre această ţară[283]. Anterior crizei, Germania se situase însă numai pe locul al doilea printre partenerii comerciali ai Danemarcei, la mare distanţă după Marea Britanie, care absorbea în cei mai mulţi ani peste 60% din exporturile daneze. De aceea, esenţiale pentru economia daneză erau evoluţiile de pe piaţa britanică. În primele faze ale crizei economice mondiale, Marea Britanie a menţinut politica liber-schimbistă adoptată încă din secolul al XIX-lea. În 1931-1932 s-a produs însă o mutaţie majoră în politica economică britanică, mutaţie concretizată în abandonarea convertibilităţii în aur a lirei sterline şi devalorizarea agresivă a acesteia, în instituirea unor măsuri pentru controlul şi restricţionarea selectivă a importurilor, precum şi în stabilirea unui sistem al preferinţelor imperiale, prin care se privilegia comerţul cu ţările Commonwealth-ului faţă de comerţul cu alte state.

Pentru Danemarca, riscurile erau uriaşe. Abandonarea de către Marea Britanie a convertibilităţii aur şi devalorizarea lirei sterline cu 25% la 21 septembrie 1931 însemna automat reducerea valorii exporturilor spre această ţară cu 25%, ceea ce ar fi însemnat dintr-un foc o reducere cu circa 15% a totalului veniturilor din export. Dezavantajele dependenţei prea mari de comerţul exterior şi ale concentrării excesive a exporturilor

spre o singură piaţă erau mai evidente ca oricând[284]. Pe de altă parte, Danemarca nu se putea decupla imediat şi radical din reţelele de diviziune internaţională a muncii instituite de decenii. De aceea, era nevoie de o **politică de adaptare treptată şi graduală la noile condiţii ale economiei mondiale**. După o săptămână de ezitări agonice, la 29 septembrie 1931, Danemarca a abandonat şi ea convertibilitatea în aur a coroanei şi şi-a readus moneda la paritatea anterioară devalorizării britanice, de 18,16 coroane daneze pentru o liră sterlină. Măsura era menită să menţină competitivitatea exporturilor daneze pe cruciala piaţă britanică. Ea avea însă dezavantajul de a scumpi importurile din ţări care nu se angajaseră în cursa devalorizărilor competitive, cum erau Germania şi Statele Unite, ceea ce, dincolo de potenţialul de risc pentru balanţa de plăţi externe, însemna că marja de rentabilitate din sectorul agrozootehnic, care depindea de materii prime din import, era redusă destul de sever. Şocul a fost atenuat de faptul că preţurile pentru cereale şi pentru alte materii prime scăzuseră mai devreme şi mai mult decât cele pentru produsele animaliere. Totuşi, termenii de schimb ai economiei daneze, care se îmbunătăţiseră considerabil din 1875 până în anii ‘20 inclusiv, s-au deteriorat considerabil[285].

Tabelul III.34.
Termenii de schimb ai comerţului exterior

Anul	Indicele preţurilor de export	Indicele preţurilor de import	Indicele termenilor de schimb
1929	143	132	109
1930	122	109	112
1931	94	89	105
1932	80	94	86
1933	95	100	95
1934	103	105	97

Sursa: Ølgaard 1993: 591.

Devalorizarea monetară nu garanta însă menţinerea exporturilor, cu atât mai mult cu cât tot mai multe state treceau la măsuri de restrângere a importurilor. În februarie 1932, Marea Britanie a impus taxe vamale de 100% pentru majoritatea importurilor agricole din Danemarca, iar câteva luni mai târziu sistemul preferinţelor imperiale, adoptat prin conferinţa de la Ottawa a statelor Commonwealthului, a înlocuit aceste taxe vamale printr-un sistem combinat de cote cantitative şi taxe vamale diferenţiate, care îi discrimina pe exportatorii danezi în raport cu competitorii din dominioanele britanice[286]. Pentru Danemarca, **salvgardarea exporturilor pe piaţa britanică** era vitală din punct de vedere economic. Negocierile bilaterale începute în decembrie 1932 s-au concretizat printr-un acord încheiat în aprilie 1933 şi aplicat cu începere din iunie 1933, prin care Marea Britanie renunţa la aplicarea de taxe vamale discriminatorii şi rezerva Danemarcei 62% din cota importurilor de preparate din carne de

porc atribuită statelor care nu aparţineau Commonwealthului, dar obţinea în schimb măsuri pentru sporirea exporturilor britanice pe piaţa daneză. Aceste măsuri cuprindeau reducerea taxelor la importurile industriale din Marea Britanie, precum şi angajamentul de a mări importurile de fier şi oţel şi de a achiziţiona de pe piaţa britanică cel puţin 80% din importurile de cărbune[287]. Efectele pentru exporturile daneze au fost per total pozitive. Astfel, deşi exporturile de produse din carne au scăzut din punct de vedere cantitativ, această reducere a fost mai mult decât compensată prin sporirea preţurilor. Este adevărat, Danemarca a pierdut o parte din piaţa britanică la unt în faţa concurenţei din Noua Zeelandă, dar scăderea a fost totuşi moderată şi a fost în mare măsură compensată prin creşterea exporturilor de ouă[288]. Desigur, preţul a fost creşterea considerabilă a importurilor din Marea Britanie, dar aceasta a îngăduit stabilizarea exporturilor pe principala piaţă externă şi menţinerea unui anumit excedent pe parcursul întregii perioade până la cel de-al doilea război mondial.

Tabelul III.35. *Comerţul Danemarcei cu Marea Britanie (milioane DKr)*

Anul	Importuri	Exporturi
1929	263	963
1932	255	728
1935	479	731
1937	638	824
1938	567	861

Sursa: Tracy 1989: 208.

Comparativ cu Marea Britanie, **relaţia cu Germania** era secundară, dar totuşi importantă. Confruntată ea însăşi cu o criză economică extrem de gravă, în 1932, Germania a mărit din nou taxele de import şi a introdus de asemenea un sistem de limitări cantitative pentru unele mărfuri, inclusiv pentru importurile de unt. Exporturile daneze au scăzut la un minimum în 1933, dar apoi redresarea economiei germane a condus la o relansare a cererii pentru produsele daneze. Cum însă atât Germania, cât şi Danemarca aplicau un sistem prin care îşi controlau comerţul exterior pentru a evita acumularea de deficite, tratatul comercial din martie 1934 a stabilit un sistem de cliring şi mecanisme de echilibrare a balanţei comerciale bilaterale. După ce într-o primă fază s-a încercat compensarea creşterii exporturilor daneze de produse animaliere prin importuri echivalente de mărfuri germane, din 1937, Germania a trecut la limitarea importurilor sale din Danemarca în funcţie de încasările realizate prin exporturile în această ţară[289].

Menţinerea accesului pe pieţele de export a însemnat deci o intensificare a presiunii concurenţei externe pe piaţa internă. Pentru a face faţă problemelor care apăreau la nivelul balanţei de plăţi a fost instituit la 30 ianuarie 1932 **controlul Băncii Naţionale asupra devizelor externe**, exportatorii fiind obligaţi să schimbe imediat încasările din exporturi la Centrala Valutară (*Valutacentralen*), care totodată căpăta rolul de a autoriza (sau nu) importurile. Capacitatea de a regula comerţul exterior nu era însă suficientă pe termen mediu şi lung. De aceea, Danemarca a adoptat şi o serie de măsuri specifice, menite să întărească capacitatea diverselor ramuri economice de a-şi menţine/consolida rentabilitatea şi de a face faţă concurenţei.

Preocuparea pentru apărarea intereselor agricole a fost considerabilă în Danemarca, atât în secolul al XIX-lea, cât şi în perioada interbelică. Deşi *Venstre*, partidul care promovase în mod tradiţional interesele fermierilor, a pierdut puterea în favoarea social-democraţilor în 1929, totuşi guvernele din anii ‘30 au adoptat şi ele o multitudine de **măsuri în favoarea producătorilor agricoli**. Unele dintre aceste măsuri au vizat salvarea fermierilor din capcana datoriilor, agravată de scăderea preţurilor agricole, care mărea povara împrumuturilor contractate în perioadele de preţuri ridicate. Diversele măsuri de conversiune a datoriilor agricole adoptate în 1931-1933 nu au reuşit să îmbunătăţească semnificativ situaţia. Ceva mai eficientă a fost legea de asanare din 1936, prin care fermierilor cu datorii care depăşeau cu peste 10% valoarea ipotecară a fermelor li se acordau de către stat credite ieftine pe termen lung ca o măsură de protecţie socială, deseori însă cu condiţia cedării unei părţi din proprietate; prevederile legii au fost apoi extinse şi la alte categorii de proprietari agricoli, astfel încât până în noiembrie 1939 au beneficiat de prevederile legii circa 20.000 de fermieri[290]. Mai importante au fost reglementările referitoare la comercializarea produselor agricole[291]. Prima în ordine cronologică a fost „schema zahărului”, prin care fabricile de zahăr au fost puse sub control public, au primit monopolul colectiv asupra pieţei daneze, statul a fixat preţurile de achiziţie a sfeclei de zahăr şi de vânzare a produsului finit, iar profiturile urmau să fie împărţite între acţionari, cultivatorii de sfeclă de zahăr şi stat. În 1933 au urmat scheme similare pentru procesatorii de carne de porc şi pentru cereale. Pentru a evita concurenţa inutilă dintre exportatorii danezi în condiţiile scăderii cantităţilor exportate în Marea Britanie, ceea ce ar fi însemnat că profiturile rezultate din creşterea preţurilor ar fi fost acaparate de firmele angajate în comerţul internaţional (majoritatea britanice), statul a distribuit fermierilor aşa-numite „tichete de porc”, prin care se acorda dreptul de a tăia şi procesa porcii la preţuri subvenţionate, în timp ce restul porcilor puteau fi procesaţi la preţuri dependente de cererea pe alte pieţe decât cea daneză şi britanică. Cum criteriile de distribuire a tichetelor, deşi stabilite cu multă grijă pentru a ţine cont atât de potenţialul productiv al diverşilor fermieri, cât şi de performanţele lor anterioare, nu garantau stimularea în continuare a eficienţei economice, s-a stabilit ca tichetele să fie negociabile pe o piaţă secundară, ceea ce a făcut ca crescători cei mai eficienţi să poată cumpăra dreptul de a vinde un număr mai mare de animale. Cum restricţiile germane de import ameninţau cu scăderea dramatică a preţului vitelor, statul a iniţiat o

schemă de achiziţionare şi lichidare a unei părţi de efective, finanţată printr-o taxă percepută la măcelării; această politică, prin care au fost sacrificate în anii 1933-1938 circa 600.000 de vite, a îngăduit atât selecţionarea animalelor mai performante şi eradicarea tuberculozei bovine, cât şi dublarea preţului la carnea de vită. Pentru a contracara scăderea preţurilor, taxe suplimentare au fost instituite temporar pe unt şi margarină. Mai durabilă a fost taxarea suplimentară a cerealelor importate, care a îngăduit stimularea producţiei interne şi subvenţionarea micilor proprietari agricoli; după o suspendare temporară a importurilor de grâu şi secară în 1938, a fost introdus sistemul unei cote obligatorii la măcinare, prin care cel puţin 50% din grâu şi 30% din secară trebuiau să fie de producţie daneză. Toate aceste măsuri au îngăduit menţinerea producţiei agricole la nivelul relativ ridicat atins în 1930, precum şi unele modificări structurale, dintre care cea mai importantă a fost scăderea relativă a importanţei creşterii porcinelor şi creşterea ponderii cerealelor şi creşterii păsărilor.

Tabelul III.36. *Producţia agricolă daneză în anii ‘30*

		1930	1938
Producţia vegetală (milioane unităţi convenţionale de hrană)		11.270	12.520
din care	Grâu (mii tone)	278	461
	Secară (mii tone)	255	284
	Cartofi (mii tone)	984	1.433
Lapte (mii tone)		5.425	5.420
Carne de vită (mii tone)		160	169
Carne de porc (mii tone)		487	322
Valoarea totală (milioane DKr)		**1.595**	**1.683**

Surse: Johansen 1987: 50-52; Mitchell 2003: 270.

Comparativ cu ritmurile rapide de creştere a agriculturii daneze din secolul al XIX-lea şi din anii ‘20, anii ‘30 apar însă incomparabil mai modeşti. Productivitatea, care a crescuse puternic în anii ‘20 şi la începutul anilor ‘30, a stagnat după 1932[292]. Agricultura, deşi rămânea importantă în ansamblul economiei daneze, înceta să mai fie principala locomotivă a modernizării şi creşterii economice.

Criza economică a lovit deosebit de puternic **sectorul industrial**. Şomajul, deja ridicat în anii ‘20, a crescut de la 13,7% în 1930 la 17,9% în 1931 şi 31,7% în 1932[293]. Această situaţie era intolerabilă, cu atât mai mult cu cât guvernul social-democrat se considera exponent al intereselor muncitorilor. Un prim set de măsuri adoptate în 1931-1932 – distribuirea de către municipalităţi a unor ajutoare excepţionale subvenţionate de bugetul central, prelungirea duratei eligibilităţii pentru primirea ajutorului de şomaj, alocarea unei asistenţe sociale speciale de iarnă – a fost departe de a soluţiona criza socială. Mai grav, prăbuşirea cererii pentru produsele

industriale i-a determinat pe angajatori să solicite o reducere a salariilor cu 20% la expirarea în ianuarie a contractului colectiv de muncă încheiat la nivel naţional; sindicatele au refuzat scăderea salariilor, şi în lipsa unui compromis, angajatorii au ameninţat cu încetarea unilaterală a relaţiilor de muncă (*lock-out*), care urma să intre în vigoare la 1 februarie 1933. Guvernul social-democrat s-a decis să instituie un moratoriu de un an pentru toate grevele şi concedierile colective şi să prelungească contractul colectiv naţional existent până la acea dată, dar nu dispunea de majoritatea necesară legiferării în Parlament. În această situaţie critică, prim-ministrul Thorvald Stauning a convocat la reşedinţa sa de la Kanslergade o reuniune a principalilor lideri politici social-democraţi, radicali şi social-liberali (*Venstre*), şi după 18 ore de negocieri tensionate, a reuşit să obţină un compromis cuprinzător. **„Înţelegerea de la Kanslergade”** a fost considerată un moment de răscruce în istoria Danemarcei[294]. Ea a marcat trecerea la o politică economică pronunţat dirijistă atât în agricultură, cât şi în industrie, şi a creat baza politică pentru adoptarea unui pachet de patru legi promovate de ministrul Muncii, Karl Kristian Steincke. Cunoscut şi sub numele de **reforma socială din 1933**, acest pachet de legi reforma toate sistemele de asistenţă socială deja existente, limita restricţiile la categorii precum beţivii şi persoanele care refuzau să muncească, prelua o mare parte din cheltuieli şi responsabilităţi de la nivelul autorităţilor locale la cel al administraţiei centrale şi, în general, căuta să asigure pentru toţi cetăţenii o asistenţă socială acoperitoare, care nu mai era un act de caritate, ci un drept garantat de stat. În mod firesc, cheltuielile sociale au crescut. Cea mai mare parte a creşterii s-a realizat la nivelul cheltuielilor sociale de la bugetul central – un spor de 135% între anii 1931 şi 1938 –, în timp ce cheltuielile sociale ale bugetelor locale au sporit în acelaşi interval cu „numai” 69%[295]. Era enorm. Prin această dublare a cheltuielilor sociale şi prin filosofia socială care stătea la baza reformei sociale din 1933 – potrivit unei formulări a lui Steincke, fiecare cetăţean era îndreptăţit să beneficieze de asistenţă „din leagăn până în mormânt”[296] – Danemarca trecea, la numai câţiva ani după Suedia, la edificarea propriei versiuni a statului bunăstării generale.

Au fost adoptate şi **măsuri specifice pentru sprijinirea dezvoltării industriale**. Un program de lucrări publice a vizat atât modernizarea infrastructurii, cât şi combaterea şomajului şi sporirea cererii de materiale de construcţie, grav afectate de scăderea comenzilor private în contextul crizei. Contingentarea importurilor şi mai ales politica activă a Centralei Valutare, care a restricţionat drastic importurile ce concurau industria autohtonă, au sporit protecţia pieţei interne. Evoluţia diferitelor subramuri industriale a cunoscut numeroase specificităţi[297]. Astfel, procesarea cărnii a cunoscut o reducere a volumului producţiei, dar prin sporirea gradului de prelucrare şi ponderea crescută a conservelor declinul a fost mai mic decât ar fi impus-o scăderea numărului de animale sacrificate; o dezvoltare interesantă a fost şi folosirea pancreasului de porc pentru producerea insulinei, Danemarca devenind unul dintre principalii exportatori mondiali de insulină. Construcţiile navale au fost sever lovite de criză, şi în iarna 1932-1933 numai intervenţia statului a împiedicat închiderea şantierelor de la Burgmeister og Wain, întreprinderea

particulară cu cei mai mulţi salariaţi din economia daneză. Infuzia de capital public a fost esenţială pentru modernizare, iar din 1935 un număr sporit de comenzi a îngăduit acestui sector să se dezvolte spectaculos. Industria cimentului a cunoscut şi ea dificultăţi în timpul crizei, dar după 1934, comenzile au crescut atât pe piaţa internă, cât şi la export, iar modernizările tehnice au condus la sporuri consistente de productivitate, astfel încât producţia anuală pe muncitor a crescut de la 375 de tone în 1929 la 509 tone în 1939. Cele mai importante creşteri au fost totuşi realizate în industria uşoară şi în industria electrotehnică. Industria textilă a profitat probabil cel mai mult de pe urma protecţiei asigurate pieţei interne şi mai multe fabrici noi au fost stabilite în Iutlanda, profitând de tradiţia meşteşugărească locală şi de nevoia de venituri a populaţiei rurale. Construcţiile de maşini şi instalaţii electrice au fost în general ramuri în expansiune în epoca interbelică. În cazul particular al Danemarcei anilor ‘30, dezvoltarea rapidă a acestei ramuri s-a bazat pe tradiţia deja acumulată de la sfârşitul secolului al XIX-lea, pe investiţiile realizate de mari firme transnaţionale – cea mai spectaculoasă a fost construirea unei fabrici de radiouri şi lămpi de către Philips, interesată să aibă acces la piaţa internă din Danemarca – şi pe realizarea unor exporturi cu grad înalt de tehnicitate, cum ar fi sistemele frigorifice pentru vapoare. Dincolo de aceste evoluţii diferenţiate, per total, creşterea industrială a fost considerabilă în anii ‘30. Între 1932, anul cel mai grav al crizei, şi 1939 valoarea producţiei industriale a sporit cu aproape 50%, ceea ce o făcea să fie mai ridicată cu circa 25% şi decât vârful atins anterior, în 1930[298].

Convertită în rate medii anuale, **creşterea producţiei industriale** a însemnat un plus de 6,5% în 1932-1939, ceea ce era mult mai mult decât media anilor ‘20[299]. Acest ritm anual de creştere industrială se apropia de cel din anii 1890-1897, ceea ce determină unii istorici să vorbească despre un al doilea decolaj industrial al Danemarcei.

După cum am arătat, o mare parte a creşterii industriale avusese la bază piaţa internă. De fapt, în Danemarca, la fel ca şi în restul Europei, **comerţul internaţional a încetat în anii ‘30 să mai fie o locomotivă a creşterii economice**. Rata de creştere a comerţului exterior danez a fost sensibil mai mică decât cea a produsului social[300], iar ponderea importurilor şi exporturilor în cadrul economiei daneze a scăzut[301]. Totuşi, în comparaţie cu media a 22 de state europene, scăderea ponderii comerţului exterior a fost mai mică în cazul Danemarcei[302]. În consecinţă, ponderea Danemarcei în exporturile europene de fapt a crescut de la 3% în 1928 la 3,3% în 1938, iar în preajma celui de-al doilea război mondial, Danemarca era în continuare una dintre economiile europene cel mai puternic orientate spre exterior[303]. Moderaţia reorientării spre interior a dezvoltării economice daneze are mai multe explicaţii. Pe de o parte, Danemarca nu-şi putea permite o politică radical autarhică. Ea nu se putea lipsi de un set de importuri vitale pentru funcţionarea economiei, fiind totodată vulnerabilă în faţa presiunilor principalilor parteneri economici externi de a-şi reduce excedentul comercial. Pe de altă parte, Danemarca a reuşit mai bine decât majoritatea celorlalte state europene în competiţia pentru pieţe externe. Acest succes relativ a avut la bază atât dinamismul exporturilor tradiţionale de produse animaliere, cât şi orientarea spre export a unora dintre ramurile industriale noi. Exemplul cel mai

semnificativ sunt construcţiile de maşini, care în anii ‘30 au ajuns să exporte 30-40% din producţia realizată; după cum comentează Ulrich Menzel, succesul acestor exporturi de înaltă tehnicitate reflectă faptul că – după etape în care exportase predominant cereale mai întâi şi apoi produse animaliere, dezvoltându-şi totodată industriile legate de agricultură – Danemarca trecea, la fel ca şi alte ţări care au reuşit să depăşească subdezvoltarea economică, într-o fază superioară de maturizare economică, în cadrul căreia îşi valorifica experienţa acumulată pe piaţa internă printr-o competitivitate ridicată pe piaţa mondială a mijloacelor de producţie sofisticate[304].

O altă transformare accentuată în anii ‘30 a fost **schimbarea raportului dintre principalele sectoare economice**.

Tabelul III.37. *Structura economiei daneze (% din PIB)*

Anii	Agricultura	Industria	Serviciile
1920-1924	25	24	51
1925-1929	23	25	52
1930-1934	19	30	51
1935-1939	18	32	50

Sursa: Johansen 1987: 22.

Ascensiunea industriei este reflectată şi de creşterea ponderii acesteia în cadrul forţei de muncă. Astfel, numărul persoanelor angajate în industrie (inclusiv activităţile meşteşugăreşti) a crescut de la 350.000 în 1914 la 634.000 în 1940, depăşind pentru prima dată numărul persoanelor active în agricultură[305]. O parte din dezvoltarea industrială a avut loc în mediul rural, fapt dovedit şi de creşterea relativ mică a ponderii populaţiei urbane, de la 43% în 1920 la numai 47% în 1940[306]. Per total însă, avansul urbanizării şi ascendentul industriei asupra agriculturii s-au reflectat şi pe plan politic, hegemonia politică exercitată de *Venstre* fiind înlocuită de cea a social-democraţilor, care, deşi nu au reuşit niciodată să obţină majoritatea absolută, au devenit cel mai puternic partid şi au format guvernul singuri sau în coaliţie în toată perioada 1929-1940.

În ciuda relativităţii lor, estimările macroeconomice reflectă destul de bine creşterea semnificativă a economiei daneze în ansamblul perioadei interbelice.

Tabelul III.38. *PIB/locuitor în Danemarca (dolari 1990 Geary Khamis)*

1914	4.110
1920	3.992
1929	5.075
1930	5.341
1931	5.359
1932	5.169
1933	5.291
1938	5.762
1939	5.993

Sursa: Maddison 2003: 162.

Dincolo de cifrele în sine, merită să reţinem faptul că performanţa economică daneză a fost superioară celei a majorităţii statelor europene[307]. Este adevărat, din cauza ponderii relativ mari a agriculturii, în anii '30, creşterea economică daneză a fost ceva mai mică decât cea a Suediei, Norvegiei şi Finlandei, dar, cu toate acestea, până la declanşarea celui de-al doilea război mondial, produsul intern brut pe cap de locuitor a rămas mai mare în Danemarca decât în celelalte ţări nordice[308]. Era şi acesta un semn al consolidării statutului de ţară dezvoltată din punct de vedere economic.

III.3.2. Irlanda – tensiunile consolidării statale

O mare parte a secolului al XIX-lea, lupta de emancipare naţională a irlandezilor a avut ca obiectiv central restabilirea dreptului de autoadministrare a Irlandei sau ceea ce era numit *Home Rule*. După destule avataruri, Partidul Parlamentar Irlandez, refăcut sub conducerea lui John Redmond, a reuşit în 1910 să devină factorul decisiv în competiţia din Parlamentul britanic dintre guvernul liberal sprijinit de laburişti şi opoziţia conservatoare, şi a condiţionat sprijinul său de adoptarea unei legi pentru autoadministrarea Irlandei[309]. Adoptarea legii a fost multă vreme întârziată de împotrivirea Camerei Lorzilor – şi a prilejuit adoptarea unui nou aranjament constituţional, care elimina dreptul de veto al Camerei Lorzilor faţă de legile adoptate de Camera Comunelor –şi de agitaţia unionistă din Ulsterul protestant, care se împotrivea subordonării faţă de un Parlament irlandez previzibil dominat de catolici. Până la urmă, imediat după declanşarea primului război mondial Parlamentul britanic a adoptat legea de autoadministrare a Irlandei, decizând totodată ca aceasta să fie aplicată numai după război, când urma să se decidă şi soarta Ulsterului. După o revoltă eşuată la Dublin în 1916 şi după ce radicalizarea populaţiei

în timpul războiului a determinat ascensiunea partidului Sinn Féin, care-şi propunea separarea completă de Marea Britanie şi proclamarea Republicii, situaţia a devenit explozivă în 1919. Deputaţii Sinn Féin au proclamat republica şi au început să organizeze o administraţie proprie, iar IRA (Armata Republicană Irlandeză) a declanşat un război de gherilă împotriva trupelor britanice. Până la urmă, prim-ministrul britanic George Lloyd George a decis separarea Ulsterului de restul Irlandei şi a oferit acesteia din urmă statutul de dominion în cadrul Commonwealthului. Acceptarea acestui aranjament de către „pragmaticii" din Sinn Féin i-a divizat pe partizanii independenţei şi a generat un sângeros război civil în 1922-1923, încheiat cu înfrângerea adversarilor tratatului. Ca atare, în 1921-1922, Irlanda a fost divizată din punct de vedere politic, şase comitate din nord formând Irlanda de Nord, cu drept de autoadministrare în cadrul Marii Britanii, iar restul de 26 de comitate formând **Statul Liber Éire**, care, după ce a avut timp de 16 ani statut de dominion în cadrul Commonwealthului, s-a desprins negociat din acest statut şi a devenit republică independentă. Organizarea noului stat nu a fost scutită de tensiuni. Războiul civil a lăsat cicatrici adânci, înveninând viaţa politică dominată de partidele Cumann na nGaedheal (în esenţă partizanii tratatului cu Marea Britanie din decembrie 1921; reorganizat în 1933 sub numele Fine Gael) şi Fianna Fáil (format de Éamon de Valera în 1926 şi grupându-i mai ales pe foştii oponenţi ai acestui tratat). Mai mult, noul stat irlandez a păstrat o mare parte din birocraţia care servise şi pe britanici, iar legăturile cu Marea Britanie au rămas considerabile în plan politic (până în 1937-1938 regele Marii Britanii a fost suveranul nominal al Statului Liber, fiind reprezentat de un guvernator general), militar (britanicii păstrau baze navale în trei porturi irlandeze), monetar şi comercial. Ca atare, în ciuda războiului şi a tensiunilor, construirea instituţiilor independente a fost graduală, şi acest fapt s-a reflectat şi în evoluţia economică a Irlandei.

Primul război mondial a fost o perioadă economică fastă pentru Irlanda. Construcţiile navale din Ulster, ca şi alte ramuri industriale care puteau produce pentru nevoile războiului şi-au sporit producţia. Conjunctura a fost deosebit de favorabilă şi pentru agricultorii irlandezi, ca şi pentru industria alimentară, deoarece stoparea majorităţii importurilor agroalimentare din Europa a condus la creşterea cererii şi a preţurilor pe piaţa britanică. Această conjunctură specială a încetat însă odată cu restabilirea păcii, când atât exporturile, cât şi preţurile au scăzut drastic[310].

Deşi Irlanda fusese scutită de serviciul militar obligatoriu, mulţi irlandezi au luptat totuşi, şi Irlanda şi-a plătit tributul de sânge în primul război mondial. Pierderile umane au fost totuşi compensate de reducerea drastică a emigrării, astfel încât, per total, Irlanda nu a pierdut în 1914-1918 mai mulţi oameni decât în anii de pace. Apoi au venit luptele pentru independenţă, războiul civil şi mai ales construirea celor două state separate. Deşi evoluţia economică a Ulsterului şi a restului Irlandei fusese divergentă şi într-o mare parte a secolului al XIX-lea, în mod firesc separarea politică a accentuat şi divergenţa economică.

Mulţi irlandezi consideraseră că stăpânirea britanică era vinovată de neîmplinirile economice ale Irlandei şi că, odată cu instaurarea statului propriu, lucrurile se vor îmbunătăţi. Totuşi, cele 26 de comitate care au

format Statul Liber în 1921-1922 reprezentau partea mai degrabă rurală şi agricolă a Irlandei şi în mod cert erau mai sărace decât cele şase comitate din nord. Pe de altă parte, condiţiile în care a fost dobândită independenţa au determinat o **politică economică destul de prudentă** în anii 1920. Desigur, au fost obţinute unele realizări, cea mai spectaculoasă fiind probabil construirea unei centrale hidroelectrice pe râul Shannon cu ajutorul firmei Siemens, şi în general progresul industriei energetice, care între 1924 şi 1938 şi-a sporit producţia de peste zece ori[311]. De asemenea, ar mai putea fi invocate progresele în standardizarea şi certificarea calitativă a produselor agroalimentare în anii '20[312], ca şi dezvoltarea unei industrii orientate spre piaţa internă după trecerea la protecţionism în 1932[313]. Totuşi, performanţa economică generală a fost mai degrabă mediocră. Astfel, istoricii irlandezi au calculat că produsul social a crescut în Statul Liber în perioada 1926-1938 cu numai 1, 3% în medie anuală, în timp ce în Marea Britanie creşterea a fost în acelaşi interval de 2,4% în medie anuală; chiar dacă vom converti aceste cifre în date pe cap de locuitor, raportul rămâne defavorabil Irlandei, şi anume 1,4% faţă de 2%[314]. Această evoluţie este cu atât mai dramatică, cu cât în perioada de dinainte de primul război mondial, când Irlanda se aflase sub stăpânire britanică, avusese loc o reducere a decalajului economic faţă de Marea Britanie (vezi *supra*, subcapitolul II.3.2).

Desigur, nu trebuie să ajungem de aici la concluzii strict negative. Perioada interbelică nu a fost în Irlanda o epocă de stagnare sau recesiune, ci doar una de **creştere fluctuantă şi per total lentă**. Au fost realizate unele progrese în ceea ce priveşte nivelul de trai, mai ales în cazul populaţiei urbane, şi construcţiile de locuinţe din aceşti ani au îngăduit rezolvarea problemelor sociale cele mai grave din Dublin[315]. Totuşi, dacă vom urmări evoluţia PIB/locuitor, atunci vom putea surprinde mai bine atât realizările, cât şi neîmplinirile economice ale tânărului stat irlandez în perioada interbelică.

Tabelul III.39. *PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte ţări (dolari 1990 Geary Khamis)*

Anul	Irlanda	Marea Britanie	Danemarca	România	Iugoslavia
1926	2.572	4.713	4.598	1.258	1.263
1929	2.824	5.255	5.075	1.152	1.364
1931	2.972	4.906	5.341	1.229	1.261
1933	2.800	5.039	5.169	1.184	1.147
1936	3.052	5.762	5.575	1.194	1.270
1937	2.957	5.937	5.668	1.130	1.273
1938	3.052	5.983	5.762	1.242	1.356

Sursa: Maddison 2003: 62, 68, 100.

Per total, performanţa irlandeză (+1,4% anual) este mai bună decât cea a Iugoslaviei (+0,56% anual) sau a României (–0,1% anual), dar inferioară celei daneze (+1,9% anual) şi celei britanice (+2% anual). Care ar fi explicaţiile acestui semieşec?

Prima, şi poate cea mai importantă, ar fi **conjunctura agricolă proastă** din cea mai mare parte a epocii interbelice. Irlanda, la fel ca

România, Iugoslavia şi (într-o anume măsură) Danemarca, avea o structură economică în cadrul căreia agricultura reprezenta un sector crucial. Astfel, în 1922, agricultura acapara 51% din forţa de muncă, asigura (împreună cu diversele derivate agroalimentare) circa 75% din exporturi şi circa o treime din PIB[316]. Scăderea preţurilor agricole pe pieţele mondiale în cea mai mare parte a perioadei interbelice a condus la scăderea veniturilor obţinute. Chiar şi atunci când exporturile agroalimentare irlandeze au crescut, cum a fost cazul în anii 1925-1929, sporul valoric a fost mai mic decât sporul cantitativ (+12,4%, faţă de +27%)[317]. Mediocritatea cererii externe a şi condus la plafonarea nivelului producţiei agricole irlandeze pe ansamblul perioadei interbelice şi chiar şi în primii ani postbelici[318].

O altă explicaţie care ar putea fi invocată ar fi **costul construcţiei statului independent**. Aici trebuie însă să remarcăm mai întâi că statul irlandez a fost destul de modest în ceea ce priveşte acapararea unei părţi a produsului social. Astfel, în primul deceniu de după independenţă, administraţia financiară (moştenită din sistemul britanic) a impus teoria statului modest, iar fiscalitatea a rămas extrem de moderată. Această situaţie s-a schimbat într-o oarecare măsură în anii ‘30, pe de o parte din cauza crizei economice, care a impus sporirea cheltuielilor sociale, şi pe de altă parte deoarece partidul Fianna Fáil, care a cucerit puterea în alegerile din 1932 şi a guvernat până în 1948, a venit cu o politică economică intervenţionistă, de stimulare a dezvoltării industriale, ce a condus la creşterea ponderii statului (prin impozite, cheltuieli sociale şi investiţii) în cadrul economiei irlandeze[319].

De fapt însă, **costul efectiv al statului independent** nu a fost dat de cheltuielile acestuia sau de cota-parte pe care şi-a însuşit-o din produsul social, ci de înrăutăţirea relaţiei cu Marea Britanie ori, mai corect spus dintr-un defazaj al relaţiei cu Marea Britanie. Am arătat mai sus că acordurile din 1921-1922 conservaseră legături politice şi economice strânse între Statul Liber şi Marea Britanie. Acest lucru era important, deoarece piaţa britanică absorbea peste 90% din exporturile Irlandei şi asigura peste trei sferturi din importurile irlandeze[320]. Politica economică a guvernelor Cumann na nGaedheal din anii 1922-1932 a fost orientată cu precădere spre dezvoltarea agriculturii şi spre stimularea exporturilor agroalimentare, destinate aproape în întregime pieţei britanice. Acest lucru s-a realizat într-o perioadă când Marea Britanie promova o politică liber-schimbistă şi preţurile agricole de pe această piaţă, precum şi din întreaga lume, cunoşteau o tendinţă de scădere. În 1931, criza economică a determinat Marea Britanie la o reorientare a politicii sale economice. Devalorizarea lirei sterline a fost acompaniată de instituirea unei politici a preferinţelor comerciale pentru statele Commonwealthului, şi de impunerea unor taxe vamale relativ ridicate pentru importurile din restul lumii. Teoretic, Irlanda, care beneficia de statutul de dominion, ar fi trebuit să beneficieze şi de noile preferinţe comerciale britanice. Însă, în februarie 1932 alegerile din Irlanda au fost câştigate de partidul Fianna Fáil, iar noul guvern condus de Éamon de Valera era hotărât să promoveze o **politică economică independentă de Marea Britanie**, cu scopul declarat de a realiza o dezvoltare autocentrată care să îngăduie obţinerea unui anumit grad de autosuficienţă economică. Guvernul irlandez a refuzat în iulie

1932 să mai plătească anuitatea scadentă în contul datoriilor de dinainte de independenţă, ceea ce a declanşat „războiul economic” din 1932-1938. Britanicii au răspuns impunând taxe vamale speciale asupra importurilor animaliere din Irlanda şi apoi le-au extins şi asupra celorlalte importuri agricole. Irlandezii au răspuns ridicând tariful vamal pentru importurile din Marea Britanie şi oferind prime compensatorii exportatorilor irlandezi, drept pentru care britanicii au contingentat importurile de animale vii din Irlanda. Fără a mai intra în detaliile acestui „război economic”[321], trebuie să observăm că exporturile irlandeze s-au prăbuşit exact într-o perioadă când preţurile de pe piaţa britanică începeau să crească. Astfel, exporturile irlandeze către Marea Britanie (inclusiv Irlanda de Nord) au scăzut de la 34,9 milioane de lire sterline în 1931 la 25 de milioane în 1932 şi 18,2 milioane în 1933, menţinându-se apoi la niveluri între 16,3 şi 22,5 milioane de lire până la terminarea războiului economic în 1938[322].

Mai mult, deşi **scăderea volumului comerţului exterior** a fost o trăsătură generală a reacţiilor la Marea Criză Economică din 1929, totuşi în cazul particular al Marii Britanii, sistemul preferinţelor imperiale a făcut ca importurile agricole din Commonwealth să crească în anii 1931-1936 puternic în dauna importurilor din afara sistemului de preferinţe; or, Irlanda, care era eligibilă, a renunţat practic din proprie iniţiativă la aceste beneficii, iar partea ei din totalul importurilor britanice a scăzut la bovine de la 27% media anilor 1924-1931 la 19,7% media anilor 1932-1939, la lactate de la 6,3% la 3,3%, la păsări şi ouă de la 17,3% la 11,3%, iar la porcine de la 10,9% la 6,1%[323]. Irlanda a avut mai mult de suferit nu numai comparativ cu membrii Commonwealthului, ci şi cu ţări care nu erau membre ale Commonwealthului, dar care au ştiut să întreţină bune relaţii cu Marea Britanie.

Tabelul III.40. *Cota-parte din importurile totale ale Marii Britanii (%)*

Anul	Irlanda	Noua Zeelandă	Danemarca	Olanda
1931	4,5	4,2	5,8	4,4
1932	4,0	5,1	6,2	3,3
1933	2,8	5,1	5,6	2,9
1937	2,1	4,6	3,8	3,2
1938	2,6	4,9	4,4	3,4

Sursa: Ó Gráda 1994: 415.

Tabelul de mai sus reproduce fidel impactul „războiului economic”, care a început la mijlocul anului 1932 şi de aceea s-a repercutat integral asupra statisticii din 1933, precum şi impactul reconcilierii de la începutul anului 1938. Se poate observa şi faptul că Noua Zeelandă, ca membră a Commonwealthului, şi-a consolidat accesul pe piaţa britanică, în timp ce Danemarca şi Olanda au reuşit să-şi limiteze într-o oarecare măsură pierderile.

Problema Irlandei nu a fost neapărat aceea că a căutat să-şi reducă dependenţa de Marea Britanie. Problema este că nu a reuşit să câştige

alte pieţe, astfel încât şi în 1938 exporturile în Marea Britanie reprezentau 93% din exporturile sale totale[324]. Desigur, în condiţiile mondiale ale anilor ‘30, când protecţionismul câştiga teren în cea mai mare parte a lumii, găsirea de pieţe de export nici nu era uşoară. Pe de altă parte însă, guvernul Fianna Fáil nici nu şi-a propus prea mult stimularea exporturilor, ci a acordat prioritate creşterii autosuficienţei alimentare a Irlandei şi a încercat să profite de „războiul economic” cu Marea Britanie pentru a realiza o „**industrializare de substituţie**”. Taxele vamale protecţioniste, şi alte măsuri stimulatorii ale guvernului au impulsionat creşterea cu 50% a volumului producţiei industriale şi sporirea numărului muncitorilor industriali de la 110.600 în 1931 la 166.100 în 1938; totuşi, productivitatea muncii în industria prelucrătoare a scăzut, ceea ce reflectă caracterul deseori artificial al dezvoltării industriale din anii ‘30[325].

S-a invocat deseori faptul că protecţionismul irlandez din 1932-1938 nu a fost excepţional la nivel mondial şi că nici măcar nu a fost la fel de sever ca în alte ţări. Astfel, potrivit unei analize a Ligii Naţiunilor, Irlanda supunea unor restricţii netarifare (licenţe de import şi contingentări) doar 17% din importurile sale, în timp ce în Franţa cota era de 58%, în Elveţia de 52% şi în Belgia de 24%[326]. Prin definiţie, restricţiile netarifare sunt doar o parte a mijloacelor protecţioniste, şi dacă avem în vedere şi barierele tarifare – nivelul mediu al taxelor vamale de import a crescut de la 9% în 1931 la 45% în 1936[327] –, atunci nivelul protecţionismului irlandez din anii ‘30 este departe de a fi neglijabil. Ceea ce a fost însă mai grav este faptul că de prea multe ori în această perioadă **considerentele politice şi ideologice au primat asupra raţiunii economice**. Astfel, în cadrul „războiului economic” cu Marea Britanie, guvernul Fianna Fáil a impus la tarife speciale ridicate şi importurile de cărbune şi de ciment, deşi aceste produse erau necesare în dezvoltarea industriei, pe care acelaşi guvern încerca s-o promoveze[328]. Pe lângă faptul că guvernul nu a luat în considerare pierderile suferite de agricultura irlandeză, el nu a realizat nici faptul că şi unii exportatori industriali irlandezi vor avea de pierdut şi vor găsi mijloace să reacţioneze. Exemplul cel mai pregnant este Guinness, cel mai mare producător de bere din Irlanda acelei vremi. Înainte de „războiul economic”, industria berii asigura 30% din producţia industrială a Statului Liber şi exporta circa 75% din producţie. În momentul când exporturile irlandeze de bere au fost supuse unei taxe speciale la intrarea în Marea Britanie, Guinness a construit o berărie lângă Londra, transferându-şi astfel o parte din producţie în Marea Britanie[329]. Unii comentatori mai târzii au apreciat că politica economică a Fianna Fáil din anii 1932-1938 a făcut ca venitul naţional al Statului Liber să fie în 1939 cu 25% mai mic decât ar fi putut să fie dacă se evita confruntarea cu Marea Britanie; deşi această apreciere este probabil exagerată[330], totuşi este limpede faptul că „**războiul economic” a afectat în mod defavorabil dezvoltarea economică a Irlandei**. Analiza lui Ronan Fanning arată că atât guvernanţii, cât şi economiştii şi înalţii funcţionari publici cu responsabilităţi în sectorul economic, au fost în anii ‘20-’50 mult mai mult orientaţi spre trecut decât spre soluţii pragmatice, iar climatul antimaterialist care a dominat cultura politică irlandeză din această perioadă a contribuit şi el la adoptarea unor politici economice inadecvate[331].

Un argument că nu toate relele s-au tras de la deciziile eronate ale guvernanţilor Statului Liber poate fi **evoluţia economică interbelică a Irlandei de Nord**. Irlanda de Nord, care a preferat să rămână sub stăpânire britanică, pornea la începutul epocii interbelice de la un nivel economic superior restului Irlandei, mai ales în planul dezvoltării industriale; de asemenea, Irlanda de Nord a beneficiat de un acces nestingherit pe piaţa britanică şi de unele transferuri financiare din partea guvernului britanic, neputând însă să recurgă la măsuri protecţioniste specifice. Problema cea mare a Irlandei de Nord în perioada interbelică a fost însă vulnerabilitatea celor două industrii principale ale sale la schimbările de conjunctură economică. Astfel, pânzeturile au făcut faţă cu greu schimbărilor modei din anii ‘20, când consumul de pânză a scăzut în întreaga Europă; un timp, piaţa americană a absorbit încă o mare parte din producţia irlandeză, dar după 1929 şi vânzările peste ocean au scăzut, şi în 1938 jumătate din forţa de muncă din industria pânzei era fără lucru[332]. Construcţiile navale, care profitaseră masiv de pe urma primului război mondial, şi-au restrâns şi ele activitatea după încheierea păcii, dar totuşi au reuşit să funcţioneze în condiţii relativ bune până în 1929; după această dată însă, Marea Criză Economică a determinat prăbuşirea cererii şi implicit a producţiei, încetarea activităţii la Workman Clark şi un şomaj aproape generalizat[333]. Eforturile de redresare a producţiei sau de diversificare a economiei prin lansarea unor noi industrii au avut succese modeste, cel mai spectaculos fiind deschiderea unei fabrici de avioane în 1937, în cadrul pregătirilor britanice de război[334]. De altfel, tot comenzile militare aveau să genereze un nou şi efemer avânt al construcţiilor navale şi al producţiei de pânzeturi în anii celui de-al doilea război mondial. Mai importantă a fost însă în anii ‘30 redresarea producţiei agricole din Irlanda de Nord, pe de o parte pentru a răspunde nevoilor sporite ale locuitorilor acestei provincii, pe de altă parte pentru a profita de oportunităţile noi de pe piaţa britanică[335]. O comparaţie a nivelurilor de creştere a produsului intern brut între cele două părţi ale Irlandei şi Marea Britanie este extrem de sugestivă.

Tabelul III.41. *Rate medii anuale de creştere economică în Irlanda şi Marea Britanie (%)*

	Produsul total		Produsul total/locuitor	
	1926-1938	1938-1950	1926-1938	1938-1950
Statul Liber	1,3	1,1	1,4	1,0
Irlanda de Nord	0,7	4,0	0,6	3,5
Marea Britanie	2,4	1,4	2,0	0,8

Sursa: Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 118-119.

Acest tabel ne arată nu numai performanţa extrem de fluctuantă a Irlandei de Nord, ci şi faptul că Statul Liber, devenit Republica Éire din 1937, a continuat să aibă o **performanţă relativ mediocră şi în timpul celui de-al doilea război mondial**. Astfel, deşi Irlanda a rămas neutră, refuzând chiar oferte britanice de a primi Irlanda de Nord în schimbul alăturării la războiul antihitlerist[336], ea nu a putut profita cu adevărat de

avantajele neutralităţii. Astfel, deşi cererea britanică de produse agroalimentare a crescut foarte mult, agricultura irlandeză nu a reuşit să-şi sporească producţia, fiind handicapată de lipsurile de îngrăşăminte şi maşini agricole din import. De fapt, una dintre problemele cele mai complicate pentru Irlanda a fost absenţa unei flote proprii, în condiţiile în care atât britanicii, cât şi americanii au trebuit să-şi raţionalizeze propriile transporturi şi dependenţa multor industrii de materii prime din import. În 1942 importurile se reduseseră la o treime din nivelul de dinainte de război şi, deşi guvernul irlandez a creat în 1941 o marină proprie de stat, Irish Shipping, aceasta nu a putut suplini toate nevoile. Deosebit de gravă a fost reducerea importurilor de materii prime energetice – cărbune şi petrol – care a condus la raţionalizări dramatice, afectând atât consumul particularilor, cât şi transporturile şi producţia industrială[337]. Prioritatea acordată acoperirii nevoilor interne şi accentuarea emigrării spre Marea Britanie, care în condiţiile efortului de război avea nevoie de forţă de muncă, au fost factori suplimentari care au împiedicat adaptarea exporturilor irlandeze la cererea externă crescută. Cu toate acestea, datorită scăderii dramatice a importurilor şi a evoluţiei favorabile a preţurilor, Irlanda, deşi a cunoscut o scădere dramatică a nivelului de trai, a beneficiat în anii celui de-al doilea război mondial de excedente ale balanţei de plăţi externe[338].

Experienţa economică a celui de-al doilea război mondial este revelatoare pentru **performanţa şi limitele economiei irlandeze din perioada interbelică**. Ea ne dezvăluie atât slăbiciunile intrinseci ale unei economii mici şi insuficient dezvoltate, cât şi o anumită lipsă de preocupare politică pentru valorificarea maximală a unor conjuncturi economice favorabile. Totuşi, deşi factorii politici nu păreau obsedaţi de maximizarea profiturilor pentru economia irlandeză şi preferau deseori să gândească în termenii asigurării locurilor de muncă şi a independenţei economice pe termen lung, în fapt Irlanda nici nu şi-a asigurat independenţa economică, nici nu a eliminat şomajul şi nici nu a izbutit să evite fluctuaţii considerabile în dezvoltarea sa economică. Desigur, asemenea fluctuaţii economice au fost curente în lumea interbelică, dar în cazul Irlandei ele au fost agravate de dimensiunile reduse ale economiei, de persistenţa orientării aproape exclusive a relaţiilor economice externe spre Marea Britanie, precum şi de deciziile politice din 1932 şi 1938.

III.3.3. Iugoslavia – limitele succesului economic

Evaluarea performanţei economice a Iugoslaviei interbelice este deosebit de dificilă. Pe de o parte, această dificultate ţine de faptul că în pofida unor realizări, per total Iugoslavia (şi cu atât mai mult Serbia propriu-zisă) a continuat să fie în context european o regiune relativ subdezvoltată economic. Pe de altă parte, un aspect care îngreunează analizele şi comparaţiile sunt **schimbările teritoriale**. Ca urmare a celor două războaie balcanice şi a primului război mondial, Serbia a devenit nucleul catalizator al unui nou stat, numit în 1918 Regatul Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor, iar din 1929 Iugoslavia[339]. Dacă Serbia de dinainte de 1914 cuprindea circa 78.000 km^2 şi circa 4,5 milioane de locuitori (înainte de 1912 doar 48.303 km^2 şi 2,9 milioane de locuitori), în 1920 Regatul

Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor avea 247.542 km^2 şi 11,9 milioane de locuitori. Regiunile nou-dobândite erau deosebit de diverse şi ca tradiţii istorice, şi ca niveluri de dezvoltare economică. Macedonia şi Kosovo fuseseră până la războaiele balcanice provincii otomane şi au fost preluate de Serbia într-o situaţie economică deosebit de precară. Muntenegru fusese un stat independent, dar cu o economie predominant pastorală, arhaică în contextul secolului XX. O diversitate apreciabilă exista chiar şi între teritoriile care până la primul război mondial ţinuseră de Austro-Ungaria: astfel, Slovenia, Croaţia, Slavonia şi Voivodina erau mai dezvoltate decât Serbia, dar Dalmaţia şi Bosnia şi Herţegovina se plasau la majoritatea indicatorilor sub nivelul Serbiei. Distrugerile pricinuite de războaiele din 1912-1918 fuseseră considerabile, dar foarte inegal distribuite teritorial. Slovenia, Croaţia, Bosnia-Herţegovina şi Voivodina fuseseră într-adevăr antrenate în efortul de război al Austro-Ungariei, plătiseră tributul lor de sânge pe fronturi şi suferiseră din plin efectele rechiziţiilor şi ale crizei economice, dar suferiseră puţine distrugeri materiale directe, deoarece pe teritoriul lor nu se purtaseră lupte semnificative. În schimb, Serbia, Macedonia şi Muntenegrul se aflaseră în război atât în 1912-1913, cât şi în 1914-1918, iar nivelul pierderilor umane şi al distrugerilor materiale era considerabil. Pierderile umane au fost evaluate la circa 1,2 milioane de morţi (din care circa 2/3 civili), la care trebuie adăugaţi 114.000 de invalizi de război şi circa 150.000 de civili cu handicapuri fizice în urma războiului. Distrugerile de război au fost evaluate de către delegaţia Regatului Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor la conferinţa de pace din 1919-1920 la circa 7-10 miliarde de franci aur (la preţuri din 1914), ceea ce ar fi însemnat cam jumătate din avuţia naţională a Serbiei înainte de 1914; alte evaluări, ceva mai modeste, se opresc puţin sub 5 miliarde de franci aur (la preţuri din 1914). Deosebit de grave fuseseră efectele în agricultură, fiind pierdute circa 70% din efectivele de animale, ceea ce, alături de pierderile de forţă de muncă umană, constituia o gravă ipotecă asupra producţiei viitoare într-o ţară predominant agricolă. Distrugerile industriale fuseseră amplificate de demontările iniţiate de autorităţile austro-ungare în timpul ocupaţiei militare din 1915-1918, astfel încât în 1919 erau în stare de funcţionare doar 42% dintre şi aşa puţinele întreprinderi industriale pe care le avusese Serbia înainte de primul război mondial[340].

Problemele economice ale noului stat iugoslav nu se reduceau însă la depăşirea efectelor distructive ale primului război mondial. Ca şi în cazul României, se punea **problema sudării într-un ansamblu politic şi economic coerent a unor teritorii extrem de diverse**:

> Din punct de vedere economic, noul stat Iugoslavia era doar o amalgamare care nu aducea în mod automat unitate. Regiunile constitutive difereau mult în ceea ce priveşte nivelurile de dezvoltare, structurile instituţionale şi tradiţiile legale şi de afaceri. Totuşi, structurile lor economice erau destul de asemănătoare; ele erau în esenţă economii agrare cu surplusuri de şeptel, care deseori concurau pentru aceleaşi pieţe de export. Legăturile comerciale [dintre ele] erau nesemnificative şi legăturile feroviare directe erau inexistente[341].

Sau, după cum sintetiza lucrurile în mod plastic John Lampe, „pe cuprinsul viitorului stat existau patru reţele diferite de căi ferate, cinci etaloane monetare şi şase zone vamale şi sisteme legale, toate datând de dinainte de 1914”[342].

Ca şi în România, urgenţa numărul 1 a fost ţinerea sub control a situaţiei monetare, ceea ce practic a condus la **unificarea monetară**. Problemele cele mai grave le-au ridicat coroanele austro-ungare, care, în condiţiile prăbuşirii Dublei Monarhii şi ale sporirii volumului de emisiuni, aveau un puternic potenţial inflaţionist. Într-o primă etapă, soluţia a fost asemănătoare cu cea din România: ştampilarea coroanelor austro-ungare, realizată în 1919 cu scopul de a împiedica introducerea în regat a unor noi emisiuni inflaţioniste. În etapa a doua a urmat preschimbarea vechilor coroane în dinari ai Regatului Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor, care continuau de fapt dinarii Serbiei de dinainte de 1914. Asupra cursului de preschimbare au apărut divergenţe aprige, reprezentanţii croaţilor şi slovenilor cerând preschimbarea la paritate, în timp ce de la Belgrad s-a propus cursul de 10 coroane =1 dinar. Până la urmă cursul a fost 4 coroane =1 dinar, ceea ce, dacă adăugăm reţinerea a 20% dintre coroane cu prilejul ştampilării din 1919, înseamnă că per total s-a obţinut 1 dinar pentru 5 coroane[343]. Această soluţie, care a fost totuşi percepută în Croaţia şi în Slovenia ca o măsură discriminatorie, menită să favorizeze pe sârbi în raport cu foştii supuşi austro-ungari, nu a putut elimina complet deriva inflaţionistă, dar a ajutat la menţinerea inflaţiei în anumite limite. Desigur, Banca Naţională a Serbiei, transformată la 1 februarie 1920 în Banca Naţională a Regatului Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor, a trebuit să-şi sporească emisiunile, iar valoarea dinarului a scăzut considerabil, dar totuşi mult mai puţin decât a scăzut valoarea altor monede din ţările vecine.

Tabelul III.42. *Rata devalorizării monetare în Iugoslavia comparativ cu alte ţări*

Anul	Austria *krone*	Bulgaria *lev*	Franţa *franc*	Grecia *drahma*	România *leu*	Serbia/Iugoslavia *dinar*	Ungaria *korona*
1920	1,3	8,5	30,7	39,2	10,2	19,8	1,0
1921	...	5,3	38,7	30,2	6,4	12,3	0,7
1922	...	3,6	42,4	17,2	3,6	7,0	0,2
1923	0,01	4,6	31,5	8,9	2,5	5,6	0,03
1924	0,01	3,8	27,1	9,3	2,6	6,6	0,008
1925	...	3,8	24,7	8,1	2,5	9,1	0,007

Surse: Svennilson 1954: 318-319; EHEE I: xii.

Explicaţia situaţiei relativ mai bune a Regatului Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor rezidă pe de o parte în politica financiară prudentă a autorităţilor, dar şi în performanţa relativ bună a economiei reale a tânărului stat în primii ani de după război (aspect asupra căruia vom reveni mai jos). Pe de altă parte, noul stat a mai beneficiat şi de avantajul că rezervele sale de aur fuseseră depozitate în Franţa în timpul ocupaţiei Puterilor Centrale din anii 1915-1918 şi au putut servi drept garanţie pentru valoarea dinarului. Ca urmare a acestei combinaţii de factori, cursul

dinarului a fost stabilizat în 1925 şi a cunoscut apoi doar fluctuaţii nesemnificative până în 1931[344].

La fel de importantă ca problema monetară sau chiar şi mai importantă a fost **problema agrară**. Serbia era încă de la constituirea sa ca stat o ţară a micilor proprietari, dar în Macedonia, Bosnia-Herţegovina, Voivodina, Slavonia, Croaţia şi Slovenia existau multe proprietăţi mari aparţinând unor aristocraţi austro-ungari şi otomani (musulmani) şi un număr considerabil de ţărani fără pământ. De aceea, presiunea pentru o reformă agrară radicală era foarte mare şi, de altfel, în toamna anului 1918 mulţi ţărani au început să ocupe din proprie iniţiativă latifundiile din fosta Austro-Ungarie. Prinţul-regent Alexandru Karageorgevic a anunţat mai întâi o „soluţie dreaptă" printr-un manifest din 6 ianuarie 1919, cu scopul de a calma spiritele. Principiile reformei agrare au fost enunţate la 25 februarie 1919, dar forma concretă de realizare a diviziunii marilor proprietăţi şi a împărţirii pământului la ţărani a fost stabilită printr-o multitudine de reglementări speciale, de obicei limitate la una sau la alta dintre provinciile istorice care intraseră în componenţa Regatului Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor. Per total, au fost expropriate contra unei despăgubiri plătite de stat circa două milioane de hectare, care au fost împărţite la circa 600.000 de familii ţărăneşti[345]. Trebuie remarcat faptul că reforma agrară, deşi radicală, nu a putut asigura pământ suficient pentru toţi ţăranii, circa două treimi dintre proprietăţile ţărăneşti fiind şi după reforma agrară mai mici de cinci hectare. Faptul că situaţia era mai grea în teritoriile nou-dobândite, ca şi faptul că ţărani din Serbia (de regulă foşti voluntari în război sau „colonişti") au primit pământ şi în afara Serbiei (în Macedonia, în Kosovo, dar şi în Voivodina şi în Slavonia) au contribuit la acumularea unor puternice resentimente antisârbe, mai ales în Croaţia. Totuşi, proprietăţile sub 5 hectare reprezentau peste 60% din numărul total şi în Serbia istorică (de remarcat faptul că în România 75% dintre proprietăţi erau mai mici de cinci hectare).

Tabelul III.43. *Mărimea proprietăţilor agricole în 1931 (%)*

Ha	Iugoslavia	Serbia (graniţele din 1912)
<2	33,8	24,4
2-5	34,1	37,7
5-20	29,2	35,6
> 20	2,9	2,3

Sursa: Tomasevich 1955: 389.

Efectele economice ale reformei agrare au fost amestecate. Este limpede faptul că mai ales în partea nordică a noului stat, în Voivodina, Slavonia, Croaţia şi Slovenia, dezorganizarea provocată de reforma agrară şi de fragmentarea proprietăţilor a condus la o anumită scădere a productivităţii. Pe de altă parte, trebuie totuşi să remarcăm că producţia totală s-a redresat repede şi aceasta în ciuda faptului că pierderile umane

şi deficitul la nivelul şeptelului îngreunau reluarea procesului productiv. Producţia agricolă pe cap de locuitor (în preţuri constante) a scăzut în 1919-1920 la circa 71% faţă de nivelul din 1909-1912, dar a egalat nivelul de dinainte de război în 1922 şi a ajuns la 109% în 1929. De remarcat faptul că pentru România valorile comparabile au fost 76% în 1919, 71% în 1922 şi 88% în 1929[346].

Comparaţia dintre evoluţia interbelică a agriculturii româneşti şi a celei iugoslave este utilă analitic. Astfel, în ambele ţări au avut loc reforme agricole radicale, circa trei sferturi din populaţie locuia în mediul rural şi practica agricultura, a crescut ponderea suprafeţelor cultivate cu cereale în dauna pădurilor şi a păşunilor, iar produsele agricole reprezentau o parte esenţială a exporturilor.

Tabelul III.44. *Performanţa agricolă comparată a Iugoslaviei şi României interbelice*

Indicatori	Anii	Iugoslavia	România
Suprafeţele cultivate (şapte culturi principale, indici)	1920-1924	100	100
	1925-1929	112,8	116
	1930-1934	128,1	119,6
	1935-1938	133,3	124,3
Producţia medie la grâu (tone/hectar)	1920-1924	0,91	0,85
	1925-1929	1,18	0,92
	1930-1934	1,05	0,90
	1935-1938	1,19	1,02
Producţia medie la porumb (tone/hectar)	1920-1924	1,35	1,07
	1925-1929	1,44	1,06
	1930-1934	1,61	1,09
	1935-1938	1,71	1,01

Sursa: EHEE: I, 169, 190 (capitol de Ivan T. Berend).

Desigur, la alţi indicatori, cum ar fi producţia de secară sau cea de cartofi, situaţia României era mai bună, dar ponderea lor în ansamblul economiei era mai mică decât cea a grâului sau a porumbului. În plus, dincolo de valorile absolute, care depindeau şi de factori precum calitatea solului şi adecvarea climatică pentru anumite culturi, trebuie reţinut faptul că la majoritatea indicatorilor randamentele din Iugoslavia urmează o tendinţă predominant ascendentă, în timp ce randamentele din România (exceptând din nou secara) stagnează sau cresc mult mai lent. Cum nici Iugoslavia interbelică nu a excelat printr-o politică de stimulare a producţiei agricole, credem că explicaţia trebuie căutată în **ponderea mai mare a proprietăţilor mijlocii în Iugoslavia comparativ cu România**.

Tabelul III.45. *Structura proprietăţilor funciare în Iugoslavia şi România interbelică*

	Iugoslavia (1931)		România (1930-1935)	
Hectare	% din numărul de proprietăţi	% din suprafaţa arabilă	% din numărul de proprietăţi	% din suprafaţa arabilă
<1	33,8	6,5	18,6	1,6
1-2			33,6	11,1
2-3	34,0	21,5		
3-5			22,8	15,3
5-10	20,5	27,0	17,1	20,0
10-20	8,8	22,3	5,5	12,0
20-50	2,5	13,0	1,7	7,8
50-100	0,3	3,2	0,3	4,5
>100	0,1	6,4	0,4	27,7

Surse: Handbuch; VI, 886 (capitol de Holm Sundhaussen); Axenciuc: II, 183.

Un alt element care a favorizat dezvoltarea agriculturii din Iugoslavia, dar în cadrul Iugoslaviei mai mult din părţile apusene decât din Serbia propriu-zisă, a fost penuria alimentară din Europa Centrală şi, mai ales, din Austria, din primii ani interbelici. Această penurie a generat o cerere masivă la preţuri relativ ridicate (deşi în monede prinse într-o puternică spirală inflaţionistă), de care au profitat producătorii iugoslavi, care au ştiut să evite noile bariere comerciale prin obţinerea unor permise speciale de export[347]. Pe de altă parte, conjunctura mondială la comerţul cu produse agricole, relativ favorabilă în prima parte a anilor ‘20, s-a deteriorat începând din 1926 şi a devenit extrem de defavorabilă din 1928[348], ceea ce a făcut ca şi Iugoslavia să aibă de suferit pentru ponderea prea mare a produselor agricole în cadrul exporturilor sale.

Tabelul III.46. *Evoluţia exporturilor agricole ale Iugoslaviei interbelice*

Anii	Valoare medie anuală (miliarde dinari)	Pondere în cadrul exporturilor iugoslave (%)
1921-1925	3,197	48,9
1926-1930	2,922	41,3
1931-1935	1,406	36,7
1936-1939	2,045	38,6

Sursa: Tomasevich 1955: 620.

Efectele crizei economice din 1929-1933 şi ale scăderii preţurilor agricole sunt vizibile. Totuşi, per total termenii de schimb ai Iugoslaviei s-au deteriorat mai puţin decât cei ai României şi ai Bulgariei[349], iar acest fapt s-a datorat faptului că exporturile agricole iugoslave erau mai puţin concentrate asupra cerealelor decât cele româneşti şi bulgăreşti. Astfel, în cadrul exporturilor iugoslave ponderea grâului şi cea a porumbului luate la un loc nu a depăşit decât în ani excepţionali ponderea animalelor vii şi a produselor animaliere.

Tabelul III.47. *Structura exporturilor agricole ale Iugoslaviei interbelice (%)*

	1921-1925	1926-1930	1931-1935	1936-1939
Grâu şi făină	8,8	9,7	4,5	7,7
Porumb	10,2	7,1	8,6	6,4
Total grâu + făină + porumb	**19,0**	**16,8**	**13,1**	**14,1**
Vite	7,9	4,6	2,6	2,0
Porci	3,9	5,1	6,2	8,1
Carne proaspătă	6,2	3,9	4,8	5,7
Ouă	6,8	7,2	5,1	2,7
Total animale şi produse animaliere	**24,8**	**20,8**	**18,7**	**18,5**
Cânepă	1,6	1,3	1,8	3,8
Prune proaspete şi uscate	3,5	2,4	3,1	2,2
Total exporturi agricole	**48,9**	**41,3**	**36,7**	**38,6**

Sursa: Tomasevich 1955: 620.

Se cuvine remarcată diversitatea exporturilor agricole iugoslave, care, alături de proximitatea geografică faţă de unele pieţe relativ bogate precum Austria sau Italia, le-au îngăduit să reziste mai bine dificultăţilor prilejuite de conjunctura agricolă predominant defavorabilă din cea mai mare parte a perioadei interbelice. Pe de altă parte, comparaţia relativ favorabilă cu România, şi nici datele referitoare la dinamismul şi progresele agriculturii iugoslave nu trebuie să ne ascundă faptul că ponderea mare a agriculturii în cadrul economiei naţionale a fost un handicap şi pentru Iugoslavia, mai ales după mijlocul anilor ‘20.

Cealaltă faţetă a monedei este incapacitatea celorlalte sectoare economice şi în primul rând a industriei de a prelua ştafeta dezvoltării de la sectorul agricol. **Evoluţia industrială** a Iugoslaviei interbelice a cunoscut sinuozităţi considerabile. Mai întâi, trebuie remarcat faptul că diversele regiuni intrate în componenţa Iugoslaviei interbelice avuseseră anterior niveluri şi structuri diferite de dezvoltare industrială, iar experienţa lor din timpul primului război mondial diferise şi ea considerabil, distrugerile materiale fiind deosebit de mari în Serbia propriu-zisă. În primii ani de după primul război mondial a avut loc un adevărat boom al întemeierii de noi întreprinderi industriale, mai puternic iniţial în Slovenia şi Croaţia, dar care s-a extins treptat pe întreg teritoriul Iugoslaviei.

Tabelul III.48. *Noi întreprinderi industriale în Iugoslavia interbelică*[350]

Provincia	Ante 1918	1919-1923	1924-1928	1929-1933	1934-1938
Slovenia	453	189	100	70	44
Croaţia-Slavonia	478	236	147	140	112

Dalmaţia	70	20	29	35	13
Bosnia-Herţegovina	145	50	34	29	16
Voivodina	406	96	96	95	103
Serbia (graniţele din 1912)	249	102	139	103	84
Serbia sudică + Macedonia	22	14	28	21	36
Muntenegru	8	0	7	2	3
Total Iugoslavia	1531	707	580	515	411

Sursa: Calic 1994: 223-224.

Tabelul de mai sus evidenţiază atât avansul iniţial al Sloveniei, Croaţiei şi Voivodinei în ceea ce priveşte dezvoltarea industrială[351], cât şi tendinţa de reducere a decalajelor interregionale după 1925, în contextul unei anumite scăderi de viteză a întemeierii unor noi întreprinderi. Startul lansat al fostelor teritorii austro-ungare (exceptând însă Dalmaţia şi Bosnia-Herţegovina) a fost legat şi de rolul mult mai activ al băncilor din Zagreb decât cel al băncilor din Belgrad în susţinerea dezvoltării industriale[352]. Pe de altă parte, băncile din Zagreb intermediau deseori investiţii ale unor capitalişti străini, inclusiv austrieci şi unguri, pentru ale căror investiţii industriale noul stat iugoslav ridicase o serie de bariere legislative. Astfel, capitaluri austriace au continuat să controleze o parte importantă din industria forestieră din noul stat iugoslav tocmai prin intermediul participaţiilor industriale ale băncilor din Zagreb[353]. Pe de altă parte, această conexiune cu capitalurile internaţionale avea să se dovedească deosebit de vulnerabilă în timpul crizei economice din 1929-1933, falimentul Creditanstalt din Viena antrenând şi o severă criză a băncilor din Zagreb, dintre care cele mai mari au intrat în încetare de plăţi în 1932[354].

Din cauza penuriei datelor statistice, **structura pe ramuri a industriei iugoslave** şi ritmurile diferite ale diverselor ramuri industriale se lasă reconstituite doar cu greutate pentru primii ani ai perioadei interbelice. La începutul perioadei interbelice, ramurile cele mai puternice par să fi fost industria alimentară, industria textilă şi industria lemnului[355]. Sectorul forestier era cel care contribuia cel mai mult la exporturi, ponderea sa fiind de 17,8% în 1919-1925, 21,2% în 1926-1929, 19,9% în 1930-1933 şi 17,2% în 1934-1939[356]. Deşi datele de mai sus indică o anumită stabilitate, confirmată şi de cifrele referitoare la producţia de lemn, per total ponderea sectorului forestier în ansamblul economiei iugoslave a scăzut în perioada interbelică de la 8,1% în 1923 la doar 4,9% în 1939[357]. Această scădere s-a datorat atât evoluţiei defavorabile a preţului lemnului, cât şi creşterii mult mai dinamice a altor ramuri industriale, atât în domeniul extractiv, cât şi în industria prelucrătoare. Iată mai întâi câteva date referitoare la producţia din sectorul extractiv.

Tabelul III.49. *Evoluţia producţiei forestiere şi miniere în Iugoslavia interbelică*

	1922	1927	1929	1932	1935	1937
Lemn (milioane m^3)	13,5	16,0	17,0	14,5	15,5	22,6
Huilă (milioane de tone)	0,1	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4
Lignit (milioane de tone)	3,6	4,5	4,2	4,1	4,0	4,6
Fier (milioane de tone)			198			287
Crom (mii de tone)		3,9	13,3	8,6	17,3	19,6
Plumb (mii de tone)	7	12	15	47	61	66
Zinc (mii de tone)				23	31	45
Cupru (mii de tone)	5,2	12,9	20,7	15,0	32,2	41,9
Bauxită (mii de tone)	31	100	103	67	216	354
Argint (tone)			11	44	55	70

Sursa: EHEE I: 211-220 (capitol de E. A. Radice).

Dacă sectorul extractiv producea în mare măsură pentru export, în schimb alte ramuri s-au dezvoltat mai ales în legătură cu piaţa internă. Un bun exemplu pentru dezvoltarea din primii ani interbelici este industria pielăriei. Astfel, încă din 1921 firma cehoslovacă „Bata” a întemeiat în Iugoslavia mai întâi fabrica „Borova”, apoi o întreagă reţea de fabrici şi ateliere subsidiare, prin care a reuşit să obţină o poziţie dominantă în producţia de pantofi[358]. Deşi concernul „Bata” reprezintă o excepţie prin coerenţa strategiei, prin creşterile puternice de productivitate şi prin angajamentul său social, cazul său este relevant şi pentru potenţialul dinamic al industriei iugoslave şi pentru felul cum unii producători au evitat efectele defavorabile ale fragmentării fostei pieţe austro-ungare. Un alt exemplu este marea fabrică de ciment de la Beoåin din Slavonia, care a continuat să fie controlată de investitori unguri prin intermediul unui consorţiu elveţian şi care a profitat de expansiunea pieţei iugoslave a materialelor de construcţie[359]. În minerit erau deosebit de active capitalurile britanice, mai ales cât priveşte extracţia de metale neferoase, şi cele franceze, implicate mai ales în exploatarea cărbunelui din Slovenia şi a cuprului de la Bor. În aceste condiţii, nu surprinde faptul că, la sfârşitul anilor ‘20, circa jumătate din industria iugoslavă era în proprietatea investitorilor din diverse ţări europene, în principal din Franţa, Marea Britanie, Cehoslovacia şi Elveţia[360]. Totuşi, trebuie remarcat faptul că autorităţile iugoslave au fost relativ reticente faţă de penetraţia capitalului străin, fără însă a ajunge la conflicte acute cu reprezentanţii acestuia, cum a fost cazul României în anii ‘20; explicaţia rezidă însă mai mult în puterea superioară a trusturilor petroliere comparativ cu firmele care investiseră în mineritul şi în industria iugoslavă, şi mai puţin într-o eventuală moderaţie a politicii iugoslave faţă de capitalul străin comparativ cu cea românească. Şi în Iugoslavia s-au impus aceleaşi principii ca majoritatea capitalului şi a conducerii firmelor industriale să fie „naţionale”[361]. De aceea, nu trebuie să ne mire faptul că la sfârşitul anilor ‘20 nivelul investiţiilor străine pe cap de locuitor rămăsese modest şi în Iugoslavia, la fel ca şi în România din aceeaşi vreme, ceea ce a diminuat şansele de dezvoltare ale celor două ţări[362].

Marea criză din 1929-1933 a lovit şi economia iugoslavă. Impactul crizei s-a manifestat, ca şi în România, prin deteriorarea termenilor de

schimb în comerţul internaţional, ceea ce a condus la scăderea dramatică a veniturilor obţinute din exporturi, prin prăbuşirea unora dintre circuitele financiare internaţionale (cu efecte mai ales asupra băncilor din Zagreb), prin presiunile asupra monedei naţionale şi prin criza socială declanşată de criza economică[363]. Adaptarea politicii economice iugoslave la condiţiile crizei s-a făcut cu multe ezitări. Au existat şi o serie de erori, cum ar fi efortul de a realiza convertibilitatea externă deplină a dinarului prin legarea sa de etalonul aur în mai 1931; în mijlocul crizei economice, în contextul prăbuşirii băncii Creditanstalt din Viena şi al abandonării etalonului aur chiar de către Marea Britanie în septembrie 1931, costul unei asemenea politici a devenit oneros, şi Iugoslavia a trebuit şi ea să abandoneze convertibilitatea în aur şi să devalorizeze oficial moneda naţională, după ceea ce a fost caracterizat drept „cel mai scurt episod de stabilizare din istoria monetară mondială”[364]. Diversele politici încercate pentru a ţine situaţia sub control – iniţial o politică de austeritate financiară, apoi o politică de restricţionare a importurilor prin devalorizarea dinarului, prin mărirea taxelor vamale şi prin introducerea de restricţii valutare – au eşuat[365]. Până la urmă, soluţiile la criză au fost asemănătoare cu cele adoptate în România. Cum, din cauza prăbuşirii preţurilor agricole, o mare parte dintre ţărani erau incapabili să-şi plătească datoriile şi impozitele, în aprilie 1932 a fost instituit un moratoriu pentru datoriile proprietarilor agricoli, iar datoriile pe termen scurt au fost convertite în datorii pe termen lung, cu dobânzi de 4-6%. Această primă soluţie s-a dovedit insuficientă, astfel încât în 1935 statul a trebuit să reducă impozitele pe pământ, iar în septembrie 1936 statul a trebuit să preia printr-o bancă agricolă privilegiată plata a jumătate din datoriile agricole rămase[366]. Per total, prin aceste măsuri, peste 650.000 de gospodării ţărăneşti au fost salvate de la faliment. Totuşi, situaţia unei mari părţi a producătorilor agricoli a rămas dificilă în toată perioada de până la al doilea război mondial.

În general, criza economică a lovit cu precădere ramurile economice care lucrau pentru export. Acestea au trebuit să se confrunte atât cu scăderea cantităţilor cerute pe pieţele externe, cât şi cu prăbuşirea preţurilor. Acordurile de cliring, încheiate pentru a putea desfăşura operaţiuni de comerţ exterior în condiţiile lipsei unor valute convertibile şi dintre care cel mai important a fost cel încheiat cu Germania la 1 mai 1934, au oferit doar o soluţie parţială la această problemă[367]. Per total, nicicând în anii ‘30 volumul comerţului exterior al Iugoslaviei nu a mai atins nivelul din 1929[368]. Având în vedere aceste circumstanţe, a avut loc o **reorientare spre piaţa internă**, care în mod logic a condus spre o politică de „substituire a importurilor” şi de industrializare promovată activ de către stat. Această politică a fost definită sistematic de către Milan Stojadinović, de mai multe ori ministru de finanţe şi apoi prim-ministru în anii 1935-1938. Deşi promotor al liberalismului economic în anii ‘20 şi artizan al stabilizării dinarului în 1925, după experienţa crizei economice Stojadinović a devenit un aprig partizan al dirijismului şi etatismului. „Noul curs economic” anunţat de el în 1935 prevedea, alături de măsuri deflaţioniste şi de stabilizare a veniturilor agricole, promovarea dezvoltării industriale în strânsă legătură cu nevoile ridicării capacităţii de apărare (ceea ce însemna atât investiţii în ramurile industriale relevante, cât şi

comenzi militare) şi atingerea unui grad cât mai ridicat de autarhie industrială[369]. Pentru atingerea acestor obiective Stojadinović a lansat un amplu program de lucrări publice, îndeosebi în transporturi şi în construirea de centrale hidroelectrice. Totodată, statul iugoslav s-a implicat direct într-o serie de activităţi productive, mergând de la fabricile de ţigări (monopolul tutunului avea o veche tradiţie în Serbia) până la minerit şi industria grea, relevantă pentru efortul de apărare.

Rezultatele acestei politici au fost ambivalente. Mineritul şi metalurgia s-au dezvoltat spectaculos, favorizate şi de interdicţia exporturilor de minereuri, instituită în 1936, care a determinat numeroase firme cu capital internaţional să deschidă capacităţi de prelucrare pe teritoriul iugoslav[370]. În consecinţă, în timp ce extracţia de fier a crescut de la 198.000 de tone în 1929 la 287.000 de tone 1937, producţia de oţel a sporit de la 98.000 de tone în 1929 (şi 71.000 de tone în 1932, în contextul crizei economice) la 169.000 de tone în 1937 şi 235.000 de tone în 1939[371]. Ambiţiile mari din acest domeniu au fost materializate prin crearea în 1938 la Sarajevo a unui mare concern al industriei de apărare, Jugoåelik, care grupa mai multe mine de cărbuni şi întreprinderi metalurgice şi care, cel puţin declarativ, aspira să preia moştenirea lui Krupp în Peninsula Balcanică[372]. Totuşi, bilanţul la sfârşitul perioadei interbelice era departe de a fi glorios, atât în ceea ce priveşte producţia pe cap de locuitor, cât şi cu alte ţări. Astfel, cu o producţie de oţel de doar 12,5 kg/locuitor în 1937 Iugoslavia se plasa nu numai sub media ţărilor europene industrializate (219 kg/locuitori), dar şi sub cea a ţărilor europene predominant agricole (30,2 kg/locuitor) şi în general sub cea a ţărilor est-europene (28,9 kg/locuitor); totodată, la nivel macroeconomic producţia de oţel a Iugoslaviei reprezenta doar 0,4% din producţia totală a Europei[373].

Dificultăţile şi capcanele dezvoltării industriale din anii ‘30 sunt evidenţiate cel mai bine de **sectorul textil**, cel în care s-a încercat cel mai consecvent aplicarea politicii de substituire a importurilor. Graţie politicilor vamale adoptate încă din anii ‘20 şi restricţiilor dure din perioada crizei economice, importurile de ţesături de bumbac au scăzut de la un maxim de 14,1 mii de tone în 1927 la trei mii de tone în 1933, 4,1 mii de tone în 1937 şi 2,6 mii de tone în 1938 şi 1939; importurile de postav s-au redus şi ele de la trei mii de tone în 1926 la 0,8 mii de tone în 1933 şi apoi au fluctuat între 1,2 şi 1,6 mii de tone în anii 1936-1939[374]. În schimb, au crescut puternic importurile de fire, şi aceasta nu numai la bumbac, domeniu în care Iugoslavia nu avea condiţii naturale favorabile pentru o producţie proprie în cantităţi mari, ci şi în domeniul lânii, unde potenţialul intern era mult mai mare. Totodată, consumul total de textile a scăzut în anii ‘30 de la 3,5 kg pe cap de locuitor la numai 3 kg, ceea ce atestă faptul că dezvoltarea industriei textile iugoslave s-a făcut în mare măsură şi pe costul consumatorilor, adică al marii mase a populaţiei[375].

În consecinţă, deşi Iugoslavia a cunoscut un anume avânt industrial în anii 1935-1939, ca şi în cea mai mare parte a anilor 1920[376], per total producţia industrială a crescut mai puţin decât în ansamblul Europei.

Tabelul III.50. *Valoarea pe locuitor a producţiei industriale din Iugoslavia comparativ cu media europeană*

	1913	1928	1938
(1) Serbia/Iugoslavia (indici, Regatul Unit 1900 = 100)	12	15	18
(2) Europa (indici, Regatul Unit 1900 = 100)	45	76	94
(1)/(2)	0,27	0,20	0,19

Sursa: Bairoch 1982: 302, 330.

În aceste condiţii, dezvoltarea industrială nu a fost suficientă pentru a schimba decisiv structura economiei, dominată încă de agricultură.

Tabelul III.51. *Structura venitului naţional al Iugoslaviei interbelice (%)*

Ramura economică	1923	1939
Agricultura	46,9	46,1
Economia forestieră	8,1	4,9
Industria şi mineritul	17,0	21,1
Meşteşugurile	11,1	8,6
Construcţiile	1,6	1,9
Transporturile	3,3	5,6
Comerţul	12,0	11,8

Sursa: Calic 1994: 439[377].

Preponderenţa agriculturii ar fi încă şi mai zdrobitoare dacă am lua în calcul distribuţia pe ramuri economice a forţei de muncă[378].

Bilanţul economic al Iugoslaviei interbelice poate fi interpretat şi după regula paharului pe jumătate plin, şi după regula paharului pe jumătate gol. Dacă vom compara datele economice ale Iugoslaviei cu cele ale tuturor celorlalte state europene, performanţa iugoslavă pare mediocră. Dacă vom porni de la comparaţii cu celelalte state sud-est europene sau est-europene, atunci acest bilanţ este sensibil mai pozitiv. O apreciere exemplară din acest punct de vedere îi aparţine lui John Lampe:

> Bilanţul dezvoltării economice (totuşi insuficient pentru o dezvoltare autosusţinută), al reformei agrare, al educaţiei publice, al libertăţii intelectuale şi religioase şi chiar al domniei legii a fost pozitiv pentru Iugoslavia în ansamblu. [...] Economia noului stat a crescut la rate respectabile în decursul perioadei interbelice [...] Aceşti indici plasează creşterea economică pe cap

de locuitor a Iugoslaviei în primele rânduri ale Europei răsăritene interbelice[379].

Pe de altă parte, trebuie evidenţiat faptul că ritmurile de dezvoltare a Iugoslaviei au fost mai mari în anii ‘20 şi că în anii ‘30, pe de o parte din cauza crizei economice şi scăderii preţurilor agricole, pe de altă parte din cauza dificultăţilor de a realiza o dezvoltare industrială amplă orientată spre piaţa internă, aceste ritmuri au fost per total mult mai lente[380]. Astfel, cele două mari serii de date statistice folosite în lucrările de referinţe cu privire la economia Iugoslaviei interbelice, ca şi estimările recente ale lui Angus Maddison, consemnează practic menţinerea la acelaşi nivel a produsului brut pe cap de locuitor în ansamblul perioadei 1929-1939.

Tabelul III.52. *Evoluţia produsului social brut pe cap de locuitor în Iugoslavia interbelică (1929 = 100)*

Anul	Estimare Stajić	Estimare Vinski	Estimare Maddison
1920	…	75,0	77,1
1923	86,6	80,3	81,6
1929	100	100	100
1933	84,6	83,9	85,5
1939	102	103,5	103,2

Surse: EHEE: I, 573-575 (capitol de Eric Lethbridge); Maddison 1995: 200.

Toate aceste date statistice se referă însă la ansamblul Iugoslaviei. De aceea, pentru nevoile analizei noastre, se cuvine să încercăm să evaluăm şi **situaţia Serbiei în raport cu media iugoslavă**. O defalcare a datelor statistice nu este uşoară, întrucât diviziunile administrative introduse în 1929 (*banovina*) fuseseră concepute tocmai pentru a nu corespunde cu împărţirea în vechile provincii istorice; în consecinţă, părţi din Serbia aparţineau de mai multe *banovine*, fiind totodată reunite în cadrul acestora cu părţi din Bosnia-Herţegovina, Croaţia, Macedonia şi Muntenegru. Totuşi, unele indicii pot fi obţinute. Astfel, avem unele date referitoare la nivelul de dezvoltare industrială din Serbia în graniţele din 1912.

Tabelul III.53. *Dezvoltarea industrială în Serbia (1910-1938)*

	1910	1938
Număr fabrici	465	718
Locuri de muncă	16.095	55.025
Capital (milioane de dinari)	62	2.853,4
PS	24.030	146.506

Sursa: Calic 1994: 422.

Deşi creşterea industrială din Serbia pare impozantă şi probabil că a depăşit întrucâtva media de la nivelul întregii Iugoslavii, handicapul de start în raport cu alte teritorii iugoslave, cum ar fi Croaţia, Slovenia sau Voivodina, fusese suficient de mare pentru a nu putea fi recuperat în întregime. Defalcarea capitalului industrial pe provincii istorice îngăduie evidenţierea primatului Sloveniei, Croaţiei, Slavoniei şi Voivodinei, precum şi a înapoierii relative a Muntenegrului, Macedoniei şi Serbiei sudice. Astfel, dintr-un capital industrial total de 12,25 miliarde dinari (ceea ce înseamnă 761 dinari/locuitor), Slovenia avea 2,2 miliarde (adică aproape dublul mediei iugoslave pe locuitor), Croaţia (incluzând Slavonia şi Dalmaţia) 4,16 miliarde, Voivodina 1,56 miliarde, Serbia în graniţele din 1912 doar 2,85 miliarde, Bosnia-Herţegovina 1,2 miliarde, iar teritoriile sudice anexate la Serbia în 1913 („Serbia sudică", azi cuprinzând părţi ale Serbiei şi Macedonia) 0,24 miliarde şi Muntenegru doar 25 de milioane[381]; cu o medie sub 550 dinari/locuitor, **Serbia se plasa, din punctul de vedere al capitalului industrial, sensibil sub media iugoslavă**.

Situaţia era oarecum mai bună, dar nu esenţialmente diferită, în ceea ce priveşte producţia agricolă, mult mai importantă întrucât agricultura avea o pondere economică mai mare decât industria.

Tabelul III.54. *Randamente agricole medii în Serbia şi Iugoslavia (1939) (tone/hectar)*[382]

	Grâu	Porumb
Serbia[384]	1,24	1,28
Banatul sârbesc	1,29	1,89
Serbia + Banatul sârbesc	1,26	1,43
Iugoslavia	1,27	1,45

Sursa: Schlarp 1986: 305.

Fără a mai intra în detaliile pe care le-ar presupune o analiză completă – mărimea mai mare a suprafeţelor cultivate cu grâu şi porumb în Serbia comparativ cu multe alte zone ale Iugoslaviei, dotarea naturală diferită pentru multe alte culturi, problemele legate de numărul de animale şi celelalte producţii animaliere –, credem că informaţiile prezentate mai sus sunt suficiente pentru a conchide că Serbia (atât în accepţiunea ei restrânsă, adică în graniţele din 1912, cât şi în accepţiunea ei mai largă, definită prin graniţele actuale care cuprind şi Kosovo şi Voivodina) se afla per total puţin sub media iugoslavă. De aceea, considerăm că cele mai multe dintre observaţiile generale despre limitele dezvoltării interbelice a Iugoslaviei sunt valabile şi pentru Serbia.

277 În prezentarea situaţiei Danemarcei în timpul războiului ne-am bazat mai ales pe Jones 1986: 102-115.
278 Acolo unde nu este indicată altă sursă, în prezentarea situaţiei economice din anii '20 ne-am bazat pe datele din Johansen 1987: 26-39.
279 Skrubbeltrang 1953: 268-280.
280 Skrubbeltrang 1953: 296.

281 Skrubbeltrang 1953: 297-298.
282 Menzel 1988: 251-252.
283 Tracy 1989: 207-209. Exporturile daneze de unt spre Germania au scăzut de la circa 42.000 de tone în media anilor 1928-1930 la 30.000 de tone în 1931 şi la 13.000 de tone în 1932, cele de vite de la 270.000 în 1929 la 169.000 în 1930, 124.000 în 1931, 116.000 în 1932 şi 48.000 în 1933, iar cele de porci de la 52.000 în 1930 la 30.000 în 1931 şi o minimă absolută de 2.000 în 1932.
284 Menzel 1988: 253-256.
285 Ølgaard 1993 cuprinde şi o importantă discuţie metodologică, unde se arată congruenţa rezultatelor chiar în condiţiile în care se aplică diverse metodologii de calcul şi ponderi în compunerea indicilor preţurilor.
286 Menzel 1988: 252-253.
287 Johansen 1987: 59-60.
288 Skrubbeltrang 1953: 297-298.
289 Tracy 1989: 209.
290 Skrubbeltrang 1953: 288-289.
291 Descrierea acestor măsuri se bazează pe Johansen 1987: 48-49 şi Tracy 1989: 209-211.
292 Johansen 1987: 53; date statistice relevante în Handbuch: VI, 271 (capitol de Olle Krantz). O părere contrară, care evidenţiază rolul cercetării în stimularea unui set considerabil de îmbunătăţiri agronomice, la Skrubbeltrang 1953: 291-295.
293 Menzel 1988: 256.
294 Jones 1986: 140.
295 Johansen 1987: 68.
296 Johansen 1987: 67.
297 Informaţiile specifice despre evoluţia subramurilor industriale sunt preluate din Johansen 1987: 54-57.
298 Johansen 1987: 55.
299 Menzel 1988: 265. Menzel calculează creşterea industrială din anii 1920-1932 la o medie anuală de 1,5%, ceea ce înseamnă o accelerare de peste patru ori după 1932.
300 Handbuch: VI, 273 (capitol de Olle Krantz).
301 Boje 1993: 30-31.
302 Potrivit calculelor lui Ingvar Svennilsson, care a convertit toate exporturile statelor europene în dolari americani, în 1938 exporturile daneze au fost cu 24% mai mici decât în 1928, în timp ce la nivelul totalului celor 22 de state scăderea a fost de peste 31% (Svennilsson 1954: 171.
303 Svennilsson 1954: 171, 214.
304 Menzel 1988: 268.
305 Menzel 1988: 265-267. O argumentare care pune accentul pe stabilitatea forţei de muncă agricole şi pe capacitatea redusă de absorbţie a oraşelor daneze interbelice la Priebs 1990: 20-22.
306 Handbuch: VI, 234 (capitol de Olle Krantz).
307 Pentru comparaţii internaţionale, vezi Maddison 2003: 262-263.
308 Handbuch: VI, 251-252 (capitol de Olle Krantz).
309 Prezentarea istorică generală din acest capitol se bazează pe Jackson 1999: 142-307, 335-355, Hollis 2001: 120-164 şi Cronin 2002: 173-218.
310 Johnson 1985: 3-5.
311 Johnson 1985: 24.
312 Johnson 1985: 11.
313 Ó Gráda 1994: 396-402.
314 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 118. Alegerea datei de 1926 pentru începutul perioadei analizate a fost determinată de faptul că abia din acest an s-au realizat statistici sistematice în Statul Liber.
315 Ó Gráda 1994: 436-440.
316 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 202.
317 Johnson 1985: 12.
318 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 202-204.
319 Cifrele referitoare la ponderea statului în economia Irlandei diferă de la o lucrare la alta (*cf.* Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 160; Handbuch: VI, 203, 209 – capitol de Wolfram

Fischer; Mitchell 2003: 820, 840). De reţinut şi observaţiile lui Cormac Ó Gráda despre conservatorismul financiar al guvernelor irlandeze interbelice (Ó Gráda 1994: 420-432).
320 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 183.
321 Ó Gráda 1994: 411-419.
322 Mitchell 2003: 622. Această reducere a făcut ca şi volumul total al exporturilor irlandeze să se reducă de la 36 de milioane de lire în 1931 la 26 de milioane în 1932 şi la 19 milioane în 1933 (Mitchell 2003: 578).
323 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 212.
324 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 183.
325 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 46-48.
326 *Apud* Ó Gráda 1994: 388.
327 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 43.
328 O'Hagan 1995: 31 (capitol de Jonathan Haughton).
329 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 47.
330 O'Hagan 1995: 132 (capitol de Jonathan Haughton).
331 Murphy 1984: 138-155 (capitol de Ronan Fanning).
332 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 107-108.
333 Ó Gráda 1994: 402.
334 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 108.
335 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 104; Ó Gráda 1994: 404-405.
336 Jackson 1999: 301-302.
337 Ó Gráda 1997: 6-21.
338 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 50-51.
339 Prezentarea generală a situaţiei Iugoslaviei interbelice se bazează pe Singleton 1991: 31-171; Lampe 2000: 110-200; Sundhaussen 2003.
340 Calic 1994: 214-219.
341 Good 1994a: 148 (capitol de Ivo Bićanić şi Marko Ĺ kreb).
342 Lampe 2000: 118.
343 Handbuch: VI, 899 (capitol de Holm Sundhaussen).
344 Lampe, Jackson 1982: 385.
345 Handbuch: VI, 884-885 (capitol de Holm Sundhaussen).
346 Lampe, Jackson 1982: 339.
347 Lampe, Jackson 1982: 350-351.
348 EHEE: I, 475 (capitol de Zdenek Drabek).
349 Lampe, Jackson 1982: 471.
350 Cifrele din acest tabel reprezintă minime, deoarece au fost excluse din statistică 233 de întreprinderi industriale pentru care nu se consemnează anul întemeierii.
351 Vezi şi comentariile referitoare la numărul de firme, numărul de angajaţi şi puterea mecanică instalată, în Lampe, Jackson 1982: 410.
352 Lampe, Jackson 1982: 395-398, 425; Calic 1994: 284-287.
353 Lampe, Jackson 1982: 425.
354 Lampe, Jackson 1982: 429, 478; Handbuch: VI, 902 (capitol de Holm Sundhaussen).
355 Calic 1994: 425.
356 Calic 1994: 434; în realitate, ponderea acestui sector era chiar mai mare, produsele prelucrate de lemn fiind înregistrate separat, la „industria prelucrătoare".
357 Calic 1994: 439.
358 Calic 1994: 276-280.
359 Lampe, Jackson 1982: 425.
360 Lampe, Jackson 1982: 428-430.
361 Calic 1994: 287-289; David 2009: 191.
362 Lampe, Jackson 1982: 428.
363 Lampe 2000: 171-172.
364 Handbuch: VI, 900 (capitol de Holm Sundhaussen).
365 Lampe, Jackson 1982: 465-468.
366 EHEE: I, 178 (capitol de Ivan T. Berend).
367 Handbuch: VI, 905 (capitol de Holm Sundhaussen).
368 Lampe, Jackson 1982: 462.
369 Calic 1994: 404-421.
370 EHEE: I, 257 (capitol de Alice Teichova).
371 EHEE I: 215 (capitol de E. A. Radice).

372 Calic 1994: 412.
373 David 2009: 273.
374 Lampe, Jackson 1982: 490.
375 Calic 1994: 426-427.
376 Luând ca bază anul 1923 = 100, indicii dezvoltării industriale au fost 141,1 în 1930, 106,3 în 1932, 125,2 în 1935, 168,1 în 1938 şi 183,2 în 1939 (EHEE: I, 232 – capitol de Alice Teichova). În literatura de specialitate există însă neconcordanţe cu privire la aceşti indicatori (a se compara, de exemplu, cu Lampe, Jackson 1982: 484).
377 Datele din acest tabel sunt în preţuri constante 1938. În preţuri curente, ponderea industriei (fără meşteşuguri şi economia forestieră) a crescut de la 13,4% în 1923 la 20,6% în 1939 (Calic 1994: 440). O asemenea recalculare nu schimbă însă datele esenţiale ale problemei, respectiv primatul categoric al agriculturii la nivelul economiei iugoslave de la sfârşitul perioadei interbelice.
378 Recensământul din 1931 consemna faptul că 77% din forţa de muncă lucra în agricultură, 11% în industrie, meşteşuguri şi construcţii şi 12% în servicii (EHEE: I, 580 – capitol de Eric Lethbridge).
379 Lampe 2000: 187-188.
380 Holm Sundhaussen a calculat pentru anii 1936-1939 o rată medie de creştere de 7,4% anual la nivelul produsului social, din care 6,6% în agricultură şi 10% în industrie şi minerit (Handbuch: VI, 881). În anii 1930-1935, produsul social scăzuse însă cu 1,6% în medie anuală.
381 Calic 1994: 287.
382 Datele fiind compilate de administraţia militară germană în 1941, se referă la partea din Serbia care s a aflat sub ocupaţie germană. Nu se includ deci date despre Kosovo şi o parte din fostul „sancak”, aflate sub administraţie italiană în 1941 1943, şi nici din zona Pirot, intrată sub administraţie bulgară (vezi harta din Schlarp 1986: 447).

III.4. Concluzii parţiale

Capitolele anterioare au fost destul de explicite în ceea ce priveşte performanţa economică diferenţiată a ţărilor studiate de noi în perioada interbelică. Se cuvine totuşi să verificăm această imagine prin apelul la datele lui Angus Maddison cu privire la produsul intern brut pe cap de locuitor.

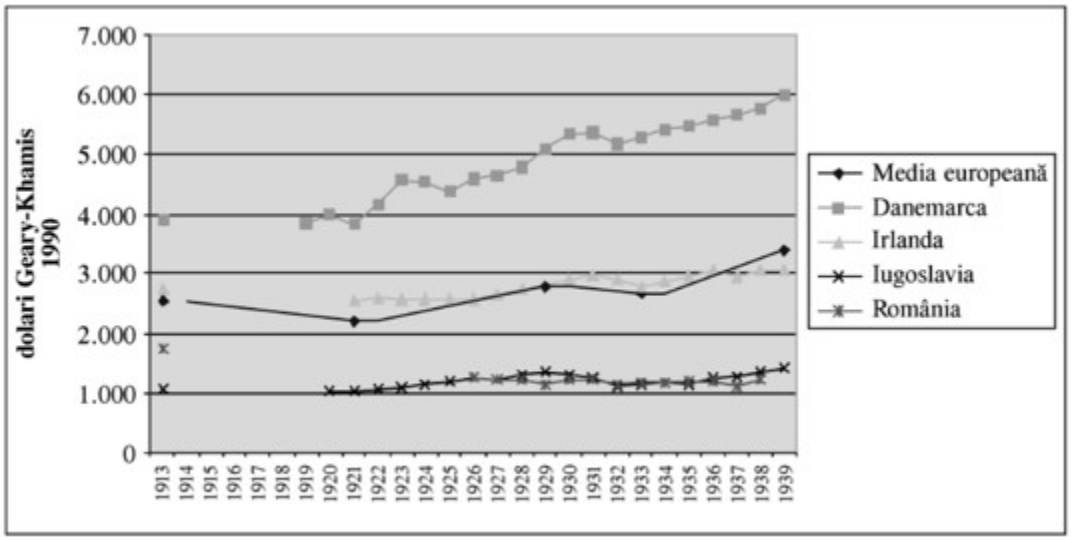

Surse: Maddison 2003: 60, 62, 100; media europeană calculată de noi pe baza datelor din Maddison 2003: 43-44, 55-56, 96, 98.

Figura III.6. *Produsul intern brut/locuitor în diverse ţări europene interbelice*

Informaţia sintetizată în graficul de mai sus confirmă faptul că Danemarca fost singura dintre ţările studiate de noi care a reuşit în perioada interbelică să-şi consolideze poziţia bună dobândită deja înainte de 1914 şi să-şi îmbunătăţească poziţia relativă în raport cu media europeană; cu toate acestea, după cum am văzut deja în subcapitolul III.3.1, nici performanţa daneză nu a fost lipsită de probleme. Celelalte ţări studiate de noi au avut evoluţii economice mai degrabă defavorabile, atât în ceea ce priveşte dificultăţile de pe parcurs, cât şi în bilanţul general al perioadei interbelice în raport cu situaţia de dinainte de primul război mondial. Care ar fi **explicaţiile acestei performanţe diferenţiate**?

O primă observaţie ar fi aceea că epoca interbelică, dominată de impactul unor mari şocuri precum primul război mondial şi Marea Criză începută în 1929[383], a fost în general defavorabilă ţărilor mai puţin dezvoltate economic, mai ales celor din Europa. Cu toate acestea, au fost şi ţări periferice care au cunoscut îmbunătăţiri ale poziţiei lor relative în perioada interbelică, cum ar fi Bulgaria (a cărei performanţă am evocat-o deja în capitolul III.2.3.6) şi mai ales Finlanda.

Performanţa Finlandei[384] prezintă însă un număr important de particularităţi, care o pun într-un contrast destul de marcant faţă de majoritatea periferiilor economice europene. Una dintre aceste particularităţi mi se pare esenţială: Finlanda, deşi avea încă o parte semnificativă din populaţie ocupată în agricultură, nu era un exportator agricol, ci în primul rând un exportator de lemn şi derivate ale acestuia, produse care – cumulate – au asigurat peste 80% din valoarea exporturilor finlandeze pe ansamblul anilor 1920-1937[385]. Or, epoca interbelică a fost – în cea mai mare parte a sa – o perioadă defavorabilă producătorilor agricoli[386] şi în care, în schimb, preţurile pentru produsele forestiere au fost relativ ridicate[387]. În consecinţă, spre deosebire de ţările axate pe exporturi agricole, Finlanda a avut de câştigat din evoluţia foarfecelui preţurilor din epoca interbelică. Cu aceasta cred că atingem un factor esenţial. **Conjunctura agricolă proastă** explică într-o măsură semnificativă performanţa slabă a ţărilor predominant agricole; toate ţările în care agricultura avea o pondere mare (30-50%) în produsul intern brut şi în care produsele agricole asigurau cea mai mare parte a veniturilor din exporturi s-au văzut în situaţia de a suporta o scădere a valorii producţiei lor agricole din cauza scăderii preţurilor internaţionale. Dacă acceptăm faptul că în anii 1921-1938 preţurile mondiale ale produselor agricole în raport cu produsele industriale au fost în medie 86,5% faţă de nivelurile din 1913[388], deci termenii de schimb ai producătorilor agricoli s-au înrăutăţit în medie cu 13,5%, atunci putem estima că această conjunctură explică ea singură 4-7% din diferenţa de performanţă economică a ţărilor agricole în raport cu cea a ţărilor deja axate pe producţia industrială. În realitate însă, impactul negativ al conjuncturii agricole defavorabile nu a fost limitat la nivelul indicatorilor macroeconomici sintetici. Scăderea veniturilor agricole a diminuat disponibilităţile de capital pentru orice fel de investiţii, fie că era vorba de implementarea unor îmbunătăţiri ale tehnologiei agricole, fie că era vorba de capitalul din industrie, transporturi şi comunicaţii, sau de capitalul uman.

În cadrul agriculturii, conjunctura defavorabilă a lovit în special preţurile cerealelor, în timp ce preţurile produselor animaliere au scăzut

mai puţin. Această situaţie explică faptul că Danemarca, ea însăşi mare producător agricol, dar care realizase încă din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea trecerea spre preponderenţa sectorului zootehnic şi dezvoltarea industriei alimentare, a evoluat mult mai bine şi în perioada interbelică, în timp ce România şi Iugoslavia, care nu au reuşit să-şi restructureze producţia agricolă, au avut cel mai mult de suferit.

Odată ce am stabilit însemnătatea majoră a conjuncturii agricole, putem trece şi la examinarea celorlalţi factori pe care i-am postulat ca posibil determinanţi la începutul acestei cercetări.

În ce măsură a contat **factorul religios** în performanţa economică diferenţiată a diverselor ţări în perioada interbelică? Este adevărat, şi în această perioadă ierarhia economică a celor patru ţări studiate de noi corespunde preconcepţiilor larg răspândite cu privire la adecvarea diverselor confesiuni religioase în raport cu dezvoltarea economică de tip capitalist: Danemarca predominant luterană se află clar pe primul loc, Irlanda covârşitor catolică pe o poziţie secundă, iar Iugoslavia şi România (ambele majoritar ortodoxe) au rămas sensibil mai puţin prospere. Atunci când încercăm însă să identificăm mecanismele concrete prin care apartenenţa religioasă ar fi influenţat direct performanţa economică a uneia sau alteia dintre aceste ţări, constatăm că singurul aspect în care acest factor a contat relativ mult este nivelul de educaţie al populaţiei. Astfel, în Danemarca luteranismul a avut un rol important în depăşirea analfabetismului, în timp ce nici Biserica ortodoxă, nici cea catolică nu s-au implicat semnificativ în sprijinirea adaptării populaţiei la cultura modernă. Totuşi, se cuvine să semnalăm faptul că în planul alfabetizării populaţiei progresele daneze s-au realizat mai ales înainte de primul război mondial, iar perioada interbelică doar a păstrat, în pofida recuperărilor parţiale realizate de ţările rămase în urmă, ierarhia instituită înainte de 1914. De aceea, credem că nu greşim când afirmăm că factorul religios nu a influenţat în mod semnificativ performanţa economică a diverselor ţări europene în epoca interbelică.

Un alt factor pe care am putea să-l luăm în considerare ar fi **independenţa politică**, sau, altfel spus, **înlăturarea stăpânirii străine şi constituirea unui stat propriu** al majorităţii populaţiei care a locuit ţările studiate de noi. Exceptând Danemarca, pentru care alipirea în 1920 a unor teritorii din nordul Schleswig-ului nu a mai generat transformări majore în edificiul statal conturat în secolul al XIX-lea, pentru toate celelalte ţări studiate de noi anii imediat următori primului război mondial au marcat prefaceri puternice în direcţia desăvârşirii constituirii de state-naţiune. Dacă România Mare şi Regatul Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor s-au constituit pe baza structurilor deja existente în regatele România şi Serbia, nu fără destule probleme de integrare a teritoriilor alipite în 1918, în schimb Irlanda şi-a dobândit statalitatea şi apoi independenţa abia în perioada interbelică. În toate aceste ţări, edificarea statelor-naţiune a fost celebrată ca un mare succes şi o concretizare a unor îndelungate strădanii naţionale. Construcţia instituţională a noilor state a absorbit o parte însemnată a energiilor şi resurselor, dar din punct de vedere strict economic rezultatul a fost în cel mai bun caz ambiguu. Am arătat mai sus că prin desprinderea de Marea Britanie şi mai ales prin politica economică din anii ‘30 teritoriile care au format Statul Liber Eire au „reuşit” să aibă o

performanţă economică inferioară atât Marii Britanii în ansamblul său, cât şi Irlandei de Nord. În ceea ce priveşte România şi Iugoslavia, se poate de asemenea spune că „mărirea politică” nu a adus dividende economice măsurabile în ceea ce priveşte nivelul de trai şi prosperitatea majorităţii populaţiei.

Cu aceasta atingem de fapt o altă problemă: **rolul statului**. Au impulsionat statele interbelice dezvoltarea economică sau mai degrabă au parazitat-o? În toate cele patru cazuri studiate de noi, statele şi-au asumat ca ţel consolidarea potenţialului lor economic. Politicile concrete adoptate, ca şi măsurile luate, au avut efecte variabile. Unele au ajutat la adaptarea economiilor la constrângerile lumii interbelice, altele dimpotrivă. Două exemple mi se par edificatoare. Unul, pozitiv, este reprezentat de politica guvernului danez Thorvald Stauning de a edifica un „stat al bunăstării generale” în anii ‘30, asigurând nu numai pacea socială, ci şi consolidarea rolului cererii interne în stimularea activităţii economice în condiţiile în care, din cauza declinului comerţului internaţional, pieţele externe nu mai puteau juca acelaşi rol de locomotivă a creşterii economice. Celălalt, negativ, este reprezentat de politica economică a guvernelor liberale din România anilor 1922-1928, care au încercat să combine dezvoltarea prioritară a industriei în dauna agriculturii cu o politică de limitare a accesului capitalului străin în economia românească, deşi disponibilităţile de capital autohton erau cu totul insuficiente pentru atingerea obiectivelor propuse. Aceste două exemple evidenţiază şi marea dificultate de a realiza o evaluare de ansamblu a rolului de stimul sau de frână al statului în dezvoltarea economică a ţărilor studiate de noi.

Multe dintre măsurile şi politicile economice adoptate de statele interbelice au fost inspirate de **naţionalismul economic**. Analizele dedicate acestui fenomen istoric în ultimele două decenii au evidenţiat mai multe componente ale naţionalismului economic din epoca interbelică: refuzul acceptării teoriilor economice clasice şi neoclasice ce fundamentau liberul-schimb în relaţiile economice internaţionale, prioritatea acordată dezvoltării industriale, subordonarea intereselor particulare faţă de interesele naţionale definite de către stat, dezvoltarea unor mecanisme menite să asigure autonomia economiei naţionale în raport cu piaţa (restricţii ale libertăţii comerţului intern şi extern, controlul fluxurilor monetare şi de capital, crearea unor întreprinderi publice etc.) şi chiar a unor instituţii de tip corporatist, menite să contribuie la integrarea naţională şi la acceptarea politicii economice dirijate de către stat[389]. Pe de altă parte, după cum a arătat Thomas David, în majoritatea ţărilor est-europene, inclusiv în România şi Iugoslavia, naţionalismul economic interbelic nu a reuşit să evolueze în direcţia unei abordări holistice a problematicii dezvoltării diferitelor economii naţionale şi a promovat mai mult interesele economice particulare ale unor grupuri influente decât interesele de ansamblu a respectivelor economii şi societăţi[390]. Un aspect trebuie neapărat precizat. În condiţiile deloc favorabile liberului-schimb care au caracterizat cea mai mare parte a epocii interbelice, un oarecare grad de naţionalism economic era inevitabil, şi – mai ales în anii ‘30 – probabil chiar necesar. De altfel, ideea de a urmări cu prioritate interesul economic naţional este nu numai legitimă, ci şi obligatorie pentru orice guvern. Marea problemă a fost aceea însă că obsesiile naţionale au

împiedicat o analiză lucidă a posibilităţilor şi au condus la opţiuni nerealiste, fie că era vorba de obsesia lui Vintilă Brătianu de a nu lăsa ca bogăţiile României să fie exploatate de capitalul străin sau de cea a lui Éamon de Valera de a realiza o independenţă economică deplină faţă de Marea Britanie. Exemplele ţărilor care au aplicat cu mai mult succes politici subsumate naţionalismului economic – precum Finlanda sau, dintre ţările studiate de noi, Danemarca – arată că acestea au avut succes numai atunci când nu şi-au propus asigurarea autarhiei economice (opţiune oricum nerealistă pentru ţări relativ mici, dotate incomplet cu resurse şi relativ slab dezvoltate), ci doar conectarea selectivă la circuitele economice internaţionale, astfel încât să maximizeze avantajele obţinute de propria economie naţională, iar măsurile concrete au fost adoptate de către birocraţii specializate, relativ autonome faţă de presiunile grupurilor de interese, atente la detaliu şi grijulii în ceea ce priveşte efectele economice şi sociale pentru ansamblul societăţilor proprii[391].

Atunci când discutăm rolul statelor interbelice, mai trebuie să avem în vedere şi un alt aspect: **participarea la cele două războaie mondiale**. În mod evident, ţările beligerante au avut de suferit, atât în planul pierderilor umane, cât şi în cel al distrugerilor materiale, în timp ce ţările neutre au putut evita aceste dezavantaje şi uneori chiar să profite de pe urma neutralităţii lor (exemplele clasice la nivel european fiind Elveţia şi Suedia). Cu toate acestea, experienţa ţărilor studiate de noi arată că lucrurile sunt departe de a fi fost simple. Au existat şi situaţii când decizia de intrare în război a fost adoptată în mod voluntar de către guvernele unora dintre aceste ţări (de exemplu, România în 1916 şi 1941), şi situaţii când ţările respective au fost antrenate în război fără a avea cu adevărat de ales (de exemplu Irlanda ca parte a Regatului Unit în 1914 şi Danemarca în 1940; cazurile Serbiei în 1914 şi Iugoslaviei în 1941 sunt ceva mai complicate, dar până la urmă pot fi subsumate tot acestui tip de situaţii). Pe de altă parte, neutralitatea nu a adus automat beneficii economice, deoarece războiul a blocat accesul la o mare parte dintre pieţele externe tradiţionale (cazul României în 1914-1916) sau a generat dificultăţi de aprovizionare pentru ţările a căror economie era dependentă de resurse din exterior, mai ales în ceea ce priveşte resursele energetice şi de materii prime (Danemarca în primul război mondial, Irlanda în al doilea război mondial).

Dacă antrenarea în cele două războaie mondiale a reprezentat un handicap economic pentru beligeranţi, s-ar cuveni să examinăm şi **impactul factorului geografic** atât asupra posibilităţilor de a evita participarea la cele două războaie mondiale, cât şi asupra şanselor de dezvoltare economică din perioada interbelică. În mod clar, posibilităţile de a evita antrenarea în război au fost mai mari în 1914-1918 decât în 1939-1945, iar geografia nu a avut în această privinţă un rol decisiv (decât poate în posibilitatea pe care a avut-o Irlanda de a rămâne neutră pe întreaga durată a războiului). De asemenea, în cele două decenii de pace dintre cele două războaie mondiale nu au existat factori geografici care să discrimineze decisiv între posibilităţile de dezvoltare ale diferitelor ţări, iar scăderea costurilor de transport diminua însemnătatea apropierii de sursele de materii prime şi respectiv de pieţele de desfacere. Factorul geografic avea în schimb să se dovedească extrem de important în timpul

celui de-al doilea război mondial, când a condiţionat mai mult decât orice altceva faptul dacă una sau alta dintre ţări a rămas în zona de influenţă occidentală sau a trecut sub hegemonia sovietică; în aceste cazuri, impactul s-a exercitat asupra societăţilor postbelice, şi nu asupra performanţei economice interbelice.

În condiţiile conjuncturii mondiale mai degrabă defavorabile agriculturii, **opţiunea pentru dezvoltarea industrială** era în principiu raţională. Problema a fost însă că în multe dintre state mijloacele alese pentru concretizarea acestei opţiuni au fost mai degrabă inadecvate, astfel încât rezultatele au fost mediocre. Calculele referitoare la nivelurile de industrializare ale diverselor ţări pentru sfârşitul perioadei interbelice sunt indubitabile în acest sens. Aceste calcule au fost iniţiate de Paul Bairoch, care a oferit şi un set coerent de date pentru secolele XIX-XX[392]; ulterior, aceste calcule au fost rafinate metodologic şi refăcute de către Thomas David, care a şi integrat informaţii care îi fuseseră iniţial inaccesibile lui Paul Bairoch.

Tabelul III.55. *Nivelurile de industrializare ale diverselor ţări europene în 1937 (indici pe locuitor, Regatul Unit=100)*

Media europeană	**49,1**
Austria	37,2
Belgia	109,9
Bulgaria	3,7
Danemarca	**43,1**
Elveţia	71,4
Finlanda	38,9
Franţa	58,1
Germania	90,6
Grecia	5,4
Irlanda	**15,7**
Italia	27,6
Iugoslavia	**6,3**
Norvegia	41,7
Portugalia	10,7
Polonia	15,2
Regatul Unit	100
România	**5,9**
Spania	12,5
Suedia	73,8
Ţările de Jos (Olanda)	63,5
Ungaria	21,3

Sursa: David 2009: 250.

Ierarhia ţărilor studiate de noi este pe deplin confirmată: Danemarca este pe primul loc, Irlanda pe locul secund (dar la foarte mare distanţă), iar Iugoslavia şi România se află pe ultimele locuri, la mică distanţă între ele. Ar putea să ne surprindă faptul că indicele calculat pentru Danemarca este inferior mediei europene, dar acest fapt se explică prin dezvoltarea relativ târzie a industriei daneze în comparaţie cu cea din alte state nordice, cum ar fi de exemplu Suedia. Pe de altă parte, această ierarhie nu a fost

stabilită numai ca urmare a performanţei statelor respective în perioada interbelică; ea avea la origine discrepanţe majore acumulate încă înainte de 1914, discrepanţe pe care evoluţiile interbelice le-au amplificat sau le-au atenuat. Comparând indicii referitori la sfârşitul epocii interbelice cu cei referitori la anii de dinainte de primul război mondial, constatăm că Danemarca şi-a îmbunătăţit uşor poziţia atât în raport cu media europeană, cât şi în raport cu Regatul Unit, în timp ce Iugoslavia şi România au pierdut teren în raport cu ambele valori de referinţă[393]. Thomas David a sintetizat astfel situaţia:

> În preajma celui de-al doilea război mondial, ţările Europei Răsăritene, în frontierele lor postbelice, nu şi-au ameliorat nivelurile de industrializare comparativ cu anul 1910, dovadă suplimentară a faptului că ratele ridicate de creştere din anii 1924-1938 trebuie relativizate şi că ele constituie, cel puţin în parte, un proces de recuperare faţă de primul război mondial[394].

Un alt element ne ajută să percepem **mediocritatea performanţei industriale** a acestor ţări în perioada interbelică. Astfel, produsele industriei prelucrătoare ocupau o pondere foarte scăzută în structura exporturilor României şi Iugoslaviei (2,2% din valoarea totală a exporturilor româneşti în 1929 şi 1,5% în 1937; 17,1% în 1929 şi 15,8% în 1937 pentru Iugoslavia), fiind cu totul eclipsate de exporturile de mărfuri agroalimentare, combustibili şi materii prime în stare brută[395], ceea ce evidenţiază o dată mai mult faptul că aceste ţări se aflau abia într-o fază extrem de precară a dezvoltării lor industriale. Sau, cu alte cuvinte, eforturile considerabile pentru dezvoltarea industriei naţionale erau încă departe de a-şi fi adus roadele.

Dacă performanţa strict economică a României, Iugoslaviei şi Irlandei a fost mediocră pe ansamblul epocii interbelice, s-ar putea invoca faptul că au fost realizate progrese la nivelul structurii sociale, care au pus bazele unei dezvoltări mai rapide a acestor ţări în perioada postbelică. Ne amintim faptul că înainte de 1914 potenţialul de dezvoltare al României şi Irlandei (ca şi cel al unor teritorii sud-slave intrate în componenţa Regatului Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor în 1913 şi 1918) a fost handicapat de structura socială prea inegalitară, care împiedica ameliorarea nivelului economico-social şi a productivităţii unei mari părţi a populaţiei. Reformele agrare din România şi Regatul Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor au contribuit la atenuarea unora dintre disparităţile sociale existente anterior şi ar fi trebuit teoretic să stimuleze dezvoltarea economico-socială; cu toate acestea, ele au venit relativ târziu (mai ales în România), iar potenţialul lor de dezvoltare a fost anulat de scăderile productivităţii agricole din primii ani de după primul război mondial şi apoi de diminuarea dramatică a preţurilor agricole, care a accentuat disparităţile de resurse dintre populaţia urbană şi cea rurală. Dacă mai avem în vedere şi fărâmiţarea multor exploataţii agricole în condiţiile continuării creşterii demografice (România şi Iugoslavia nu-şi desăvârşiseră tranziţia demografică)[396], atunci apare evident faptul că evoluţia spre o societate cu o distribuţie mai echilibrată a veniturilor a fost erodată, iar posibilele consecinţe pozitive asupra dezvoltării economico-sociale nu s-au concretizat. Dintre cele patru ţări studiate de noi, **structura socială egalitară** a favorizat progresul

economic doar în Danemarca, dar situaţia acestei ţări era cu totul deosebită datorită acumulărilor realizate încă de dinainte de primul război mondial, care o plasau în rândul ţărilor celor mai dezvoltate din Europa, având o populaţie prosperă, educată şi productivă.

În perioada interbelică au fost realizate însă şi **unele progrese în ceea ce priveşte educaţia şi îngrijirea sănătăţii populaţiei**.

De exemplu, la sfârşitul perioadei interbelice **mortalitatea infantilă** scăzuse în România la 179‰ de la 222‰ înainte de începutul primului război mondial, în Iugoslavia la 138‰ de la 159% în 1908/1910, în Irlanda la 69‰ de la 93‰, iar în Danemarca la 61% de la 98‰[397]. Progresul era real, dar decalajele rămâneau încă substanţiale.

În planul educaţiei, au sporit cifrele tinerilor şcolarizaţi la toate cele trei niveluri ale sistemului de învăţământ: primar, secundar şi universitar. **Ponderea analfabetismului** în cadrul populaţiei care depăşise vârsta de intrare în sistemul educaţiei şcolare s-a redus în România de la circa 78% în 1899 la 61% în 1912 şi 43% în 1930[398], iar în Serbia de la 79,7% în 1900 la 56,3% în 1931[399]; în Irlanda şi în Danemarca cea mai mare parte a analfabetismului fusese eliminată încă din secolul al XIX-lea (în Irlanda mai erau în 1901 doar 13,7% analfabeţi, iar în Danemarca doar circa 4%), ceea ce explică şi de ce în aceste ţări scăderile interbelice ale ratei analfabetismului au fost inevitabil mai mici. Progresele realizate în Serbia/Iugoslavia au fost apreciabile, mai ales dacă avem în vedere faptul că alfabetizarea a fost mai puternică la nivelul generaţiilor tinere decât la cel al vârstnicilor, ceea ce însemna că procentajul avea să crească într-o oarecare măsură şi numai prin înlocuirea naturală a generaţiilor. Pe de altă parte, se cuvine să observăm şi o anume încetinire a progreselor alfabetizării. Cu privire la România, fenomenul a fost semnalat încă din 1938 de către Sabin Manuilă şi Mitu Georgescu, cu referire la încetinirea ritmului de creştere a numărului ştiutorilor de carte în intervalul 1912-1930 faţă de intervalul 1899-1912; explicaţia oferită de către cei doi autori – „Acest fenomen se datorează turburărilor provocate de război, precum şi dificultăţilor operei de refacere, care a urmat”[400] – este fără îndoială corectă, dar parţială. Dacă privim evoluţia procentelor de încadrare în învăţământul primar a copiilor din grupa de vârstă 5-14 ani, atunci vom constata faptul că în anii 1930 a avut loc o uşoară scădere în toate ţările studiate de noi.

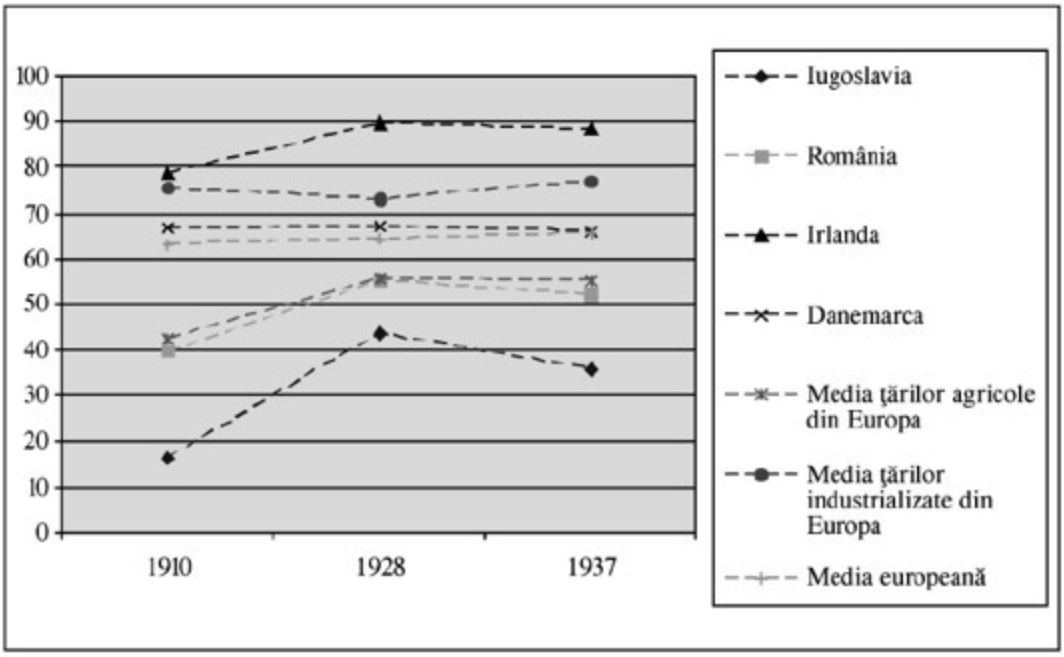

Sursa: David 2009: 341.

Figura III.7. *Ponderea elevilor din învăţământul primar în cadrul grupei de vârstă 5-14 ani (%)*

Înainte de a invoca motive specifice fiecărei ţări pentru această scădere – inclusiv variaţiile numerice ale cohortelor de copii născuţi în anii 1923-1932 –, să observăm că scăderea din anii ‘30 este comună aproape tuturor ţărilor predominant agricole, în timp ce în cazul ţărilor industrializate procentajul mediu a crescut în aceeaşi perioadă. În mod evident, evoluţia diferită în cele două grupuri de ţări a fost determinată într-o mare măsură de reducerea preţurilor agricole în raport cu cele ale produselor industriale. Scăderea veniturilor agricole a făcut pe de o parte ca unii dintre părinţi să nu-şi mai poată trimite copiii la şcoală şi, pe de altă parte, ca statele să-şi reducă finanţarea pentru sistemul de învăţământ, fapt reflectat şi de creşterea numărului de elevi pe cadru didactic în anii ‘30[401]. Încetinirea ratei de cuprindere a tinerilor în învăţământul primar explică într-o bună măsură persistenţa decalajelor în ceea ce priveşte eliminarea analfabetismului între ţările Europei nordice, apusene şi centrale, şi cele ale Europei răsăritene, sud-estice şi sudice şi pune într-o perspectivă mai realistă progresele reale obţinute în epoca interbelică de ţările rămase în urmă în secolul al XIX-lea.

Educaţia nu se reduce la învăţământul primar, după cum rolul său în ridicarea capitalului uman al unei societăţi nu se limitează la alfabetizare. Progrese însemnate au fost obţinute şi în **dezvoltarea învăţământului secundar**. Doar câteva exemple. În Danemarca numărul elevilor din învăţământul secundar a sporit de la sub 39.000 în 1920 la peste 67.000 în 1939, în Irlanda de la sub 23.000 în 1924 la aproape 38.000 în 1939, iar în Iugoslavia de la 132.000 în 1921 la 213.000 în 1938[402]. De observat însă că la nivelul procentelor din populaţia de vârstă şcolară, în pofida

progreselor obţinute, România şi Iugoslavia, la fel ca şi celelalte ţări din Europa Răsăriteană, au rămas şi în perioada interbelică la niveluri de circa 3-5%, inferioare mediei europene[403]. Fenomene similare se pot observa în ceea ce priveşte **învăţământul superior**. În Danemarca numărul studenţilor a sporit de la 4.900 în 1924 (datele pentru anii anteriori nu sunt comparabile deoarece se referă numai la noii studenţi admişi, şi nu la numărul total de studenţi înmatriculaţi) la 7.200 în 1939, în Irlanda de la 3.700 în 1920 la 5.400 în 1939, în Iugoslavia de la 10.600 în 1922 la 21.300 în 1938, iar în România de la 18.227 în 1921 la un maximum de 39.425 în anul universitar 1935/1936, după care a scăzut la numai 25.651 în 1936/1937 şi a sporit din nou la 26.489 în 1938/1939[404]. În 1938, Danemarca şi Irlanda aveau 1,8 studenţi la 1.000 de locuitori, România 1,3 studenţi la 1000 de locuitori, iar Iugoslavia numai 1,0 student la 1.000 de locuitori[405]. Diferenţele sunt relativ mici, iar avansul României în raport cu Iugoslavia se datora mai degrabă polarizării superioare a societăţii, care făcea ca în România tinerii din clasele superioare să aibă mai multe resurse pentru a urma învăţământul superior. Pe de altă parte, dintre studenţii români înmatriculaţi în 1935/1936, peste trei sferturi erau înscrişi în universităţi, 11,4% în învăţământul superior economic, 5,3% în învăţământul superior artistic, şi doar 4,9% în politehnici; mai mult, în cadrul universităţilor predominau studenţii la drept (41%) şi litere şi filosofie (20,5%), faţă de cei care urmau studii medicale şi farmaceutice (16,7%), ştiinţifice (11,2%) şi teologice (5,4%)[406]. Având în vedere cele de mai sus, pare destul de evident că majoritatea studenţilor români urmăreau să aibă cariere în cadrul birocraţiei de stat sau a sistemului judiciar, în timp ce numai o minoritate se angaja în economie. Având în vedere faptul că dezvoltarea interbelică a învăţământului secundar şi superior a fost un fenomen „limitat şi inegal, rezervat unei elite”[407], din punctul de vedere al acumulării capitalului uman se cuvine să examinăm mai ales **situaţia învăţământului profesional**. Acesta era asigurat printr-o multitudine de forme, diferite de la o ţară la alta: şcoli profesionale, şcoli de seară, ucenicie organizată de întreprinderi. Datele statistice de care dispunem pentru anii ‘30 reflectă ierarhia la care ne aşteptam: pe locul întâi Danemarca, unde elevii învăţământului profesional reprezentau 12% dintre elevii din învăţământul primar, urmată de Iugoslavia cu 6% (se resimte influenţa tradiţiei austro-ungare în Slovenia şi Croaţia) şi de România cu 2%[408]. În această privinţă, progresele iugoslave contrastează puternic cu rămânerea în urmă din România.

În alte domenii, transformările structurii sociale au fost încă şi mai puţin spectaculoase. **Tranziţia demografică** fusese realizată în componentele sale esenţiale în Danemarca şi Irlanda încă înainte de primul război mondial, iar aceste ţări nu au făcut în perioada interbelică decât să-şi consolideze avansul prin scăderi limitate ale mortalităţii şi natalităţii, precum şi prin prelungiri ale speranţei medii de viaţă. În schimb, în România şi Iugoslavia se pot observa elemente ale tranziţiei demografice doar în mediul urban şi în unele regiuni mai dezvoltate economico-social precum Slovenia şi Banatul, ceea ce, în condiţiile în care trăsăturile vechiului regim demografic persistau în mediul rural, larg majoritar, face ca la nivel statistic aceste ţări să rămână pe unele dintre primele locuri în Europa atât la nivelul natalităţii cât şi la cel al

mortalităţii[409]. În mod firesc, această diferenţiere se reflectă la nivelul speranţei medii de viaţă la naştere: în România aceasta a fost sub 41 ani în 1932, în Iugoslavia de 41,5 ani în 1930/1931, în timp ce în Irlanda era de aproape 59 de ani în 1935/1937, iar în Danemarca de puţin sub 63 de ani în 1931/1935[410]. Se cuvine să observăm totodată faptul că progresele la nivelul urbanizării au fost relativ limitate (cu un plus evident pentru Danemarca, urmată de Irlanda, în timp ce în Iugoslavia şi România locuitorii oraşelor au continuat să reprezinte şi la sfârşitul epocii interbelice sub un sfert din populaţia totală)[411], iar cele din **transferul de forţă de muncă dinspre agricultură spre industrie şi servicii** încă şi mai reduse. Astfel, în Danemarca ponderea populaţiei active în agricultură, forestier şi pescuit a scăzut de la 34,9% în 1920 la 28,5% în 1940 (dată la care industria şi construcţiile ocupau 30,6%, iar serviciile 40,9% din populaţia activă), iar în Irlanda scăderea a fost încă şi mai mică, de la 52,1% în 1920 la 48,5% în 1936 (faţă de 15,1% în industrie şi construcţii şi 36,4% în servicii); în Iugoslavia, populaţia ocupată în agricultură a scăzut de la 82,2% în 1920 la 76,6% în 1931 (la aceeaşi dată 11% în industrie şi 12,4% în servicii) şi la 74,8% în 1938, iar în România forţa de muncă din agricultură reprezenta în 1930 încă 77,2% (faţă de 10,2% în industrie şi 12,6% în servicii)[412]. Dacă avem în vedere faptul că la sfârşitul epocii interbelice structura populaţiei ocupate pe ansamblul Europei (fără Uniunea Sovietică) era 22% în agricultură, 44% în industrie şi 34% în servicii[413], atunci înţelegem mai bine cât de puţin se modernizaseră din acest punct de vedere Irlanda, Iugoslavia şi România.

Bilanţul transformărilor sociale şi al acumulărilor la nivelul capitalului uman este limpede. În epoca interbelică cele patru ţări studiate de noi au realizat unele acumulări, dar exceptând progresele alfabetizării, acestea au fost mai degrabă limitate şi nu au schimbat în mod semnificativ ierarhiile existente înainte de primul război mondial. Mai mult, chiar şi în domeniile în care s-au realizat progrese, roadele aveau să fie culese mai degrabă în perioada postbelică.

Pe de altă parte, **limitele dezvoltării interbelice** s-au dovedit considerabile. Impactul primului război mondial, conjunctura extrem de defavorabilă agriculturii, penuria capitalului, erorile politice inspirate de naţionalismul economic şi conservatorismul structurilor sociale au limitat capacitatea ţărilor periferice, predominant agricole şi rurale, de a-şi accelera modernizarea economică, şi au condus la accentuarea decalajelor lor faţă de ţările dezvoltate. Danemarca a fost o excepţie în cadrul ţărilor studiate de noi, dar nu trebuie să uităm faptul că ea reuşise încă din secolul al XIX-lea să promoveze în rândul ţărilor dezvoltate economic la nivel european, iar în epoca interbelică a reuşit doar să-şi consolideze această poziţie. În schimb, Irlanda, România şi Iugoslavia au rămas şi mai mult în urmă comparativ cu majoritatea celorlalte ţări europene, precum şi cu media mondială.

383 Rolul acestor şocuri este subliniat şi în Findlay, O'Rourke 2007: 470-471.
384 Această performanţă a fost analizată recent în Ojala, Eloranta, Jalava 2006, precum şi în comparaţie cu ţările Europei răsăritene de către David 2009: 377-406.
385 David 2009: 381.
386 Svennilson 1954: 82-89; Federico 2004: 191-195; Findlay, O'Rourke 2007: 446-447.
387 David 2009: 381, 399-400.

388 Calculul nostru pe baza indicilor anuali din EHEE: I, 475 (capitol de Zdenek Drabek). De observat că deteriorarea termenilor de schimb a fost încă şi mai gravă în cazul materiilor prime neagricole, categorie care include petrolul şi combustibilii, mărfuri care contau atât de mult în economia şi exporturile României.
389 Am reprodus această enumerare după David 2009: 199-200.
390 David 2009: 232-233.
391 David 2009: 400-406.
392 Bairoch 1982.
393 Bairoch 1982: 302; David 2009: 253 (calcule numai pentru ţările Europei răsăritene). Pentru Irlanda lipsesc datele cu privire la perioada de dinainte de primul război mondial.
394 David 2009: 253.
395 David 2009: 254. *Cf.* EHEE: I, 407-408, 475 (capitol de Zdenek Drabek).
396 În cele două decenii interbelice populaţia Iugoslaviei a crescut cu 33%, iar cea a României cu aproape 26%, în timp ce pe ansamblul Europei răsăritene şi sud-estice creşterea a fost de 20%, în Europa Apuseană de 9%, iar în Europa nordică de 15% (Handbuch: VI, 12-13 – capitol de Wolfram Fischer). Acest spor demografic a avut la bază menţinerea natalităţii la niveluri de peste 30%, scăderea din anii 1935-1939 fiind datorată mai puţin schimbării comportamentelor demografice, cât ajungerii la vârsta fertilă a generaţiilor subnumerice născute în anii primului război mondial (Handbuch: VI, 18 – capitol de Wolfram Fischer).
397 Mitchell 2003: 123-124 (pentru sfârşitul perioadei interbelice am folosit media anilor 1937/1939).
398 ER: I, 142 (capitol de Sabin Manuilă şi Mitu Georgescu). Cifra de 54,3% analfabeţi indicată de Gheorghe Dobre (Dobre 1996a: 277) se referă la ansamblul populaţiei, nu numai la populaţia peste vârsta şcolară.
399 Sundhaussen 1989a: 534, 537. Pe ansamblul Iugoslaviei interbelice, rata analfabetismului era sensibil mai mică, fiind de „numai” 45,2% din populaţia de peste 11 ani (EHEE: I, 93 – capitol de Milan Hauner).
400 ER: I, 142 (capitol de Sabin Manuilă şi Mitu Georgescu).
401 David 2009: 341-342. Pentru scăderea severă a numărului cadrelor didactice în România în 1938/1939, vezi şi EHEE: I, 136 (capitol de Milan Hauner).
402 Mitchell 2003: 881-885. Pentru România datele sunt lacunare pentru începutul perioadei interbelice, iar comparaţia cu datele de dinainte de război este slăbită de schimbările teritoriale şi de dublarea practic a populaţiei prin constituirea României Mari. Vom observa totuşi că avem o creştere spectaculoasă de la puţin peste 17.000 în 1910 în Vechiul Regat, la 155.000 în România Mare în 1921/1922 – creştere în cadrul căreia nu putem în acest moment estima ponderea teritoriilor reunite cu statul român în 1918 (ştim totuşi că teritoriile care anterior aparţinuseră Austro-Ungariei avuseseră un număr relativ ridicat de elevi în învăţământul secundar), ponderea recuperării acestei etape de către cei care nu apucaseră să studieze în timpul războiului, şi ponderea sporirii numărului de elevi atraşi în condiţiile întemeierii de noi instituţii de învăţământ în primii ani interbelici – a continuat să crească până la 195.000 în 1925, apoi a variat la niveluri ceva mai reduse (162.000 în 1929, printre altele şi datorită cohortelor sub-numerice născute în timpul războiului) şi a crescut din nou după 1933, atingând un maxim de 201.000 în 1937 (Mitchell 2003: 876, 884; pentru 1921/1922 date din Lampe, Jackson 1982: 503).
403 David 2009: 342. Pentru comparaţie, procentul tinerilor care urmau învăţământul secundar a crescut în Irlanda de la 3,5% în 1910 la 6,5% în 1937, iar în Danemarca de la 4,9% în 1910 la 9,9% în 1937.
404 Sadlak 1990: 13; Mitchell 2003: 897-898.
405 Dobre 1996a: 278.
406 Sadlak 1990: 13.
407 David 2009: 342.
408 David 2009: 343 (unde nu se dau date pentru Irlanda).
409 Handbuch: VI, 22-23 (capitol de Wolfram Fischer). Se cuvine să observăm că România şi Iugoslavia nu au coborât sub pragul considerat crucial în reducerea natalităţii – 30 de nou-născuţi la 1.000 de locuitori – decât în anii 1935/1939, când scăderea s-a datorat mai mult atingerii vârstei fertile de către generaţiile subnumerice de femei născute în timpul primului război mondial decât schimbării comportamentului demografic prin controlul voluntar al natalităţii.
410 Dobre 1996a: 120.

411 Handbuch: VI, 53-54 (capitol de Wolfram Fischer). Pentru urbanizarea interbelică din România, vezi şi Ronnås 1984: 177-188.
412 Datele pentru 1920 din Handbuch: VI, 93 (capitol de Wolfram Fischer). Pentru Danemarca şi Irlanda la sfârşitul epocii interbelice, calculele noastre pe baza datelor din Mitchell 2003: 147, 152. Pentru România, datele bazate pe recensământul din 1930 (apud Axenciuc 2006: 53-54; cifrele diferite din ER: III, 47 – capitol de Mitu Georgescu au fost corectate de către Virgil Madgearu în 1940), iar pentru Iugoslavia date din EHEE: I, 91 (capitol de Milan Hauner) şi Lampe, Jackson 1982: 559.
413 Svennilson 1954: 75.

IV. Epoca postbelică

IV.1. Epoca postbelică, între accelerarea creşterii economice şi amplificarea decalajelor economice

Impactul celui de-al doilea război mondial a fost teribil, mult mai puternic decât cel al primei conflagraţii mondiale. La nivelul pierderilor umane, cu peste 50 de milioane de morţi (cele mai conservatoare estimări; mai probabile sunt estimările din jurul cifrei de 60 de milioane de morţi, dar unii istorici avansează chiar cifra de 78 de milioane de persoane ucise, majoritatea civili), la care mai trebuie adăugaţi peste 20 de milioane de răniţi –, el a depăşit cu mult bilanţul deja cumplit al primului război mondial (16 milioane de morţi, 21 de milioane de răniţi). La nivelul pagubelor materiale, să consemnăm acum numai faptul că distrugerile cauzate de acţiunile militare au fost amplificate de dezorganizarea multor activităţi economice şi de multiple fenomene de penurie, care au cauzat în multe ţări scăderi dramatice ale consumului şi ale nivelului de trai. După o apreciere discutabilă, în 1946 produsul intern brut al Europei continentale (fără URSS) era cu 19% mai mic decât în 1939, în timp ce în 1913-1920 scăderea fusese de numai 15%[1]. Câştigând în mod categoric locul I la cea mai ucigătoare şi distrugătoare conflagraţie din istoria omenirii, al doilea război mondial a dobândit o poziţie simbolică atât de importantă, încât termenul „postbelic” este încă folosit pentru a desemna ansamblul perioadei scurse după 1945[2], fără să se fi impus încă în conştiinţa comună alte diviziuni, deşi există multe argumente pentru a considera că anii 1973 şi/sau 1989 pot servi pentru a marca împărţirea a ceea ce încă numim „epoca postbelică” în perioade istorice distincte[3].

Recuperarea după catastrofa colectivă a celui de-al doilea război mondial a fost dificilă, dar per total spectaculoasă, şi oricum mai rapidă şi mai completă decât cea de după primul război mondial. Mai mult, ea a fost urmată de o **accelerare fără precedent a creşterii economice mondiale**, care l-a determinat pe Angus Maddison să constate:

> Economia mondială a performat în ultima jumătate de secol mai bine decât în orice altă perioadă din trecut. Produsul global brut a crescut de 6 ori între 1950 şi 1998, cu o rată anuală de 3,9% comparativ cu 1,6% anual din 1820 până în 1950 şi cu 0,3% anual din 1500 până în 1820.
> O parte a acestei creşteri a fost consumată pentru a susţine creşterea accelerată a populaţiei, dar venitul pe cap de locuitor a crescut cu 2,1% pe an comparativ cu 0,9% din 1820 până în 1950 şi cu 0,05% anual din 1500 până în 1820. Astfel, creşterea pe cap de locuitor a fost de 42 de ori mai rapidă

decât în epoca protocapitalistă şi de mai mult de două ori mai rapidă decât în primele 13 decade ale epocii noastre capitaliste[4].

Contrastul cu perioada interbelică este deosebit de puternic în cazul Europei. Faptul nu trebuie să ne mire dacă avem în vedere faptul că cele două războaie mondiale s-au desfăşurat mai ales pe continentul european, care a suferit cea mai mare parte a pierderilor umane şi a distrugerilor militare, şi care a evoluat economic mult sub media mondială în epoca interbelică. Or, dacă în intervalul 1913-1950 produsul intern brut pe locuitor al Europei Apusene a crescut în medie cu 0,76% anual faţă de o medie mondială de 0,88% anual (în Europa Răsăriteană şi în teritoriile fostei Uniuni Sovietice ratele de creştere au fost încă şi mai mici decât în Europa Apuseană), după 1950 creşterea europeană la acest indicator a depăşit semnificativ media mondială[5], astfel încât PIB/locuitor din Europa (incluzând nu numai Europa Apuseană, ci şi Europa Răsăriteană şi fosta URSS) a crescut de la 1,73 ori media mondială în 1950 la 1,98 ori media mondială în 2001[6]. Dacă **Europa şi-a consolidat avansul faţă de media mondială din punctul de vedere al indicatorilor pe locuitor** (rămânând însă mult în urma Statelor Unite şi fiind depăşită şi de Japonia), **ponderea sa în produsul global brut a cunoscut o scădere relativă**, determinată îndeosebi de reducerea severă a creşterii sale demografice (populaţia Europei a crescut de la 572 milioane în 1950 la 803 milioane în 2001, în timp ce populaţia lumii a crescut în acelaşi interval de peste 2,4 ori, de la 2,5 miliarde la peste 6,1 miliarde).

Tabelul IV.1. *Ponderea Europei la nivel mondial, 1913-2001*

	1913	1950	2001
Populaţia Europei/populaţia lumii	27,7	22,7	13,1
PIB Europa/Produsul Global Brut	46,4	39,3	25,9
PIB/locuitor Europa/media mondială	1,68	1,73	1,98

Sursa: Maddison 2003: 256-263.

Tratarea ansamblului celei de-a doua jumătăţi a secolului XX ca o perioadă unitară ascunde însă foarte mari diferenţe între două subperioade distincte: anii 1945-1973, cunoscuţi în istoriografia economică şi drept „epoca de aur” (a creşterii economice), „miracolul economic” (german, italian etc.) sau „cei 30 de ani glorioşi” („Trente glorieuses”)[7]. Datele statistice sintetice confirmă nevoia de a face această distincţie atât la nivel mondial, cât şi la nivelul Europei, unde diferenţele dintre cele două etape sunt încă şi mai pronunţate.

Tabelul IV. 2. *Europa în raport cu media mondială – estimări ale ritmurilor medii anuale de creştere demografică şi economică (%)*

		1913-1950	1950-1973	1973-2001
Populaţia	Media a 29 de state vest-europene	0,42	0,71	0,32
	Media a 7 state est-europene	0,26	1,01	0,32
	URSS şi statele succesoare	0,38	1,44	0,54
	Media mondială	0,93	1,93	1,62
PIB	Media a 29 de state vest-europene	1,19	4,79	2,21
	Media a 7 state est-europene	0,86	4,86	1,01
	URSS şi statele succesoare	2,15	4,84	–0,42
	Media mondială	1,82	4,90	3,05
PIB/locuitor	Media a 29 de state vest-europene	0,76	4,05	1,88
	Media a 7 state est-europene	0,60	3,81	0,68
	URSS şi statele succesoare	1,76	3,35	–0,96
	Media mondială	0,88	2,92	1,41

Sursa: Maddison 2003: 257, 260, 263.

Nicholas Crafts şi Gianni Toniolo au subliniat **caracterul excepţional al creşterii economice europene din „epoca de aur”**, care a fost în mare măsură şi o recuperare după subperformanţa din perioada anterioară[8]. După cum rezultă din tabelul anterior, accelerarea creşterii economice a cuprins în perioada 1950-1973 ansamblul continentului european, dincolo de eventualele deosebiri în funcţie de sistemul politic şi/sau de nivelul anterior de dezvoltare a diverselor state. Faptul este cu atât mai spectaculos, cu cât una dintre trăsăturile fundamentale ale istoriei postbelice a Europei a fost tocmai împărţirea continentului în două blocuri politico-militare, unul dominat de Statele Unite şi axat pe menţinerea sistemului capitalist şi a pluralismului politic, iar celălalt dominat de Uniunea Sovietică, definit ca socialist şi caracterizat de monopolizarea puterii politice de către partidele comuniste.

Care au fost **factorii pe care s-au bazat ratele excepţional de înalte ale creşterii economice din anii 1945-1973**?

De la început trebuie precizat că aceşti factori au fost diferiţi în ţările rămase capitaliste din Europa Apuseană faţă de cele socialiste.

Pentru **Europa Apuseană**[9], un element crucial a fost interesul Statelor Unite de a evita colapsul economic şi politic al acestei regiuni şi intrarea ei sub control sovietic. Angajamentul american în stabilizarea Europei s-a materializat într-o multitudine de măsuri, dintre care unele au vizat ajutoare punctuale pentru redresarea economică, iar altele au urmărit crearea unui cadru instituţional care să asigure un parteneriat pe termen lung în vederea conservării şi consolidării poziţiilor americane pe plan mondial. Pe termen scurt, cel mai important aspect al angajamentului american a fost Planul Marshall, anunţat în 1947 şi aplicat în anii 1948-1952. Ajutorul american, deşi nu a cuprins până la urmă decât circa 23 de miliarde de dolari distribuite unui total de 17 ţări, a avut un rol crucial, atât prin faptul că a permis ţărilor beneficiare să-şi finanţeze importurile pentru asigurarea hranei şi a resurselor necesare relansării proceselor productive, cât şi prin constrângerile care au obligat aceste ţări să adopte planuri şi să pună la punct mecanisme instituţionale adecvate pentru această relansare. Dintre instituţiile economice create la nivel internaţional pentru a sprijini relansarea economică postbelică a ţărilor capitaliste europene se cuvine să menţionăm mai ales Organizaţia pentru Cooperare Economică

Europeană (întemeiată 1948; din 1961 Organizaţia pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică – OCDE) şi Uniunea Europeană de Plăţi (1950); tot aici am putea menţiona şi Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului, convenită în 1951 şi intrată în vigoare din 1952. Un al doilea element important al creşterii economice din ţările Europei Apusene a fost transferul de tehnologie americană, uneori asociat şi cu investiţii americane directe în aceste ţări. În epoca interbelică, productivitatea muncii sporise în Statele Unite în ritmuri mult mai rapide decât în Europa, îndeosebi prin înnoirea utilajelor industriale, prin implementarea rapidă a invenţiilor şi inovaţiilor tehnologice, ca şi prin economiile de scală prilejuite de trecerea la producţia de masă, iar progresul susţinut a continuat şi în primele decenii postbelice; la sfârşitul celui de-al doilea război mondial nivelul productivităţii din Statele Unite era de peste două ori mai mare decât cel mediu în Europa Apuseană, ceea ce însemna că adoptarea metodelor americane de producţie a avut prin ea însăşi un puternic impact accelerator asupra ratelor de creştere economică. Este adevărat, succesul transferului de know-how american a fost determinat şi de faptul că Europa Apuseană avea o forţă de muncă bine educată, obişnuită cu rigorile activităţii economice moderne, capabilă deci să preia relativ uşor metodele dezvoltate în Statele Unite. Un alt aspect important a fost instituirea în aceste ţări a unor aranjamente sociale şi instituţionale vizând cooperarea dintre capital şi forţa de muncă în vederea sporirii productivităţii muncii. Esenţialul acestor aranjamente a fost acceptul muncitorilor de a primi salarii relativ moderate în schimbul garanţiei că întreprinderile vor folosi fondurile disponibile mai ales pentru investiţii în ridicarea productivităţii şi că statul va dezvolta schemele de ajutor social, asigurând astfel un nivel decent de bunăstare. În ţările care la sfârşitul celui de-al doilea război mondial fuseseră relativ slab dezvoltate, creşterea economică a fost accelerată suplimentar de transferul de forţă de muncă dinspre agricultură spre industrie şi servicii, precum şi de sporirea temporară a ponderii populaţiei adulte (şi deci active economic) în condiţiile creşterii duratei medii de viaţă în ultimele faze ale tranziţiei demografice. Nu în cele din urmă, stabilitatea sistemului monetar internaţional („sistemul de la Breton Woods”) şi decizia americană de a evita resuscitarea politicilor protecţioniste de dinainte de al doilea război mondial au condus la o deschidere graduală a economiilor occidentale spre comerţul internaţional, pe măsură ce factorii de dezechilibru determinaţi de război erau depăşiţi. Măsurile de liberalizare a schimburilor internaţionale au fost stimulate de rundele GATT (Acordul General asupra Tarifelor şi Comerţului), precum şi de iniţiativele europene de creare a Pieţei Comune (1957) şi a Asociaţiei Europene a Liberului Schimb (1960). În aceste condiţii, comerţul internaţional a fost un factor accelerator al creşterii economice a ţărilor occidentale, rata sa de creştere depăşind-o semnificativ pe cea a produsului intern brut al acestor ţări. În aceste condiţii valoarea totală a exporturilor ţărilor din Europa Apuseană a crescut de peste şase ori în anii 1950-1973, ceea ce, în condiţiile unei multiplicări de numai trei ori a produsului lor intern brut, a însemnat pe ansamblul regiunii o creştere a ponderii exportului în PIB de la o medie de sub 10% la una de peste 20%[10]. Această medie ascundea însă considerabile deosebiri de la o ţară la alta: de exemplu, creşterea ponderii

exporturilor britanice a fost relativ moderată (11,3% din PIB în 1950, 14% în 1973), Franţa a cunoscut o dublare (7,6% în 1950, 15,2% în 1973), RFG o creştere de aproape patru ori (6,2% în 1950, 23,8% în 1973), iar ţările mici au avut permanent rate ale exporturilor superioare mediei regionale (astfel, Ţările de Jos au avut 12,2% exporturi în 1950, şi 40,7% în 1973)[11].

Sectoarele motor ale creşterii economice a ţărilor din Europa Apuseană au diferit de la o ţară la alta, dar prezintă şi unele similitudini semnificative. Un rol important l-au avut construcţiile (mai ales în primele decenii postbelice, când şi nevoile reconstrucţiei erau mai mari), apoi construcţiile de automobile şi în general industriile producătoare de bunuri electrocasnice de folosinţă îndelungată (frigidere, maşini de spălat, aspiratoare, radiouri, televizoare etc.). Progrese importante s-au realizat şi în agricultură, unde producţia totală a crescut spectaculos, sprijinită şi de către stat (iar în ţările Pieţei Comune prin Politica Agricolă Comună); un aspect remarcabil al acestei creşteri a fost faptul că s-a realizat cu contribuţia unui număr tot mai mic de lucrători agricoli, agricultura eliberând forţă de muncă pentru angajarea în industrie şi în servicii. De altfel, alături de industrie serviciile au fost sectorul economic ce a profitat cel mai mult de pe urma creşterii economice din anii 1945-1973, exemplul cel mai spectaculos fiind în această perioadă dezvoltarea turismului de masă în majoritatea societăţilor occidentale. Transformarea structurală a economiilor occidentale este evidenţiată de schimbările la nivelul ponderii celor trei sectoare economice în ocuparea forţei de muncă şi în ceea ce priveşte contribuţia lor la produsul intern brut. Astfel, ponderea forţei de muncă ocupate în agricultură a scăzut în toate statele, în 1980 nivelurile cele mai ridicate fiind în Grecia şi Portugalia (30,3% şi respectiv 28,5%; în 1950 nivelurile din aceste ţări fuseseră de 48,2% şi respectiv 48,3%); forţa de muncă ocupată în industrie reprezenta în 1980 între 29,3% (Danemarca) şi 45,3% (Suedia), creşterile şi scăderile variind de la o ţară la alta, iar forţa de muncă activă în servicii a sporit de la ponderi între 26,1% (Spania) şi 45,9% (Regatul Unit al Marii Britanii şi Irlandei de Nord) în 1950 la ponderi între 35,5% (Portugalia) şi 63,6% (Ţările de Jos) în 1980[12]. Contribuţia agriculturii la produsul intern brut a scăzut la niveluri sub 10% în majoritatea ţărilor occidentale, cea a industriei a variat între un sfert şi o jumătate din PIB, cu creşteri în unele ţări şi scăderi în altele (de exemplu, creştere în Spania de la 27% în 1950 la 35% în 1980 şi scădere în RFG de la 49% în 1950 la 43% în 1980), iar cea a serviciilor a crescut de la niveluri între 29% (Italia) şi 47% (Belgia) în 1950 la niveluri de peste 50% în toate ţările în 1980, cu un maxim de 70% în Danemarca[13].

În **ţările socialiste din Europa** combinaţia de factori care a condus la o dezvoltare economică rapidă în primele trei decenii postbelice a fost diferită[14]. Din cauza presiunilor sovietice, aceste ţări au trebuit să refuze planul Marshall şi să-şi restructureze economia după model sovietic, etatizând cea mai mare parte a industriei şi serviciilor, cooperativizând părţi variabile ale agriculturii şi trecând la dezvoltarea planificată a economiei. Cum Uniunea Sovietică nu avea nici capacitatea şi nici voinţa de a acorda un ajutor comparabil cu cel oferit de Statele Unite ţărilor occidentale, relansarea economică şi apoi creşterea din anii 1950-1970 s-a bazat în cea mai mare măsură pe resursele proprii ale acestor ţări. Aceste resurse au fost mobilizate forţat prin comprimarea severă a consumului,

mai ales în primul deceniu postbelic, şi printr-o rată foarte ridicată a investiţiilor, orientate de stat mai ales în direcţia dezvoltării industriale. Investiţiile de capital au fost însoţite de o mobilizare extraordinară a resurselor de forţă de muncă, îndeosebi prin atragerea femeilor în activităţile productive şi prin transferul de forţă de muncă din agricultură în industrie. Factorul demografic a favorizat în aceste ţări creşterea mai mult decât în Occident, deoarece în majoritatea acestor ţări tranziţia demografică era mai puţin avansată, astfel încât sporirea duratei medii de viaţă a condus la mărirea temporară a ponderii populaţiei active în raport cu populaţia dependentă economic. De asemenea, în cele mai multe dintre aceste ţări rezerva de forţă de muncă ocupată în agricultură era foarte mare la începutul perioadei postbelice, iar economiile de scală realizate prin trecerea la mari exploataţii agricole lucrate cu ajutorul unui număr crescând de utilaje mecanizate au îngăduit obţinerea unor producţii superioare de către un număr mai mic de producători. Având în vedere nivelurile relativ scăzute de pornire, în majoritatea ţărilor socialiste a fost nevoie de un amplu efort educaţional, care a permis eliminarea analfabetismului, atragerea unui număr sporit de tineri în învăţământul secundar şi ridicarea nivelului de competenţă tehnologică al populaţiei active. În pofida progreselor realizate, din cauza persistenţei unor carenţe în pregătirea forţei de muncă, a faptului că nivelul tehnologic era în general mai scăzut decât cel occidental şi a accentului pe care regimul îl punea pe cantitate în dauna calităţii şi eficienţei economice, nivelul productivităţii muncii a rămas sensibil mai mic în economiile socialiste comparativ cu cele ale ţărilor capitaliste dezvoltate. De aceea, creşterea economică a fost obţinută cu un consum foarte mare de resurse, iar succesul relativ obţinut în sporirea produsului intern brut (să ne amintim faptul că acesta a crescut în anii 1950-1973 cu o medie anuală de 4,86% în cele şapte state socialiste din Europa Central-Răsăriteană faţă de 4,84% în URSS şi 4,79% în 29 state capitaliste europene; creşteri peste medie au fost realizate de statele iniţial mai slab dezvoltate, cum ar fi Bulgaria şi România) a fost sensibil mai redus atunci când se are în vedere produsul intern brut pe locuitor (rate medii de 3,81% în cele 7 state socialiste şi 3,35% în Uniunea Sovietică faţă de 4,05% anual în cele 29 de state capitaliste).

Sectoarele motor ale economiei au fost şi ele deosebite în ţările socialiste faţă de cele din ţările capitaliste. Doctrina economică socialistă atribuia un rol decisiv dezvoltării industriei, iar în cadrul acesteia mai ales industriilor producătoare de mijloace de producţie (metalurgie, construcţii de maşini, sectorul energetic etc.). Alocarea de resurse în folosul acestor sectoare a fost atât de disproporţionată în primii ani ai regimurilor socialiste, astfel încât a condus la serioase dezechilibre; pe de altă parte, deşi mai întâi Hruşciov şi apoi tentativele de reformă din sistem din anii ‘60 au condus la o uşoară redresare a ponderii investiţiilor alocate agriculturii şi industriilor producătoare de mijloace de consum, acestea nu au pus sub semnul îndoielii primatul marii industrii grele. Nu în cele din urmă, serviciile au cunoscut o dezvoltare contradictorie – au sporit considerabil serviciile publice din domeniul educaţiei, sănătăţii, transportului şi administraţiei comunale, s-a extins într-o oarecare măsură comerţul şi au rămas relativ precare serviciile financiare şi cele dedicate

timpului liber; per total însă, nivelul de dezvoltare a serviciilor a rămas sensibil inferior celui din ţările capitaliste europene. Astfel, ponderea serviciilor în produsul intern brut al ţărilor socialiste s-a menţinut – cu modeste creşteri, respectiv scăderi în diversele state, la niveluri sensibil sub 30% (exceptând Iugoslavia, care însă a fost şi ţara socialistă cea mai deschisă spre exterior după 1948)[15]. Prin structura relativ arhaică a economiei, caracterizată de supradimensionarea industriei producătoare de mijloace de producţie, de consumuri ridicate de resurse şi de o relativă subdezvoltare a serviciilor, ţările socialiste tindeau să reproducă în a doua jumătate a secolului XX un model de dezvoltare care în ţările mai avansate fusese modern la sfârşitul secolului al XIX-lea şi în prima jumătate a secolului XX.

Anul **1973** este considerat pe plan mondial a marca sfârşitul perioadei de creştere accelerată şi începuturile unei perioade de dificultăţi economice pentru majoritatea ţărilor lumii[16]. De obicei, intrarea în recesiune a economiei mondiale este legată de şocul petrolier din 1973, când producătorii grupaţi în OPEC au mărit preţul petrolului, care a crescut în câteva luni de la puţin peste 3 dolari barilul la peste 12 dolari barilul. Dincolo de circumstanţele concrete ale şocului petrolier (cum ar fi legătura sa cu războiul israeliano-arab din octombrie 1973, embargoul arab împotriva statelor care susţineau Israelul şi dorinţa producătorilor de a-şi redresa veniturile erodate de devalorizarea dolarului după 1971), acesta, împreună cu creşterile ulterioare de preţ, a marcat pe plan mondial trecerea de la o epocă a petrolului ieftin la una a petrolului scump şi totodată volatil în ceea ce priveşte preţul şi condiţiile de achiziţie. Istoricii economiei avertizează însă că recesiunea mondială începută în 1973 nu a fost cauzată doar de şocul petrolier. În fapt, în mai multe ţări fenomene de încetinire a creşterii economice apăruseră încă de la sfârşitul anilor ‘60, creşterile salariale de după 1968 reduseseră profitabilitatea mai multor industrii şi semnalau erodarea consensului social postbelic, iar dezechilibrele balanţelor de plăţi externe conduseseră deja la abandonarea convertibilităţii în aur a dolarului în 1971 şi la prăbuşirea practică a sistemului monetar instituit de conferinţa de la Breton Woods.

Problematica crizei economice începute în 1973 este complexă. Ea poate fi studiată din mai multe perspective: cea a recesiunilor care au lovit principalele economii ale lumii în anii 1974-1975 şi 1981-1983, cea a constrângerilor impuse de noua conjunctură economică mondială şi a adaptărilor la aceste constrângeri, precum şi cea a trecerii pe plan mondial la o nouă fază de creştere economică, mai lentă decât cea din anii 1945-1973 şi bazată mai mult pe servicii decât pe industrie.

Strict statistic, în majoritatea ţărilor europene **impactul celor două recesiuni succesive din anii 1974-1975 şi 1981-1983** asupra produsului intern brut a fost mai degrabă moderat: unele ţări au continuat creşterea economică, altele au cunoscut scăderi ale produsului intern brut de câteva procente, recuperate rapid în anii următori[17]. Efectele economice şi sociale au fost însă mult mai mari. Fenomenele de penurie au determinat adoptarea unor măsuri de limitare şi raţionalizare a consumurilor energetice. Creşterea preţului petrolului şi rolul major al acestuia în asigurarea resurselor energetice au generat presiuni inflaţioniste, iar în multe ţări capitaliste europene rata medie anuală a

inflaţiei pe deceniul 1973-1983 a depăşit 10% (campioană fiind Portugalia cu o inflaţie de 22,6% anual, în timp ce la polul opus s-au aflat Elveţia cu 4,3% şi RFG cu 4,9% anual)[18]. Rentabilitatea multor întreprinderi şi activităţi economice a fost sever afectată, iar şomajul a crescut semnificativ, marcând astfel trecerea de la epoca ocupării cvasicomplete a forţei de muncă la o perioadă de şomaj structural relativ ridicat (spre 10% în medie europeană, dar cu variaţii de la o ţară la alta şi cu scăderi modeste în perioadele de creştere economică). Cheltuielile sociale şi povara facturii petroliere au făcut ca multe state să se confrunte cu deficite bugetare şi cu sporuri considerabile ale datoriei publice. În fine, în majoritatea ţărilor a avut loc o încetinire semnificativă a creşterii productivităţii muncii.

În 1983 majoritatea ţărilor occidentale au reuşit să depăşească nu numai recesiunea determinată de al doilea şoc petrolier, ci şi unele dintre consecinţele economice ale primului şoc petrolier. Succesul s-a datorat în mare măsură concentrării eforturilor pe combaterea inflaţiei, cu preţul împingerii în plan secund a măsurilor de stimulare a creşterii economice şi de ocupare a forţei de muncă. Noua ordine de priorităţi a fost evidenţiată mai întâi de instituirea Sistemului Monetar European (1979) şi apoi de stabilirea prin Tratatul de la Maastricht (1992) a unor criterii severe în ceea ce priveşte disciplina financiară a statelor membre. Pe de altă parte, pe plan mondial preţul petrolului, care a atins un maxim anual de 37 dolari barilul în 1980, a început să scadă, mai întâi lent, apoi accelerat în 1985-1986, ceea ce evident a avantajat ţările importatoare. **Relansarea creşterii economice** a cuprins cea mai mare parte a ţărilor occidentale, dar ritmurile de creştere au fost mai mici decât în anii 1950-1973. Încetinirea creşterii economice poate fi observată şi atunci când comparăm anii de vârf din cele două perioade la nivel mondial (produsul global brut a sporit cu 4,6% în 1984 faţă de 7,3% în 1964) sau la nivelul Europei Apusene (4,3% în 1976 şi 4% în 1988 faţă de 6,4% în 1960)[19], şi atunci când comparăm ratele medii de creştere ale produsului intern brut (pe ansamblul Europei Apusene acesta a crescut în medie cu 4,86% pe an în 1950-1973 şi cu numai 2,21% în 1973-2001)[20]. Mai mult, la nivelul produsului intern brut total, rata de creştere a Europei Apusene a fost depăşită după 1973 de ratele medii de creştere ale tuturor celorlalte continente, singura grupare de ţări faţă de care creşterea vest-europeană a fost superioară fiind fostele state socialiste[21]. Europa Apuseană a evoluat ceva mai bine la creşterea PIB/locuitor, unde rata sa medie de 1,88% anual depăşea media mondială (1,41%), fiind practic egală cu creşterea din Statele Unite (1,86%) şi mai mică decât cea din Japonia (2,14%) şi media celorlalte ţări asiatice (3,55%)[22]. Privind această încetinire a creşterii din perspectiva duratei lungi, Nicholas Crafts şi Gianni Toniolo conchid că performanţa de după 1973 a fost totuşi mai bună decât ar rezulta la o primă privire, deoarece: „(1) perioada 1950-1973 a fost cu adevărat excepţională în procesul creşterii economice moderne, (2) bilanţul creşterii ulterioare nu prea poate fi considerat nesatisfăcător”[23]. La rândul său, referindu-se la situaţia de la nivel mondial, Angus Maddison consideră: „În cadrul epocii capitaliste, se pot distinge 5 faze de dezvoltare. «Epoca de aur», 1950-1973, a fost de departe cea mai bună în ceea ce priveşte performanţa creşterii economice. Epoca noastră, începând din 1973 (în

continuare denumită «ordinea neoliberală») a fost a doua [în această ierarhie]”[24].

Răspunsurile la sfidările crizei economice au fost diferite în ţările occidentale comparativ cu ţările socialiste. În Occident a avut loc o **restructurare a economiei**[25]. Au fost realizate importante economii de energie, a scăzut ponderea industriei şi s-au dezvoltat serviciile. Au fost aplicate măsuri de liberalizare a economiei, inclusiv a fluxurilor financiare internaţionale. A fost redusă dimensiunea sectorului de stat printr-o serie de privatizări şi a slăbit puterea sindicatelor. Au fost întemeiate noi întreprinderi, mai mici şi mai flexibile, iar productivitatea muncii a început din nou să crească mai repede după încetinirea din anii ‘80. Un rol important l-au avut noile tehnologii, mai ales în domeniul informaticii, microelectronicii şi biotehnologiilor. Capacităţile productive au crescut atât de mult, încât problema a devenit mai degrabă valorificarea produselor decât realizarea lor efectivă. Nu în cele din urmă, reducerea natalităţii şi prelungirea duratei medii de viaţă au condus la îmbătrânirea relativă a populaţiei, ceea ce a dus la sporirea cheltuielilor alocate pentru îngrijirea sănătăţii şi pune sub semnul întrebării sustenabilitatea sistemelor de protecţie socială.

În **ţările socialiste**, criza a lovit mai târziu şi restructurarea a fost ratată[26]. Impactul întârziat al crizei s-a datorat faptului că Uniunea Sovietică era principalul furnizor de resurse energetice pentru ţările socialiste aflate sub influenţa sa, iar adaptarea sovieticilor la creşterea mondială a preţului petrolului s-a realizat doar parţial şi cu o întârziere de câţiva ani. În plus, majoritatea micilor state socialiste din Europa Central-Răsăriteană au profitat de destinderea survenită în relaţiile Est-Vest în anii ‘70 pentru a încerca o politică de creştere bazată pe credite şi pe importuri tehnologice din Occident. Principial, această politică era corectă, în sensul că resursele extensive ale creşterii economice care funcţionaseră în primele decenii postbelice se epuizau şi era nevoie de trecerea la o dezvoltare economică intensivă, bazată pe cele mai noi tehnologii. În practică însă, sistemul socialist s-a dovedit incapabil să integreze eficient importurile de tehnologie din Occident în procesele sale de producţie, cazurile de risipă şi investiţii eşuate fiind extrem de numeroase; în consecinţă, ţările socialiste „nu au putut să reînnoiască bazele tehnologice ale vechilor ramuri industriale”[27] şi, de asemenea, s-au dovedit incapabile să dezvolte noile tehnologii, ceea ce a făcut ca decalajul tehnologic faţă de economiile capitaliste dezvoltate să se mărească. În consecinţă, îndatorarea şi recursul la tehnologii occidentale au permis continuarea creşterii economice şi ridicarea nivelului de trai în anii ‘70, dar şi evitarea de către conducerile politice a reformelor ce se impuneau. La începutul anilor ‘80, în condiţiile creşterii costului facturii energetice (preţurile de livrare solicitate de Uniunea Sovietică s-au apropiat de nivelurile mondiale) şi ale înăspririi condiţiilor de acordare a creditelor pe piaţa mondială, ţările socialiste au cunoscut serioase probleme în rambursarea datoriilor şi asigurarea continuării proceselor economice. În cele mai multe ţări au avut loc reduceri ale nivelului investiţiilor, ceea ce a micşorat şi mai mult posibilităţile de adaptare la noile condiţii economice. Deosebit de gravă a fost neglijarea agriculturii (cu excepţia poate a Ungariei), care a generat în unele ţări fenomene de penurie alimentară. Totodată, transferul de forţă

de muncă dinspre agricultură spre industrie şi servicii a încetinit (iar în unele ţări chiar a încetat), ceea ce anula una dintre sursele importante de creştere economică din perioada anterioară. În unele ţări au existat tentative de reformă economică, dar acestea au fost relativ timide şi au fost blocate de rigidităţile sistemului politic şi economic socialist. Până la urmă, falimentul economic şi incapacitatea de a susţine competiţia politico-militară cu Statele Unite l-au determinat pe Mihail Gorbaciov să încerce o restructurare economică (*perestroika*) şi politică a sistemului socialist. Reformele economice au întârziat însă să-şi arate roadele, rigiditatea sistemului s-a dovedit prea mare, iar populaţia era prea puţin dispusă să mai aştepte rezultatele îndoielnice ale încercărilor de a reforma un sistem perceput ca nedrept şi falimentar. Au urmat, cu rezultatele cunoscute, prăbuşirea sistemului socialist şi destrămarea Uniunii Sovietice (ca şi a Iugoslaviei şi ulterior a Cehoslovaciei) în anii 1989-1991. Trecerea la sisteme politice democratice nu a rezolvat imediat problemele inadecvării structurilor economice şi sociale la cerinţele economiei postindustriale. În majoritatea ţărilor central-est europene a survenit mai întâi o prăbuşire a vechilor structuri economice, urmată de procese de privatizare şi de edificare a instituţiilor economiei de piaţă. Sub impactul deschiderii spre comerţul internaţional şi al investiţiilor de capital străin a avut loc o restructurare masivă a întregii economii, care a condus şi în ţările foste socialiste la scăderea relativă a ponderii industriei şi la dezvoltarea rapidă a serviciilor. Dar marea şansă a majorităţii acestor ţări a fost cea a aderării la Uniunea Europeană, care a oferit o perspectivă şi un cadru favorabil pentru dezvoltarea lor economică la începutul secolului XXI.

Nu este posibil să ne detaliem acum caracteristicile noii faze a dezvoltării economice în care a intrat omenirea începând cu ultimele decenii ale secolului XX. Vom aminti doar că **dezvoltarea economică de tip postindustrial** a implicat o răsturnare radicală a raporturilor dintre marile sectoare ale economiei, respectiv impunerea primatului serviciilor şi trecerea în plan secund a industriei, concomitent cu reducerea graduală a ponderii agriculturii, deşi productivitatea muncii din agricultură a continuat să crească spectaculos[28]. Pe ansamblul ţărilor capitaliste dezvoltate, ponderea forţei de muncă ocupate în agricultură a coborât la sfârşitul secolului XX la sub 5%, cea a persoanelor ocupate în industrie a ajuns în jurul a 30%, iar serviciile ocupau aproape două treimi din populaţia activă; fostele ţări socialiste au evoluat cu o anumită întârziere în aceeaşi direcţie, astfel încât într-un viitor apropiat s-ar putea ca producţia agricolă să fie asigurată de doar 1-2% din populaţie, cea industrială de sub 20%, iar forţa de muncă angajată în servicii să ajungă la circa 80%. Progresul ştiinţei şi inovaţiile au permis sporuri de productivitate care reduc considerabil nevoia de forţă de muncă. Pe lângă şomaj, au proliferat formele de muncă parţială şi flexibilă. În acelaşi timp, la nivelul bugetelor de consum a scăzut ponderea alimentaţiei şi a vestimentaţiei şi a sporit ponderea cheltuielilor socioculturale legate de petrecerea timpului liber. Unii dintre acceleratorii dezvoltării au fost schimburile internaţionale, integrarea europeană şi procesul mai amplu al globalizării, favorizat de dezvoltarea comunicaţiilor, de expansiunea fără precedent a operaţiunilor financiare şi de acţiunea globală a marelui capital transnaţional. Unele riscuri ale acestui tip de

dezvoltare au fost evidenţiate de criza economică din anii 2007-2010, altele ţin de evoluţiile demografice pe termen lung şi mai ales de implicaţiile îmbătrânirii populaţiei (Europa este mai avansată în această direcţie decât majoritatea celorlalte părţi ale lumii), precum şi de tendinţele de atomizare a indivizilor, care renunţă la interacţiunea socială directă şi preferă tot mai mult refugiul în domeniul comunicării virtuale.

Cum s-a reflectat dezvoltarea postbelică a lumii în ceea ce priveşte **decalajele economice**? La nivel mondial, deosebirile dintre produsul intern brut pe locuitor al principalelor regiuni ale lumii s-au mărit pe ansamblul epocii postbelice. Dacă anii 1950-1973 au reprezentat o perioadă de relativă convergenţă, raportul dintre macroregiunea cea mai bogată şi cea mai săracă scăzând de la 15:1 în 1950 la 13:1 în 1973, după 1973 evoluţia a fost mai degrabă divergentă, astfel încât în 2001 raportul era deja aproape 19:1[29]. Şi la nivel european anii 1950-1973 au constituit o perioadă în care au prevalat tendinţele de convergenţă, ţările rămase în urmă reuşind în general să recupereze o parte din decalajele faţă de ţările cele mai dezvoltate, în timp ce după 1973, în pofida unor realizări recuperatorii şi a politicilor de coeziune ale Uniunii Europene, discrepanţele au sporit din nou[30]. Astfel, potrivit datelor Băncii Mondiale, în anul 2008 Luxemburgul avea un venit naţional pe locuitor la paritatea puterii de cumpărare de 64.320 de dolari internaţionali, iar Republica Moldova, aflată pe ultimul loc în Europa, de doar 3.210 dolari internaţionali[31]; raportul era astfel mai mare de 20:1 . În interiorul Uniunii Europene decalajul maxim dintre state (Luxemburg *vs* Bulgaria) era de aproape 6,71:, dar dacă măsurăm raporturile la nivel substatal, considerând regiunile de dezvoltare (NUTS), atunci diferenţa maximă dintre regiunea cea mai prosperă (Inner London) şi cea mai săracă (nord-vestul Bulgariei) a fost în 2007 de peste 13:1 [32]. Aceste discrepanţe ne avertizează că, atât la nivel mondial, cât şi în interiorul Europei reducerea decalajelor prin depăşirea subdezvoltării relative rămâne încă în mare măsură o sarcină a viitorului.

1 Crouzet 2000: 330; fără a subestima impactul distrugerilor, Angus Maddison insistă pe diferenţele de la o ţară la alta şi pe creşterile temporare ale produsului intern brut în unele ţări beligerante (Maddison 1995: 169-71).
2 Crafts, Toniolo 1996: 11.
3 Să menţionăm aici mai ales demersul lui Eric Hobsbawm, care a pledat pentru faptul că la sfârşitul anilor ‘80 şi la începutul anilor ‘90 se termina o epocă în istoria lumii şi începea alta, şi a propus în consecinţă anul 1991 ca final al „scurtului secol XX” (Hobsbawm 1994: 17-18).
4 Maddison 2001: 125.
5 Maddison 2003: 263.
6 Calcule bazate pe datele din Maddison 2003: 256, 259, 263.
7 Crouzet 2000: 339.
8 Crafts, Toniolo 1996: 12.
9 Pentru prezentarea generală a evoluţiilor economice din Europa Apuseană în anii 1945-1973 am folosit, acolo unde nu este menţionată explicit altă sursă, informaţiile din FEHE 5, Pollard 1990: 130-235, Maddison 1995: 73-75, Crafts, Toniolo 1996: 1-130, Bairoch III: 13-259, Aldcroft, Sutcliffe 1999: 177-220, Crouzet 2000: 332-354, Maddison 2001: 25-167, Findlay, O’Rourke 2007: 473: 526.
10 Maddison 1995: 38.
11 Maddison 2001: 363 (date uşor revizuite faţă de Maddison 1995: 38).
12 Handbuch: VI, 93 (capitol de Wolfram Fischer).

13 Handbuch: VI, 96 (capitol de Wolfram Fischer).
14 Pentru evoluţiile economice ale ţărilor socialiste din Europa în anii 1945-1973 am folosit, acolo unde nu este menţionată explicit altă sursă, informaţiile din EHEE III, Kornai 1992, Aldcroft, Morewood 1995: 94-165, Berend 1996: 182-221, Bairoch 1997: III, 275-328, Crouzet 2000: 354-362, Maddison 2001: 25-167, Turnock 2006: 289-456.
15 Handbuch: VI, 96 (capitol de Wolfram Fischer).
16 Pentru problematica crizei economice din 1973 am folosit îndeosebi Crafts, Toniolo 1996: 25-27, Bairoch 1997: III, 151-183, Aldcroft, Sutcliffe 1999: 221-278, Crouzet 2000: 362-383.
17 *Cf.* Maddison 2003 :52-53, 57, 99. Excepţiile sunt Elveţia şi Portugalia în 1974-1975 şi Polonia în 1980-1981, dar în ultimele două ţări scăderile au fost amplificate de tulburările generate de revoluţia portugheză din aprilie 1974 şi respectiv de *SolidarnoĹ›ć*.
18 Maddison 1995: 184.
19 Maddison 2003: 236.
20 Maddison 2003: 260.
21 Astfel, rata medie vest-europeană de 2,21% anual este mai mică decât cea a Statelor Unite (2,94%), a Japoniei (2,71%), a celorlalte ţări asiatice (5,41%), a Americii Latine (2,89%) şi chiar a Africii (tot 2,89%); în aceeaşi perioadă micile ţări foste socialiste din Europa Central-Răsăriteană au crescut în medie cu numai 1,01%, Uniunea Sovietică şi statele succesoare acesteia au scăzut în medie cu 0,42%, iar rata mondială de creştere a fost de 3,05% (Maddison 2003: 260).
22 Maddison 2003: 263.
23 Crafts, Toniolo 1996 :2.
24 Maddison 2001: 25.
25 Pentru problematica dezvoltării recente a economiilor occidentale, acolo unde nu este indicată altă sursă am folosit informaţiile din Bairoch 1997: III, 349-464, 528-545, 593-630.
26 Prezentarea impactului crizei în ţările socialiste europene se bazează mai ales pe informaţiile din Wallace, Clarke 1986: 115-133, Kornai 1992, Aldcroft, Morewood 1995: 156-205, Berend 1996: 222-253, Bairoch 1997: III, 328-345, Crouzet 2000: 405-418.
27 Berend 1996: 197.
28 Bairoch 1997: III, 378-387. Date pentru contribuţia diverselor sectoare la produsul intern brut al diverselor ţări în Mitchell 2003: 929-934.
29 Maddison 2001: 125-126; Maddison 2003: 262. Între ţările individuale, decalajele sunt mult mai mari. Astfel, potrivit Băncii Mondiale VNB/locuitor a fost în anul 2008 de 64. 320 dolari internaţionali în Luxemburg şi 290 de dolari internaţionali în Republica Democrată Congo, ceea ce înseamnă un raport de peste 221:1 (http://siteresources.worldbank. org/DATASTATISTICS/ Resources/GNIPC. pdf, accesat la 02.02.2010).
30 Crafts, Toniolo 1996: 27-31. Vezi de asemenea Iancu 2008.
31 http://siteresources.worldbank. org/DATASTATISTICS/Resources/GNIPC. pdf (accesat 02.02.2010).
32 http://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_the_European_Union#Richest_.26_Poorest_NUTS-2_ Regions_. 28GDP_PPP_2007. 29 (accesat 02.02.2010).

IV.2. Experimentul dezvoltării socialiste în România

IV.2.1. Pre-concepţii

Raportarea societăţii româneşti la moştenirea economică a perioadei comuniste este puternic marcată de diviziunile politice şi ideologice de după 1989. În consecinţă, atât judecăţile de ansamblu, cât şi strategiile discursive sunt diferite şi în multe privinţe divergente.

Un prim grup de interpretare este reprezentat de **exponenţii puterii instituite după revoluţia din decembrie 1989**. În mod firesc, aceştia

au acuzat „greaua moştenire” economică lăsată de regimul Ceauşescu, „dezvoltarea haotică, neraţională a economiei, irosirea unor mari valori din avuţia naţională în investiţii costisitoare şi neeficiente, necorelări grave în diverse ramuri ale industriei şi ale economiei în ansamblu”, care „constituie surse de mari greutăţi şi premise obiective pentru instabilitate pe termen îndelungat”[33]. Această retorică era cu atât mai persuasivă în primele luni de după revoluţie, cu cât ea făcea apel la nemulţumirile încă vii pe care populaţia le acumulase în anii ‘80. Pe de altă parte, focalizarea criticii asupra rolului nociv al lui Nicolae Ceauşescu permitea exponenţilor acestui curent de interpretare să evite discuţia mai complicată cu privire la rolul regimului comunist în ansamblul său, şi mai ales contrazicerea memoriei mai degrabă pozitive pe care o aveau mulţi oameni despre situaţia economică din anii ‘60-’70.

O a doua direcţie de interpretare a venit de la **adversarii lui Ion Iliescu**. Aceştia i-au acuzat pe Ion Iliescu şi pe adepţii săi că sunt „neocomunişti” şi că, negându-l doar pe Ceauşescu, încearcă de fapt să perpetueze cât mai mult din regimul comunist. În efortul lor de a blama regimul comunist în ansamblul său, ei s-au concentrat însă mult mai mult asupra laturii politice, asupra faptului că regimul comunist fusese impus cu forţa de către sovietici şi asupra represiunii de la sfârşitul anilor ‘40 şi din anii ‘50. În cadrul acestei argumentaţii, problematica economică a fost iniţial complet marginală; ulterior, criticile s-au concentrat asupra deteriorării situaţiei economice din perioada de după revoluţie, considerată o dovadă a gestiunii proaste a guvernelor postdecembriste[34]. Nu în cele din urmă, eforturile de a valoriza perioada precomunistă ca o epocă de normalitate, spre ale cărei valori şi instituţii românii trebuiau să aspire să se întoarcă, a condus şi la un anumit efort de a considera perioada interbelică drept o „epocă de aur” economică, superioară comunismului.

Dezamăgirile faţă de evoluţiile din anii ‘90 au alimentat un al treilea curent de interpretare, de **nostalgie faţă de epoca comunistă**. În cadrul acestui curent s-au regăsit variate categorii de nemulţumiţi ai tranziţiei postcomuniste, de la persoane care se maturizaseră/afirmaseră în perioada de relativă deschidere a regimului comunist şi care reacţionau polemic faţă de negările globale a ceea ce era o parte crucială a biografiei lor, până la membri ai sistemului de putere naţional-comunist. Adepţii acestui curent recunosc că în sistemul socialist existaseră şi unele disfuncţionalităţi, dar insistă pe faptul că bilanţul de ansamblu al perioadei comuniste a fost pozitiv şi pe critica virulentă a declinului din anii de după 1989. Pentru a ilustra tezele prestabilite, adepţii acestui curent au preferat în comparaţii anul 1980 ultimilor ani ai regimului comunist şi indicatorii fizici celor valorici. Manipularea informaţiei statistice atinge culmi greu egalabile atunci când, după ce se aminteşte că România şi Norvegia aveau în 1980 un produs naţional brut foarte apropiat valoric (57,6 miliarde de dolari faţă de 57,3 miliarde de dolari) – fără a se pomeni faptul că populaţia Norvegiei era de cinci ori mai mică decât a României, ceea ce înseamnă că produsul naţional brut pe cap de locuitor era de cinci ori mai mare în Norvegia decât în România – se insistă pe faptul că în România aportul industriei era mai mare decât în Norvegia (36,9 miliarde de dolari faţă de 23,4 miliarde dolari) şi se adaugă cu mândrie că şi „comparaţia cu

ţări dezvoltate cum sunt Finlanda şi Austria, este în favoarea României, din punctul de vedere menţionat mai sus”[35]; autorii par să nu ştie faptul elementar că în economiile dezvoltate ponderea serviciilor a depăşit-o pe cea a industriei, şi că, prin urmare, nivelul superior al producţiei industriale nu este neapărat un indicator de superioritate economică, ci mai degrabă un indiciu al întârzierii în dezvoltarea sectorului serviciilor şi în adaptarea la dezvoltarea de tip postindustrial.

Aceste trei linii de interpretare, conturate încă de la începutul anilor ‘90, s-au menţinut cu minime modificări până în primii ani ai mileniului III. Divergenţa interpretărilor este reflectată şi de sondajul realizat de noi în 2002.

Tabelul IV.3. *Ierarhizarea perioadei 1944-1989 în istoria economică a României*

	Locul 1	Locul 2	Locul 3	Locul 4
Studenţi la istorie (% din respondenţi)	16,7	20	25	38,3
Profesori de istorie (% din respondenţi)	…	50	30	20
Profesori de alte specialităţi (% din respondenţi)	…	80	10	10
Elevi de liceu (% din respondenţi)	25	12,5	50	12,5
Total general (% din total respondenţi)	**12,1**	**34,5**	**26,7**	**26,7**

Se remarcă îndeosebi ambiguitatea opţiunilor profesorilor; aceştia se feresc să pună perioada comunistă pe locul I, rezervat conformist epocii interbelice, dar cei mai mulţi par totuşi să aibă o părere mai degrabă bună despre comunism; în schimb, o majoritate relativă dintre studenţii la istorie considerau că perioada comunistă a fost cea mai neperformantă din istoria României.

Sondajul reflectă şi unele clivaje generaţionale, dar este insuficient pentru fundamentarea unor concluzii legate de acestea. Totodată, cercetările de istorie orală evidenţiază nu numai felul cum impresiile perioadei postcomuniste determină elementele reţinute în memoria referitoare la perioada comunistă, ci şi felul cum multe elemente ale acesteia sunt estompate la numai câţiva ani după 1989. Astfel, oamenii îşi mai aduc aminte de lipsurile din ultimii ani ai regimului comunist, dar tind să le povestească fără îndârjirea din acei ani sau din primele luni de după revoluţie, şi exprimă chiar nostalgia unei anume egalităţi economico-sociale, ceea ce este o clară reacţie la polarizarea economică din perioada postcomunistă[36].

Odată cu trecerea timpului, interesul social pentru bilanţul economic al regimului comunist tinde mai degrabă să scadă decât să sporească. Îmbunătăţirea de ansamblu a situaţiei economice după anul 2000 şi mai ales fenomenul migraţiei masive la muncă în ţările dezvoltate fac ca opiniile nostalgice despre performanţele economice din anii ‘60-’70 să devină minoritare, aparţinând aproape exclusiv unei generaţii care la data publicării acestei cărţi se apropie de finalul vieţii active profesional. Pe de altă parte, după ce într-o primă fază studiile referitoare la regimul comunist se focalizaseră mai ales asupra represiunii din faza stalinistă a acestuia, în ultimii ani se poate observa o creştere a interesului pentru anii

‘80, stimulată mai ales de intelectualii marcaţi existenţial de ultimul deceniu al comunismului[37]. Această recuperare, promovată mai mult de scriitori şi eseişti decât de istoricii profesionişti, deşi alimentată şi de o componentă subconştient nostalgică, are la bază respingerea încrâncenată a regimului Ceauşescu şi evidenţierea absurdităţilor acestuia, care generează o senzaţie involuntară de exotism în contextul discursiv al începutului de secol XXI. În fine, deşi cu mize mai degrabă simbolice decât pragmatic politice, disputele dintre adepţii şi adversarii lui Ion Iliescu continuă chiar şi după încetarea ultimului mandat de preşedinte al acestuia (2004), dar nu mai ating aproape deloc problematica performanţei economice a regimului comunist. Simptomatic, Raportul Comisiei Prezidenţiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România (cunoscut sub numele „Raportul Tismăneanu”), alcătuit în anul 2006 la solicitarea preşedintelui Traian Băsescu şi prezentat public Parlamentului de către acesta, acordă problematicii economice un rol cu totul marginal: astfel, proceselor economice (inclusiv colectivizării agriculturii şi aspectelor represive ale acesteia) le sunt alocate doar 45 de pagini din peste 800[38]. Mai mult, deşi Raportul a stârnit numeroase controverse politico-ideologice, partea despre economie nu a provocat nici un fel de reacţie critică sau laudativă, trecând practic neobservată în tumult. La fel de puţin sunt discutate problemele economice şi în sintezele de istorie a României care cuprind şi perioada comunistă. Desigur, aceste lucrări menţionează restructurarea comunistă a economiei (naţionalizarea şi cooperativizarea, eventual şi trecerea la dezvoltarea planificată), dar apoi nu se mai referă la problematica economică decât cel mult atunci când discută cauzele prăbuşirii regimului la sfârşitul anilor ‘80[39]. La rândul lor, sintezele dedicate comunismului românesc evită analizele economice, şi îşi concentrează demersul asupra aspectelor politice şi ideologice[40]. Analizele realizate de către economişti[41] şi de către sociologi[42] n-au fost cu adevărat receptate de către istorici sau de către publicul cultivat mai larg decât cercul îngust al specialiştilor. În aceste condiţii, sunt şanse ca şi încercarea recentă a lui Vladimir Pasti de a discuta perioada socialistă ca una dintr-un şir de tranziţii eşuate din ultimele două secole ale istoriei româneşti şi de a evalua performanţa regimului comunist prin intermediul criteriului prosperităţii (definită social, nu doar economic)[43], să fie la fel de puţin receptată.

În concluzie, nivelul pre-concepţiilor cu privire la istoria economică a României în timpul regimului comunist este redus. Desigur, există un consens asupra faptului că anii imediat postbelici au fost dificili, că sistemul a fost hipercentralizat, că în anii ‘60-’70 a avut loc un proces de creştere economică, şi că în anii ‘80 România a intrat într-o perioadă de criză şi de lipsuri economice care au contribuit la prăbuşirea regimului în 1989. Dincolo însă de această naraţiune de bază, ca şi de crâmpeiele de memorie vie la care apelează oamenii care au trăit pe pielea lor comunismul, nivelul de cunoaştere este redus. Ca atare, istoria economică a României din timpul regimului comunist aşteaptă încă să fie scrisă.

IV.2.2. Bilanţ statistic

Orice bilanţ statistic al dezvoltării economice a României în perioada comunistă poate fi făcut fie din perspectiva paharului pe jumătate plin, fie din perspectiva paharului pe jumătate gol. Cei care doresc să vadă numai realizările comunismului aduc în discuţie mai ales **creşterile producţiei şi îmbunătăţirile anumitor indicatori sociali**. Câteva exemple[44]: în raport cu începutul perioadei comuniste, în 1989 România producea de 25 de ori mai multă energie electrică pe cap de locuitor (3.276 kWh faţă de 130 kWh în 1950), de 18 ori mai mult oţel (623 kg pe cap de locuitor faţă de 34 kg în 1950), de 2,5 ori mai multe cereale (794 kg pe locuitor faţă de 316 kg pe locuitor în 1950), avea un număr sensibil mai mare de locuinţe cu dotări moderne, iar mortalitatea infantilă scăzuse de peste 4,3 ori (de la 116,7 copii decedaţi până la un an la 1.000 de născuţi vii în 1950, la 26,9‰ în 1989).

Pe de altă parte, dacă privim lucrurile în context comparatist, creşterea economică a României în perioada socialistă nu mai este la fel de spectaculoasă precum ar sugera cifrele din paragraful anterior. Astfel, un colectiv de economişti care a cercetat **poziţia relativă a României în context european la sfârşitul perioadei comuniste**, a constatat că la majoritatea indicatorilor economici România se plasa pe unul dintre ultimele locuri din Europa, în urma nu numai a ţărilor capitaliste dezvoltate, ci şi a majorităţii statelor socialiste din Europa Central-Răsăriteană şi Sud-Estică. Din multitudinea datelor statistice strânse de acest colectiv, am selectat doar câţiva indicatori, suficient de diverşi însă pentru a oferi o imagine de ansamblu a locului relativ al României în Europa la sfârşitul perioadei comuniste[45].

Tabelul IV.4. *Nivelul economic al României în context european (1989)*

Ţara	Valoarea adăugată în industria prelucrătoare (USD/locuitor)	Randamentul la cereale (kg/ha)	Consumul mediu zilnic de calorii (kcal)	Consumul mediu zilnic de proteine de origine animală (gr)	Autoturisme la 1.000 de locuitori
Albania	258	2.914	3.049	20,2	?
Austria	3.793	5.407	3.496	64,8	366
Bulgaria	?*	3.991	3.683	52,2	137
Cehoslovacia	?*	4.951	3.609	63,3	138
Danemarca	3.935	5.646	3.622	66,2	309
Elveţia	6.736	4.541	3.565	63,8	424
Franţa	3.655	6.101	3.449	76,1	395
Germania (RFG)	6.690	5.715	3.464	63,8	420
Grecia	923	3.306	3.793	57,3	143
Irlanda	3.537	6.169	3.779	66,9	208
Italia	2.297	3.816	3.508	57,3	303
Iugoslavia	1.277	3.550	3.620	40,4	131
Polonia	836	3.136	3.464	56,1	119
Portugalia	839	1.659	3.414	49,9	202
Regatul Unit	4.048	5.792	3.181	53,9	349
România	778	3.109	3.252	38,3	50
Spania	1.857	2.669	3.567	59,1	276
Ungaria	?*	4.772	3.668	55,5	169
URSS	?*	1.925	3.380	56,1	45
Media europeană	2.642	2.807	3.423	58,0	197
Locul României	22/24	19/24	19/24	22(23)/24	23/24

Sursa: Grigorescu 1993: 64, 71-72, 175, 176, 187; semnul întrebării urmat de asterisc indică nesiguranţa în legătură cu cifrele indicate de sursa folosită.

Trebuie remarcat faptul că poziţia relativă a României este ceva mai bună la indicatori precum consumul total de calorii (care, după atingerea unui anumit nivel de saturaţie cantitativă, încetează să mai fie un indicator al nivelului de trai), precum şi la randamentul la cereale, influenţat consistent de condiţiile naturale; în schimb, atât la valoarea producţiei industriei prelucrătoare, cât şi la indicatori clasici ai nivelului de trai (cum ar fi consumul de proteine animale), locul României este stabil în partea inferioară a clasamentului european, la niveluri între un sfert şi o treime din media continentală. În fine, dacă avem în vedere şi locul codaş al României la unii indicatori sociali, cum ar fi mortalitatea infantilă (în ciuda progreselor reale, România avea în 1989 mortalitatea infantilă cea mai ridicată din Europa după Albania[46]) şi speranţa medie de viaţă la naştere (cu 71 de ani, în 1989 România se plasa pe locul 24 din 25 de ţări europene, în urma chiar şi a Albaniei, care ajunsese la o speranţă medie de viaţă de 72 de ani[47]), nu trebuie să ne mire faptul că la cel mai sintetic indicator – Indicatorul Dezvoltării Umane (IDU) – România se afla pe ultimul loc între cele 25 de ţări analizate[48].

Luarea în discuţie a indicatorilor sociali complică însă discuţia. Mai simplu este să ne bazăm în evaluare pe indicatorii macroeconomici clasici, respectiv să comparăm produsul intern brut pe locuitor al României cu cel al altor ţări europene. În lucrările de referinţe găsim diverse seturi de date, dintre care unele au la bază produsul naţional brut calculat pe baza

cursului de schimb, iar altele au la bază produsul intern brut calculat la paritatea puterii de cumpărare.

Tabelul IV.5. *Nivelul economic al unor ţări europene în 1989 conform indicatorilor economici sintetici*

Ţara	PNB pe baza cursului de schimb (dolari americani)	PIB la paritatea puterii de cumpărare (PPP)
Albania	900	4.270
Austria	17.360	13.063
Bulgaria	2.320	5.064
Cehoslovacia	5.000	7.420
Danemarca	20.510	13.751
Elveţia	30.270	18.590
Franţa	17.830	14.164
Germania (RFG)	20.750	14.507
Grecia	5.340	6.764
Irlanda	8.500	7.481
Italia	15.150	13.608
Iugoslavia	2.490	5.095
Polonia	1.760	4.770
Portugalia	4.260	6.259
Regatul Unit	14.570	13.732
România	1.567	3.000
Spania	9.150	8.723
Ungaria	2.560	6.245
URSS	1.732	6.270
Media europeană	8.298	9.207

Sursa: Grigorescu 1993: 29-31, 264.

Dincolo de diferenţele dintre cele două seturi de date şi de metodologiile de calcul deosebite care au stat la baza calculării lor[49], concluzia este evidentă. În pofida progreselor realizate în perioada comunistă, la sfârşitul acesteia România se afla în continuare pe unul dintre ultimele locuri ale Europei, la concurenţă cu Albania. Este evident faptul că în ciuda programelor sale ambiţioase, a eforturilor făcute de ansamblul societăţii româneşti şi a sacrificiilor impuse populaţiei, regimul comunist nu a reuşit să rezolve problema subdezvoltării relative a României în context european.

Înainte de a încheia acest excurs, se cuvine să ne punem **întrebarea dacă în perioada comunistă decalajele faţă de restul Europei au crescut sau totuşi s-au micşorat**. Desigur, în condiţiile creşterii economice rapide din perioada postbelică o anumită sporire în termeni absoluţi a acestor decalaje era inevitabilă; problema cu adevărat

importantă este însă dacă ele au crescut sau au scăzut în termeni relativi. Metoda standard ar fi aceea de a compara datele referitoare la perioada de sfârşit a comunismului (1989) cu cele referitoare la începutul regimului comunist (1947) sau chiar cu cele referitoare la anul 1938. Constantin Grigorescu a realizat o asemenea comparaţie şi a ajuns la următoarea concluzie:

> Potrivit datelor, şi decalajele dintre România şi ţările dezvoltate au înregistrat în intervalul 1938-1947-1989 o anumită adâncire [...]. Venitul naţional pe locuitor, spre exemplu, a fost în 1938 de 222 dolari în Europa (20 de ţări) şi 76 dolari în România, iar în 1947 datele respective au fost de 176 dolari şi 54 dolari. Ca atare, decalajul mediu la venitul naţional a fost de 2,9:1 în 1938 şi de 3,2:1 în 1947.
> Produsul naţional brut pe locuitor, calculat potrivit metodologiei Băncii Mondiale a fost, în 1989, în Europa (24 ţări) de 8.298 dolari şi în România de 2400 dolari. În consecinţă, decalajul mediu la acest indicator a fost de 3,5:1, evident mai mare decât în 1938 şi 1947[50].

Desigur, s-ar putea obiecta faptul că o asemenea comparaţie ar trebui făcută cu mai multă prudenţă, deoarece indicatorii nu sunt aceiaşi, respectiv pentru 1938 şi 1947 se ia în considerare venitul naţional, iar pentru 1989 produsul naţional brut. Pentru a ajunge la date mai riguros comparabile, vom porni de la seriile alcătuite de Angus Maddison, care a recalculat produsul intern brut la paritatea puterii de cumpărare, în dolari internaţionali din 1990, calculând totodată mediile pentru a putea contextualiza performanţa economică a României.

Tabelul IV.6. *Performanţa economică a României postbelice în context european (PIB/locuitor, PPP, dolari Geary-Khamis 1990)*

Anul	România	Media a 7 ţări est-europene	Media a 36 state europene	România în raport cu media europeană
1938	1.242	1,764	3,226	0,38
1950	1,182	2,111	3,655	0,32
1960	1,844	3,070	5,316	0,35
1970	2,853	4,315	7,697	0,37
1980	4,135	5,786	9,643	0,43
1989	3,941	5,915	11,113	0,35

Sursa: Maddison 2003: 44-45, 56-57, 68-69, 96-101.

Datele de mai sus confirmă în mare măsură observaţiile noastre anterioare, dar totodată le nuanţează. Astfel, decalajele în termeni absoluţi au crescut în toată perioada postbelică, ceea ce era şi de aşteptat. În termeni relativi, România şi-a păstrat în toată perioada poziţia mult sub media europeană (de fapt, sub jumătate din media europeană), şi de asemenea sub media celorlalte ţări est-europene care au fost supuse regimului comunist. Pe de altă parte, dincolo de stabilitate pe ansamblul

perioadei 1938-1989, datele referitoare la evoluţia produsului intern brut pe locuitor evidenţiază deosebirile dintre diferitele faze ale regimului comunist: astfel, România a suferit mai mult decât alte state europene efectele războiului şi mai ales pe cele ale ocupaţiei sovietice, a cunoscut apoi circa trei decenii de creştere economică peste media europeană, având apoi un ultim deceniu de comunism absolut catastrofal din punct de vedere economic[51].

IV.2.3. Explicaţii şi limite ale creşterii economice în socialism

IV.2.3.1. Impactul celui de-al doilea război mondial

Orice discuţie referitoare la evoluţia economiei româneşti în perioada regimului socialist trebuie să ia în considerare impactul celui de-al doilea război mondial. Acest impact a fost diferenţiat în cele **trei subperioade distincte** pe care le-a parcurs România în cei şase ani cât a durat al doilea război mondial în Europa[52]. În primii doi ani de război România a fost oficial neutră, dar ea a suferit în 1940 pierderi teritoriale considerabile şi a trebuit să gestioneze ample fluxuri de populaţie (cedările teritoriale către Uniunea Sovietică şi Ungaria au generat valuri de refugiaţi, iar cu Bulgaria a avut loc un schimb de populaţie), care au bulversat societatea şi economia naţională. În a doua etapă, aflată în sfera de influenţă a Germaniei, România a fost antrenată în războiul împotriva Uniunii Sovietice, şi prin aceasta împotriva Naţiunilor Unite în ansamblul lor. Această situaţie a agravat evoluţii care începuseră să se manifeste deja în perioada neutralităţii. Astfel, relaţiile economice externe au trebuit să se limiteze la puterile Axei şi la statele neutre, pierzându-se legăturile cu parteneri tradiţionali cum ar fi Franţa (parţial) şi mai ales Marea Britanie. Dacă impactul acestei orientări a comerţului exterior mai ales spre Germania a fost moderat, nevoile economiei de război germane excedând disponibilităţile de export ale României, în schimb mobilizarea unui număr tot mai mare de bărbaţi a avut efecte dezorganizatoare în economie, mai ales în agricultură. Deşi până în 1944 s-a reuşit menţinerea unei aprovizionări relativ bune şi a unui nivel de trai mai bun decât în alte ţări angajate în război, preţurile au început să crească, iar presiunea inflaţionistă a fost accentuată de deficitele financiare tot mai mari Totodată, bombardamentele anglo-americane au pricinuit în 1943-1944 distrugeri destul de mari în principalele oraşe, afectând grav reţeaua feroviară şi industria petrolieră. După 23 august, trecerea de partea Naţiunilor Unite a fost însoţită de ocupaţia sovietică, iar participarea României la războiul împotriva Germaniei nu a scutit-o de ample rechiziţii pentru susţinerea efortului militar al Aliaţilor (în principal al armatei sovietice) şi pentru acoperirea uriaşelor despăgubiri de război către Uniunea Sovietică. Livrările către Uniunea Sovietică, împreună cu efectele dezorganizatoare ale disputelor politice de după 23 august 1944 şi ale aplicării reformei agrare din 1945, au generat fenomene de penurie gravă şi o scădere dramatică a nivelului de trai al populaţiei în ultima fază a războiului şi în primii ani postbelici. Simptomatică pentru agravarea

situaţiei a fost şi explozia inflaţionistă[53], agravată de incapacitatea guvernelor succesive de a mai asigura disciplina finanţelor publice.

Tabelul IV.7. *Evoluţia inflaţiei în România (1938-1947)*[54]

Anul	Indicele general al preţurilor de detaliu în Bucureşti (1938=100)	Cursul leului faţă de francul elveţian[54] (1938=100)
1940	156,3	146,0
1941	271,3	156,7
1942	431,9	...
1943	586,0	...
1944	934,4	...
1945	6.489,5	7.982,6
1946	36.808,6	43.662,6
Iulie 1947	853.163,0	1.890.204,0

Surse: Alexandrescu 1986: 245, 250; Axenciuc: III, 39-40.

Pierderile umane şi materiale suferite de România au fost considerabile. În plan uman România a pierdut un total de circa un milion de persoane decedate, dispărute sau dislocate (prizonieri şi deportaţi care nu s-au înapoiat în primii ani de după război). Pe plan material, pierderile totale ale României sunt estimate la aproximativ 3,7 miliarde dolari (la cursul anului 1938), dintre care circa un miliard înainte de 23 august 1944, 1,2 miliarde din august 1944 până în mai 1945, iar 1,5 miliarde prin aplicarea Convenţiei de Armistiţiu[55]. După cum se vede, pierderile materiale s-au amplificat după 23 august 1944, iar ponderea cea mai mare au avut-o **despăgubirile către Uniunea Sovietică**[56]. Convenţia de armistiţiu din 12 septembrie 1944 fixa despăgubirile datorate de România la un total de 300 de milioane de dolari (la paritatea de 35 de dolari pentru o uncie de aur), eşalonat pe şase ani. Aceste 300 de milioane de dolari reprezentau peste 55% din venitul naţional al României înregistrat în 1945. Evident, nu se punea problema ca despăgubirile să fie plătite în bani, ci s-a solicitat ca ele să fie achitate în livrări de produse, la preţurile din 1938 (deci mult mai scăzute decât cele de la sfârşitul războiului mondial), ceea ce a amplificat hemoragia de avuţie naţională.

Tabelul IV.8. *Obligaţiile de livrări de produse ale României în contul despăgubirilor de război către Uniunea Sovietică*

Categorie de mărfuri	Cantitate	Valoare	
		dolari	% din total
Produse petroliere	10.195.800 tone	150.000.000	50,00
Cereale	682.700 tone	16.002.500	5,33
Animale	990.000 de capete, din care 200.000 de bovine, 100.000 de porcine, 500.000 de ovine, 190.000 de cabaline	19.801.796	6,60
Material lemnos	1.967.483 m^3	18.000.000	6,00
Vase maritime şi fluviale	355 de bucăţi	19.656.823	6,55
Utilaj industrial		28.034.893,5	9,35
Utilaj feroviar	490 de locomotive, 6.000 de vagoane marfă, 1.200 de cisterne etc.	48.504.000	16,17

Sursa: Alexandrescu 1986: 39.

Livrările de bovine şi cabaline, ca şi cele de utilaj industrial şi de material rulant, au afectat grav capacitatea de reluare a ciclurilor de producţie, atât în agricultură, cât şi în industrie şi transporturi. Asociate cu pierderile deja considerabile pricinuite de război, aceste livrări au contribuit la **scăderea dramatică a producţiei** la sfârşitul războiului.

Tabelul IV.9. *Producţia din 1945 raportată la 1938*

	1938	1945	1945/1938
Grâu (milioane de tone)	3,755	1,066	0,28
Porumb (milioane de tone)	4,092	1,099	0,27
Orz (milioane de tone)	0,502	0,267	0,53
Ovăz (milioane de tone)	0,404	0,258	0,64
Secară (milioane de tone)	0,206	0,044	0,21
Efectiv cabaline (milioane de capete)	1,593	0,752	0,47
Efectiv bovine (milioane de capete)	3,652	2,551	0,70
Efectiv porcine (milioane de capete)	2,761	1,016	0,37
Efectiv ovine (milioane de capete)	10,451	5,790	0,55
Efectiv păsări de curte (milioane de capete)	27,234	11,904	0,44
Ţiţei brut extras (milioane de tone)	6,594	4,640	0,70
Oţel (milioane de tone)	0,284	0.136	0,48
Ciment (milioane de tone)	0,510	0,294	0,58
Cărămizi (milioane de tone)	1,208	0,129	0,11
Ţesături bumbac (mii de tone)	21,096	4,500	0,21
Ţesături lână (mii de tone)	5,484	3,055	0,56
Ulei comestibil (mii de tone)	17,800	2,344	0,13
Zahăr (mii de tone)	95,100	25,205	0,27

Sursa: Alexandrescu 1986: 236-238, 240-241.

Bilanţul este dramatic, mai ales dacă avem în vedere rolul central al grâului şi porumbului în economia românească, atât la nivelul

producţiei, cât şi la cel al consumului populaţiei. Totuşi, trebuie să avem în vedere şi faptul că România din 1945 era sensibil mai mică decât cea din 1938. Teritoriul de la sfârşitul războiului era (după reintegrarea nordului Transilvaniei în martie 1945) numai 80,5% din cel din 1938[57], iar populaţia totală scăzuse de la aproape 20 de milioane de locuitori în 1938 la ceva mai mult de 15 milioane de locuitori în 1945[58]. În consecinţă, scăderile pe cap de locuitor sunt ceva mai mici decât apar în tabelul de mai sus. Totuşi, ele rămân considerabile, şi se resimţeau chiar şi în 1947, la doi ani după terminarea războiului şi când – în pofida fenomenelor de dezorganizare amplificate de nesiguranţa generată de inflaţie şi mai ales de perspectiva ameninţătoare a etatizării economiei – începuse procesul de reconstrucţie şi de relansare economică. Astfel, în după război producţia de cereale era de 303,4 kg/locuitor[59], în timp ce înainte de izbucnirea războiului fusese de 549,3 kg/locuitor[60]. În alte domenii, mai ales în industrie, scăderile erau mai puţin dramatice. Producţia de oţel era în 1947 de 11,5 kg/locuitor faţă de 14 kg/locuitor în 1938, cea de ciment se situa la acelaşi nivel cu 26,9 kg/locuitor, cea de hârtie scăzuse de la 2,9 kg/locuitor în 1938 la 1,9 kg/locuitor în 1947, iar cea de zahăr de la 5,5 kg/locuitor (media anilor 1933/34-1937/38) la 4,6 kg/locuitor (media anilor 1945/46-1949/50)[61]. Comparativ cu producţia, consumurile medii pe locuitor reflectă mai bine scăderea nivelului de trai. Faptul este vizibil atât la nivelul consumurilor alimentare (de exemplu, în 1947 un locuitor al României a consumat în medie numai 2.350 calorii/zi faţă de 2.760 calorii/zi în 1938; la carne consumul mediu anual s-a redus de la 18 kg la 14 kg, la lapte şi brânzeturi de la 103 kg la 96 kg, în timp ce la zahăr a rămas la acelaşi nivel de 5 kg anual), cât şi la cel al consumurilor nealimentare (de exemplu, consumul mediu anual de textile a scăzut de la 2,6 kg la 1,9 kg, cel de bumbac de la 1,8 kg la 1,2 kg, iar cel de lână de la 0,7 kg la 0,4 kg)[62]. Amploarea scăderii este probabil mai bine măsurată dacă avem în vedere venitul naţional/locuitor: în preţuri comparabile (1938), acesta scăzuse de la 76 dolari în 1938 la 54 dolari în 1947.

Tabelul IV. 10. *Venitul naţional/locuitor al României şi al altor state europene (1947* vs *1938, dolari SUA, preţuri 1938)*

Ţară	1938	1947	1947/1938
Marea Britanie	378	363	0,96
Germania	338	127	0,38
Danemarca	318	275	0,86
Belgia şi Luxemburg	285	254	0,89
Irlanda	248	249	1,00
Franţa	237	211	0,89
Cehoslovacia	174	165	0,95
Italia	127	99	0,78
Ungaria	111	83	0,75
Grecia	80	64	0,80
România	76	54	0,71
Bulgaria	68	51	0,75
Iugoslavia	68	56	0,82
Nivel mediu 20 de ţări europene	222	177,7	0,80

Sursa: Dobre 1996a: 38; Dobre 1996b: 340.

Putem observa faptul că reducerea venitului naţional pe cap de locuitor din România a fost una dintre cele mai mari din Europa. Desigur, această scădere dramatică nu era numai consecinţa războiului propriu-zis, ci se datora în foarte mare măsură şi problemelor din primii ani postbelici. Dincolo însă de aceste nuanţe, se cuvine să remarcăm faptul că România se afla pe unul dintre ultimele locuri la nivel european atât în ceea ce priveşte venitul naţional pe locuitor, cât şi majoritatea indicatorilor economici relevanţi pentru nivelul de dezvoltare economico-socială[63]. Al doilea război mondial şi evoluţiile defavorabile din primii ani postbelici – mai ales pierderile de avuţie naţională în favoarea Uniunii Sovietice – au contribuit astfel la deteriorarea poziţiei relative a României în context european.

IV.2.3.2. Politica de dezvoltare forţată. Investiţiile

Primii ani postbelici au fost nefaşti din punct de vedere economic pentru România. Încă şi mai grave, sau în orice caz cu efecte mult mai ample pe termen mediu şi lung, au fost evoluţiile politice. La fel ca şi celelalte ţări aflate la sfârşitul celui de-al doilea război mondial sub autoritate militară sovietică, România a cunoscut un proces de restructurare care a afectat toate domeniile vieţii sociale. Instituirea sistemului politic de tip sovietic a fost finalizată în liniile sale esenţiale la sfârşitul anului 1947, fiind urmată de **restructurarea economiei**. Aceasta a cuprins atât schimbarea relaţiilor de proprietate, cât şi instituirea mecanismelor de comandă specifice sistemului comunist[64]. Au fost naţionalizate întreprinderile industriale, majoritatea serviciilor şi o parte semnificativă din fondul locativ urban. Cooperativizarea a cuprins o mare parte a pământului şi a inventarului agricol. Au fost extinse atribuţiile economice ale guvernului şi ale administraţiei şi au fost înfiinţate organisme noi, cum ar fi Comisia de

Stat a Planificării şi numeroase ministere economice de ramură. Deşi cooperativizarea a durat până în 1962, iar restructurările instituţionale au fost recurente pe toată perioada de existenţă a regimului, se poate spune că în 1950 reorganizarea de tip socialist a economiei României era finalizată. Astfel, în istoriografie se evidenţiază faptul că în 1950 s-a încheiat refacerea economică după război, produsul social şi venitul naţional au atins din nou nivelurile din 1938, iar din 1951, după două planuri anuale de dezvoltare, viaţa economico-socială din România s-a desfăşurat pe baza planurilor cincinale stabilite de conducerea de partid şi de stat[65].

Performanţa economică ocupa un loc central în ideologia comunistă. Regimul clama că sistemul socialist este capabil să asigure nu numai echitatea socială, ci şi o creştere economică mai rapidă decât sistemele capitaliste. Dezvoltarea economică de tip socialist avea în centrul său **procesul de industrializare forţată**. Şi în această privinţă motivaţiile ideologice se îmbinau cu cele ţinând de exercitarea controlului politic. Astfel, comunismul se legitimase ideologic ca exponent al muncitorimii industriale, industria fusese considerată ramura economică purtătoare a progresului istoric, iar marile întreprinderi industriale erau forma de organizare economică cel mai uşor de controlat în cadrul sistemului de comandă. Dincolo însă de aceste motivaţii specifice comunismului, politicile postbelice de dezvoltare industrială au prezentat şi elemente de continuitate faţă de cele liberale din perioada interbelică, fapt care explică şi sprijinul relativ larg de care s-a bucurat opţiunea industrializatoare chiar şi după ce regimul a evoluat spre naţional-comunism[66].

Pentru asigurarea unor ritmuri ridicate de creştere economică, regimul a căutat să aloce o parte cât mai mare a resurselor disponibile pentru **investiţii**. Constantin Ionete a sintetizat astfel politica regimului comunist în problema investiţiilor: „Levierul de comandă pentru exercitarea deplină a puterii de decizie în toate sectoarele vieţii economice şi sociale l-a constituit mobilizarea într-un fond unitar a resurselor de dezvoltare prin investiţii, cunoscut sub denumirea de fond de acumulare [...]. În economia noastră acest fond a fost dimensionat administrativ prin decizii centralizate pe termene scurte şi lungi, ca element structural al utilizării finale a venitului naţional”[67].

Tabelul IV.11. *Împărţirea venitului naţional în fond de consum şi fond de acumulare, 1951-1989 (%)*

Anii	Fond de consum	Fond de acumulare
1951-1955	75,70	24,30
1956-1960	82,90	17,10
1961-1965	74,50	25,50
1966-1970	70,50	29,50
1971-1975	66,30	33,70
1976-1980	64,00	36,00
1981-1985	69,30	30,70
1986-1989	74,30	25,70

Sursa: AS 1990:240.

Exceptând cincinalul 1956-1960, tendinţa de creştere a ponderii fondului de investiţii s-a menţinut până în 1980; apoi, criza economică a impus regimului şi o scădere relativă a fondurilor de investiţii. În mare măsură, evoluţia ratei acumulării este legată de creşterea economică. Astfel, în perioadele de creştere economică accelerată, disponibilităţile economice îngăduiau mărirea fondului de acumulare fără a afecta în termeni absoluţi fondurile alocate consumului. Totuşi, se cuvine observat faptul că sporirea fondului de acumulare la peste 30% din venitul naţional după 1971 a singularizat România la scară mondială. **Forţarea ratei investiţiilor** în deceniul 1971-1980 a fost expresia voluntarismului imprimat de Nicolae Ceauşescu creşterii economice[68]. Creşterea „în asalt" a fondului de acumulare a depăşit „nivelul suportabilităţii acestora de către economie, în ansamblu, şi de către populaţie în special"[69]; dacă în anii '70 efectele nocive ale supradimensionării fondului de acumulare au fost mascate de creşterea economică, în conjunctura schimbată de după 1980 ele aveau să se manifeste cu încă şi mai multă putere.

În termeni absoluţi, **volumul anual al investiţiilor** a crescut de la 6,3 miliarde de lei în preţuri curente în 1950, la 27,6 miliarde lei în 1960, aproape 80 de miliarde lei în 1970, 210 miliarde lei în 1980 şi un maxim de 249 miliarde lei în 1986, scăzând apoi până în 1989, când a fost de 236 miliarde lei[70].

Mărimea în termeni absoluţi şi relativi a fondului de acumulare era însă numai o parte a problemei. În fond, în orice economie investiţiile sunt esenţiale pentru asigurarea creşterii economice. Odată alocate însă fondurile pentru investiţii, elementele-cheie devin **alegerea domeniilor spre care sunt orientate investiţiile şi eficacitatea economică a acestora**. Or, în această privinţă România a fost un exemplu de decizii greşite şi de irosire a resurselor. Verdictul specialiştilor este nimicitor, incriminând „politica voluntaristă de investiţii, în discordanţă cu posibilităţile şi necesităţile reale ale economiei"[71]. Argumentele sunt multiple. Unul ar fi excesiva concentrare a investiţiilor spre industrie, deseori în dauna celorlalte ramuri economice.

Tabelul IV.12. *Structura pe destinaţii a investiţiilor (%)*

		1950	1960	1970	1980	1985	1989
Industria	Total	43,6	42,7	47,5	50,9	48,4	43,7
	Grupa A	37,6	36,3	40,2	42,7	43,4	37,7
	Grupa B	6,0	6,4	7,3	8,2	4,9	6,0
Construcţii		5,9	1,9	4,5	4,6	4,6	4,7
Agricultură		10,6	18,9	16,0	12,9	17,8	17,0
Silvicultură		1,2	0,8	0,4	0,4	0,4	0,5
Transporturi		14,9	7,4	9,8	11,2	10,3	10,3
Telecomunicaţii		0,6	0,7	0,8	0,8	0,4	0,4
Circulaţia mărfurilor		2,3	2,7	3,5	2,2	2,1	2,4
Gospodăria comunală de locuinţe şi alte prestări de servicii neproductive		12,2	19,0	12,7	13,5	13,0	14,9
Învăţământ, cultură şi artă		3,1	2,6	2,0	1,3	0,4	1,1
Ştiinţă		1,7	1,2	0,5	0,6	0,6	1,0
Ocrotirea sănătăţii şi asistenţa socială		2,4	1,4	1,4	0,5	0,4	0,3
Administraţie		1,2	0,6	0,6	0,6	0,6	4,1
Alte ramuri		0,3	0,2	0,2	0,5	1,1	0,4

Sursa: AS 1990:526-527; Ionete 1993: 227-228; Mureşan, Mureşan 1998: 328.

Înainte de orice alt comentariu, se cuvine să observăm faptul că de-a lungul celor patru decenii de funcţionare a sistemului comunist s-a păstrat în general **acelaşi model de alocare a fondurilor pentru investiţii**. Astfel, industria a primit regulat „partea leului”, iar în cadrul industriei a predominat categoric „grupa A” (industriile producătoare de mijloace de producţie, adică industria extractivă, metalurgia, construcţiile de maşini etc.), care a acaparat circa 85% din totalul investiţiilor industriale, „grupa B” (industriile producătoare de bunuri de consum, adică alimente, textile, încălţăminte etc.) beneficiind de doar circa 15% din acest total[72]. După cum subliniază Vladimir Pasti, „disparitatea dintre cele două grupe de industrii se traduce, în România, printr-o evidentă alocare a resurselor în defavoarea populaţiei şi în favoarea industriei”[73]. Această observaţie poate fi extinsă şi la ansamblul structurii investiţiilor. Astfel, după industrie ponderi semnificative au mai deţinut agricultura, transporturile, gospodărirea comunală şi construcţiile, în timp ce învăţământul, cultura, arta, ştiinţa, sănătatea şi asistenţa socială nu numai că au trebuit să se mulţumească cu procentaje infime din fondul de acumulare, dar au şi văzut cum partea lor din acest fond a scăzut de-a lungul celei mai mari părţi a perioadei comuniste (uşorul spor din 1989 este neglijabil, având loc într-un context caracterizat deja de scăderea în termeni absoluţi a investiţiilor pe ansamblul economiei). Împărţirea pe destinaţii a fondurilor de investiţii trădează o evidentă cantonare a factorilor de decizie într-un model de creştere economică specific primelor faze ale industrializării, puţin receptiv la dezvoltarea unor noi industrii, a serviciilor sau a societăţii bazate pe informaţie şi pe cunoaştere.

Eficienţa redusă a fost structural constitutivă sistemului comunist, alocarea investiţiilor fiind stabilită, la fel ca majoritatea deciziilor economice din cadrul sistemului, nu pe criterii de oportunitate economică,

ci preponderent în funcţie de voinţa şi priorităţile politice[74]. Această ineficienţă s-a agravat în ultimul deceniu al regimului comunist, când greşita alocare a fondurilor pentru investiţii a amplificat dezechilibrele din cadrul economiei naţionale, iar începerea simultană a unui număr nerealist de obiective de investiţii a condus la imobilizarea fondurilor şi a mijloacelor umane şi materiale în cadrul unor proiecte începute, dar nefinalizate[75].

Discuţiile referitoare la (in)eficienţa investiţiilor sunt focalizate asupra ultimului deceniu al regimului Ceauşescu. Acesta reprezintă un caz aproape didactic pentru evidenţierea irosirii fondului de acumulare pe investiţii ineficiente, precum şi pentru ilustrarea felului cum investiţiile amplificau dezechilibrele structurale ale economiei. Or, tocmai extremitatea situaţiei din România anilor ‘80 trebuie să ne îndemne la prudenţă şi să postulăm că ineficienţa era mai puţin extremă în deceniile anterioare. Pe de altă parte, dincolo de variaţiile eficienţei lor economice, la nivel macroeconomic a contat încă şi mai mult **volumul de ansamblu al investiţiilor**. Astfel, investiţiile din perioada comunistă au fost suficient de mari pentru a genera creştere economică şi pentru a modifica substanţial structura economiei româneşti.

În cele de mai sus, discuţia a fost focalizată numai pe investiţiile materiale, palpabile. O analiză completă trebuie însă să ţină cont şi de **investiţia umană** în sfera producţiei. De altfel, János Kornai atrăgea atenţia asupra faptului că ratele ridicate de creştere economică din primele decenii ale regimului socialist s-au bazat pe combinaţia a doi factori principali: o rată ridicată a investiţiilor şi o creştere semnificativă a gradului de ocupare a forţei de muncă[76]. Pentru a evidenţia acest proces, este util să analizăm împreună cei doi indicatori principali ai gradului de ocupare al forţei de muncă: populaţia ocupată şi numărul salariaţilor.

Tabelul IV.13. *Evoluţia forţei de muncă în România socialistă (milioane persoane)*

	Total populaţie	Populaţia ocupată				Salariaţi			
		Total	Agricultură şi silvicultură	Industrie şi construcţii	Servicii	Total	Agricultură şi silvicultură	Industrie şi construcţii	Servicii
1950	16,3	**8,4**	6,2	1,2	1,0	**2,1**	0,2	1,0	0,9
1960	19,0	**9,5**	6,2	1,9	1,4	**3,2**	0,3	1,6	1,3
1970	20,2	**9,9**	4,9	3,0	2,0	**5,1**	0,5	2,7	1,9
1980	22,2	**10,4**	3,1	4,5	2,7	**7,3**	0,6	4,1	2,6
1989	23,1	**10,9**	3,1	4,9	2,9	**8,0**	0,7	4,5	2,8

Sursa: AS 1990: 102-105.

Se impun câteva comentarii. Mai întâi, creşterea mai lentă a numărului total al populaţiei ocupate în raport cu populaţia totală a României are la bază prelungirea duratei medii de viaţă, respectiv creşterea ponderii cohortelor de vârstă înaintată, care nu mai figurează în statistici ca populaţie ocupată; de asemenea, prelungirea duratei şcolarizării a dus şi ea la creşterea ponderii populaţiei care din punctul de vedere al statisticii nu era ocupată[77]. Deosebirea dintre populaţia ocupată

şi numărul salariaţilor se datorează mai ales persoanelor care lucrau în sectorul particular sau în cel cooperatist. Creşterea ponderii salariaţilor în cadrul populaţiei ocupate reflectă şi un fenomen de **intensificare a ocupării forţei de muncă**, bazat pe atragerea unui număr considerabil de ţărani şi de femei în relaţii de muncă de tip salarial. Faptul că este vorba de o intensificare a ocupării forţei de muncă, pe care indicatorul „populaţie ocupată" nu o reflectă decât în mică măsură, este ilustrat atât de faptul că în agricultura tradiţională, din cauza caracterului sezonier al unei mari părţi a activităţii, o parte însemnată a potenţialului de muncă era subutilizat[78], cât şi de faptul că pentru femei angajarea în relaţii de muncă salariale în industrie sau în servicii nu a însemnat o degrevare de muncile casnice, ci adiţionarea unei activităţi suplimentare, la serviciu, peste cea de acasă[79].

Din punct de vedere macroeconomic, sporul cantitativ al populaţiei ocupate şi intensificarea ocupării forţei de muncă au fost o sursă importantă de creştere economică. Nu vom intra acum în discuţia spinoasă dacă şi în ce măsură această creştere a fost extensivă sau intensivă[80]. Mai important ni se pare însă faptul că mutaţia în structura populaţiei ocupate prin trecerea unei părţi a acesteia de la ocupaţii rurale şi casnice la ocupaţii salariale în industrie şi servicii este prin definiţie **o resursă epuizabilă a creşterii economice**.

În cazul particular al României, deşi ponderea încă relativ mare a persoanelor active în agricultură ar putea sugera că mai existau încă rezerve de creştere din acest punct de vedere, structura de vârstă a populaţiei ocupate în agricultură obligă la constatarea că aceste rezerve erau mai degrabă modeste. În ceea ce priveşte rezervorul feminin, printr-un grad ridicat de ocupare a forţei de muncă feminine, România socialistă epuizase în cea mai mare parte această resursă de creştere.

Dincolo însă de aceste observaţii, care surprind limitele sustenabilităţii creşterii bazate pe sporul forţei de muncă, se cuvine să observăm faptul că acest spor, în combinaţie cu factorul investiţii materiale, explică în mare măsură creşterea economică realizată în România anilor 1950-1980.

IV.2.3.3. Bilanţul industrializării

Dezvoltarea economică socialistă a fost axată pe industrializare. Această caracteristică nu a fost specifică numai României, ci tuturor ţărilor socialiste din Europa Centrală şi Răsăriteană. În cazul României, ca şi al celorlalte ţări care în momentul trecerii la socialism erau puţin dezvoltate industrial, deşi nu a putut conduce la o recuperare integrală a decalajului faţă de statele deja industrializate, în termeni relativi creşterea industrială a fost peste medie, fapt determinat de nivelul scăzut de pornire. Evident, această situaţie a făcut ca atât documentele oficiale ale epocii, cât şi apologeţii comunismului să prefere să raporteze realizările industriei socialiste la nivelurile din 1938 sau din 1950. Şi, într-adevăr, în aceşti termeni creşterea este deosebit de spectaculoasă: astfel, volumul valoric al producţiei industriale a fost în 1989 de 44 de ori mai mare decât în 1950 şi de 65 de ori mai mare decât în 1938[81]. Creşterea valorică ridică unele probleme legate de comparabilitatea preţurilor pe un interval atât de mare de timp. De aceea, poate şi mai convingătoare este evidenţierea evoluţiei

producţiei fizice la câteva dintre bunurile industriale cele mai reprezentative.

Tabelul IV.14. *Creşterea producţiei industriale în România socialistă – exemple*

	U.M.	1938	1950	1960	1970	1980	1989
Energie electrică	Mlrd. kWh	1,13	2,11	7,65	35,09	67,49	75,85
Cărbune extras	Mil. tone	2,83	3,89	8,16	22,83	37,81	66,46
Ţiţei extras	Mil. tone	6,59	5,05	11,50	13,38	11,51	9,17
Benzină	Mil. tone	1,53	1,50	2,79	2,79	4,76	6,07
Gaz metan extras	Mlrd. m^3	0,31	2,06	6,70	19,97	28,16	22,22
Oţel	Mil. tone	0,28	0,55	1,81	6,52	13,17	14,41
Motoare electrice	Mii kW	2	94	559	2.834	10.067	6.351
Autoturisme	Mii buc.	…	…	1	24	88	144
Îngrăşăminte chimice	Mil. Tone	…	0,001	0,07	0,89	2,45	2,80
Ciment	Mil. tone	0,58	1,12	3,14	7,97	15,61	13,26
Cherestea	Mil. m^3	2,24	3,56	3,93	5,30	4,59	3,78
Hârtie	Mii tone	61	86	140	431	633	555
Ţesături	Mil. m^2	130	193	329	603	1.154	1.109
Încălţăminte	Mil. per.	5	11	30	66	113	111
Carne	Mii tone	170	140	270	425	993	686
Preparate din carne	Mii tone	7	10	48	104	279	276
Uleiuri comestibile	Mii tone	18	36	118	274	369	248
Zahăr	Mii tone	95	87	391	377	509	693
Produse zaharoase	Mii tone	7	17	50	96	245	359
Bere	Mil. hl	0,51	0,87	1,63	4,37	9,90	10,57
Săpun	Mii tone	9	17	37	42	66	31

Surse: AS 1990:472-495; EIR: II, 383-391 (capitol de Ion Alexandrescu).

Imaginea este convingătoare, în ciuda diferenţelor dintre diversele categorii de produse. **Producţia industrială a crescut consistent în România socialistă**, chiar spectaculos în unele ramuri, mai ales în acelea în care nivelul de pornire a fost redus la începutul epocii postbelice. Creşterea a fost mare chiar şi atunci când o raportăm pe cap de locuitor: astfel, de exemplu, producţia de energie electrică a crescut de la 130 kWh/locuitor în 1950 la 3.276 kWh/locuitor în 1989, cea de oţel de la 34 kg/locuitor în 1950 la 623 kg/locuitor în 1989, cea de ţesături de la 12 m^2/locuitor în 1950 la 48 m^2/locuitor în 1989, iar cea de zahăr de la 5 kg/locuitor în 1950 la 30 kg/locuitor în 1989[82].

Această creştere a producţiei industriale a avut la bază investiţiile, concentrarea activităţii într-un număr relativ mic de întreprinderi industriale mari[83] şi creşterea considerabilă a fondurilor fixe din industrie[84]. Deosebit de importantă a fost şi creşterea numărului muncitorilor industriali.

Tabelul IV.15. *Populaţia ocupată în industrie (1950-1989)*

Anul	Milioane persoane	% din total populaţia ocupată
1950	1,00	12,0
1960	1,44	15,1
1970	2,28	23,0
1980	3,68	35,5
1989	4,17	38,1

Sursa: Turnock 1986: 170; AS 1990: 102-103.

Mai dificil este de calculat **ponderea industriei în ansamblul economiei**. În multe lucrări pot fi găsite date referitoare la ponderea industriei în cadrul produsului social sau în cadrul venitului naţional[85], dar metodologia de calcul folosită în timpul regimului comunist privilegia producţia materială şi neglija serviciile, ceea ce conduce la supraevaluarea ponderii industriei şi face ca datele să nu fie cu adevărat comparabile cu cele obţinute pe baza sistemului conturilor naţionale. O estimare realizată după 1989 a ajuns la concluzia că în ultimul deceniu al regimului comunist ponderea industriei în cadrul produsului intern brut al României a variat între 53-55%[86].

După cum s-a putut vedea şi din tabelul prezentat la începutul acestui subcapitol, creşterea industrială a fost inegală de la o ramură la alta. Această inegalitate s-a reflectat în **modificarea structurii industriei româneşti**.

Tabelul IV.16. *Structura pe ramuri a valorii producţiei industriale (%)*

	1950	1960	1970	1980	1989
Energie electrică şi termică	1,9	2,5	3,2	1,8	3,9
Combustibili	11,3	9,1	5,3	4,5	11,5
Metalurgia	7,5	8,4	11,8	10,6	9,8
Construcţii de maşini şi prelucrarea metalelor	13,3	24,0	25,0	35,2	27,7
Chimie	3,1	6,1	10,1	8,7	9,8
Materiale de construcţii	2,4	3,2	3,4	3,4	3,7
Exploatarea şi prelucrarea lemnului	9,9	7,5	6,4	4,1	3,8
Celuloză şi hârtie, inclusiv prelucrarea stufului	1,3	1,0	1,4	1,4	1,2
Textilă	11,1	7,9	7,2	8,2	6,6
Confecţii	7,5	5,6	4,3	3,6	4,0
Pielărie, blănărie, încălţăminte	4,0	2,8	2,1	2,2	2,3
Alimentară	24,2	18,9	17,3	12,8	11,6

Sursa: Constantinescu 2000: 72 (capitol de Ionel Desmireanu).

Nu vom discuta acum distorsiunile impuse de sistemul preţurilor administrate, care explică în parte unele aberaţii, cum ar fi scăderea aparentă a ponderii producţiei de combustibili în anii ‘70 şi ‘80, adică exact în deceniul când, de exemplu, producţia de ţiţei a României a atins

maximul său istoric[87]. Ne vom mulţumi să observăm creşterile importante ale industriei construcţiilor de maşini şi ale industriei chimice, ca şi reducerea ponderii relative a industriei alimentare şi a industriei uşoare (textile, confecţii, pielărie, blănărie, încălţăminte etc.). Totodată, deşi variaţiile procentuale raportate la ansamblul producţiei industriale nu au fost la fel de mari ca cele ale ramurilor menţionate mai sus, merită să evidenţiem pentru însemnătatea lor strategică sporurile realizate de industria energetică, de metalurgie şi de producţia materialelor de construcţii.

Într-o primă fază, eforturile cele mai mari au fost făcute în **industria energetică şi extracţia combustibililor necesari industriei energetice**[88]. Aceste ramuri au absorbit peste 50% din investiţiile industriale în cincinalul 1951-1955 şi, deşi ponderea lor a scăzut ulterior, au rămas pe primul loc până la mijlocul anilor ‘70, când au fost depăşite de investiţiile în industria construcţiilor de maşini[89]. Aceste investiţii au îngăduit sporul energic al extracţiei ţiţeiului (5 milioane de tone în 1950, 11,5 milioane de tone în 1960, 13,4 milioane de tone în 1970), huilei (2,7 milioane de tone în 1950, 4,5 milioane de tone în 1960 şi 8,1 milioane de tone în 1970), lignitului (0,8 milioane de tone în 1950, 3,1 milioane de tone în 1960 şi 14 milioane de tone în 1970) şi gazului metan (2,1 miliarde m^3 în 1950, 6,7 miliarde m^3 în 1970). Au fost puse în funcţiune noi centrale hidroelectrice, cum ar fi cele de la Bicaz, Lotru şi Porţile de Fier sau termoelectrice precum cele de la Işalniţa, Iernut, Mintia, Chiscani, Turceni şi Rogojelu (Rovinari), care au dus la creşterea spectaculoasă a producţiei de energie electrică de la 2,1 miliarde kWh în 1950 la 7,6 miliarde kWh în 1960, 35,1 miliarde kWh în 1970 şi 67,5 miliarde kWh în 1980. Aceste sporuri au îngăduit electrificarea celei mai mari părţi a României, care a fost una dintre cele mai importante realizări economico-sociale ale perioadei comuniste şi au asigurat baza energetică pentru dezvoltarea celorlalte ramuri ale industriei. Pe de altă parte, potenţialul de creştere al industriei energetice a început să se epuizeze în anii 1970-1980. Astfel, extracţia de ţiţei a atins un maxim în 1975 şi a scăzut ulterior în pofida eforturilor de a o menţine; de asemenea, creşterile producţiei de huilă şi de gaz metan au încetinit şi ele, ceea ce a obligat România să utilizeze într-o măsură tot mai mare combustibili cu putere calorică mai scăzută (lignit, şisturi bituminoase), deci mai puţin eficienţi economic şi mai destructivi ecologic; proiectul construirii unei centrale nuclearo-electrice la Cernavodă a fost tărăgănat prea mult, lucrările au început abia în 1982, iar ritmul lor lent în condiţiile restrângerii importurilor a făcut ca primul reactor să fie dat în funcţiune abia în 1996, adică mult după răsturnarea regimului comunist din România. În aceste condiţii, producţia de energie electrică, deşi a continuat să crească, nu a mai făcut faţă sporului consumului, mai ales al consumului industrial, iar România, care în 1970 exporta 2,4 miliarde kWh (6,9% din producţia sa energetică), a ajuns în 1989 să importe 7,8 miliarde kWh (peste 9% din consum)[90].

În ideologia comunistă, **industria metalurgică** era considerată un sector crucial, nucleu al industriei grele, furnizor decisiv pentru construcţiile de maşini menite să ofere mijloace de producţie pentru întreaga economie. În cazul particular al României, dezvoltarea metalurgiei[91] a fost împiedicată de insuficienţa resurselor proprii de

materie primă, mai ales a celor de minereu de fier, care a obligat la utilizarea masivă a importurilor. În consecinţă, dacă în primul deceniu comunist majoritatea investiţiilor au fost concentrate pentru modernizarea şi extinderea vechilor combinate siderurgice de la Reşiţa şi Hunedoara, începând din 1960 au fost construite noi combinate mari gândite să folosească minereu de import şi să producă nu numai pentru piaţa internă, ci şi pentru export (Galaţi, Târgovişte, Călăraşi). Pe această bază, producţia de oţel şi de fontă a crescut considerabil, cea de fontă de la 320.000 de tone în 1950 la un milion de tone în 1960, 4,2 milioane de tone în 1970 şi 9 milioane de tone în 1980, iar cea de oţel de la 555.000 de tone în 1950 la 1,8 milioane de tone în 1960, 6,5 milioane de tone în 1970 şi aproape 13,2 milioane de tone în 1980, dintre care peste 10% oţel aliat şi oţel aliat superior[92]. S-a ajuns astfel la situaţia ca România să aibă o producţie de oţel pe cap de locuitor superioară atât Statelor Unite, cât şi Uniunii Sovietice, însă într-o perioadă când sporul costului energiei, preocupările ecologice şi folosirea crescândă a unor noi materiale conduceau pe plan mondial la un declin al însemnătăţii oţelului. Metalurgia nu se reduce însă la siderurgie. Progrese importante au fost realizate în producţia de feroaliaje, de laminate şi de ţevi, ca şi în metalurgia neferoasă, mai ales în producţia de aluminiu şi laminate din aluminiu.

Strâns legată de metalurgie a fost **industria construcţiilor de maşini**[93]. Investiţiile în acest sector au sporit de la 7-8% din totalul investiţiilor industriale în anii 1950 la 14,6% în 1966-1970, 20,2% în 1971-1975 şi 25,3% în 1976-1980[94], numărul angajaţilor din acest sector a sporit de la puţin peste 200.000 în 1950 la 1,08 milioane în 1980 şi la 1,23 milioane în 1989[95], iar ponderea sa în ansamblul producţiei industriale a crescut de la 13,3% în 1950 la 35,2% în 1980, scăzând apoi la 27,7% în 1989. Diversitatea acestui sector a fost considerabilă[96], producţia sa cuprinzând cazane şi turbine, motoare de tot felul, generatoare şi transformatoare electrice, acumulatori şi aparate de măsură şi control, instrumente optice, maşini-unelte, aparatură electrocasnică, automobile, locomotive, vagoane, vapoare, avioane etc. Deşi întreprinderile din acest sector au fost relativ mari, ajungând în anii ‘80 la o medie de peste 3.000 de angajaţi pe întreprindere, construcţiile de maşini au fost una dintre ramurile care au contribuit cel mai mult la dezvoltarea industrială a regiunilor care anterior nu participaseră decât în mică măsură la procesul de industrializare. Pe de altă parte însă, diversificarea prea mare a producţiei şi restrângerea importurilor de tehnologie după 1980 au făcut ca tot mai multe produse ale industriei constructoare de maşini – cu unele excepţii, cum ar fi utilajul petrolier şi unele maşini-unelte – să rămână tot mai mult în urma nivelului tehnic al produselor similare produse pe plan mondial. De aceea, cu toate că ponderea maşinilor, utilajelor şi mijloacelor de transport în cadrul exporturilor româneşti a sporit, mai ales graţie exporturilor în ţările Lumii a Treia, de la 4,2% în 1950 la 16,7% în 1960, 22,4% în 1970, 24,9% în 1980 şi 29,3% în 1989[97], şi cu toate că – în condiţiile reducerii de producţie în unele ţări occidentale – în 1983 România a reuşit să se plaseze pe locul 10 la nivel mondial în ceea ce priveşte construcţiile de maşini[98], şi acest sector a cunoscut serioase dificultăţi în anii 1980.

După construcţiile de maşini, ramura industrială care şi-a mărit cel mai mult ponderea în cadrul producţiei industriale din România socialistă a fost **industria chimică**[99]. Multă lume atribuie acest spor influenţei Elenei Ceauşescu. Cu toate acestea, începuturile industriei chimice din România sunt mai vechi – să ne gândim la fabricile de negru de fum de la Copşa Mică şi de amoniac de la Târnăveni din anii ‘30 –, iar etapa decisivă de creştere a investiţiilor în industria chimică a fost anterioară preluării puterii de către Nicolae Ceauşescu[100]. Într-o primă fază eforturile s-au concentrat spre ridicarea producţiei produselor chimice de bază (carbid, sodă caustică şi calcinată, acid sulfuric, amoniac, negru de fum etc.), iar simbolul dezvoltării acestui sector a fost combinatul din oraşul Victoria. În a doua parte a anilor ‘50, odată cu creşterea disponibilităţilor de petrol şi de gaz metan, a început diversificarea producţiei, realizată mai ales prin înfiinţarea unor noi întreprinderi chimice. Foarte importante au fost fabricile de îngrăşăminte, dar tot în această perioadă a început şi producţia de PVC şi cauciuc sintetic. În anii ‘60 a urmat avântul petrochimiei, îndeosebi al producţiei de fibre sintetice şi de materiale plastice, ca şi cel al industriei farmaceutice. Sporul producţiei industriei chimice a fost considerabil şi în anii ‘70, îndeosebi în ceea ce priveşte amoniacul de sinteză, îngrăşămintele chimice, acidul sulfuric, soda caustică, materialele plastice şi răşinile sintetice, fibrele şi firele chimice, cauciucul sintetic, lacurile şi vopselele, medicamentele şi detergenţii. Deşi numărul lucrătorilor din acest domeniu a fost întotdeauna mai mic decât cel din construcţiile de maşini, el a sporit de la 21,2 mii în 1950 la peste 200.000 în anii ‘80. Totodată, prin multitudinea întreprinderilor înfiinţate în regiuni anterior slab industrializate, industria chimică, la fel ca şi construcţiile de maşini, a contribuit la echilibrarea repartizării capacităţilor industriale în profil teritorial. Pe de altă parte, dezvoltarea industriei chimice a devenit problematică în anii ‘80. Reducerea producţiei proprii de petrol şi creşterea preţului petrolului pe plan mondial au făcut ca importurile de materie primă să devină o povară tot mai mare pentru economia românească. Pe de altă parte, reducerea importurilor de tehnologie şi politica tot mai autarhică a regimului au contribuit la rămânerea în urmă a industriei chimice româneşti în raport cu inovaţiile şi creşterile de eficienţă ale acestei industrii pe plan mondial.

Dezvoltarea industrială a României socialiste nu se reduce la ramurile enumerate mai sus. Sporuri importante au cunoscut şi industria materialelor de construcţii (de exemplu, producţia de ciment a ajuns nu numai să acopere nevoile interne, dar să şi furnizeze exporturi pentru mai mult de 20 de ţări), industria lemnului (inclusiv producţia de mobilă), industria celulozei şi hârtiei, industria textilă şi mai ales producţia de confecţii de îmbrăcăminte, industria pielăriei, blănăriei şi încălţămintei, industria alimentară şi industria poligrafică[101]. Diversitatea foarte mare a industrializării socialiste este cel mai bine capturată de hărţile indicând distribuţia teritorială a diferitelor capacităţi industriale[102].

În mod clar, după patru decenii de regim comunist România devenise o **ţară preponderent industrială**. Forţa de muncă din industrie depăşise pe cea din agricultură, industria dădea cea mai mare parte a produsului intern brut şi asigura majoritatea exporturilor. Pe de altă parte, deşi România a recuperat cea mai mare parte a întârzierii dezvoltării sale

industriale, deşi în ceea ce priveşte valoarea producţiei industriale pe cap de locuitor ea a depăşit celelalte ţări sud-est europene, la acest indicator ea a continuat să se claseze mult sub media europeană.

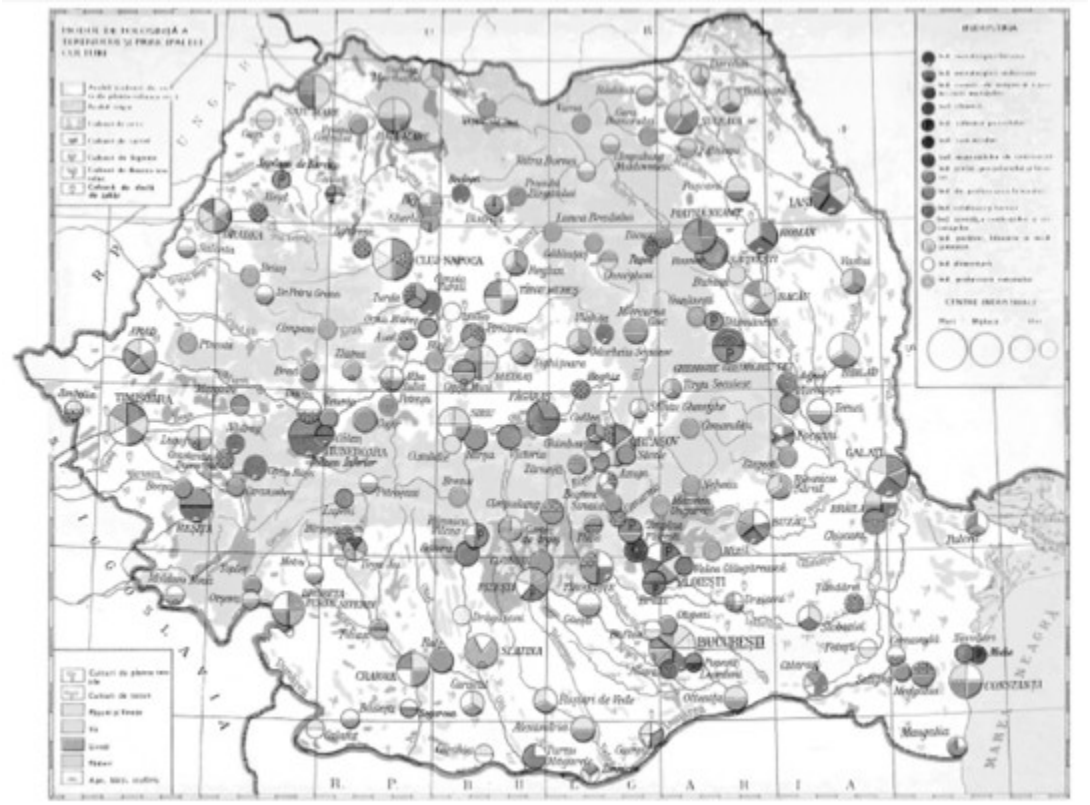

Sursa: AGG: 7 (hartă de Gheorghe Dragu).

Figura IV.1. *România – geografia economică în anii ‘80*

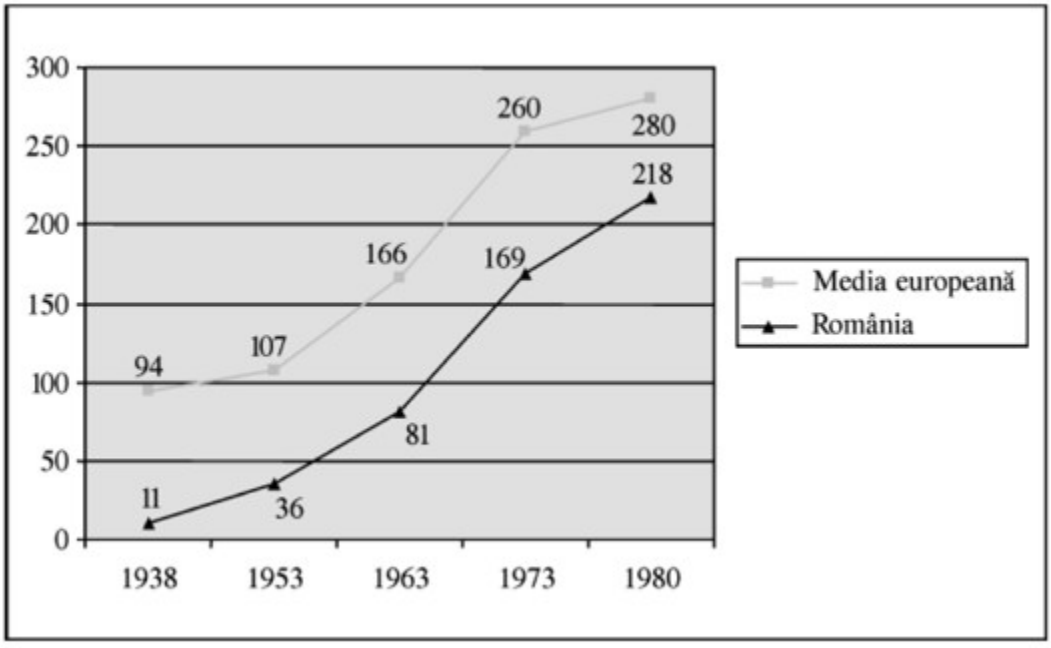

Sursa: Bairoch 1982: 302, 331.

Figura IV.2. *Producţia industrială pe cap de locuitor (1938-1980) (indici raportaţi la Regatul Unit la 1900 = 100)*

O altă problemă structurală a industriei socialiste din România era aceea a relativei ineficienţe în utilizarea resurselor. Încercând să analizeze cauzele insucceselor economice din timpul socialismului, Valentin Cojanu observa: „Începutul industrializării în România s-a bazat pe o relativă lipsă de constrângeri de resurse materiale. [...] Această relativă abundenţă ducea ineluctabil, în condiţiile în care preţurile erau fixe şi decizia se lua centralizat, la dispariţia oricărui stimulent pentru economii, pentru utilizare intensivă şi eficientă a inputurilor”[103].

Totodată, România plătea preţul formării „peste noapte” a forţei de muncă industriale[104], în condiţiile în care procesele de *learning by doing* („învăţare prin practică”), esenţiale pentru acumularea deprinderilor de muncă industrială, nu puteau fi comprimate prea mult. Încă şi mai grav a fost însă faptul că dezvoltarea industrială a României a atins cote maxime într-un moment când, pe plan mondial, stimulate de creşterea preţului resurselor energetice şi de intensificarea preocupărilor pentru protecţia mediului înconjurător, ţările dezvoltate se concentrau tot mai mult pe dezvoltarea serviciilor şi acceptau să renunţe la unele dintre activităţile industriale consumatoare de energie şi/sau distructive ecologic. În acest context, după cum se va arăta mai mult în subcapitolul IV.2.4.1, în anii ‘80 creşterea industrială a intrat în pană, şi-a scăzut ritmul ajungând finalmente la valori negative, şi mai ales a contribuit la criza generală a economiei socialiste din România.

IV.2.3.4. Urbanizarea şi implicaţiile ei sociale

Strâns legat de industrializare a fost procesul de urbanizare[105]. Comparativ cu progresele lente din perioada interbelică, atunci când ponderea orăşenilor în populaţia totală a ţării a crescut doar cu câteva procente peste 20%[106], în perioada socialistă sporul populaţiei oraşelor a fost mult mai mare.

Tabelul IV.17. *Populaţia urbană din România socialistă*

Anul	Număr total populaţie urbană	% din populaţia totală
1948	3.713.139	23,4
1956	5.474.264	31,3
1966	7.305.714	38,2
1977	9.395.729	43,6
1989	12.311.803	53,2

Sursa: AS 1990:51.

Dacă avem în vedere distorsiunea generaţională provocată de migrarea tinerilor la oraş şi de îmbătrânirea populaţiei rurale, mutaţia

realizată în timpul socialismului se dovedeşte încă şi mai amplă decât rezultă din simpla prezentare a datelor statistice.

În mod evident, progresul masiv al urbanizării a fost determinat în mare măsură de **politica regimului**. Din punctul de vedere al ideologiei comuniste, industrializarea trebuia să conducă şi la transformarea unei părţi semnificative a populaţiei rurale în muncitori industriali, beneficiari ai unor condiţii de viaţă moderne şi ca atare membri deplini ai clasei muncitoare, care măcar teoretic era clasa socială conducătoare în societatea socialistă. Cu toate acestea, după cum ne avertizează cercetările lui Karel Kansky referitoare la urbanizarea socialistă din Cehoslovacia, în practică lucrurile nu au fost atât de simple, iar alături de urbanizarea guvernamentală trebuie să avem în vedere şi urbanizarea „particulară", realizată din iniţiativa cetăţenilor. Potrivit lui Kansky, în timp ce autorităţile urmăresc prin procesul de urbanizare ţeluri precum omogenitatea populaţiei, avantajarea clasei muncitoare, dezvoltarea oraşelor situate în preajma capacităţilor industriale şi a resurselor naturale, dezvoltarea unor zone strategice şi echilibrarea raporturilor dintre oraşe, oamenii simpli au drept obiective obţinerea unei locuinţe convenabile, apropierea de facilităţile comerciale, de locul de muncă, de surse de informare şi de alte locaţii şi persoane relevante pentru ei, ca şi menţinerea sau chiar îmbunătăţirea statutului lor social; când interesele celor două părţi converg, procesul de urbanizare este foarte rapid, dar atunci când apar contradicţii între ele procesul se încetineşte, şi atunci autorităţile comuniste au avut tendinţa de a discredita motivaţiile particulare ale cetăţenilor, lansând chemări la „ridicarea nivelului conştiinţei socialiste a oamenilor muncii"[107].

Teoria lui Kansky reprezintă un îndemn de a avea în vedere complexitatea procesului de urbanizare şi mai ales felul concret în care politica regimului a interacţionat cu interesele oamenilor care au devenit din săteni orăşeni. Pentru aceasta se cuvine să trecem în revistă **formele procesului de urbanizare**. Creşterea ponderii populaţiei urbane s-a realizat pe de o parte prin mutarea la oraş a unui număr mare de săteni, iar pe de altă parte prin schimbarea statutului unor localităţi, fie prin ridicarea unor aşezări rurale la statutul de oraşe, fie prin încorporarea lor administrativă în cadrul unor oraşe învecinate. Dacă prima formă necesita colaborarea persoanelor implicate în acest proces de migraţie de la sat la oraş, a doua formă exprimă cel mai bine voluntarismul regimului.

Din punctul de vedere al regimului, ridicarea unei aşezări rurale la statutul de oraş era expresia palpabilă a succesului politicii de dezvoltare socialistă. Tentaţia de a consemna arbitrar cât mai multe asemenea succese era mare, cu atât mai mult cu cât clasificările epocii erau relativ flexibile, împărţind oraşele în oraşe industriale, oraşe de servicii, oraşe agricole şi oraşe mixte[108]. Pentru a contrabalansa oarecum posibilităţile de a considera orice aşezare rurală oraş agricol sau „oraş mixt", s-a apreciat că un oraş trebuia totuşi să fie „un centru cu o populaţie numeroasă având funcţii politice şi administrative, un însemnat potenţial industrial, comercial şi social cultural, precum şi multiple legături cu zona înconjurătoare asupra căreia exercită o influenţă economică şi organizatorică"[109]. Dincolo însă de aceste probleme de definiţie, **numărul oraşelor a crescut** în timpul regimului comunist de la 152 în 1948 la 183

în 1966, la 236 în 1980 şi apoi la 262 de oraşe în 1989[110]. Saltul cel mai important a fost realizat în 1968, când, ca urmare a scăderii baremului de populaţie minimă pentru oraşe de la 20.000 la 10.000 de locuitori prin legea de reorganizare administrativă, au fost ridicate la rangul de oraşe 52 de aşezări anterior rurale[111]. Evident, asemenea decizii nu însemnau automat trecerea la un mod de viaţă mai urban decât cel anterior ridicării rangului aşezării respective, dar pe de altă parte în destule cazuri forma a fost urmată de îmbunătăţiri la nivelul fondului, astfel încât noile oraşe şi locuitorii lor au ajuns să beneficieze într-o măsură mai mare sau mai mică, şi la un nivel calitativ deseori problematic, de dotări şi facilităţi de tip urban[112].

Potrivit calculelor lui Per Ronnås[113], noile oraşe au adus în intervalul 1948-1977 un spor de aproape 880.000 de locuitori, iar modificările limitelor administrative ale oraşelor prin înglobarea unor aşezări rurale încă circa 217.000 de locuitori; în raport cu o creştere totală a populaţiei urbane de circa 5,68 milioane, sporul „administrativ" reprezenta sub o cincime. Chiar dacă vom accepta faptul că în ultima fază a regimului comunist această pondere a mai crescut, sporul la nivelul întregii perioade comuniste nu poate fi mai mare de câteva procente, ceea ce ne îndeamnă să apreciem că circa 75-80% din sporul populaţiei urbane a României s-a datorat creşterii populaţiei aşezărilor care aveau statut urban încă înainte de 1948. În cadrul acesteia, ponderea sporului natural a fost modestă, iar **migraţia rural-urban a constituit principalul factor de creştere urbană.**

Tabelul IV.18. *Componente ale creşterii populaţiei urbane (1948-1982)*

Anii	Spor total al populaţiei urbane	din care (%)		
		spor natural	spor migrator	spor datorat reclasificărilor administrative
1948-1956	+ 1,76 milioane	17	70	13
1956-1966	+ 1,83 milioane	26	68	6
1966-1977	+ 2,93 milioane	35	49	16
1977-1982	+ 1,53 milioane	40	59,5	0,4

Sursa: Sandu 1987: 192.

Un alt set de date confirmă şi el **însemnătatea decisivă a migraţiei în creşterea populaţiei urbane**. Astfel, potrivit recensământului din 1966, 59% din populaţia de la acea dată a oraşelor era formată din oameni care nu se născuseră în localitatea în care au fost recenzaţi; dintre aceştia, sub un sfert se stabiliseră în oraşul respectiv înainte şi/sau în timpul celui de-al doilea război mondial, iar o treime veniseră în anii '60[114]. Unii dintre migranţi veniseră de la distanţă relativ mică, dar alţii veneau din cu totul alte provincii istorice, exemplul cel mai cunoscut, dar nu singular, fiind cel al muncitorilor moldoveni stabiliţi la Braşov[115]. Cazul Bucureştiului merită şi el evidenţiat: la recensământul din 1977 au fost consemnaţi 1.933.885 de locuitori, dintre care doar 40,9% născuţi în Bucureşti; dintre locuitorii „veniţi", peste jumătate erau născuţi în diversele judeţe ale Munteniei

(581.016, adică 30% din populaţia totală), iar restul se născuseră în teritorii mai îndepărtate, precum Moldova (198.693, adică 10,3%), Oltenia (144.140, adică 7,5%), Transilvania (4,9%), Dobrogea (1,7%), Crişana şi Maramureş (1,2%), Banat (0,6%)[116].

De regulă, migraţia de la sat la oraş nu a fost impusă de autorităţile comuniste, ci a fost rezultatul opţiunii oamenilor în condiţiile în care regimul a creat stimuli încurajând această opţiune. De aceea, considerăm că teoria lui Kansky despre însemnătatea urbanizării la iniţiativa particularilor, chiar şi în condiţiile regimurilor comuniste, este valabilă şi pentru România. Colectivizarea agriculturii a contribuit la ruperea legăturilor dintre săteni şi pământ, iar dezvoltarea industrială a creat locuri de muncă îndeosebi în mediul urban. Aceşti stimuli nu garantau însă mutarea noilor muncitori industriali la oraş; de altfel, practica navetei din sate spre locurile de muncă de la oraş a rămas o realitate considerabilă de-a lungul întregului regim comunist. Pentru a deveni orăşeni, sătenii aveau nevoie de locuinţe, ca şi de un regim permisiv în ceea ce priveşte acordarea dreptului de rezidenţă la oraş. În aceste domenii, regimul a favorizat pe muncitorii industriali care se stabileau la oraş, acordându-le mai întâi vize de flotant şi locuinţe sociale în aşa-numitele cămine de nefamilişti, iar apoi apartamente la bloc şi dreptul la „buletin de oraş”. Alături de muncitorii industriali sau din sectorul serviciilor, migraţia de la sat la oraş a cuprins şi un număr considerabil de tineri care au venit să studieze la oraş şi apoi s-au stabilit în mediul urban, combinând astfel mobilitatea spaţială cu ascensiunea socio-profesională[117]. Trebuie observat faptul că regimul comunist nu a creat întotdeauna condiţii favorabile pentru stabilirea la oraş a muncitorilor şi tinerilor studioşi veniţi din mediul rural. Mai ales în primul deceniu al regimului, **oferta de locuinţe din mediul urban** a fost mult sub nevoi. Astfel, în anii 1951-1960 din fondurile statului, ale întreprinderilor socialiste şi ale organizaţiilor cooperatiste şi obşteşti s-au dat în folosinţă numai 125.070 apartamente în mediul urban[118], ceea ce, la un aflux de cel puţin 1 milion de noi orăşeni, era cu totul insuficient. O oarecare echilibrare a situaţiei a avut loc abia în deceniul următor, când s-au dat în folosinţă în oraşe şi municipii un total de 529.319 apartamente construite din fondurile statului, ale întreprinderilor şi ale organizaţiilor cooperatiste şi obşteşti, iar de o devansare a creşterii populaţiei urbane de către oferta de locuinţe noi se poate vorbi – cu prudenţă – abia pentru deceniul 1971-1980, când s-au dat în folosinţă în oraşe şi municipii un total de peste 1,2 milioane apartamente construite din fondurile statului, ale întreprinderilor şi ale organizaţiilor cooperatiste şi obşteşti[119].

Deşi după standardele noastre cele mai multe dintre apartamentele construite în perioada comunistă sunt mici şi cu deficienţe calitative, pentru sătenii care se stabileau la oraş „mutatul la bloc” reprezenta un o **îmbunătăţire a condiţiilor de locuit**, accesul la facilităţi (apă curentă, încălzire centrală, gaze pentru gătit, uneori chiar şi electricitatea) de care nu dispuseseră în vechile locuinţe din satele de unde veneau[120]. La aceasta s-au adăugat progresele realizate prin dotarea gospodăriilor cu bunuri electrocasnice de folosinţă îndelungată, dotare care a fost mai timpurie şi proporţional mai puternică în mediul urban, de data aceasta fără vreo distincţie majoră între mai vechii şi mai noii orăşeni. Astfel, majoritatea

gospodăriilor au ajuns să dispună de cel puţin un aparat de radio (în 1980 s-a depăşit pragul de 250 de aparate de radio la 1.000 de locuitori), iar în anii 1965-1980 s-a realizat saltul decisiv în ceea ce priveşte dotarea cu televizoare (28,8 televizoare la 1.000 de locuitori în 1965, 81,8 în 1970 şi 209,7 televizoare la 1.000 de locuitori în 1980). Ceva mai mici sunt valorile în ceea ce priveşte dotarea cu frigidere (21,3 la 1.000 de locuitori în 1965, 156,2 la 1.000 de locuitori în 1980 şi 176,4 la 1.000 de locuitori în 1989), cu maşini de gătit cu gaze (45,1 la 1.000 de locuitori în 1965, 114,1 la 1.000 de locuitori în 1980 şi 139,8 la 1.000 de locuitori în 1989) şi maşini de spălat rufe (22,9 la 1.000 de locuitori în 1965, 102,2 la 1.000 de locuitori în 1980 şi 147,5 la 1.000 de locuitori în 1989)[121], dar şi în aceste cazuri se poate aprecia că majoritatea gospodăriilor urbane dispuneau deja către 1980 de aparatura electrocasnică de bază pentru o viaţă modernă.

Îmbunătăţirea condiţiilor de locuit şi dotarea modernă a locuinţelor, deşi esenţiale pentru decizia multor oameni de a se stabili la oraş, nu au fost singurele avantaje aduse de urbanizare. Oraşele au oferit şi accesul la o **infrastructură de aprovizionare cu bunuri materiale şi servicii**. Odată cu trecerea la comunism, numărul unităţilor comerciale cu amănuntul a scăzut mai întâi prin închiderea sau comasarea unora din unităţile naţionalizate, dar după această primă fază au fost întemeiate noi unităţi de stat şi cooperatiste şi a crescut foarte mult volumul vânzărilor cu amănuntul către populaţie.

Tabelul IV.19. *Comerţul interior în România socialistă*

		1948	1950	1960	1970	1980	1989
Total unităţi comerciale (mii unităţi)		**108,4**	**65,8**	**50,8**	**61,6**	**78,7**	**82,0**
din care	Particulare	97,9	38,2	0,6	–	–	–
	De stat	2,0	7,8	23,5	30,7	40,6	41,9
	Cooperatiste	8,5	19,8	26,7	30,9	38,1	40,1
Volumul total al vânzărilor (miliarde lei)		9,9	13,6	39,8	93,7	213,0	297,3
Pâine (mii tone)		...	667,5	1.215,0	1.961,7	2.449,5	2.571,9
Paste făinoase (mii tone)		...	18,7	28,7	48,3	61,6	85,9
Carne (mii tone)		...	75,9	138,5	185,6	462,7	224,4
Preparate din carne (mii tone)		...	9,9	45,8	94,1	236,7	257,1
Peşte (mii tone)		...	6,9	10,8	52,7	72,3	75,3
Conserve peşte (mii tone)		...		18,5	26,3	37,6	44,3
Ulei comestibil (mii tone)		...	23,9	69,6	134,8	203,9	199,2
Lapte (mii hl)		...	354,0	1.190,0	3.726,9	5.957,9	5.587,2
Brânzeturi (mii tone)		...	8,5	28,1	59,0	95,2	57,7
Unt (mii tone)		...	2,0	8,9	14,7	28,7	23,5
Ouă (milioane bucăţi)		...	27,0	159,6	610,4	1.566,0	2.066,4
Zahăr (mii tone)		...	84,3	148,4	233,3	419,4	345,2
Produse zaharoase (mii tone)		...	14,4	42,9	71,6	144,7	480,6
Legume proaspete (mii tone)		...	105,2	241,7	649,3	813,8	860,5
Conserve de legume (mii tone)		...		16,7	79,8	163,0	237,8
Fructe proaspete (mii tone)		...	78,6	97,3	107,0	225,9	302,1
Bere (mii hl)		...	880,0	1.616,0	4.247,4	9.734,0	11.778,3
Ţesături şi confecţii din bumbac (milioane m^2)		...	120,7	184,8	232,3	284,4	287,3
Ţesături şi confecţii din lână (milioane m^2)		...	18,1	28,2	40,3	72,4	59,7
Ţesături şi confecţii din mătase (milioane m^2)		...	12,0	22,7	32,0	60,1	80,7
Tricotaje (milioane lei)		...	434	1.444	4.017	10.533	14.780
Încălţăminte (milioane perechi)		...	8,6	26,8	51,2	76,9	84,3
Mobilă (milioane lei)		...	58	998	3.243	7.960	6.539
Aspiratoare (mii bucăţi)		...		6,0	64,6	132,5	159,2
Ceasuri (mii bucăţi)		...		390,0	910,5	1.856,1	1.742,8
Medicamente (milioane lei)		...	206	613	1.058	.2252	4.428
Săpun (mii tone)		...	12,2	29,0	25,6	23,7	20,6
Detergenţi (milioane lei)		...		30,0	295,6	827,2	1.396,3

Sursa: AS 1990:566, 574, 590-593.

Evident, lista mărfurilor de mai sus, deşi lungă, nu cuprinde decât o parte din tipurile de mărfuri vândute populaţiei. Ea dă însă seama despre rolul modernizator al comerţului interior, atât prin sporul vânzării unor mărfuri care se constituie în indicatori ai modernităţii (de exemplu, preparatele alimentare sau produsele igienico-sanitare), cât şi prin integrarea unei mari părţi a populaţiei, şi în primul rând a populaţiei urbane, în **circuitele economiei de schimb de mărfuri**. În cadrul

trecerii de la autoconsum la achiziţia de bunuri şi servicii din comerţ oraşele au avut rolul decisiv, atât prin avansul populaţiei urbane asupra celei rurale în ceea ce priveşte volumul bunurilor şi serviciilor achiziţionate[122], cât şi prin faptul că cea mai mare parte a acestor bunuri erau achiziţionate în marile magazine de la oraş[123].

Oraşele au avut un rol modernizator nu numai în stabilirea modelelor de consum, ci şi în asigurarea unui amplu set de **servicii cultural-sociale**. Dezvoltarea învăţământului va fi analizată într-un subcapitol separat (IV.2.4.2.3.), astfel încât acum este suficient să menţionăm faptul că perioada comunistă a fost aceea în care a fost finalizată eradicarea analfabetismului şi a sporit considerabil nivelul mediu de educaţie al populaţiei; or, în aceste progrese, rolul oraşelor a fost decisiv, fie şi numai pentru că majoritatea covârşitoare a liceelor şi totalitatea instituţiilor de învăţământ superior se aflau în mediul urban. La fel de important a fost rolul oraşelor în asigurarea unei infrastructuri sanitare, numărul paturilor de spital crescând de la 53.889 în 1950 la 206.908 în 1989[124]; pe de altă parte, reţeaua de dispensare rurale, cu un rol foarte important în reducerea mortalităţii şi a incidenţei bolilor în mediul rural, a depins de-a lungul întregii perioade şi de personal medical care locuia la oraş. Nu în cele din urmă, oraşele au asigurat cea mai mare parte a ofertei culturale nu numai pentru populaţia proprie, ci şi pentru locuitorii satelor. Or, această ofertă a sporit semnificativ în perioada regimului comunist, atât la nivelul producţiei de bunuri culturale (ziare, reviste, cărţi etc.), cât şi la cel al serviciilor şi divertismentului (cinematografe, teatre, instituţii muzeale etc.). De exemplu, numărul cinematografelor a crescut de la 1.299 săli existente în 1950 la 6.275 în 1970, după care creşterea s-a plafonat şi a devenit chiar negativă, astfel încât în 1989 mai funcţionau doar 5.453 de săli; sporul a fost încă şi mai mare în ceea ce priveşte numărul spectatorilor, care a crescut de la 52 de milioane în 1950 la 203,5 milioane în 1989[125].

În concluzie, credem a nu greşi când apreciem că şi în România, la fel ca pe plan mondial, **urbanizarea a fost un vector al progresului economico-social şi cultural**. Pe de altă parte, nu trebuie să pierdem însă din vedere faptul că procesul de urbanizare din România socialistă a fost relativ întârziat faţă de cel din majoritatea ţărilor europene şi că nivelul de urbanizare din România a rămas, chiar şi la sfârşitul perioadei comuniste, semnificativ sub media europeană. Astfel, la sfârşitul anilor ‘80, România (cu 53,2% populaţie urbană) se afla pe locul 23 din 25 de state europene, devansând la acest criteriu doar Portugalia şi Albania, şi la o distanţă apreciabilă faţă de media europeană de 69%[126].

Limitele urbanizării socialiste sunt evidenţiate şi de alte două aspecte. Deşi dezvoltarea urbană din timpul socialismului a fost mai echilibrată în profil teritorial decât în perioadele anterioare, deşi ponderea Bucureştiului în ansamblul populaţiei urbane a scăzut de la 28% în 1948 la circa 18% în anii ‘80, cea mai mare parte a creşterii populaţiei urbane s-a concentrat la nivelul oraşelor mari (de peste 100.000 de locuitori; numărul acestora, excluzând capitala, a sporit de la 2 în 1948 la 18 în 1980, cu o pondere de peste 35% din populaţia urbană totală), în timp ce România a rămas deficitară la nivelul oraşelor mici (sub 20.000 de locuitori), atât în ceea ce priveşte ponderea acestora în populaţia urbană (26,7% în 1948,

14,7% în 1980), cât şi calitatea infrastructurii urbane[127]. Pe de altă parte, în ultima fază a regimului comunist procesul de urbanizare a cunoscut o încetinire cantitativă şi fenomene de degradare calitativă. La mijlocul anilor ‘70 regimul şi-a propus ţeluri deosebit de ambiţioase. S-a prevăzut crearea unui număr de circa 300-400 de noi centre orăşeneşti[128] şi se preconiza ca ponderea populaţiei urbane să ajungă la 50% în 1980, aproximativ 66% în 1990 şi aproximativ 70% la sfârşitul secolului XX[129]. Noua linie politică punea accentul pe dezvoltarea oraşelor mici şi a centrelor agroindustriale şi a inclus măsuri de limitare a mobilităţii spre oraşele mari[130]. Tensiunile dintre această opţiune politică a regimului şi preferinţele populaţiei a fost agravată de acumularea problemelor economice în anii ‘80, şi mai ales de restrângerea disponibilităţilor pentru investiţii. Un simptom al acestei involuţii a fost reducerea ofertei de locuinţe noi, care, de la o medie de peste 123.000 de apartamente anual în deceniul 1971-1980 şi niveluri de peste 140.000 de apartamente anual în 1981-1982, a scăzut sub 100.000 de apartamente noi anual după 1985[131]. Degradarea calitativă a vieţii urbane s-a reflectat în reducerea ofertei de stat la o serie de bunuri alimentare şi în sincopele furnizării unor servicii publice elementare, cum ar fi asigurarea energiei termice şi electrice. În aceste condiţii, ţelurile ambiţioase pe care şi le-a propus regimul nu au mai putut fi atinse. Astfel, populaţia urbană a ajuns la 50% din populaţia totală a ţării abia în 1985 (faţă de 1980, cum se prevedea în Programul PCR), iar în 1989, în locul nivelului preconizat de aproape 66%, ea se situa la numai 53,2%.

IV.2.3.5. Comerţul exterior

Evoluţia comerţului exterior al României socialiste poate fi împărţită în **trei mari faze**:

1) etapa concentrării asupra relaţiei cu ţările socialiste, îndeosebi cu Uniunea Sovietică; această etapă, care a durat de la finele celui de-al doilea război mondial până la sfârşitul anilor ‘50, a cuprins mai întâi o fază de reducere cantitativă, urmată apoi de o creştere cantitativă stimulată de existenţa Sovromurilor şi de înfiinţarea CAER;
2) etapa diversificării relaţiilor economice externe şi a creşterii rapide a volumului comerţului exterior, de la sfârşitul anilor ‘50 până în 1981; elementul-cheie al acestei faze au fost relaţiile economice cu ţările capitaliste dezvoltate, dar diversificarea raporturilor economice externe s-a manifestat şi în relaţia cu ţările „în curs de dezvoltare” din Lumea a Treia;
3) etapa focalizării pe prioritatea achitării datoriilor externe, care s-a manifestat prin restrângerea importurilor şi forţarea exporturilor, chiar şi în condiţiile în care multe dintre aceste exporturi îşi găseau tot mai greu debuşeuri; în această etapă, care a cuprins în esenţă anii 1981/1982-1989, balanţa comercială externă a fost activă, dar volumul total al comerţului exterior a stagnat.

În cele ce urmează, nu ne propunem să discutăm în detaliu evoluţia comerţului exterior al României socialiste şi avatarurile specifice ale

fiecărei faze[132]. Ne vom mulţumi doar să semnalăm faptul că trecerile de la o fază la alta au fost convergente – cu unele deosebiri de sincronizare/ succesiune – cu mutaţiile survenite în politica de ansamblu a regimului comunist[133] şi să examinăm unele aspecte din perspectiva problemei generale a capitolului IV.2.3. – explicaţii şi limite ale creşterii economice a României în timpul regimului comunist.

În mod firesc, vom începe prin consemnarea câtorva date referitoare la **evoluţia cantitativă** de ansamblu a comerţului exterior al României în această perioadă. Datele statistice au fost centralizate pentru anii 1950-1980 în lei valută (calculaţi pe baza cursului oficial al leului faţă de valutele în care s-a derulat efectiv comerţului, curs oficial stabilit de Banca Naţională a României), iar pentru anii 1981-1989 în lei (valorile în valute au fost convertite în lei pe baza cursurilor comerciale în vigoare în anul respectiv); în consecinţă, comparabilitatea datelor este limitată, atât în raport cu perioada anterioară anului 1950, cât şi între seria de date pentru anii 1950-1980 şi cea pentru anii 1981-1989[134]. Vom observa totuşi faptul că în primii ani postbelici, din cauza reducerii concomitente a producţiei proprii şi a cererii din majoritatea ţărilor europene afectate de război, ca şi din pricina restricţiilor impuse de regimul de ocupaţie sovietică, volumul comerţului exterior al României a scăzut considerabil, de la o valoare totală de 286 de milioane dolari în 1938 la doar 95 de milioane de dolari în 1947, cu un deficit de 27 de milioane de dolari; ponderea Uniunii Sovietice şi a ţărilor aflate în zona de influenţă sovietică era în 1947 de 90% la exporturi şi 70% la importuri, în raport cu valori sub 20% în anii premergători celui de-al doilea război mondial[135]. De la această minimă redresarea a fost rapidă, volumul comerţului exterior fiind de 340 de milioane dolari în 1949 şi 463 de milioane dolari în 1951; totodată, deşi distribuţia pe ţări s-a mai diversificat, ponderea Uniunii Sovietice şi a sateliţilor săi europeni a rămas larg majoritară.

Tabelul IV.20. *Volumul comerţului exterior al României (1950-1989)*

	Total	Export	Import	Sold
Milioane lei valută				
1950	2.735	1.274	1.461	–187
1960	8.189	4.302	3.887	+415
1970	22.866	11.105	11.761	–656
1980	109.969	50.963	59.006	–8.043
Milioane lei				
1981	332.373	167.702	164.671	+3.031
1989	302.762	167.780	134.982	+32.798

Sursa: AS 1990:604-605.

Creşterea a fost considerabilă, de circa 40 de ori în cele trei decenii din 1950 până în 1980, iar numărul ţărilor cu care România a avut relaţii

economice a sporit de la 28 în 1950 la peste 150 în anii 1980. Cea mai mare parte a creşterii a fost realizată în anii 1960 şi 1970, de fapt începând din 1959, când România, îndeosebi prin intermediul lui Ion Gheorghe Maurer, a iniţiat relansarea legăturilor comerciale cu ţările occidentale[136].

Tabelul IV.21. *Structura comerţului exterior al României pe grupe de ţări (1950-1989) (%)*

	Ţări socialiste est-europene	Ţări capitaliste dezvoltate	Ţări în curs de dezvoltare
1950	83,3	16,7	
1960	66,8	22,3	10,9
1970	48,8	38,6	12,6
1980	33,7	35,5	30,8
1988	47,8	27,3	24.9

Surse: Bonciu, Murgescu 1990:286; pentru 1960 am corectat datele prin confruntare cu Constantinescu 2000:298 (capitol de Nicolae Sută).

Dincolo de unele nepotriviri între datele existente în unele lucrări de referinţe[137], tabelul de mai sus este deosebit de clar în indicarea tendinţelor mari de evoluţie şi confirmă etapizarea propusă de noi la începutul acestui subcapitol. Dacă studiem **datele defalcate pe subgrupe de ţări şi pe export-import**[138], vom observa mai întâi faptul că declinul relativ al relaţiilor cu ţările socialiste europene a fost determinat îndeosebi de scăderea ponderii relaţiilor cu Uniunea Sovietică (de la aproape două treimi din totalul grupei ţări socialiste europene la sfârşitul anilor ‘50 la mai puţin de jumătate din totalul acestei grupe în anii 1970), în timp ce ponderea relaţiilor cu celelalte ţări socialiste europene s-a redus mult mai puţin. Pe de altă parte, în sporul relaţiilor cu ţările capitaliste dezvoltate elementul motor au fost importurile, care au devansat sistematic importurile, în timp ce în raporturile cu ţările în curs de dezvoltare situaţia a diferit de la un subgrup la altul, exporturile prevalând de regulă în relaţia cu ţările socialiste din Asia, în timp ce în relaţia cu ţările din America Latină, Africa, Orientul Apropiat şi Asia sudică excedentele au alternat cu deficitele, tendinţa fiind aceea de sporire a deficitelor odată cu creşterea preţului importurilor de petrol după 1973 şi mai ales în anii ‘80. În fine, creşterea ponderii ţărilor socialiste europene din anii 1980 a avut la bază importurile sporite de materii prime din Uniunea Sovietică, precum şi dificultăţile de a găsi debuşeuri pentru multe dintre exporturi în ţările capitaliste dezvoltate.

Aceste observaţii ne îndeamnă să luăm în considerare şi mutaţiile produse în **structura pe grupe de mărfuri** a importurilor şi exporturilor României.

Tabelul IV.22. *Ponderea diverselor grupe de mărfuri în comerţul exterior al României 1950-1989 (%)*

		1950	1960	1970	1980	1989
Maşini, utilaje şi mijloace de transport	Imp.	38,3	33,7	40,3	24,6	25,5
	Exp.	4,2	16,7	22,4	24,9	29,3
Combustibili, materii prime minerale, metale	Imp.	23,5	34,3	31,1	50,3	56,0
	Exp.	33,8	37,0	22,6	29,5	32,1
Produse chimice, îngrăşăminte, cauciuc	Imp.	4,5	7,4	6,0	6,4	5,6
	Exp.	1,7	2,1	7,2	9,7	9,5
Materiale de construcţii şi accesorii	Imp.	1,1	1,0	1,5	1,0	0,9
	Exp.	4,4	2,5	2,8	2,2	2,0
	Exp.	1,3	5,8	18,2	16,2	18,1
Alte materii prime nealimentare şi produse prelucrate	Imp.	21,4	13,4	10,1	5,7	5,4
	Exp.	28,9	14,7	10,2	4,8	4,1
Animale vii (în afara celor pentru tăiere)	Imp.		0,3	0,2	0,1	…
	Exp.		…	…	…	…
Materii prime pentru producţia mărfurilor alimentare	Imp.	0,7	2,2	2,3	5,7	1,7
	Exp.	11,6	9,1	4,5	4,2	0,6
Produse alimentare	Imp.	0,3	2,5	3,0	3,2	1,5
	Exp.	14,1	12,1	12,1	8,5	4,3
Mărfuri industriale de larg consum	Imp.	10,2	5,2	5,5	3,0	3,4
	Exp.	1,3	5,8	18,2	16,2	18,1

Sursa: AS 1990:612-613.

Nu vom comenta în detaliu evoluţia importurilor şi exporturilor diferitelor categorii de mărfuri. Vom observa însă faptul că **structura comerţului exterior reflectă mutaţia produsă de dezvoltarea industrială a României**. Astfel, la nivelul importurilor se poate observa primatul importurilor de maşini şi utilaje pentru dotarea industriei până în anii ‘70, urmată de creşterea dramatică a valorii şi ponderii importurilor de materii prime pentru industrie în anii ‘70 şi ‘80, creştere influenţată neîndoielnic de mărirea preţului petrolului (vezi şi subcapitolul IV.2.4.3.1), dar care reflectă şi sporirea cantităţilor importate; pe de altă parte, pe ansamblul intervalului a scăzut ponderea importurilor de mărfuri industriale de larg consum, ca şi cea a unor importuri de materii prime nealimentare, cum ar fi fibrele de bumbac, pieile crude, fibrele şi firele sintetice, furajele concentrate, celuloza, hârtia şi cartonul. Încă şi mai impresionantă este mutaţia la nivelul exporturilor. În 1950 România exporta cu precădere petrol şi produse petroliere, lemn, produse agroalimentare, metale şi minerale, ponderea acestor categorii de mărfuri depăşind 88% din totalul exporturilor; la sfârşitul intervalului, ponderea acestor exporturi scăzuse sub jumătate din valoarea totală, iar menţinerea lor la niveluri relativ ridicate se datora mai ales creşterii cantitative şi valorice a exporturilor de produse petroliere. Pe de altă parte, elementul cel mai dinamic pe ansamblul perioadei au fost exporturile industriei constructoare de maşini, a căror pondere în totalul exporturilor a crescut în intervalul studiat cu peste 25%; de asemenea, o creştere respectabilă poate fi observată în ceea ce priveşte exporturile de mărfuri industriale de larg consum, de produse chimice, îngrăşăminte şi cauciuc. Convergenţa

dintre direcţiile de evoluţie ale economiei în ansamblu şi cele ale structurii comerţului exterior, ca şi devansarea ratei de creştere a economiei de către cea a comerţului exterior în anii 1950-1981[139], confirmă observaţia lui David Turnock, potrivit căruia creşterea foarte rapidă a volumului comerţului exterior a constituit „**un factor crucial în menţinerea unor rate de creştere rapidă în ansamblul economiei**”[140]. Pe lângă faptul că „a permis desfacerea pe piaţa externă a unei părţi crescânde din producţia industrială proprie, contribuind, în acelaşi timp, la mărirea venitului naţional”[141], comerţul exterior a asigurat şi resursele necesare pentru modernizarea economiei româneşti, îndeosebi la nivelul industriei, transporturilor şi consumului populaţiei.

Capacitatea relaţiilor economice externe de a servi ca stimulent al dezvoltării economice generale a României a început să se epuizeze în a doua parte a anilor ‘70. Cauzele au fost multiple, dar cea mai importantă dintre ele nu ţinea nemijlocit de comerţul exterior, ci mult mai mult de structura internă a economiei româneşti. Astfel, dezvoltarea accelerată a economiei din anii ‘70 se făcuse cu preţul unui consum disproporţionat de resurse, atât la nivelul investiţiilor, cât şi în ceea ce priveşte consumul populaţiei. În condiţiile deteriorării conjuncturii economice mondiale după 1973, cu momente de recesiune în multe ţări în anii 1973-1974 şi 1979-1982, dezechilibrele din relaţiile economice externe nu au mai putut fi susţinute, cu atât mai mult, cu cât creditele contractate de-a lungul anilor ‘70 trebuiau rambursate, iar exporturile româneşti de produse industriale se dovedeau limitat competitive pe pieţele occidentale, ceea ce antrenase deja o reorientare a lor spre ţările socialiste şi spre ţările „în curs de dezvoltare”[142]. În aceste condiţii, o anumită restrângere a importurilor pentru obţinerea unor excedente comerciale care să echilibreze balanţa de plăţi în momentele de vârf ale rambursării datoriilor era probabil inevitabilă; ceea ce ar fi putut fi doar o repliere temporară a fost însă transformat de decizia lui Nicolae Ceauşescu de a trece la achitarea completă a datoriei externe într-o cotitură majoră, cu efecte dramatice asupra nivelului şi structurii comerţului exterior. Încă şi mai important a fost însă faptul că în felul acesta **în anii ‘80 a fost anihilată capacitatea comerţului exterior de a mai stimula creşterea de ansamblu a economiei**.

Mai trebuie să evidenţiem şi o altă limită a comerţului exterior al României în timpul regimului comunist. Deşi volumul comerţului exterior a crescut considerabil, mai ales până în 1980, totuşi gradul de angajare a României în diviziunea internaţională a muncii era relativ scăzut dacă îl comparăm cu celelalte ţări europene.

Tabelul IV.23. *Exporturile pe locuitor în România şi în alte ţări europene în 1989*

Ţara	Dolari/locuitor
Albania	110
Austria	4.256
Belgia	9.901
Bulgaria	1.781
Cehoslovacia	923
Danemarca	5.485
Elveţia	7.752
Franţa	3.185
Finlanda	4.692
RFG	5.523
Grecia	752
Italia	2.408
Irlanda	5.893
Iugoslavia	564
Marea Britanie	2.663
Norvegia	6.408
Polonia	348
Portugalia	1.222
România	453

Spania	1.143
Suedia	6.079
Ţările de Jos	7.274
Ungaria	906
URSS	380
Media pentru 24 de ţări	1.961

Sursa: Grigorescu 1993: 101 (capitol de George Georgescu).

Desigur, datele de mai sus se referă la anii 1988-1989, când România se afla într-o serioasă criză economică; chiar dacă în anul 1980 decalajele ar fi fost probabil ceva mai mici[143], diferenţele sunt prea mari pentru ca modificarea anului de referinţă să schimbe în mod decisiv raporturile şi ordinele de mărime. În mod clar, deşi exporturile şi importurile au crescut în perioada regimului comunist, România nu redevenise o „economie de export", aşa cum fusese până în perioada interbelică. De altfel, regimul nici nu-şi propusese o asemenea direcţie de evoluţie, relaţiile economice externe fiind considerate doar ca un auxiliar al dezvoltării economice centrate pe nevoile şi opţiunile politico-economice interne. În această viziune, era de neconceput ca exporturile să devină motorul dezvoltării economice. Pe de altă parte însă, în aceste condiţii receptivitatea economiei româneşti faţă de stimulii externi era limitată, ceea ce, având în vedere faptul că pe plan mondial accelerarea evoluţiei ştiinţifice şi tehnice conducea la scurtarea ciclurilor diverselor produse şi metode de producţie, constituia un handicap care a acţionat în direcţia măririi decalajelor faţă de economiile dezvoltate.

IV.2.3.6. Producţia agricolă

Ar putea surprinde includerea unui subcapitol despre agricultură în discuţia despre creşterea economică în România socialistă. Opinia majorităţii istoricilor, ca şi a altor analişti, este că agricultura socialistă a fost un monumental eşec. Acuzele vizează atât transformările din structura proprietăţii funciare, şi mai ales nimicirea gospodăriilor ţărăneşti prin procesul cooperativizării forţate, cât şi ineficienţa de ansamblu a sistemului socialist de gestionare a agriculturii.

> Situaţia agrară a României [...], care reflectă politica agricolă a anilor 1945-1989, ne conduce, evident, la o singură concluzie: sistemul colectivist a reprezentat un experiment macroeconomic şi macrosocial fără precedent în istoria omenirii, [...] care şi-a dovedit, fără putere de tăgadă, falimentul economic, degradarea materială, profesională şi morală a ţărănimii şi transformarea

agriculturii dintr-un subsistem economic de piaţă într-un subsistem de subzistenţă la nivel naţional[144].

Cu toate tendinţele de a idiliza situaţia ţărănimii din România interbelică, trebuie să observăm că structura rurală de dinainte de cooperativizare era imposibil de conservat în lumea postbelică. „Pulverizarea proprietăţii agricole în asemenea proporţii [91,1% dintre proprietăţi agricole aveau sub 5 hectare teren agricol, iar 36,4% chiar sub un hectar, potrivit recensământului agricol din 1948 – BM] nu permitea practicarea unei agriculturi performante şi valorificarea efectivă a potenţialului agricol al ţării”[145]. Dacă avem în vedere şi persistenţa sporului natural, care conducea la agravarea deja semnificativei suprapopulaţii rurale, este clar că situaţia satelor ar fi continuat să se deterioreze în condiţiile păstrării vechilor structuri productive. De aceea, independent de regimul politic, România postbelică avea o nevoie acută să realizeze concentrarea exploataţiilor agricole şi să dezvolte activităţi economice care să ofere un debuşeu cât mai productiv pentru excedentul de forţă de muncă eliberat din agricultură. Desigur, se poate discuta faptul că forma în care s-a realizat această restructurare, prin cooperativizare, şi cu atât mai mult felul brutal în care a fost obţinută renunţarea ţăranilor la proprietatea asupra pământului, nu au fost cele mai potrivite, nici din punctul de vedere al eficienţei economice, nici cel al costurilor umane. Dincolo însă de aceste consideraţii, se cuvine să subliniem faptul că **structura existentă a agriculturii şi a satului românesc nu se mai putea menţine mult timp după terminarea celui de-al doilea război mondial**.

Cooperativizarea a început în 1949 şi s-a încheiat în 1962. Mijloacele pentru a-i convinge pe ţărani să renunţe la pământul, animalele şi uneltele lor şi să le treacă în proprietatea gospodăriilor agricole colective, a întovărăşirilor şi apoi a cooperativelor agricole de producţie au fost diverse, cuprinzând atât campaniile relativ paşnice de lămurire purtate de activiştii regimului, cât şi presiuni economice – mai ales prin sistemul cotelor obligatorii de produse ce trebuiau predate statului – şi măsuri de coerciţie fizică, bătăi, arestări şi deportări[146]. Rezultatul a fost schimbarea radicală a structurii de proprietate funciară, mai ales în zonele de câmpie şi de deal. În 1962, cele 5.398 cooperative agricole de producţie aveau o suprafaţă agricolă de aproape 9,1 milioane de hectare şi peste 4,5 milioane de membri cooperatori[147]. Dacă vom mai adăuga şi cele circa 1,7 milioane de hectare aflate în proprietatea întreprinderilor agricole de stat[148], atunci vom constata că sectorul socialist deţinea aproape trei sferturi din suprafaţa agricolă a României, iar această structură a sistemului de proprietate s-a menţinut apoi cu minime modificări până în 1989.

Tabelul IV.24. *Ponderea diferitelor forme de proprietate agricolă în România socialistă (% din suprafaţa agricolă)*

	Întreprinderi agricole de stat	Cooperative agricole	Proprietăţi particulare
1960	11,8	62,5	25,7
1989	13,9	60,7	25,4

Sursa: Constantinescu 2000: 90 (capitol de Traian Lazăr).

Ponderea sectorului socialist era mai mare în zonele de câmpie şi de deal, în timp ce proprietăţile ţărăneşti s-au menţinut ceva mai bine în regiunile mai înalte. De aceea, întreprinderile agricole de stat şi cooperativele agricole de producţie au deţinut un procent încă şi mai ridicat din suprafaţa arabilă, rezolvând astfel problema concentrării suprafeţelor pentru marile culturi de plante.

La fel de importante au fost mutaţiile realizate la nivelul forţei de muncă din agricultură.

Tabelul IV.25. *Evoluţia forţei de muncă din agricultură şi silvicultură, 1950-1989*

	Milioane persoane active	% din total economie	Mii specialişti
1950	6,23	74,3	?
1960	6,25	65,5	11,2
1970	4,87	49,4	29,2
1980	3,09	29,8	47,3
1989	3,06	27,9	65,6

Sursa: AS 1990: 102-103, 272-273.

Teoretic, scăderea ponderii agriculturii în ocuparea forţei de muncă de la 74,3% la 27,9% şi creşterea spectaculoasă a numărului specialiştilor agricoli, dintre care circa jumătate aveau studii superioare, erau semne ale modernizării agriculturii româneşti. Pe de altă parte, reducerea în termeni absoluţi la mai puţin de jumătate a forţei de muncă din agricultură reflectă numai o parte a realităţii. Din cauza câştigurilor reduse şi perspectivelor inferioare de realizare personală în sectorul agricol, migraţia spre industrie a fost foarte mare la nivelul tineretului, ceea ce a făcut ca în 1980-1982 circa 2/3 din totalul persoanelor active în agricultură să fie în vârstă de peste 45 de ani[149]. Această situaţie a condus nu numai la o acută subreprezentare a grupei de vârstă 20-30 ani, dar şi la **fenomene de penurie a forţei de muncă** într-o serie de regiuni ale ţării[150]; totodată, îmbătrânirea şi feminizarea forţei de muncă agricole aveau să aibă efecte nu numai în anii ‘80, ci şi după 1989.

Teoretic, scăderea forţei de muncă din agricultură ar fi putut să fie compensată prin investiţii în dotarea tehnică. În termeni economici, aceasta ar fi însemnat ca producţia agricolă să substituie factorul muncă prin factorul capital, să devină mai capital-intensivă. Cu toate acestea, investiţiile în agricultură (incluzând şi silvicultura) nu au depăşit niciodată 20% din totalul investiţiilor realizate de regimul socialist[151]. În pofida acestei limitări, care reflectă faptul că pentru regimul comunist agricultura nu a fost un sector prioritar în orientarea investiţiilor, volumul total al acestor investiţii a crescut până la mijlocul anilor ‘80[152], ceea ce a îngăduit realizarea unor lucrări de îmbunătăţiri funciare şi sporirea semnificativă a gradului de mecanizare a agriculturii.

Tabelul IV.26. *Suprafeţe irigate şi parcul de maşini agricole, 1950-1989*

	1950	1960	1970	1980	1989
Suprafeţe irigate (milioane ha)	<0,1	0,2	0,7	2,3	3,2
Tractoare agricole fizice (mii)	13,7	44,2	107,3	146,6	151,7
Pluguri pentru tractor (mii)	13,6	46,1	97,2	103,1	83,3
Cultivatoare mecanice (mii)	1,3	20,7	29,3	40,2	35,4
Semănători mecanice (mii)	6,3	33,9	54,5	49,0	43,6
Maşini de împrăştiat îngrăşăminte (mii)	...	3,2	14,5	15,1	15,6
Combine autopropulsate (mii)	0,04	1,6	1,3	39,0	62,0
Combine tractate (mii)	...	1,8	11,7	17,8	15,7
Prese pentru balotat paie şi fân (mii)	...	...	17,5	22,1	23,3

Surse: AS 1990: 268-269; Constantinescu 2000: 194 (capitol de Traian Lazăr).

Rezultatele au fost notabile, mai ales în ceea ce priveşte **creşterea producţiei agricole vegetale**.

Tabelul IV.27. *Evoluţia producţiei agricole, 1950-1989 (mii tone)*

		1950	1960	1970	1980	1989
Cereale boabe – total		5.149,2	9.825,7	10.631,4	19.366,5	18.379,3
din care	Grâu şi secară	2.401,6	3.552,7	3.398,6	6.339,8	7.935,2
	Porumb	2.101,0	5.530,9	6.355,5	1.563,3	6.761,8
Cartofi		1.601,3	3.009,3	2.064,2	3.942,3	4420,3
Leguminoase boabe – total		112,7	253,9	229,1	99,1	255,9
Plante uleioase – total		238,9	627,1	919,7	1.306,7	1.034,3
Sfeclă de zahăr		582,2	3.127,0	2.921,3	5.297,5	6.771,1
Legume – total		1.126,5	1830,6	2.004,0	3.368,7	3.726,6
Fructe – total		401,1	843,9	1.173,7	1.327,8	1.580,2
Struguri		647,8	874,3	759,9	1.236,6	914,5
In pentru fibră		29,2	41,8	66,0	134,7	127,2
Cânepă		120,2	104,6	76,6	135,9	113,9
Plante de nutreţ – total (în m.v.)		2.023,8	3.956,5	10.273,6	13.353,2	18.057,0

Sursa: AS 1990: 278-281, 344-345, 356.

Creşteri semnificative, dar diferenţiate, au fost obţinute şi în **producţia animalieră**. Astfel, efectivele de bovine, ovine şi caprine au crescut moderat, cele de cabaline au variat cu o tendinţă de scădere pe ansamblul perioadei comuniste, iar creşterile cu adevărat spectaculoase au fost obţinute la efectivele de porcine şi de păsări[153]. Mult mai concludente sunt datele referitoare la principalele produse animaliere.

Tabelul IV.28. *Principalele produse animaliere, 1950-1989*

	Carne (mii tone)	Lapte (mii tone)	Lână (mii tone)	Ouă (milioane)
1950	595	18.730	15.600	1.100
1960	943	26.670	21.850	2.355
1970	1.349	30.226	29.725	3.537
1980	2.408	42.127	37.376	6.259
1989	2186	36294	35386	7040

Sursa: AS 1990: 384-385.

Producţia animalieră evidenţiază chiar mai bine decât cea vegetală blocarea creşterii economice în anii ‘80. Înainte însă de a analiza acest aspect, se cuvine să observăm unele **mutaţii de structură din agricultura românească în timpul regimului comunist**. Astfel, ponderea producţiei animaliere în valoarea totală a producţiei agricole a sporit de la 35% în 1950 la 46% în 1989, cu un maxim de 49,5% în 1987, datorat însă mai puţin sporului producţiei animaliere cât scăderii în acel an a producţiei vegetale.

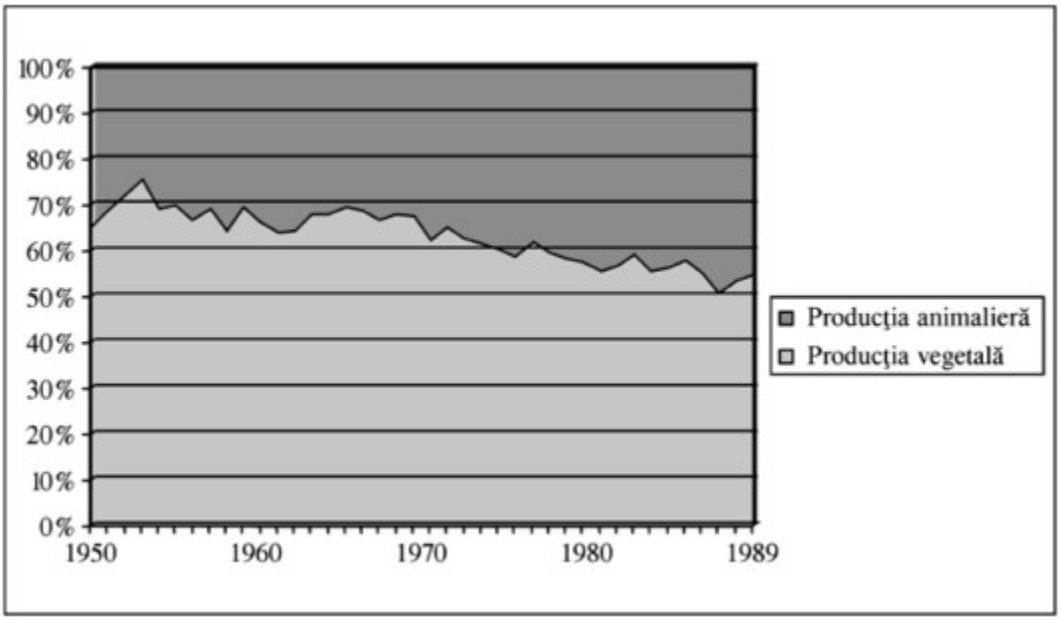

Sursa: AS 1990:406.

Figura IV.3. *Structura valorică a producţiei agricole, 1950-1989 (%)*

Modificări s-au produs şi în modul de folosire a pământului şi în **suprafeţele alocate diferitelor culturi**. Remarcăm mai ales scăderea suprafeţelor cultivate cu cereale (de la 6,935 şi respectiv 7,066 milioane hectare în 1950 şi respectiv 1960 la 5,9 milioane hectare în 1970, aproape 6,5 milioane hectare în 1980 şi puţin peste 6 milioane hectare în 1989) şi sporirea celor alocate plantelor industriale, altor plante industriale (mai ales leguminoaselor pentru boabe şi cartofilor) şi plantelor de nutreţ[154]. Dacă avem în vedere faptul că una dintre marile deficienţe structurale ale agriculturii interbelice din România fusese caracterul ei excesiv cerealier, atunci putem aprecia că reducerea ponderii terenurilor cultivate cu cereale în cadrul suprafeţei arabile de la 83,3% în media anilor 1934/1939

şi 76,3% în primii ani de după al doilea război mondial la 64,3% în 1970 şi 61,2% în 1989 reprezenta o evoluţie pozitivă. Pe de altă parte, se poate considera că aceste evoluţii erau prea lente ca ritm şi reduse ca amplitudine, pentru a putea contribui la depăşirea decalajelor acumulate de-a lungul timpului.

C**omparaţia cu agricultura din celelalte ţări europene** evidenţiază această situaţie. Teoretic, criteriul cel mai bun pentru o asemenea comparaţie ar fi productivitatea muncii din sectorul agricol. Atunci când consultăm datele calculate de Paul Bairoch, constatăm că rata de creştere a productivităţii agricole din România este chiar uşor peste media celorlalte ţări europene[155]; această imagine este însă deformată de natura criteriului folosit de Paul Bairoch pentru calculul productivităţii – milioane de calorii produse în medie de un lucrător agricol de sex masculin –, criteriu care, în condiţiile în care forţa de muncă din agricultura românească a fost predominant feminină la sfârşitul intervalului studiat, distorsionează în sens pozitiv performanţa României socialiste. De aceea, mai util ni se pare să observăm că în pofida progreselor realizate, la sfârşitul anilor ‘80 (de fapt, Bairoch foloseşte pentru toate ţările media productivităţii în 5 ani succesivi, în acest caz anii 1988-1992) productivitatea agricolă din România era tot sensibil mai mică decât în majoritatea celorlalte ţări europene.

Tabelul IV.29. *Productivitatea agricolă în diverse ţări europene, 1948/52-1988/92 (milioane de calorii produse anual de un lucrător agricol masculin)*

	1948/52	1958/62	1968/72	1978/82	1988/92
Austria	15,2	35,0	56,2	94,7	117,9
Belgia	29,1	56,9	96,4	172,9	243,6
Bulgaria	12,5	22,3	49,2	89,5	117,3
Cehoslovacia	21,8	35,5	52,7	73,2	91,3
Danemarca	58,3	90,4	146,4	225,8	346,7
Franţa	22,3	40,8	64,8	120,2	187,3
Germania	31,8	59,7	106,7	183,9	240,6
Grecia	4,5	7,0	8,6	15,0	22,3
Italia	9,2	18,4	31,2	58,1	83,2
Irlanda	20,9	31,3	38,6	64,9	94,8
Iugoslavia	18,6	33,9	40,3	75,4	88,4
Marea Britanie	36,6	62,1	85,1	111,7	139,7
Polonia	19,6	28,7	35,6	40,0	45,3
Portugalia	6,6	8,8	18,6	25,5	44,5
România	8,6	12,5	23,2	52,9	59,2
Ungaria	12,3	21,6	35,9	71,3	90,7
URSS	21,3	38,3	55,8	58,8	63,4

Sursa: Bairoch 1999: 148.

Desigur, am putea argumenta că poziţia relativ codaşă a României în clasamentul care ar putea fi realizat pe baza datelor din tabelul de mai sus este determinată de natura criteriului folosit de Paul Bairoch pentru

calculul productivităţii, care, punând la numitor numărul persoanelor de sex masculin active în agricultură, favorizează ţările care foloseau mai puţină forţă de muncă şi mai mult capital în producţia agricolă. De aceea, am putea să completăm imaginea obţinută pe baza acestui criteriu sintetic cu date referitoare la randamentele câtorva dintre producţiile agricole de bază. Vom începe cu randamentul culturii grâului, pentru care avem şi datele cele mai multe.

Tabelul IV.30. *Randamentul culturii grâului în diverse ţări europene, 1950-1990 (chintale/ha)*

	1950	1970	1990
Austria	17,1	32,8	51,5
Belgia	32,2	41,9	65,5
Bulgaria	12,4	29,3	40,0
Cehoslovacia	19,0	32,5	51,2
Danemarca	36,3	45,7	69,3
Franţa	18,3	38,3	64,1
RDG	26,3	41,5	52,2
RFG	26,2	39,0	65,6
Grecia	10,2	17,8	26,4
Italia	15,2	23,7	30,5
Irlanda	22,6	42,2	81,8
Iugoslavia	11,9	24,2	41,1
Marea Britanie	27,1	40,8	70,2
Polonia	12,5	24,7	36,3
Portugalia	7,2	10,3	15,5
România	10,2	18,8	34,2
Ungaria	13,8	27,1	50,1
URSS	14,7	14,3	19,2

Sursa: Bairoch 1999: 108.

Sporul realizat de România este respectabil în termeni relativi – de peste 3, 3 ori în patru decenii –, dar a fost posibil numai în condiţiile unui

nivel de pornire foarte scăzut, iar decalajele în termeni absoluţi au crescut faţă de majoritatea ţărilor în care randamentele erau mai ridicate. Dacă pentru producţia vegetală indicatorul cel mai relevant este randamentul la cereale[156], pentru sectorul animalier se consideră că randamentul la lapte de vacă reprezintă un parametru-cheie, care îngăduie aprecierea sintetică a intensificării producţiei. Dacă pentru perioada interbelică se consideră că producţia medie obţinută de la o vacă a fost de circa 1.000 kg lapte pe an, în 1989 România ajunsese la 1.951 kg lapte pe an, ceea ce consemna o creştere de aproape două ori în cinci decenii; cu această producţie medie, România se plasa sub media a 24 de ţări europene (3.118 kg), depăşind doar Iugoslavia (1.785 kg) şi Albania (1.276 kg), dar mult în urma Bulgariei (3.295 kg), a Ungariei (5.043 kg) şi, evident, a Danemarcei (6.107 kg)[157].

Evident, agricultura nu a reuşit să contribuie la depăşirea decalajelor care despărţeau economia României de cea a ţărilor dezvoltate. Ea nu a fost o ramură locomotivă a creşterii economice. Pentru a fi drepţi, trebuie să spunem că nici regimul comunist nu a încercat să-i confere un asemenea rol. **Agricultura socialistă a reuşit totuşi să susţină industrializarea şi urbanizarea României**, adică schimbarea structurii economico-sociale a ţării. Dacă vom avea în vedere faptul că asigurarea unor cantităţi suficiente de resurse alimentare şi materii prime pentru o populaţie angajată tot mai puţin în sectorul primar era o condiţie necesară, dar nu suficientă, a acestei schimbări majore a structurii economice, atunci vom conchide că aportul agriculturii nu a fost deloc mic. El trebuie apreciat cu atât mai mult, cu cât s-a realizat „pe spinarea ţăranilor”, atât din perspectiva acestora ca indivizi, cât şi ca grup social.

Pe de altă parte, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că în ultimul deceniu al regimului comunist creşterea agricolă s-a încetinit şi apoi s-a oprit, făcând loc unei recesiuni. Factorii care au condus la blocarea creşterii au fost erodarea solurilor, penuria forţei de muncă, mai ales la nivelul grupei de vârstă 20-30 de ani, şi mai ales generarea aberantă de către sistem a unor sincope în utilizarea factorului capital pentru producţia agricolă[158]. Criza agricolă nu a fost un fenomen care să fi afectat numai România. Ea s-a manifestat şi în celelalte ţări socialiste. Comparativ cu acestea, România a intrat ceva mai târziu în criză, dar amplitudinea scăderii producţiei agricole a fost mai mare.

Tabelul IV.31. *Indicii producţiei agricole din ţările socialiste în anii ‘80 (1980=100)*

	1981	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Bulgaria	106	103	111	97	108	103	103	104
Cehoslovacia	98	106	111	109	110	111	114	116
RDG	102	102	109	113	113	113	110	111
Polonia	104	104	110	111	116	114	115	117
România	99	105	119	122	115	105	111	105
Ungaria	102	107	110	104	106	104	108	106
URSS	99	111	111	111	117	116	118	120

Sursa: Antal 1992: 272.

Amplitudinea fluctuaţiilor din România a fost în mare măsură determinată de dinamica producţiei vegetale, care a crescut de la indice 100 în 1980 la un maxim de 132 în 1985 şi a scăzut apoi la 111 în 1989, în timp ce producţia animalieră a avut o traiectorie fluctuantă şi cu modificări de amplitudine mai mică, atingând maximul din cadrul deceniului tot în 1985, dar numai cu indice 109, coborând apoi la indice 98 în 1989[159]. Dinamica mai modestă a sectorului animalier faţă de cel vegetal indică epuizarea graduală a capacităţii de modernizare structurală a sectorului agricol şi deci afundarea sa în criza economică generală ce a cuprins România socialistă în anii ‘80.

IV.2.4. Eşecul economic al socialismului românesc

IV.2.4.1. Simptomele eşecului</p> <p class=">Potrivit analizei lui János Kornai, creşterea economică realizată în sistemele socialiste a fost „forţată”, în sensul că ea a fost accelerată nu printr-o mişcare generată de structurile profunde ale societăţii, ci prin acţiunea „de sus” a birocraţiei:

> Cuvântul „forţată” implică de asemenea faptul că sistemul încearcă să alerge mai repede decât îl ţin picioarele.
> Combinaţia tipică a caracteristicilor principale poate fi sintetizată după cum urmează:
> 1. O rată înaltă a investiţiilor şi un consum redus.
> 2. Un set specific de priorităţi.
> 3. Utilizarea accelerată a potenţialelor evidente de dezvoltare extensivă; propensiunea spre cantitate pe seama calităţii[160].

Acest tip de creştere nu este sustenabil pe termen lung. Am văzut deja faptul că saltul economic realizat prin mobilizarea rezervelor anterior subutilizate ale forţei de muncă rurale şi feminine este prin definiţie posibil o singură dată, deci irepetabil, şi de asemenea imposibil de prelungit pentru că rezervele se epuizează. O constatare similară, dar cu un nivel mai larg de generalitate, poate fi făcută pentru sistemul socialist în ansamblul său. „Acest tip de creştere îşi subminează propria performanţă economică. Chiar şi atunci când iniţial este atinsă o rată ridicată de creştere, ea nu poate fi menţinută; mai devreme sau mai târziu, rata de creştere începe să se reducă tot mai accentuat”[161].

În România, **încetinirea creşterii economice** s-a produs ceva mai târziu decât în celelalte ţări socialiste, dar a fost evidentă de-a lungul anilor ‘80.

Când ne referim la simptomele eşecului, trebuie să avem în vedere şi elementele pe care oamenii le-au perceput în mod direct. Dat fiind sistemul raportărilor triumfaliste şi falsificarea datelor oficiale[162], românii

din anii ‘80 nu au putut să-şi dea seama de deteriorarea indicatorilor sintetici la nivel macroeconomic. Ei au perceput însă în mod acut **declinul consumului.**

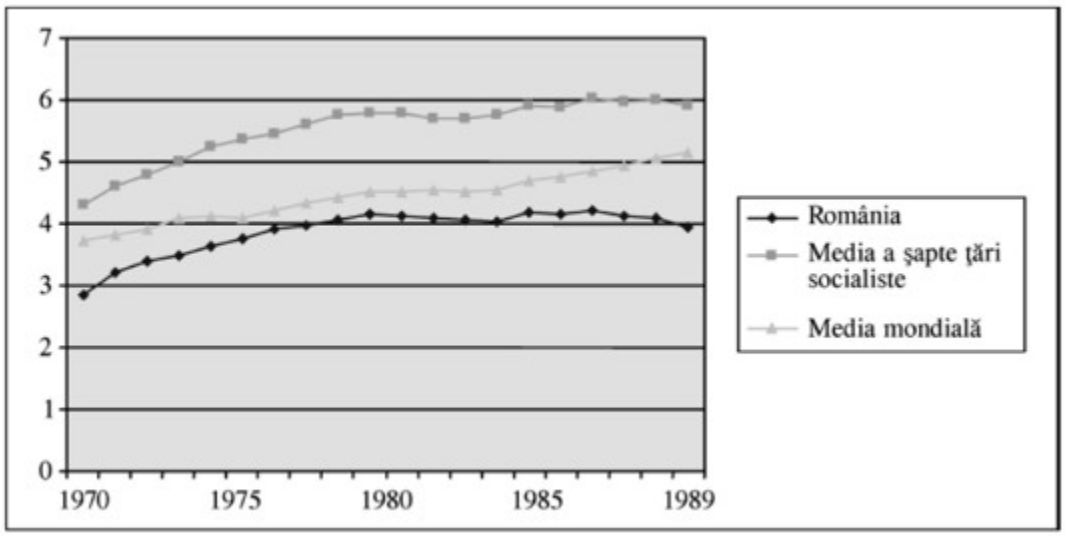

Figura IV.4. *Încetinirea creşterii economice a României în context mondial – PIB/locuitor, 1970-1989*

Tabelul IV.32. *Consumul mediu anual pe locuitor în România anilor 1970-1989*

	1970	1980	1985	1988	1989
Carne şi produse din carne (în echivalent carne proaspătă) (kg)	31,2	62,0	55,1	52, 4	50,2
Grăsimi (total) (kg)	14,1	17,8	17,6	16,6	16, 7
Lapte şi produse din lapte (exclusiv untul) (litri)	110,7	162,9	170,6	149,8	135,9
Ouă (buc.)	142	232	254	260	229
Zahăr şi produse din zahăr în echivalent zahăr (kg)	19,3	28,2	26,3	25,0	24,7
Produse din cereale (în echivalent făină) (kg)	196,0	172,7	143,0	152,9	157,3
Cartofi (kg)	62,3	70,6	78, 4	58, 3	71,7
Legume şi produse din legume în echivalent legume (kg)	86,7	121,4	169,8	138,9	135,6
Fructe şi produse din fructe(în echivalent fructe) (kg)	34,6	45,8	71,0	52,9	53,9
Ţesături (inclusiv confecţii) (m^2)	19,3	28,6	28,1	28,3	27,9
Încălţăminte (perechi)	2,62	3,50	3,75	3,58	3,62

Sursa: AS 1990: 129.

Deşi la unele produse restricţiile şi raţionalizările au început din 1977, reducerea posibilităţilor de consum, mai ales la nivelul alimentelor considerate indicatori de status social (carne, zahăr), a fost masivă abia după 1980 şi a fost resimţită cu atât mai dureros, cu cât venea după o perioadă de relativă îmbunătăţire a nivelului de trai în anii 1960-1970[163]. Impactul psihologic a fost amplificat de retorica regimului cu privire la

alimentaţia raţională a populaţiei, concretizată în adoptarea oficială în 1984 a unui program de alimentaţie „ştiinţifică” a populaţiei[164]; dincolo de prevederile oficiale ale acestui program, chiar şi numai faptul că într-un context de lipsuri reale regimul glosa pe marginea unei dimensiuni a vieţii pe care oamenii o considerau ţinând de sfera opţiunilor lor private, a fost perceput ca o expresie a unei politici deliberate de privare a populaţiei de cele mai elementare necesităţi şi uneori bucurii cotidiene. Această percepţie nici nu era lipsită de fundament, multe dintre privaţiunile suportate de populaţie fiind **consecinţa directă a priorităţilor politico-economice ale regimului**, chiar dacă nu se poate documenta o intenţie deliberată de a înfometa populaţia.

Astfel, reducerea consumului populaţiei în anii ‘80 reflectă la un nivel mai general **locul modest pe care l-a avut consumul în catalogul de priorităţi al regimurilor socialiste în general, şi al lui Ceauşescu în special**. Economiile socialiste au fost economii axate pe ofertă, iar în cadrul producţiei au privilegiat producţia de mijloace de producţie (bunuri de investiţii) asupra celei de bunuri de consum[165]. Faptul este reflectat şi în catalogarea celor două grupe de industrii cu literele A şi respectiv B. Or, în alocarea de investiţii, ca şi de alte mijloace, facilităţi şi recunoaştere socială, industriile din grupa A au beneficiat aproape întotdeauna de prioritate, iar industriile din grupa B au trebuit să se mulţumească cu ceea ce mai rămânea[166]. Pe de altă parte, scăderea consumului populaţiei este direct legată şi de **decizia lui Nicolae Ceauşescu de a acorda prioritate absolută achitării datoriilor externe**. Implicaţiile acestei decizii au fost multiple. Fără a aspira la o enumerare exhaustivă, vom reţine acum faptul că reducerea importurilor a afectat consumul intern şi direct (prin reducerea cantităţilor importate la mai multe bunuri de larg consum) şi indirect (prin dereglarea producţiei proprii în domenii dependente de importuri), iar forţarea exporturilor, în condiţiile în care multe dintre produsele industriei româneşti nu erau competitive pe pieţele externe, a generat penurie la mai multe bunuri importante în structura consumului populaţiei. De exemplu, importurile de lămâi au scăzut de la 36.000 de tone în 1980 la o medie de 16.420 de tone anual în 1985-1989, iar cele de portocale şi mandarine de la 69.200 de tone în 1980 la 30.000 de tone în 1985, 18.000 de tone în 1987 şi doar 10.000 de tone în 1989[167]. Şi în cazul importurilor de carne se poate constata o tendinţă generală de reducere, punctată însă de variaţii foarte mari de la un an la altul: astfel, importurile totale de carne au fost de 88.700 de tone în 1980, 10.300 de tone în 1985, 55.000 de tone în 1986, 5.550 de tone în 1987, 5.000 de tone în 1988 şi 67.850 de tone în 1989[168]. În schimb, exporturile de carne au depăşit cu mult importurile, situându-se la 203.000 de tone în 1980, 211.100 de tone în 1985, 237.300 de tone în 1986, 187.900 de tone în 1987, 153.520 de tone în 1988 şi 93.700 de tone în 1989[169]. Cum din 1980 şi până în 1989 consumul anual de carne al populaţiei României a scăzut cu peste 200.000 de tone[170], la o primă vedere am putea considera că exporturile nu erau responsabile decât pentru o parte din reducerea cantităţilor disponibile pentru consumul intern; în realitate, dacă avem în vedere calitatea superioară a cărnii exportate comparativ cu cea vândută în ţară[171] şi diversele pierderi colaterale, atunci putem considera că prioritatea acordată de regim exporturilor a fost – alături de reducerea

reală a producţiei interne[172] – un factor major în reducerea cantitativă şi calitativă a consumului de carne al populaţiei.

Reducerea cantităţilor de produse disponibile pentru consumul populaţiei a condus pe de o parte la alocarea unora dintre aceste produse pe căi administrative[173], iar pe de altă parte la intensificarea competiţiei şi consumului de resurse ale indivizilor pentru obţinerea respectivelor bunuri şi servicii. Rezultatele cele mai vizibile au fost proliferarea cozilor şi înflorirea „economiei informale”[174]. Până acum ne-am referit cu precădere la reducerea consumurilor de alimente, şi poate că acestea au fost cele care au lovit cel mai sever populaţia. **Lipsurile** au fost însă serioase şi în alte domenii ale consumului individual şi/sau casnic-gospodăresc, iar măsurile de raţionalizare luate de regim au afectat şi alte aspecte ale vieţii, cum ar fi aprovizionarea cu benzină şi dreptul de a circula cu maşinile proprietate particulară duminica. Încă şi mai grave au fost întreruperile de electricitate, complet aberante în condiţiile în care 72-74% din consumul naţional era realizat de industrie şi doar o parte din rest de către populaţie[175], precum şi reducerile dramatice ale căldurii alocate prin sistemele de termoficare. Lista privaţiunilor ar trebui, desigur, completată cu alte componente, de la deteriorarea unor servicii publice (transport – asupra căruia vom mai reveni, sănătate publică, servicii educative şi culturale, inclusiv reducerea programului postului public de televiziune!) până la interferenţele autorităţilor în viaţa privată a oamenilor (prezente într-o gamă variată de forme, de la obligaţia de a înregistra la miliţie maşinile de scris până la controalele ginecologice impuse femeilor în multe întreprinderi pentru a preveni întreruperile ilegale de sarcină).

Lipsurile tot mai grave cu care se confrunta populaţia în anii ‘80 erau doar partea cea mai vizibilă a simptomelor eşecului economiei socialiste în România lui Ceauşescu. **Dezechilibre grave** se acumulau şi în structurile mai puţin vizibile ale economiei[176]. Necorelarea investiţiilor cu cerinţele pieţei, precum şi întreruperile eratice în aprovizionarea cu materii prime şi energie au condus la subutilizarea cronică a unor însemnate capacităţi productive. Încercarea de a suplini resursele energetice din import cu cărbune cu capacitate calorică redusă sau cu şisturi bituminoase a fost ineficientă economic şi a contribuit la agravarea fenomenelor de poluare industrială. Foarte multe întreprinderi au ajuns să producă în pierdere sau pe stoc, astfel încât rata veniturilor nete a scăzut sever, iar în 1989 statul a trebuit chiar să aloce pentru funcţionarea economiei sume mai mari decât veniturile colectate. În aceste condiţii, nu trebuie să ne mire faptul că investiţiile s-au redus, iar cheltuielile pentru învăţământ, cultură şi sănătate au fost şi ele sever restricţionate. Economia României intrase într-o **severă criză de sistem**, iar deznodământul acesteia avea să fie prăbuşirea regimului comunist în contextul revoluţionar al anului 1989.

IV.2.4.2. Studii sectoriale

Criza de sistem a economiei socialiste din România anilor ‘80 a avut multiple faţete şi determinări, împletindu-se cu crize la fel de grave în alte subsisteme ale societăţii. Ea a fost cauzată atât de factori interni, cât şi de evoluţia conjuncturii mondiale, fiind resimţită cu atât mai dureros, cu cât venea după aproape trei decenii de creştere economică şi de relativă

îmbunătăţire a condiţiilor de trai ale populaţiei. Înainte de a trece la analiza responsabilităţilor pentru gravitatea crizei, ne propunem să examinăm trei domenii în care criza a avut manifestări specifice: turismul, transporturile şi învăţământul.

Această selecţie poate stârni nedumeriri. Nici unul dintre aceste domenii nu avea o pondere decisivă în economia socialistă din România. Nici unul nu avea capacitatea de a arunca singur în criză sistemul socialist. Fiecare avea însă un real potenţial modernizator, cu impact nu numai economic, ci şi social în sens larg. Mai mult, în fiecare se pot consemna evoluţii promiţătoare în anii ‘60 şi chiar în prima parte a anilor 1970, şi de aceea evidenţierea felului cum ele au intrat în criză poate servi la înţelegerea mai bună a cauzelor eşecului economic al socialismului în România.

IV.2.4.2.1. Turismul

Turismul a fost **una dintre cele mai dinamice ramuri economice ale economiei postbelice**. În strânsă legătură cu creşterea nivelului de trai şi a timpului liber aflat la dispoziţia indivizilor (odată cu generalizarea şi extinderea concediilor plătite), turismul de concediu, care iniţial fusese apanajul unor elite restrânse numeric[177], a devenit un fenomen de masă. S-au dezvoltat atât turismul intern, cât şi turismul internaţional. La sfârşitul anilor ‘80 turismul internaţional era estimat la mai mult de 7% din valoarea exporturilor mondiale, iar Organizaţia Mondială a Turismului aprecia că ansamblul serviciilor turistice (interne şi internaţionale) reprezenta 12% din produsul global[178].

Ţările socialiste europene au participat şi ele la dezvoltarea turismului postbelic[179]. Desigur, nivelul lor economic era inferior ţărilor occidentale, iar natura regimurilor comuniste nu încuraja circulaţia cetăţenilor din aceste state în ţări din afara sistemului socialist. În schimb, ţările socialiste au introdus relativ rapid concedii plătite şi au organizat pe scară largă turismul social pentru muncitorii industriali. Dacă iniţial acest turism se desfăşura cu precădere spre bazele turistice deţinute de stat sau de organizaţii sindicale în aceeaşi ţară, mai ales din anii ‘60 a sporit şi turismul organizat sau individual în alte state socialiste. În fine, tot din anii ‘60 ţările socialiste au început să atragă într-un număr semnificativ şi turişti din Occident, îndeosebi pentru a-şi spori resursele de valută convertibilă. Comparativ cu afluxul de turişti occidentali, călătoriile turiştilor est-europeni în ţări capitaliste au rămas – exceptând Iugoslavia, şi într-o mai mică măsură Polonia şi Ungaria – mai degrabă modeste.

Dezvoltarea turismului din România socialistă s-a încadrat – până către sfârşitul anilor ‘70 – în liniile generale de dezvoltare a acestui sector din ţările socialiste europene[180]. Baza materială a turismului – atâta câtă exista – a fost naţionalizată în 1948-1950, iar dezvoltarea turismului a fost subordonată instituţiilor de stat. Într-o primă fază s-a dezvoltat mai ales turismul organizat, atât pentru turiştii români (domeniu în care remarcăm dinamismul turismului organizat de către sindicate), cât şi pentru grupurile de turişti sosiţi în România din alte ţări, cu precădere din ţările socialiste. Dacă în anii ‘50 au predominat investiţiile în facilităţile pentru turismul balnear şi bazele de tratament, în anii ‘60 se poate observa o creştere puternică a volumului investiţiilor şi o concentrare a

acestuia pentru construirea de capacităţi turistice pe litoralul Mării Negre. Pe lângă dezvoltarea facilităţilor deja existente la Constanţa, Eforie şi Mangalia, din 1961 a început construirea staţiunii Mamaia, iar în a doua jumătate a anilor ‘60 a staţiunilor de la nord de Mangalia (Neptun, Saturn, Venus, Jupiter, Cap Aurora, Olimp). Investiţiile au continuat în ritm susţinut în prima jumătate a anilor ‘70, apoi ritmul lor s-a mai diminuat, iar o parte crescândă a investiţiilor au fost orientate spre staţiunile de la munte. Cu toate acestea, efortul constructiv pe litoralul Mării Negre a fost per total apreciabil, astfel încât România dispunea pe litoral la începutul anilor 1980 de peste 200 de hoteluri şi o multitudine de alte facilităţi cu un potenţial total de cca 155.000 locuri de cazare[181]. Mai relevantă este însă urmărirea sporului capacităţii turistice la nivel naţional: în 1970 România dispunea de 2.385 unităţi de cazare turistică (dintre care 497 de hoteluri) cu o capacitate de 248.434 locuri de cazare (dintre care 85.511 în hoteluri), în 1980 de 3.190 unităţi de cazare turistică (dintre care 707 hoteluri) cu o capacitate de 404.432 locuri de cazare (dintre care 146.531 în hoteluri), iar în 1989 de 3.490 unităţi de cazare turistică (dintre care 828 de hoteluri) cu o capacitate de 418.944 locuri de cazare (dintre care 168.895 în hoteluri)[182].

Din punct de vedere cantitativ[183], credem a nu greşi când apreciem că dinamica cea mai puternică a avut-o **turismul intern**. Potrivit lui David Turnock, numărul de turişti interni a crescut de la 1,24 milioane în 1965 la 12 milioane în 1987[184]. Dacă în 1965 peste jumătate dintre aceşti turişti erau înregistraţi în staţiunile balneoclimaterice şi de tratament[185], ulterior dinamica a fost mult mai mare în ceea ce priveşte ponderea turismului individual sau organizat în alte tipuri de staţiuni, mai ales pe litoral, astfel încât în anii ‘80 ponderea turiştilor interni înregistraţi în staţiunile balneoclimaterice şi de tratament a scăzut la circa un sfert şi chiar în rândurile acestora numărul celor aflaţi efectiv la tratament era minoritar[186]. Totodată, dacă în anii ‘50 creşterea cea mai puternică aparţinuse turismului organizat, îndeosebi datorită implicării puternice a sindicatelor, de pe la mijlocul anilor ‘60 dinamismul turismului individual a fost net superioară, ceea ce reflecta atât faptul că unii dintre proaspeţii orăşeni se învăţaseră deja să-şi petreacă concediile şi/sau vacanţele departe de casă, cât şi disponibilităţile băneşti în creştere ale unor pături tot mai largi ale populaţiei, care astfel puteau să-şi structureze concediile potrivit propriilor preferinţe, fără a mai depinde de constrângerile (şi facilităţile financiare) ale turismului colectiv. Pe de altă parte, creşterea ofertei de „locuri de sindicat” nu a mai ţinut pasul după mijlocul anilor ‘60, statul preferând ca o parte cât mai mare din noile capacităţi de cazare, construite prin investiţii de la buget, să fie ocupate de turişti care plăteau preţuri integrale, nu de sindicalişti beneficiind de preţuri reduse. Cert este însă că în noile condiţii turismul intern a crescut puternic în anii 1960-1980, depăşind – potrivit înregistrărilor oficiale, care sigur sunt subevaluate – 8 milioane de turişti în 1975, 10 milioane în 1981 şi 11,3 milioane în 1988[187]. Faptul că numărul total al turiştilor a crescut chiar şi în anii 1980, când alte elemente ale nivelului de trai s-au deteriorat, se datorează penuriei de bunuri de consum, care făcea ca cetăţenii României să nu-şi poată cheltui disponibilităţile băneşti pentru achiziţia mărfurilor pe care şi le doreau, precum şi limitării posibilităţilor de a opta pentru un concediu în

străinătate din cauza regimului restrictiv al eliberării vizelor de ieşire din ţară şi a insuficienţei resurselor valutare.

Turismul internaţional a fost relativ limitat în anii ‘50. Din 1960, odată cu relativa reorientare spre îmbunătăţirea relaţiilor cu Occidentul, conducerea de partid şi de stat a descoperit posibilitatea ca atragerea turiştilor străini să reprezinte o importantă de venituri, inclusiv în valută convertibilă. În acest scop, au fost aduse modificări cadrului legislativ, Oficiul Naţional de Turism „Carpaţi” a început să colaboreze cu agenţii de voiaj occidentale pentru organizarea sejururilor în România ale unor grupuri de turişti occidentali şi au fost intensificate acţiunile propagandistice şi de reclamă pentru atragerea turiştilor străini. Astfel, până în 1970 au fost deschise 17 birouri de turism româneşti în 15 ţări capitaliste dezvoltate, iar un număr relativ mare de lucrători în turism au beneficiat de stagii de perfecţionare în ţările de unde proveneau turiştii, uneori prin acorduri bilaterale, alteori prin finanţări ale Programului Naţiunilor Unite pentru Dezvoltare[188]. Creşterea intrărilor turiştilor străini a fost spectaculoasă. De la doar 67.000 de intrări în 1959 s-a ajuns la 676.000 în 1965, 3,8 milioane în 1974 şi un maximum de 7 milioane intrări în 1981, ritmurile de creştere cele mai mari înregistrându-se în anii 1965-1969, când rata medie de creştere a intrărilor a fost de 107,7% anual[189]. Nu toţi aceşti cetăţeni străini care intrau în România erau însă turişti veritabili, cifrele fiind modificate de micul trafic de frontieră[190]. Dincolo însă de acest aspect, creşterile au fost spectaculoase şi la nivelul turiştilor propriu-zişi, fapt reflectat de cifrele turiştilor străini cazaţi în unităţi turistice, ca şi de cele ale zilelor-turist. Acestea din urmă au sporit de la 3,7 milioane în 1965 la 26,3 milioane în 1980, adică de 7,2 ori în 15 ani[191]. Criteriul zilelor-turist este mai relevant şi în ceea ce priveşte stabilirea ponderii relative a turiştilor din ţările socialiste şi a celor din ţările capitaliste. Astfel, la nivelul turiştilor străini intraţi în România în 1965 ponderea cetăţenilor din ţările socialiste era 70,2%, în timp ce, dacă socotim zilele-turist, ponderea lor era de numai 49,1%, iar cea a turiştilor din ţările nesocialiste era 50,9%[192]. În perioada 1965-1980 a crescut spectaculos numărul turiştilor veniţi din ambele grupuri de ţări, cu menţiunea că ritmul de creştere a fost mai mare pentru turiştii provenind din ţările socialiste europene, a căror pondere a sporit şi la numărul total de intrări şi la numărul de zile-turist. În ceea ce priveşte încasările valutare însă, raportul şi evoluţia sunt răsturnate în favoarea turiştilor din ţările nesocialiste, care au adus 67,4% din încasările în valută în 1965 şi 76,8% în 1980[193]. Dincolo de aceste distincţii, ca şi de profilul deseori diferit al turiştilor veniţi din diversele grupuri de ţări – turiştii occidentali soseau mult mai frecvent în România cu avionul şi stăteau comparativ mai mult la hoteluri, în timp ce majoritatea turiştilor din ţările socialiste veneau cu automobilul, locuiau în campinguri sau la particulari şi îşi finanţau o parte din sejur prin vânzarea de bunuri aduse din ţările lor – se cuvine să remarcăm faptul că majoritatea turiştilor sosiţi în România proveneau din Europa (97,2% în 1980), că cei mai mulţi se duceau pe litoral şi că din acest motiv turismul internaţional avea un puternic caracter sezonier (peste 40% din sosiri erau concentrate în lunile iulie-august, iar dacă avem în vedere cele patru luni – iunie-septembrie – procentajul depăşeşte 60%)[194]. Nu în cele din urmă, România se specializase în turismul internaţional pentru clienţi care

dispuneau de mijloace materiale relativ modeste, şi care cheltuiau pe zi şi/sau pe sejur sume mai mici decât turiştii sosiţi în celelalte ţări socialiste şi cu mult mai mici decât media turiştilor străini la nivel mondial[195]. Dincolo însă de aceste limite, potrivit calculelor lui Derek Hall pe baza datelor Organizaţiei Mondiale a Turismului, România a avut din turismul internaţional venituri de 132 de milioane de dolari în 1975 şi 324 de milioane de dolari în 1980[196].

Această dezvoltare promiţătoare a fost stopată la sfârşitul anilor ‘70, iar turismul internaţional în România socialistă a cunoscut chiar un **declin semnificativ în anii 1980.**

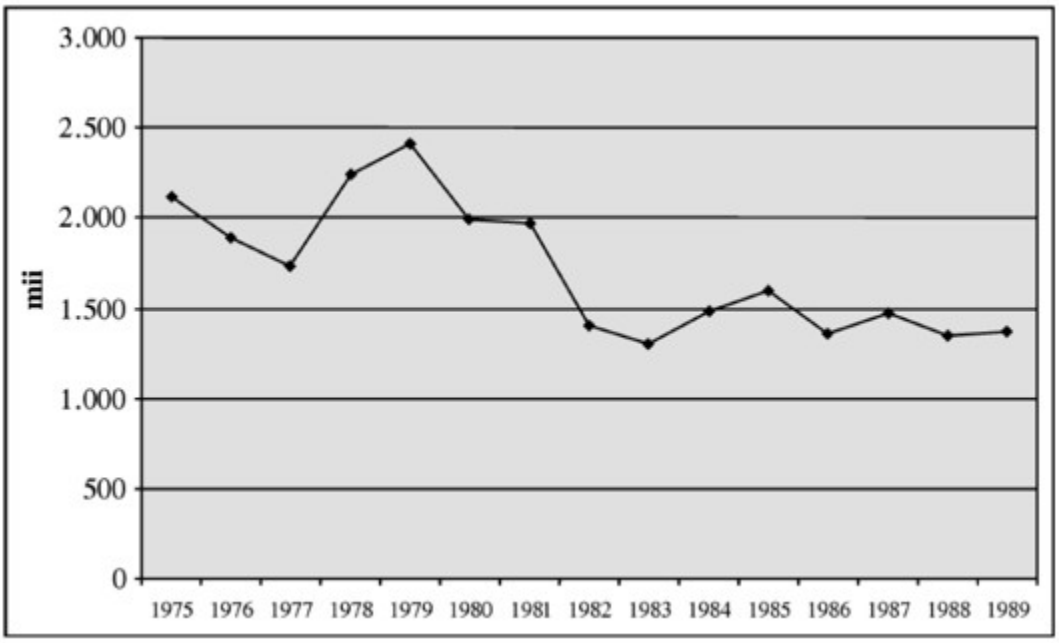

Sursa: Ianoş-Schiler 2001: 17.

Figura IV.5. *Evoluţia numărului turiştilor străini înregistraţi în unităţile de cazare din România (1975-1989)*

Care sunt **explicaţiile acestei involuţii**?

O primă cauză este conjuncturală. Din cauza crizei economice mondiale din anii 1980-1982, **turismul mondial a scăzut în prima parte a anilor ‘80**, iar această scădere s-a repercutat şi în ceea ce priveşte turismul internaţional în ţările socialiste din Europa. Criza i-a lovit supraproporţional pe consumatorii cu mijloace modeste, categorie care forma majoritatea turiştilor străini care veneau în România (şi în general în ţările socialiste)[197]. Cu toate acestea, se cuvine să remarcăm că în majoritatea celorlalte ţări valorile turismului internaţional s-au redresat după resorbirea crizei, în timp ce în România acestea au continuat să se menţină la niveluri mult scăzute şi în a doua parte a anilor ‘80.

Tabelul IV.33. *Veniturile din turismul internaţional ale unor ţări socialiste europene (milioane dolari SUA)*

	1980	1985	1988
Bulgaria	260	343	359
Cehoslovacia	338	307	436
Iugoslavia	1.115	1.061	2.024
Polonia	282	118	193
România	324	182	176
Ungaria	504	512	759

Sursa: Hall 1991: 102.

Contrastul cu performanţa celorlalte ţări socialiste est-europene – chiar şi Polonia, ale cărei venituri din turismul internaţional au scăzut chiar mai accentuat în prima parte a anilor ‘80, a intrat pe un trend crescător după 1985 – ne obligă să luăm în considerare şi „meritele” proprii ale României în această subperformanţă, respectiv **politicile ostile turismului internaţional aplicate de regimul Ceauşescu în anii ‘80**. La nivel anecdotic, acestea sunt lesne de reconstituit: „uzura” fizică şi morală a capacităţilor turistice, care nu mai ţineau pasul cu noile standarde pe plan mondial şi se degradau din cauza proastei întreţineri şi a limitării investiţiilor, comportamentul deficitar al unei părţi a personalului de deservire, reducerea dramatică a ofertei de servicii şi divertisment, închiderea restaurantelor şi localurilor publice la ora 22 restricţiile de circulaţie pe anumite porţiuni ale plajei, supravegherea prea vizibilă din partea organelor de Securitate etc. Unele dintre componentele acestei politici se pot detecta încă de la mijlocul anilor ‘70. Astfel, după un maxim atins în cincinalul 1971-1975, **investiţiile în turism au scăzut în cincinalul 1976-1980**, iar trendul descrescător s-a accentuat în anii ‘80[198]. Studiile existente nu oferă explicaţii pentru această scădere din a doua parte a anilor ‘70; este posibil ca ea să se fi datorat faptului că în perioadele anterioare se investise deja relativ mult în baza de hoteluri, iar nevoia de a investi mai mult în facilităţi complementare (infrastructuri complexe, promovare, servicii suplimentare) era mai dificil de explicat factorilor de decizie. Pe de altă parte, nu trebuie uitat că anii ‘70 au fost marcaţi – în România, ca şi în alte ţări socialiste europene – de ascendenţa ideii sporirii exporturilor de produse industriale şi de o anumită marginalizare a serviciilor[199]. Alături de scăderea investiţiilor în turism, trebuie să consemnăm şi **măsurile vexatorii îndreptate împotriva turiştilor străini**, cum ar fi încercările de a impune cazarea lor numai în hoteluri şi unităţi turistice oficiale, decretarea obligaţiei cetăţenilor români de a raporta orice discuţie purtată cu cetăţenii străini, şi decizia adoptată în vara lui 1979 ca toţi străinii să cumpere benzină în România numai cu valută convertibilă, decizie care i-a lovit mai ales pe turiştii est-europeni

sosiţi în România cu automobilele personale şi care au protestat în faţa ambasadelor până la rezolvarea situaţiei prin acorduri speciale bilaterale[200]. Limitarea programului restaurantelor şi a celorlalte localuri publice, precum şi reducerea ofertei de servicii suplimentare oferite turiştilor străini a avut efecte devastatoare nu numai asupra atractivităţii turistice de ansamblu a României, ci şi asupra încasărilor valutare, deoarece încă din 1975 încasările din servicii suplimentare le depăşiseră pe cele din servicii turistice de bază (transport, cazare, masă), iar în 1979 ele atinseseră 60,3% din totalul încasărilor valutare din turism[201].

Renunţarea la posibilităţile de a încasa sume mai mari în valută de pe urma turiştilor străini este cu atât mai surprinzătoare, cu cât în anii ‘80 regimul Ceauşescu a ajuns să fie obsedat de balanţa de plăţi externe pentru a putea plăti datoriile acumulate. **Care au fost motivaţiile ostilităţii faţă de turiştii străini?** Unele ţin probabil de natura închisă a regimului. Turiştii străini reprezentau o sursă de influenţe nedorite asupra populaţiei supuse, şi de aceea regimul a dorit întotdeauna să limiteze şi să controleze cât mai strict contactele lor cu cetăţenii români. Pe de altă parte, decizia de a plăti datoriile externe era legată de dorinţa de eliminare a tuturor dependenţelor faţă de exterior (şi mai ales faţă de Occident), şi atunci reducerea numărului turiştilor străini era conformă cu trendul politic general, deşi nu şi cu mijlocul pentru atingerea acestui obiectiv (maximizarea veniturilor valutare). La aceste explicaţii, Ilie Rotariu mai adaugă un alt element. El susţine că veniturile din turismul internaţional n-au depăşit niciodată în timpul regimului comunist 5-6% din veniturile din exporturile de mărfuri (5,7% în 1970, 4,4% în 1975 şi 4,9% în 1980) şi că în aceste condiţii Ceauşescu a considerat că ele nu merită eforturile de importare a unor mărfuri de consum pentru turiştii străini şi nici nu justifică inconvenientele politice (influenţa „nocivă” asupra populaţiei). De aceea, el consideră că decizia de şicanare a turiştilor străini a fost deliberată[202]. În ceea ce ne priveşte, până când cercetări cu privire la procesul decizional nu vor aduce mărturii indubitabile, avem rezerve că ar fi existat o politică deliberată de renunţare la turiştii străini. Dacă Ceauşescu ar fi dorit să împiedice pur şi simplu accesul turiştilor străini în România, ar fi putut să le blocheze direct accesul la facilităţile turistice din ţară; pe de altă parte, chiar în interiorul regimului existau mai multe grupuri influente care erau interesate de avantajele pe care le puteau avea de pe urma turiştilor străini.

Dincolo însă de aceste discuţii, este evident că, **pentru regim**, **atragerea turiştilor străini a încetat să mai fie o prioritate**. Desigur, veniturile obţinute din turismul internaţional nu au depăşit niciodată un procent din produsul social brut al României socialiste, fiind în cei mai mulţi ani chiar mult sub acest prag şi desigur sub nivelurile obţinute în aceeaşi perioadă de ţări precum Ungaria, Iugoslavia sau chiar Bulgaria[203]. Totuşi, turismul internaţional aducea în balanţa de plăţi a României un excedent anual de câteva sute de milioane de dolari, iar pierderile nete din deceniul 9 comparativ cu anul 1980 s-au cifrat la 100-150 de milioane de dolari pe an[204]. Renunţarea la această sursă de venituri, în condiţiile în care regimul impunea populaţiei sacrificii dureroase pentru a putea plăti datoriile externe, reflectă incompetenţa economică şi insensibilitatea socială a regimului Ceauşescu. Pe un plan mai larg, reducerea cantitativă

a turismului internaţional a contribuit la închiderea progresivă a economiei şi societăţii româneşti faţă de exterior, închidere care a avut costuri economico-sociale diverse şi persistente. Nu în cele din urmă, abandonarea relativă a acestui sector desigur minoritar, dar dinamic, a contribuit la subdezvoltarea serviciilor în ansamblul economiei, la rigidizarea suplimentară a structurilor economico-sociale şi la agravarea crizei de sistem a României socialiste în anii ‘80.

IV.2.4.2.2. Transporturile

În monografia sa dedicată economiei româneşti din secolul XX, David Turnock consemnează prudent faptul că „transporturile şi distribuţia s-au bucurat consistent de un sprijin moderat în perioada postbelică”[205]. Această constatare este însă convergentă cu observaţiile cu caracter de generalitate pe care le face János Kornai cu privire la politica în domeniul transporturilor a factorilor de conducere din regimurile comuniste: „Suprasolicitarea capacităţilor de transporturi şi servicii, combinată cu perpetuarea sau creşterea aglomerării, îngăduie conducerii economice să ofere sectorului serviciilor mai puţine investiţii şi alte resurse şi să aloce fondurile de investiţii altor sectoare cărora le conferă o prioritate mai înaltă”[206].

Cu alte cuvinte, regimurile comuniste au tins să aloce investiţiile prioritar spre sectoarele direct productive şi să neglijeze infrastructurile economice, pe care au preferat însă să le exploateze cât de mult a fost cu putinţă. România confirmă această caracteristică generală. Investiţiile în telecomunicaţii au fost sub 1% din totalul investiţiilor de-a lungul întregii perioade a regimului comunist, iar cele în transporturi, după un maxim de 14,9% în 1950, s-au diminuat apoi la 7,4% în 1960 şi au variat între 9,8-11,2% în anii 1970-1989[207].

Cu toate acestea, în timpul regimului comunist au fost consemnate **realizări** destul de importante în domeniul transporturilor[208]. Reţeaua de căi ferate a sporit numai puţin ca lungime a liniilor (10.853 km în 1950[209], 11.343 km în 1989), dar după 1960 o parte dintre aceste linii au fost dublate (în 1989 erau 2.949 km de linie dublă) şi/sau electrificate (3.654 km de linii electrificate în 1989). Reţeaua rutieră a fost folosită tot mai intens, iar majoritatea drumurilor naţionale au fost modernizate şi asfaltate; au fost construite numeroase poduri şi alte dotări de infrastructură rutieră, iar parcul auto a sporit considerabil, în mare măsură prin producţia proprie a unei game largi de autovehicule, de la autocamioane de mare capacitate până la autoturisme şi motorete. O dezvoltare spectaculoasă a cunoscut transportul fluvial şi mai ales cel maritim. Au fost modernizate porturile, mai ales Galaţi şi Constanţa, s-a dezvoltat sectorul construcţiilor de nave, iar România a ajuns să dispună de o flotă maritimă semnificativă, folosită atât pentru transportul de mărfuri, cât şi pentru pescuit oceanic. Transporturile aeriene, extrem de modeste la începutul epocii postbelice, s-au extins considerabil, atât ca număr de linii aeriene deservite, cât şi ca număr al pasagerilor transportaţi. De asemenea, au fost construite relativ multe conducte pentru transportul petrolului şi al gazelor naturale, iar reţeaua de poştă şi telecomunicaţii a cunoscut şi ea un proces de extindere şi de modernizare.

Aceste evoluţii s-au reflectat într-o creştere spectaculoasă a volumului transporturilor de călători şi de mărfuri.

Tabelul IV.34. *Volumul total al transporturilor din România, 1950-1989*

	1950	1960	1970	1980	1989
Mărfuri (milioane tone/km)	9.314	24.893	101.635	191.139	270.929
Călători (milioane/km)	8.669	12.311	26.743	50.105	62.447

Sursa: AS 1990:552-553, 558-559.

S-au produs şi schimbări în **ponderea relativă a diferitelor forme de transport**. Astfel, în anii ‘50 au prevalat categoric transporturile pe calea ferată (aproximativ 80% din parcursul mărfurilor şi cca 90% din parcursul călătorilor); ulterior, transportul rutier şi cel maritim au crescut mai puternic, astfel încât la mărfuri căile ferate au fost devansate de navigaţia maritimă (55,1% din parcursul mărfurilor se realiza pe vapoare maritime şi numai 29,9% pe calea ferată), iar la călători transporturile rutiere au trecut pe primul loc în 1980 (47,9% din parcursul călătorilor s-a realizat cu mijloace auto, faţă de 46,3% pe calea ferată), cedând apoi din nou acest loc în anii 1980 din cauza preţului ridicat şi mai ales a restricţiilor la combustibili[210].

Progresele realizate erau într-un fel firești în contextul modernizării economiei şi societăţii româneşti. Progrese similare, uneori chiar mai spectaculoase, au realizat în perioada postbelică majoritatea ţărilor europene. Unele dintre aceste ţări devansaseră considerabil România, atât în privinţa folosirii autoturismelor, cât şi în dezvoltarea transporturilor aeriene şi maritime. În pofida întârzierii iniţiale, în anii ‘60-’70 România se dezvolta şi ea într-o direcţie convergentă cu cea a economiilor dezvoltate şi era de presupus că într-un viitor oarecare avea să recupereze decalajele care o despărţeau de celelalte ţări europene în ceea ce priveşte folosirea mijloacelor de transport.

În anii ‘70 au fost însă adoptate câteva **decizii referitoare la investiţiile din domeniul transporturilor**, care au compromis eforturile de recuperare a rămânerilor în urmă din context european. O primă decizie de acest fel a fost aceea de a construi Transfăgărăşanul. Realizat în prima parte a anilor 1970, Transfăgărăşanul a fost o şosea construită în condiţii tehnice dificile, cu costuri mari, care nu au fost niciodată recuperate, pentru că proiectul oricum răspundea mai degrabă unor obiective strategice decât unei raţionalităţi economice. Mult mai gravă a fost însă decizia lui Nicolae Ceauşescu de a relua lucrările la **Canalul Dunăre – Marea Neagră**. Având o lungime de 64,4 km, două ecluze şi trei porturi, Canalul poate fi folosit de nave maritime având până la 5.000 de tone. Ideea realizării Canalului era aceea de a scurta cu circa 400 km drumul pe care vapoarele trebuiau să-l facă pe cursul Dunării în aval de Cernavodă, de a evita Delta Dunării şi de a conecta mai uşor zona Mării Negre cu Europa Centrală şi apoi prin canalul Rin-Main-Dunăre cu Marea Nordului. Lucrările, începute în 1976 şi finalizate în 1984, au costat circa 2 miliarde de dolari, dintre care o jumătate a fost obţinută printr-un împrumut de la Banca Mondială[211]. Acest efort financiar, ca şi mobilizarea

la Canal a unei forţe de muncă numeroase, inclusiv a unui mare număr de deţinuţi, a condus la reducerea dramatică a disponibilului de investiţii pentru alte eventuale proiecte din domeniul transporturilor. Mai grav, Ceauşescu a continuat şi după finalizarea Canalului Dunăre-Marea Neagră să acorde prioritate construirii unor asemenea canale, cum ar fi Canalul Poarta Albă-Midia (26,5 km) şi lucrările nefinalizate la Canalul Dunăre-Bucureşti.

Desigur, pot fi găsite argumente în favoarea opţiunii pentru construirea de canale. Transporturile rutiere deveneau tot mai scumpe din cauza creşterii preţului petrolului. Pe de altă parte, dacă facem abstracţie de investiţia iniţială, transporturile pe apă au costurile de operare cele mai scăzute. Cu toate acestea, investiţiile în canale s-au dovedit eronate în România lui Ceauşescu. Potrivit unor calcule din acea vreme, sumele cheltuite pentru realizarea Canalului Dunăre – Marea Neagră urmau să fie amortizate în circa 25 de ani, cu condiţia realizării unui trafic anual de circa 80-100 milioane de tone marfă[212], ceea ce însemna cel puţin 50 de vapoare pe zi; inutil de spus că volumul real al traficului a fost mult mai redus, astfel încât **amortizarea cheltuielilor efectuate a rămas doar un deziderat nerealizat**.

Focalizarea investiţiilor în construcţia de canale a însemnat, în condiţiile în care ponderea totală a investiţiilor alocate acestui sector nu a crescut semnificativ, **limitarea drastică a resurselor pentru alte componente ale transporturilor**. Efectele s-au resimţit în mai multe planuri.

În **transporturile aeriene**, deşi numărul călătorilor a continuat să sporească şi în anii ‘80, ritmul a fost ceva mai lent decât în anii ‘70, iar creşterea s-a datorat mai mult zborurilor interne (majoritatea efectuate în interes de serviciu, deci din fondurile statului sau ale întreprinderilor) decât celor internaţionale[213], fapt care reflectă tendinţa de închidere a României faţă de exterior. Totodată, numărul angajaţilor a fost redus[214] şi mai ales au fost sever limitate investiţiile în modernizarea aeroporturilor, fapt care avea să fie resimţit după 1990.

Mult mai dramatice au fost evoluţiile în ceea ce priveşte **transporturile auto**. Acestea cunoscuseră un mare avânt în anii ‘60-’70, atât la nivelul transporturilor publice de călători şi de mărfuri, cât şi în ceea ce priveşte circulaţia autoturismelor. De altfel, producţia internă de autoturisme, lansată în 1968 prin producţia de Dacia 1100 după licenţă Renault şi continuată apoi cu Dacia 1300 (din 1969), nu ar fi trebuit să depindă prea mult de investiţiile statului, având finanţare asigurată fie de achiziţiile populaţiei, fie de vânzările la export. În aceste condiţii, cantitativ producţia a continuat să crească şi în anii ‘80, dar mai lent decât în deceniul anterior (astfel, în 1989 s-au produs 144.000 de autoturisme faţă de 88.000 în 1980 şi 24.000 în 1970)[215] şi cu o mutaţie de structură spre autoturismele de mic litraj (modelul Dacia 500 „Lăstun” a început să fie produs în 1980, iar Oltcit în 1981). Încetinirea ritmului de creştere nu era legată de scăderea cererii. Dimpotrivă, în România, la fel ca în alte ţări mai devreme, autoturismul devenise un obiect de prestigiu, iar mulţi cetăţeni investeau salariile lor pe mai mulţi ani pentru a-şi cumpăra o maşină. În aceste condiţii, exceptând „Lăstunul”, care a fost perceput ca prea mic pentru a fi considerat o adevărată maşină[216], pentru celelalte modele a

existat de-a lungul întregului deceniu o cerere solvabilă masivă, reflectată în anii mulţi de aşteptare de la depunerea cererii de cumpărare a autoturismului şi a sumei reprezentând contravaloarea acestuia până la livrarea efectivă a maşinii. Blocajele au venit mai degrabă din partea ofertei, atât prin incapacitatea de a mări producţia internă, cât şi prin orientarea unei părţi semnificative a acesteia spre export[217]. Dacă luăm în considerare şi reducerea importurilor[218], atunci avem o explicaţie destul de clară a agravării decalajelor faţă de alte ţări europene în ceea ce priveşte densitatea „motorizării" României, indicator la care România depăşea în 1989 numai Uniunea Sovietică şi probabil Albania.

Tabelul IV.35. *Densitatea dotării cu autoturisme în diverse ţări europene, 1949-1989 (număr autoturisme/1.000 de locuitori*)

	1949	1959	1969	1979	1989
Austria	6	49	151	285	366
Bulgaria	…	…	…	…	137
Cehoslovacia	10	12	49	130	201
Danemarca	26	77	209	278	309
Elveţia	27	86	208	340	424
Franţa	37	123	235	345	395
RDG	4	8	54	151	229
RFG	7	69	207	369	420
Italia	6	32	166	309	463
Iugoslavia	0,4	2	28	102	131
Polonia	2	3	45	60	119
Marea Britanie	42	96	208	268	349
România	…	1	6	28	50
Spania	3	9	50	190	276
Ungaria	1	2	19	87	169
Uniunea Sovietică	…	3	5	31	45

Surse: Handbuch VI: 43 (capitol de Wolfram Fischer); Mitchell 2003: 3-6, 739-742; AS 1990: 130; Grigorescu 1993: 187 (capitol de Maria Molnar şi Maria Poenaru).

Încă şi mai dramatică a fost evoluţia în domeniul producţiei de autovehicule necesare transportului public, domeniu în care cererea nu era determinată de opţiunile de consum ale populaţiei, ci de alocările de resurse din partea statului. Producţia de autobuze a scăzut de la 3.702 bucăţi în 1980 la 1.404 în 1989, cea de troleibuze de la 350 la 164, cea de autoutilitare de la 4.469 la 1.906, iar cea de autocamioane, autotractoare şi autobasculante de la 31.711 la 13.515[219]. Consecinţa a fost scăderea parcului de autovehicule dedicate transportului urban şi interurban de călători, precum şi reducerea severă a ofertei de servicii. Astfel, deşi populaţia totală a oraşelor a crescut de la puţin sub 10,2 milioane de locuitori în 1980 la peste 11,3 milioane de locuitori în 1989, lungimea

traseelor deservite de transportul public urban s-a redus de la 18.168 km în 1980 la 16.647 km în 1985, iar parcul de vehicule de la 15.434 la 11.526, cele mai severe scăderi înregistrându-se la autobuze[220]. Reduceri severe pot fi constatate şi la transportul interurban de călători, atât în ceea ce priveşte parcul de vehicule, cât şi lungimea traseelor, parcursul mediu zilnic şi numărul pasagerilor transportaţi[221]; la aceasta se mai adăuga imprevizibilitatea sporită a curselor, suspendate uneori din cauza intemperiilor, pentru economisirea benzinei sau pentru că lipseau piesele de schimb pentru repararea maşinilor.

Deteriorarea transportului public interurban a condus la reorientarea unei părţi a călătorilor spre folosirea căilor ferate, deşi nici în această privinţă oferta nu s-a îmbunătăţit în anii ‘80, ba chiar dimpotrivă. În principiu, reorientarea traficului de la transporturile auto spre cele feroviare era o soluţie raţională în condiţiile scumpirii combustibililor şi ar fi putut de asemenea să reprezinte o contribuţie la diminuarea poluării mediului. În cazul particular al României anilor ‘80 nu au prevalat însă asemenea considerente şi nici nu s-au luat măsuri pentru îmbunătăţirea ofertei de transporturi feroviare în vederea atragerii călătorilor; dimpotrivă, creşterea traficului a fost determinată în exclusivitate de deteriorarea condiţiilor traficului auto şi a condus la **suprasolicitarea gravă a reţelei feroviare**. Deja în 1979 în România se transportau 6,84 tone marfă pe km de cale ferată, faţă de 5,56 tone/km în Cehoslovacia, 5,55 tone/km în Polonia, 4,07 tone/km în Bulgaria, 1,21 tone/km în Finlanda, 1,14 tone/km în Italia, şi 0,78 tone/km în Spania[222]. În anii ‘80 volumul traficului de mărfuri şi de călători a continuat să crească[223], dar producţia internă de vagoane şi locomotive a scăzut[224], ceea ce s-a reflectat în uzura tot mai mare a materialului circulant şi a liniilor.

În lumina celor de mai sus, avem o imagine mai completă a costurilor de oportunitate ale deciziei lui Nicolae Ceauşescu de a acorda prioritate construirii Canalului Dunăre – Marea Neagră şi apoi canalelor Poarta Albă-Midia şi Dunăre-Bucureşti. Nu numai că aceste canale nu au fost eficiente din punct de vedere economic şi au însemnat o irosire a fondurilor publice, dar alocarea resurselor pentru aceste proiecte a blocat şi continuarea investiţiilor pentru modernizarea şi extinderea altor componente ale sistemului de transport. Alături de deteriorarea cantitativă şi calitativă a serviciilor din domeniul transporturilor, deosebit de gravă a fost **carenţa modernizărilor infrastructurale**. Aceasta s-a manifestat cel mai pregnant în domeniul autostrăzilor. În 1989, România se prezenta cu o singură autostradă, Bucureşti-Piteşti, construită la începutul anilor ‘70, plasându-se astfel la acest capitol pe penultimul loc din Europa, devansând doar Albania. Carenţe poate la fel de grave s-au acumulat şi în domenii precum infrastructura feroviară, reţeaua urbană, aeroporturile etc. Combinate cu persistenţa rămânerilor în urmă în domeniul telecomunicaţiilor[225], disfuncţiile acumulate la nivelul transporturilor au subminat serios sustenabilitatea creşterii economice din România socialistă.

IV.2.4.2.3. Învăţământul

Relaţia dintre învăţământ şi economie este dual. Pe de o parte, sistemul de învăţământ este un subsistem social, ale cărui dimensiuni şi direcţii de

evoluţie sunt determinate de opţiunile sociale, de resursele alocate şi de mecanismele de redistribuire şi de funcţionare instituite de societate, iar pe de altă parte el reprezintă principala formă instituţionalizată de formare a capitalului uman, care constituie, la rândul său, un factor important în derularea proceselor economice şi în funcţionalitatea de ansamblu a societăţii. De altfel, teoriile mai noi ale dezvoltării tind să considere resursele alocate sistemului de învăţământ nu ca pe o componentă a „consumului", ci ca pe o „investiţie" cu o rată ridicată de rentabilitate economico-socială[226].

Politica regimului comunist nu a fost însă inspirată de aceste teorii economice sofisticate. Pentru liderii comunişti învăţământul era tot o activitate „neproductivă", parte a consumului. Pe de altă parte, regimul a intuit corect faptul că sistemul de învăţământ are două funcţii cruciale, de a oferi cadre adecvat pregătite pentru diversele activităţi economico-sociale şi de a educa tinerii în spiritul valorilor promovate de sistemul politic, astfel încât să fie minimalizate costurile menţinerii în ascultare a populaţiei. Obiective precum „educarea tineretului în spiritul democraţiei populare" şi „pregătirea cadrelor medii şi superioare de specialişti, pe baze ştiinţifice, care să corespundă nevoilor consolidării democraţiei populare şi constituirii societăţii socialiste" apar deja în decretul pentru reforma învăţământului din 2 august 1948[227] şi s-au regăsit apoi, cu minime diferenţe de formulare, în mai toate documentele programatice ale regimului comunist cu privire la sistemul de învăţământ.

În acest subcapitol nu ne propunem să prezentăm în detaliu evoluţia sistemului de învăţământ din România socialistă. Ne vom mulţumi doar să observăm faptul că evoluţia sistemului de învăţământ reflectă destul de fidel evoluţia generală a sistemului politic comunist din România, respectiv succesiunea a trei faze (restructurare sub semnul modelului sovietic, dezvoltare prin deschidere relativă şi recuperarea parţială a tradiţiilor naţionale precomuniste, şi „ceauşismul pur şi dur", marcat de închiderea relativă a sistemului sub imperiul dificultăţilor economice şi al accentuării naţional-comunismului). Dincolo de deosebirile dintre aceste trei faze, se pot distinge câteva **constante definitorii** pentru funcţionarea sistemului de-a lungul întregii existenţe a regimului comunist din România[228]:

- monopolizarea învăţământului de către stat şi folosirea sa pentru controlul ideologic al educaţiei;
- planificarea centralizată a evoluţiei sistemului şi trecerea în subsidiar a opţiunilor şi preferinţelor celor implicaţi în funcţionarea sistemului (profesori, elevi, studenţi);
- accentul pus pe dezvoltarea cantitativă a sistemului;
- folosirea sistemului de învăţământ ca mijloc de „inginerie socială" (factor de reglare a mobilităţii sociale, profesionale şi teritoriale a indivizilor; substituirea în mare măsură a funcţiei general-formative a învăţământului cu o funcţie politică şi cu una economică subordonată în principal formării forţei de muncă etc.).

Dincolo de caracterul problematic al unora dintre opţiunile educative ale regimului comunist, trebuie consemnat mai întâi faptul că **sistemul de învăţământ a crescut cantitativ**.

Tabelul IV.36. *Dinamica de ansamblu a sistemului de învăţământ în România socialistă*

		1948/1949	1958/1959	1968/1969	1978/1979	1988/1989
Nr. unităţi de învăţământ		19.062	23.696	26.292	29.916	27.975
Populaţia şcolară totală	Mii persoane	2214	2629	4272	5705	5563
	% din populaţia totală	13,9	14,6	21,7	26,1	24,1
Cadre didactice		86.490	122.196	198.496	256.595	227.623

Sursa: Constantinescu 2000: 328-330 – capitol de Steliana Perţ.

Realizările au fost notabile. În primul rând, **a fost lichidat aproape cu totul analfabetismul**. Desigur, în această privinţă regimul comunist a putut valorifica şi progresele realizate în etapele anterioare. Astfel, se estimează că în 1948 mai erau în România circa 4 milioane de analfabeţi, adică circa 29% din populaţia în vârstă de 7 ani sau mai mult[229], dar ponderea analfabeţilor era mai mică la generaţiile care fuseseră de vârstă şcolară în epoca interbelică şi mai mare la generaţiile mai vârstnice[230], al căror impact asupra statisticilor postbelice era în descreştere naturală. Această observaţie nu scade însă meritele campaniilor energice de alfabetizare din primul deceniu al regimului comunist, care au cuprins atât cursuri pentru adulţi cât şi măsuri pentru încadrarea tuturor tinerilor de vârstă şcolară în învăţământul primar. Prin combinarea rezultatelor acestor eforturi cu procesul natural de înlocuire a generaţiilor, analfabetismul a fost redus la 3-4% din populaţia care a depăşit vârsta şcolară[231].

De asemenea, prin extinderea învăţământului obligatoriu la 7, 8 şi apoi 10 clase, ca şi prin cuprinderea unei părţi tot mai mari dintre tineri în învăţământul secundar şi superior, **stocul de învăţământ**, măsurat în ani de şcoală/persoană ocupată, a crescut spectaculos, de la 3,5 ani în 1950 la 5,7 ani în 1970 şi la aproape 10,5 ani în 1990[232].

Învăţământul liceal a cunoscut creşterea cea mai puternică dintre toate componentele sistemului de învăţământ. Numărul liceelor a crescut de la 281 în 1948/ 1949 la 781 în 1968/ 1969 şi 981 în 1988/ 1989, cel al elevilor înscrişi (toate clasele) de la 69.396 la 481.571 şi respectiv 1.271.588, iar cel al absolvenţilor de la 13.905 la 81.660 şi respectiv 149.436[233]. Dacă mai avem în vedere şi faptul că în 1989 rata brută de înrolare în învăţământul secundar ajunsese la 88%[234], putem aprecia că liceul s-a transformat în perioada comunistă din apanajul unei elite restrânse într-o etapă normală de educaţie a majorităţii tinerilor de vârstă şcolară.

Învăţământul superior a cunoscut şi el o dinamică apreciabilă[235]. Grav afectat de reforma din 1948, care a cuprins o amplă epurare a corpului didactic şi o restructurare instituţională a sistemului universitar,

învăţământul superior a străbătut mai întâi un deceniu plin de contradicţii şi frământări, când politicile de extindere a sistemului şi de „deschidere” a sa spre un număr cât mai mare de tineri muncitori şi ţărani au cunoscut multiple sincope, cauzate de dificultăţile materiale generatoare de revolte studenţeşti (cum au fost cele din toamna anului 1956, inspirate de revoluţia din Ungaria), de valuri succesive de excluderi ale unor studenţi şi profesori şi mai ales de inconsecvenţele regimului. Abia de pe la sfârşitul anilor ‘50 s-a conturat o politică mai coerentă în domeniul învăţământului universitar, combinând măsurile de stimulare a accesului în sistem (desfiinţarea taxelor în 1961, trecerea la un sistem de admitere meritocratic prin concurs, disjungerea unor filiere de învăţământ universitar de scurtă durată de universităţile clasice, extinderea ofertei universitare în oraşe din diverse părţi ale ţării, construirea de cămine) cu cele de ridicare a nivelului academic (recuperarea unor specialişti marginalizaţi anterior, restabilirea unor discipline şi filiere de studiu desfiinţate anterior, cum ar fi de exemplu sociologia, sporirea numărului de publicaţii şi manifestări ştiinţifice, înmulţirea contactelor cu mediile universitare şi ştiinţifice din străinătate, inclusiv din Occident, restabilirea parţială a rigorii la examene etc.).

Tabelul IV.37. *Evoluţia cantitativă a învăţământului universitar din România, 1948-1989*

Anii	Instituţii de învăţământ superior	Total studenţi	Total cadre didactice
1948/1949	47	48.676	5.638
1953/1954	54	80.593	7.866
1958/1959	42	67.849	8.009
1963/1964	44	112.611	11.965
1968/1969	47	147.637	12.950
1973/1974	51	143.985	14.537
1978/1979	44	190.560	14.227
1983/1984	44	174.042	13.344
1988/1989	44	159.465	11.810

Sursa: Sadlak 1990: 31, 42.

Cu toate progresele realizate în anii ‘60, din punctul de vedere al cuprinderii tinerilor în sistemul universitar România se găsea pe un loc codaş la nivel european. Astfel, într-o anchetă efectuată de UNESCO la începutul anilor ‘70, România se situa pe ultimul loc dintre cele 21 de state europene care au raportat date, având o rată de înscriere în învăţământul universitar de 5,2% dintre tinerii de 20-24 de ani[236]. De remarcat că procentajul cuprinderii în învăţământul superior crescuse nu numai în ţările occidentale (Franţa se situa în frunte cu 18,6%), ci şi în ţările socialiste, care aveau o medie de 10-11%, cu ţări precum Bulgaria şi Republica Democrată Germană atingând chiar 14-15%[237].

Anii ‘70 au fost cruciali pentru evoluţia învăţământului din România socialistă. Elementul cel mai important a fost revenirea în forţă a activiştilor de partid la cârma sistemului de învăţământ în contextul

monopolizării puterii în stat de către Nicolae Ceauşescu şi a implicării directe în controlul învăţământului a Elenei Ceauşescu. Realizările din anii ‘60 fuseseră în mare măsură legate de activitatea unor miniştri cu valenţe tehnocratice (Athanase Joja – 1957-1960, Ilie Murgulescu – 1960-1963, Ştefan Bălan – 1963-1969 şi Mircea Maliţa – 1970-1972), care beneficiaseră de protecţia lui Ion Gheorghe Maurer şi putuseră realiza o sinteză între unele elemente pozitive ale tradiţiei învăţământului precomunist, mijloacele superioare oferite de regimul comunist şi inovaţiile pedagogice din lumea occidentală. Pentru mulţi dintre activiştii cu puţine clase din jurul lui Nicolae şi Elena Ceauşescu, aceste evoluţii erau elitiste şi purtau sâmburele periculos al excluderii celor mai puţin educaţi. De aceea, reacţia lor a mers în direcţia repunerii în prim-plan a elementelor unde ei puteau puncta în competiţia cu intelectualii tehnocraţi: vigilenţa ideologică (vestitele „teze din iulie” 1971) şi legătura învăţământului cu viaţa practică şi producţia. De altfel, Programul PCR din 1974 statua fără echivoc: „În şcolile de toate gradele, în cadrul procesului de învăţământ se va organiza participarea efectivă a profesorilor şi elevilor la activitatea productivă”[238].

Deşi efectele s-au făcut simţite în întregul sistem de învăţământ, consecinţele acestei politici au fost deosebit de grave pentru învăţământul liceal şi superior.

Reţeaua de licee a fost restructurată în 1977, fiind desfiinţate liceele real-umaniste şi înlocuite cu profiluri mai înguste (matematică-fizică, filologie-istorie, ştiinţe ale naturii etc.). Ofensiva împotriva pregătirii teoretice largi a fost însă mult mai amplă, cuprinzând şi o dramatică redistribuire a locurilor în favoarea profilurilor industriale, precum şi introducerea în planurile de învăţământ a unor săptămâni compacte de practică în producţie.

Tabelul IV.38. *Ponderea diferitelor tipuri de licee după numărul elevilor înscrişi (%)*

	1968/1969	1978/1979	1988/1989
Matematică-fizică	80,1	11,4	3,1
Ştiinţe ale naturii		1,3	0,6
Filologie-istorie		4,4	0,6
Pedagogice	3,5	1,0	0,4
Sanitare	0,1	1,2	1,0
Artă	0,7	0,4	0,1
Economice	5,3	4,1	3,8
Industriale	4,4	67,7	71,1
Agricole şi silvice	4,7	8,5	19,1

Sursa: Constantinescu 2000: 336-337 (capitol de Steliana Perţ).

Desigur, s-ar putea invoca faptul că o anumită scădere a ponderii liceelor teoretice era inevitabilă în condiţiile lărgirii accesului la învăţământul liceal, lărgire reflectată de creşterea numărului total de elevi

de liceu de la sub 0,5 milioane în 1968/ 1969 la peste 1 milion în 1977/ 1978 şi la aproape 1,3 milioane în 1988/1989. Totuşi, sensul antiteoretic al politicii de alocare a locurilor de studiu la liceu se vede limpede din scăderea severă a numărului brut de elevi din acest tip de licee: astfel, 568 de licee real-umaniste aveau 390.455 de elevi în 1968/ 1969, în timp ce în 1978/ 1979 mai erau doar 144 de licee de matematică-fizică, ştiinţe ale naturii şi filologie-istorie, cu 180.259 de elevi, iar în 1988/ 1989 doar 95 de licee ale acestor trei profiluri, cu 55.988 de elevi[239]. Se cuvine să remarcăm şi faptul că într-o perioadă în care economiile dezvoltate păşeau pe calea progresului cu precădere a serviciilor, iar regimul Ceauşescu afirma declarativ însemnătatea dezvoltării ştiinţei şi cunoaşterii pentru progresul economic al ţării, politica de alocare a locurilor pe tipuri de licee tindea să reproducă o structură a forţei de muncă orientată în mod zdrobitor spre nevoile industriei (şi într-o oarecare măsură ale agriculturii).

Evoluţii similare, deşi poate mai puţin dramatice, se pot observa în ceea ce priveşte **învăţământul universitar**.

Tabelul IV. 39. *Ponderea diferitelor tipuri de studii universitare după numărul studenţilor înscrişi (%)*

		1948/1949	1958/1959	1968/1969	1978/1979	1988/1989
Tehnice		26,1	38,9	36,3	56,1	68,8
din care	Industriale	13,2	22,2	23,1	40,1	57,8
	Construcţii şi arhitectură	5,0	7,4	6,7	9,0	6,8
	Agricole şi silvice	7,8	10,3	6,5	7,1	4,2
Medico-farmaceutice		20,6	12,7	6,5	11,7	10,3
Economice		17,0	8,4	11,7	12,4	9,4
Juridice		11,4	4,3	4,2	3,7	1,5
Universitar--pedagogice		19,1	27,4	39,0	14,8	9,5
Artistice		4,7	2,1	2,3	1,3	0,6

Sursa: Constantinescu 2000: 337-338 (capitol de Steliana Perţ).

Evoluţia din anii ‘80, cu depăşirea considerabilă a pragului de 50% de către studenţii înscrişi la învăţământul tehnic-ingineresc, plasează România într-o situaţie singulară la nivel mondial; potrivit afirmaţiei lui Jan Sadlak, „nici o altă ţară europeană nu a cunoscut o asemenea deplasare [a centrului de greutate al pregătirii universitare]”[240]. În aceeaşi ordine de idei, creşterea procentajului studiilor medico-farmaceutice în anii ‘70 nu trebuie să înşele: ea nu corespundea unei însemnătăţi mai mari alocate de către planificatorii oficiali acestui tip de studii, ci reflecta doar creşterea numărului studenţilor străini în această perioadă, precum şi faptul că majoritatea acestor studenţi doreau să studieze medicina în România[241].

Încă şi mai ciudată este **evoluţia numărului total de locuri alocate pentru studiile de tip universitar**. Astfel, în anii ‘70 a continuat în general creşterea numărului de studenţi, dar într-un ritm deja mai lent decât în anii ‘60; în schimb, după 1980 a scăzut şi numărul total

de locuri alocate pentru învăţământul universitar, ceea ce a condus cu un uşor decalaj temporar şi la reducerea numărului total de studenţi înscrişi în sistemul de învăţământ superior, de la un maxim de 192.769 atins în anul universitar 1980/1981 la un minim de 157.041 în anul universitar 1987/1988[242]. Scăderea poate fi observată şi la nivelul numărului de instituţii de învăţământ superior (51 în 1970/1971, doar 44 în anii 1980), de facultăţi (195 în 1970/1971, 134 în 1980/1981 şi doar 101 după 1986) şi de cadre didactice universitare (acesta a fluctuat în jurul a 14.000 de-a lungul anilor 1970, a atins un maxim de 14,592 în 1980/1981 şi a scăzut apoi sistematic până la 11696 la începutul anului universitar 1989/1990)[243]. Ca urmare a acestei involuţii, la sfârşitul anilor 1980 România se situa pe penultimul loc în Europa în ceea ce priveşte ponderea tinerilor care urmau studii universitare.

Tabelul IV. 40. *Rata brută de încadrare în învăţământul superior în 1989 (%)*

Finlanda	43,0
Franţa	37,2
Norvegia	36,0
Belgia (1988)	34,2
Germania	33,7
Ţările de Jos (1988)	32,4
Spania (1987)	31,5
Danemarca (1988)	31,5
Austria	31,4
Suedia	31,3
Italia	28,6
Grecia (1987)	28,0
Bulgaria	26,2
Elveţia	26,2
Irlanda (1988)	25,8
URSS	25,1
Regatul Unit (1988)	23,5
Polonia	20,3
Iugoslavia	19,0
Portugalia	18,4
Cehoslovacia	17,6
Ungaria	14,7
România	8,6
Albania	8,5
Media europeană	26,4
Media mondială	14,0

Sursa: Grigorescu 1993: 228 (capitol de Maria Molnar şi Maria Poenaru).

România nu numai concura puternic cu Albania pentru ocuparea ultimului loc în Europa la acest indicator, ci şi mergea într-o **direcţie profund regresivă**: procentul de 8, 6% fusese atins după ce în 1978 România atinsese o rată de încadrare în învăţământul superior de 11%[244]. În timp ce în aproape toate ţările lumii rata de încadrare în învăţământul superior a crescut, în România ea a scăzut în anii ‘80. Mai greu de surprins

prin date statistice, dar nu mai puţin grave au fost involuţiile calitative ale învăţământului superior în anii ‘80. În această privinţă au contribuit obligarea studenţilor la practică în afara specialităţii (inclusiv practică agricolă), cvasiblocarea sistemului de angajări şi controlul acestuia de către cabinetul 2 (Elena Ceauşescu) şi reducerea dramatică a fondurilor alocate pentru achiziţiile de publicaţii de specialitate. Într-un interviu din februarie 1990, Silviu Brucan sintetiza astfel politica regimului Ceauşescu în ceea ce priveşte învăţământul şi cercetarea:

> În contrast izbitor cu retorica oficială, care preamărea virtuţile revoluţiei ştiinţifico-tehnice (chiar şi un cincinal a fost botezat în felul acesta), toate cele trei canale prin care puteau pătrunde în România informaţiile despre această revoluţie au fost efectiv închise:
> a) S-a redus la minim importul de cărţi şi reviste ştiinţifice şi pentru cercetători era o adevărată tragedie să constate, la Biblioteca Academiei sau Biblioteca Centrală de Stat, că colecţiile acestor reviste se terminau în 1978 sau 1979.
> b) Participarea oamenilor noştri de ştiinţă şi tehnică la congrese şi simpozioane internaţionale era aproape inexistentă.
> c) Numărul studenţilor români la universităţile străine era 0[245].

Contradicţia dintre retorica regimului şi practica sa este cel mai bine exprimată de evoluţia cheltuielilor pentru învăţământ. În termeni nominali, aceste cheltuieli au crescut de 2,6 ori în anii ‘60, de 1,9 ori în anii ‘70 şi au scăzut de la 17,7 miliarde lei în 1980 la 17,3 miliarde lei în 1985 şi la 15,9 miliarde lei în 1988[246]. În termeni procentuali, ponderea cheltuielilor pentru învăţământ a crescut în anii ‘60 şi a scăzut în anii ‘70 şi ‘80, ajungând în 1989 la doar 5,83% din cheltuielile bugetare[247] şi 2,2% din PIB[248]. În aceste condiţii, nu trebuie să ne mire faptul că la sfârşitul anilor ‘80 România se situa pe unul dintre ultimele locuri din Europa în ceea ce priveşte ponderea în PIB a cheltuielilor pentru învăţământ[249].

Dacă avem în vedere reducerea alocării centralizate de mijloace, precum şi distorsiunile introduse de politica regimului Ceauşescu în ceea ce priveşte structura, direcţiile de dezvoltare şi mecanismele concrete de funcţionare a sistemului de învăţământ, o concluzie se impune. **Învăţământul, care fusese în primele decenii postbelice un puternic factor de progres economico-social, a fost împins de regim într-o situaţie de criză, iar criza sa a amplificat criza generală a sistemului socialist din România**[250].

IV.2.4.3. Explicaţii ale eşecului economic

La capătul celor trei studii sectoriale, am putea fi tentaţi să considerăm că răspunderea individuală a lui Nicolae Ceauşescu este deja ferm stabilită şi că nu mai merită să zăbovim asupra altor factori şi cauze ale acestui eşec. Cum însă în istorie raportul dintre structuri şi acţiunea unor personaje istorice nu este niciodată univoc, considerăm util să examinăm trei niveluri de explicaţii/responsabilităţi.

IV.2.4.3.1. Conjunctura „şocului petrolier”

Una dintre explicaţiile evidente ale eşecului economic al regimului socialist din România porneşte de la impactul creşterii preţului petrolului. Pe plan mondial, aceasta s-a produs sub forma a două şocuri majore, unul în anii 1973-1974, iar cel de-al doilea în 1979-1980. Preţul mondial al petrolului a crescut în 1973-1974 de la circa 3 dolari/baril la peste 12 dolari/baril, a fluctuat în anii următori în jurul a 14 dolari barilul, iar în al doilea şoc petrolier a crescut la niveluri de peste 30 de dolari/baril, atingând ocazional chiar 38 de dolari barilul. Chiar dacă o parte din această creştere a fost erodată de deprecierea relativă a dolarului, totuşi sporul a fost substanţial, **preţurile mondiale din anii 1980-1981 fiind în termeni reali de circa cinci ori mai mari decât în prima parte a anului 1973**[251].

Pentru o ţară dispunând tradiţional de rezerve de petrol, cum era România, această evoluţie nu ar fi trebuit să fie defavorabilă. De altfel, producţia internă a îngăduit României să treacă fără probleme semnificative peste primul şoc petrolier, cel din 1973-1974. Producţia internă a atins însă un maxim istoric în anii 1975-1977, cu niveluri puţin peste 15 milioane de tone ţiţei extras, după care rezervele accesibile au început să dea semne de epuizare relativă, ceea ce a făcut ca în anii următori producţia să scadă[252]. Încă şi mai grav a fost faptul că din cauza industrializării şi îndeosebi a dezvoltării masive a ramurilor mari consumatoare de petrol şi de alte resurse energetice (metalurgie, chimie), consumurile energetice ale României au crescut foarte mult, iar acestea au necesitat sporirea importurilor de resurse energetice, mai ales (dar nu numai) de petrol. În consecinţă, **în a doua parte a anilor ‘70 plafonarea şi apoi reducerea producţiei interne de ţiţei s-a combinat cu creşterea explozivă a importurilor**.

Tabelul IV.41. *Consumurile energetice, producţia şi importurile de ţiţei în România 1960-1989*

	1960	1970	1975	1980	1985	1989
Consumul de energie electrică (inclusiv pierderi în reţele) (miliarde KWh)	7,6	32,7	[?]	67,9	75,0	83,7
Ţiţei extras (milioane tone)	11,5	13,4	15,0	11,5	11,3	9,2
Ţiţei importat (milioane tone)	…	2,3	5,1	16,0	14,6	21,8

Surse: AS 1990: 472-473, 500-501, 626-627; Ivănuş 2004: 470 (tabel de Ştefan N. Stirimin).

Factori agravanţi au fost **revoluţia din Iran de la începutul anului 1979 şi declanşarea războiului dintre Irak şi Iran în 1980.** România mizase în anii ‘70 pe stabilirea unor relaţii bune cu şahul Iranului, iar înlocuirea „prietenosului şah cu încruntatul ayatollah”[253] a condus nu numai la pierderea unei relaţii politice privilegiate cu principalul furnizor extern de petrol, ci şi la prăbuşirea producţiei de ţiţei a Iranului de la niveluri de circa şase milioane de barili zilnic înainte de revoluţie la niveluri

sub patru milioane barili în 1980 şi sub două milioane în 1981-1982[254]. La rândul său, Irakul, care în 1980 a luat locul Iranului ca principal furnizor de ţiţei al României[255], a cunoscut şi el o scădere severă a producţiei după începutul războiului din 1980-1988, astfel încât şi exporturile sale s-au redus foarte mult în prima parte a anilor ‘80. În aceste condiţii, România a trebuit să constate că nu mai era posibilă aprovizionarea preponderent pe baza unor contracte pe termen lung şi că trebuie să caute noi furnizori de ţiţei, pe care să-i plătească la nivelurile foarte crescute ale preţurilor mondiale.

Costul facturii petroliere este greu de aflat cu exactitate. Unele dificultăţi ţin de reticenţa regimului comunist în a publica date cu privire la acest aspect (ca şi în general cu privire la evoluţiile economice din anii crizei), altele de faptul că o parte semnificativă a importurilor era realizată conform unor acorduri speciale, în contrapartidă cu prestaţii de servicii şi/sau exporturi de mărfuri româneşti; de aceea, un calcul bazat pe aplicarea preţului mondial la cantităţile importate poate conduce la rezultate îndepărtate de realitatea istorică. În aceste condiţii, multe lucrări se feresc să ofere cifre precise[256] sau indică date disparate, greu de integrat într-o imagine de ansamblu[257]. Dispunem de unele date cu privire la anii 1985-1989, când importurile de ţiţei au costat în medie circa două miliarde de dolari SUA, reprezentând 53,4% din totalul importurilor pe devize liber convertibile ale României[258]. Aceşti ani au fost însă o perioadă în care preţurile mondiale ale ţiţeiului au scăzut la jumătatea nivelurilor din anii 1981-1985. Având în vedere acest fapt, este de presupus faptul că factura petrolieră din prima parte a anilor ‘80 a fost mai mare decât media anilor 1985-1989, reprezentând o grea povară pentru balanţa de plăţi a României socialiste. De altfel, această balanţă s-a deteriorat grav în anii 1979-1980.

Tabelul IV.42. *Balanţa de plăţi externe a României (1978-1982) (milioane dolari americani)*

Anul	Balanţa de plăţi	Balanţa comercială	Balanţa serviciilor
1978	–779	–592	–187
1979	–1.669	–1.155	–513
1980	–2.399	–1.534	–865
1981	–818	+204	–1.022
1982	+655	+1.525	–870

Sursa: Zieba 1987: 71.

Deteriorarea situaţiei în 1979-1980 s-a datorat mai ales creşterii valorii importurilor, care au sporit de la 40, 6 miliarde lei valută în 1978 la 48,8 miliarde în 1979 şi la 59, 0 miliarde în 1980[259]. Sporul de aproape cinci miliarde dolari în numai doi ani a fost prea puţin acoperit de creşterea în acelaşi timp a valorii exporturilor cu circa patru miliarde dolari, ceea ce evident s-a repercutat nu numai asupra balanţei comerciale, ci şi asupra credibilităţii României pe pieţele financiare internaţionale. Dificultăţile au fost agravate de acumularea datoriei externe, care a crescut de la circa

5,2 miliarde dolari în 1978 la circa 9,5 miliarde dolari în 1980 şi la peste 10 miliarde dolari în 1981[260], precum şi de creşterea treptată a serviciului acestei datorii. Soluţia găsită de către regimul Ceauşescu a fost comprimarea severă a importurilor pentru a obţine excedente comerciale care să îngăduie rambursarea datoriilor externe.

Cu toate acestea, decizia de reducere a importurilor nu s-a aplicat şi pentru ţiţei. Situaţia este plastic surprinsă de către David Turnock: „Cu toate acestea, este surprinzător că România a răspuns la creşterea preţului petrolului prin importarea a mai mult ţiţei în loc de mai puţin”[261]. Tot el explică aparentul paradox prin faptul că – dincolo de încurajarea consumului de către preţurile interne scăzute pentru derivatele din petrol –, România avea numeroase capacităţi de rafinare şi petrochimice care au intrat în funcţiune la sfârşitul anilor ‘70 şi la începutul anilor ‘80[262]. Regimul Ceauşescu miza astfel că prin creşterea exporturilor de combustibili rafinaţi şi produse chimice s-ar putea compensa creşterea facturii petroliere. În realitate însă, exporturile cumulate ale derivatelor petroliere nu au putut niciodată în anii ‘80 să egaleze valoarea importurilor de ţiţei[263]. Faptul nu trebuie să ne surprindă. Potrivit analizei lui Marvin R. Jackson, România pierdea circa 25 de dolari la fiecare tonă de produse rafinate vândute în Occident comparativ cu preţul plătit la import pentru ţiţeiul brut[264]. În consecinţă, **politica de a importa mai mult ţiţei pentru a asigura funcţionarea rafinăriilor şi a industriei chimice s-a dovedit un eşec de proporţii**. Sau, după cum sintetiza situaţia Jolanta Zieba, „afacerile cu petrol din anii 1981-1985 nu au adus nici un câştig şi s-au transformat într-un joc riscant, în care se pot observa pierderi”[265].

Importurile sporite pentru a putea exporta combustibili rafinaţi şi produse chimice erau însă numai o parte a importurilor totale. După cum am arătat mai sus, România devenise un importator de ţiţei nu numai din cauza petrochimiei, ci şi pentru că în anii ‘70 au sporit consumurile totale de energie. De aceea, **petrolul era necesar şi pentru asigurarea nevoilor energetice ale ţării**.

În mod normal, dată fiind evoluţia defavorabilă a preţului ţiţeiului, o soluţie ar fi putut fi **substituirea consumului de ţiţei cu alte surse energetice**. Sursa energetică cea mai potrivită ar fi fost gazele naturale, dar producţia internă de gaz metan, mult solicitată încă din perioada anterioară[266], a crescut de la puţin sub 20 miliarde m^3 în 1970 la aproape 28,2 miliarde m^3 în 1980, a atins un maxim de 29, 26 miliarde m^3 în 1981 şi s-a redus apoi gradual la 27,2 miliarde m^3 în 1985 şi 22,2 miliarde m^3 în 1989[267]. Preocupările pentru trecerea la producţia de energie nucleară au fost discontinue[268], astfel încât contractul de preluare a tehnologiei nucleare de la Atomic Energy of Canada Ltd. a fost încheiat abia în martie 1979, lucrările la primul reactor al centralei de la Cernavodă au început abia câţiva ani mai târziu şi s-au desfăşurat cu discontinuităţi, în decembrie 1989 fiind realizate abia în proporţie de circa 45%[269]. În aceste condiţii, singura alternativă la consumul de ţiţei a rămas creşterea ponderii consumului de cărbune. Cum însă România dispunea doar de relativ puţin cărbune de bună calitate, s-au depus mari eforturi pentru creşterea producţiei şi valorificării energetice a lignitului, cu efecte păgubitoare asupra mediului şi cu o eficienţă economică mediocră. Constantin Ionete observa astfel faptul că, în pofida investiţiilor

considerabile, ponderea cărbunilor în producţia de energie electrică a sporit cu numai 5,7%, de la 26,5% în 1980 la 32,2% în 1989, iar nerealizările în raport cu planul au fost foarte mari, contribuind la subutilizarea capacităţilor instalate şi la distorsionarea funcţionării economiei româneşti[270].

Dacă substituirea ţiţeiului cu alte resurse energetice a avut doar un impact limitat, o altă soluţie ar fi fost **eficientizarea/reducerea consumurilor energetice**. Cuvântările lui Nicolae Ceauşescu şi documentele de partid din anii ‘80 au pus mare accent pe economisirea energiei. Cu toate acestea, rezultatele au fost mediocre. Cea mai mare parte a consumurilor energetice se datora industriei. Or, **în industrie consumurile au continuat să crească**, atât în termeni absoluţi (de la puţin sub 43,7 miliarde kWh în 1980 la peste 49,3 miliarde kWh în 1985 şi aproape 55,6 miliarde kWh în 1989), cât şi în termeni relativi (de la 64,3% din totalul consumurilor în 1980 la 66,4% în 1989)[271]. În cadrul industriei, ramurile care consumau cele mai mari cantităţi au fost industria chimică şi metalurgia, care împreună au realizat peste jumătate din consumurile energetice[272]. Or, exact aceste ramuri, împreună cu construcţiile de maşini şi cu industria energetică au beneficiat în anii ‘80 de cea mai mare parte a investiţiilor şi şi-au mărit ponderea atât în producţia industrială totală, cât şi în consumurile energetice ale ţării. Dacă mai avem în vedere faptul că consumurile specifice din industria românească le-au depăşit cu mult pe cele din ţările dezvoltate şi că renunţarea fără discernământ la multe importuri a fost deseori o sursă de consumuri suplimentare şi de ineficienţă, atunci putem conchide, ca şi Constantin Ionete, că investiţiile în ramurile energointensive au agravat criza energetică din România anilor ‘80 şi au antrenat dezechilibre în lanţ în toată economia românească[273]. Cum consumurile energetice din industrie, ce reprezentau aproape două treimi din total, nu scădeau, singura şansă pentru a reduce consumurile totale era aceea de a realiza economii la celelalte componente ale acestor consumuri. Consumurile proprii ale centralelor electrice, consumurile din agricultură şi silvicultură, cele din transporturi şi telecomunicaţii şi cele din gospodărirea comunală au crescut şi ele atât în termeni absoluţi, cât şi în termeni relativi, iar cele din construcţii şi pierderile din reţelele electrice de transport şi de distribuţie au crescut în termeni absoluţi, scăzând însă cu câte 0,4% în termeni relativi, astfel încât **singurele domenii în care s-au realizat economii de ansamblu au fost consumul casnic şi iluminatul public**; ponderea acestora în consumul total era însă mică (7,2% din total în 1980 pentru consumurile casnice şi numai 5,1% din total în 1989; iluminatul public era 0,3% în 1980 şi 0,1% în 1989)[274], ceea ce însemna că impactul macroeconomic al acestor economii – deseori absurde şi dureroase pentru populaţie – era foarte redus.

Eşecul tentativelor de reducere a consumurilor energetice şi persistenţa în opţiunea pentru folosirea masivă a capacităţilor existente în industria chimică şi în metalurgie au contribuit la **prelungirea şi agravarea crizei energetice** şi a presiunii acesteia asupra balanţei de plăţi şi asupra tuturor echilibrelor externe ale economiei româneşti din anii ‘80. Această situaţie a fost agravată nu atât prin importul de resurse energetice şi chiar de energie electrică[275], cât mai ales prin faptul că

România a profitat doar puţin şi de reducerea preţurilor mondiale din anii 1985-1988[276].

Pe un plan mai larg, „şocurile petroliere” din anii 1973-1974 şi 1979-1981 au marcat trecerea omenirii din epoca energiei ieftine în cea a energiei scumpe. Ţările occidentale au răspuns la sfidare prin reducerea consumurilor energetice şi prin creşterea ponderii serviciilor în dauna industriei. România şi-a accentuat profilul industrial, iar în cadrul industriei a pus accentul pe ramurile cele mai energointensive. Ca atare, şocurile petroliere au reprezentat un stimul care, după două decenii în care România cunoscuse o anumită recuperare a decalajelor care o separau de ţările dezvoltate, a indus o **dezvoltare divergentă a României în raport cu economiile dezvoltate**. Această divergenţă nu a fost însă cauzată numai de şocurile petroliere, ci mai ales de răspunsurile inadecvate la aceste şocuri, precum şi la alte constrângeri care s-au exercitat asupra României în anii ‘70-’80.

IV.2.4.3.2. Rolul personal al lui Ceauşescu

În mod clar, scăderea de viteză a economiei a lovit în anii ‘80 nu numai România, ci ansamblul statelor socialiste din Europa (vezi şi subcapitolul IV.2.4.1). Totuşi, pentru a înţelege distribuţia responsabilităţilor concrete în cazul României, este util să comparăm performanţa diferitelor state socialiste.

Tabelul IV.43. *Evoluţia PIB/locuitor în statele socialiste europene (1980-1989) (indici, 1980 = 100)*

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Albania	100	100,6	101,1	101,7	102,3	102,8	103,5	104,1	104,8	105,5
Bulgaria	100	102,3	105,4	103,2	106,4	103,0	105,6	105,6	104,8	102,8
Cehoslovacia	100	99,1	100,8	102,1	104,2	104,8	106,6	106,9	109,1	109,8
Iugoslavia	100	101,2	101,4	101,8	103,9	104,3	108,2	106,6	104,8	103,0
Polonia	100	93,8	92,1	95,8	98,4	98,6	101,0	99,0	100,9	99,0
România	100	98,8	98,5	97,4	101,0	100,6	101,9	99,4	98,8	95,3
Ungaria	100	100,7	104,4	103,5	106,4	104,0	106,2	108,1	111,5	109,5
URSS	100	100,1	101,7	104,0	104,3	104,3	107,6	108,0	109,4	110,5

Sursa: Maddison 2003: 101.

Dincolo de variaţiile de la un an la altul, două observaţii se impun. Creşterile economice medii la nivelul deceniului nu au depăşit pentru nici unul dintre state 1%, ceea ce reprezintă o încetinire semnificativă atât în raport cu deceniile anterioare, cât şi în raport cu ratele de creştere din alte părţi ale lumii în anii ‘80. Pe lângă încetinirea de ansamblu a creşterii economice în ţările socialiste europene, se cuvine să observăm faptul că **la nivelul întregii decade doar două dintre aceste state au cunoscut o creştere economică negativă: Polonia şi România**. În cazul Poloniei, o mare parte din această involuţie a fost determinată de căderea economică severă din anii 1979-1982, legată în mare măsură (dar nu numai) de declanşarea mişcării Solidaritatea. Comparativ cu Polonia, România a cunoscut mai puţine conflicte socio-politice deschise, care să genereze fenomene de dezorganizare a activităţilor economice. Cu toate

acestea, pe ansamblul deceniului performanţa economică a României a fost sensibil mai proastă şi decât cea a Poloniei, pentru a nu mai vorbi de celelalte ţări socialiste. Rămâne de stabilit dacă această performanţă negativă a fost efectul unor cauze obiective, sau „meritul" a aparţinut conducerii politice din acea vreme.

Studiile de caz din subcapitolele anterioare au evidenţiat deja faptul că politicile economice din România anilor '80 au fost în unele privinţe remarcabil de regresive. Silviu Brucan, unul dintre criticii cei mai virulenţi ai acestor politici, a lansat chiar **ipoteza că avem de-a face cu o veritabilă „strategie a subdezvoltării"**:

> În concluzie, trebuie să spun că toate aspectele menţionate mai sus, dacă sunt puse laolaltă, conturează o întreagă concepţie cu logica ei. Cum spunea Polonius, în celebra replică din Hamlet: *There is method in his madness* („există o metodă în nebunia lui"). Întoarcerea spatelui faţă de revoluţia computerelor şi informaticii, desfiinţarea Institutului de Matematică şi decimarea Institutului de Informatică, închiderea canalelor de pătrundere în România a revoluţiei ştiinţifico-tehnice, scăderea continuă a numărului studenţilor, îndreptarea tinerilor spre şcoli profesionale şi tehnice, ca şi represiunea în artă, pe fundalul industriilor cu mare consum de materii prime şi energie, bazate pe muncă ieftină, nu erau altceva decât componente perfect integrate într-o strategie a subdezvoltării, menită a opri cursul istoric al României la punctul unde Ceauşeştii se puteau menţine la putere[277].

Sub conducerea scelerată a lui Ceauşescu, România întorcea spatele revoluţiei computerelor şi informaticii (nici măcar planurile pentru anii 2000 şi 2010 nu prevedeau investiţii în acest direcţie) şi construia în schimb uzine cu mare consum de energie şi materii prime şi numeroase braţe de muncă. Treptat, economia României era mutată din Europa în Lumea a Treia[278].

Alţi autori nu merg atât de departe în susţinerea caracterului deliberat de „strategie a subdezvoltării" pentru politica lui Ceauşescu. Politicos, David Turnock vorbeşte despre „un nivel general scăzut de conştientizare a conexiunilor dintre economia domestică şi cea internaţională"[279], iar Vladimir Tismăneanu evocă faptul că Ceauşescu „concepea dezvoltarea societăţii în termeni militari, cu fronturi, campanii, flancuri, avangardă şi ariergardă"[280]. Nu în cele din urmă, Vladimir Pasti sintetizează problema astfel:

> Evoluţiile internaţionale [...] făceau ca, spre sfârşitul anilor '70, România să poată alege, fără riscuri interne şi internaţionale suplimentare, între o restructurare economică de proporţii şi un efort naţional destinat susţinerii sistemului industrial-social al primei revoluţii industriale. A ales cea de-a doua cale, amânând restructurarea ramurilor industriale tradiţionale – de la minerit la siderurgie şi construcţia de maşini-unelte – şi reducând investiţiile şi resursele alocate noilor industrii electronice şi informatice[281].

De remarcat faptul că Vladimir Pasti refuză să considere că responsabilitatea pentru această alegere îi revine doar lui Ceauşescu, argumentând că ea exprimă de fapt interesele unor grupuri mult mai largi din conducerea României comuniste[282]. Dincolo de aceste discuţii, până la urmă **problema intenţiilor lui Ceauşescu este subsidiară în raport cu impactul concret al politicilor sale**. Înainte de a începe să evaluăm acest impact, vom observa faptul că memoria românilor cu privire la dimensiunea economică a regimului Ceauşescu este împărţită. Majoritatea celor care au trăit acele vremuri evocă în termeni pozitivi prima parte a acestui regim, cam până spre sfârşitul anilor ‘70 şi limitează aprecierile negative la ultimul deceniu al regimului. În realitate însă, evoluţiile pozitive din anii ‘60 şi din prima parte a anilor ‘70 datorează relativ puţin aportului personal al lui Nicolae Ceauşescu, deoarece acesta a considerat că din motive tactice este mai bine să lase esenţialul gestiunii economiei pe seama guvernului condus de Ion Gheorghe Maurer. Abia după 1971-1972, Nicolae Ceauşescu a preluat controlul deplin asupra aparatului guvernamental şi a început să-şi impună propria viziune asupra dezvoltării economice. El a avut un rol notabil în accelerarea unora dintre componentele creşterii economice în anii ‘70 prin politicile de investiţii şi prin contractarea de credite externe, ca şi în ceea ce priveşte blocarea creşterii la începutul anilor ‘80.

Lista deciziilor economice aberante adoptate de Nicolae Ceauşescu este lungă. Unele dintre acestea au fost deja evocate în subcapitolele anterioare, altele pot fi găsite cu uşurinţă în lucrările speciale care s-au ocupat cu istoria României în anii ‘80[283]. Unele au privit doar aspecte punctuale, cu un limitat impact macroeconomic, altele au afectat întreaga economie şi societate românească. Dintre acestea din urmă, amintim, desigur fără pretenţia exhaustivităţii:

- concentrarea majorităţii copleşitoare a investiţiilor în industrie în raport cu celelalte domenii economico-sociale[284], iar în cadrul industriei în ramurile mari consumatoare de energie şi de resurse umane şi materiale[285]; consecinţa inevitabilă a acestei concentrări a fost neglijarea relativă a agriculturii, a industriilor producătoare de bunuri de consum şi a serviciilor;
- decizia de a rambursa forţat datoria externă prin comprimarea mecanică a importurilor, inclusiv a importurilor de completare necesare funcţionării normale a proceselor economice şi prin forţarea exporturilor, inclusiv în cazul produselor necesare economiei[286] şi consumului populaţiei;
- adoptarea unui model de dezvoltare autarhic, care urmărea să reducă dependenţa economică şi politică faţă de exterior, cu preţul sacrificării avantajelor care ar fi decurs dintr-o mai adâncită integrare în diviziunea internaţională a muncii şi în pofida faptului că România nu dispunea de resursele necesare pentru un asemenea tip de dezvoltare;
- încurajarea distorsionării sistemului informaţional din economie, atât prin menţinerea rigidă a unor preţuri nerealiste, aflate într-o contradicţie tot mai mare cu realităţile economice, cât şi prin tolerarea/stimularea raportărilor triumfaliste, false[287];

- irosirea resurselor pentru realizarea unor proiecte megalomanice, fără relevanţă economică (de exemplu, Casa Poporului) sau cu eficacitate economică îndoielnică (Transfăgărăşanul; Canalul Dunăre – Marea Neagră)[288].

Responsabilitatea personală a lui Nicolae Ceauşescu nu se reduce însă la suma efectelor defavorabile ale tuturor erorilor sale de politică economică. Mai trebuie să adăugăm opţiunile sale regresive în plan social – politica de privilegiere a muncitorimii de origine ţărănească în raport cu grupurile socio-profesionale direct legate de progresul tehnico-ştiinţific, oprimarea femeilor în contextul politicii sale demografice de forţare a ratei natalităţii, politica îndreptată împotriva minorităţilor naţionale, încercările de a bloca influenţa modelelor culturale occidentale etc. – şi mai ales **responsabilitatea sa directă în reducerea nivelului de competenţă al factorilor de conducere din economie şi societate**[289]. Opţiunea sa în această direcţie, deşi neexprimată oficial în această formă (dimpotrivă, documentele oficiale vorbeau mereu de ridicarea nivelurilor de competenţă), a fost neîndoielnică. Ea a fost exprimată fără putinţă de tăgadă în expunerea la consfătuirea cu activul de partid din ideologie din 9 iulie 1971, când Ceauşescu a (re)afirmat necesitatea întăririi controlului politico-ideologic al partidului asupra tuturor aspectelor vieţii economico-sociale.

> ...şi-a făcut loc o anumită concepţie, şi anume că, dacă posezi anumite cunoştinţe tehnico-profesionale, te preocupi de soluţionarea acestor probleme, aceasta este suficient pentru a fi conducător. Nu, tovarăşi, numai aceasta nu este suficient! Oricât de bun specialist ar fi cineva – şi noi avem nevoie de specialişti şi trebuie să insistăm pentru ridicarea cunoştinţelor de specialitate –, nu va putea fi conducător de partid şi de stat acela care nu se preocupă de ridicarea nivelului său ideologic-politic. El poate fi un bun specialist, poate fi un bun funcţionar, dar nu un conducător politic. Or, noi avem nevoie de conducători politici, cu o temeinică pregătire marxist-leninistă, ideologică, teoretică [...] deoarece fiecare membru de partid, la locul său de muncă, trebuie să fie un activist, un luptător pentru înfăptuirea liniei politice generale a partidului nostru”[290].

Era o opţiune categorică pentru primatul activiştilor de partid în raport cu specialiştii (tehnocraţii)[291]. Dincolo de dimensiunea tactică – Nicolae Ceauşescu tocmai declanşase ultima fază a cuceririi monopolului puterii, care viza instaurarea controlului său direct asupra aparatului guvernamental aflat până atunci sub coordonarea lui Ion Gheorghe Maurer –, această opţiune era coerentă cu preferinţele statornice ale lui Ceauşescu, el însuşi un exponent clasic al activistului care, indiferent cât de precare îi erau cunoştinţele şi nivelul de cultură generală, se considera perfect capabil să conducă orice domeniu al societăţii. Impunerea unui **stil ultravoluntarist de conducere a economiei şi societăţii** este plastic sintetizată de Silviu Brucan:

> Nicolae Ceauşescu era convins că este un geniu economic. Ideile cele mai trăsnite care îi treceau prin cap erau imediat puse în aplicare şi nimeni nu îndrăznea să spună că „împăratul e gol” [...] Fiecare vizită într-un judeţ se lăsa cu schimbări în plan economic, în ce priveşte investiţiile, forţa de muncă şi resursele. La Planificare, funcţionarii trăiau zile de spaimă ori de câte ori era anunţată o asemenea vizită[292].

În mod evident, acest stil de conducere a economiei genera numeroase inconsecvenţe şi decizii eronate şi era cu totul inadecvat în raport cu complexităţile conducerii economiei într-o lume care păşea treptat pe calea dezvoltării postindustriale. Rămâne însă de discutat în ce măsură acest stil a fost determinat de opţiunea personală a lui Nicolae Ceauşescu (şi/sau de aderarea acestuia la modelele reprezentate de Mao şi de Kim Ir Sen), de slugărnicia celor din jur, sau de structurile profunde ale regimurilor comuniste în general[293].

IV.2.4.3.3. Constrângerile sistemului politic şi economic socialist

Faptul că Ceauşescu a contribuit atât la intrarea în criză a României în anii ‘80, cât şi la agravarea extremă a acestei crize, este mai presus de orice îndoială. Inadecvarea stilului său de conducere la caracteristicile lumii postindustriale, bazate într-o măsură tot mai mare pe informaţie, este de asemenea evidentă. Totuşi, ar fi prea simplu dacă am considera că eşecul economic al României socialiste a fost cauzat numai de paranoia şi politica retrogradă a unui singur individ, fie el şi dictator[294]. De aceea, în acest subcapitol ne propunem să examinăm **responsabilităţile mai largi ale sistemului politic şi economic socialist**.

Un prim aspect care trebuie avut în vedere este faptul că Ceauşescu nu a ajuns în poziţia de a conduce dictatorial întreaga societate românească doar prin meritele sale individuale, ci ca exponent al unui anumit sistem politic care l-a propulsat la putere şi care apoi a făcut ca puterea sa să nu mai poată fi controlată. **Poziţia de autoritate absolută a principalului lider al partidului nu a fost accidentală, ci a ţinut de natura însăşi a regimului comunist**. Potrivit analizei lui Pavel Câmpeanu, implementând o structură socială de tip socialist în societăţi având un nivel economic extrem de modest (în terminologia aceluiaşi autor „forţe de producţie precapitaliste”), partidele comuniste au guvernat peste societăţi sincretice ale „socialismului prematur”, care nu au putut fi stabilizate decât printr-o organizare de tip stalinist[295]. „Aceasta deoarece, în orice sistem arbitrar de comandă, este esenţială existenţa unei autorităţi a cărei putere – militară, represivă, ideologică – să îi permită să se plaseze deasupra regulilor. Inconsecvenţa regulilor (deci a legilor) este o condiţie inerentă sistemelor arbitrare”[296].

Consecinţa a fost aceea că regimul comunist, „a cărui ideologie teoretizată afirmă prioritatea absolută a economiei asupra politicului, a realizat în practică o relaţie cu totul inversă, şi anume dominaţia absolută a politicului asupra economiei în general şi asupra capitalului de stat în particular”[297]. Politologul François Bafoil argumentează în aceeaşi direcţie, evidenţiind implicaţiile „demodernizatoare” ale faptului că partidul ca

entitate se plasa deasupra oricăror instituţii, instanţe şi criterii de evaluare:

> Eşecul radical al comunismului a fost legat de confuzia pe care a imprimat-o ordinilor politice, economice sau sociale, din cauza supremaţiei unui actor asupra tuturor organizaţiilor şi în toate câmpurile de acţiune: Partidul Comunist. Deoarece acesta din urmă a fost poziţionat ca instanţă superioară pe care nici o instituţie nu putea pretinde s-o controleze, el şi-a bazat autoritatea pe confuzia finalităţilor. [...] Pe scurt, privând de autonomie fiecare câmp de acţiune, el a introdus o heteronomie care a condus la o despecializare generalizată. Aceasta a generat dezangajarea individuală şi, finalmente, pierderea reperelor colective. [...] Deoarece el a pervertit raţionalitatea actorilor în expresia sa cea mai radicală, aceea a urmăririi unei finalităţi şi a combinării mijloacelor pertinente pentru a o atinge, comunismul era fundamental iraţional[298].

Dincolo de această iraţionalitate, încă şi mai grav este faptul că **atributele de omniscienţă şi infailibilitate însuşite de partid au fost monopolizate de persoana conducătorilor săi**. Pavel Câmpeanu explică tranşant:

> Criticii stalinismului la nivelul „cultului personalităţii” nu fac decât să perpetueze confuzia dintre necesitatea obiectivă a acestei funcţii şi agenţii istorici care îndeplinesc funcţia într-un moment sau altul. [...] Funcţia infailibilităţii se menţine indiferent de persoanele efemere ce o îndeplinesc, despre care, de obicei, se descoperă *a posteriori* că nu ar fi fost apte să îndeplinească respectiva funcţie. Nu conducătorii providenţiali sunt cei care produc funcţia infailibilităţii, ci ea produce mulţimea de conducători providenţiali. Adevăratul mesaj transmis de conducătorul providenţial este cel al unei societăţi dominate de providenţă; cu alte cuvinte, de cea mai tiranică formă a necesităţii; întâmplarea, care este rezultatul natural al eşecului în materie de teorie. Conducătorul providenţial este negaţia instituţionalizată a teoriei, chiar dacă el pretinde că ar fi unica sa întrupare. Dar tot ce poate face teoria este să fie adecvată. În momentul când e proclamată infailibilă, ea este deja moartă, degenerând în mitologie[299].

În această linie de argumentare, infailibilitatea principială a conducătorilor de partid şi de stat este intrinsecă naturii sistemului. Consecinţele au fost multiple. În plan economic, ele s-au tradus printr-un **voluntarism accentuat** al politicilor implementate. Argumentând faptul că liderul charismatic „este alternativa pe care socialismul prematur o opune pieţei”[300], Pavel Câmpeanu conchide că sistemul de putere a devenit în regimurile socialiste autonom în raport cu performanţele sale economice şi cu gradul de satisfacţie al cetăţenilor:

> Înlăturând profitul, socialismul a distrus mecanismul economic care, în capitalism, măsoară în termeni economici gradul în care managementul s-a adaptat la condiţiile existente. Eliminând acest etalon, managementul socialist şi-a oferit un foarte neobişnuit privilegiu: acela de a rămâne indiferent faţă de propriile rezultate. Acest management insensibil economic serveşte drept bază pentru generalizata absenţă a controlului asupra deciziilor.
> Fenomenul astfel revelat este cel al unei interacţiuni fără precedent între decizii şi rezultate în sfera economică. Legea supremă a capitalismului menţine această relaţie în limitele imediatului. Acolo, adaptarea la efectele acţiunilor precedente este un proces pe termen scurt. Superioritatea socialismului constă în răbdarea sa. El îşi poate permite aparenta extravaganţă de a ignora efectele imediate ale deciziilor sale economice, în favoarea unei strategii generale. Aşa ceva este posibil datorită unei autonomii limitate faţă de costurile de producţie, preţul de cost etc., bazată tocmai pe o separare specifică între proprietate şi management. Această indiferenţă faţă de feedback depăşeşte limitele economicului şi devine o caracteristică a sistemului politic[301].

Aceste formulări generale pot fi reduse la o expresie simplă: **sistemul socialist nu conţinea modalităţi instituţionalizate de corecţie în cazul unor politici greşite**. Cu alte cuvinte, atunci când politicile economice ale lui Nicolae Ceauşescu s-au dovedit profund greşite, disfuncţionale pentru ansamblul societăţii româneşti şi afectând grav nivelul de trai al majorităţii populaţiei, sistemul nu a îngăduit convertirea nemulţumirii populare într-o schimbare a liderului şi/sau a politicilor promovate de acesta. Pentru aceasta a fost nevoie de o revoluţie, respectiv de negarea şi răsturnarea întregii ordini legale exprimate de sistem[302].

Sistemul socialist s-a constituit pe baza experienţelor istorice acumulate în prima jumătate a secolului XX şi a avut drept principal obiectiv edificarea unei societăţi industrializate în ţări aflate de obicei la un nivel precar de dezvoltare în momentul instaurării regimurilor politice comuniste. După cum evidenţia János Kornai[303], sistemul clasic al socialismului conturat în timpul lui Stalin şi implementat ca model în majoritatea ţărilor socialiste europene a fost represiv şi ineficient, adică a obţinut rezultate în dezvoltarea economică numai cu preţul unui mare consum de resurse. El s-a bazat pe controlul birocratic al activităţilor economice şi a privilegiat producţia de dragul producţiei şi al realizării obiectivelor de plan, fără prea multe preocupări pentru cerere şi consum; în consecinţă, fenomenele de penurie au fost endemice, conexiunea cu alte sisteme economice a fost mereu problematică, iar obsesia pentru producţia materială a generat serioase dificultăţi conceptuale de adaptare la o economie în care creştea ponderea serviciilor. Dincolo de aceste multiple disfuncţionalităţi, sistemul clasic al socialismului avea un grad ridicat de coerenţă internă, iar tentativele de a-l reforma au eşuat sistematic[304].

Catalogul disfuncţiilor economice ale sistemului socialist este lung. Referindu-se la încetinirea creşterii economice în ţările socialiste est-europene în anii ‘80, Endre Antal afirmă că aceasta s-a datorat disfuncţiilor sistemului economiei planificate, erorilor de politică economică, insuficienţei şi respectiv ineficienţei folosirii resurselor energetice, materiilor prime şi diverselor materiale de reproducere, redusei productivităţi a muncii şi a capitalului, mult prea lentului progres tehnic şi de aici derivatului enorm decalaj tehnologic în raport cu ţările industrializate occidentale, stagnării producţiei agricole, mai ales în Uniunea Sovietică, dar şi în alte ţări ale CAER, producerii unor mărfuri puţin competitive pentru export, incapacităţii de a gestiona convenabil balanţele lor de plăţi externe şi altor cauze[305]. Într-o analiză redactată anterior intrării sistemului în criza sa finală, Pavel Câmpeanu avertiza şi el asupra faptului că dezechilibrele dintre ramurile economiei şi alocarea arbitrară a resurselor erau intrinsece sistemului, fiind derivate din caracterul sincretic al relaţiilor de producţie, care erau simultan socialiste (prin înlăturarea proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie), capitaliste (prin menţinerea constrângerii economice a vânzării forţei de muncă şi imposibilitatea controlării utilizării plusvalorii de către producători) şi precapitaliste (prin nenegociabilitatea condiţiilor de muncă şi organizarea coercitivă a muncii), şi conchide: „Principala consecinţă economică a asocierii dintre organizarea coercitivă a muncii şi subconsum este subproductivitatea cronică”[306].

Există un consens asupra faptului că **performanţa economică a sistemului socialist s-a deteriorat odată cu trecerea timpului**. Într-o sinteză recentă, Ronald Findlay şi Kevin O’Rourke apreciază că „în cazul economiilor fostului CAER, creşterea şi declinul lor au reflectat succesul iniţial al strategiilor de creştere bazate pe acumularea de capital şi pe industrializare, urmate de inevitabilele consecinţe ale diminuării rentabilităţii capitalului, aşa cum se arată în modelul Solow de creştere economică, de incapacitatea de a inova şi de risipa asociată cu comunismul şi cu Războiul Rece”[307]. Fără a insista asupra măsurii în care sistemul socialist s-a dovedit capabil să producă o relativă recuperare a subdezvoltării relative în primele decenii postbelice[308], vom observa faptul că pentru deteriorarea performanţei sale economice în anii ‘70-’80 au fost oferite două tipuri de explicaţii: instituţionaliste şi conjuncturaliste.

Reprezentativă pentru **explicaţiile de tip instituţionalist**, care pun în centrul analizei caracteristicile fundamentale ale sistemului socialist, este argumentaţia formulată de Mancur Olson. Acesta a pornit de la constatarea că orice dictator dintr-un sistem de tip sovietic este dependent de informaţiile primite de la nivelurile inferioare, şi pentru obţinerea acestor informaţii trebuie să mizeze pe competiţia birocratică dintre subordonaţii din diverse întreprinderi şi instituţii. Aceşti subordonaţi au însă interesul să distorsioneze informaţiile către centru astfel încât să poată obţine cât mai multe resurse. Aceasta conduce la multiple complicităţi în cadrul sistemului, iar întreprinderile şi nomenclatura devin tot mai mult grupuri de presiune cu interese particulare şi mai puţin instrumente servind politicile de ansamblu ale regimului comunist. Fiecare asemenea grup, întreprindere sau chiar ramură economică este prea puţin legat de evoluţia productivităţii de ansamblu a economiei, încât tinde să

ignore impactul la nivel macro al acţiunilor sale. În consecinţă, aceste grupuri se plasează pe poziţii radical deosebite faţă de poziţia secretarului general al Partidului Comunist, care teoretic este interesat de evoluţia de ansamblu a economiei şi societăţii. Concluzia este categorică: „teoria prezice că performanţa economică a societăţilor stabile de tip sovietic se deteriorează în timp”[309].

Alţi autori pun accentul pe **explicaţii de tip conjuncturalist**, care consideră că sistemul socialist era relativ adecvat pentru o dezvoltare industrială inspirată din experienţa secolului al XIX-lea şi a primei părţi a secolului XX şi s-a dovedit anacronic în momentul în care economia mondială a păşit pe calea dezvoltării postindustriale. Ivan T. Berend sintetizează astfel această poziţie:

> Când această nouă epocă s-a conturat în Occident în anii ‘70, Europa Centrală şi Răsăriteană nu era pregătită şi a fost incapabilă să urmeze [această direcţie de dezvoltare]. Modelul rigid de modernizare, deşi eficient în industrializarea unor ţări agricole înapoiate şi în recuperarea rămânerilor în urmă, şi cu rate impresionante de creştere pe o bază tehnologică de la cumpăna secolelor [XIX-XX], a fost complet nepregătit pentru o reorientare tehnologică. Regiunea a rămas grav în urmă în termenii noilor tehnologii.
> [...] În consecinţă, Europa Centrală şi Răsăriteană nu a putut să reînnoiască [nici] bazele tehnologice ale vechilor ramuri industriale.
> [...] Ţările regiunii au continuat deci să mărşăluiască, deşi gradual şi într-un ritm tot mai lent, tot pe vechea lor cale de industrializare, dezvoltând o economie care devenise deja depăşită.
> Ramuri şi sectoare de export noi, moderne şi competitive, bazate pe industrii cu nivel ridicat de tehnicitate, nu au apărut, iar ţările din regiune nu puteau concura pe piaţa mondială unde ele vindeau hrană, materii prime şi produse industriale nesofisticate. De aceea, realizările lor majore în modernizarea economică au fost acompaniate şi apoi contrabalansate de un nou fel de înapoiere tehnologică şi economică[310].

Incapacitatea adaptării la exigenţele dezvoltării postindustriale a avut cauze multiple. Una dintre ele este indubitabil fixaţia regimului pe dezvoltarea producţiei industriilor tradiţionale în dauna serviciilor şi infrastructurii[311]. Alta este propensiunea spre inerţie a sistemului[312] şi dificultatea sa în asigurarea unui cadru stimulativ pentru inovaţiile tehnologice şi economice, care ar fi necesitat şi o mult mai liberă şi rapidă circulaţie a informaţiilor. Pe un plan mai concret, se cuvine să menţionăm rezistenţa structurilor existente faţă de tentativele de introducere a noilor tehnologii şi forme de organizare economică, precum şi faptul că sistemul în ansamblul său s-a dovedit capabil să respingă grefele reformatoare[313]. Potrivit lui Silviu Brucan[314], această rezistenţă nu a fost însă conjuncturală, ci a ţinut chiar de **natura socială a sistemului socialist**. Deoarece proletariatul industrial tradiţional era puţin numeros în momentul instaurării regimurilor comuniste, partidele comuniste s-au

bazat din punct de vedere social, mai ales pe muncitorii industriali de origine ţărănească, cărora le-au asigurat mobilitatea socială ascendentă prin procesele de industrializare şi urbanizare. Aceşti muncitori, de cele mai multe ori slab calificaţi şi mediocri în ceea ce priveşte productivitatea şi receptivitatea la înnoirile tehnologice, erau în schimb relativ docili în raport cu conducerea politică şi nu prezentau un risc prea mare de a intra sub influenţa vechilor elite urbane, marginalizate de puterea comunistă. Alianţa dintre aparatul de partid şi această categorie socială a fost reflectată de locul central al muncitorilor în ideologia comunistă, ca şi de politicile sociale şi salariale ale acestor regimuri. În momentul în care revoluţia ştiinţifico-tehnică şi dezvoltarea noilor tehnologii implicau scăderea numărului, statutului social şi prestigiului muncitorilor manuali, concomitent cu creşterea numărului, statutului şi rolului intelectualilor şi a categoriilor socioprofesionale legate de aplicarea acestor noi tehnologii, conducerea de partid a refuzat de fapt să ia măsuri pentru favorizarea schimbării şi a încercat să conserve structurile deja existente. Cunoscută sub forma „stagnării" din timpul lui Brejnev în Uniunea Sovietică, această politică a fost aplicată şi în celelalte state socialiste, inclusiv în România, unde ea a căpătat, potrivit analizei lui Brucan, o formă extremă. Astfel, după o etapă de relativă deschidere tip Hruşciov în anii 1965-1971, „cu deschideri politice care anunţau o relaxare a metodelor autoritare, critica conducerii personale şi promovarea conducerii colective, ceea ce a coincis cu un dezgheţ cultural şi cu condamnarea ingerinţei administrative în artă", după 1971 a început o fază conservatoare, iar „politica antiintelectuală a fost aplicată pe o scară mult mai largă decât oriunde în Răsărit – de la politica salariilor până la toate domeniile învăţământului, ştiinţei şi activităţii artistice"[315]. Analiza lui Brucan se concentrează foarte mult asupra raporturilor dintre salariile diverselor categorii socioprofesionale, ca şi asupra puseurilor ideologice care respingeau cosmopolitismul şi intelectualismul şi afirmau nevoia de a consolida rolul conducător al partidului ca exponent al clasei muncitoare. O analiză a politicii de cadre a lui Nicolae Ceauşescu[316], el însuşi un muncitor necalificat cu origine ţărănească, ar putea confirma în mare măsură justeţea tezei lui Silviu Brucan.

În aceste condiţii, **sistemul socialist s-a dovedit nu numai nereformabil, ci şi opus noilor direcţii ale dezvoltării economico-sociale**. Neputând să fie reformat (în pofida iluziilor generate de acţiunile lui Mihail Gorbaciov), el a trebuit să fie schimbat în mod radical. România nu a făcut excepţie de la această situaţie; dimpotrivă, mulţumită aportului personal al lui Nicolae Ceauşescu, în România contradicţia dintre sistem şi necesităţile dezvoltării economico-sociale a fost mai acută decât în celelalte ţări socialiste, iar rezolvarea ei a necesitat ieşirea în stradă a unui mare număr de cetăţeni, care au avut de înfruntat tirurile forţelor represive ale regimului.

33 Iliescu 1995: 59 (cuvântare ţinută la 7 ianuarie 1990). Având în vedere faptul că starea economică dezastroasă a ţării şi „subminarea economiei naţionale" constituiseră capete de acuzare împotriva lui Nicolae Ceauşescu şi a Elenei Ceauşescu, noua putere a alcătuit şi o comisie, intitulată Comisia pentru studierea şi evaluarea fenomenelor de subminare a economiei naţionale a României în perioada de dictatură, care şi-a focalizat criticile asupra ultimei perioade a regimului comunist (Ionete 1993).

34 Astfel, Corneliu Coposu era convins de faptul că „noi avem obligaţia de a schimba aproape integral, nu numai tehnologia noastră dar şi zestrea noastră industrială, pentru că cele mai multe maşini şi unelte cu care se lucrează în economia românească sunt de mult depăşite” (1993: 146), dar îşi concentra esenţialul criticilor pe neprofesionalismul guvernanţilor de după 1990, care, prin amatorismul şi lipsa lor de prevedere, ca şi prin judecata lor „limitată la concepţiile marxist-leniniste”, au provocat ţării şi populaţiei un traumatism economic ce „putea fi foarte bine evitat” (Coposu 1993: 142).
35 *Starea* 1996: 55.
36 Corduneanu 2003: 270-273, 276-277.
37 Reprezentative pentru acest curent de recuperare sunt volumele colective Cernat, Mitchievici, Manolescu, Stanomir 2004-2008 şi Neculau 2004.
38 CPADCR 2007: 213-257.
39 *Cf.* Constantiniu 1999: 490-492; IstRO 2002: 434-436 (capitol de Dennis Deletant). Problematica economică este în mai mare măsură integrată naraţiunii de ansamblu în IRC:617-675 (capitol de Cosmin Popa).
40 De exemplu, Cioroianu 2005 sau Tismăneanu 2005.
41 Ionete 1993.
42 Câmpeanu 1994; Câmpeanu 2002a.
43 Pasti 2006: 82-89.
44 Datele sunt preluate din Postolache 1991: 469-471. Exemple similare pot fi date şi dacă se compară perioada finală a regimului comunist cu anul 1947 sau cu anul 1938 (Dobre 1996a; Dobre 1996b; Grigorescu 1993).
45 O altă selecţie, cuprinzând 21 de indicatori economici şi sociali, a fost propusă în Constantinescu 2000: 505-513 (capitol de Constantin Grigorescu).
46 Grigorescu 1993: 245.
47 Grigorescu 1993: 248.
48 Grigorescu 1993: 266. România avea un indice de 0,733, fiind precedată în clasament de Albania – 0,791, Portugalia – 0,850, Iugoslavia – 0,857 şi Bulgaria – 0,865; pe primul loc se afla Norvegia cu un indice de 0,978.
49 Astfel, specialişti de la Comisia Naţională pentru Statistică au considerat că metodologia de calcul folosită de PNUD pentru calculul paităţii puterii de cumpărare a condus în cazul particular al României la subevaluarea produsului său intern brut (*apud* Constantinescu 2000: 507 – capitol de C. Grigorescu).
50 Constantinescu 2000: 518-519 (capitol de C. Grigorescu). Comparaţia simplă dintre datele calculate pe baza cursului de schimb pentru 1938 şi 1947 şi cele calculate la paritatea puterii de cumpărare pentru 1989 (decalaj 2,8:1 între media europeană şi România) nu este validă metodologic, deoarece întotdeauna calculele bazate pe paritatea puterii de cumpărare diminuează decalajele relative comparativ cu seturile de date bazate pe cursul de schimb.
51 *Cf.* Ionete 1993. Pentru implicaţiile deosebirilor de performanţă economică din diversele subperioade asupra memoriei diferitelor generaţii, vezi observaţiile din Murgescu 2009: 35-37.
52 Acest paragraf se bazează mai ales pe Constantinescu 2000: 39-92.
53 Kiriţescu 1997: III, 36-109 (capitol de Dionis Patapievici).
54 Pentru anii 1940-1944 cursurile oficiale medii din martie 1940 şi ianuarie 1941; din 1941 până în 1944 cursul oficial a fost blocat la 44,57 lei pentru un franc elveţian (echivalentul unui indice de 1,39 faţă de 1938), ceea ce face îl face irelevant pentru evoluţia inflaţiei (Axenciuc: III, 39 40); pentru anii 1945 şi 1946 media cursurilor de la sfârşitul celor patru trimestre pe piaţa liberă (Alexandrescu 1986: 245).
55 Mureşan, Mureşan 1998: 323.
56 Alexandrescu 1986: 36-42.
57 EIR: II, 93-94 (capitol de Adriana Gheorghe).
58 Dobre 1996a: 30; EIR: I, 369-370 (capitol de Ion Alexandrescu).
59 Dobre 1996b: 177 (media anilor 1945-1949).
60 Dobre 1996a: 184 (media anilor 1934-1938).
61 Dobre 1996a: 163, 166, 168, 169; Dobre 1996b: 159, 162, 163, 164.
62 Dobre 1996a: 246, 247, 248, 252, 253, 254, 261; Dobre 1996b: 223, 224, 225, 228, 229, 230, 233.
63 Gheorghe Dobre sintetiza astfel rezultatele anchetei sale: „Faptul că toţi aceşti indicatori despre care am pomenit mai sus, ca şi alţii calculaţi şi cuprinşi în lucrarea de

faţă concordă între ei, ne îndrituiesc [sic] să conchidem că sub raportul nivelului ei de dezvoltare economică România în 1947 se situa printre ultimele locuri între ţările europene, deţinând astfel o poziţie periferică în continentul nostru" (Dobre 1996b: 26).
64 Analiza clasică a economiilor socialiste rămâne Kornai 1992.
65 Mureşan, Mureşan 1998: 326.
66 Această continuitate a fost argumentată încă din anii '60 în Montias 1967: 231-232. O argumentare recentă, diferită dar convergentă, la Pasti 2006: 82-85. Pentru faptul că trecerea de la faza stalinistă la cea naţional-comunistă nu a fost specifică numai României, ci unei părţi semnificative a „blocului socialist", vezi Soulet 1998: 156-168.
67 Ionete 1993: 33.
68 O primă sporire a ratei investiţiilor în cursul derulării planului cincinal avusese loc în 1966 (Crowther 1988: 83-84; după 1990 Alexandru Bârlădeanu a relatat cum în vara anului 1965 el s-ar fi împotrivit, susţinut de Maurer, solicitării lui Ceauşescu de a mări fondul de acumulare, dar ar fi trebuit apoi să cedeze după Congresul al IX-lea – Betea 2008: 166-167). Momentul crucial a fost totuşi legat de fixarea cifrelor pentru planul cincinal 1971-1975. În raportul prezentat de Ion-Gheorghe Maurer Congresul al X-lea al PCR din august 1969 cu privire la pregătirea planului cincinal 1971-1975 s-a prevăzut o rată a acumulării „în jurul a 28-30% (Maurer 1969: 28), ceea ce însemna de fapt oprirea tendinţei de creştere a ratei acumulării; ulterior, cifrele au fost sporite din iniţiativa personală a lui Nicolae Ceauşescu (Ceauşescu 1971: 5, 270-271), care a şi patronat iniţiativa pornită „de jos" de a se realiza cincinalul „în patru ani şi jumătate" (Ceauşescu 1973: 7, 429-430). Studii ulterioare vor trebui să clarifice legăturile dintre această sporire a ratei acumulării şi procesul de trecere a controlului asupra economiei româneşti de la Maurer la Ceauşescu.
69 Ionete 1993: 34.
70 AS 1990: 526-527.
71 Postolache 1991: 481 (capitol redactat de Theodor Stolojan).
72 AS 1990: 526-527.
73 Pasti 2006: 88.
74 O argumentare originală a caracterului sistemic al ineficienţei deciziilor economice în sistemul socialist la Câmpeanu 2002a: 23-125.
75 Postolache 1991: 407-418 (capitol de Gheorghe Zaman şi Steliana Sandu); Ionete 1993: 35-90.
76 Kornai 1992: 181. Această observaţie este de altfel convergentă cu schemele analitice ale teoriei creşterii economice, care consideră că producţia poate fi stimulată şi printr-un input sporit al factorului muncă, îndeosebi prin transferul excedentului de muncă din agricultură spre sectoarele non-agrare ale economiei (Fei, Ranis 1997: 87-162, 249-281). O încercare de a calcula impactul acestui factor în ţările occidentale şi în cele din „Lumea a Treia" în Maddison 1995b: 3-23, 113-115, 119-120. Rolul ofertei de muncă elastice în creşterea economică a ţărilor occidentale din perioada postbelică este analizat nuanţat în Crafts, Toniolo 1996: 13-14 – capitol de Nicholas Crafts.
77 Astfel, numărul pensionarilor a sporit de la 461.000 în 1950 la peste 3,4 milioane în 1989, iar cel al populaţiei şcolare de la 2,3 milioane în 1950 la peste 5,5 milioane în 1989 (Constantinescu 2000: 424 – capitol de Constantin Ciutacu, Petru Andrei Goga şi Marcela Irimie).
78 Madgearu. 1995: 39-40.
79 Astfel, „femeile şi-au asumat dificila povară de a continua să joace rolul tradiţional de soţie şi mamă, adăugându-i însă şi rolul social masculinizat pe care li-l impunea regimul: muncind dublu, răbdând dublu, suferind şi «pe cont propriu» şi în numele familiei lor" (Boia 1998: 264 – articol de Zoe Petre).
80 Aici, pe lângă discuţiile clasice referitoare la deosebirile dintre productivitatea muncii în agricultură şi cea în industrie (de exemplu, Manoilescu 1986: 150-167, 261-266), ar trebui să includem şi implicaţiile sporirii gradului de pregătire al forţei de muncă prin extinderea cuprinderii în învăţământul secundar şi superior. Pentru o analiză de ansamblu cu privire la evoluţia forţei de muncă şi a productivităţii în România socialistă, vezi şi Grigorescu 1993: 45-52. Împotriva absolutizării distincţiei dintre metodele extensive şi cele intensive de creştere economică din ţările socialiste pledează şi Kornai 1992: 180-181.
81 AS 1990: 432-433.
82 EIR, II, 392 (capitol de Ion Alexandrescu).

83 Unele lucrări preiau datele compilate în *Anuarul Statistic* din 1990 cu privire la evoluţia numărului de întreprinderi socialiste din industrie, date care, începând cu anul 1960, indică o tendinţă de creştere; astfel, numărul acestor întreprinderi a sporit de la 1658 în 1960 la 2102 în 1989 (AS 1990: 422-423). Dacă vom include însă şi date anterioare anului 1955, vom observa că în prima fază a regimului socialist a avut loc o reducere considerabilă a numărului de întreprinderi, rezultată pe de o parte din procesul de naţionalizare, şi pe de altă parte din comasarea unui număr mare de stabilimente industriale în întreprinderi mari (astfel, numărul întreprinderilor socialiste era de 2.223 în 1955 şi a scăzut la numai 1.658 în 1960 – *cf.* Ronnås 1984: 138-139). Încă şi mai semnificativ este faptul că întreprinderile socialiste aveau – în majoritate – mii de salariaţi, în 1980 ajungându-se la o medie de circa 3.700 salariaţi (Ronnås 1984: 140).
84 Valoarea fondurilor fixe din industrie a sporit de mai mult de 40 de ori, de la 40,9 miliarde lei în 1950 la 1.673,6 miliarde lei în 1989 (AS 1990: 248-249).
85 De exemplu, EIR: II, 431 (capitol de Ion Alexandrescu).
86 Ionete 1993: 73.
87 Ivănuş 2004: 469-470 (capitol de Ştefan N. Stirimin); EIR: II, 383 (tabel de Ion Alexandrescu).
88 Cucu, Iordan 1984: 226-238 (capitol de Lidia Bălăuţă şi Aurora Crângu). Vezi şi mărturiile din Marin 2000: 137-156. Informaţiile cantitative din acest paragraf au fost preluate, acolo unde nu se menţionează altă sursă, din AS 1990: 472-473.
89 Datele referitoare la investiţii au fost preluate din Turnock 1986: 161: astfel, investiţiile din sectorul producţiei energetice şi combustibililor au reprezentat 50,7% din investiţiile industriale în 1951-1955, 40,5% în 1956-1960, 34,3% în 1961-1965, 30,9% în 1966-1970, 26,2% în 1971-1975 şi numai 24,3% în 1976-1980.
90 AS 1990: 500-501.
91 Acolo unde nu se indică alte surse, prezentarea evoluţiei industriei metalurgice se bazează pe Cucu, Iordan 1984: 238-246 (capitol de Claudiu Giurcăneanu) şi Turnock 1986: 196-201.
92 EIR: II, 383 (tabel de Ion Alexandrescu).
93 Paragraf bazat, acolo unde nu se indică alte surse, pe Cucu, Iordan 1984: 247-256 (capitol de Dimitrie Oancea).
94 Turnock 1986: 161.
95 AS 1990: 422-423.
96 Aprecieri critice la adresa acestei diversităţi, mai ales în sectorul maşinilor-unelte, la Brucan 1990: 43-44.
97 AS 1990: 612-613.
98 Georgescu 1985: 23 (capitol de Şerban Orescu).
99 Paragraf bazat, acolo unde nu se indică alte surse, pe Cucu, Iordan 1984: 256-265 (capitol de Ioan Ianoş şi Iuliana Pop) şi Turnock 1986: 201-206.
100 Astfel, investiţiile în industria chimică au reprezentat 7% din totalul investiţiilor industriale în 1951-1955, 12% în 1956-1960 şi 14,5% în 1961-1965; ulterior, deşi s-au mai înregistrat creşteri, ponderea investiţiilor în industria chimică a variat între 15-16,4% din totalul investiţiilor industriale (Turnock 1986: 161).
101 O bună prezentare descriptivă a acestor ramuri în Cucu, Iordan 1984: 265-302 (capitole de Constantin Mocanu, Ioan Ianoş, Sorina Vlad, Maria Glăja şi Alexandra Ghenovici).
102 O analiză interesantă a acestei distribuţii teritoriale în Popescu 2000: 99-141.
103 Cojanu 1997: 83.
104 Cojanu 1997: 83.
105 Pentru o bună analiză sintetică a problematicii dezvoltării urbane vezi Pacione 2001. Pentru dimensiunea istorică, vezi mai ales Bairoch 1985 şi Woude, Hayami, Vries 1990. Asupra legăturii dintre industrializare şi urbanizare pe plan mondial, vezi şi studiile reunite în Rabb, Rotberg 1981. Procesul de urbanizare din România modernă şi contemporană a fost analizat sistematic în Ronnås 1984. Prezentări sintetice utile în Cucu 1976, Measnicov, Hristache, Trebici 1977 şi Cucu, Iordan 1984: 137-173 (capitol coordonat de Vasile S. Cucu; subcapitole de Petre Deică, Melinda Cândea, George Erdeli, Ioan Ianoş, Alexandru Ungureanu şi Ion Şandru).
106 Reconstituirea evoluţiei ponderii populaţiei urbane în România interbelică este îngreunată de modificarea hotarelor ţării între recensăminte. În 1912 Vechiul Regat avea 18, 3% populaţie urbană (EIR I: 328), în 1930 România Mare 20,1% (de remarcat că în

majoritatea publicaţiilor de epocă se evită indicarea procentajului, care trebuie calculat după cifrele brute; *cf.* ER: I, 133-160 – capitol de Sabin Manuilă şi Mitu Georgescu; aici am preluat cifra calculată în Iacob, Iacob 1995: I, 25; în alte lucrări, cum ar fi Trebici 1996: 28, apare o cifră diferită – 21,4% –, dar diferenţa se datorează recalculării ratei de urbanizare la graniţele postbelice ale României), iar în 1941 teritoriile care mai rămăseseră în componenţa statului român 24,4 % (EIR: I, 359 – capitol de Ion Alexandrescu; de observat că o mare parte din creştere se datora pierderii Basarabiei, nordului Transilvaniei inclusiv a Maramureşului, şi Cadrilaterului, adică unor regiuni care erau mai puţin urbanizate decât restul României Mari; excluzând teritoriile cedate în 1940, cota populaţiei urbane a sporit în anii 1930-1941 numai cu 1,91% din total – Turnock 1986: 34).

107 A*pud* Ronnås 1984: 13-14.

108 Measnicov, Hristache, Trebici 1977: 23.

109 Cucu 1970: 39.

110 Cucu, Iordan 1984: 142-147 (subcapitol de Petre Deică, Melinda Cândea şi George Erdeli); EIR: I, 508-521 (capitol de Ion Alexandrescu şi Gabriel Badea-Păun).

111 Cucu 1970: 40.

112 Un exemplu târziu şi desigur extrem pentru artificialitatea unei asemenea „promovări" este Scorniceştiul, ridicat la rangul de oraş în 1989 (Mungiu-Pippidi, Althabe 2002: 116-121).

113 Ronnås 1984: 192-194.

114 Measnicov, Hristache, Trebici 1977: 47-48; Ronnås 1984: 206-208.

115 O analiză a tipologiei acestor migraţii rural-urban la Measnicov, Hristache, Trebici 1977: 60-121 şi Trebici, Hristache 1986: 119-134. Per total, regiuni precum Maramureşul, Oltenia, Muntenia (fără Bucureşti) şi Moldova au cedat populaţie, iar Dobrogea, Transilvania, Crişana, Banatul şi Bucureştiul au fost beneficiari neţi ai acestor fluxuri migratorii (Turnock 1986: 243).

116 Trebici, Hristache 1986: 125. Diferenţa până la 100% se datorează rubricii „alte situaţii şi neidentificat", care a cuprins 55.703 persoane. Autorii explică provenienţa persoanelor migrate în Bucureşti pe de o parte prin atracţia provincială a capitalei în judeţele din Muntenia, şi pe de altă parte prin factorii de respingere care au determinat fluxuri de emigraţie din Oltenia şi mai ales din Moldova, comparativ cu Transilvania care, „cu nivelul ei ridicat de dezvoltare economică şi culturală, a avut condiţii obiective puternice de a reţine emigraţia dintre hotarele ei" (Trebici, Hristache 1986: 126).

117 Astfel, studiile referitoare la migraţia din anii 1950-1970 au evidenţiat propensiunea de a rămâne la oraş a elevilor veniţi la circa 15 ani să facă liceul la oraş, în timp ce majoritatea tinerilor care au rămas la sat după vârsta de 15 ani au continuat să locuiască în satele de origine şi la maturitate, chiar şi atunci când şi-au găsit locuri de muncă la oraş (Ronnås 1984: 209-210).

118 AS 1990: 540-541. Desigur, la oraşe s-au mai dat în folosinţă în acest deceniu şi 190. 718 locuinţe construite de populaţie cu forţe proprii, dar acestea rareori au fost accesibile sătenilor mutaţi la oraş, servind mult mai mult adăpostirii sporului demografic al „vechilor orăşeni".

119 AS 1990: 540-541. Apelul la prudenţă se datorează pe de o parte faptului că suprafaţa locuibilă medie a acestor apartamente a fost extrem de modestă, variind în jurul a 31-32 m^2, şi pe de altă parte faptului că unele dintre noile construcţii au presupus demolarea unor case vechi, pierderea de locuinţe şi suprafaţă locuibilă nefiind surprinsă în această statistică. De asemenea, trebuie semnalată şi scăderea numărului de locuinţe construite în mediul urban de către populaţie cu forţe proprii: astfel, de la peste 190.000 locuinţe în anii 1951-1960 s-a ajuns la 144.000 locuinţe noi în deceniul 1961-1970 şi la numai 60.852 locuinţe noi în anii 1971-1980.

120 Mihăilescu, Nicolau, Gheorghiu, Olaru 1994; Ronnås 1984: 250-252. De observat faptul că în 1989 erau alimentate cu apă potabilă numai 2.301 de localităţi (şi conectate la reţeaua de canalizare publică un număr mult mai mic, de numai 537 de localităţi - AS 1990: 214, 217), ceea ce înseamnă că în majoritatea covârşitoare a satelor asigurarea apei curente trebuia realizată prin apelul la resurse proprii.

121 Datele cantitative din acest paragraf au fost preluate din AS 1990: 130. Cu privire la deosebirile de dotare dintre gospodăriile urbane şi cele rurale, vezi Ronnås 1984: 252.

122 Acest avans este vizibil din compararea sumelor cheltuite pentru achiziţia de bunuri şi servicii din sectorul socialist: astfel, populaţia urbană a cheltuit anual în acest scop în

medie 1.942 lei în 1950 şi 6.841 lei în 1965, în timp sumele corespunzătoare pentru populaţia rurală sunt de 349 lei în 1950 şi 1.883 lei în 1965 (Ronnås 1984: 248); desi este de presupus că diferenţa a scăzut în termeni relativi după 1965, este cert faptul că locuitorii oraşelor au continuat să-şi asigure o parte mai mare din nevoi prin apelul la achiziţiile din comerţ.

123 Ronnås 1984: 246-252; Cucu, Iordan 1984: 449-450 (subcapitol de Claudiu Giurcăneanu).

124 Constantinescu 2000: 432 (capitol de Marcela Irimie).

125 AS 1990: 194-195. Evoluţii similare, chiar dacă de amplitudine mai mică, pot fi observate şi în ceea ce priveşte teatrele şi instituţiile muzicale, al căror număr a sporit de la 57 în 1950 la 146 în 1989, sau muzeele, care cresc de la 121 în 1950 la 463 în 1989 (AS 1990: 198, 206).

126 Grigorescu 1993: 193-194 (capitol de Vergiliu Iordache).

127 Cucu, Iordan 1984: 142-153 (subcapitole de Petre Deică, Melinda Cândea şi George Erdeli).

128 Programul PCR 1974: 86.

129 Trebici 1977: 5-6.

130 Turnock 1986: 253-254.

131 AS 1990: 540. Pentru o analiză comparativă a precarităţii condiţiilor de locuit din ultimii ani ai regimului comunist, vezi Grigorescu 1993: 195-213 (capitol de Vergiliu Iordache).

132 Analize sintetice cu privire la comerţul exterior al României socialiste pot fi găsite în Turnock 1986: 231-241, Sută 1998: 165-272, Mureşan, Mureşan 1998: 364-365 şi Constantinescu 2000: 283-310 (capitol de Nicolae Sută). Pentru contextul general al comerţului exterior al ţărilor socialiste din Europa şi relaţiile din interiorul CAER, vezi şi Montias 1967: 135-230, Köves 1985, Wallace, Clarke 1986, Csaba 1990 şi Ţăranu 2007.

133 Astfel, trecerea la fazele de restrângere a relaţiilor economice externe a urmat mutaţiile politice interne, în timp ce în cazul trecerii la faza a doua se poate vorbi de o împletire a diversificării relaţiilor economice externe cu desprinderea graduală a comuniştilor români din dependenţa accentuată faţă de Uniunea Sovietică prevalentă în etapa anterioară. Pe de altă parte, în primii ani postbelici restrângerea legăturilor economice cu Occidentul a urmat imediat după instaurarea controlului politico-militar al Uniunii Sovietice asupra României, fiind totodată favorizată de dificultăţile economice ce afectau cea mai mare parte a Europei în anii respectivi, în timp ce în anii 1970-1980 Ceauşescu a încercat să menţină linia ascendentă a comerţului exterior, inclusiv cu Occidentul, chiar după ce realizase o cotitură autoritară şi autohtonistă în politica internă, trecând la restrângerea importurilor doar după ce dezechilibrele din relaţiile economice externe conduseseră la criza datoriilor din 1981 şi ameninţau să limiteze autoritatea sa absolută în politica internă. În cazul trecerii de la focalizarea pe relaţiile economice externe la diversificare, se cuvine să remarcăm alternanţa deciziilor politice şi economice în reorientarea regimului comunist spre o linie naţional-comunistă şi spre cooperarea cu Occidentul: după retragerea trupelor sovietice din România în 1958, în 1959 a început crearea bazelor instituţionale prin acorduri cu statele occidentale în vederea realizării de importuri care să stimuleze dezvoltarea industrială a României, iar în anii imediat următori decizia de construire a combinatului metalurgic de la Galaţi marca opţiunea regimului de a refuza specializarea agricolă în cadrul CAER şi de a dezvolta peste nevoile interne industria grea în România; în plan politic, noua orientare a regimului, mascată iniţial de măsuri cum ar fi intensificarea represiunii interne în 1958, a devenit vizibilă în 1963-1964, când România a început să voteze diferit faţă de Uniunea Sovietică în organismele internaţionale şi apoi a afirmat prin declaraţia din aprilie 1964 dreptul fiecărui partid comunist de a decide independent politica ţării sale. În esenţă, mutaţia politică şi economică fusese realizată încă înainte de 1965, Ceauşescu doar continuând şi amplificând direcţia politico-economică de distanţare faţă de Uniunea Sovietică şi de diversificare a relaţiilor internaţionale. Fără a mai enumera acum toţi paşii politici din primul deceniu al guvernării lui Nicolae Ceauşescu (evenimentul-vedetă a fost, desigur, condamnarea invaziei trupelor ţărilor din tratatul de la Varşovia în Cehoslovacia în august 1968, dar cel puţin la fel de importante au fost instituirea relaţiilor diplomatice cu RFG şi intensificarea relaţiilor cu Statele Unite), vom remarca faptul că în plan economic această linie politică a fost încununată de aderarea României la GATT (Acordul General asupra Tarifelor şi Comerţului) în 1971, la Fondul Monetar Internaţional şi la Banca Mondială în

1972, precum şi de acordarea clauzei naţiunii celei mai favorizate de către Statele Unite ale Americii în 1975.
134 Trebuie totuşi remarcat că în 1990 specialiştii Comisiei Naţionale pentru Statistică au făcut un efort de corelare a celor două serii de date şi au prelucrat indici pentru întregul interval 1950-1989 (AS 1990: 606-609); rata de echivalare rezultată a fost în zona de mărime 1 leu valută 1980 = 2,96-3,00 lei 1981, diferenţele dintre ratele de echivalare pentru import şi export depinzând de compoziţia diferită a coşurilor de valute în care s-au desfăşurat schimburile respective.
135 Turnock 1986: 231. De menţionat că înainte de 1939 majoritatea relaţiilor cu ţările care după război au devenit socialiste se derulau cu Cehoslovacia şi Ungaria, în timp ce ponderea Uniunii Sovietice în comerţul exterior al României era de 0,1-0,5% (Axenciuc: III, 532, 536).
136 Montias 1967: 201; Turnock 1986: 232-233.
137 Astfel, datele reproduse în Constantinescu 2000: 298 (capitol de Nicolae Sută) sunt uşor diferite, fiind ceva mai mari la ţările socialiste membre CAER şi mai mici la ţările capitaliste şi la ţările în curs de dezvoltare; diferenţele nu depăşesc 1% decât în cazul anului 1988.
138 Pentru medii multianuale pentru intervalul 1958-1980 vezi Turnock 1986: 236.
139 AS 1990: 234-235, 606-609.
140 Turnock 1986: 239.
141 Cucu, Iordan 1984: 453 (subcapitol de Alexandra Ghenovici şi Sorina Vlad).
142 László Csaba semnalează că o anumită reorientare a comerţului exterior al României (ca şi al Iugoslaviei) poate fi observată încă din 1976 (Csaba 1990: 233-234). Pentru reorientarea exporturilor industriale spre pieţele mai puţin pretenţioase ale ţărilor socialiste la sfârşitul anilor ‘80, vezi şi datele din Mureşan, Mureşan 1998: 374.
143 George Georgescu semnalează faptul că România şi Polonia au fost singurele state europene care în anii 1980 au cunoscut un recul valoric absolut al comerţului lor exterior. Totuşi, în ceea ce priveşte exporturile scăderea a fost de numai circa 0,9 miliarde dolari (Grigorescu 1993: 95 – capitol de George Georgescu), ceea ce însemna, luând în considerare şi creşterea demografică din respectivul deceniu, circa 60 dolari/locuitor şi ar fi lăsat România tot pe locul 22 dintre cele 24 de ţări europene listate.
144 Otiman 2005: 12. Să amintim aici şi verdictul sever al unui bun specialist străin în agricultura ţărilor socialiste: potrivit opiniei sale, agricultura românească suferea în anii ‘80 de centralism exagerat în conducere şi planificare, birocratism, pregătire profesională deficitară, proastă dotare tehnică, penurie de materii prime, combustibili, piese de schimb pentru maşini, precum şi de lipsa iniţiativei creatoare din partea unor producători prea puţin motivaţi să contribuie la optimizarea proceselor productive (Antal 1992: 83).
145 Mureşan, Mureşan 1998: 338.
146 Dobrincu, Iordachi 2005; Kideckel 2006: 74-92
147 EIR II: 376 (capitol de Ion Alexandrescu).
148 AS 1990: 410.
149 Cucu, Iordan 1984: 319 (subcapitol de Florica Bordânc).
150 Antal 1992: 81. Desigur, penuria forţei de muncă nu trebuie înţeleasă în termeni absoluţi, pentru că în alte ţări se obţineau producţii mai mari cu un număr mai mic de oameni angajaţi pe unitatea de suprafaţă; fenomenul de penurie de forţă de muncă din agricultura românească din anii ‘80 trebuie înţeles în corelaţie raportul dintre factorii muncă şi capital în compunerea proceselor de producţie specifice agriculturii româneşti, adică în corelaţie cu gradul insuficient al dotării tehnice a acesteia.
151 AS 1990: 526-527.
152 Mureşan, Mureşan 1998: 346.
153 Astfel, efectivele de bovine au crescut de la 4,2 milioane în 1948 la 6,4 milioane în 1989, cele de porcine de la 1,6 milioane la 14,35 milioane, cele de ovine de la 10,6 milioane la 16,2 milioane, cele de caprine de la 0,5 milioane la 1,1 milioane, iar cele de păsări de la 15,3 milioane la aproape 127,6 milioane. Efectivele de cabaline au crescut mai întâi de la 932.000 în 1948 la 1 milion în 1951 şi 1961, au scăzut apoi la 555.000 în 1981 şi au crescut din nou în anii ‘80, probabil şi din cauza lipsei de benzină pentru lucrările agricole, ajungând la 702.000 în 1989 (EIR II: 368; AS 1990: 366-367).
154 AS 1990: 265, 274-277, 356, 418.
155 Bairoch 1999: 148.

156 În cadrul acestuia, randamentul la grâu este o componentă importantă, dar nu singura. Poziţia relativă a României în Europa din punctul de vedere al randamentului mediu la producţia de cereale a fost prezentată în primul tabel din capitolul IV.2.2.
157 Estimarea pentru interbelic este preluată din Axenciuc: II, 478; datele pentru 1989 sunt din Grigorescu 1993: 77 (capitol de Grigore Vâlceanu).
158 Astfel, potrivit analizei lui Endre Antal, eroziunea solurilor afecta grav circa 40% din suprafaţa agricolă (peste 6 milioane ha), întreruperile de electricitate au făcut ca între un sfert şi o treime din instalaţiile de irigaţii să nu poată fi utilizate, iar penuria pieselor de schimb şi a combustibililor ţinea imobilizate o mare parte dintre maşinile agricole (Antal 1992: 81). Un alt specialist, Grigore Vâlceanu, deşi indică o cifră ceva mai mică pentru terenurile afectate de eroziunea solului – doar circa 5 milioane de hectare –, adaugă riscul sărăturării pentru 1,2 milioane de hectare, impactul negativ al poluării şi explică ineficacitatea folosirii sistemului de irigaţii atât prin restricţiile în consumul de energie electrică, cât şi prin calitatea necorespunzătoare a apei în unele regiuni; tot el semnalează şi faptul că, deşi producţia de cereale din România rămânea scăzută din cauza folosirii unor cantităţi insuficiente de îngrăşăminte – România se afla la acest indicator pe locul 23 din 24 de ţări europene, cu un consum de 117,7 kg substanţă activă îngrăşăminte la hectar, faţă de o medie europeană 157,4 kg/ha – peste jumătate din producţia naţională de îngrăşăminte chimice era exportată pentru rambursarea datoriilor externe (Grigorescu 1993: 74, 87-89 – capitole de Grigore Vâlceanu).
159 Antal 1992: 273-274.
160 Kornai 1992: 197.
161 Kornai 1992: 202.
162 Pentru acest aspect, vezi mai ales analiza şi calculele din Ionete 1993: 16-22.
163 Pentru percepţiile subiective ale crizei anilor ‘80 a e vedea mai ales mărturiile din Bucureşti strânse la iniţiativa Irinei Nicolau şi publicate în volumul *LXXX* 2003, precum şi analiza pornind de la cazul locuitorilor din Sântana din Chelcea, Lăţea 2000: 177-226.
164 IRT:391-392.
165 Kornai 1992: 160-180. Katherine Verdery a exprimat apodictic această realitate: „modul de funcţionare al sistemului tindea să sacrifice consumul în favoarea producţiei şi a controlării producţiei” (2003: 49).
166 Astfel, în cadrul investiţiilor industriale ponderea grupei A a variat de-a lungul întregii durate a regimului comunist între 83-90%, iar în anii 1985-1988 a fost constant mai mare de 88% (AS 1990: 526-527). Nu este întâmplător nici faptul că în 1989 ramurile industriale în care consumurile totale de combustibili şi de energie electrică depăşeau media (raportată la producţie) pe ansamblul industriei erau industria chimică, metalurgia feroasă şi neferoasă, industria celulozei şi hârtiei, industria petrolieră, industria materialelor de construcţii şi industria electrică şi termică (Constantinescu 2000: 170 – capitol de Ionel Desmireanu).
167 Antal 1992: 337, 339 (date pe baza estimărilor FAO).
168 Antal 1992: 292. Cele mai importante importuri erau cele de carne de vită, urmate la distanţă de cele de carne de porc şi de pasăre; se poate observa şi o tendinţă de creştere a importurilor de carne la conservă, care rămân însă minoritare în total (Antal 1992: 293-306).
169 Antal 1992: 367. De observat că în 1980 locul I era ocupat de exporturile de carne de vită, dar după 1985 acestea au fost devansate de carnea de porc; exporturile de carne de pasăre s-au situat cu regularitate pe locul al treilea (Antal 1992: 369-375).
170 Calculul nostru pornind de la datele din AS 1990: 129.
171 Pentru cei care au trăit acele vremuri sunt emblematice cazurile unor produse precum „adidaşii” (părţile inferioare ale picioarelor de porc, rămase la vânzare în alimentare după ce pulpele fuseseră date la export) sau „fraţii Petreuş” (pui sub greutatea normală, mult prea slabi pentru a putea fi vânduţi la export, care erau comercializaţi câte doi într-o pungă de circa 1 kg) (*LXXX* 2003: 26-27, 80).
172 Producţia internă a scăzut de la puţin peste 2,4 milioane de tone în 1980 la sub 2,2 milioane de tone în 1989 (AS 1990: 384-385).
173 De observat faptul că (re)stabilirea rolului birocraţiei de stat şi de partid în alocarea unor resurse vitale pentru consumul cotidian al indivizilor era în logica de funcţionare a sistemelor socialiste, unde esenţial era controlul asupra resurselor care puteau fi distribuite, iar scopul exercitării acestui control era sporirea dependenţei „celor

dinăuntru" (Verdery 2003: 47). Pentru extensiunea fenomenului raţionalizării produselor de larg consum în diverse ţări socialiste, vezi şi tabelul din Kornai 1992: 242)

174 Lucrarea clasică asupra cozilor este Câmpeanu 1994; contribuţii mai noi în Neculau 2004: 175-200 (studii de Dan Lungu şi Paul Cernat). Vezi şi observaţiile lui Katherine Verdery despre felul în care statul socialist a tins să-şi aproprieze timpul indivizilor (Verdery 2003: 62-106). Pentru economia subterană din socialismul târziu, o prezentare analitică în Sampson 1987 şi un bun studiu de caz referitor la o comună de la frontiera cu Ungaria vezi Chelcea, Lăţea 2000: 177-226; un alt studiu de caz pentru satele din Ţara Oltului foloseşte conceptul diferit de „economie secundară extinsă" sau „economie informală" (Kideckel 2006: 68-69, 93-115).

175 Ionete 1993: 80. Acelaşi autor observă şi faptul că în 1989 consumul de energie electrică al populaţiei ajunsese să fie mai mic decât pierderile în reţelele electrice de transport şi distribuţie (Ionete 1993: 79). Mărturiile orale evidenţiază impactul acestor întreruperi asupra vieţii oamenilor: „Lumina se întrerupea în fiecare zi şi, ce era mai rău, era că nu se ştia niciodată programul acestor întreruperi. De cele mai multe ori seara între orele 18-20, cu mici variaţii (şi asta mai ales iarna). Cel mai mult mă speriam dacă mă prindea întreruperea curentului în lift, trebuia să stau două ore fără să văd nimic şi fără să aud vreun zgomot. Aveam senzaţia că sunt într-un mormânt, că am murit şi că m-au îngropat" (*LXXX* 2003: 146).

176 Acest paragraf sintetizează analiza din Ionete 1993: 73-125.

177 Există şi opinii potrivit cărora deja din a doua jumătate a secolului al XIX-lea turismul se dezvolta ca turism de masă (Sklair 1994: 232 – capitol de David Harrison). Deşi aceste argumentări sunt corecte în ceea ce priveşte modul de organizare a activităţii unora dintre ofertanţii de servicii turistice (de exemplu, Thomas Cook), chiar şi în ţările cele mai dezvoltate economic practica regulată a turismului de concediu a rămas un fenomen minoritar la nivel social.

178 Sklair 1994: 232 (capitol de David Harrison).

179 Paragraf bazat pe prezentarea generală din Hall 1991: 79-115.

180 Prezentări generale în Barbu 1981, Hall 1991: 203-219 (capitol de David Turnock) şi Constantinescu 2000: 311-322 (capitol de Ştefan C. Enache).

181 Turnock 2006: 386.

182 AS 1990: 600-601.

183 Reconstituirea exactă a volumului activităţii turistice este îngreunată de inadecvarea metodologiilor de înregistrare folosite (îndeosebi de neînregistrarea multor turişti care se cazau la rude, cunoştinţe sau alte persoane particulare) şi de penuria datelor pentru primele decenii ale regimului comunist (de exemplu, AS 1990: 600-602 conţine date numai începând cu anul 1970). Pentru problemele colectării datelor despre turism la nivel mondial, vezi şi Baron 1989.

184 Hall 1991: 215 (capitol de David Turnock). Elena Ianoş-Schiler, folosind date ale Comisiei Naţionale de Statistică, reţine doar 10,85 milioane turişti cetăţeni români în 1987, şi 11,18 milioane în 1989 (Ianoş-Schiler 2001: 17). Deosebirea poate proveni din faptul că unii dintre cetăţeni puteau să se înregistreze într-un an la mai multe unităţi de cazare, ceea ce ar explica de ce numărul de înregistrări este mai mare decât cel referitor la persoanele efective.

185 629.000 de persoane în 1965, faţă de un total de 1,24 milioane turişti interni (Hall 1991: 215 – capitol de David Turnock). De remarcat totuşi că numai circa o jumătate dintre persoanele înregistrate în staţiunile balneoclimaterice se aflau la tratament, în timp ce restul îşi petreceau doar concediul aici, fie individual, fie însoţind membri ai familiei aflaţi la tratament.

186 În 1985 s-au cazat în acest tip de staţiuni 2,6 milioane de turişti (faţă de peste 10 milioane de turişti cetăţeni români înregistraţi la nivelul întregii ţări), dintre care 693.400 se aflau la tratament, iar 1,9 milioane doar în concediu de odihnă (Hall 1991: 215 – capitol de David Turnock).

187 Ianoş-Schiler 2001: 17.

188 Constantinescu 2000: 312-314, 321 (capitol de Ştefan C. Enache).

189 Hall 1991: 216 (capitol de David Turnock); Barbu 1981: 136 (capitol de Clement Gavrilescu).

190 Sistemul de înregistrare folosit a fost criticat de Clement Gavrilescu, care atrăgea atenţia asupra faptului că potrivit metodologiei Organizaţiei Mondiale a Turismului

„vizitatorii care nu stau în ţară cel puţin 24 de ore nu sunt consideraţi turişti, ci excursionişti” (Barbu 1981: 139 – capitol de Clement Gavrilescu).
191 Barbu 1981: 137 (capitol de Clement Gavrilescu). Potrivit aceluiaşi autor, încasările valutare (calculate în dolari) au crescut în aceşti 15 ani de 15,5 ori, dar dacă am ţine cont de devalorizarea dolarului în acest interval, creşterea ar fi sensibil mai mică.
192 Barbu 1981: 138 (capitol de Clement Gavrilescu).
193 Barbu 1981: 142 (capitol de Clement Gavrilescu). De remarcat şi nuanţările aceluiaşi autor cu privire la relevanţa acestor cifre, care nu surprind toate sumele şi intrările de bunuri de care beneficia economia românească de pe urma turiştilor veniţi din celelalte ţări socialiste.
194 Barbu 1981: 139-141 (capitol de Clement Gavrilescu).
195 Hall 1991: 102; Baron 1989: 148-149. O dovadă suplimentară este faptul că ponderea României în lume după numărul de turişti a fost sistematic mult mai mare decât cota sa parte în veniturile obţinute din turismul internaţional: în 1970 România a primit 1,38% dintre turiştii internaţionali înregistraţi la nivel mondial şi a realizat doar 0,32% din încasările mondiale, în 1975 cifrele au fost de 1,68% şi respectiv 0,62%, iar în 1980 de 2,34% şi respectiv 0,34% (Rotariu 2004: 217-218).
196 Hall 1991: 102.
197 Date comparative pentru încasările medii pe turist în ţările socialiste şi în ţările mediteraneene specializate în turismul de litoral (Spania, Grecia, Turcia) pot fi găsite în Hall 1991: 102. Pentru date la nivel mondial, vezi Baron 1989: 148-149.
198 Potrivit lui Clement Gavrilescu, investiţiile în turism au fost de 5, 1 miliarde lei în cincinalul 1971-1975, iar în cincinalul 1976-1980 de doar 2,9 miliarde lei (Barbu 1981: 137 – capitol de Clement Gavrilescu); Ştefan Enache oferă cifre diferite – peste 4,8 miliarde lei în 1971-1975 şi cca 5,6 miliarde lei în 1976-1980 (Constantinescu 2000: 318-319 – capitol de Ştefan C. Enache) –, dar diferenţa pare să provină din faptul că el se referă la sumele planificate a fi investite, în timp ce în prima sursă se dau date despre sumele investite efectiv. De altfel, chiar şi dacă am porni de la cifrele culese de Ştefan Enache din arhiva Ministerului Turismului, creşterea relativă a investiţiilor plănuite în turism este mai mică decât creşterea generală a investiţiilor în economie (*cf.* AS 1990: 526-527), ceea ce înseamnă că ponderea relativă a turismului în investiţiile totale era oricum în scădere.
199 Aldcroft, Morewood 1995: 156-165.
200 Fischer 1989: 221; Hall 1991: 217 (capitol de David Turnock).
201 Barbu 1981: 161 (capitol de N. Z. Ionescu).
202 Rotariu 2004: 219. Aluzii la reticenţe mai vechi cu privire la eficacitatea turismului internaţional comparativ cu exporturile clasice de mărfuri fizice, la Barbu 1981: 134-135 (capitol de Clement Gavrilescu).
203 Turnock 2006: 384.
204 Hall 1991: 102.
205 Turnock 1986: 223.
206 Kornai 1992: 185.
207 AS 1990: 526-527. Vezi şi *supra*, capitolul IV.2.3.2.
208 Acolo unde nu se indică alte surse, prezentarea din acest paragraf se bazează pe analizele din Turnock 1986: 223-231 şi Constantinescu 2000: 209-252 (capitol de Ioan Naşcu).
209 Aici trebuie remarcat faptul că în primii ani ai regimului comunist s-au făcut investiţii de anvergură în construirea unor linii noi, cele mai importante fiind Bumbeşti-Livezeni, dată în funcţiune în 1948, Salva-Vişeu şi Făurei-Tecuci, terminate în 1949.
210 AS 1990: 554-555, 558-559.
211 Turnock 1986: 229.
212 Turnock 1986: 229.
213 Numărul călătorilor transportaţi a sporit de la 849.000 în 1970 la 1,87 milioane în 1980 şi la 3,37 milioane în 1989. Totuşi, dacă la nivelul numărului de pasageri creşterea din anii 1980 a fost de 1,8 ori, în ceea ce priveşte parcursul călătorilor creşterea a fost de numai 1,38 ori (de la 2,8 miliarde km la 3,8 miliarde km), ceea ce reflectă scăderea distanţei medii parcurse; de remarcat că în anii 1970 raportul fusese invers, parcursul crescând de 2,8 ori, în timp ce numărul călătorilor sporise de 2,2 ori (calculele noastre pornind de la datele din AS 1990: 558-559, EIR II: 402).
214 Circa 8.800 în 1980 şi numai circa 8.400 în 1989 (AS 1990: 564).

215 AS 1990: 482
216 *LXXX* 2003: 204.
217 Astfel, în 1980 au fost exportate un total de 21.556 autoturisme (de oraş şi de teren) dintr-o producţie internă de 88 mii bucăţi, iar în 1989 au fost exportate 79.690 autoturisme dintr-o producţie internă de 144 mii bucăţi (AS 1990: 482, 616-617).
218 De la 19. 329 în 1980 la 1.000-1. 500 anual în 1985-1988 (AS 1990: 626-627).
219 AS 1990: 482-483.
220 Constantinescu 2000: 225 (capitol de Ioan Naşcu). Construirea metroului la Bucureşti a oferit doar o compensaţie parţială şi limitată la capitală, la deteriorarea transporturilor urbane.
221 Constantinescu 2000: 224 (capitol de Ioan Naşcu).
222 Kornai 1992: 185.
223 Astfel, cantitatea mărfurilor transportate pe calea ferată a sporit de la 274,6 milioane de tone în 1980 la 306,3 milioane de tone în 1989, parcursul mărfurilor de la 75,5 miliarde tone-km la 81,1 miliarde tone-km, iar traficul de călători de la 347,9 milioane de călătorii la 481 de milioane de călătorii (Constantinescu 2000: 210, 212 – capitol de Ioan Naşcu; AS 1990: 552-553, 558-559).
224 Producţia de locomotive electrice şi diesel a scăzut de la 276 de bucăţi în 1980 la 152 de bucăţi în 1989, cea de vagoane de călători de la 601 la 203, iar cea de vagoane de marfă de la 13.244 la 11.213 (AS 1990: 482-483).
225 Grigorescu 1993: 172-173, 185-186, 189 (capitol de Maria Molnar şi Maria Poenaru).
226 Momentele-cheie ale acestei reconsiderări au fost pe plan mondial apariţia în 1964 a lucrării lui Gary S. Becker despre capitalul uman (Becker 1997), integrarea acestui factor în modelul general al dezvoltării economice elaborat în anii ‘80 de Robert Lucas (Lucas 1986) şi apoi preluarea sa în practica analitică şi de colectare de indicatori de către principalele organisme economice internaţionale, cum ar fi Banca Mondială sau Eurostat. Vezi şi Suciu 2000.
227 ISE 2004: 342.
228 În prezentarea noastră, acolo unde nu sunt indicate alte surse, ne-am bazat cu precădere pe Constantinescu 2000: 321-340 (capitol de Steliana Perţ).
229 Constantinescu 2000: 326 (capitol de Steliana Pert).
230 Astfel, la recensământul din 1930 ştiau să scrie şi să citească 72,4% dintre tinerii de 8-12 ani şi numai 27,7% din populaţia de peste 65 de ani (ER IV: 46 – capitol de Sabin Manuilă şi Mitu Georgescu).
231 Constantinescu 2000: 334 (capitol de Steliana Perţ)
232 Constantinescu 2000: 334 (capitol de Steliana Perţ)
233 Constantinescu 2000: 336-337 (capitol de Steliana Perţ).
234 Grigorescu 1993: 226 (capitol de Maria Molnar şi Maria Poenaru).
235 Cea mai bună analiză de ansamblu a evoluţiei învăţământului superior în România socialistă este în continuare Sadlak 1990: 23-81.
236 Sadlak 1990: 41.
237 Handbuch: VI, 77-80 (capitol de Wolfram Fischer).
238 Programul PCR 1974: 93.
239 Constantinescu 2000: 336-337 (capitol de Steliana Perţ).
240 Sadlak 1990: 60.
241 Numărul studenţilor străini înscrişi la studii în România a crescut de la sub 1.000 înainte de 1968 la un maxim de 16.962 în anul universitar 1981/1982, scăzând apoi la sub 10.000 după 1986 (Sadlak 1990: 42).
242 Sadlak 1990: 42. Această scădere este cu atât mai ciudată, cu cât de la mijlocul anilor ‘80 au ajuns la vârsta studiilor universitare cohortele de tineri mult mai numeroşi născuţi după 1967 („decreţeii”). Regimul a reacţionat foarte târziu şi subproporţional la această presiune demografică, abia în 1988 fiind alocate ceva mai multe locuri pentru studiile universitare, ceea ce a şi condus la o uşoară creştere a numărului de studenţi, de la 157.041 în 1987/1988 la 159.465 în 1988/1989 şi 164.507 în 1989/1990 (AS 1990: 141).
243 AS 1990: 138-139; Sadlak 1990: 42.
244 Handbuch: VI, 80 (capitol de Wolfram Fischer).
245 Brucan 1990a: 45-46. Pentru peisajul dezolant al cercetării ştiinţifice şi dezvoltării tehnologice din România la sfârşitul anilor ‘80, vezi şi datele comparative din Grigorescu 1993: 102-135 (capitol de Steliana Sandu şi Anca Dachin).

246 AS 1990: 656-657. În 1989 este consemnată o uşoară creştere la 16, 6 miliarde lei, dar care nu compensează scăderea din întregul deceniu.
247 Pe baza datelor referitoare la execuţia bugetară care sunt publicate în AS 1990: 648-657, am putut calcula că alocaţiile pentru învăţământ au reprezentat 6,3% din cheltuielile bugetare în 1960, 7,1% în 1970, 6,0% în 1980 şi 5,8% în 1989.
248 Constantinescu 2000: 332 (capitol de Steliana Perţ).
249 Grigorescu 1993: 229 (capitol de Maria Molnar şi Maria Poenaru).
250 Aprecieri deosebit de severe pentru situaţia din anii ‘80 în Constantinescu 2000: 335 (capitol de Steliana Perţ) şi Sadlak 1990: 65.
251 http: //www. wtrg. com/prices. htm (accesat 15.01.2010). Deosebirea dintre creşterile nominale şi cele reale ale preţurilor poate fi vizualizată grafic la http: //www.wtrg.com/prices. htm (accesat la 15.01.2010).
252 Ivănuş 2004: 469-471 (capitol de Ştefan N. Stirimin).
253 Câmpeanu 2002b: 273.
254 http: //www.wtrg.com/oil_graphs/PAPRPIR.gif (accesat la 15.01.2010).
255 AS 1990: 636.
256 De exemplu, în sinteza standard de istorie economică a României, informaţiile cu privire la importurile de ţiţei sunt strict limitate la cantităţile fizice şi la aprecieri generale referitoare la faptul că ponderea lor a crescut în anii ‘70-’80, în timp ce valoarea este indicată numai pentru categoria mai generală „grupa de combustibili, materii prime minerale şi metale” (Constantinescu 2000: 295-296 – capitol de Nicolae Sută; text cvasiidentic în Sută 1998: 185-186). Acest fapt se datorează probabil şi faptului că nici *Anuarul statistic* pe 1990 nu indică valoarea decât pentru marile grupe de mărfuri care au compus comerţul exterior al României socialiste (AS 1990: 610-613).
257 Astfel, Jolanta Zieba evocă un deficit de 2,6 miliarde de dolari SUA pe relaţia cu ţările în curs de dezvoltare exportatoare de petrol în anii 1979-1980 (Zieba 1987: 69).
258 Calculele noastre pe baza datelor din Ionete 1993: 84. Media exactă este de 1,998 miliarde de dolari SUA; de menţionat însă faptul că valorile au variat mult de la un an la altul, extremele fiind de 2,813 miliarde dolari în 1985 şi 1,364 miliarde dolari în 1986. De asemenea, trebuie semnalat şi faptul că o parte din ţiţeiul importat apare şi la importurile pe ruble convertibile, unde însă ponderea lor este mult mai mică. Aceasta înseamnă însă că ponderea ţiţeiului în importurile totale ale României (devize liber convertibile + ruble convertibile) era mai mică decât cea numai în cadrul grupei importurilor pe devize liber convertibile.
259 AS 1990: 605.
260 Zieba 1987: 73; date comparative cu celelalte ţări socialiste în Aldcroft, Morewood 1995: 161.
261 Turnock 1986: 272.
262 Turnock 1986: 272.
263 AS 1990: 610-611. Pentru detalii cantitative în ceea ce priveşte exporturile de produse petroliere şi chimice, vezi AS 1990: 616-619.
264 *Apud* Turnock 1986: 272.
265 Zieba 1987: 70.
266 Ionete 1993: 81.
267 AS 1990: 472-473.
268 Gheorghe Gaston Marin evocă faptul că negocierile pentru construirea unei centrale atomoelectrice în cooperare cu Statele Unite fuseseră începute de el încă din 1963 şi că regimul – acuzaţiile sale se îndreaptă mai ales împotriva lui Ion Gheorghe Maurer – le-a abandonat, preferând să dezvolte producţia prin centrale termoelectrice, ceea ce a contribuit la criza energetică din anii ‘70-’80 (Marin 2000: 230-231); o critică a acestui punct de vedere – pe care îl califică drept „o răfuială tardivă cu Nicolae Ceauşescu” de pe poziţia unui „dejism ireductibil” – la Cioroianu 2005: 376-378.
269 http: //www.cne.ro/m.aspx? id=36&it=2 (accesat la 15.01.2010).
270 Ionete 1993: 81-82.
271 AS 1990: 500-501. Vezi şi comentariile din Constantinescu 2000: 144-145 (capitol de Ionel Desmireanu).
272 În 1985 industria chimică „devora” 28,2% din consumurile energetice totale ale României, iar în 1989 ponderea sa crescuse la 29, 6%; metalurgia feroasă şi neferoasă i se alătura cu 21,8% în 1985 şi 23,4% în 1989 (Ionete 1993: 78; AS 1990: 499). Consumuri semnificative mai aveau producţia de combustibili (15,3% din total în 1989), construcţiile

de maşini (8,7% în 1989), producţia materialelor de construcţii (5% în 1989) şi producţia de energie electrică şi termică (4,2% în 1989), în timp ce restul ramurilor industriale aveau ponderi inferioare în consumul total de resurse energetice.
273 Ionete 1993: 77-78.
274 AS 1990: 500-501. În termeni absoluţi, consumurile casnice au scăzut de la 4,889 miliarde kWh în 1980 la 4,296 miliarde kWh în 1989, iar iluminatul public de la 0,176 miliarde kWh în 1980 la 0,057 miliarde kWh în 1987, crescând apoi uşor până la 0,084 miliarde kWh în 1989.
275 Dacă până în anii '70 România socialistă a fost un exportator net de energie electrică, în 1980 balanţa a fost negativă (49 milioane kWh exportaţi faţă de importuri de 472 de milioane kWh), iar apoi importurile au crescut la aproape 3,3 miliarde kWh în 1985 şi la peste 7,8 miliarde kWh în 1989, în timp ce exporturile au încetat cu totul (AS 1990: 500-501). De menţionat că pe ansamblul balanţei energetice, în 1989 România importa 36,5% din totalul resurselor energetice folosite (AS 1990: 498).
276 Aici se cuvine observat faptul că orientarea spre asigurarea unei părţi mai mari a importurilor de ţiţei din Uniunea Sovietică nu a condus spre o uşurare semnificativă a poverii reprezentate de factura energetică, deoarece sovieticii au solicitat ca două treimi din costul ţiţeiului să fie plătit în valută convertibilă, deşi România acumulase excedente de ruble transferabile; nu în cele din urmă, practica sovietică de a factura petrolul pe baza mediei preţurilor mondiale din anii anteriori s-a întors împotriva României odată cu reducerea preţurilor mondiale din anii 1985-1986, ceea ce explică şi nemulţumirile exprimate de oficialii români la sesiunea CAER din noiembrie 1986 de la Bucureşti (Zieba 1987: 71-72). Am menţionat anterior faptul că în anii 1985-1989 România a continuat să plătească în medie aproape două miliarde de dolari anual pentru importurile de ţiţei (Ionete 1993: 84).
277 Brucan 1990a: 47.
278 Brucan 1990a: 38.
279 Turnock 1986: 272.
280 Tismăneanu 2005: 251.
281 Pasti 2006: 233.
282 „Aceste alegeri sunt puse pe seama lui Ceauşescu personal, eventual a soţiei sale, dar în realitate avem de-a face cu o confruntare pentru resurse între două elite, cea a industriei tradiţionale şi cea a industriei noilor tehnologii informatice, confruntare în care Partidul Comunist Român a avut doar rol de mediator" (Pasti 2006: 233, n.1). Credem totuşi că această apreciere eludează măsura în care activul de partid şi Ceauşescu personal se identificau cu vechile modele industriale şi erau incapabili să perceapă corect valoarea noilor tehnologii.
283 Vezi, de exemplu, Câmpeanu 2002b sau *LXXX* 2003.
284 În timp ce în majoritatea ţărilor socialiste europene după 1973 ponderea investiţiilor în industrie se menţine cvasiconstantă sau chiar scade uşor, în România, unde ea era oricum mai mare decât în ţările frăţeşti, ea a crescut de la 47,9% din total în anii 1965-1973 la 49,3% în anii 1973-1983 (Kornai 1992: 175); în ţările capitaliste europene ponderea investiţiilor în industrie era oricum mai mică decât în România, variind între circa 16% în Danemarca şi 32% în Marea Britanie.
285 Ionete 1993: 33-51, 73-86. De remarcat faptul că, potrivit mărturiei lui Emilian Dobrescu, în 1982 acesta a propus în calitate de preşedinte al Comitetului de Stat al Planificării o restructurare a industriei prin reducerea indicatorilor pentru industria metalurgică, producţia de maşini-unelte şi petrochimie, dar Ceauşescu a impus cifre de plan ridicate, nerealiste, care au suprasolicitat extensiv balanţele energetice şi au amplificat dezechilibrele din economie (Dobrescu, Postolache 1990: 32-36).
286 De exemplu, peste jumătate din producţia naţională de îngrăşăminte chimice era exportată pentru rambursarea datoriilor externe, deşi România se afla pe penultimul loc în Europa în ceea ce priveşte folosirea îngrăşămintelor în agricultură, iar acest fapt avea un impact negativ asupra productivităţii muncii şi asupra nivelului producţiei agricole totale (Grigorescu 1993: 74, 87-89 – capitole de Grigore Vâlceanu).
287 Ionete 1993: 16-24.
288 De remarcat argumentaţia lui Vladimir Pasti, potrivit căruia Canalul Dunăre – Marea Neagră şi construirea Casei Poporului „făceau parte dintr-un şir de investiţii de mari dimensiuni în infrastructură al căror principal rost era să asigure un debuşeu pe piaţa internă al produselor industriei socialiste. Industria socialistă putea produce, în deceniul

al nouălea, materii prime, materiale, utilaje şi echipamente a căror piaţă de desfacere devenise extrem de restrânsă în interior şi aproape inexistentă în exterior" (Pasti 2006: 228-229).
289 Fischer 1989: 215-217.
290 Ceauşescu 1972: 6, 214-215.
291 Crowther 1988: 82-86. Botez 1992: 40-43; Pasti 1995: 64-70.
292 Brucan 1992: 149-150.
293 Pavel Câmpeanu afirmă cu valoare de generalizare: „Sistemul de comandă se legitimează inevitabil prin încrederea pe care o inspiră dictatorul. Forma luată de această încredere – tot atât de pură pe cât de rudimentară – este atributul infailibilităţii. Conducătorul charismatic este un imperativ economic. Conducătorul charismatic este alternativa pe care socialismul prematur o opune pieţei" (Câmpeanu 2002a: 34).
294 David Kideckel argumentează: „După revoluţia din 1989, este uşor să critici socialismul românesc ca produs al unui megaloman şi al rudelor sale avare. Deşi practica socialistă varia de la o regiune la alta şi în timp, principiul acumulării, ierarhia, planificarea centralizată, diviziunea muncii şi naţionalismul virulent au fost evident susţinute atât de către elite, cât şi de către mase" (Kideckel 2006: 73); desigur, acelaşi autor recunoaşte că numai o parte dintre beneficiarii regimului l-au apărat până la capăt. O argumentaţie încă mai amplă asupra faptului că, până în anii 1970, comunismul a oferit avantaje unui număr mai mare de oameni decât a persecutat/reprimat, la Barbu 1999: 83-89.
295 Câmpeanu 2002a: 41-46.
296 Câmpeanu 2002a: 133.
297 Pasti 2006: 246.
298 Bafoil 2006: 35-37.
299 Câmpeanu 2002a: 54-55.
300 Câmpeanu 2002a: 134.
301 Câmpeanu 2002a: 123-124.
302 Caracterul extrem al revoluţiei din România din decembrie 1989, contrastând cu transferurile de putere mult mai paşnice din celelalte ţări socialiste, ar putea să conducă la ideea că blocajul mecanismelor de corecţie a fost un fenomen particular specific României şi nu regimurilor comuniste în ansamblul lor. În realitate, nici unul dintre regimurile comuniste nu prevedea forme de transfer al puterii, nici în interiorul sistemului şi cu atât mai puţin faţă de alte forţe politice. Ceea ce a deosebit România de majoritatea celorlalte ţări socialiste europene a fost factorul sovietic, respectiv faptul că în aceste ţări autoritatea liderului naţional al partidului era contrabalansată de influenţa Moscovei, care putea avea de cele mai multe ori ultimul cuvânt. Altfel spus, faptul că Mihail Gorbaciov a decis că trebuie evitate represiunile sângeroase a determinat limitele rezistenţei regimurilor comuniste din ţări precum RDG sau Cehoslovacia, în timp ce în România nimeni nu a putut opune un veto ordinului dat de Nicolae Ceauşescu de a se trage în demonstranţi.
303 Kornai 1992: xxiv-379.
304 Pe baza unei analize sistematice a tentativelor de reformă, János Kornai conchide că tentativa de a realiza un socialism cu chip uman, integrând parţial elemente ale economiei de piaţă, „a eşuat până acum [aprilie 1991]. Şi se poate adăuga că, dacă predicţia derivată din linia de gândire a acestei cărţi se dovedeşte corectă, el nu va reuşi nici în viitor" (Kornai 1992: 574). Desigur, această sentinţă se referă strict la statele socialiste europene. O discuţie referitoare la experienţa Chinei din ultimele decenii ar putea conduce la concluzii diferite, dar nu-şi are locul în analiza noastră.
305 Antal 1992: 19-20.
306 Câmpeanu 2002a:76.
307 Findlay, O'Rourke 2007: 519.
308 Argumentare susţinută şi convingătoare în Berend 1996: 182-221. De menţionat şi opinia oarecum heterodoxă a lui Branko Milanovic, potrivit căruia per ansamblu comunismul a avut un efect pozitiv asupra creşterii economice (Milanovic 2005: 47).
309 Crafts, Toniolo 1996: 77 (capitol de Mancur Olson).
310 Berend 1996: 197-198.
311 Berend 1996: 198.
312 Câmpeanu 2002a:46.

313 Kornai 1992: 383-577. Pe o linie de argumentare diferită, Steven Morewood insistă asupra incompetenţei flagrante a cadrelor de conducere din ţările socialiste, care au reuşit să fie ineficiente până şi în tentativele de importare a unor tehnologii occidentale (Aldcroft, Morewood 1995: 162-165).
314 Esenţialul acestei demonstraţii poate fi găsit în Brucan 1990b: 18-26.
315 Brucan 1990b: 87.
316 O asemenea analiză rămâne încă să fie făcută. Unele sugestii pot fi găsite în Fischer 1989. Vladimir Pasti consideră că nu a fost vorba de o înfruntare între tehnocraţi şi activiştii de partid, ci mai degrabă de o competiţie pentru resurse între două categorii ale tehnocraţiei industriale, care a fost arbitrată de activul de partid în frunte cu Ceauşescu în favoarea categoriilor legate de industriile tradiţionale (Pasti 2006: 233-234).

IV.3. Comparaţii europene

IV.3.1. Danemarca – prosperitatea consolidată

În 1939, când a început **al doilea război mondial**, Danemarca s-a declarat neutră, la fel ca în 1914-1918. De această dată însă, nu a mai reuşit să conserve această neutralitate, fiind ocupată de Germania în aprilie 1940, în cadrul operaţiunii *Weserübung* care viza în principal ocuparea Norvegiei. Capitularea guvernului danez după numai două ore de rezistenţă militară, ca şi dorinţa germanilor de a-şi folosi resursele prioritar în alte direcţii, au făcut ca regimul de ocupaţie să fie unul dintre cele mai uşoare dintre toate teritoriile controlate de nazişti în al doilea război mondial. Regele Cristian al X-lea (1912-1947) a rămas în ţară, iar guvernul danez, restructurat prin cooptarea tuturor partidelor democratice şi condus până la moartea sa în 1942 de acelaşi prim-ministru social-democrat Thorvald Stauning, a continuat să funcţioneze şi să administreze ţara sub supravegherea autorităţilor de ocupaţie. Mai mult, în martie 1943 germanii au acceptat chiar organizarea la termen a alegerilor parlamentare; cu acest prilej danezii şi-au afirmat puternic sprijinul pentru atitudinea de cooperare limitată şi demnă a guvernului, prezenţa la urne fiind de 89,5% din electorat, iar dintre votanţi 94,5% au votat cu partidele reprezentate în guvern, în timp ce Partidul Nazist a obţinut doar 2,1% din voturi[317]. Sporirea rezistenţei şi refuzul guvernului de a accepta introducerea unor tribunale militare speciale şi a pedepsei cu moartea pentru sabotaj i-au determinat pe germani să dizolve guvernul şi să introducă legea marţială la 29 august 1943; cu toate acestea, administraţia daneză a continuat să funcţioneze, iar activitatea miniştrilor a fost suplinită de secretarii generali ai ministerelor.

Discutând situaţia economică a diverselor ţări europene în timpul celui de-al doilea război mondial, Angus Maddison aprecia că „Danemarca probabil s-a descurcat cel mai bine dintre ţările ocupate”[318]. Aceasta nu înseamnă că ea nu a cunoscut **multiple greutăţi**[319]. Mai întâi, întreruperea legăturilor economice cu Aliaţii a făcut ca Danemarca să sufere din cauza întreruperii aprovizionării cu materii prime din exterior. Comerţul exterior s-a redus la jumătate în 1940 şi apoi chiar la 40% din nivelurile anterioare declanşării războiului. Imposibilitatea de a importa cereale şi furaje a obligat la reducerea severă a creşterii animalelor şi la concentrarea pe producţia vegetală, inclusiv pe cultivarea cartofilor. Cu ajutorul îngrăşămintelor aduse din Norvegia şi Germania, producţia

vegetală a putut fi menţinută la niveluri ridicate, asigurând atât consumul intern, cât şi satisfacerea exigenţelor germane. A fost introdus un sistem centralizat de achiziţionare a produselor agricole de către stat, la preţuri stimulative pentru producători, şi de distribuire a principalelor bunuri de larg consum pe cartele, astfel încât să fie evitate situaţiile de penurie acută. Industria a trebuit şi ea să se confrunte cu reducerea resurselor energetice şi cu imposibilitatea de a procura anumite materii prime, dar a compensat prin folosirea unei forţe de muncă mai numeroase (a fost resorbit şomajul ridicat înainte de război) şi prin diverse raţionalizări şi inovaţii. Germanii au solicitat o mare parte dintre produsele industriale daneze, mai ales ciment, textile, utilaje, produse metalurgice şi electrotehnice.

Deşi per total Danemarca a reuşit să menţină un nivel economic relativ bun în cea mai mare parte a războiului, lipsurile au devenit tot mai severe în 1945. Capitularea Germaniei a însemnat restabilirea independenţei ţării, dar şi nevoia de a realiza **adaptarea la condiţiile de pace**. Din punct de vedere politic, aceasta a însemnat restabilirea guvernului şi Parlamentului, pedepsirea celor vinovaţi de colaborare excesivă cu ocupanţii, elaborarea unei noi constituţii (îndelung negociată între partide şi adoptată prin referendum abia în 1953) şi mai ales ancorarea fermă a Danemarcei în cadrul lumii occidentale, prin aderarea la Naţiunile Unite (1945) şi la NATO (1949)[320]. Dincolo însă de aceste aspecte politice, problemele economice cu care se confrunta Danemarca erau deosebit de serioase[321]. Livrările către Germania fuseseră asumate de Banca Naţională, iar sporul de emisiune monetară ameninţa cu declanşarea inflaţiei în momentul trecerii la economia de pace. De aceea, guvernul a decis pe de o parte obligarea tuturor cetăţenilor să-şi declare averile, şi pe de altă parte preschimbarea bancnotelor. Cu acest prilej au fost confiscate averile considerate „ilegale”, iar în cazul celorlalte s-a aplicat un impozit progresiv pe diferenţa dintre situaţia din 1945 şi cea de la 1 ianuarie 1939; în plus, persoanele bogate au fost obligate la un „împrumut de stabilizare” cuprinzând între 5 şi 20% din avere. Evitarea inflaţiei a fost un remarcabil succes, dar o problemă şi mai mare o reprezenta relansarea proceselor de producţie. Danemarca era o ţară tradiţional dependentă de relaţiile economice externe, atât în ceea ce priveşte asigurarea resurselor de materii prime, cât şi în ceea ce priveşte debuşarea unor produse cu valoare adăugată ridicată, care să permită importuri ale unor bunuri necesare unui consum de tip modern. Înainte de război, cel mai important partener economic extern fusese Marea Britanie, de aceea o mare însemnătate a revenit restabilirii legăturilor cu aceasta. Marea Britanie era însă extrem de slăbită de război şi deci prea puţin capabilă să corespundă aşteptărilor daneze. În plus, britanicii au profitat de preponderenţa lor politică la sfârşitul războiului pentru a le impune danezilor un acord comercial care prevedea preţuri relativ reduse la exporturile daneze de produse animaliere pe piaţa britanică; acest acord a funcţionat în anii 1945-1947, fiind revizuit numai în urma unui boicot al fermierilor danezi, care a obligat Marea Britanie să accepte în 1948 o îmbunătăţire a termenilor de schimb. Dacă agricultura daneză a suferit în primii ani postbelici din cauza preţurilor externe mici şi penuriei furajelor la import, producătorii industriali au profitat de cererea internă ridicată şi de

absenţa concurenţei tradiţionale din partea industriei germane (în anii 1945-1948 dezorganizarea proceselor productive a fost atât de mare în Germania, încât aceasta nu a mai contat ca exportator).

Această situaţie s-a schimbat în 1948, odată cu renegocierea acordului comercial cu Marea Britanie şi mai ales cu **planul Marshall**. Ajutoarele primite au fost apreciabile, astfel încât în anul 1949 ele au reprezentat 2,6% din produsul naţional brut[322]. A fost o gură de oxigen bine-venită, care a îngăduit Danemarcei să cumpere materii prime esenţiale şi echipamente industriale moderne, precum şi să facă investiţii importante în sistemul energetic. Nivelul economic de dinainte de război a fost rapid egalat şi apoi depăşit, Danemarca cunoscând câţiva ani de creştere economică rapidă.

Planul Marshall a implicat însă şi aderarea Danemarcei la Organizaţia pentru Cooperare Economică Europeană (1948; din 1961 OCDE), prin intermediul căreia americanii au impus începând de la sfârşitul anului 1949 **eliminarea graduală a restricţiilor cantitative la importuri**. Această măsură, care a avut logica ei în ceea ce priveşte dezvoltarea de ansamblu a economiilor occidentale, a afectat relativ mult Danemarca, deoarece aceasta îşi protejase începând cu anii ‘30 piaţa internă mai mult prin asemenea restricţii cantitative decât prin tarife vamale. În acelaşi timp, refacerea rapidă a potenţialului industrial din celelalte ţări occidentale, şi mai ales din Germania, însemna şi intensificarea concurenţei pe piaţa internă din Danemarca. Pe de altă parte, termenii de schimb, foarte favorabili în anii 1948-1949, au fost erodaţi curând prin efectul combinat al unei devalorizări severe a monedei britanice în septembrie 1949 şi al modificărilor de conjunctură determinate de războiul din Coreea (1950-1953). În consecinţă, Danemarca a început curând să aibă dificultăţi în ceea ce priveşte balanţa de plăţi şi a intrat în anii ‘50 într-o etapă cu ritmuri de creştere sensibil mai mici decât în 1948-1950.

Anii 1950-1958 au fost deci o etapă relativ dificilă în istoria economică a Danemarcei. Comparativ cu alte state occidentale, în Danemarca epoca de aur a creşterii economice accelerate a început mai târziu, iar în cea mai mare parte a anilor ‘50 ratele de creştere economică au sensibil mai mici şi au cunoscut semnificative fluctuaţii de la un an la altul. Conjunctura economică a fost relativ dificilă, îndeosebi din cauza dinamismului redus al economiei britanice, care constituia principala piaţă de desfacere pentru exporturile daneze. Agricultorii danezi au răspuns cu apreciabile creşteri de productivitate, dar acestea nu au putut suplini evoluţia defavorabilă a termenilor de schimb. Industria daneză a fost şi ea confruntată cu o concurenţă sporită, inclusiv pe piaţa internă, dar s-a adaptat cu vigoare, iar unele ramuri, cum ar fi industria cimentului, construcţiile de maşini, electrotehnica şi construcţiile navale au reuşit nu numai să-şi sporească productivitatea, ci şi să cucerească importante poziţii pe pieţele externe. Aceste reuşite nu au compensat însă oprirea ajutoarelor externe (planul Marshall a încetat în 1953, iar sumele primite au fost în scădere încă de la începutul deceniului 6) şi precaritatea termenilor de schimb. În consecinţă, fiecare deficit comercial însemna automat greutăţi în continuarea importurilor, iar guvernul şi banca centrală erau nevoite să reacţioneze prin politici financiare restrictive (atât la nivelul finanţelor publice, cât şi prin mărirea dobânzilor) care conduceau

la încetinirea sau chiar stoparea creşterii economice. Asemenea momente au avut loc în 1950-1951, 1954-1955 şi 1956-1958, influenţând considerabil bilanţul relativ modest al creşterii economice daneze din anii ‘50.

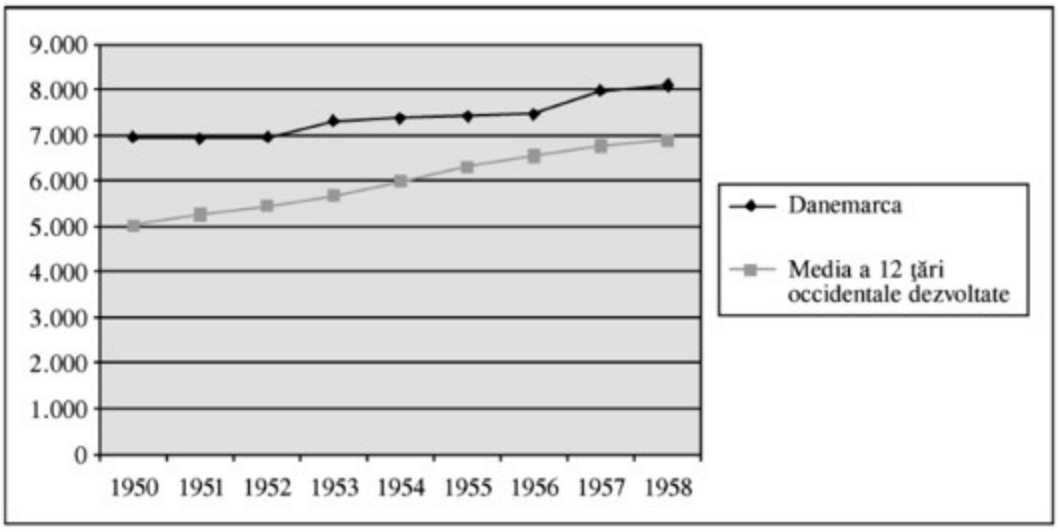

Sursa: Maddison 2003: 62-63.

Figura IV.6. *PIB/locuitor în Danemarca comparativ cu 12 ţări vest-europene dezvoltate (1950-1958)*

Observăm faptul că Danemarca a pierdut o parte din avansul iniţial faţă de media celor 12 ţări occidentale dezvoltate. Astfel, de la un raport de 1,38:1 în 1950 s-a ajuns la 1,14:1 în 1956; pe de altă parte, Danemarca reuşise totuşi să se menţină pe unul dintre primele locuri din Europa, iar redresarea parţială din 1957 anunţa intrarea într-o fază de creştere mai accentuată.

Anii 1959-1973 au reprezentat o perioadă fastă în istoria economică a Danemarcei. Dacă performanţa economică relativă a fost bună fără a fi totuşi excepţională – Danemarca nu şi-a îmbunătăţit cu adevărat poziţia relativă în raport cu celelalte ţări capitaliste dezvoltate, ci doar a crescut în acelaşi ritm accelerat cu acestea[323] –, se cuvine remarcat faptul că în aceşti ani prosperitatea economică a fost convertită în sporuri de bunăstare pentru cea mai mare parte a societăţii daneze.

Care au fost **factorii accelerării creşterii economice la sfârşitul anilor 1950 şi în anii ‘60**? Studiile existente[324] evidenţiază două aspecte principale – sporirea nivelului resurselor financiare disponibile pentru investiţii şi creşterea competitivităţii externe a industriei daneze – care ilustrează strânsa legătură dintre conjunctura economică mondială şi capacitatea internă de a valorifica oportunităţile existente.

Creşterea nivelului resurselor financiare disponibile a fost legată de două evoluţii favorabile. Mai întâi, termenii de schimb, relativ defavorabili de-a lungul celei mai mari părţi a anilor ‘50, s-au ameliorat în anii 1957-1959 şi au fluctuat apoi la niveluri relativ bune până în 1973[325]; această situaţie a eliminat unul dintre factorii care frânaseră creşterea în

deceniul anterior. Încă şi mai important a fost accesul la credite externe. În 1959, coroana daneză – la fel ca şi celelalte monede ale ţărilor OCDE – a devenit convertibilă faţă de dolarul american, ceea ce a ameliorat posibilităţile de import de capital, fie sub forma de investiţii directe, fie sub forma de credite. La început de această posibilitate au profitat mai mult întreprinderile şi autorităţile locale, dar din 1962 guvernul danez a început şi el să apeleze la credite externe.

Investiţiile masive (ele au fluctuat în jurul a 30% din produsul naţional brut în aceşti ani) au avut un rol important în creşterea competitivităţii industriei daneze. Exemplul cel mai bun – dar nu singurul – este cel al construcţiilor navale. În acest domeniu, unele investiţii semnificative fuseseră făcute încă din anii ‘50 şi au devenit operaţionale abia în această etapă, cum ar fi şantierul naval de la Odense, unde s-au construit două docuri noi, adaptate pentru vase până la 100.000 tone, sau şantierul naval de la Lindø, inaugurat în 1959, dar pe care investiţii ulterioare l-au făcut în 1972 să poată găzdui construirea unor nave de până la 500.000 tone, fiind la acea dată probabil cel mai mare şantier naval din Europa[326]. Un set de facilităţi financiare oferite de stat şi de Banca Naţională au ajutat firmele daneze să concureze cu succes pe pieţele mondiale atât cu marii producători europeni, cât şi cu cei japonezi.

Competitivitatea industriei daneze a fost sporită nu numai prin investiţii, ci şi printr-un fenomen de concentrare. Deşi întreprinderile mici şi mijlocii au continuat să domine peisajul industrial, s-au întărit mai multe concerne (unele cu participare internaţională de capital), care au asigurat dinamismul exporturilor industriale ale Danemarcei din această perioadă. Probabil cel mai cunoscut exemplu de asemenea concentrare industrială este fuziunea marilor producători de bere Carlsberg şi Tuborg în 1970, care nu numai că şi-au extins exporturile spre Marea Britanie, Belgia şi Suedia, dar au şi întemeiat subsidiare într-o serie de ţări din Europa şi Asia[327]. O dezvoltare deosebită a cunoscut industria electrotehnică, care a profitat de cererea mondială ridicată pentru produse electrocasnice. În anii 1959-1973 au crescut spectaculos exporturile de frigidere (peste două treimi din producţie în 1972), pompe electrice, televizoare (inclusiv televizoare color), motoare, maşini agricole etc. Desigur, au fost şi ramuri industriale care au cunoscut un declin relativ din cauza intensificării concurenţei externe, cum a fost sectorul textil, dar chiar şi în cadrul acestora unele activităţi au avut o dinamică pozitivă; de exemplu, ţesătoriile de covoare şi-au sporit producţia de 10 ori în anii 1958-1972, ajungând să exporte peste jumătate din această producţie, mai ales în ţări precum Norvegia şi Suedia.

Dezvoltarea puternică a industriei a condus la importante **schimbări în structura economiei**. Până în anii ‘60, Danemarca se bazase mai ales pe exporturile de produse agricole şi agroalimentare pentru a finanţa consumul întregii societăţi, inclusiv pe cel al industriei. Astfel, în 1955/1958 exporturile agricole reprezentau încă 54% din exporturile totale ale Danemarcei; la începutul anilor ‘60 exporturile agricole au fost devansate de cele industriale, iar în 1967-1970 exporturile industriale reprezentau deja 70% din total, în timp ce ponderea celor agricole scăzuse la 23%[328]. Faptul că industria devenise motorul principal al dezvoltării economice daneze este reflectat şi de creşterea ponderii sale în produsul

naţional brut de la 28,4% în 1958 la 35,3% în 1973[329]. În mod evident, ramura care a pierdut teren a fost agricultura. În anii 1958-1973 aceasta, în pofida unor creşteri respectabile de productivitate, a întâmpinat serioase dificultăţi, agravate şi de faptul că principalele pieţe de desfacere s-au separat în două grupări comerciale, Piaţa Comună şi Asociaţie Europeană a Liberului Schimb (EFTA), iar Danemarca, în calitate de membră EFTA, a avut un acces tot mai limitat pe pieţele comunitare. În consecinţă, în aceşti ani circa o treime dintre agenţii economici din agricultură au dispărut, ponderea agriculturii în produsul intern brut a scăzut de la 18,7% în 1958 la 9,9% în 1973, iar forţa de muncă s-a redus la jumătate (de la 314.000 de lucrători agricoli în 1959 la 163.000 în 1972)[330]. În mod normal, o asemenea evoluţie ar fi trebuit să ridice mari probleme la nivelul ocupării forţei de muncă. În realitate însă, în această perioadă Danemarca a reuşit chiar performanţa unei scăderi semnificative a şomajului, care de la niveluri de peste 8% în anii 1950 a ajuns la niveluri sub 4% în anii ‘60, apropiindu-se de idealul ocupării depline a forţei de muncă[331]. Reducerea şomajului s-a datorat mai puţin industriei, a cărei creştere s-a bazat mai puţin pe angajări suplimentare şi mai mult pe sporurile de productivitate, şi mai mult serviciilor; un rol important l-au avut de asemenea construcţiile şi expansiunea sistemului de învăţământ la sfârşitul anilor ‘50 şi în anii ‘60.

Anii ‘60 au fost importanţi şi pentru **rezolvarea problemei locuinţelor**. Aceasta fusese considerabilă în primii ani postbelici, printre altele şi pentru că în anii războiului construcţia de noi locuinţe se oprise aproape cu totul. În anii 1950 ritmuri de circa 20.000 de locuinţe noi pe an au îngăduit recuperarea rămânerilor în urmă, dar fără o ameliorare de substanţă. Abia în anii ‘60 ritmul construcţiilor s-a intensificat, facilitat şi de stimulente financiare, cum ar fi deductibilitatea din impozite a dobânzilor pentru noi construcţii şi a cheltuielilor pentru reparaţii, sau actualizarea chiriilor pentru apartamentele închiriate. Numărul locuinţelor noi construite a sporit considerabil, ajungând la 50.000 pe an în 1972, ceea ce a îngăduit eliminarea situaţiilor în care familii nevoiaşe locuiau provizoriu în apartamente închiriate de municipalităţi. De asemenea, s-a mărit suprafaţa medie a locuinţelor, majoritatea având acum patru sau mai multe camere. De asemenea, dacă până în anii ‘60 majoritatea danezilor din mediul urban locuiau în apartamente închiriate din cadrul unor blocuri, în această perioadă s-a impus modelul caselor familiale, care în 1972 formau două treimi dintre noile locuinţe. Împreună cu modernizarea unora dintre locuinţele vechi şi cu extinderea practicii ca tinerii să se mute separat de părinţi, aceste evoluţii au făcut ca la începutul anilor ‘70 Danemarca să fie pe primul loc în lume în ceea ce priveşte condiţiile de locuit[332].

Deosebit de importantă a fost în această perioadă **expansiunea sistemului public**. Danemarca fusese încă din perioada anterioară celui de-al doilea război mondial o ţară cu un rol important al statului în economie, iar acest rol crescuse semnificativ în timpul războiului. Totuşi, rolul relativ important al statului în coordonarea economiei nu era reflectat şi într-o pondere prea mare a acestuia în produsul intern brut şi/sau în ocuparea forţei de muncă[333]. Expansiunea sistemului public de la sfârşitul anilor ‘50 până la începutul anilor ‘70 a avut la bază extinderea sistemului

de educaţie, programele de construcţii publice, dezvoltarea sistemului de îngrijire a sănătăţii şi amplificarea transferurilor sociale. Aici ar trebui să menţionăm introducerea începând din 1957 a unui sistem de pensii minime garantate, construirea de autostrăzi şi poduri (se remarcă podul suspendat ultra-modern între Iutlanda şi insula Fünen, lung de 1.700 metri, cu încălzire a celor şase benzi de autostradă, început în 1965 şi finalizat în 1970), dublarea ponderii absolvenţilor învăţământului secundar[334], întemeierea unor noi universităţi la Odense (1966), Roskilde (1972) şi ulterior Aalborg (1974), care s-au alăturat mai vechilor universităţi de la Copenhaga şi Aarhus, astfel încât numărul total al studenţilor care învăţau în universităţile daneze a sporit de la sub 10.000 până în 1958 la 48.700 în 1973[335], precum şi extinderea sistemului asigurărilor de sănătate şi construirea de noi spitale. O reformă a administraţiei locale realizată în 1970 a adus unele raţionalizări prin reducerea considerabilă a numărului de comune, dar în acelaşi timp a stabilit şi obligaţia noilor autorităţi locale de a pune la punct la nivelul noilor unităţi administrative sisteme de asistenţă socială şi sanitară; au urmat apoi legi prin care sistemele existente de asistenţă în caz de boală (1973) şi de asistenţă socială pentru categorii speciale (1976) au fost unificate şi asumate de către stat, fiind gestionate de autorităţile locale din fondurile strânse prin impozite[336]. Deşi aceste legi nu au însemnat o rezolvare definitivă a problemelor administrative – o nouă reformă a administraţiei locale a avut loc în 2007, reducând şi mai mult numărul unităţilor administrative –, ele au marcat sporirea considerabilă a implicării statului în asigurarea bunăstării generale. Evident, în aceste condiţii a crescut foarte mult numărul angajaţilor din sectorul de stat – 236.000 în 1960, 565.000 în 1973[337]. A crescut de asemenea ponderea fiscalităţii în produsul naţional brut, de la circa 25% la sfârşitul anilor ‘50 la aproape 50% la începutul anilor ‘70[338], precum şi cea a cheltuielilor din sectorul public, care în anul fiscal 1973/1974 au atins 50% din produsul naţional brut şi au continuat apoi să crească până la începutul anilor 1980[339].

Un handicap pentru creşterea economică daneză a fost **întârzierea considerabilă a aderării la Piaţa Comună**. După cum observau Hans Branner şi Morten Kelstrup, „consideraţii economice şi afinităţi politice puternice cu ţările nordice şi cu Marea Britanie au ţinut Danemarca în afara fazelor formative ale procesului de integrare continentală”[340], adică a formării Comunităţii Economice Europene (Piaţa Comună) prin Tratatul de la Roma din 1957. În aceste condiţii, în 1960 Danemarca a fost – împreună cu Marea Britanie, Norvegia, Suedia, Portugalia, Elveţia şi Austria – membru fondator al Asociaţiei Europene a Liberului Schimb (EFTA). Foarte repede s-a dovedit însă că EFTA nu era un adevărat substitut pentru pieţele marilor state continentale, şi de aceea, atunci când Marea Britanie a aplicat în 1961 să fie primită în Piaţa Comună, Danemarca, Norvegia şi Irlanda i s-au asociat şi au început şi ele negocierile de aderare la aceasta; vetoul generalului de Gaulle faţă de aderarea Marii Britanii a condus şi la eşecul negocierilor de aderare ale celorlalte trei state aspirante. Acest eşec a fost resimţit extrem de dureros în Danemarca, atât la nivel simbolic, cât şi prin consecinţele sale economice, agricultorii danezi văzându-se tot mai mult în imposibilitate de a-şi vinde mărfurile pe pieţele comunitare din cauza restricţiilor introduse de Piaţa Comună în cadrul

Politicii Agricole Comune[341]. În aceste condiţii, atunci când britanicii şi-au reînnoit aplicaţia pentru admiterea în Piaţa Comună în 1967, Danemarca li s-a alăturat din nou, iar atunci când generalului de Gaulle i-a urmat la preşedinţia Franţei Georges Pompidou (1969), negocierile au putut fi duse la bun sfârşit. Finalmente, tratatele de aderare au fost semnate la 22 ianuarie 1972, iar după un referendum în care 63,3% dintre alegătorii prezenţi la vot au aprobat aderarea, la 1 ianuarie 1973 Danemarca, împreună cu Marea Britanie şi cu Irlanda, a devenit membră cu drepturi depline a Comunităţilor Europene.

Teoretic, **aderarea la Piaţa Comună** oferea perspective favorabile pentru evoluţia economică a Danemarcei. Deşi tratatul de aderare prevedea perioade de tranziţie de până la patru ani pentru desfiinţarea deplină a restricţiilor comerciale, totuşi în 1973 exporturile industriale daneze au crescut considerabil încă în 1973, părând să confirme cele mai optimiste aşteptări.

Cu toate acestea, în 1973 Danemarca a intrat într-o criză care a durat în esenţă până la începutul anilor 1980[342]. **Criza economică din 1973-1982** a fost legată, la fel ca şi în celelalte ţări occidentale, de şocurile petroliere, dar a avut în Danemarca şi cauze specifice, independente de evoluţia preţului petrolului. Astfel, creşterea din anii ‘60 generase dezechilibre la nivelul balanţelor externe, a deficitului public şi a atragerii de resurse în sectorul public; prin aceasta, fusese slăbită competitivitatea ramurilor care interacţionau cu pieţele externe, iar creşterea începuse să-şi epuizeze resursele încă înainte de şocul petrolier[343]. Evident, situaţia a fost agravată de creşterea rapidă a preţului petrolului. Primul val de creştere, din 1973-1974, a condus la deteriorarea cu 15% a termenilor de schimb ai economiei daneze, iar factura petrolieră s-a asociat cu mecanismele de indexare automată a salariilor (salariile nominale au crescut considerabil), erodând grav competitivitatea externă a întreprinderilor. Au avut loc multe falimente industriale, pierderile fiind deosebit de mari în construcţii, în industria materialelor de construcţii şi în sectorul textil. În cazul şantierelor navale, criza s-a resimţit cu o anumită întârziere, deoarece în primii ani s-a lucrat la comenzile primite încă înainte de 1973, dar după aceea dificultăţile au fost considerabile. Ceva mai bine a trecut criza industria alimentară, în timp ce industria chimică, producţia de medicamente, construcţiile de maşini şi electrotehnica s-au adaptat remarcabil şi au reuşit chiar să-şi extindă activitatea. În schimb, agricultorii, care speraseră să obţină mari avantaje din aderarea la Piaţa Comună şi aplicarea Politicii Agricole Comune, au avut rezultate bune câţiva ani, dar din a doua parte a anilor ‘70 mărirea preţurilor la energie şi înăsprirea regulilor europene de subvenţionare a activităţii agricole au erodat gradual avantajele obţinute din aderare, iar povara creditelor contractate în perioada de euforie s-a dovedit prea mare pentru unii dintre producătorii danezi. Consecinţe directe ale crizei au fost deficite severe ale balanţei de plăţi externe, încetinirea ratei de creştere economică[344] şi creşterea şomajului la peste 10% în anii 1975-1978.

Reacţiile la criză au fost diverse. Unele dintre ele au vizat aspecte foarte concrete ale crizei şi s-au dovedit eficiente. Astfel, în momentul când s-a constatat că sporirea preţului petrolului era durabilă şi că o mare cantitate din importuri erau consumate pentru încălzirea locuinţelor, au

fost introduse stimulente financiare pentru izolarea termică a locuinţelor şi au fost extinse sistemele de încălzire centrală la nivelul unor cvartale sau chiar cartiere. De asemenea, au fost introduse restricţii de viteză pe şosele, pentru a scădea consumul de benzină, iar unele dintre centralele electrice au fost din nou trecute pe cărbune. Nu în cele din urmă, în 1979 Danemarca a luat decizia de a investi în exploatarea resurselor de gaze naturale ce-i reveneau în Marea Nordului. Pe de altă parte, politicile macroeconomice au fost relativ incoerente. La început, s-a considerat că prioritară este menţinerea la niveluri cât mai reduse a dezechilibrelor balanţei de plăţi; apoi, în momentul când aceasta a condus la mărirea şomajului, s-a considerat că reducerea acestuia trebuie să fie în prim-plan. Această alternanţă a priorităţilor s-a făcut însă cu neglijarea altor aspecte. Deosebit de grave au fost creşterea în continuare a consumului (se estimează că în aceşti ani consumul mediu pe locuitor a sporit cu 2,8% pe an, deşi ratele de creştere a economiei erau mult mai mici) şi creşterea de asemenea a numărului de angajaţi din sectorul public. În aceste condiţii, ponderea cheltuielilor publice în cadrul produsului naţional brut, amplificată de dezechilibrul indus de sporirea şomajului, a variat la niveluri între 50% şi 67%, iar datoriile acumulate de firme, autorităţile locale şi guvern au devenit tot mai mari. Desigur, condiţiile de creditare au fost relativ convenabile în cea mai mare parte a anilor ‘70, dar totuşi povara totală a sporit, ceea ce a condus la sporirea dobânzilor la care statul mai putea contracta noi datorii. Câteva devalorizări succesive pentru a ţine pasul cu devalorizările britanice nu au ajutat nici ele la redresarea economiei, cu atât mai mult cu cât, datorită noilor condiţii de după aderarea la Piaţa Comună, comerţul exterior danez era într-un proces de diversificare, iar ponderea Marii Britanii ca principal partener economic extern era în declin.

Redresarea după criză a fost graduală[345]. În septembrie 1982 guvernul minoritar social-democrat a trebuit să demisioneze, iar guvernarea a fost preluată de o coaliţie conservator-centristă condus de Poul Schlüter, care apoi a condus mai multe guverne succesive până în 1993. Inspirat de neoliberalismul thatcherian, Poul Schlüter a promovat o politică de economii severe, oprirea creşterii sectorului de stat, stabilizarea ratei de schimb prin aderarea fermă la Sistemul Monetar European şi stimularea investiţiilor în sectorul privat. Într-o primă fază pieţele au reacţionat pozitiv, rata dobânzilor a scăzut, iar investiţiile, ocuparea forţei de muncă şi consumul au crescut; relansarea creşterii economice daneze, vizibilă încă din 1982, a precedat-o chiar pe cea din cele mai multe ţări europene dezvoltate. În anii 1982-1986 ratele de creştere au fost apreciabile (3-4% anual), dar după aceasta, supraîncălzirea economiei reflectată şi de o creştere prea mare şi rapidă a salariilor a condus la diminuarea temporară a productivităţii şi la o încetinire a creşterii economice în anii 1987-1989, cu prelungiri apoi până în 1993, din cauza influenţei scurtei recesiuni economice mondiale din 1991-1993. Totuşi, reînăsprirea politicii de economii şi performanţele în general bune ale exportatorilor au îngăduit consolidarea redresării. Preţul scăzut al petrolului şi valorificarea gazului natural din Marea Nordului au făcut ca Danemarca să devină din 1991 un exportator net de energie (deşi din acest punct de vedere nu se poate compara cu Norvegia şi/sau Marea

Britanie). Tot în plan energetic trebuie semnalată şi dezvoltarea producţiei de energie eoliană, care în 2007 asigura aproape 20% din energia electrică a Danemarcei[346]; mai mult, compania daneză Vestas, care s-a angajat din 1979 în producţia de turbine eoliene, este astăzi principalul producător mondial de instalaţii pentru energiile regenerabile, având fabrici în ţări din 4 continente şi peste 20.000 de angajaţi, şi deţinea în 2007 circa 28% din piaţa mondială a instalaţiilor eoliene[347]. Pe de altă parte, excedentele balanţei comerciale au făcut ca începând din 1990 şi balanţa de plăţi să devină excedentară, fapt care ilustra dinamismul economiei daneze. După 1993 noi impulsuri au venit din partea guvernelor de coaliţie conduse de social-democratul Poul Nyrup Rasmussen (prim-ministru între 1993-2001). Acesta a pus accentul pe privatizări şi pe modernizarea pieţei muncii, lansând pentru aceasta din urmă şi termenul *flexicurity* tocmai pentru a exprima combinaţia de flexibilitatea şi securitate socială[348]. Până la reforma din 1994, piaţa muncii din Danemarca se baza pe consultări sistematice între angajatori şi sindicate, pe dreptul angajatorilor de a concedia rapid pe angajaţi atunci când o cereau interesele întreprinderii şi pe un nivel consistent al asigurărilor de şomaj. Reforma iniţiată de Poul Nyrup Rasmussen a prevăzut introducerea unor politici active în ceea ce priveşte oferirea de programe de pregătire profesională şi chiar de reconversie pentru şomeri, precum şi ajutorarea acestora în găsirea unor noi locuri de muncă, odată cu limitarea ajutoarelor sociale, astfel încât acestea să nu diminueze motivaţia şomerilor de a se reangaja. Acest sistem are avantajul de a combina dinamismul forţei de muncă, îmbunătăţirea stocului de competenţe şi contribuţia la creşterea productivităţii muncii. În acelaşi timp, sistemul s-a dovedit eficient în scăderea ratei şomajului mult sub mediile Uniunii Europene şi în promovarea echităţii sociale, fiind chiar adoptat ca reper în cadrul politicilor sociale europene. Profitând şi de conjunctura bună a economiei mondiale, în anii 1993-2000 economia daneză a cunoscut din nou o accelerare a creşterii economice, combinată cu o îmbunătăţire a situaţiei de pe piaţa muncii şi – cel puţin în anii 1993-1997 – cu o îmbunătăţire a poziţiei relative a Danemarcei în Europa.

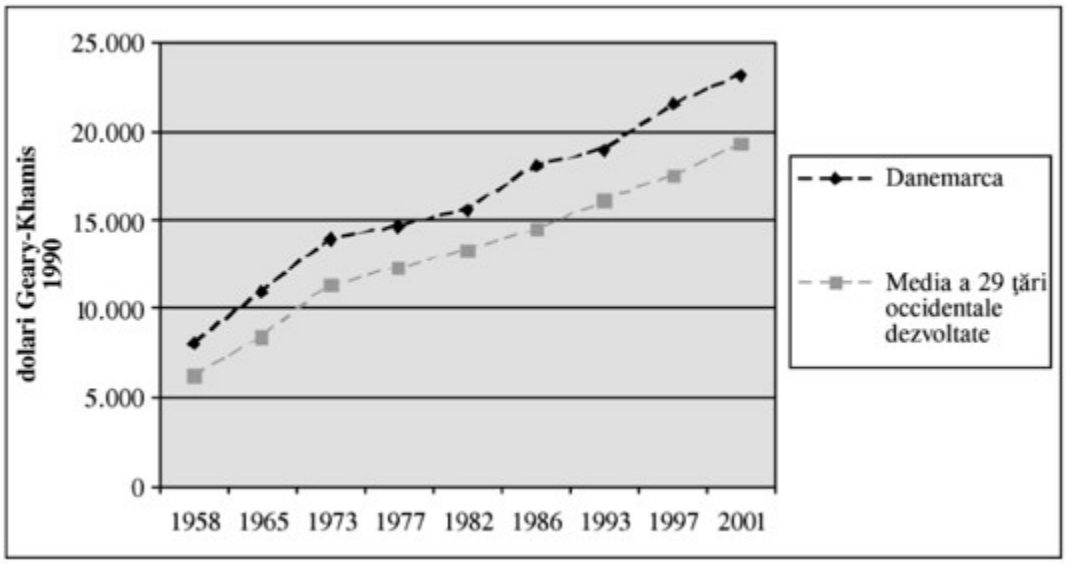

Sursa: Maddison 2003: 62-69.

Figura IV.7. PIB/locuitor în Danemarca comparativ cu media a 29 de ţări vest-europene dezvoltate (1958-2000)

Cu toate acestea, evoluţia economică şi politică a Danemarcei din ultimele decenii nu a fost scutită de probleme.

Deziluziile din primii ani de după aderarea la Piaţa Comună au alimentat **curentul eurosceptic**, care a devenit chiar dominant în unele momente[349]. Unul dintre acestea a fost referendumul din 2 iunie 1992 pentru ratificarea Tratatului de la Maastricht, prilej cu care 50,7% dintre alegătorii prezenţi (83,1% din electorat) au votat împotrivă. În faţa acestei surprize, clasa politică a reacţionat puternic, şapte dintre cele opt partide reprezentate în Parlament au încheiat un „compromis naţional" stabilind liniile de bază ale unor rezerve daneze faţă de procesul integrării europene, rezerve care apoi au fost apoi acceptate de ceilalţi membri ai Comunităţii Europene prin acordul de la Edinburgh (decembrie 1992) şi care au îngăduit depăşirea impasului printr-un nou referendum ţinut la 18 mai 1993 şi în cadrul căruia 56,7% dintre danezi au validat Tratatul de la Maastricht. Rezervele daneze privesc obligaţia guvernului danez de a consulta populaţia prin referendum înainte de a angaja Danemarca în patru domenii ale integrării europene: moneda unică, cooperarea în domeniul apărării, cetăţenia comună europeană şi cooperarea supranaţională în domeniile justiţiei şi afacerilor interne. Aici trebuie observat faptul că statuarea rezervelor prin compromisul dintre principalele partide politice şi prin acordul de la Edinburgh a fost mai degrabă o măsură simbolică ce a reflectat reticenţa daneză faţă de concederea unor componente ale suveranităţii naţionale, decât un act care să ridice noi piedici legale în calea integrării europene, deoarece, potrivit articolului 20 din Constituţia din 1953, guvernul danez oricum era obligat să consulte populaţia prin referendum pentru orice cedare parţială de suveranitate, care nu întrunea la votul în Parlament o majoritate de cel puţin 5/6 dintre deputaţi. Problema nu este deci atât de mult blocajul legal, cât mai ales starea de spirit şi atitudinea cetăţenilor danezi. Acestea au variat în ceea ce priveşte problematica europeană. Astfel, în 1998 55, 1% dintre alegătorii prezenţi au aprobat ratificarea Tratatului de la Amsterdam, în timp ce în 2000 53,2% dintre alegători au zădărnicit planul guvernului ca Danemarca să adopte moneda euro. În 2005, referendumul anunţat pentru aprobarea proiectului Constituţiei europene a fost abandonat după voturile negative din Franţa şi Ţările de Jos, iar ulterior Tratatul de la Lisabona a fost considerat că nu cuprinde nici o cedare de suveranitate de genul celor prevăzute în constituţie sau în rezervele din 1992 şi a fost aprobat doar prin votul Parlamentului, fără convocarea unui nou referendum. În schimb, în ultimii ani sunt discuţii intense dacă şi când să fie organizat un nou referendum pentru adoptarea euro şi eventual pentru eliminarea celorlalte rezerve daneze faţă de integrarea europeană.

O altă problemă serioasă a economiei daneze a fost şi este în continuare **ponderea mare a cheltuielilor publice**, îndeosebi pentru sistemul de asigurări sociale. În anii economici dificili, când încasările scad

şi plăţile sociale cresc, cheltuielile publice ajung să depăşească jumătate din produsul intern brut, iar mulţi economişti şi oameni politici au ajuns la concluzia că acest nivel este prea ridicat. Unul dintre aceştia, Anders Fogh Rasmussen, lider al partidului Venstre (Liberal), care publicase în perioada de opoziţie faţă de guvernul predominant social-democrat un volum cu un titlu simbolizând un întreg program politic – *Fra socialstat til minimalstat* [*De la statul social la statul minimal*, 1993] – a ajuns în 2001 prim-ministru al unei coaliţii liberal-conservatoare, poziţie în care s-a menţinut până în 2009, când a devenit secretar-general al NATO. Măsurile financiare concret adoptate au fost însă departe de obiectivele anunţate din opoziţie, astfel încât de unele reduceri ale impozitelor au beneficiat numai păturile superioare ale clasei mijlocii, iar în condiţiile încetinirii creşterii economice după 2001 Danemarca s-a clasat mai mulţi ani la rând pe primul sau pe al doilea loc dintre ţările dezvoltate (la concurenţă cu Suedia) în ceea ce priveşte ponderea poverii fiscale în cadrul PIB, cu procentaje variind în jurul a 50%[350]. În schimb, în timpul guvernării conduse de Anders Fogh Rasmussen, Danemarca a reuşit să realizeze excedente ale execuţiei financiare şi să reducă ponderea datoriei publice[351], menţinând totodată niveluri reduse ale inflaţiei.

Criza economică mondială a relevat vulnerabilitatea relativă a economiei daneze, datorate atât faptului că nu a adoptat euro, cât şi datorită legăturilor intense cu economii foarte vulnerabile, cum au fost Marea Britanie şi ţările baltice. Astfel, recesiunea a început ceva mai devreme în Danemarca, care a avut creştere negativă de –0,9% din PIB încă din 2008 (an în care economia EU27 a consemnat o creştere anuală de 0,8%) şi a scăzut în 2009 mai mult decât media Uniunii Europene (estimări Eurostat de –4,5% faţă de media de –4,1%), dar reacţiile instituţionale şi de politică economică au fost deja amorsate, iar perspectivele sunt de redresare ceva mai rapidă decât restul Uniunii Europene[352].

Dincolo însă de aceste avataruri, Danemarca a reuşit în perioada postbelică să-şi conserve într-o mare măsură poziţia de frunte în plutonul ţărilor dezvoltate (la nivelul anului 2008 se plasa pe locul 5 între ţările Uniunii Europene, fiind devansată doar de Luxemburg, Irlanda, Ţările de Jos şi Austria, dar înaintea Suediei şi Germaniei[353]). Totodată, economia daneză este extrem de deschisă la cooperarea economică internaţională, are o structură echilibrată în care coexistă întreprinderi de vârf în ramuri tradiţionale (de exemplu industria alimentară sau construcţiile de maşini) cu altele active în ramuri relativ noi, precum industria farmaceutică, biotehnologiile şi producţia de energie regenerabilă. De asemenea, Danemarca a reuşit să asigure un remarcabil echilibru social, oferind un nivel ridicat de bunăstare majorităţii cetăţenilor săi, reflectat şi în nivelul ridicat de pregătire economico-profesională a populaţiei. Dacă avem în vedere şi îmbunătăţirile realizate în ultimele două decenii la nivelul echilibrelor financiare şi macroeconomice, precum şi robusteţea instituţiilor economico-sociale, atunci putem conchide că Danemarca este una dintre ţările cel mai bine pregătite pentru a face faţă sfidărilor economice ale secolului XXI.

IV.3.2. Irlanda – „tigrul economic al Europei”

La sfârşitul celui de-al doilea război mondial, Irlanda, deşi fusese neutră şi ca atare nu suferise distrugeri directe (exceptând pierderile de nave), se afla într-o stare economică deplorabilă şi nimic nu anticipa faptul că la sfârşitul secolului XX avea să fie catalogată ca „tigrul celtic”, economia europeană care a reuşit cel mai bine în perioada postbelică depăşirea subdezvoltării şi înapoierii economice[354]. Greutăţile în aprovizionarea cu materii prime din import şi mai ales cu combustibili se adăugaseră peste politica economică ce aspira la autarhie economică şi conduseseră la o severă recesiune economică, la raţionalizări şi privaţiuni care făcuseră ca mulţi irlandezi să prefere să emigreze în Marea Britanie. Terminarea războiului nu a însemnat o încetare rapidă a dificultăţilor economice. Dimpotrivă, **până spre sfârşitul anilor ‘50 performanţa economică a Irlandei a rămas mediocră**. Deşi aspiraţiile de consum nesatisfăcute în timpul războiului au explodat în primii ani postbelici, impactul macroeconomic al creşterii cererii interne a fost redus de performanţa mediocră a exporturilor irlandeze. Aceasta se datora pe de o parte slabei competitivităţi a economiei irlandeze, iar pe de altă parte dificultăţilor economice imediat postbelice ale principalului debuşeu extern (Marea Britanie). În aceste condiţii, resursele financiare pentru susţinerea importurilor au fost multă vreme insuficiente, iar multe dintre lipsuri s-au prelungit şi în primii ani postbelici. Abia ajutorul american concretizat în Planul Marshall a condus la o redresare spectaculoasă. Ca şi în cazul Danemarcei, impactul Planului Marshall nu s-a limitat la ajutorul financiar direct; de altfel, în cazul Irlandei, datorită măsurilor restrictive ale Ministerului de Finanţe, nici nu au fost absorbite toate fondurile alocate. Cu toate acestea, sumele primite prin Planul Marshall au servit la finanţarea importurilor (inclusiv din Statele Unite) şi au asigurat creşterea spectaculoasă a investiţiilor. Pe această bază, producţia industrială a înflorit şi au fost realizate importante investiţii infrastructurale (construcţii de locuinţe, electrificare, reîmpăduriri etc.). Pe de altă parte, în 1950-1951 deficitul balanţelor comercială şi de plăţi a crescut considerabil, fiind agravat de devalorizarea lirei sterline, care a defavorizat exporturile irlandeze în Marea Britanie. Pentru a face faţă acestei situaţii, guvernul irlandez a adoptat o politică economică hotărât restrictivă şi deflaţionistă, care a inhibat procesele de creştere economică. În acelaşi context, au fost intensificate şi măsurile protecţioniste, care au făcut ca Irlanda să nu liberalizeze comerţul exterior în acelaşi timp cu majoritatea membrilor OCDE şi să nu profite decât în foarte mică măsură de boomul pe care l-au cunoscut majoritatea economiilor vest-europene în anii 1950. **Slaba performanţă economică a Irlandei din anii 1945-1958** este bine reflectată de comparaţia cu alte state vest-europene.

Tabelul IV.44. *PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte state vest-europene (1938-1958) (dolari 1990 Geary Khamis)*

Anul	Irlanda	Marea Britanie	Danemarca	Portugalia
1938	3.052	6.266	5.762	1.747
1945	3.019	7.056	5.066	1.804
1947	3.092	6.604	6.035	2.071
1950	3.453	6.939	6.943	2.086
1955	3.920	7.868	7.395	2.475
1958	3.870	7.966	8.095	2.672

Sursa: Maddison 2003: 62-63, 68.

Dacă performanţa slabă în raport cu Danemarca era oarecum de aşteptat, se cuvine să remarcăm că Irlanda a pierdut teren şi în comparaţie cu Portugalia, care era o economie încă şi mai slab dezvoltată decât Irlanda, era şi ea dependentă economic de relaţiile cu Marea Britanie şi beneficiase de neutralitate în timpul războiului şi de Planul Marshall după 1947; or, exceptând intervalul 1947-1950, Irlanda a avut ritmuri de creştere mai scăzute decât Portugalia, ceea ce a făcut ca diferenţa de nivel de dezvoltare să se reducă nu numai în termeni relativi, ci şi în termeni absoluţi.

Un efect şi totodată simptom al slabei performanţe economice a Irlandei în anii ‘50 a fost **sporul emigraţiei**. Astfel, la nivelul întregului deceniu au fost înregistraţi 409.000 de emigranţi, o cifră mult mai mare decât în anii 1940 (250.000) şi decât în perioada interbelică (136.000 în anii 1920 şi 101.000 în anii 1930)[355]. Practic, aceasta înseamnă că în anii ‘50 Irlanda a pierdut peste o zecime din populaţia sa. Dacă avem în vedere faptul că majoritatea emigranţilor erau tineri în putere, cu un capital social şi educaţional peste media naţională, atunci avem o imagine încă şi mai clară a impactului acestei hemoragii umane. Din punctul de vedere al stocului de capital uman, valul de emigraţie din anii ‘50 a fost comparabil pentru Irlanda cu pierderile suferite de multe ţări din cauza celui de-al doilea război mondial.

La mijlocul anilor ‘50 devenise clar că era nevoie de o **schimbare de politică economică.** Unele începuturi au fost făcute încă din anii 1954-1957, când o coaliţie având ca principală componentă politică pe Fine Gael a întrerupt temporar hegemonia exercitată din anii 1930 de către Fianna Fáil. Guvernul a iniţiat discuţii cu Fondul Monetar Internaţional şi cu Banca Mondială şi a acceptat propunerea pentru construirea unei rafinării cu capital britanic la Cork, ceea ce marca începutul unei deschideri spre cooperarea cu capitalul străin. Totodată, în 1955 un comitet consultativ, numit pentru a examina eficienţa investiţiilor publice, a propus instituirea unui sistem de planificare economică indicativă, după modelul adoptat deja în alte ţări vest-europene. Adevărata cotitură s-a produs însă abia după revenirea la putere a Fianna Fáil în 1957. Sarcina de a defini politica economică a noului guvern a revenit lui T.K. Whitaker, secretar în Departamentul Finanţelor, care a elaborat mai multe memorandumuri, dintre care două au fost făcute publice în 1958 sub titlurile sugestive *Dezvoltarea economică* şi *Program pentru expansiune economică*. Deşi accentul cel mai mare a fost pus pe trecerea la planificarea economică indicativă, iar un prim-plan naţional de dezvoltare economică a fost aplicat

în anii 1959-1963, încă şi mai importantă a fost abandonarea politicii autarhizant protecţioniste adoptate în 1932 şi trecerea la o **politică de favorizare a investiţiilor străine şi de liberalizare graduală a relaţiilor economice externe**. Decisivă a fost asumarea noii orientări de către Seán Lemass, urmaşul lui Éamon de Valera în calitatea de prim-ministru în anul 1959. Puţine elemente ar fi anticipat adoptarea acestui rol de către Seán Lemass. Era un om trecut de prima tinereţe (născut în 1899) şi fusese ministru al Economiei şi Comerţului în toate guvernele Fianna Fáil de după 1932, exceptând doi ani din timpul războiului, când condusese încă şi mai importantul Minister al Aprovizionării. În această calitate, Lemass fusese principalul artizan al politicii protecţioniste şi independentiste din anii 1930-1950. Totuşi, încă de la mijlocul anilor ‘50 el începuse să aprecieze că industriaşii irlandezi nu profitaseră suficient de protecţia oferită de stat împotriva concurenţei externe; totodată, el era sensibil la interesele sindicatelor, care doreau sporirea numărului locurilor de muncă şi a veniturilor muncitorilor. În ianuarie 1957 el a recunoscut faptul că exporturile nu puteau creşte fără cooperarea cu firmele străine, care aveau atât resursele tehnice şi financiare, cât şi conexiunile necesare pentru cucerirea pieţelor externe. În consecinţă, el a devenit promotorul noii orientări, iar după retragerea lui Éamon de Valera şi preluarea funcţiei de prim-ministru în 1959 a asigurat succesul noii politici de dezvoltare economică planificată şi de deschidere economică spre exterior. Pe lângă adoptarea programelor naţionale de dezvoltare economică, cele mai importante măsuri ale noii politici au fost abolirea Actelor de Control al Manufacturilor din 1932, reducerea impozitului pe profit pentru întreprinderi, şi schimbarea priorităţilor stabilite pentru Autoritatea pentru Dezvoltarea Industrială (IDA, înfiinţată în 1949) de la promovarea exporturilor industriilor cu capital irlandez spre atragerea agresivă a investiţiilor străine[356].

Această reorientare a fost facilitată de faptul că pe piaţa mondială exista în această perioadă un excedent de capitaluri, mai ales americane, în căutare de plasamente profitabile. În această conjunctură favorabilă **investiţiile străine**[357] s-au orientat la sfârşitul anilor ‘50 şi în prima parte a anilor ‘60 mai ales spre industrii care foloseau intensiv forţa de muncă şi produceau produse standardizate pentru export, cum ar fi textilele şi confecţiile, încălţămintea şi materialele plastice. De pe la mijlocul anilor ‘60, IDA a trecut la o politică de atragere selectivă a investiţiilor străine, favorizându-le mai ales pe cele din ramuri cu un grad ridicat de tehnicitate, cum ar fi construcţiile de maşini, industria farmaceutică şi electronica. Această mutaţie, care într-un fel răspundea şi faptului că primul val de investiţii străine condusese la ocuparea aproape completă a forţei de muncă şi chiar la situaţii de penurie a acesteia, a permis dezvoltarea unor activităţi industriale cu spor ridicat de valoare adăugată, ceea ce a întărit competitivitatea economiei irlandeze.

Întreprinderile controlate de marile capitaluri internaţionale erau orientate mai ales spre **export**. În aceste condiţii, valoarea exporturilor de produse industriale a crescut în 1958-1973 în medie cu 23% pe an[358]. Exporturile agroalimentare au beneficiat şi ele de o conjunctură favorabilă, chiar dacă nu au putut creşte la fel de rapid precum cele industriale, au înregistrat şi ele creşteri. Ele au fost stimulate de subvenţiile acordate de

stat crescătorilor de animale, de prevederile favorabile din tratatul de liber-schimb încheiat cu Marea Britanie în 1965 şi de creşterile preţurilor mondiale la produsele agricole şi animaliere. Se poate observa şi o mutaţie de la exporturile de animale vii spre cele de preparate de carne şi lactate. În plus, deşi Marea Britanie a rămas principalul partener economic extern al Irlandei, exportatorii irlandezi au reuşit să pătrundă şi pe alte pieţe, mai ales în ţările Pieţei Comune.

Aceste succese au fost reflectate de dublarea ratei de creştere a produsului intern brut pe cap de locuitor, de la puţin peste 1,9% anual în 1945-1958 la peste 3,95% anual în 1958-1972[359]. Acest spor este cu atât mai apreciabil cu cât în această perioadă au avut loc stoparea fenomenului de emigraţie netă şi relansarea creşterii demografice, astfel încât – spre deosebire de perioadele anterioare – performanţa brută era chiar mai mare decât indicatorii pe cap de locuitor. Cu toate acestea, creşterea realizată de Irlanda era sub media Europei apusene (4,05% anual în 1950-1973), şi mult sub performanţa din aceeaşi perioadă a ţărilor iberice (Portugalia a realizat o creştere a produsului intern brut pe cap de locuitor de 5,45% anual în 1950-1973, iar Spania 5,60% anual); în schimb, performanţa Irlandei era superioară celei britanice şi chiar celei daneze[360].

Tabelul IV.45. *PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte state vest-europene (1958-1972) (dolari 1990 Geary Khamis)*

Anul	Irlanda	Marea Britanie	Danemarca	Portugalia
1958	3.870	7.966	8.095	2.672
1962	4.636	8.865	9.747	3.800
1967	5.352	10.049	11.437	5.334
1972	6.663	11.294	13.538	6.355

Sursa: Maddison 2003: 62-65, 68-69.

Ritmurile mediocre de creştere economică din Marea Britanie făceau ca Irlanda să aibă neapărată nevoie de extinderea relaţiilor cu alte pieţe mai dinamice. În aceste condiţii, a**derarea la Comunitatea Economică Europeană (Piaţa Comună)** a fost crucială pentru succesul orientării spre export a economiei irlandeze. Tratatul de la Roma din 1957 şi constituirea Pieţei Comune reprezentaseră un stimul important în decizia guvernanţilor de a trece la deschiderea graduală a economiei Irlandei la sfârşitul anilor ‘50. În contextul tratativelor de aderare a Marii Britanii la Comunităţile Europene, Irlanda a depus şi ea o cerere de aderare, care a fost abandonată atunci când Franţa a blocat aderarea britanică (1963). La începutul anilor ‘70 negocierile comunitar-britanice au fost reluate. Irlanda s-a alăturat şi ea şi la 1 ianuarie 1973 a devenit membru al Comunităţii Economice Europene, laolaltă cu Marea Britanie şi cu Danemarca.

Integrarea în Piaţa Comună a presupus **procese de adaptare a economiei irlandeze** pentru a face faţă concurenţei comunitare. Desigur, în cadrul procesului de aderare Irlanda a negociat o eliminare graduală, eşalonată pe cinci ani, a taxelor vamale în raport cu restul ţărilor

comunitare. Cu toate acestea, presiunea concurenţei externe a generat un efect de „duş rece” (Desmond Norton) asupra producătorilor irlandezi.

În **industrie** pot fi observate trei tipuri de adaptare, diferite în funcţie de natura ramurilor industriale:

1) industriile dominate de firme transnaţionale, subvenţionate de stat prin „politica industrială” şi orientate spre export (mai ales în sectoarele chimic, farmaceutic, electrotehnic şi electronic) s-au adaptat rapid şi au profitat masiv de oportunităţile deschise de apartenenţa la Piaţa Comună;
2) industriile orientate spre piaţa internă (o parte din industria alimentară şi producătoare de băuturi, tutunul, producţia de hârtie, sectorul tipografic, precum şi firme din prelucrarea metalelor şi a lemnului şi din sectorul serviciilor) au prosperat în anii ‘70, printre altele datorită excesului de cheltuieli bugetare, şi au trebuit să se contracte în perioada de austeritate din anii ‘80;
3) industriile producătoare de bunuri standardizate, tranzacţionate internaţional (textile, îmbrăcăminte, încălţăminte, pielărie, construcţii de maşini, o parte din sectorul alimentar etc.) au fost sever afectate de penetraţia produselor importate şi de concurenţa cu firme internaţionale mai puternice, iar o parte dintre firmele existente au trebuit să se contracte sau au fost eliminate de pe piaţă[361].

Dacă asupra industriei efectele integrării au fost împărţite, **sectorul agricol** a avut de câştigat datorită aplicării Politicii Agricole Comunitare. Subvenţiile pentru agricultori au condus la creşterea veniturilor acestora în primii ani de după aderare, contribuind la stimularea cererii de pe piaţa internă în a doua parte a anilor ‘70. După un maxim atins în 1978, când veniturile medii obţinute de persoanele active în agricultură au fost cu 40% mai mari decât în 1972, situaţia agricultorilor a început să se deterioreze, mai ales din cauza poverii datoriilor, a recesiunii mondiale şi a scăderii veniturilor obţinute din exporturile spre Marea Britanie. În anii 1978-1986 fluctuaţiile producţiei agricole au fost considerabile, iar veniturile medii obţinute de agricultori au ajuns să fie doar puţin mai mari decât înainte de aderarea la Piaţa Comună[362].

Exporturile au avut evident de câştigat datorită aderării la Comunitatea Economică Europeană. Valoarea lor a crescut exploziv după aderare, de la 647 milioane lire irlandeze în 1972 la 869 milioane în 1973, 1.122 de milioane în 1974, 1.447 de milioane în 1975, ceea ce înseamnă mai mult decât o dublare în trei ani[363]. Chiar dacă avem în vedere şi rata inflaţiei, creşterile au continuat să fie considerabile şi în anii următori. Se cuvine să observăm şi două mutaţii structurale[364]. Exporturile industriale au sporit mai rapid decât cele agricole, astfel încât ponderea lor în valoarea totală a exporturilor a crescut de la 41% în 1972 la 64,5% în 1985. Pe de altă parte, deşi Marea Britanie a rămas pe locul 1 între partenerii economici externi ai Irlandei, exporturile spre celelalte ţări comunitare au crescut mai rapid decât cele pe piaţa britanică. În aceste condiţii, exporturile combinate spre cele şase ţări continentale care fondaseră Piaţa Comună au ajuns în 1985 la 36% din valoarea totală a exporturilor irlandeze, depăşind pe cele spre Marea Britanie (30,3% în 1985).

Un factor care a influenţat în sens negativ situaţia economică a Irlandei în perioada de după aderarea la Piaţa Comună a fost **deteriorarea climatului economic mondial după 1973**. Creşterea preţului petrolului a afectat Irlanda, ţară lipsită de resurse energetice proprii. Totuşi, economia irlandeză a depăşit fără recesiune primul şoc petrolier, în primul rând datorită efectelor general pozitive ale aderării la Piaţa Comună şi în subsidiar datorită politicii financiare expansioniste a guvernului, care a alimentat cererea prin acumularea de datorii. O primă încercare de a stopa creşterea deficitului bugetar a condus la o scurtă recesiune, ceea ce a determinat noul guvern Fianna Fáil să revină la o politică financiară „largă" în 1977-1978, mai ales în ceea ce priveşte investiţiile. Verdictul istoricilor economiei este sever: „Cel mai bun lucru care se poate spune despre strategia adoptată în acest moment este faptul că era bine intenţionată. Ea ignora însă atât de multe aspre realităţi, încât era inevitabil să conducă la necazuri"[365]. Aplicarea acestei strategii a fost încă şi mai proastă decât concepţia. Deşi programul prevedea ca sporul cheltuielilor bugetare să se ducă spre investiţii, în practică guvernul a cedat repede la presiunile salariale, iar salariul mediu din sectorul public s-a dublat în doar trei ani (1978-1981)[366]. Aceste creşteri au coincis cu efectele celui de-al doilea şoc petrolier din 1979-1980 şi ale adâncirii crizei economiei mondiale, ceea ce a făcut ca deficitul bugetar să crească foarte mult. Banii pompaţi în economie au mers mai mult spre consum decât spre investiţii, au finanţat mai mult importurile decât producţia internă, iar deficitul balanţei de plăţi externe a atins 15% în 1981[367]. Guvernul a trebuit să apeleze tot mai mult la credite, iar rata de îndatorare publică raportată la produsul naţional brut a crescut de la 54,5% în 1973 la 81% în 1980[368]. Divorţul dintre proiecţiile economice optimiste ale guvernului şi realităţi a devenit inconturnabil: pentru 1981 fusese prevăzută o creştere a produsului naţional brut de 5% şi s-au realizat 0,6%, solicitarea de credite noi pentru guvern trebuia să fie de 7% din produsul naţional brut şi a fost de 15,9%, inflaţia fusese planificată la 5% şi a atins 20,4%, iar şomajul trebuia să fie 5% şi a ajuns la 10%[369]. Evident, **deteriorarea datelor macroeconomice** impunea o schimbare de politică. Ideea restabilirii echilibrului financiar a fost tot mai prezentă în dezbaterea publică, a fost acceptată la nivel declarativ şi de către politicieni[370], dar aplicarea ei în practică s-a dovedit extrem de dificilă. Încercările de a redresa situaţia prin sporirea fiscalităţii nu au reuşit, deoarece impozitele mai mari nu au adus o creştere suficientă a veniturilor bugetare. Deşi guvernul de coaliţie dintre Fine Gael şi laburişti a reuşit să restabilească disciplina financiară şi controlul asupra cheltuielilor publice, deşi a fost redus deficitul bugetar curent, povara datoriei publice a continuat să crească, amplificată de creşterea dobânzilor pe piaţa mondială la începutul anilor '80[371]. Criza a fost agravată şi de depresiunea din principalele pieţe spre care se îndreptau exporturile irlandeze, ca şi de devalorizările lirei sterline. Deşi Irlanda aderase în 1979 la sistemul monetar european, în ideea de a se desprinde din legătura prea puternică cu moneda britanică, involuţia lirei sterline şi dificultăţile financiare interne au condus la devalorizarea în mai multe rânduri a lirei irlandeze în anii 1979-1986. Derapajele inflaţioniste, ca şi incapacitatea Irlandei de a profita de reducerea preţului petrolului în 1985 au condus la masive retrageri de capitaluri în 1985-1986. Guvernul

de coaliţie dintre Fine Gael şi laburişti a încercat să contracareze fuga capitalurilor prin sporirea dobânzilor pe piaţa internă, ceea ce a deprimat cererea şi a agravat problemele cu care s-au confruntat consumatorii şi multe dintre întreprinderile irlandeze, contribuind totodată la sporirea masivă a şomajului, care a atins 18% în 1986[372]. Exact în momentul când alte economii occidentale ieşeau din recesiunea de la începutul anilor ‘80, în Irlanda anilor 1986-1987 predomina convingerea că ţara eşuase economic şi se afla într-o criză gravă[373].

În mod evident, multe dintre dificultăţile economice ale anilor ‘80 reprezentau consecinţa directă a politicilor financiare iresponsabile din anii de după 1973. Au existat şi voci care considerau că ansamblul politicilor de deschidere economică spre exterior şi de axare pe export erau responsabile pentru problemele economice acumulate[374]. Ieşirea din criză a necesitat o **mobilizare politică fără precedent**. Alegerile din februarie 1987 nu au condus la majoritatea absolută a vreunui partid, astfel încât partidul Fianna Fáil, care obţinuse 81 din cele 166 de mandate ale Parlamentului a format un guvern minoritar în frunte cu Charles Haughey. Fianna Fáil câştigase majoritatea relativă în alegeri criticând restricţiile bugetare ale guvernului anterior şi făcând numeroase promisiuni electorale. Cu toate acestea, după alegeri noul guvern a trebuit să treacă la măsuri de austeritate, contramandând creşterile salariale promise şi închizând spitale în pofida promisiunilor sale anterioare de a extinde serviciile publice. În această conjunctură, Alan Dukes, noul lider al principalului partid de opoziţie, Fine Gael, şi ministru de Finanţe în guvernul anterior, a decis să nu profite politic de dificultăţile guvernului şi chiar să-l sprijine în adoptarea măsurilor financiare necesare pentru redresarea ţării. Această strategie politică neobişnuită a fost exprimată într-un discurs ţinut la 2 septembrie 1987 în faţa Camerei de Comerţ de la Tallaght:

> Atunci când guvernul se mişcă în direcţia corectă, eu nu mă voi opune efortului principal al politicii sale. Dacă merge în direcţia corectă, eu nu cred că trebuie deviat de la cursul său sau răsturnat pe probleme macroeconomice. Orice altă politică a opoziţiei ar fi o simplă exploatare cinică a oportunităţilor politice pe termen scurt de a obţine un avantaj politic, care la rândul său ar fi la fel de efemer ca durată. Eu nu voi juca un asemenea joc[375].

Aplicată consecvent, **strategia de la Tallaght** a îngăduit guvernului minoritar al lui Charles Haughey să adopte măsuri nepopulare şi să reducă drastic cheltuielile publice. Multe investiţii publice, mai ales în sectorul social, au fost anulate sau amânate; au fost stopate temporar noile angajări în serviciile publice şi s-a aplicat un program de pensionări anticipate; au fost eliminate multe dintre facilităţile fiscale existente şi a fost acordată o amnistie fiscală pentru contribuabilii şi firmele care-şi reluau plăţile. În contextul unei conjuncturi externe favorabile, mai ales ale unei cereri puternice pentru produsele irlandeze pe piaţa britanică şi ale reducerii dobânzilor pe piaţa internaţională, rezultatele au fost spectaculoase. În 1988, exerciţiul bugetar s-a încheiat cu un excedent, iar rata îndatorării raportată la produsul naţional brut a scăzut considerabil[376].

Restabilirea echilibrelor financiare a contribuit la redresarea încrederii investitorilor şi a stat la baza intrării Irlandei într-o fază de **creştere economică accelerată**, care a condus la dublarea produsului intern brut pe locuitor în mai puţin de 12 ani, la depăşirea la acest indicator a Marii Britanii ca şi a mediei Europei apusene.

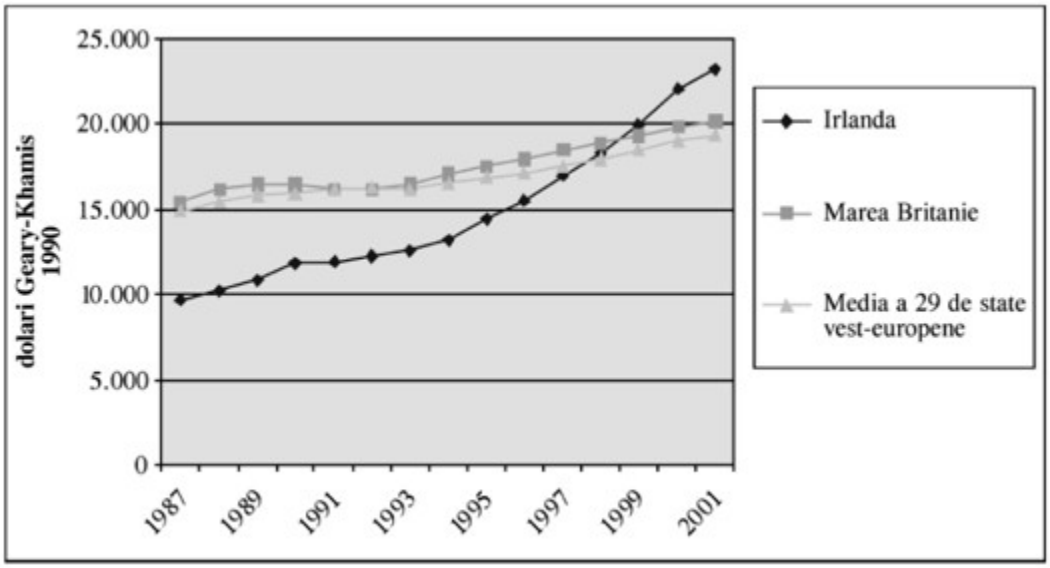

Sursa: Maddison 2003: 64-65, 68-69.

Figura IV.8. *PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte state vest-europene*

Cifrele absolute spun multe, dar ratele multianuale de creştere ne îngăduie să sesizăm încă şi mai bine caracterul excepţional al creşterii economice irlandeze de după 1987. Practic, rata creşterii produsului intern brut pe cap de locuitor a crescut de peste 2,5 ori faţă de media anilor 1973-1987 şi a fost de peste două ori mai mare şi decât media anilor 1950-1973.

Tabelul IV.46. *Rate multianuale de creştere a produsului intern brut pe locuitor (%) (1950-2001)*

Anii	Irlanda	Marea Britanie	Media a 29 de state vest-europene
1950-1973	3,03	2,42	4,05
1973-1987	2,50	1,78	1,90
1987-2001	6,43	1,93	1,87

Sursa: Maddison 2003: 64-65, 68-69, 263.

Istoricii irlandezi îndeamnă însă la prudenţă în folosirea ca indicator economic a produsului intern brut[377]. Ei atrag atenţia asupra faptului că ponderea mare a întreprinderilor transnaţionale şi tendinţa acestora de a

contabiliza în Irlanda profiturile obţinute în diverse părţi ale lumii pentru a beneficia de rata redusă a impozitului pe profit din această ţară fac ca produsul intern brut să fie artificial crescut; în aceste condiţii, potrivit acestor analişti, o măsură mai potrivită a realităţii economice ar fi produsul naţional brut. Unii analişti au încercat să compare datele rezultate prin folosirea celor doi indicatori. Ei au constatat că la nivelul ratelor de creştere în nici unul dintre ani diferenţa nu a fost mai mare de 2%[378]. Atunci când măsurăm media mai multor ani, diferenţa a fost şi mai mică; de exemplu, pe ansamblul anilor 1995-2000 produsul intern brut a crescut în medie cu 9,4% pe an, iar produsul naţional brut cu „numai" 8,2% pe an[379]. Această observaţie poate fi interpretată în diferite feluri, după cunoscuta alternativă a paharului pe jumătate plin şi pe jumătate gol. Putem să conchidem fie că această rată de creştere era oricum mai mare decât cea din oricare altă ţară europeană în aceiaşi ani, fie că diferenţa dintre produsul naţional brut şi produsul intern brut s-a mărit de la un an la altul, ajungând la 11% în 1990 şi la circa 20% în 2000[380]. Dar, chiar dacă vom folosi în analiză numai produsul naţional brut şi vom reduce corespunzător valorile pentru anii 1987-2001, Irlanda tot a reuşit să recupereze decalajul care o despărţea iniţial de media Uniunii Europene şi să depăşească această medie. Sau, altfel spus, „Irlanda a cunoscut o convergenţă rapidă cu standardele de viaţă medii din Uniunea Europeană chiar şi în termenii acestui indicator, iar această convergenţă a fost mult mai dramatică decât cea experimentată de alte economii mai puţin dezvoltate ale UE, Grecia, Spania şi Portugalia"[381]. Concluzia se impune: **creşterea economică a Irlandei după 1987 rămâne excepţională şi atunci când este măsurată prin intermediul produsului naţional brut.**

Această concluzie este susţinută şi de **alţi indicatori economici**. În ultimul deceniu al secolului XX au fost create net peste 500.000 de locuri de muncă noi, mai ales în sectorul serviciilor, ceea ce a făcut ca pe ansamblul economiei numărul persoanelor active economic să crească de la 1,113 milioane în 1990 la 1,671 milioane în 2000[382]. Şomajul a scăzut mai întâi de la 18% în 1986 la 12,9% în 1990, a crescut apoi din nou până la 15,7% în 1993 şi apoi s-a redus masiv, ajungând la o minimă de 3,9% în 2001[383]. Creşterea economică a condus şi la sporirea veniturilor bugetare, ceea ce a permis finanţarea cheltuielilor publice angajând relativ mai puţine credite noi sau obţinând în unii dintre ani chiar excedente ale contului curent, astfel încât rata datoriei publice raportată la produsul intern brut să scadă de la 129% în 1987 la circa 40% în 2000[384]. Exporturile au crescut de la 10,7 miliarde lire irlandeze în 1987 la 70,5 miliarde lire în 1999, iar balanţa comercială a fost puternic excedentară în toţi aceşti ani, după ce în toată perioada postbelică până în 1985 fusese sistematic deficitară[385]. Structura exporturilor s-a îmbunătăţit, ponderea produselor industriale de înaltă tehnicitate trecând de jumătate[386]. Indicatorii de consum evidenţiază o creştere evidentă a nivelului de trai, precum şi o modernizare de ansamblu a societăţii irlandeze[387].

Amplitudinea creşterii a făcut ca Irlanda să fie numită în anii 1990 „**tigrul celtic**" al Europei. Termenul, creat prin analogie cu cel folosit pentru a desemna economiile în rapidă dezvoltare din Asia răsăriteană a anilor '80-'90 (cei patru „tigrii asiatici" erau Coreea de Sud, Taiwan, Hong

Kong şi Singapore), a fost folosit începând cu anul 1994 pentru a desemna dinamismul economic remarcabil al Irlandei de după 1987[388]. Dincolo de valenţele sale poetice şi de multiplele sale utilizări în spaţiul public şi în creaţia culturală, termenul are meritul de a evidenţia caracterul excepţional al acestei faze de creştere economică atât în raport cu ansamblul istoriei Irlandei, cât şi în raport cu performanţa economică a altor ţări europene. De aceea, el reprezintă şi o invitaţie de a analiza factorii care au îngăduit desprinderea Irlandei din grupul ţărilor relativ subdezvoltate în contextul Europei apusene şi pătrunderea sa în topul economiilor dezvoltate.

Printre analişti, există un consens asupra faptului că fenomenul „tigrului celtic" nu a fost generat de un singur factor, ci **a fost rezultatul combinaţiei unei multitudini de factori**. Au fost propuse mai multe tipuri de clasificare a acestor factori. Astfel, modelul sintetizat de Connell Fanning şi Ciaran Murphy distinge între factorii pe termen lung, cu începuturile în anii '60 (tendinţele demografice, consistenţa politicii industriale, orientarea spre exterior a economiei), factorii pe termen mediu, în acţiune din anii '80 (cotitura din domeniul politicii financiare şi fiscale, stabilizarea monetară şi parteneriatul social) şi factori pe termen scurt (fondurile structurale şi de coeziune ale Uniunii Europene, conjunctura favorabilă din Statele Unite, tendinţa crescătoare a pieţelor bursiere)[389]. Într-o analiză a ceea ce el denumeşte „hagiografiile tigrului celtic"[390], Colin Coulter observă că există un discurs dominant, cu originile teoretice în paradigma modernizării din primele decenii postbelice, care cuprinde două linii principale de discuţie: potrivit primeia, succesul irlandez s-a datorat unui set de decizii politice îndrăzneţe şi pertinente, cum ar fi responsabilizarea financiară din 1987-1989 şi promovarea educaţiei gratuite în anii '60; cea de-a doua pune accentul pe parteneriatul social, pe autolimitarea salarială acceptată de sindicate, flexibilizarea muncii şi îmbunătăţirea setului de valori, inclusiv valorizarea socială a întreprinzătorilor de succes, pe mentalităţile mai deschise ale tinerilor şi în general pe transformări care au făcut ca societatea irlandeză să devină mai favorabilă creşterii economice moderne. Pe de altă parte, dacă discursul dominant pune accentul pe factorii interni (virtuţile noii Irlande), Colin Coulter arată că există şi o biografie alternativă a tigrului celtic, potrivit căreia succesul economic al Irlandei se datorează mai puţin deciziilor vizionare ale politicienilor irlandezi şi mai mult unor schimbări favorabile în modul de operare a sistemului capitalist global şi în strategiile de afaceri ale unui număr limitat de companii transnaţionale. Sau, pentru a cita verdictul sarcastic al lui Antoin Murphy, „tigrul celtic" este „o denumire greşită" şi în realitate avem de-a face cu „un tigru high-tech multinaţional, dar predominant american, incubat într-o rezervaţie fiscală irlandeză care este parte a statelor unite ale Europei"[391]. În mod evident, cele două tipuri de discurs reflectă opoziţii care nu se limitează la nivelul diagnosticului istorico-economic, ci cuprind şi convingeri diferite cu privire la durabilitatea şi semnificaţia succesului economic al Irlandei. În ceea ce ne priveşte, nu vom insista pe evidenţierea conotaţiilor politice şi ideologice ale acestor discursuri şi vom prefera să examinăm concret diverşii factori consideraţi a fi contribuit la succesul „tigrului celtic".

Pentru o economie relativ redusă ca dimensiuni şi lipsită de resurse naturale esenţiale pentru o societate modernă, **deschiderea economică spre exterior** a fost o condiţie necesară pentru creşterea economică accelerată[392]. Tentativa din anii ‘30-’50 de a axa dezvoltarea economiei pe piaţa internă a arătat clar că izolaţionismul economic nu putea fi o cale spre succes în cazul unei ţări precum Irlanda. În cadrul acestei deschideri se pot observa două faze. Prima a început prin orientarea spre stimularea exporturilor şi atragerea capitalurilor străine la sfârşitul anilor ‘50, a continuat cu tratatul de liber schimb cu Marea Britanie (1965) şi s-a finalizat prin aderarea la Comunitatea Economică Europeană (1973). A doua fază a fost legată de adâncirea integrării economice europene hotărâtă prin Tratatul de la Maastricht (1992), care a cuprins liberalizarea circulaţiei bunurilor şi serviciilor, inclusiv a capitalurilor şi forţei de muncă, şi adoptarea monedei euro. În această privinţă, se cuvine să observăm că Irlanda a aderat în 1979 la Sistemul Monetar European şi a adoptat apoi moneda unică europeană în pofida faptului că Marea Britanie nu a efectuat aceşti paşi, aderând abia ulterior şi efemer la Sistemul Monetar European şi păstrând ca monedă lira sterlină. Dincolo de o anumită obsesie de a se desprinde din prea îndelungata dependenţă faţă de Marea Britanie, opţiunile succesive în plan monetar reflectau şi însemnătatea crescândă a pieţelor ţărilor continentale ale Europei apusene pentru dezvoltarea economică a Irlandei.

Investiţiile străine directe au avut un rol esenţial în succesul economic al Irlandei[393]. Promovate masiv de Autoritatea pentru Dezvoltarea Industrială, ele au ajuns la sfârşitul anilor ‘90 să genereze peste 90% din valoarea producţiei industriale din Irlanda, şi să ofere locuri de muncă la mai mult de două treimi din lucrătorii industriali[394]. Irlanda a atras marile firme internaţionale într-o primă fază prin nivelul redus al impozitului pe profit, prin facilităţile speciale oferite de IDA şi prin costul relativ redus al forţei de muncă; ulterior, odată cu creşterea salariilor au început să conteze tot mai mult nivelul de calificare în creştere al forţei de muncă, accesul pe piaţa întregii Uniuni Europene (mai ales pentru multinaţionalele cu capital noneuropean) şi facilităţile îmbunătăţite din ansamblul economiei. Lista companiilor transnaţionale care au investit în Irlanda cuprinde unele dintre cele mai mari firme din lume, cum ar fi Coca-Cola, IBM sau Microsoft[395]. Potrivit raportului IDA din 2007, în Irlanda activau aproape 1.000 de companii transnaţionale, dintre care aproape jumătate proveneau din Statele Unite (având însă 69,8% din angajaţi şi o pondere încă şi mai mare la nivelul valorii adăugate); ramura principală este actualmente industria electronică (inclusiv tehnologia informaţiilor şi comunicaţiile), urmată de industria farmaceutică şi de servicii medicale, de construcţiile de maşini de înaltă tehnicitate, de serviciile financiare şi apoi de alte industrii de mai mică anvergură[396]. Deosebit de importantă a fost şi îmbunătăţirea gradului de conectare a firmelor transnaţionale cu restul economiei irlandeze. Iniţial, transnaţionalele s-au dezvoltat aproape complet separate, mulţi comentatori vorbind despre apariţia unei structuri dualiste în economia Irlandei; treptat, totuşi, s-a putut constata faptul că firmele transnaţionale au început să subcontracteze un număr sporit de activităţi unor agenţi economici din Irlanda, generând locuri de muncă,

contribuind la ridicarea nivelului tehnologic şi la modernizarea de ansamblu a economiei irlandeze[397].

O mare parte dintre companiile transnaţionale americane au investit în Irlanda şi pentru a avea capacităţi productive în interiorul Uniunii Europene. **Apartenenţa la Uniunea Europeană** a avut însă şi alte implicaţii pozitive asupra economiei irlandeze, îndeosebi prin transferurile de fonduri comunitare. După cum am văzut deja, subvenţiile din cadrul Politicii Agricole Comune au început să „curgă" încă din primii ani de după aderare, dar impactul lor a fost totuşi limitat de faptul că ele au alimentat mai mult consumul decât activitatea productivă şi de ponderea în scădere a sectorului agricol în ansamblul economiei irlandeze. Mult mai importante au fost **fondurile structurale**[398]. Comunitatea Economică Europeană şi-a propus încă din primele faze ale existenţei sale să acţioneze în direcţia evitării creşterii disparităţilor economice dintre regiunile sale în contextul eliminării barierelor vamale şi a creării Pieţei Comune, dar procesul de adoptare a unei politici de coeziune a fost relativ lent. Astfel, Fondul European de Dezvoltare Regională a fost creat în 1975, dar volumul transferurilor financiare a fost iniţial redus, iar finanţarea s-a limitat la proiecte promovate de statele membre, ceea ce a făcut ca eficienţa economică să fie modestă. Criticile la adresa modului de funcţionare a acestui fond, ca şi acumularea problemelor după aderarea unor noi membri cu niveluri de activitate economică sub media CEE (Grecia în 1981, Portugalia şi Spania în 1986) au determinat Comisia Europeană condusă începând din 1985 de Jacques Delors să realizeze în 1988 o reformare a sistemului şi să stabilească principiile ferme ale politicii europene de coeziune. Prin această reformă au fost sporite considerabil fondurile disponibile şi au fost stabilite principii şi criterii ferme de alocare a acestor fonduri – eligibilitatea a fost limitată la regiunile având un nivel de activitate economică sub media Comunităţii, a crescut rolul unităţilor substatale, a regiunilor şi a comunităţilor locale, care au putut să acceseze fonduri şi fără tutela guvernelor naţionale, şi s-a trecut la programe de finanţare multianuală (esenţiale în condiţiile în care realizarea multor investiţii semnificative dura oricum mai mulţi ani). Dacă la nivelul statelor mai mari noua politică europeană de coeziune şi aplicarea criteriilor de eligibilitate la nivelul regiunilor a făcut ca unele regiuni să poată accesa fonduri, iar altele să fie neeligibile, în cazul Irlandei, care datorită dimensiunilor sale reduse a fost considerată o singură regiune, nu au existat asemenea limitări şi întreaga ţară a fost eligibilă pentru a beneficia de fondurile structurale. Nivelul fondurilor atrase a fost considerabil[399], fiind estimat la circa 3,5 miliarde de lire irlandeze în programul financiar pe anii 1989-1993 şi circa 6 miliarde lire irlandeze în programul financiar pe anii 1994-1999, faţă de sume variind între 100 şi puţin peste 300 de milioane de lire anual înainte de 1989. Aceste sume au fost folosite pentru dezvoltarea capitalului uman (programele de pregătire a resurselor umane au absorbit circa 30% din fonduri), pentru proiecte de infrastructură, mai ales în transporturi şi comunicaţii (tot aproape 30%), precum şi pentru sprijinirea investiţiilor din sectorul particular. Deşi ponderea acestor fonduri în cadrul produsului naţional brut al Irlandei nu a depăşit în nici un an 4% (nivelurile maxime, între 3 şi 4%, au fost atinse în anii 1991-1993, iar în toţi ceilalţi ani nivelurile au fost sub 3%), iar calcule econometrice

sofisticate i-au îndreptăţit pe specialişti să afirme că fondurile structurale au condus pe ansamblul anilor ‘90 la creşterea suplimentară a produsului naţional brut al Irlandei cu doar circa 1,5% pe an, trebuie observat faptul că aceste fonduri au venit într-un moment crucial în istoria economică a Irlandei.

> În 1989, datoria publică a Irlandei abia trecuse de vârful maxim, iar corul economiştilor solicita masive reduceri ale cheltuielilor publice [...] Dacă fondurile structurale nu ar fi venit atunci când au venit, Irlanda nu şi-ar fi construit niciodată infrastructura şi nu ar fi realizat investiţiile care au ajutat în generarea şi susţinerea boomului economic prelungit de care încă beneficiază [în 1999]. Fondurile UE au pus totodată capăt politicilor de investiţii de tip *stop-go* ale guvernelor irlandeze (exemplificate de construirea câte unui segment de drum, întrerupt apoi şi cu continuarea stopată în aşteptarea eventuală a banilor din anul următor). Ele i-au forţat pe irlandezi să adopte planificarea pe termen lung, care a fost un beneficiu considerabil. Ele au prevenit apariţia multor gâtuiri economice[400].

Efectele economice indirecte ale fondurilor europene nu se limitează la cele enumerate anterior. A fost evidenţiat şi faptul că îmbunătăţirile în infrastructura fizică şi în pregătirea resurselor umane au sporit competitivitatea de ansamblu a economiei irlandeze şi au contribuit la decizia companiilor transnaţionale, mai ales a celor americane, de a investi în Irlanda[401]. Pe de altă parte, **odată cu trecerea timpului şi cu acumularea creşterii economice, rolul fondurilor europene a scăzut**. Irlanda a reuşit să-şi conserve eligibilitatea pentru unele dintre aceste fonduri pentru exerciţiul financiar 2000-2006 al Uniunii Europene prin acceptarea în calitate de criteriu a produsului naţional brut în loc de produsul intern brut. Un asemenea artificiu nu a mai fost posibil pentru exerciţiul financiar 2007-2013, când Irlanda încetase de mult să mai fie o ţară relativ subdezvoltată şi a trebuit deci să se mulţumească cu fondurile europene care nu mai sunt legate de nivelul de dezvoltare al diferitelor regiuni.

Un alt factor în succesul economic al Irlandei a fost **dividendul adus de diaspora**. Acesta s-a manifestat pe mai multe planuri. Adoptarea de către Statele Unite a unor politici favorabile Irlandei în diverse momente în perioada postbelică nu poate fi complet disociată de existenţa unei comunităţi irlandeze numeroase în această ţară[402], deşi nu se poate afirma că ea a avut un rol decisiv în formularea politicii americane. Încă şi mai greu de evaluat este măsura în care factorul diaspora a influenţat deciziile companiilor americane de a investi în Irlanda; dacă la nivelul deciziilor finale pare sigur că au prevalat calculele economice reci, nu trebuie să subestimăm rolul americanilor de origine irlandeză în realizarea contactelor prealabile şi în configurarea de către IDA a pachetelor de sprijin pentru investitori, esenţiale în calculul de profitabilitate al investiţiilor în Irlanda. Un alt aspect prin care diaspora a contribuit la dezvoltarea economică a Irlandei a fost întoarcerea unora dintre emigranţi sau a descendenţilor acestora. În această privinţă, nu ne vom referi la

irlandezii care s-au întors ca angajaţi ai companiilor transnaţionale şi pentru care Irlanda este doar o etapă într-o carieră internaţională. Există însă două alte categorii mai importante. Una este reprezentată mai ales de cetăţenii americani de origine irlandeză care s-au decis să-şi petreacă fie vacanţele, fie o parte importantă din vârsta a treia în Irlanda; mulţi dintre aceştia au achiziţionat sau au construit case în Irlanda şi, în general, au investit şi cheltuit în această ţară resurse acumulate în alte ţări, mai ales în Statele Unite. A doua categorie, încă şi mai importantă, este reprezentată de irlandezii de vârstă activă, care, după ce au studiat şi/sau şi-au început viaţa profesională în străinătate, s-au întors în noua conjunctură economică a succesului „tigrului celtic" şi au contribuit semnificativ la ridicarea nivelului capitalului uman, la generarea unor noi afaceri, la sporirea productivităţii şi în general la întărirea competitivităţii economiei irlandeze[403].

Concluzia lui Paul Sweeney este aceea că factorii externi au avut un rol crucial în succesul economic al Irlandei din anii 1987-1999. Fără a absolutiza vreunul dintre aceşti factori, el observă că ei au intervenit în mod cvasisimultan şi convergent, şi totodată s-au potenţat reciproc cu o multitudine de **factori interni**[404].

Politica financiară de după 1987 a avut un rol crucial în îmbunătăţirea climatului economic şi în favorizarea creşterii economice. În raport cu naraţiunile care elogiază determinarea guvernului Haughey de a reduce cheltuielile şi de a restabili sănătatea sistemului financiar irlandez, se cuvine observat faptul că în termeni absoluţi cheltuielile publice au scăzut numai în 1987, în timp ce în anii următori politica de prudenţă financiară s-a manifestat mai ales prin reducerea ponderii creditelor noi[405]. În aceste condiţii, ceea ce a contat a fost mai degrabă răsturnarea tendinţei care în anii anteriori condusese la acumularea de datorii nesustenabile şi semnalul foarte puternic transmis de stat că nu vor mai exista derapaje de „largheţe bugetară". În condiţiile promisiunilor electorale generoase ale Fianna Fáil, pachetul de măsuri de stabilizare financiară a venit mai devreme decât se aşteptau analiştii şi agenţii economici[406]. Pe de altă parte, deşi ajustarea financiară conducea la scăderea cererii interne, activitatea economică din Irlanda a fost stimulată în acelaşi timp de relansarea economică mondială şi de boomul cererii de produse din Marea Britanie. Performanţa exporturilor a mărit veniturile bugetare şi a îngăduit realizarea echilibrării financiare fără a mai mări costurile sociale. După reducerea din 1987, în 1988 cheltuielile bugetare au fost mai mari cu 1% în termeni nominali, dar din cauza deprecierii monedei s-au redus în termeni reali cu 1,1%, iar din 1989 au început să crească şi în termeni reali; aceste creşteri au fost însă suficient de moderate pentru a îngădui scăderea în continuare a ratei îndatorării publice[407]. Faptul că refacerea echilibrului financiar s-a putut realiza cu costuri sociale de relativ scurtă durată a fost esenţial, deoarece capacitatea politicienilor de a menţine consensul asupra disciplinei financiare era limitată, iar mult-lăudata strategie de la Tallaght a funcţionat numai în anii 1987-1989. Pe de altă parte însă, criteriile convenite prin Tratatul de la Maastricht din 1992 au garantat menţinerea disciplinei financiare şi în anii '90.

Realizarea şi menţinerea noilor echilibre financiare au depins foarte mult şi de **sprijinul social pentru politicile bazate pe rigoare financiară**[408]. Şi în această privinţă anul 1987 a fost crucial. Acordul celor două mari partide a fost completat printr-un Program de Redresare Naţională pe anii 1988-1990 convenit de guvern cu principalii parteneri sociali, sindicatele şi patronatul. Având în vedere faptul că Irlanda era o ţară cu impozite pe venit mărite considerabil după 1987, sindicatele au acceptat faptul că sporurile salariului brut nu pot fi finanţate fără derapaje inflaţioniste şi/sau măriri suplimentare ale impozitării şi au negociat un acord prin care moderaţia lor la nivelul salariilor brute să fie compensată printr-un set de reduceri la nivelul impozitului pe venit, astfel încât veniturile nete ale angajaţilor au crescut (acordul a prevăzut o creştere netă de 8% pe ansamblul anilor 1987-1990), iar atractivitatea economică a Irlandei pentru investitorii străini a crescut. Totodată, sindicatele au negociat domeniile în care s-au efectuat economiile bugetare, astfel încât serviciile esenţiale pentru bunăstarea membrilor să fie afectate cât mai puţin. Principii similare – moderare a creşterilor salariale şi prioritate acordată echilibrului financiar şi îmbunătăţirii parametrilor macroeconomici pentru asigurarea condiţiilor de accelerare a creşterii economice – au stat la baza următoarelor acorduri de parteneriat social, care au acoperit anii 1991-1993, 1994-1997 şi 1997-2000. Deşi parteneriatul social a reprezentat o mutare calculată a esenţialului negocierilor salariale de la nivelul întreprinderilor şi al ramurilor economice la nivel naţional, iar la nivelurile inferioare, relaţiile dintre angajatori şi angajaţi au cunoscut mai puţine progrese, per total numărul conflictelor de muncă a scăzut, iar creşterea economică accelerată a adus dividende – diferenţiate, este adevărat, dar totuşi substanţiale – pentru majoritatea membrilor societăţii irlandeze.

Un alt factor important al succesului „tigrului celtic” a fost r**idicarea nivelului de educaţie**. Nivelul de educaţie influenţează performanţa economică prin rolul său în creşterea stocului de competenţe al forţei de muncă sau altfel spus prin contribuţia sa la capitalul uman[409]. Până în anii ‘60 nivelul de educaţie din Irlanda a fost relativ modest în context vest-european. Învăţământul elementar obligatoriu fusese introdus încă din timpul stăpânirii britanice, când şi analfabetismul scăzuse foarte mult. După obţinerea independenţei, dezvoltarea învăţământului a fost perturbată de faptul că majoritatea şcolilor se aflau sub controlul bisericii, care nu dorea intervenţia statului, de măsurile care impuneau predarea în irlandeză în locul celei în limba engleză şi de insuficienţa personalului didactic calificat[410]. Dacă învăţământul primar de şase clase asigura totuşi o educaţie elementară celor mai mulţi dintre irlandezi, mult mai gravă era situaţia învăţământului secundar, urmat de relativ puţini tineri, iar în acest domeniu, deşi s-au realizat progrese, acestea au fost mai mici decât în alte ţări europene. Astfel, în perioada interbelică 5,4% dintre tinerii irlandezi din grupa de vârstă 10-19 ani urmau o şcoală de nivel secundar, în timp ce media a 13 state vest-europene era 5,8%; în anii 1950/1955 Irlanda a ajuns la 10,7% faţă de media aceloraşi state de 13,6%, iar în 1960/1965 raportul a fost de 16,5% faţă de 21,9%[411]. Faptul că această rămânere în urmă greva şansele de dezvoltare ale Irlandei a fost sesizat şi de factorii politici, astfel la numai câteva luni după preluarea funcţiei de prim-

ministru Seán Lemass a anunţat faptul că guvernul trebuie să lărgească accesul la educaţie şi va acorda facilităţi pentru învăţământul secundar şi universitar[412]. Un prim set de măsuri în acest sens a fost adoptat în timpul ministeriatului la Educaţie al lui Patrick Hillery (1959-1965), când a fost extins sistemul de burse, statul a început să acorde subvenţii pentru întreţinerea şi lărgirea sistemului de şcoli de nivel secundar şi au fost înfiinţate primele Colegii Tehnice Regionale. Cu toate acestea, progresele au fost insuficiente, iar raportul „Investment in Education" publicat în 1965 evidenţia situaţia precară a sistemului de educaţie la mai mult de patru decenii de la crearea statului irlandez. În mod evident, acest raport trebuia să-i stimuleze pe guvernanţi la măsuri mai hotărâte. Acestea au venit odată cu numirea ca ministru al Educaţiei a lui Donogh O'Malley în iulie 1966. Cu acordul lui Lemass, dar fără a se consulta în prealabil cu ceilalţi membri ai cabinetului, O'Malley a anunţat un program potrivit căruia până în 1969 accesul la şcolile secundare avea să fie gratuit, iar autobuze finanţate de stat aveau să ducă pe elevii din sate la şcolile cele mai apropiate. Succesul a fost gradual, dar semnificativ: numărul elevilor cuprinşi în învăţământul secundar a crescut de la 104.000 în 1966 la 119.000 în 1967, 134.000 în 1968, 151.000 în 1970 şi peste 200.000 în 1980[413]; în 1994 aproape toţi tinerii de vârstă şcolară finalizau nouă clase, iar procentajul celor care dădeau examenul pentru certificatul de încheiere a liceului (12 clase) crescuse de la 21% din cohorta lor de vârstă în 1967 la 82%[414]. Întemeierea unor noi Colegii Tehnice Regionale (ulterior Institute de Tehnologie) şi un sistem de burse pentru studenţii lipsiţi de mijloace au sporit accesibilitatea învăţământului superior, dar în acest domeniu progresul a fost relativ lent până în anii '90, când numărul studenţilor a crescut de la sub 35.000 la peste 160.000[415]. Deşi majoritatea universităţilor irlandeze sunt relativ mici, se cuvine remarcat faptul că mai multe dintre ele au reuşit să pătrundă în topul Times al primelor 500 de universităţi din lume[416]. Se remarcă şi ponderea foarte mare a studenţilor care, începând din anii '90, fie au studiat informatica, fie au obţinut măcar o diplomă sau un certificat care să le ateste pregătirea informatică[417]. Totodată, Irlanda a dezvoltat un foarte amplu sistem de învăţământ profesional şi vocaţional, care deseori este în strânsă legătură cu sistemul universitar, mai ales cu institutele tehnologice şi care se caracterizează printr-o atentă certificare a competenţelor obţinute, prin recunoaşterea competenţelor dobândite pe căi informale şi prin posibilitatea trecerii dinspre învăţământul profesional spre programele universitare. În acest fel, impactul dezvoltării sistemului educaţional asupra capitalului uman a fost maximizat, iar analizele econometrice evidenţiază faptul că aproape 19% din creşterea economică din anii 1960-1992 s-a datorat îmbunătăţirii calităţii muncii[418].

Un aspect important al succesului economic al Irlandei a fost **creşterea productivităţii muncii**. Potrivit concluziei lui Frank Barry, începând de la sfârşitul anilor '60 productivitatea muncii pe persoană activă a crescut mai rapid în Irlanda decât în celelalte ţări ale Europei apusene; diferenţa faţă de creşterea medie din Uniunea Europeană a fost în anii '90 de circa 2% anual[419]. Această performanţă a fost determinată de mai mulţi factori. Unul dintre aceştia a fost schimbarea structurii forţei de muncă, prin transferul unei părţi a acesteia dinspre sectorul agricol,

structural având o productivitate sub media economiei, spre sectoare cu productivitate mai mare, ceea ce a condus la ridicarea productivităţii pe ansamblul economiei şi la deschiderea unor noi perspective de creştere economică[420]. Ponderea forţei de muncă din agricultură a scăzut de la 36% în 1961 la 17% în 1981 şi 8% în 2000, a celei din industrie şi construcţii a crescut de la 25% în 1961 la 32% în 1981 şi s-a plafonat apoi în termeni relativi, fiind de 31% în 2000, iar cea a persoanelor active în servicii a sporit de la 39% în 1961 la 51% în 1981 şi 61% în 2000[421]. Aceste evoluţii reflectă **mutaţiile survenite în structura economiei**, respectiv la nivelul ponderii ramurilor principale în generarea valorii adăugate pe ansamblul economiei[422]. Din acest punct de vedere, evoluţia din Irlanda a urmat cu o anumită întârziere tendinţele survenite pe plan mondial, dar cu unele particularităţi specifice. Astfel, deşi nu a fost lipsită de dinamism, agricultura a avut o pondere în scădere, coborând sub 5% din valoarea adăugată pe ansamblul economiei în 1998 şi sub 2% în 2007. Industria a fost motorul principal al creşterii până la sfârşitul anilor ‘90, dar după un maxim atins în 1999 (35,8%), ponderea ei în valoarea adăugată pe ansamblul economiei a început să scadă, deşi valoarea absolută a producţiei a crescut. Ponderea construcţiilor a crescut şi ea, compensând după 1999 o parte din pierderea de viteză a industriei. În mod evident, sectorul cel mai dinamic a fost reprezentat de servicii, a căror pondere în valoarea adăugată pe ansamblul economiei a fost de 55,5% în 2000 şi 64,8% în 2007. Dacă cele mai multe noi locuri de muncă au fost create în servicii, creşterile de productivitate cele mai mari au fost realizate în industrie[423]. Un alt element care a contribuit la creşterea productivităţii pe ansamblul economiei irlandeze a fost **schimbarea raportului dintre populaţia ocupată şi persoanele dependente din economie**. Astfel, dacă în 1985 reveneau 230 de persoane dependente la 100 de persoane active economic, în 2000 raportul a fost ajunsese sub 140 persoane dependente la 100 de persoane active[424]. Mai multe elemente au contribuit la această evoluţie[425]. Evident, crearea de noi locuri de muncă, mai ales în servicii, a fost factorul principal, deoarece a permis reducerea substanţială a şomajului, de la 18% în 1986 la 3,9% în 2001[426]. Totuşi, se cuvine să remarcăm şi atragerea unui număr sporit de femei pe piaţa muncii, ca şi schimbările demografice mai profunde, în principal intrarea pe piaţa muncii a unor generaţii ceva mai numeroase născute în anii 1963-1974, în timp ce numărul copiilor a scăzut considerabil, mai ales datorită reducerii masive a natalităţii începând cu anii ‘80[427]. Un alt factor important a fost imigraţia, care a condus la creşterea numărului persoanelor active în economie, fără a împovăra Irlanda şi cu perioadele de dependenţă economică din viaţa aceloraşi persoane. Aceste elemente demografice au avut un rol important în anii ‘90 şi în primii ani din secolul XXI, dar după 2010 este de aşteptat ca influenţa lor să-şi schimbe sensul, mai ales datorită retragerii din viaţa activă a generaţiei născute imediat după război, datorită intrării pe piaţa muncii a cohortelor mai reduse numeric născute la sfârşitul anilor ‘80 şi ulterior, şi datorită epuizării rezervei neutilizate de forţă de muncă feminină.

Un alt factor care a contribuit la succesul economic al „tigrului celtic” a fost **îmbunătăţirea cadrului instituţional**, mai ales, dar nu numai în planul funcţionării instituţiilor publice cu impact asupra activităţii

economice. Antoin Murphy observă că Irlanda „fiind [o ţară] mică, investitorii străini pot avea acces rapid la reprezentanţii guvernului şi la oamenii politici pentru a rezolva problemele pe care le întâmpină în stabilirea companiilor lor în Irlanda”[428]. O asemenea proximitate dintre stat şi mediul de afaceri are şi aspectele sale pozitive, în linia celor evidenţiate de Antoin Murphy, dar poate cuprinde şi faţete discutabile, fie pe linia coruperii mediului politic şi a instituţiilor publice, fie prin distorsionarea competiţiei şi a funcţionării mediului de afaceri. Dacă studii de la începutul anilor ‘80 consemnau existenţa în Irlanda a unei culturi a dependenţei afacerilor de sprijinul statului, ultimele două decenii au consemnat o reducere a gradului de intervenţie directă a statului în economie şi o îmbunătăţire a mijloacelor acestei intervenţii[429]. Per total, se poate observa o reducere relativă a subvenţiilor şi a excepţiilor fiscale acordate diferitelor întreprinderi sau chiar sectoare economice. Acestea din urmă au trebuit să se adapteze la noile condiţii economice şi în unele cazuri să se restructureze radical. Încă din anii 1930-1950, Irlanda avea în mai multe domenii întreprinderi naţionale, private sau publice, care deţineau cvasimonopoluri sectoriale pe piaţa internă şi care datorită protecţionismului nu-şi dezvoltaseră competitivitatea internaţională. Integrarea în Comunitatea Economică Europeană şi aplicarea crescândă a regulilor europene referitoare la asigurarea competiţiei şi limitarea ajutoarelor de stat acordate agenţilor economici au pus sub semnul întrebării funcţionarea multora dintre aceste întreprinderi. Mai multe mari întreprinderi de stat au fost privatizate total sau parţial[430]. Realizarea acestor **privatizări** într-o perioadă de avânt economic a îngăduit reducerea costurilor sociale – de cele mai multe ori, sindicatele s-au convins că aportul de capital privat îmbunătăţea perspectivele de funcţionare pe termen mediu şi lung a întreprinderilor respective şi au preferat să renunţe la opoziţia lor tradiţională faţă de privatizări în favoarea unor scheme prin care o parte dintre acţiuni erau distribuite angajaţilor în condiţii financiare avantajoase – şi a adus statului venituri suplimentare, care au ajutat la reducerea datoriei publice în anii ‘90. Totodată, un **val de dereglementări** a deschis competiţiei sectoare rezervate anterior operatorilor publici, cum ar fi transporturile şi telecomunicaţiile. Exemplul de cel mai mare succes este Ryanair, companie întemeiată în 1985 şi care a devenit în anii ‘90 pionierul dezvoltării zborurilor *low-cost* în Europa. Ryanair şi-a sporit considerabil flota şi numărul de rute deservite în Europa şi Africa de Nord şi a ajuns în 2008 să transporte 57,7 milioane de călători, ceea ce o plasează pe locul 3 la nivel european, fiind depăşită doar de companiile publice Air France-KLM şi Lufthansa, dar surclasând British Airways şi pe toţi ceilalţi transportatori europeni publici sau privaţi, inclusiv compania naţională irlandeză Air Lingus (10,4 milioane de călători în 2008)[431]. Dacă Ryanair este un caz extrem, atât în ceea ce priveşte amplitudinea succesului, cât şi în ceea ce priveşte agresivitatea în afaceri şi conflictele frecvente, aproape sistematice, cu statul irlandez[432], per total intrarea pe piaţă a unor noi companii, privatizările şi dereglementările i-au favorizat pe consumatori, au creat noi locuri de muncă şi au contribuit la apariţia unor elemente instituţionale favorabile creşterii economice. În această perioadă a avut loc o creştere semnificativă a spiritului antreprenorial, au fost

create mai multe incubatoare de afaceri (deseori cu participarea instituţiilor de învăţământ superior) şi s-au dezvoltat scheme de muncă flexibilă, mai bine adaptate la o economie cu cicluri de producţie mai scurte şi cu o mai mare diferenţiere a produselor[433]. Progresul instituţional a putut fi observat şi prin **reducerea permisivităţii faţă de corupţia oamenilor politici şi a înalţilor funcţionari publici**, care a condus la crearea mai multor comisii de anchetă[434], la dezvăluirea neregulilor financiare (în principal luare de mită, primire de foloase necuvenite şi/sau evaziune fiscală) comise de politicieni cunoscuţi (inclusiv fostul prim-ministru Charles Haughey) şi chiar la demisii spectaculoase (prim-ministrul Bertie Ahern în mai 2008).

Entuziasmul pentru succesele „tigrului celtic" a atins apogeul la sfârşitul anilor '90, când şi ratele de creştere economică au fost cele mai mari. Analiştii au comparat performanţa economică a Irlandei cu cea a tigrilor asiatici – Coreea de Sud, Singapore, Taiwan şi Hong Kong – şi au constatat că „tigrul celtic" a înregistrat rate mai bune de creştere economică, are un sistem sociopolitic mult mai democratic şi o economie cu perspective mai sigure de dezvoltare economică în continuare[435]. Desigur, tonul general al comparaţiilor a fost influenţat de criza din 1998, care a lovit cu putere mai mare economiile asiatice în timp ce Irlanda a scăpat practic neatinsă. În 2001 a venit însă prăbuşirea aşa-numitelor firme „dot-com" (firme axate pe furnizarea de servicii prin Internet), care a afectat ansamblul sectorului IT şi mai ales companiile americane. Efectele au fost resimţite destul de sever şi în Irlanda, unde multe firme s-au închis sau şi-au redus activitatea şi forţa de muncă[436]. Dificultăţile acestui sector, împreună cu încetinirea creşterii economice din Statele Unite şi Uniunea Europeană în anii 2002-2003 au condus la reducerea performanţei economice a Irlandei. Nu a fost însă o recesiune, ci doar o încetinire a creşterii economice, care a rămas totuşi net superioară mediei europene şi a durat relativ puţin. După acest prim şoc, totuşi uşor, Irlanda a cunoscut până în 2007 o nouă perioadă de creştere economică accelerată, are a fost „botezată" de unii comentatori „**tigrul celtic 2**"[437]. Deşi în aceşti ani ratele de creştere din Irlanda au depăşit în continuare media Uniunii Europene, iar ţara şi-a consolidat poziţia în clasamentele europene şi mondiale, trebuie observat că aceste rate de creştere n-au mai atins vârful din anii 1998-2000.

Tabelul IV.47. *Creşterea economică din Irlanda comparativ cu media Uniunii Europene (1999-2008)*

Anul	Rata de creştere a produsului intern brut (%)		PIB/locuitor Irlanda în raport cu media UE (EU27=100)
	Irlanda	EU27	
1999	10,7	3,0	126,0
2000	9,4	3,9	130,9
2001	5,7	2,0	132,5
2002	6,5	1,2	138,0
2003	4,4	1,3	140,8
2004	4,6	2,5	142,1
2005	6,2	2,0	144,1
2006	5,4	3,2	145,5
2007	6,0	2,9	148,1
2008	–3,0	0,8	135,7

Sursa: Eurostat (accesat la 20.02.2010).

Să facem o clipă abstracţie de criza economică mondială începută în 2008. Rata de creştere medie pe ansamblul anilor 2001-2007, deşi cu totul respectabilă, este ceva mai mică nu numai de performanţa de vârf de la sfârşitul anilor ‘90, dar şi decât media pe ansamblul anilor 1987-2001 (6,4% anual). Această **încetinire relativă**, precum şi epuizarea rolului motor al unora dintre factorii care stimulaseră creşterea economică din faza „tigrului celtic 1” (fondurile structurale, veniturile obţinute din privatizări, transferul de forţă de muncă din agricultură spre industrie şi servicii) au stimulat preocupările pentru realizarea unor noi combinaţii de factori stimulatori ai creşterii economice. Planul naţional de dezvoltare economică pe anii 2000-2006 a prevăzut un set de măsuri menite să lărgească baza creşterii economice prin întărirea competitivităţii industriilor indigene (îmbunătăţirea accesului la informaţie, pregătirea de resurse umane, adaptarea la societatea bazată pe cunoaştere), realizarea unor importante investiţii publice în infrastructură şi încurajarea investiţiilor străine în zonele încă mai sărace (graniţa, centrul şi vestul)[438]. Aceste măsuri au contribuit la lărgirea bazei creşterii economice şi la performanţa economică relativ bună din perioada „tigrului celtic 2”, dar nu au putut elimina cu totul **factorii care pun sub semnul întrebării sustenabilitatea pe termen lung a creşterii economice rapide a Irlandei**. Inventariind aceşti factori[439], Paul Sweeney reţine: sărăcia persistentă a unei părţi a societăţii irlandeze, existenţa unui grup chiar restrâns numeric de şomeri de lungă durată, imposibilitatea de a menţine pe termen nedefinit sistemul fiscal excepţional de favorabil pentru corporaţii comparativ cu celelalte state dezvoltate şi mai ales cu ceilalţi membri ai Uniunii Europene (de altfel, Irlanda a trebuit să intre într-un proces care restrânge aplicabilitatea impozitului pe profit de numai 10% până la o eliminare completă prevăzută pentru 2010, când toate întreprinderile vor trebui să plătească cel puţin 12,5%, iar unele categorii chiar 25%), creşterea excesivă a preţului caselor şi terenurilor, apariţia

unor „gâtuiri economice” (penuria de locuinţe, incapacitatea unora dintre infrastructuri de a ţine pasul cu creşterea activităţii economice, penuria muncitorilor calificaţi etc.), dependenţa prea mare de puţine produse (risc la căderi ale cererii mondiale), diminuarea fondurilor structurale ale UE şi a alocaţiilor prin politica agricolă, riscul prăbuşirii valorilor bursiere şi chiar expunerea în cazul apariţiei unei eventuale recesiuni mondiale. Factorul cel mai grav pentru Irlanda este însă **scăderea competitivităţii industriale** în raport cu ţările cu forţă de muncă mai ieftină în condiţiile liberalizării comerţului internaţional, exemplul clasic fiind componentele hardware ale calculatoarelor produse în China şi alte ţări din sud-estul Asiei. Acest risc este considerat „consecinţă inevitabilă a convergenţei economice prin care salariile şi preţurile [din Irlanda] se ridică la nivelul altor ţări bogate”[440]. În aceste condiţii, soluţia realistă pentru Irlanda este aceea de a-şi întări competitivitatea în domeniile/activităţile cu valoare adăugată mare şi cu pondere relativ redusă a costurilor cu forţa de muncă. **Planul naţional de dezvoltare pe anii 2007-2013**[441] a luat act de această necesitate, ca şi de factorii de risc ce ameninţau continuarea creşterii economice din Irlanda, şi a propus investiţii de 184 de miliarde de euro pe şapte ani pentru a consolida perspectivele economice şi sociale ale ţării. Programul prevede concentrarea acestor investiţii în câteva domenii prioritare: dezvoltarea infrastructurii, mai ales în domeniul transporturilor, în sectorul energetic şi în prezervarea mediului, pregătirea pentru economia bazată pe cunoaştere prin dezvoltarea ştiinţei şi cercetării şi programe de ridicare a capitalului uman şi consolidarea coeziunii sociale, inclusiv programe de incluziune a imigranţilor, al căror număr a crescut după 2002 şi al căror rol în evitarea apariţiei unor gâtuiri economice la nivelul forţei de muncă a fost esenţial. Atenţia crescândă acordată biotehnologiilor este menită să asigure economiei un motor suplimentar al dezvoltării, pentru a evita dependenţa prea mare de sectorul tehnologiei informaţiei. Nu în cele din urmă, unele companiile irlandeze şi-au consolidat dimensiunea internaţională, investind în străinătate şi repatriind multe dintre profiturile obţinute la nivel mondial[442].

Criza economică mondială începută în 2008 a evidenţiat vulnerabilitatea Irlandei. Scăderea valorii dolarului şi apoi a indicilor bursieri din Statele Unite a lovit sever încă din ultimele luni ale anului 2007 multe companii transnaţionale cu rol semnificativ în economia irlandeză. În aceste condiţii, Irlanda a fost primul dintre statele Uniunii Europene care a intrat în recesiune încă din primul cvartal al anului 2008, iar scăderea cererii mondiale odată cu extinderea crizei a afectat şi mai mult o economie precum cea irlandeză, care depinde atât de mult de exporturi. Pentru Irlanda, un factor agravant al crizei a fost şi scăderea valorii lirei sterline, în condiţiile în care o parte încă mare a exporturilor irlandeze se îndreaptă spre Marea Britanie. Alt factor agravant a fost dinamica negativă a pieţei imobiliare, în cadrul căreia preţurile crescuseră excesiv, şi a cărei prăbuşire i-a afectat grav atât pe deţinătorii de imobile, cât şi sistemul bancar.

Vulnerabilitatea Irlandei nu este însă numai economică, ci şi politică. La 12 iunie 2008 irlandezii au respins prin referendum (53,4% voturi contra, 46,6% voturi pentru, în condiţiile unei participări la vot a 53,1% din electorat) modificările constituţionale presupuse de ratificarea

tratatului de la Lisabona, blocând astfel temporar adâncirea integrării politice a Uniunii Europene. Dincolo de numeroasele dezbateri referitoare la motivele votului negativ şi la găsirea unor soluţii pentru depăşirea impasului[443], precum şi de faptul că această criză a fost depăşită printr-un al doilea referendum desfăşurat la 2 octombrie 2009, când în urma unei puternice mobilizări 67,1% din cei 59% alegători prezenţi la vot au aprobat tratatul, trebuie observat faptul că acesta nu a fost primul moment când **Irlanda s-a dovedit o verigă slabă în procesul de reformare a Uniunii Europene**. Astfel, şi Tratatul de la Nisa (2001) a fost mai întâi respins de irlandezi într-un prim referendum la 7 iunie 2001 şi apoi acceptat, cu unele amendamente, într-un al doilea referendum pe 19 octombrie 2002, după o serioasă mobilizare a principalelor partide politice, a societăţii civile şi a partenerilor sociali[444]. Reticenţa irlandezilor faţă de adâncirea integrării europene reflectă neîndoielnic o anumită neîncredere în politicieni (marile partide au sprijinit ratificarea tratatelor în ambele cazuri), dar are şi rădăcini culturale mai adânci (temerea faţă de riscul pierderii identităţii proprii, neîncrederea în mecanismele birocratice instituite de organisme îndepărtate, influenţa presei tabloide din Marea Britanie, preponderent ostilă Uniunii Europene). În toamna anului 2008 au fost vehiculate suspiciuni în legătură cu faptul că grupul de lobby *Libertas*, condus de omul de afaceri Declan Ganley, extrem de vocal în opoziţia sa faţă de ratificarea tratatului de la Lisabona, ar fi fost finanţat de grupuri de interese americane ostile integrării europene. Fără a adera la diversele teorii ale conspiraţiei, care l-au obligat pe secretarul de stat adjunct al Statelor Unite să dezmintă oficial susţinerea campaniei *Libertas* de către guvernul american, trebuie să spunem că adevărul este relativ simplu. Adâncirea integrării politice la nivelul Uniunii Europene ameninţă în mod obiectiv unul dintre avantajele comparative ale Irlandei în atragerea capitalurilor, şi anume nivelul foarte redus al impozitului pe profit. Oricât de multe asigurări liniştitoare ar fi oferite de Comisia Europeană, este evident că menţinerea unui asemenea dumping fiscal nu este posibilă pe termen lung şi că simplificarea procedurilor decizionale ale Uniunii Europene prin adoptarea graduală a regulilor majorităţilor calificate în locul cerinţei unanimităţii va uşura, într-un orizont de timp previzibil, armonizarea politicilor fiscale la nivelul Uniunii, ceea ce va însemna inevitabil şi apropierea impozitului pe profit din Irlanda de nivelurile practicate în restul Uniunii Europene. În sondajele de opinie preocuparea pentru păstrarea actualului sistem fiscal irlandez pare să aibă un rol minor la nivelul motivaţiilor populaţiei în ansamblul său[445]. Aceste sondaje nu reflectă însă însemnătatea acestei motivaţii la nivelul elitelor economice, care au capacitatea de a influenţa şi mass-media. Paul Sweeney observa încă din 1999 forţa lobby-urilor de interese opuse reformării sistemului fiscal din Irlanda[446], iar această forţă este suficientă pentru explicarea mijloacelor financiare de care au dispus cei ce au desfăşurat campaniile mediatice împotriva ratificării tratatului de la Lisabona. În mod evident, aceste grupuri de interese, bine reprezentate şi la nivelul unora dintre companiile transnaţionale care activează în Irlanda, au toate motivele să întârzie momentul unei eventuale armonizări fiscale la nivel european, dar fără a pune în pericol cu totul apartenenţa Irlandei la Uniunea Europeană şi accesul lor la pieţele europene.

Începutul anului 2010 este un moment prost pentru evaluarea realistă a şanselor de dezvoltare economică ale Irlandei. Economia irlandeză a fost lovită mai sever de criză decât alte economii europene, iar dezbaterile publice sunt dominate mai degrabă de note pesimiste. Cu toate acestea, **Irlanda este relativ bine echipată pentru a face faţă sfidărilor**. Nivelul economic este ridicat, capitalul uman este mai bine pregătit decât în majoritatea statelor europene, structura pe ramuri a economiei este relativ bine adaptată cerinţelor secolului XXI, iar progresele realizate în modernizarea infrastructurilor şi a instituţiilor sunt indiscutabile. De aceea, este de aşteptat ca odată cu resorbirea mai devreme sau mai târziu a crizei economice, Irlanda să fie bine poziţionată pentru a putea profita de relansarea economiei mondiale.

Pe de altă parte, privind evoluţia economică a Irlandei din **perspectivă istorică**, adică privilegiind analiza pe termen lung, este evident faptul că perioada scursă după al doilea război mondial a fost cea a unei dezvoltări fără precedent. **Irlanda a reuşit să depăşească subdezvoltarea economică relativă şi să promoveze ferm în topul economic al Europei şi al lumii.** Acest succes economic este excepţional atât în raport cu trecutul mai îndepărtat al Irlandei, cât şi cu performanţa altor ţări europene. Deşi pe termen lung nu există garanţii, poziţia economică relativă a Irlandei fiind expusă şi unor factori de risc, în viitorul relativ apropiat, Irlanda are toate şansele să redevină una dintre cele mai performante economii europene, îndreptăţind verdictul de succes indiscutabil conferit de analiza noastră.

IV.3.3. Iugoslavia – modelul celei de-a treia căi

Iugoslavia a fost **una dintre ţările cel mai sever lovite de al doilea război mondial.** Din 1941 şi până în 1945, lupte înverşunate au afectat o mare parte a teritoriului iugoslav, provocând considerabile distrugeri materiale şi pierderi umane. Asupra numărului morţilor au fost vehiculate cifre diverse, cele mai realiste estimări fiind cu puţin peste un milion de morţi, ceea ce, cu 6,67% din populaţia de dinainte de război, era una dintre ratele cele mai ridicate din Europa (după Polonia, Uniunea Sovietică, Lituania şi Letonia)[447]. Pagubele materiale provocate de război se cifrează, după datele oficiale greu de verificat, la peste 9 miliarde de dolari 1938, adică de mai multe ori venitul naţional din anii de dinainte de război[448]; ele au cuprins circa o jumătate din mijloacele şi infrastructura din transporturi, o jumătate din şeptel, o cincime din fondul locativ şi mai mult de o treime din capacităţile industriale, astfel încât „Iugoslavia a experimentat una dintre cele mai grave scăderi ale nivelului de trai din Europa, iar la sfârşitul războiului o mare parte a populaţiei era în pericol să moară de foame”[449].

Iugoslavia a fost una dintre puţinele ţări care au reuşit să se elibereze de sub ocupaţia germană în cea mai mare parte prin forţele proprii. La sfârşitul războiului, partizanii grupaţi în Armata Populară de Eliberare condusă de Iosip Broz Tito şi în care elementul politic conducător erau comuniştii şi-au impus controlul asupra celei mai mari părţi a teritoriului iugoslav, şi-au eliminat rivalii (în principal pe cetnicii sârbi şi pe ustaşii croaţi), au preluat puterea politică (după o scurtă fază de cooptare a unui număr limitat de reprezentanţi ai guvernului din exil de la Londra) şi au

purces la transformarea radicală a ţării. **Procesul de comunizare** a fost mult mai rapid şi mai radical decât în celelalte ţări central-est europene. Au fost organizate rapid alegeri câştigate de Frontul Popular controlat de comunişti, Adunarea Constituantă a abolit monarhia şi a proclamat Republica Populară Federativă Iugoslavia (29 noiembrie 1945), iar noua constituţie adoptată la 31 ianuarie 1946 fixa structura federală a noii republici, formată din şase republici federale (Bosnia-Herţegovina, Croaţia, Macedonia, Muntenegru, Serbia şi Slovenia), la care se adăugau regiunile autonome Kosovo şi Voivodina (ca parte a Serbiei). Se spera ca prin politica de egalitate riguroasă între membrii tuturor grupurilor naţionale, formulată de partizani încă din timpul războiului, şi prin factorul de unitate reprezentat de Uniunea Comuniştilor din Iugoslavia, această formulă federală să îngăduie depăşirea antagonismelor naţionale care slăbiseră Iugoslavia interbelică. Au fost lichidate partidele necomuniste, au fost pedepsiţi un număr mare de „colaboraţionişti" reali sau fictivi, au fost confiscate proprietăţile minorităţii germane, a fost realizată încă din august 1945 o reformă agrară prin care s-au expropriat puţin sub 1,5 milioane hectare dintre care puţin sub 800.000 hectare au fost redistribuite unor familii de ţărani săraci, restul rămânând în proprietatea statului şi a unor cooperative[450] şi s-a purces la naţionalizarea întreprinderilor din industrie şi servicii.

Pe această bază, Iugoslavia a trecut la un program extrem de ambiţios de reconstrucţie şi de dezvoltare economică de tip socialist. **Planul cincinal pe anii 1947-1951**[451] îşi propunea dublarea venitului naţional comparativ cu anul 1939, mărirea producţiei industriale de aproape patru ori, a producţiei de mijloace de producţie de 5,5 ori etc.; pentru atingerea acestor obiective, se miza pe livrări de echipamente şi materii prime din partea Uniunii Sovietice şi a Cehoslovaciei, precum şi pe un nivel ridicat de investiţii bazate pe acumularea pe seama ţărănimii. Încă din 1945 se introdusese un sistem de cote în produse agricole care trebuiau predate statului la preţuri extrem de reduse şi se spera ca aceste produse să îngăduie nu numai aprovizionarea oraşelor, ci şi exporturi prin care să se achite importurile şi să se realizeze investiţiile industriale. Acest plan, complet nerealist, a fost aplicat într-un mod extrem de birocratic – obiectivele cantitative ale planului au fost calculate inclusiv pe săptămâni şi zile, ceea ce a condus la apariţia unor munţi de rapoarte adresate mai întâi organelor din fiecare republică şi apoi Comisiei Federale a Planificării – generând astfel o multitudine de disfuncţii economice. Deşi planul cincinal a părut să aibă un succes relativ în prima sa fază[452], în final, el a eşuat categoric.

Una dintre cauzele acestui eşec a fost **ruptura cu Uniunea Sovietică**. Motivele acestei rupturi au fost multiple, mergând de la intenţia lui Tito de a se afirma ca un centru de putere autonom în cadrul lumii socialiste până la controversele de politică internaţională (dezamăgirea iugoslavă că Stalin nu i-a susţinut în disputa cu Italia pentru Trieste, precum şi iritarea lui Stalin pentru amestecul iugoslav în războiul civil din Grecia, pe care el o recunoscuse deja în acordul de procentaj ca fiind în zona de influenţă a puterilor occidentale). Au existat şi tensiuni economice între cele două părţi, îndeosebi cu privire la funcţionarea întreprinderilor mixte iugoslavo-sovietice întemeiate în 1945 în

transporturile aeriene şi fluviale[453], dar acestea nu au avut un rol decisiv în ruptura dintre Stalin şi Tito. Această ruptură a devenit efectivă în iunie 1948 şi a avut în primul rând un caracter politic, consecinţele economice fiind mai degrabă colaterale, deşi deosebit de grave pentru Iugoslavia. Astfel, ca urmare a acestei rupturi, au fost anulate promisiunile de credite şi ajutoare sovietice, iar relaţiile economice dintre Iugoslavia şi celelalte state socialiste aflate sub controlul Moscovei au ajuns rapid la cota zero, ceea ce a condus şi la o scădere severă a întregului comerţ exterior iugoslav.

Ruptura dintre Tito şi Stalin a avut **consecinţe politice** foarte serioase pentru Iugoslavia[454]. De fapt, Stalin miza pe capacitatea sa de a provoca o răsturnare a lui Tito de către „forţele sănătoase" din cadrul mişcării comuniste iugoslave. Tito a reacţionat în mod stalinist, adică a arestat şi internat în lagărul din insula Goliotoc din Marea Adriatică circa 15.000-20.000 de comunişti promoscoviţi. Au urmat o intensă campanie mediatică împotriva „trădătorului Tito", deportări ale populaţiei sârbe din zona de graniţă din Banatul românesc şi manevre militare care păreau să anunţe o iminentă invazie sovietică asupra Iugoslaviei.

În faţa acestei ameninţări, Tito a reacţionat în trei feluri. Pe de o parte, el a declanşat o campanie ideologică prin care afirma dreptul comuniştilor iugoslavi, la fel ca şi al altor partide comuniste, de a decide în mod independent asupra modului în care conduceau edificarea socialismului în propria ţară. Pe de altă parte, el a iniţiat o campanie de cooperativizare forţată menită să dovedească ortodoxia sa marxistă şi să ofere resurse pentru realizarea planului cincinal, care intrase în serioase dificultăţi. Nu în cele din urmă, el a căutat să îmbunătăţească **relaţiile cu Occidentul, îndeosebi cu Statele Unite**. Aceste relaţii[455] se răciseră în 1945-1947, iar în 1947 Iugoslavia refuzase să participe la Planul Marshall; imediat după excluderea din Cominform şi declanşarea făţişă a conflictului cu Uniunea Sovietică, Tito a acceptat în iulie 1948 ca Iugoslavia să plătească despăgubiri de 17 milioane de dolari pentru proprietăţile americane naţionalizate, ceea ce a îngăduit deblocarea conturilor americane ale Băncii Naţionale a Iugoslaviei, în care se găseau rezerve de aur depuse din timpul războiului. Era însă numai un început de relansare a relaţiilor. Fondurile rămase după achitarea despăgubirilor (circa 30 de milioane de dolari) nu ajungeau pentru finanţarea nevoilor de import ale Iugoslaviei şi atunci Statele Unite i-au acordat acesteia mai multe împrumuturi şi un ajutor de hrană de urgenţă, care au avut un rol esenţial în depăşirea greutăţilor economice din anii 1949-1952. Totodată, Statele Unite au asigurat protecţia Iugoslaviei împotriva unei posibile invazii sovietice, avertizând Moscova că într-un asemenea caz nu vor rămâne neutre[456].

Dacă deschiderea spre Occident a fost un succes, în schimb **colectivizarea agriculturii a fost un eşec usturător**. Seceta, gestiunea defectuoasă a noilor cooperative, lipsa unor investiţii semnificative în utilaje agricole şi rezistenţa ţăranilor au condus la prăbuşirea producţiei agricole în 1950[457]; după o efemeră redresare în 1951, producţia agricolă a atins noi niveluri minime în 1952, obligând conducerea iugoslavă să treacă la o schimbare radicală a politicii în acest domeniu. În martie 1953, ţăranilor li s-a permis să părăsească

cooperativele luându-şi înapoi pământul cu care intraseră în acestea, ceea ce a condus la o retragere în masă până la sfârşitul anului 1953.

De fapt, abandonarea colectivizării a fost doar o parte, foarte importantă într-o ţară încă majoritar rurală, dintr-un proces mai amplu de consolidare a bazei sociale a regimului comunist condus de Tito. Celălalt pilon al acestui proces a fost **introducerea sistemului autoadministrării muncitoreşti în întreprinderile industriale**. Gândit pe de o parte ca o formulă de a se profila ideologic în raport cu stalinismul – ideea era de a arăta că în Iugoslavia se evita birocratizarea conducerii economiei prin autoconducerea muncitorească la nivel de întreprindere – şi ca o cale de a consolida fidelitatea colectivelor muncitoreşti şi cointeresarea lor la bunele rezultate ale întreprinderilor socialiste, sistemul autoadministrării muncitoreşti a fost introdus totuşi foarte gradual[458]. Astfel, el a fost pregătit prin înfiinţarea experimentală a unor consilii muncitoreşti în 215 întreprinderi în 1949 şi instituit prin legea cu privire la administrarea întreprinderilor de stat din iunie 1950; prin această lege se întemeiau consilii muncitoreşti în circa 6.000 de întreprinderi, dar aceste consilii aveau puţine atribuţii strict economice în raport cu directorii numiţi. Abia în 1952 s-a introdus un nou sistem economic, prin care consiliile muncitoreşti primeau dreptul de a decide asupra unei părţi din mijloacele de acumulare (între 3 şi 17%, în funcţie de ramura economică), iar noul sistem a fost garantat juridic prin Constituţia provizorie din 1953. Moartea lui Stalin a făcut să dispară pericolul extern care stimulase instituirea sistemului autoadministrării muncitoreşti şi a condus la o stagnare temporară în implementarea sa. Totuşi, acest sistem – deşi deseori golit de conţinut în viaţa reală din întreprinderi – devenise o parte crucială a autolegitimării ideologice a regimului comunist din Iugoslavia, care se afirma prin căutarea unei a treia căi între capitalismul de tip occidental şi etatismul birocratic de tip sovietic. În aceste condiţii, în aprilie 1958, congresul al VII-lea al Uniunii Comuniştilor din Iugoslavia a inclus în programul adoptat ideea dispariţiei statului (în sensul definit de Engels) şi preluarea treptată a funcţiilor active de conducere de către forţele socialiste din societate. Deja din 1957, legea relaţiilor de muncă extinsese atribuţiile consiliilor muncitoreşti în recrutarea, licenţierea şi asigurarea disciplinei forţei de muncă, iar în 1961 aceste consilii au căpătat dreptul să dispună de veniturile nete ale întreprinderilor, ceea ce a condus la creşterea veniturilor angajaţilor mult peste sporul productivităţii şi la încetinirea severă a ratei creşterii industriale. Principiul autoadministrării nu mai era însă un instrument economic, ci unul predominant politico-ideologic. De aceea, el a fost consolidat prin Constituţia din 1963, prin deciziile congresului al VIII-lea al Uniunii Comuniştilor din Iugoslavia din decembrie 1964 şi prin legile de reformă din iulie 1965, care, exceptând sectoare considerate strategice, precum industria energetică, măreau puterea consiliilor în raport cu birocraţia de întreprindere. Ulterior, Legea privind munca reunită din 1976 a stabilit competenţele consiliilor muncitoreşti organizate pe trei niveluri – colectiv de muncă, întreprindere, grup de întreprinderi interdependente – precum şi modul lor de interacţiune cu administraţia şi cu mecanismele pieţei. Totuşi, întregul sistem, deşi fascinant teoretic, s-a dovedit nepractic. El necesita o mare cheltuială de timp, capacitatea muncitorilor de a adopta

decizii raţionale economic era diminuată de asimetria de informaţie în raport cu administraţia şi de multitudinea intereselor particulare, astfel încât s-a ajuns la fenomene de blocaj în cadrul cărora „tehnocraţii şi funcţionarii au lăsat democraţia de la bază să cadă într-o farsă, fără a o interzice, iar democraţia de la bază lăsa întregul sistem să devină din ce în ce mai greoi, condamnând la eşec orice element ce contribuia la creşterea eficienţei”[459].

Pe plan internaţional, corolarul natural al autoadministrării muncitoreşti a fost evitarea alinierii stricte faţă de una sau alta dintre superputeri – după ruptura cu Stalin, Tito a refuzat şi aderarea la NATO – şi participarea lui Tito alături de premierul indian Jawaharlal Nehru şi cu preşedintele egiptean Gamal Abdel Nasser la constituirea mişcării ţărilor nealiniate. Lua astfel naştere un veritabil **„model iugoslav” de găsire a unei „a treia căi”**. Potrivit lui Holm Sundhaussen, acest model, cunoscut şi sub numele de „titoism”, avea drept piloni: „destalinizarea, rămasă la jumătatea drumului; teoria diferitelor căi de ajungere la socialism; modelul iugoslav de autoadministrare; politica libertăţii faţă de blocuri şi mult-lăudata rezolvare exemplară a problemei naţionale”[460].

Anii 1950, dincolo de dificultăţile pricinuite de necorelările din primul plan cincinal (1947-1951), au fost per total o perioadă de creştere economică semnificativă[461]. Această creştere s-a bazat atât pe eforturile interne, inclusiv pe renunţarea la planificarea excesivă din prima fază a regimului comunist şi pe trecerea la un sistem de planificare indicativă, bazat mai mult pe considerente pragmatice decât pe criterii ideologice şi care a alternat planurile anuale cu planuri cincinale. Investiţii considerabile au servit la dezvoltarea precumpănitoare a industriei (rate de creştere de 12-13% anual), dar abandonarea colectivizării şi realocarea unei părţi a investiţiilor şi spre agricultură i-au îngăduit acesteia să-şi mărească semnificativ producţia (rate de creştere de 5,9% anual în 1952-1956 şi 9% în 1956-1960). Pe de altă parte, de la mijlocul anilor ‘50 s-a luat decizia unei echilibrări relative a alocărilor de resurse în favoarea industriei bunurilor de consum, Iugoslavia evitând astfel excesele în orientarea spre industria grea care au handicapat alte ţări socialiste în aceeaşi perioadă. Această dezvoltare a avut însă şi un „călcâi al lui Ahile”: importurile. Dincolo de rolul lor în asigurarea nevoilor de hrană şi materii prime, importurile din Statele Unite şi din ţări ale Europei Occidentale au îngăduit Iugoslaviei să beneficieze şi de tehnologii şi utilaje aflate la un nivel tehnic ridicat, care au susţinut ratele ridicate ale creşterii producţiei industriale. Pe de altă parte însă, importurile au crescut în anii ‘50 mult mai rapid decât era planificat – de exemplu, al doilea plan cincinal (1957-1961) prevedea o creştere de ansamblu a importurilor cu 41,9%, dar după numai patru ani acestea sporiseră deja cu 70,5% – ceea ce s-a reflectat în deficitele balanţei comerciale. Aceste deficite au fost în cea mai mare parte acoperite prin credite şi ajutoare economice americane[462], astfel încât un specialist estima că peste un sfert din creşterea produsului intern brut al Iugoslaviei din anii ‘50 s-au datorat strict ajutorului american[463].

O asemenea **dezvoltare extensivă, dependentă de importuri şi de ajutorul american**, nu era sustenabilă pe termen lung, mai ales că în anii ‘60 interesul american pentru Iugoslavia s-a diminuat, pe de o parte datorită schimbării setului de priorităţi al administraţiilor americane în anii

‘60 şi pe de altă parte deoarece Iugoslavia a adoptat o serie de atitudini antiamericane în cadrul mişcării de nealiniere. Astfel, în anii 1962-1967 ajutorul american s-a redus comparativ cu anii ‘50, ajutorul militar încetând aproape cu totul, iar cel economic fiind acordat tot mai mult sub forma de credite şi nu de donaţii, ca anterior[464]. Cum dificultăţile de finanţare a deficitului balanţei de plăţi externe s-au făcut simţite încă din 1960, Iugoslavia s-a angajat într-un set de reforme economice încercând să se adapteze la exigenţele creditorilor şi la condiţiile competiţiei mult mai aspre derivate din încercarea de a se integra într-o măsură crescândă în diviziunea internaţională a muncii. Fără a intra în detalii[465], vom remarca faptul că **reformele economice din anii ‘60**, desfăşurate în valuri, au fost aplicate relativ inconsecvent, dând senzaţia unei dinamici discontinue. Unele dintre ele au condus chiar la derapaje, cum ar fi decizia din 1961 de a include salariile în venitul net lăsat la discreţia întreprinderilor, ceea ce a condus la reducerea dramatică a investiţiilor şi la sporirea împrumuturilor contractate de întreprinderi pentru a finanţa mărirea salariilor, obligând autorităţile să îngheţe temporar salariile în 1962 şi să ia măsuri de înăsprire a condiţiilor de creditare din partea băncilor[466]. Dincolo însă de asemenea episoade, per total reformele au mărit expunerea întreprinderilor la presiunile pieţei, reprezentând o încercare de conciliere a conflictelor recurente dintre „Marx şi piaţă”[467]. Au crescut autonomia întreprinderilor şi posibilităţile acestora de a se angaja în operaţiuni economice externe, a fost restructurat sistemul bancar, care a devenit o pârghie importantă de direcţionare a activităţilor economice, au fost reformate sistemul fiscal şi cel financiar, Iugoslavia a devenit membru asociat al GATT şi a beneficiat de mai multe programe ale Fondului Monetar Internaţional şi ale Băncii Mondiale şi au avut loc mai multe devalorizări ale monedei şi liberalizări parţiale ale preţurilor pentru a le corela cu evoluţiile de pe piaţa mondială, ceea ce a generat presiuni inflaţioniste. Dacă reformele din 1961 au avut efecte perverse ce au necesitat urgent măsuri corective, valul de reforme din anul 1965 a fost mult mai amplu (Adunarea Federală a adoptat în iulie 1965 un pachet de peste 30 de legi pentru a crea cadrul legislativ pentru „socialismul de piaţă”) şi, dincolo de corecturile şi inconsecvenţele ulterioare, a contribuit substanţial la deschiderea economiei iugoslave şi la integrarea acesteia în diviziunea internaţională a muncii dominată de Occident. Împreună cu înlăturarea din structurile puterii a lui Aleksandar Ranković, şeful securităţii şi vicepreşedinte al ţării, aceste reforme au dat impresia liberalizării regimului comunist în anii ‘60 şi a unei relative apropieri de modelul occidental de dezvoltare economică.

Comerţul exterior a fost unul dintre domeniile în care impactul reformelor şi al deschiderii spre exterior a fost cel mai vizibil[468]. Valoarea exporturilor a crescut de peste 36 de ori între media anilor 1946/1950 şi cea a anilor 1976/1980[469]. Structura exporturilor s-a modificat radical comparativ cu perioada anterioară celui de-al doilea război mondial, pe primul loc trecând produsele industriale, în timp ce ponderea combinată a agriculturii şi sectorului forestier a scăzut după 1960 la mai puţin de 20% din total[470]. Importurile însă au crescut încă şi mai mult, de circa 45 de ori între anii 1947/1950 şi 1976/1980, ceea ce a făcut ca Iugoslavia să aibă aproape în toţi anii deficite comerciale substanţiale[471].

Aceste deficite au fost acoperite parţial prin aportul a **două surse noi de valută**: veniturile repatriate de cetăţenii iugoslavi care lucrau în Occident şi cele obţinute pe seama dezvoltării turismului internaţional în Iugoslavia.

Iugoslavia a fost singurul dintre statele socialiste care au reglementat favorabil **migraţia la muncă în Occident**[472]. Decizia de a tolera şi apoi de a reglementa acest fenomen a fost influenţată pe de o parte de conştientizarea faptului că la mijlocul anilor ‘60 urmau să intre pe piaţa muncii generaţiile numeroase născute după al doilea război mondial şi că industria iugoslavă, aflată într-un efort de asigurare a competitivităţii, nu era capabilă să absoarbă în întregime acest excedent şi, pe de altă parte, de observarea efectelor pozitive pe care le avea migraţia la muncă pentru alte societăţi relativ subdezvoltate din Europa mediteraneeană. Adoptarea în 1963 a unei legislaţii care reglementa condiţiile în care cetăţenii iugoslavi puteau pleca la muncă temporară în străinătate şi drepturile de care beneficiau la întoarcerea în ţară a coincis cu sporirea cererii vest-europene de forţă de muncă. În consecinţă, migraţia la muncă, ce fusese înainte de 1960 un fenomen cu totul marginal, a devenit un fenomen de masă: numărul cetăţenilor iugoslavi care lucrau în diversele ţări ale Europei apusene a crescut de la 3.000 în 1954 la 15.000 în 1960, 130.000 în 1965, 600.000 în 1970 şi un maxim de 860.000 în 1973, dintre care 535.000 în RFG şi 195.500 în Austria; la aceştia se mai adăugau şi lucrătorii din ţări extraeuropene, circa 150.000 în 1973, astfel încât numărul celor care lucrau în afara ţării a depăşit 10% din totalul forţei de muncă a Iugoslaviei. Veniturile repatriate de cetăţenii iugoslavi care munceau în străinătate au reprezentat 59 milioane de dolari în 1965, 544 milioane de dolari în 1970 şi 1,4 miliarde de dolari în 1973[473], devenind astfel un factor major de echilibrare a balanţei de plăţi externe. În acelaşi timp, perspectiva muncii în străinătate a detensionat relaţiile sociale din Iugoslavia, iar veniturile astfel obţinute au contribuit la creşterea bunăstării şi la occidentalizarea stilului de viaţă.

Dezvoltarea turismului internaţional în Iugoslavia[474] a început chiar înainte de reglementarea muncii în străinătate. Deşi accesul turiştilor străini a fost liberalizat încă din 1952, când a fost devalorizat şi dinarul iugoslav, în 1953 numărul turiştilor străini şi cel al nopţilor petrecute de aceştia în Iugoslavia nu depăşise încă nivelurile din 1938 şi în general anii ‘50 nu au fost prea favorabili pentru turismul internaţional în Iugoslavia. Totuşi, planul cincinal 1957-1961 a recunoscut însemnătatea turismului internaţional şi a prevăzut investiţii şi credite apreciabile pentru acest sector, focalizându-se mai ales pe construcţia de capacităţi de cazare pe litoralul Mării Adriatice. Investiţiile în turism, care după 1965 au depăşit sistematic 5% din volumul total al investiţiilor din economia iugoslavă, atingând chiar un maxim de 11% în 1971, au fost potenţate de schimbările instituţionale aduse de reformele economice din anii ‘60, care au îngăduit întreprinderilor să păstreze la discreţia lor o parte din încasările valutare şi să apeleze la credite bancare pentru dezvoltarea activităţii lor. Deşi dezvoltarea turismului a fost departe de a fi armonioasă – analiştii au observat că investiţiile s-au concentrat în construirea de capacităţi de cazare şi au rămas insuficiente în infrastructură şi în serviciile colaterale, că a existat permanent un deficit de personal calificat, inclusiv la nivelul

funcţiilor manageriale şi că marketingul a fost deseori deficitar –, rezultatele au fost notabile. Au crescut considerabil şi numărul turiştilor străini, şi încasările valutare de pe urma acestora.

Tabelul IV.48. *Turismul internaţional în Iugoslavia*

Anul	Număr turişti străini (mii)	Număr nopţi (mii)	Venituri din turismul internaţional (milioane USD)
1938	276	1.562	?
1950	41	179	?
1953	245	855	?
1956	394	1.333	?
1959	835	3.433	?
1962	1.242	5.270	?
1965	2.658	11.240	59
1968	3.887	17.210	136
1971	5.239	25.849	175
1974	5.458	29.727	644
1977	5.621	29.026	751
1980	6.410	36.978	1.515
1983	5.947	35.355	862
1986	8.464	51.400	1.105
1989	7.779	46.022	2.024

Surse: Hall 1991: 102, 240, 247; Singleton, Carter 1982: 145.

De remarcat faptul că, din punctul de vedere al veniturilor obţinute din turismul internaţional, Iugoslavia a surclasat toate celelalte ţări socialiste, raportul faţă de a doua clasată, Ungaria, fiind de 2:1 în cea mai mare parte a anilor 1970-1980 şi chiar de peste 2,5:1 în 1988. În ceea ce priveşte comparaţia cu România, raportul era de aproape 3,5:1 în favoarea Iugoslaviei în 1980 (un an foarte bun din punctul de vedere al veniturilor din turism pentru România) şi 11,5:1 în 1988[475].

Repatrierile de venituri obţinute de cetăţenii iugoslavi care lucrau în străinătate, veniturile din turismul internaţional şi cele obţinute din tranzitul transporturilor rutiere dintre Occident şi ţări precum Grecia şi Turcia au contribuit la caracterul activ al balanţei serviciilor. Totuşi, până în 1980, acest activ nu a acoperit în întregime deficitul balanţei comerciale[476], ceea ce a însemnat că acesta a trebuit să fie compensat şi prin investiţii de capital străin în Iugoslavia şi prin credite.

Investiţiile străine directe au fost reglementate printr-o lege adoptată în 1967[477]. Aceasta permitea crearea de întreprinderi mixte, cu aport de capital străin, dar impunea ca partea iugoslavă să deţină mai mult de jumătate din capital şi poziţiile-cheie în structurile de conducere. Unele dintre restricţii au fost relaxate de reglementări ulterioare în 1971 şi 1973, apoi din nou înăsprite, iar în 1978 a fost adoptată o nouă lege, care

s-a dovedit şi ea efemeră, abia în 1984 fiind permis investitorilor străini să deţină majoritatea capitalului şi în 1988 să opereze nestingheriţi în Iugoslavia[478]. Nesiguranţa normativă a descurajat într-o oarecare măsură investiţiile străine directe, al căror volum a rămas mai degrabă modest până în anii ‘80. Cu toate acestea, s-au înregistrat şi exemple de mare succes, cum a fost cazul producătorului de automobile Crvena Zastava de la Kragujevac, care a început să colaboreze cu FIAT încă din 1959 şi apoi a realizat o asociere oficială în 1968-1969.

Creditele externe au fost un mijloc important de stimulare a dezvoltării economice a Iugoslaviei. Favorizate de relaţia specială cu Statele Unite şi de cooperarea organismelor financiare internaţionale – Fondul Monetar Internaţional şi Banca Mondială –, aceste credite au depăşit deja un miliard de dolari în prima jumătate a anilor ‘60 şi au crescut la 4,6 miliarde de dolari în 1973. Totuşi, aceste niveluri erau încă sustenabile până la şocurile petroliere din 1973-1974 şi 1979-1982.

Dezvoltarea serviciilor nu trebuie să înşele în ceea ce priveşte structura economiei Iugoslaviei din timpul regimului comunist. Deşi serviciile au fost importante, **cea mai mare creştere a fost înregistrată în industrie** (o medie anuală de 8,3% pe ansamblul anilor 1951-1980), comparativ cu ansamblul economiei (6,2% anual), influenţat masiv de ritmurile mai lente de creştere ale agriculturii (3,4% anual)[479]. Iugoslavia postbelică a devenit astfel o ţară cu o structură economică dominată de industrie. Această evoluţie este vizibilă atât prin creşterea forţei de muncă angajate în industrie (inclusiv mineritul) – de la 598.000 de persoane în 1950 la 2.374.000 în 1983[480] –, cât şi prin creşterea ponderii industriei în cadrul produsului intern brut.

Tabelul IV.49. *Ponderea diferitelor sectoare economice în economia Iugoslaviei 1947-1984) (%)*

	1947	1960	1970	1980	1984
Agricultură şi silvicultură	44,6	30,4	19,2	14,5	15,7
Industrie şi construcţii	37,6	41.4	48,0	53,2	53,5
Servicii	17,8	28,5	30,7	32,3	30,8

Sursa: Lampe, Prickett, Adamović 1990:97.

Dincolo de observarea faptului că sistemul de preţuri administrate de stat a favorizat industria în dauna agriculturii, se cuvine să remarcăm nu numai creşterea puternică a producţiei industriale, ci şi diversificarea considerabilă a acesteia. Astfel, industria extractivă, dinamică deja din perioada interbelică, s-a dezvoltat mai lent decât industria prelucrătoare, creşterea viguroasă a extracţiei cuprului şi gazelor naturale fiind parţial contrabalansată de epuizarea unora dintre resurse, cum ar fi cromul. În cadrul industriei prelucrătoare, ramurile cele mai dinamice au fost sectorul energetic şi industria chimică, urmate de construcţiile de maşini[481]. Nu în cele din urmă, ritmurile de creştere a producţiei industriale au fost mai mari în anii 1951-1965 (în medie 11,4% anual, cu o maximă de 17,3% în 1957) şi ceva mai reduse în 1965-1981 (6,8% anual, cu o maximă de

11,4% în 1969)[482], ceea ce reflectă dificultăţile de a trece de la o creştere extensivă la una intensivă, adaptată la exigenţele pieţei mondiale.

Agricultura a cunoscut o dezvoltare sinuoasă[483]. După ce în primii ani postbelici statul a încercat o politică de industrializare forţată pe seama agriculturii, iar rezultatele au fost catastrofale, după 1953 situaţia s-a calmat şi statul a mărit investiţiile în agricultură şi creşterea a fost apreciabilă (4, 2% anual în 1956-1960). După 1960, situaţia agriculturii a devenit mai complicată, pe de o parte din cauza evoluţiei defavorabile a preţurilor relative faţă de industrie şi pe de altă parte din cauza reducerii treptate a forţei de muncă din agricultură în condiţiile în care mulţi dintre tinerii din sectorul rural preferau să migreze la oraş sau chiar să plece să lucreze în străinătate. Desigur, au fost obţinute şi progrese importante, mai ales în marile ferme de stat din Slavonia şi Voivodina, axate pe culturile cerealiere, dar per total agricultura din Iugoslavia a evoluat mediocru, mai ales dacă o comparăm cu evoluţiile din aceeaşi vreme din ţările Europei apusene. O mare parte din această lipsă de performanţă a fost o urmare a politicii statului de a menţine un control strict asupra majorităţii preţurilor agricole, ceea ce a redus sever rentabilitatea acestui sector şi a descurajat investiţiile[484]. De aceea, nu este de mirare că ponderea agriculturii în produsul intern brut a scăzut astfel la numai circa 13% în anii ‘80.

Serviciile au cunoscut şi ele o evoluţie extrem de dinamică. Aici se cuvine să menţionăm creşterea deosebit de dinamică a numărului persoanelor angajat, în comerţ şi turism (248.000 în 1950, 783.000 în 1980) şi în serviciile socioculturale şi educative (202.000 de angajaţi în 1950, 715.000 în 1980)[485]. Pe această bază, analfabetismul a fost redus la un nivel sub 10% în anii ‘80, a sporit nivelul de educaţie (ponderea absolvenţilor de liceu a crescut de la 6,6% în 1953 la 25,5% în 1981, iar al persoanelor având o diplomă universitară de la 0,6% la 5,6%)[486] şi a fost îmbunătăţită starea de sănătate a populaţiei, fapt reflectat de scăderea mortalităţii (de la 15‰ în 1939 şi circa 13‰ în primii ani postbelici la 9,3‰ în 1989)[487], mai ales a mortalităţii infantile (de la 132‰ în 1939 la sub 100‰ în a doua parte a anilor 1950 şi apoi la 24‰ în 1989)[488], şi de creşterea speranţei de viaţă (de la puţin peste 40 de ani în 1930-1931 la 72 de ani în 1989)[489]. Desigur, aceste niveluri rămâneau încă modeste comparativ cu situaţia din majoritatea celorlalte ţări europene, dar **progresele realizate în ceea ce priveşte indicatorii sociali şi standardele de viaţă au fost semnificative**. Se cuvine să mai adăugăm creşterea suprafeţei medii de locuire de la 8,7 m^2 în 1951 la 15 m^2 în 1980[490], dotarea majorităţii gospodăriilor cu aparatură electrocasnică modernă (mai ales după ce reforma sistemului bancar din 1965 a permis proliferarea creditelor de consum), posibilităţile sporite de circulaţie, de structurare a timpului liber şi de acces la bunuri şi un stil de viaţă de tip occidental[491]. Per total, se poate aprecia că, în anii 1960-1980, cetăţenii Iugoslaviei au beneficiat cel mai mult de progresul economic şi social comparativ cu cei din celelalte ţări socialiste europene, deşi produsul intern brut pe locuitor era în continuare mai mic decât cel din ţări precum Cehoslovacia, RDG sau Ungaria. Mai semnificativă însă decât comparaţia cu o ţară sau alta este observaţia că în 1979 Iugoslavia a depăşit la acest indicator media ţărilor socialiste est-europene[492].

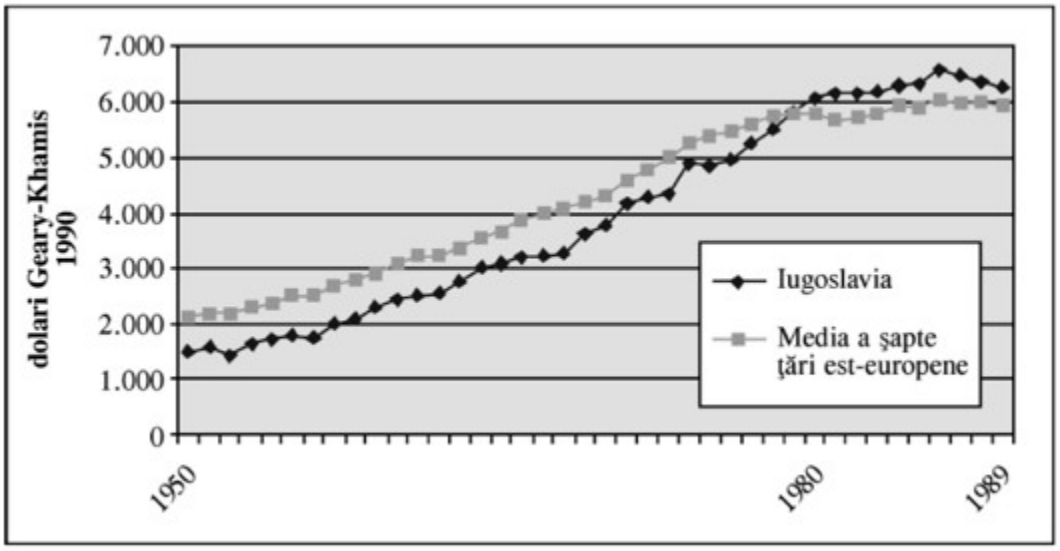

Sursa: Maddison 2003: 101.

Figura IV.9. *PIB/locuitor în Iugoslavia comparativ cu media a şapte ţări socialiste est-europene (1950-1989)*

Pot fi aduse mai multe **explicaţii** pentru această performanţă economică relativ bună a Iugoslaviei în timpul lui Tito[493]. Una dintre ele este sporul inputului de forţă de muncă, datorat creşterii speranţei medii de viaţă, atragerii unui număr mai mare de femei în activităţile economice şi mutării unei părţi din forţa de muncă dinspre agricultură spre industrie şi servicii. Altele ar fi volumul relativ mare al investiţiilor, precum şi deschiderea superioară faţă de Occident comparativ cu celelalte ţări socialiste, concretizată în posibilitatea de a folosi tehnologie occidentală şi de a coopera mai intensiv cu parteneri occidentali. Nu în cele din urmă, s-ar putea afirma şi faptul că ratele de creştere din anii ‘70 au fost sporite artificial într-o măsură considerabilă de recursul la credite externe[494], cu alte cuvinte că prosperitatea din acest deceniu a fost „cumpărată” pe seama viitorului.

Simptomele epuizării potenţialului de creştere al economiei iugoslave se făcuseră simţite deja din anii ‘60. Holm Sundhaussen sintetizează astfel situaţia:

> Cel târziu la începutul anilor ‘60 creşterea economică extensivă, posibilă în parte prin temporara renunţare silită la consum, în parte prin redistribuirea de către stat a resurselor de investiţii pe seama agriculturii, în parte prin exploatarea prădalnică a resurselor naturale şi într-o parte crescândă prin acumularea de datorii externe, s-a lovit de limitele sale naturale. Cel puţin în acest moment creşterea extensivă ar fi trebuit înlocuită cu o economie intensivă, bazată pe mai multă competiţie, pe o analiză a costurilor şi foloaselor conformă cu funcţionarea pieţei şi pe o

productivitate a muncii mai mare. Aceasta a avut însă loc numai parţial şi prea încet, iar în unele privinţe nu a avut loc deloc[495].

Astfel, reformele din anii 1960-1980 au fost insuficient de radicale şi de consecvente, iar „economia socialistă de piaţă” bazată pe „sistemul autoconducerii muncitoreşti” s-a dovedit un mecanism excesiv de complex şi complicat, incapabil să se adapteze suficient la exigenţele noii etape. Criticând acest „monstruos amalgam”, Harold Lydall aprecia: „În timp ce federalismul, socialismul şi autoadministrarea pot avea fiecare, separat, unele trăsături pozitive (cel puţin în anumite limite atent specificate), combinaţia lor pare să fie o formulă pentru o imensă risipă de resurse umane şi materiale”[496].

Unul dintre factorii care au blocat adaptarea a fost **propensiunea spre consum** a societăţii iugoslave, alimentată de contactele cu Occidentul şi de difuzarea modelelor de consum occidentale şi de combinaţia dintre mecanismele de decizie bazate pe autoconducere şi autonomia întreprinderilor în stabilirea fondului de salarii şi în contractarea de credite. În consecinţă, creşterea consumului a depăşit-o considerabil pe cea a productivităţii, ceea ce a condus la acumularea deficitelor comerciale şi a datoriilor externe.

Tabelul IV.50. *Deficitul comercial şi datoria externă a Iugoslaviei (1965-1981) (miliarde de dolari SUA)*

Anul	Deficitul comercial	Datoria externă netă
1965	–0,09	1,0
1970	–0,96	1,9
1975	–2,99	5,8
1979	–6,07	13,7
1981	–3,16	18,5
1983	+1,10	18,7
1985	+3,00	18,7

Surse: Handbuch: VI, 915 (capitol de Holm Sundhaussen); Lydall 1989: 49; Lampe, Prickett, Adamović 1990: 98.

De remarcat că nivelul datoriilor externe a fost mai mare decât în oricare dintre celelalte ţări socialiste est-europene, exceptând Polonia după 1975, care însă avea o populaţie aproape dublă faţă de cea a Iugoslaviei[497]. În plus, trebuie observat că, după un vârf atins în 1973, numărul muncitorilor iugoslavi în Occident a început să scadă, ceea ce, cu un anumit decalaj cronologic, s-a resimţit în reducerea sumelor de bani repatriate de aceştia, de la 4,6 miliarde de dolari în 1975 la 3,6 miliarde în 1977, 3 miliarde în 1979 şi chiar 2,1 miliarde în 1982 şi 1983[498].

Cum autorităţile erau incapabile să restabilească disciplina financiară şi să contracareze propensiunea spre consum şi creşterea foarte rapidă a

importurilor prin mijloace administrative – Iugoslavia aderase la GATT şi depindea serios de liberul schimb cu Occidentul –, efectul inevitabil al acestei acumulări de deficite şi datorii au fost presiunile inflaţioniste, considerabile după 1965[499]. Dat fiind faptul că statul federal îşi menţinea controlul asupra unei mari părţi a preţurilor, rezultatul a fost o succesiune de devalorizări ale monedei şi ajustare a preţurilor, care a făcut ca **rata inflaţiei** din Iugoslavia să fie una dintre cele mai mari din Europa în cea mai mare parte a anilor 1965-1990. Un element agravant a fost incapacitatea băncilor, prea dependente de autorităţi (federale şi republicane) şi de întreprinderile industriale pe care le creditau – de a impune rate ale dobânzilor mai mari ca inflaţia; în condiţiile în care în cea mai mare parte a anilor ‘70 dobânzile la creditele bancare au fost real-negative, capacitatea de a atrage în sistemul bancar rezervele băneşti ale populaţiei a fost scăzută, iar propensiunea spre consum a întreprinderilor a fost stimulată, cu efecte destabilizante la nivelul întregii economii[500]. Factorii de instabilitate – distorsiunile sistemului de preţuri, care transmitea „semnale false” în economie şi genera dezechilibre între sectoare, sporind ineficienţa alocării resurselor şi a multor investiţii, indisciplina salarială, creşterea explozivă a consumului, inflaţia şi creşterea masivă a datoriilor externe – au fost potenţaţi de creşterea preţului petrolului, mai ales în cadrul celui de-al doilea „şoc petrolier”, împingând economia iugoslavă într-o **criză severă la începutul anilor ‘80**. Fapt deosebit de grav, criza strict economică s-a împletit cu o criză politico-instituţională, fapt care avea până la urmă să conducă la destrămarea Iugoslaviei.

Totuşi, **criza economică** nu a fost elementul determinant în prăbuşirea Iugoslaviei socialiste[501]. Aspectele strict economice ale crizei au fost în mare măsură depăşite, pe de o parte prin devalorizări şi măsuri de reducere a importurilor, care au izbutit să reducă sever deficitul balanţei comerciale, şi pe de altă parte prin sprijinul Statelor Unite, creditorii externi şi Fondul Monetar Internaţional acordând Iugoslaviei mai multe credite şi reeşalonări de datorii, care i-au îngăduit depăşirea momentelor celor mai dificile de la începutul anilor ‘80 şi au stimulat adoptarea unor programe de reformă economică. Aceste programe au îngăduit reluarea creşterii economice în anii 1983-1986, dar au fost în mare măsură compromise de lipsa sprijinului politic intern, mai concret de refuzul conducerii diverselor republici de a susţine un efort comun de impunere a disciplinei financiare. Un simptom al lipsei disciplinei financiare a fost **cazul Agrokomerc**, ieşit la iveală în 1987: această întreprindere din Velika KladuĹˇa (Bosnia-Herţegovina) a cunoscut o dezvoltare spectaculoasă în anii 1967-1987, cât timp a fost condusă de către Fikret Abdić, ajungând să aibă 12.000 de angajaţi şi să fie aparent una dintre marile reuşite ale economiei socialiste de piaţă; de fapt, succesul era bazat pe atragerea de credite fără acoperire din partea sectorului bancar, Agrokomerc contractând obligaţii de plată în valoare totală de 865 de milioane de dolari! Deşi cazul a devenit public, Fikret Abdić a fost condamnat la închisoare, iar unii dintre protectorii politici care-i facilitaseră accesul la credite au trebuit să demisioneze (inclusiv Hambdija Pozderac, ajuns reprezentantul Bosniei-Herţegovina în preşedinţia colectivă a

Iugoslaviei), impactul social al scandalului a fost devastator, după cum consemnează Richard Crampton:

> Efectele acestui gigantic scandal economic au fost profunde. În primul rând, încrederea, atâta câtă mai rămăsese, în instituţiile politice sau financiare ale statului, a fost greu pusă la încercare, dacă nu complet distrusă; în vreme ce populaţia era obligată să îndure măsurile de austeritate, privilegiaţii coborau, aparent, tot mai adânc în prăpastia corupţiei. Austeritatea generală şi scandalul Agrokomerc au reprezentat două motive importante ale grevelor răspândite, pentru salarii mai mari, de la sfârşitul lui 1987 şi din iunie 1988, ca şi ale actelor de violenţă, precum intrarea în forţă a muncitorilor în adunarea federală, în luna iunie a aceluiaşi an. Mai mult, afacerea Agrokomerc pusese sub semnul întrebării eficienţa strategiei economice aplicate încă de la începutul anilor ‘70. […] a devenit limpede că descentralizarea nu putea oferi soluţia pentru problemele cu care se confrunta ţara[502].

Problema nu era doar psihologică şi nici măcar doar economică. Ea era structurală, şi ţinea de **„călcâiul lui Ahile” al Iugoslaviei: relaţiile dificile dintre părţile constitutive ale Republicii Socialiste Federative Iugoslavia**[503]. Tito încercase să pună capăt tradiţiei de animozitate între diversele grupuri naţionale compunând Iugoslavia prin principiul egalităţii între naţiunile constitutive şi prin implementarea organizării de tip federal. Abandonarea planificării centralizate şi reformele economice din anii ‘60 au mărit puterea întreprinderilor şi a organelor din cele şase republici federale şi două regiuni autonome care compuneau Iugoslavia. Disparităţile economice dintre acestea s-au adâncit şi nu au fost contracarate decât parţial prin întemeierea unui fond de ajutorare a republicilor şi provinciilor mai puţin dezvoltate (FADURK), deoarece sistemul preţurilor controlate de stat favoriza industria prelucrătoare faţă de agricultură şi faţă de sectorul extractiv, deci republicile mai bogate faţă de cele sărace. Mai grav încă, regiunile mai sărace erau şi cele care se angajaseră mai târziu în tranziţia demografică şi care aveau deci rate mai mari ale natalităţii, compensate doar parţial de migraţia din interiorul Iugoslaviei. S-a ajuns astfel la o contradicţie între evoluţia prosperităţii relative şi ponderea demografică a diferitelor republici federale şi provincii autonome.

Tabelul IV.51. *Disparităţile economice şi demografice dintre părţile constitutive ale Iugoslaviei (1953-1988)*

	Produsul material brut/locuitor (media Iugoslaviei = 100)		Ponderea în populaţia totală a Iugoslaviei (%)	
	1953	1988	1953	1988
Bosnia-Herţegovina	83	68	16,7	18,8
Croaţia	122	128	23,2	19,9
Kosovo	43	27	4,8	8,0
Macedonia	68	63	7,7	8,9
Muntenegru	77	74	2,5	2,7
Serbia propriu-zisă	91	101	26,3	24,8
Slovenia	175	203	8,8	8,2
Voivodina	94	119	10,0	8,7

Sursa: PleĹˇtina 1992: 180.

Tensiunile dintre republici, alimentate de resurgenţa ideologiilor naţionaliste, se manifestaseră încă din anii ‘60. Tito a intervenit cu forţa autorităţii sale, a reprimat „devierile naţionaliste”, dar a şi încercat să atenueze şocul mărind prerogativele şi atribuţiile părţilor constitutive ale federaţiei, fapt reflectat de constituţia din 1963 şi mai ales de cea din 1974. Gândită şi ca un mecanism politic pentru funcţionarea Iugoslaviei după dispariţia previzibilă a lui Tito, aceasta instituia un sistem al preşedinţiei colective exercitate de reprezentanţi ai celor şase republici federale şi două provincii autonome. Intrat cu adevărat în funcţiune după moartea lui Tito la 4 mai 1980, acest sistem teoretic extrem de echilibrat şi echitabil s-a dovedit o sursă de blocaje politice şi instituţionale şi, în loc să contribuie la coeziunea dintre statul federal şi populaţie, a condus la **exacerbarea egoismelor naţionale şi la promovarea intereselor particulare ale elitelor care guvernau republicile federale şi provinciile autonome**. În loc să înfrunte problemele şi să încerce să ofere soluţii, aceste elite au preferat să atribuie responsabilitatea fie guvernului federal, fie celorlalte părţi constitutive ale Iugoslaviei sau chiar direct celorlalte naţiuni iugoslave. Aceste elite au instrumentalizat reapariţia unor teme de inspiraţie naţionalistă care fuseseră prohibite în timpul regimului Tito, căutând să-şi consolideze astfel propria legitimitate subminată de incapacitatea lor de a face faţă crizei economice şi sociale[504]. Exemplul lui Slobodan MiloĹˇević, care a preluat în 1986 conducerea Uniunii Comuniştilor din Republica Serbia şi a devenit în mai 1989 preşedinte al Serbiei, consolidându-şi puterea prin populismul antibirocratic şi prin îmbrăţişarea ideilor naţionalismului sârb îndreptat mai întâi împotriva albanezilor din Kosovo şi apoi împotriva celorlalte naţiuni din Iugoslavia, este tipic pentru deriva naţionalistă care a avut loc în majoritatea republicilor federale spre sfârşitul anilor ‘80. După cum sintetiza situaţia Holm Sundhaussen, după moartea lui Tito, sistemul politic a fost „aşezat pe oligarhia celor şase republici şi a celor două provincii autonome. Iar aceste opt oligarhii s-au aruncat [...] într-o luptă furioasă pentru putere, distrugând tot ceea ce „Bătrânul”, cu charisma sa, cu cultul personalităţii şi cu represiunea, a mai putut menţine”[505]. Blocajele s-au înmulţit, atât în funcţionarea statului, cât şi la nivelul partidului. În

ianuarie 1990, Uniunea Comuniştilor din Iugoslavia s-a destrămat prin retragerea comuniştilor sloveni. În diferitele republici au apărut şi forţe politice concurente, care i-au obligat şi pe comunişti la poziţionări din ce în ce mai naţionaliste. Alegerile care au avut loc în ‘90 în toate republicile au legitimat politicile naţionaliste, la fel ca şi referendumurile cu privire la suveranitatea unora dintre republici. Cum MiloĹˇević promova tot mai agresiv interesele particulare ale Serbiei, inclusiv emiţând monedă fără aprobarea Băncii Naţionale Federale a Iugoslaviei, s-a ajuns la o ruptură completă, iar în iunie 1991 Slovenia şi Croaţia şi-au proclamat independenţa, urmate ulterior şi de Macedonia şi Bosnia-Herţegovina. Încercarea armatei federale de a opri drumul spre independenţă al republicilor a eşuat, astfel încât în 1991 **destrămarea Iugoslaviei** a devenit fapt consumat.

*

Nu este aici locul pentru a prezenta în detaliu nici prăbuşirea Iugoslaviei, şi nici războaiele care au urmat în cea mai mare parte a anilor ‘90. Serbia a format mai întâi o nouă federaţie împreună cu Muntenegru, iar după destrămarea acesteia în 2006, a continuat să existe ca Republica Serbia.

Anii ‘90 au fost dominaţi politic de Slobodan MiloĹˇević, de exacerbarea naţionalismului şi de conflictele care au urmat destrămării Iugoslaviei. Continuând pe linia naţionalismului sârb, pe care o adoptase încă din 1987, Slobodan MiloĹˇević a angajat Serbia (şi Republica Federală Iugoslavia) în războaiele civile din Croaţia şi Bosnia-Herţegovina (1991-1995) şi, apoi, într-un efort de resârbizare a Kosovo, care a condus la confruntări masive cu rezistenţa albaneză din această provincie (1998-1999). Mai mult, MiloĹˇević a reuşit prin provocări succesive să antagonizeze statele occidentale şi în primul rând Statele Unite, care iniţial ar fi preferat menţinerea unităţii Iugoslaviei[506].

Confruntările politice şi militare au exacerbat criza economică[507]. Destrămarea legăturilor economice cu celelalte republici postiugoslave şi sancţiunile economice decretate de Consiliul de Securitate al ONU în 1992 au condus la o prăbuşire a producţiei şi la exacerbarea inflaţiei, care în ianuarie 1994 a atins un maxim istoric de 338% pe oră! [508]. Deşi inflaţia a fost până la urmă zăgăzuită printr-o reformă monetară care a încercat să lege noul dinar iugoslav de marca germană şi au fost implementate chiar unele încercări de reformare a economiei şi de privatizare a unora dintre întreprinderile de stat, situaţia economică a rămas catastrofală. Astfel, în pofida unor creşteri modeste înregistrate în anii 1995-1998, produsul intern brut a rămas aproximativ la jumătate din nivelul înregistrat în 1990, salariul mediu a coborât sub 100 de dolari lunar, iar corupţia şi economia subterană au proliferat. Criza economică şi socială a fost agravată de disputele politice interne, de izolarea externă care descuraja investiţiile străine în economia Serbiei şi Muntenegrului, precum şi destabilizarea finanţelor mondiale prin criza economiilor emergente din Asia şi a Rusiei din anii 1997-1998. Pe de altă parte, exacerbarea conflictului din Kosovo a condus în 1999 la intervenţia militară a NATO în Kosovo şi la bombardarea Serbiei, care au avut ca efecte nu numai desprinderea de facto a provinciei Kosovo de sub autoritatea Belgradului, dar şi agravarea

suplimentară a crizei economice. În aceste condiţii, nu trebuie să ne mire faptul că declinul economic din Serbia a fost mai grav decât în toate celelalte republici desprinse din fosta Iugoslavie, exceptând Bosnia-Herţegovina devastată de războiul civil din 1992-1995.

Tabelul IV.52. *PIB/locuitor în Republica Federală Iugoslavia (1990-2000) (dolari internaţionali Geary-Khamis 1990)*

1990	5249
1991	4524
1992	3194
1993	2186
1994	2215
1995	2311
1996	2417
1997	2586
1998	2654
1999	2205
2000	2354

Sursa: Maddison 2003: 105.

Răsturnarea de la putere a lui MiloĹˇević prin revoluţia din octombrie 2000, declanşată după alegerile prezidenţiale pierdute împotriva lui Vojislav KoĹˇtunica, a creat condiţiile pentru normalizarea relaţiilor Serbiei cu Occidentul şi pentru reluarea procesului de restructurare şi de creştere economică[509]. Redresarea nu a fost imediată, deoarece confruntările din timpul guvernării MiloĹˇević şi cele două decenii de criză economică acută lăsaseră sechele considerabile. Pe de altă parte, guvernările din anii de după 2000 au cunoscut destule momente de instabilitate şi/sau de ezitare în ceea ce priveşte direcţia de urmat. Dincolo însă de controversele politice, per total **Serbia de după 2000** a promovat o politică de liberalizare economică şi de apropiere faţă de Occident, menită să permită valorificarea în timp a perspectivei de aderare la Uniunea Europeană, oferită de aceasta din urmă în principiu tuturor ţărilor din partea apuseană a Peninsulei Balcanice. Inflaţia a fost ţinută sub control prin politici financiare relativ riguroase, care au permis şi o reducere a datoriei publice. Au fost atrase investiţii străine directe importante în industrie şi în servicii, printre marii investitori de după 2000 numărându-se firme precum US Steel, Philip Morris, Microsoft, FIAT, Lukoil, Coca-Cola, Gazprom, Lafarge, Siemens, Carlsberg, IKEA, General Electric, Banca Intesa, Credit

Agricole, Société Générale, HVB Bank, Erste Bank, Raiffeisen Zentralbank, Citibank, Vodafone, Intermarché, Metro Cash & Carry etc. Relansarea producţiei industriale a îngăduit sporirea spectaculoasă a exporturilor, care au crescut de la puţin peste 1,5 miliarde de dolari în 2000 la aproape 11 miliarde de dolari în 2008; de remarcat însă faptul, tradiţional aproape pentru Serbia de după al doilea război mondial, că importurile au crescut încă şi mai mult, deficitul comercial fiind în continuare o problemă. Încă şi mai importantă decât dezvoltarea industriei a fost cea a serviciilor, care au ajuns în 2007 să dea 63,5% din produsul intern brut, faţă de 24,2% industria şi 12,3% agricultura. Pe această bază, economia Serbiei a crescut în 2000-2008 cu rate medii anuale de peste 5%, produsul intern brut pe locuitor ajungând în 2008 la 11.150 de dolari internaţionali (PPP)[510]; este adevărat, această creştere a fost întreruptă de criza economică mondială din 2008-2010, dar scăderea economică din 2009 a fost mai mică decât în majoritatea ţărilor europene, iar perspectivele depăşirii crizei se anunţă pozitive la data redactării acestui text (februarie 2010). Desigur, aceste perspective sunt grevate de unele probleme economice persistente, cum ar fi deficitul balanţei comerciale, şomajul ridicat (13% în 2009) şi persistenţa unor mari decalaje faţă de media Uniunii Europene la majoritatea indicatorilor macroeconomici, precum şi de problema politică a statutului Kosovo, mai ales după proclamarea unilaterală a independenţei acestuia în februarie 2008 şi recunoaşterea acesteia de către majoritatea statelor Uniunii Europene şi de către Statele Unite. Totuşi, reţinerea relativă a reacţiei oficiale a Serbiei faţă de această lezare a suveranităţii sale, victoriile forţelor proeuropene la alegerile prezidenţiale şi parlamentare din 2008 şi mai ales depunerea oficială a cererii de aderare la Uniunea Europeană şi scutirea de obligaţia de a obţine vize pe termen scurt pentru cetăţenii sârbi care circulă în zona Schengen (decembrie 2009) au oferit semnale pozitive pentru perspectiva europeană a Serbiei.

317 Miller 1991: 29.
318 Maddison 1995: 70.
319 Johansen 1987: 70-90.
320 Informaţii în limba română despre evoluţia politică a Danemarcei în epoca postbelică sunt accesibile acum în Miloiu 2005: 253-271.
321 Pentru avatarurile economiei daneze în anii 1945-1950 am folosit mai ales informaţiile din Johansen 1987: 91-103.
322 Crafts, Toniolo 1996: 553 (capitol de Peder J. Pedersen).
323 Crafts, Toniolo 1996: 546 (capitol de Peder J. Pedersen). Tot aici (pp. 543-544) există o comparaţie cu performanţa economiei daneze din anii 1890-1990.
324 În prezentarea problematicii evoluţiei economiei daneze din anii 1958-1973 ne-am bazat, acolo unde nu sunt indicate alte surse, pe informaţiile din Johansen 1987: 124-163.
325 Ølgaard 1979: 32.
326 Johansen 987: 145.
327 În 2009 grupul Carlsberg, care deţine şi Tuborg, era al patrulea producător mondial de bere şi avea la nivel mondial circa 45.000 de angajaţi (http: //en.wikipedia. org/wiki/ Carlsberg, accesat la 30.12.2009).
328 Handbuch: VI, 274 (capitol de Olle Krantz).
329 Ølgaard 1979: 19.
330 Johansen 1987: 133. De observat totuşi că în termeni absoluţi producţia a continuat să crească şi în aceşti ani, atât în cantităţi fizice, cât şi valoric.
331 Handbuch: VI, 244 (capitol de Olle Krantz); conform lui Anders Ølgaard, procentajele sunt artificial mărite, întrucât practica statisticii daneze prevedea raportarea numărului

beneficiarilor de ajutor de şomaj la angajaţii având asigurări de şomaj, adică doar la o parte din forţa de muncă totală (Ølgaard 1979: 28).
332 Johansen 1987: 146-147.
333 Potrivit lui Peder J. Pedersen, în 1950 ponderea angajaţilor în sectorul public era în Danemarca mai mică decât în oricare dintre ţările OCDE, exceptând Elveţia (Crafts, Toniolo 1996: 542).
334 Handbuch: VI, 248 (capitol de Olle Krantz).
335 Mitchell 2003: 897-899.
336 Johansen 1987: 191-192.
337 Ølgaard 1979: 15-16.
338 Crafts, Toniolo 1996: 562 (capitol de Peder J. Pedersen).
339 Johansen 1987: 202.
340 Branner, Kelstrup 2000: 17. Aceiaşi autori evocă şi o anumită reticenţă a oamenilor politici danezi faţă de Germania (Branner, Kelstrup 2000: 26).
341 Cu privire la lobby-ul agricol pentru aderarea Danemarcei la Piaţa Comună, vezi şi Miller 1991: 38-140.
342 Pentru prezentarea aspectelor crizei am folosit, acolo unde nu sunt indicate alte surse, informaţiile din Johansen 1987: 164-205.
343 Crafts, Toniolo 1996: 567 (capitol de Peder J. Pedersen).
344 Astfel, produsul naţional brut danez a crescut în anii 1973-1981 cu o medie de 1, 27%, inferioară atât ţărilor mari din Europa Apuseană (RFG, Franţa, Marea Britanie, Italia), cât şi în raport cu media ţărilor nordice (Crafts, Toniolo 1996: 546 – capitol de Peder J. Pedersen).
345 Crafts, Toniolo 1996: 568-569; Henriksen 2006.
346 http: //en.wikipedia.org/wiki/Wind_power_in_Denmark (accesat la 03.01.2010).
347 http: //en.wikipedia.org/wiki/Vestas#cite_note-vest-1 (accesat la 03.01.2010).
348 http: //en.wikipedia.org/wiki/Flexicurity (accesat la 03.01.2010).
349 Paragraf bazat mai ales pe informaţiile şi analizele din Branner, Kelstrup 2000: 16-30.
350 http: //www. taxarticles. info/2009/12/taxes-in-denemark-updated/ (accesat la 03.01.2010).
351 Datoria publică reprezenta 80% din PIB în 1993 şi numai 26% în 2007 (http: //en. wikipedia. org/wiki/Economy_of_Denmark, accesat la 30.12.2009).
352 http: //epp. eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do? tab=table&init=1&plugin=1 &language=en&pcode=tsieb020 (accesat la 30. 12.2009)
353 http: //epp.eurostat.ec. europa.eu/tgm/table.do? tab=table&init=1&plugin=1 &language=en&pcode=tsieb010 (accesat la 30. 12.2009).
354 În această parte, acolo unde nu se precizează alte surse, relatarea istorică se bazează mai ales pe Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 55-94, Ó Gráda 1997: 21-40 şi Sweeney 1999: 32-46.
355 Sweeney 1999: 37.
356 Această politică a combinat scutirile şi reducerile de taxe cu un sistem de subvenţii şi cu asigurarea de facilităţi infrastructurale. Ponderea acestor măsuri active de intervenţie a unei agenţii de stat în funcţionarea economiei a fost considerabilă, atingând la începutul anilor ‘80 un maxim istoric de 12% din cheltuielile publice şi 2% din Produsul Intern Brut. În consecinţă, Cormac Ó Gráda are dreptate să observe că schimbarea de politică economică de la sfârşitul anilor ‘50 nu a însemnat o adoptare a liberalismului economic, ci înlocuirea unui tip de distorsiuni economice (protecţionismul) cu alt tip de distorsiuni economice (facilităţile fiscale pentru investiţii străine şi pentru exporturi). Recunoscând faptul că acest tip intervenţionist de „politică industrială” viciază mediul de afaceri, oferă posibilităţi de profit pe banii publici unora dintre agenţii economici în dauna altora şi poate uneori conduce la alocări suboptimale ale factorilor economici, el observă totuşi că experienţa Irlandei demonstrează că „distorsiunile în direcţia unei prea mari deschideri economice sunt preferabile la o protecţie excesivă” (Ó Gráda 1997: 54-55)
357 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 239-241; Munley, Thornton, Aronson 2002: 33-50 – capitol de Joe Durkan).
358 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 68. Trebuie totuşi observat că o parte a acestei creşteri a fost erodată de devalorizarea monetară, mai ales după 1967.
359 Calculul nostru pe baza datelor din Maddison 2003: 68-69.
360 Maddison 2003: 263.
361 Norton 1994: 584-585.

362 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 82-84.
363 Mitchell 2003: 583.
364 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 84.
365 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 77.
366 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 79.
367 O'Hagan 1995: 39 (capitol de Jonathan Haughton).
368 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 89.
369 Ó Gráda 1997: 70.
370 Antoin E. Murphy consideră că „deşi politicienii erau pregătiţi să folosească retorica retranşării [financiare], ei nu erau pregătiţi să sprijine această retorică prin politici economice adecvate" (Murphy 2000: 10).
371 Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 90-91; Barry 1999: 77-81 (capitol de Patrick Honohan).
372 Munley, Thornton, Aronson 2002: 16 (capitol de Mark Cassidy).
373 Chiar şi un analist nuanţat precum John Bradley vorbeşte de „o stagnare fără precedent a creşterii economice, un nivel istoric ridicat al şomajului şi dezechilibre cronice în finanţele statului" (Ó Gráda 1994b II: 51 – capitol de John Bradley).
374 Vezi mai ales criticile radicale din Crotty 1986.
375 http: //www. finegael. ie//page. cfm/area/information/page/TheTallaghtStrategy/pkey/1375 (accesat la 10.01. 2008).
376 Barry 1999: 81-82 (capitol de Patrick Honohan).
377 Ó Gráda 1994b: xiv-xv; Ó Gráda: 997: 33-34.
378 Murphy 2000: 26; Coulter, Coleman 2003: 36 (capitol de Denis O'Hearn).
379 Munley, Thornton, Aronson 2002: 9 (capitol de Mark Cassidy).
380 Coulter, Coleman 2003: 40 (capitol de Denis O'Hearn).
381 Barry 1999: 15 (capitol de Frank Barry, Aoife Hannan şi Eric Strobl).
382 Coulter, Coleman 2003: 42 (capitol de Denis O'Hearn). Estimări ceva mai mici pentru anul 2000, dar care indică şi ele o creştere masivă a numărului locurilor de muncă la Sweeney 1999: 60.
383 Munley, Thornton, Aronson 2002: 10 (capitol de Mark Cassidy).
384 O'Hagan 1995: 39 (capitol de Jonathan Haughton); Munley, Thornton, Aronson 2002: 12 (capitol de Mark Cassidy).
385 Mitchell 2003: 583.
386 Sweeney 1999: 83-85; Murphy 2000: 18-19, 29.
387 Sweeney 1999: 73-76.
388 http: //en.wikipedia.org/wiki/Celtic_Tiger (accesat la 10.01.2009).
389 Munley, Thornton, Aronson 2002: 56-57 – capitol de Connell Fanning şi Ciaran Murphy.
390 Coulter, Coleman 2003: 10-23 (capitol de Colin Coulter).
391 Murphy 2000: 14.
392 Munley, Thornton, Aronson 2002: 17 (capitol de Mark Cassidy).
393 O bună analiză în Barry 1999: 45-74 (capitol de Frank Barry, John Bradley şi Eoin O'Malley).
394 Munley, Thornton, Aronson 2002: 18 (capitol de Mark Cassidy).
395 Sweeney 1999: 135-137, 240-243.
396 http: //www. idaireland.com/home/sitetool.aspx? id=3&content_id=1#fourone (accesat la 10.01. 2009). De exemplu, în domeniul calculatoarelor, pe lângă deja menţionatele IBM şi Microsoft, în Irlanda sunt prezente şi Dell, Gateway, Apple, Hewlett-Packard, Intel, Siemens-Nixdorff, Fujitsu, Seagate, Quantum, Lotus, Oracle şi multe altele, practic o mare parte dintre cele mai mari firme din domeniu la nivel mondial.
397 Munley, Thornton, Aronson 2002: 18-19 (capitol de Mark Cassidy); Sweeney 1999: 145-147. Antoin Murphy recunoaşte că efectele de antrenare ale companiilor transnaţionale asupra ansamblului economiei irlandeze s-au amplificat în decursul anilor 1990 (Murphy 2000: 34); o serie de rezerve au fost exprimate de Denis O'Hearn (Coulter, Coleman 2003: 43-45).
398 Informaţiile referitoare la istoricul politicii de coeziune a Uniunii Europene au fost preluate din http: //ec. europa.eu/regional_policy/policy/history/index_en. htm (accesat la 12.01. 2009).
399 Informaţiile cantitative şi estimările de impact asupra creşterii produsului naţional brut al Irlandei au fost preluate din Barry 1999: 107-116 (capitol de Frank Barry, John Bradley şi Aoife Hannan).

400 Sweeney 1999: 86-87.
401 Munley, Thornton, Aronson 2002: 20-21 (capitol de Mark Cassidy).
402 Murphy 2000: 23.
403 Thornton, Aronson 2002: 23 (capitol de Mark Cassidy). La sfârşitul anilor 1990 foştii emigranţi întorşi în Irlanda reprezentau 39% dintre persoanele de peste 40 de ani având diplome universitare (Sweeney 1999: 117).
404 Sweeney 1999: 91.
405 Sweeney 1999: 92-93.
406 Bradley 1993: 103-105.
407 Sweeney 1999: 93.
408 Informaţiile din acest paragraf au fost preluate din Sweeney 1999: 100-105.
409 Lucrarea clasică pentru teoria capitalului uman rămâne Becker 1997 (prima ediţie 1964). Desigur, aici trebuie ţinut cont de faptul că stocul de competenţe relevante economic nu este generat numai de sistemul instituţionalizat de educaţie, ci poate fi obţinut prin experienţa acumulată prin practicarea anumitor activităţi (*learning by doing*), prin ucenicia la locul de muncă sau prin diverse alte forme mai mult sau mai puţin instituţionalizate de pregătire profesională.
410 Coolahan 1981: 38-51.
411 Handbuch: VI, 77 (capitol de Wolfram Fischer).
412 Coolahan 1981: 33.
413 Mitchell 2003: 883.
414 Barry 1999: 122 (capitol de Joseph Durkan, Doireann Fitzgerald şi Colm Harmon).
415 Mitchell 2003: 899; http: //epp.eurostat.ec.europa. eu/portal/page? _pageid=1996, 39140985 &_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=detailref&language=en& product=REF_TB _education_training&root=REF_TB_education_training/t_edtr/t_educ_indic/tps00062 (accesat la 14.01.2009). Prin acest spor, Irlanda a depăşit semnificativ media Uniunii Europene în ceea ce priveşte procentajul tinerilor care urmează învăţământul superior.
416 În topul pe anul 2008, Trinity College Dublin s-a plasat pe locul 49, University College Dublin pe locul 108, iar alte cinci instituţii irlandeze de învăţământ superior în primele 400 de universităţi din lume (http: //www. topuniversities.com/ worlduniversityrankings/results/2008/ regional_rankings/top_irish_universities, accesat la 16.01.2009).
417 Munley, Thornton, Aronson 2002: 68 (capitol de Connell Fanning şi Ciaran Murphy).
418 Barry 1999: 133 (capitol de Joseph Durkan, Doireann Fitzgerald şi Colm Harmon). Potrivit unei analize publicate în 1997, reprezentanţii mediului de afaceri din ţările OECD au plasat Irlanda pe locul I din Europa în ceea ce priveşte nivelul de educaţie al forţei de muncă şi pe locul II (după Germania) în ceea ce priveşte calificarea muncitorilor (Sweeney 1999: 117).
419 Barry 1999: 34-35.
420 Barry 1999: 35.
421 Sweeney 1999: 95. Un alt set de date, referitoare la anii ‘30, ‘60 şi ‘90, cu comparaţii cu alte state europene în Ó Gráda 1997: 168.
422 Datele statistice referitoare la ponderea sectoarelor în valoarea adăugată pe ansamblul economiei au fost preluate de pe Eurostat (http: //epp. eurostat. ec. europa. eu/portal/page? _pageid=1996,45323734_dad=portal_schema=PORTAL;screen=welcomeref&open=/ t_na/t_nama/t_nama_brk/t_nama_co&language=en&product=REF_TB_national_accounts &root=REF_TB_national_accounts&scrollto=552, accesat la 18.01.2009). O analiză sintetică în Sweeney 1999: 94-98.
423 Datele statistice tind să supraevalueze această creştere, îndeosebi din cauza practicilor companiilor transnaţionale de a supraevalua contabil valoarea activităţii industriale din Irlanda pentru a beneficia de nivelul mai redus al impozitului pe profit din această ţară. Analizele care au reuşit să evalueze ponderea acestor deformări statistice conchid că sporul de productivitate industrială, deşi mai mic decât apare la prima vedere, a fost real şi substanţial şi a îngăduit depăşirea nivelurilor productivităţii industriale din alte ţări alese pentru comparaţie (Barry 1999: 36-37).
424 Sweeney 1999: 99; Barry 1999: 139 (capitol de John Fitzgerald).
425 O analiză sintetică interesantă se găseşte în Munley, Thornton, Aronson 2002: 24-25 (capitol de Mark Cassidy).

426 Munley, Thornton, Aronson 2002: 10 (capitol de Mark Cassidy).
427 Mitchell 2003: 113.
428 Murphy 2000: 22.
429 Sweeney 1999: 115.
430 O prezentare sintetică în Sweeney 1999: 107-111. O analiză aplicată pe privatizările din domeniile energetic şi al telecomunicaţiilor în Munley, Thornton, Aronson 2002: 143-177 (capitol de Moore McDowell).
431 http: //en. wikipedia.org/wiki/List_of_largest_airlines_in_Europe (accesat la 19.01.2009).
432 Pentru detalii, vezi http: //en. wikipedia. org/wiki/Ryanair (accesat la 19.01.2009).
433 Sweeney 1999: 113, 149-168.
434 http: //en. wikipedia. org/wiki/Public_inquiry#Republic_of_Ireland (accesat la 19.01.2009).
435 Sweeney 1999: 113-115.
436 Coulter, Coleman 2003: 39-40 (capitol de Denis O'Hearn).
437 http: //en. wikipedia. org/wiki/Celtic_Tiger (accesat la 20.01. 2009).
438 Munley, Thornton, Aronson 2002: 28 (capitol de Mark Cassidy).
439 Sweeney 1999: 169-226.
440 Munley, Thornton, Aronson 2002: 26 (capitol de Mark Cassidy).
441 Textul integral, precum şi numeroase informaţii contextuale, pot fi consultate la http: //www. ndp.ie/docs/NDP_Homepage/1131. htm (accesat la 16.01.2009).
442 Sweeney 1999: 137-139.
443 O prezentare sintetică, cu multiple deschideri spre detalii, poate fi accesată la http: //en.wikipedia.org/wiki/Twenty-eighth_Amendment_of_the_Constitution_of_Ireland_Bill, _2008 (accesat la 20.01.2009).
444 http: //en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Nice#The_Irish_referendum (accesat la 20.01.2009).
445 http: //en.wikipedia.org/wiki/Twenty-eighth_Amendment_of_the_Constitution_of_Ireland_ Bill, _2008# Reasons_for_rejection (accesat la 20.01.2009).
446 Sweeney 1999: 196.
447 1.027.000 de morţi conform http: //en. wikipedia. org/wiki/World_War_II_casualties (accesat la 12.02.2010). Pentru o discuţie critică a cifrelor vehiculate, vezi şi Sundhaussen 2003: 97-99.
448 Sundhaussen 2003: 107.
449 Aldcroft, Morewood 1995: 92.
450 Singleton, Carter 1982: 103-104.
451 Prezentarea noastră este bazată, acolo unde nu sunt indicate alte surse, pe Singleton, Carter 1982: 110-117.
452 Este posibil ca multe dintre raportări să fie false, ceea ce i-a făcut pe statisticienii iugoslavi să evite includerea datelor pentru 1947 în anuarele statistice ulterioare (*apud* Lampe 2000: 243).
453 Lampe 2000: 245-246.
454 Paragraf bazat mai ales pe prezentarea din Sundhaussen 2003: 110-114.
455 Lampe, Prickett, Adamović 1990: 25-27.
456 Sundhaussen 2003: 112.
457 Dacă luăm nivelul mediu al anilor 1930-1939 ca bază (100), indicele producţiei agricole a fost 103 în 1948 şi 1949 şi doar 75 în 1950 (Singleton, Carter 1982: 108).
458 În acest paragraf ne-am bazat, atunci când nu sunt citate alte surse, pe Sundhaussen 1982: 163-172 şi Singleton, Carter 1982: 120-127, 152-155.
459 Sundhaussen 2003: 119. De remarcat şi faptul că unul dintre cei mai importanţi teoreticieni ai sistemului, Branko Horvat, avertiza într-un volum publicat în 1982 că introducerea sistemului auto-conducerii muncitoreşti nu garanta automat continuarea unei tendinţe economice ascendente, şi că cele mai mari probleme erau asociate cu „organizarea macro-economică şi macropolitică" (Horvat 1982: 207).
460 Sundhaussen 2003: 120. Acelaşi autor formulează într-o sinteză mai recentă într-un mod uşor diferit pilonii „titoismului", adăugându-le relativa liberalizare internă a sistemului, legată şi de o ridicare semnificativă a nivelului de trai şi de o occidentalizare parţială a vieţii cotidiene (Sundhaussen 2007: 354).
461 Singleton, Carter 1982: 129-133.

462 Asistenţa militară şi economică americană a cuprins 496,8 milioane de dolari în cadrul Planului Marshall (1949-1952) şi 1.450 de milioane de dolari în anii 1953-1961 (Lampe, Prickett, Adamović 1990: 70; Lampe 2000: 273-277).
463 *Apud* Lampe 2000: 275.
464 Astfel, în 1953-1961, Statele Unite acordaseră un total de 1.450 de milioane de dolari (deci ceva peste 160 de milioane de dolari anual), iar în 1962-1967, asistenţa a fost de numai 538,2 de milioane de dolari (deci o medie sub 90 de milioane de dolari anual). Defalcat, în primul interval asistenţa nerambursabilă a reprezentat 1.028 de milioane de dolari, deci peste 70% din total (din aceasta 412 milioane de dolari fiind ajutorul militar), iar în anii 1962-1967, doar 92,3 milioane de dolari, deci doar 17% din total (iar ajutorul militar a scăzut la nesemnificativa sumă de 1,8 milioane de dolari pe totalitatea celor şase ani) (Lampe 2000: 276).
465 Singleton, Carter 1982: 134-143.
466 Lampe 2000: 283.
467 Joc de cuvinte în limba germană („Marx und Markt") în Sundhaussen 1982: 171-172.
468 O bună prezentare generală în Singleton, Carter 1982: 231-249.
469 Handbuch: VI, 907 (capitol de Holm Sundhaussen).
470 Handbuch: VI, 904 (capitol de Holm Sundhaussen).
471 Handbuch: VI, 907 (capitol de Holm Sundhaussen).
472 Acest paragraf se bazează, acolo unde nu sunt indicate alte surse, pe datele din Bauåić 1983 şi Brunnbauer 2007.
473 Singleton, Carter 1982: 145.
474 Informaţiile din acest paragraf se bazează, atunci când nu este indicată altă sursă, pe Hall 1991: 236-258 (capitol de John B. Allcock).
475 Hall 1991: 102.
476 Hall 1991: 247 (capitol de John B. Allcock).
477 Sukijasović 1970. De remarcat atitudinea favorabilă a lui Tito faţă de asemenea investiţii, concretizată într-o invitaţie lansată încă din primii ani postbelici pentru Ford de a construi o fabrică de automobile la Rijeka (Lampe, Prickett, Adamović 1990: 26).
478 Lampe 2000: 320. Vezi şi analiza investiţiilor americane în Iugoslavia în Lampe, Prickett, Adamović 1990: 104-146.
479 Handbuch: VI, 882 (capitol de Holm Sundhaussen).
480 Handbuch: VI, 875 (capitol de Wolfgang Höpken). De remarcat faptul că după 1960 numărul persoanelor angajate în industrie şi construcţii l-a depăşit pe cel din servicii.
481 Handbuch: VI, 895 (capitol de Holm Sundhaussen).
482 Handbuch: VI, 896 (capitol de Holm Sundhaussen).
483 Informaţiile din acest paragraf se bazează, acolo unde nu este indicată altă sursă, pe Handbuch: VI, 887-892 (capitol de Holm Sundhaussen).
484 Singleton, Carter 1982: 164-165.
485 Handbuch: VI, 875 (capitol de Wolfgang Höpken).
486 Handbuch: VI, 879-880 (capitol de Wolfgang Höpken).
487 Mitchell 2003: 109, 116.
488 Mitchell 2003: 124, 126.
489 Grigorescu 1993: 248 (capitol de Maria Molnar şi Maria Poenaru, cifre bazate pe datele din *UNDP Human Development Report 1992*). Datele statisticilor iugoslave pentru anii 1952-1954 sugerează că cea mai mare parte a acestei creşteri a fost realizată încă înainte de acest segment de timp, când speranţa medie de viaţă la naştere depăşise deja 60 de ani (Singleton, Carter 1982: 216).
490 Handbuch VI: 878 (capitol de Wolfgang Höpken).
491 Handbuch VI: 877-878 (capitol de Wolfgang Höpken); Lampe 2000: 291-298; Sundhaussen 2007: 354-359.
492 Un bilanţ sintetic şi sistematic al realizărilor economice ale Iugoslaviei postbelice în Teichova 1997: 67-74 (capitol de Franjo Ĺ tiblar).
493 Handbuch: VI, 869-877 (capitol de Wolfgang Höpken); Singleton, Carter 1982: 182-183; MadĹľar 1992: 74-84.
494 John Lampe observa faptul că, în anii 1970-1979, produsul intern brut a crescut la preţuri constante cu 5,1% anual, dar datoria externă a ţării cu 20% anual (Lampe 2000: 322). Evident, un asemenea tip de creştere nu era sustenabil la infinit.
495 Sundhaussen 2007: 358.

496 Lydall 1989: 237. O părere la fel de severă la Franjo Ĺ tiblar, care apreciază că sistemul instituit în anii 1960-1970 a fost „o fantezie idealistă [...] fără vreo şansă reală de succes” (Teichova 1997: 78 – capitol de Franjo Ĺ tiblar). O analiză critică a „rădăcinilor instituţionale” ale crizei economice din Iugoslavia şi la MadĹľar 1992: 85-92.
497 Aldcroft, Morewood 1995: 161.
498 Lydall 1989: 49.
499 Singleton, Carter 1982: 167-180.
500 Handbuch: VI, 904 (capitol de Holm Sundhaussen).
501 Acest paragraf se bazează mai ales pe datele şi analizele din Lydall 1989 şi Lampe 2000: 322-331.
502 Crampton 2002: 423-424.
503 Lucrarea fundamentală pe această problemă este PleĹˇtina 1992.
504 Franjo Ĺ tiblar sintetiza astfel situaţia: „Fiind incapabile să ofere un standard ridicat de viaţă în condiţiile crizei economice, conducerea politică a unităţilor federale a supravieţuit numai prin alimentarea oamenilor cu sloganuri naţionaliste (acuzând guvernul central şi celelalte naţiuni)” (Teichova 1997: 64 – capitol de Franjo Ĺ tiblar). O analiză mai amplă în Sundhaussen 2007: 379-411.
505 Sundhaussen 2002: 125.
506 O demonstraţie interesantă a erorilor de politică internaţională ale lui MiloĹˇević în Trgovåević 2008: 138-139 (capitol de Robert M. Hayden).
507 Informaţiile referitoare la economia Serbiei în anii ‘90 se bazează, acolo unde nu este indicată altă sursă, pe datele din MadĹľar 1999: 64-75 şi Jeffries 2002: 599-623.
508 Lampe 2000: 404.
509 Informaţiile economice din acest paragraf se bazează, acolo unde nu sunt indicate alte surse, pe datele de la http: //en. wikipedia. org/wiki/Economy_of_Serbia (accesat la 10.02.2010).
510 http: //siteresources.worldbank.org/DATASTATISTICS/Resources/GNIPC.pdf (accesat la 02.02.2010).

IV.4. Concluzii parţiale

Deşi capitolele anterioare au evidenţiat deja performanţele foarte diferite ale ţărilor studiate de noi, putem vizualiza deja în formă sintetică felul cum se prezintă situaţia potrivit datelor referitoare la produsul intern brut pe cap de locuitor.

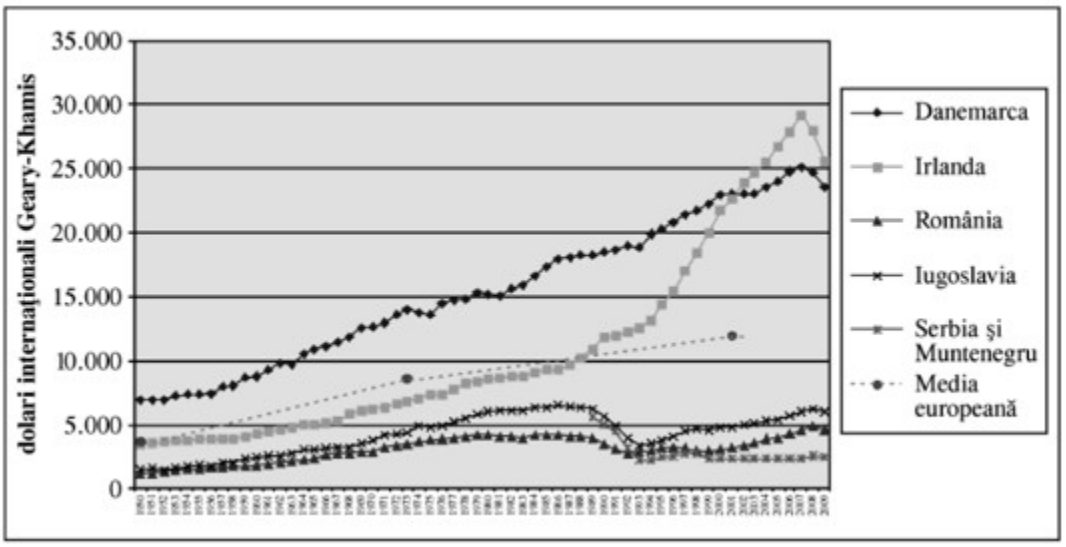

Sursa: Conference Board Total Economy Database, ianuarie 2010, http://www.conferenceboard.org/economics/database.cfm; media europeanã calculatã de noi pe baza datelor din Maddison 2003: 256, 259, 263.

Figura IV.10. *PIB/locuitor în diverse ţări europene*

Concluzia este limpede: performanţa cea mai bună a aparţinut Irlandei, care a izbutit o străpungere, depăşind atât media europeană, cât şi Danemarca; Danemarca a reuşit per total o performanţă foarte bună, menţinându-se la aproape dublul mediei europene, iar România şi Iugoslavia/Serbia au evoluat relativ bine până la sfârşitul anilor ‘70, după care şi-au amplificat rămânerea în urmă, din care România a mai recuperat ceva doar în anii 2000-2008.

La începutul demersului nostru, ne-am întrebat în ce măsură performanţa economică a României – şi implicit, cea a ţărilor cu care am comparat-o – a fost determinată de **factori** precum poziţia geografică, religia majoritară a populaţiei, (in)dependenţa politică, politicile statului sau diverse conjuncturile economice internaţionale. Să examinăm deci succint impactul acestor factori.

Factorul pe care-l putem elimina cel mai rapid din discuţie este **factorul religios**. Succesul spectaculos al Irlandei majoritar catolice, coroborat cu străpungerile similare ale Japoniei şi ale „tigrilor” asiatici şi cu răsturnările de ierarhie economică în favoarea zonelor preponderent catolice în Statele Unite şi Germania, ne îndeamnă să apreciem că la începutul secolului XXI nimeni nu ar mai putea postula cu aceeaşi seninătate precum Max Weber şi colegii săi de generaţie ideea unei legături evidente între protestantism şi performanţa economică de tip capitalist. Ar mai rămâne ipoteza că varianta ortodoxă a creştinismului este „vinovată” pentru slaba performanţă economică a României şi Iugoslaviei şi în general a ţărilor majoritar ortodoxe; analiza noastră a arătat însă că eşecurile economice ale acestor ţări în perioada postbelică pot fi explicate în mod suficient prin alte cauze, fără a mai fi nevoie de invocarea factorului religios. În lipsa unor argumente convingătoare cu privire la impactul economic al ortodoxiei, ideea că aceasta conduce la slabe performanţe economice trebuie mai degrabă clasată la nivelul prejudecăţilor bazate pe eroarea logică *cum hoc ergo propter hoc* („coincidenţa echivalată cu relaţia de tip cauzal”).

Mult mai dificil este de tranşat discuţia referitoare la **rolul factorului geografic**. În mod normal, rolul poziţiei geografice ar trebui să se reducă odată cu dezvoltarea şi ieftinirea transporturilor şi comunicaţiilor. Cum însă reducerea costurilor relative nu a însemnat în nici un caz anulare, factorul geografic a continuat să aibă un rol în deciziile de amplasare a unor obiective economice, iar povara efortului necesar pentru construirea unor infrastructuri de transport şi comunicaţii a fost foarte diferită de la o ţară la alta, ceea ce explică în parte şi rezultatele foarte diferite din acest domeniu. Factorul geografic a mai influenţat dezvoltarea economică şi prin abundenţa/penuria unor resurse naturale. Aici însă trebuie imediat adăugat faptul că în nici una dintre ţările studiate de noi nu au existat cazuri extreme în ceea ce priveşte dotarea cu asemenea resurse: ele nici nu au putut să-şi axeze dezvoltarea economică pe abundenţa ieşită din comun a unei resurse anume, cum a fost cazul ţărilor producătoare de petrol din Orientul Mijlociu, nici nu au fost blocate în dezvoltarea lor de absenţa unei resurse naturale anume. Influenţa poziţiei geografice nu a

fost totuşi neglijabilă. Ea a avut un rol decisiv imediat după al doilea război mondial, când a determinat de exemplu intrarea României în sfera de dominaţie sovietică independent de opţiunile populaţiei şi factorilor politici interni, şi în schimb a îngăduit Danemarcei şi Irlandei să se dezvolte sub influenţa Statelor Unite ale Americii. De asemenea, poziţia geografică a Irlandei a favorizat rolul său de poartă de acces a multinaţionalelor americane pe pieţele europene, deşi este greu de spus că acest criteriu ar fi fost cu adevărat decisiv în decizia companiilor de a investi în această ţară. Mai puţin univocă, dar nu absentă, a fost influenţa considerentelor geografice în deciziile de extindere a Uniunii Europene.

Statalitatea şi (in)dependenţa politică nu au (mai) fost în perioada postbelică determinanţi majori ai performanţei economice. Este adevărat, pierderea independenţei de către România în raport cu Uniunea Sovietică la sfârşitul celui de-al doilea război mondial a reprezentat un handicap pentru dezvoltarea sa economică, dar în acelaşi timp dominaţia americană asupra ţărilor din Europa Apuseană a reprezentat o şansă pentru acestea, chiar şi atunci când a fost însoţită de condiţionări economice şi chiar politice. Obsesia pentru independenţa politică şi economică a fost, la fel ca şi în perioada interbelică, o cale sigură spre politici economice păguboase. Acest fapt poate fi urmărit şi în Irlanda în primii ani postbelici şi în România anilor ‘80. Desigur, au fost şi momente când opţiunile pentru independenţa politică şi economică au părut să aibă o certă raţionalitate economică, de exemplu, atunci când România a evitat o integrare subalternă în CAER la începutul anilor ‘60 şi a preferat să-şi diversifice relaţiile economice externe spre Occident şi spre ţările Lumii a Treia[511]. Totuşi, această opţiune a avut şi un preţ, devenit vizibil ulterior, şi anume o diversificare prea mare a activităţilor economice pentru a putea obţine un anumit grad de autosuficienţă. Aceeaşi observaţie s-ar putea face şi în ceea ce priveşte structura economică prea diversă a Iugoslaviei socialiste. În cazul ambelor ţări, insuficienta specializare şi lipsa unor conexiuni consolidate cu parteneri economici puternici aveau să se răzbune în anii ‘80 şi mai ales ‘90. După cum, să nu uităm, opţiunile de a concede o parte din suveranitate în favoarea integrării în Piaţa Comună (ulterior Uniunea Europeană) au consolidat competitivitatea economică pe termen mediu şi lung a Danemarcei şi Irlandei.

Cu aceasta atingem o altă problemă, **gradul de internaţionalizare a economiei**, respectiv de integrare în diviziunea internaţională a muncii, măsurabil prin deschiderea pieţelor interne faţă de importurile din alte ţări şi faţă de investiţiile străine directe, ca şi prin ponderea exporturilor în realizarea produsului intern brut. Acest grad a crescut la nivel internaţional în toată perioada postbelică, cu o vizibilă tendinţă de accelerare în ultimele decenii[512]. De ce este important gradul de internaţionalizare a economiei pentru performanţa economică a unei ţări? Răspunsul este greu de formulat într-o singură frază, dar în esenţă este vorba de faptul că internaţionalizarea îngăduie pe de o parte economii de scală, iar pe de altă parte o eficientizare a combinării factorilor de producţie. Dacă legătura dintre performanţa economică a unei ţări şi atragerea de către aceasta a unor investiţii străine directe[513] este relativ larg acceptată astăzi (spre deosebire de perioada interbelică), iar corelaţia dintre dinamismul exporturilor şi performanţa economică nu face nici ea obiectul unor

controverse serioase[514], pentru mulţi oameni este mai greu de înţeles de ce deschiderea pieţei interne pentru importurile din alte ţări este benefică pentru o economie în ansamblul ei. Or, o asemenea deschidere, în măsura în care se desfăşoară gradual şi controlat (pentru a evita dezechilibre ale balanţei de plăţi externe şi/sau falimentări în lanţ ale întreprinderilor proprii), nu numai că îi avantajează pe consumatori, dar şi obligă firmele axate pe acoperirea nevoilor pieţei interne să se adapteze la o concurenţă sporită şi să găsească forme prin care eventual să-şi extindă operaţiile pe alte pieţe. Situaţia ţărilor studiate exemplifică foarte bine avantajele acestor forme de deschidere economică. Astfel, pentru Danemarca, obligaţia de a-şi deschide piaţa internă în primii ani postbelici s-a dovedit un avantaj economic pe termen mediu şi lung. Acelaşi lucru se poate spune şi pentru Irlanda, mai ales după aderarea la Piaţa Comună. În schimb, închiderea relativă a economiei româneşti a fost un factor care a contribuit la agravarea crizei din anii ‘80, iar cazul Iugoslaviei socialiste ilustrează destul de bine posibilitatea ca o deschidere parţială a economiei spre exterior să fie gestionată într-un mod ineficient.

Cu aceasta atingem şi problema deosebirii de sistem politic şi economic, respectiv **avantajele şi dezavantajele relative ale sistemului socialist în raport cu cel capitalist**. Potrivit multor analize, instituirea unor sisteme de tip socialist a numărat printre obiective depăşirea subdezvoltării ţărilor respective prin noua formă de organizare şi printr-o decuplare selectivă şi temporară din circuitele economiei mondiale capitaliste[515]. Pe baza experienţelor istorice din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea şi din prima jumătate a secolului XX, liderii comunişti au conceput dezvoltarea sub forma industrializării accelerate, care avea şi avantajul ideologico-politic de a crea clasa muncitoare care lipsea în mare măsură în ţările est-europene în momentul trecerii la socialism. Pentru atingerea obiectivelor lor, regimurile comuniste au realizat, inclusiv prin represiune, o mobilizare fără precedent a resurselor umane şi materiale ale societăţilor pe care le controlau. Această politică a adus rezultate în primele decenii postbelice, când condiţiile generale favorizau creşterea economică de tip extensiv, bazată pe investiţii apreciabile de capital. Pe de altă parte, performanţa relativ bună a ţărilor socialiste în această perioadă a fost favorizată de valorificarea a două bonusuri care prin natura lor sunt unice şi efemere: bonusul oferit de tranziţia demografică[516] (decalajul dintre scăderea mortalităţii şi cea a natalităţii conduce pe de o parte la creşterea populaţiei în ansamblu, iar pe de altă parte prin sporirea speranţei medii de viaţă la mărirea temporară a ponderii populaţiei active economic, care apoi va fi erodată de îmbătrânirea relativă a populaţiei) şi bonusul derivat din transferul de forţă de muncă dinspre agricultură spre industrie şi servicii. Pe de altă parte, în momentul în care traumele pricinuite de al doilea război mondial şi de dificultăţile reconstrucţiei s-au resorbit, societăţile supuse regimurilor comuniste au început să fie tot mai reticente la continuarea sacrificiilor impuse de politicile de industrializare forţată. Presiunile încă relativ difuze pentru ridicarea nivelului de trai s-au asociat cu nevoile sporite de legitimitate ale regimurilor comuniste, mai ales după experienţele revoluţiei din Ungaria şi ale revoltelor muncitoreşti din Polonia. Liberalizarea relativă din anii ‘60 şi creşterea nivelului de trai din aceeaşi

perioadă au părut să confirme capacitatea sistemului socialist de a realiza o recuperare relativă a subdezvoltării economice. Era însă numai o impresie înşelătoare, infirmată curând de realitate. Mai mulţi factori au contribuit la încetinirea creşterii economice a ţărilor socialiste şi apoi la intrarea lor într-o criză severă, care a dovedit inadecvarea sistemului la noile condiţii de dezvoltare. Bonusul oferit de tranziţia demografică s-a epuizat odată cu creşterea speranţei medii de viaţă şi cu sporirea ponderii pensionarilor în structura generală a populaţiei. Creşterea preţului petrolului şi în general al resurselor energetice au scos în evidenţă ineficienţa multora dintre capacităţile industriale bazate pe mari consumuri de energie şi materii prime. Nu în cele din urmă, accelerarea progresului tehnologic în cadrul economiilor dezvoltate a mărit productivitatea în industrie şi în servicii, a sporit competiţia pe pieţele mondiale şi a condus la schimbarea structurii economiilor prin creşterea ponderii serviciilor. Cum industrializarea extensivă bazată pe mari investiţii de capital fix îşi atinsese limitele şi era supusă legii randamentelor descrescătoare[517], adaptarea la noile condiţii generale ar fi cerut trecerea la forme mai intensive de creştere a producţiei industriale şi agricole, precum şi la dezvoltarea cu precădere a sectorului serviciilor. Regimurile comuniste s-au dovedit incapabile să realizeze această trecere, atât din cauza rigidităţii lor intrinsece, care le-a împiedicat să accepte necesitatea restructurării, cât şi a faptului că sistemul politic socialist s-a dovedit incapabil să determine societatea să accepte sacrificiile impuse de o asemenea restructurare[518]. **Inadecvarea sistemului socialist la cerinţele unei dezvoltări postindustriale** a fost evidentă atât în cazul variantei ultracentralizate şi rigid-autoritare a regimului Ceauşescu, cât şi în cazul sistemului decentralizat bazat pe autoconducerea muncitorească din Iugoslavia. Cu alte cuvinte, dacă în primele decenii postbelice deosebirea de sistem politic şi economic nu părea să fie un factor decisiv pentru mai buna sau mai slaba performanţă economică, în anii ‘70-’80 apartenenţa la sistemul socialist a devenit un handicap major pentru ţările supuse acestuia.

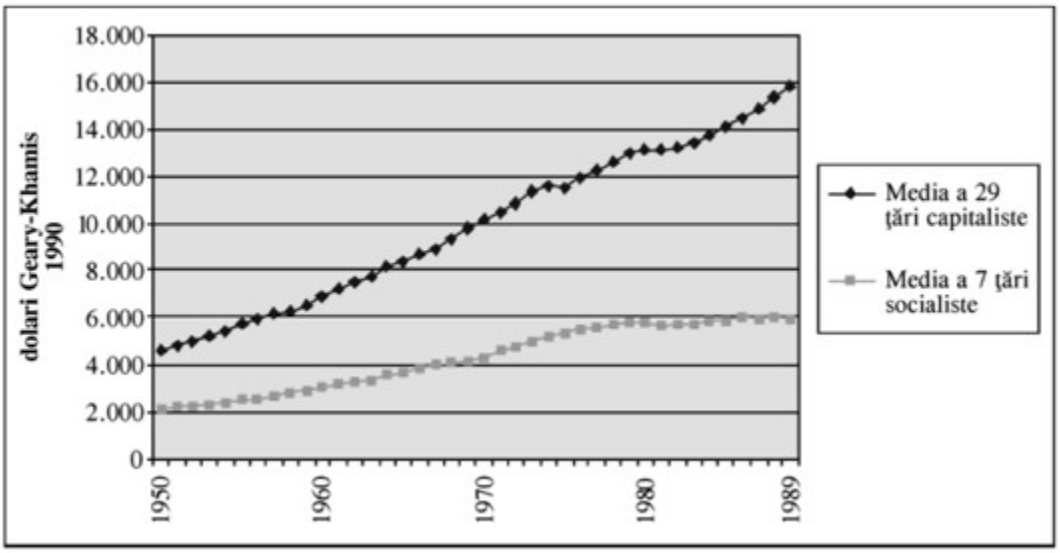

Sursa: Maddison 2003: 234.

Figura IV.11. *PIB/locuitor în ţările europene după sistemul politic şi economic*

Schimbarea contextului dezvoltării economice mondiale odată cu anii ‘70 a condus şi la modificări în ceea ce priveşte **factorii care au stimulat performanţa economică a diferitelor ţări**. Nu ne propunem acum să ne referim la factorii clasici ai creşterii economice[519], care de altfel au şi fost evocaţi în discuţia despre modelul creşterii extensive aplicat în ţările socialiste – investiţiile de capital fizic şi creşterea inputului factorului muncă –, ci ne propunem să ne concentrăm asupra a trei aspecte care au fost discutate relativ mult în noile teorii referitoare la creşterea economică: factorii de recuperare a rămânerii în urmă (*catch-up growth*), progresul tehnic şi capitalul uman.

În studiile referitoare la istoria economică a Europei postbelice se arată că aşa-numita „epocă de aur” a fost o perioadă de convergenţă economică, atât a Europei în ansamblul său faţă de Statele Unite, cât şi în interiorul Europei, unde ţările iniţial mai puţin dezvoltate au recuperat din rămânerea lor în urmă[520]. **Factorii care au facilitat această convergenţă (recuperare)** au diferit considerabil de la o ţară la alta. Posibilitatea de a folosi tehnologie superioară, dezvoltată îndeosebi în Statele Unite, a stimulat creşterea în Danemarca şi într-o oarecare măsură în Irlanda şi Iugoslavia, transferul de forţă de muncă dinspre agricultură spre industrie şi servicii a contat mai mult în Irlanda, Iugoslavia şi România decât în Danemarca, deşi nu a fost cu totul absent nici în cea din urmă ţară, iar bonusul demografic a putut fi folosit doar în ţările întârziate în ceea ce priveşte tranziţia demografică, adică în Iugoslavia şi România.

Progresul tehnic este o sursă majoră a creşterilor productivităţii muncii şi eficienţei economice în lumea contemporană. El poate fi legat de importul de tehnici puse la punct în economii mai avansate sau poate fi generat prin activităţi proprii de cercetare-dezvoltare. De altfel, în ultimul timp, teoriile economice au insistat asupra distincţiei dintre progresul tehnic realizat în ţara aflată la frontiera tehnologică, progres scump şi obţinut în condiţiile unor investiţii cu grad de risc ridicat, şi progresul tehnic realizat în ţările aflate la un nivel tehnologic inferior prin adoptarea şi adaptarea unor tehnologii puse la punct în ţara-lider. Experienţa postbelică a ţărilor studiate de noi confirmă observaţia mai generală a lui Nicholas Crafts şi Gianni Toniolo, potrivit cărora „activităţile proprii de cercetare-dezvoltare pot conta mult mai puţin decât structura de stimuli pentru utilizarea cunoaşterii în diverse locaţii”[521]. Astfel, nici Danemarca şi nici Irlanda nu au strălucit prin producţia proprie de inovaţii, ci mai ales prin capacitatea de a implementa inovaţiile produse în alte părţi şi prin instituţiile care au favorizat adoptarea tehnologiilor celor mai avansate existente la nivel mondial. Pe de altă parte, obsesia regimului Ceauşescu de a realiza cercetare proprie în toate domeniile posibile – de fapt, mai mult un alibi retoric pentru refuzul de a mai importa tehnologii decât o prioritate de politică economică, nivelul fondurilor alocate cercetării rămânând mediocru – s-a dovedit conceptual eronată şi o sursă de ineficienţă instituţională şi economică[522].

Pe baza experienţei diverselor ţări europene postbelice, aceiaşi Nicholas Crafts şi Gianni Toniolo remarcau: „Pentru ca tehnologia importată să producă o creştere mare a productivităţii, existenţa unei forţe de muncă educate şi disciplinate a fost o precondiţie necesară”[523]. Cu alte cuvinte, era nevoie de o acumulare prealabilă de **capital uman**. Deşi măsurarea acumulării capitalului uman suscită încă numeroase controverse între specialişti[524], se poate aprecia fără teama de a greşi că în toate ţările studiate de noi în epoca postbelică s-au realizat progrese în ceea ce priveşte volumul şi calitatea capitalului uman. Nivelurile de pornire erau însă foarte diferite. În timp ce România şi Iugoslavia se luptau încă în primii ani postbelici cu eradicarea analfabetismului, Irlanda şi Danemarca depăşiseră această fază încă de la începutul secolului XX, fiind şi mai avansate în ceea ce priveşte celelalte niveluri de educaţie. Deşi România şi Iugoslavia au recuperat cea mai mare parte a rămânerii în urmă în ceea ce priveşte alfabetizarea de bază a populaţiei şi chiar învăţământul secundar, au persistat deosebiri la nivelul accesului în învăţământul superior şi mai ales a dezvoltării învăţământului secundar. Totodată, dificultăţile cu care muncitorii de origine ţărănească s-au adaptat la rigorile muncii industriale s-au reflectat în etica aproximativă a muncii din întreprinderile socialiste din România şi Iugoslavia, cu consecinţe directe asupra nivelurilor productivităţii muncii. Cu aceasta atingem şi un alt aspect, esenţial pentru valorificarea acumulărilor în capitalul uman: cadrul instituţional care reglementa inserţia pe piaţa muncii şi recunoaşterea socială a competenţelor acumulate. Danemarca şi Irlanda au dezvoltat din acest punct de vedere cadre instituţionale foarte deosebite, dar care amândouă au menţinut o flexibilitate ridicată în raporturile de muncă şi au încurajat pregătirea continuă a forţei de muncă. În ţările socialiste, raporturile de muncă au fost mai rigide, deşi cu mari deosebiri, flexibilitatea fiind mai mare în Iugoslavia decât în România. Totodată, în ţările socialiste stimulii materiali pentru nivelurile superioare de calificare au rămas relativ modeşti, regimurile comuniste exprimând de-a lungul celei mai mari părţi a existenţei lor interesele muncitorilor slab calificaţi[525], ceea ce a contribuit la decizia multor specialişti de a lucra temporar în străinătate (în cazul Iugoslaviei) sau de a emigra definitiv (în cazul României). Desigur, şi Irlanda a cunoscut pierderi însemnate de capital uman prin emigraţie în anii ‘40 şi ‘50, dar ulterior a reuşit să stopeze aceste pierderi şi începând din anii ‘60 a aplicat politici care au condus la creşterea nivelului educaţional, la recompensarea prin venituri superioare a pregătirii superioare, la atragerea de forţă de muncă calificată din exterior şi chiar la reîntoarcerea unora dintre cei care emigraseră. În contrast cu această experienţă, România socialistă s-a remarcat prin câteva politici deosebit de contraproductive în ceea ce priveşte acumularea capitalului uman, cum ar fi „vânzarea” cetăţenilor de origine evreiască şi germană, precum şi reducerea numărului de locuri alocate pentru învăţământul superior în anii ‘80 (vezi *supra*, IV.2.4.2.3). Dincolo de aceste politici, care evidenţiază o dată mai mult iraţionalitatea economică a regimului Ceauşescu, exemplul celor patru ţări studiate de noi confirmă atât observaţiile despre însemnătatea capitalului uman în determinarea creşterii economice, cât şi consideraţiile despre faptul că în

acest domeniu etapele nu pot fi arse, deoarece „acumularea stocului de capital uman a fost un proces relativ îndelungat”[526].

Înainte de a încheia, se cuvine să mai zăbovim niţel asupra cazului Irlandei. În fond, dintre toate ţările studiate de noi, **Irlanda** a fost singura care în epoca postbelică a reuşit să-şi schimbe poziţia structurală în cadrul economiei mondiale, respectiv să depăşească media ţărilor vest-europene şi să intre în clubul economiilor celor mai prospere. Dacă vom folosi tipologia propusă de Immanuel Wallerstein, a fost o tipică „promovare prin invitaţie”[527], realizată prin asocierea cu marele capital internaţional, mai ales american, şi prin folosirea inteligentă a avantajelor aderării la Piaţa Comună şi apoi ale integrării în Uniunea Europeană. Străpungerea a fost realizată în esenţă pe parcursul a două decenii (1987-2007), dar ea a fost pregătită printr-o serie de politici şi transformări începute deja la sfârşitul anilor ‘50. Ea este cu atât mai remarcabilă, cu cât Irlanda nu a beneficiat nici de resurse naturale notabile, nici de bonusul demografic, ci doar de un cadru instituţional care a favorizat valorificarea şansei istorice oferite de reluarea creşterii economice mondiale la mijlocul anilor ‘80, creştere continuată cu fluctuaţii nedecisive până la criza economică din 2007-2010. Succesul Irlandei nu a presupus politici fără cusur sau o capacitate excepţională a clasei politice irlandeze, deşi au fost câteva momente în care deciziile politice au fost neobişnuit de bune (cotitura de politică economică a lui Seán Lemass de la sfârşitul anilor ‘50 sau strategia de la Tallaght a Fine Gael, care a îngăduit guvernului Haughey să restabilească echilibrul bugetar şi credibilitatea financiară în 1987-1989); el s-a bazat mai ales pe funcţionarea remarcabilă a instituţiilor substatale, fie că ne referim la IDA (Autoritatea pentru Dezvoltarea Industrială), fie că ne referim la sistemul educaţional. Or, această capacitate instituţională a fost acumulată în timp, nu în cele două decenii ale străpungerii propriu-zise. Rolul factorului instituţional şi al acumulărilor prealabile reprezintă argumente puternice pentru însemnătatea evoluţiilor istorice pe termen mediu şi lung şi a dependenţei de cale în dezvoltarea economică a diverselor ţări, chiar şi într-o epocă în care asistăm, aparent, la o accelerare a istoriei. Dar nu degeaba afirmă exponenţii noii şcoli economice instituţionaliste: *history matters* („istoria contează”)[528].

511 O analiză critică a acestei opţiuni face Daniel Dăianu, care conchide: „Modelul stalinist a fost fatal şi pentru orientarea iniţiată în anii ‘60: îndepărtarea faţă de CAER. Extrem de rigidă din punct de vedere funcţional, protecţionistă şi tot mai nesigură din cauza complexităţii sale crescânde, economia românească nu a fost în stare să capitalizeze şansele oferite de încercarea sa de a se desprinde din reţeaua CAER. Această orientare către exterior (către pieţele mondiale) a fost asemenea unui eşec programat din cauza bazei necorespunzătoare şi a lipsei pieţelor interne” (Dăianu 1999: 102-103). O opinie diferită la Valentin Cojanu, care susţine că România ar fi trebuit să profite mai hotărât de avantajele comparative şi chiar să-şi deschidă piaţa pentru importurile de bunuri manufacturate (Cojanu 1997: 82-84). La rândul său, Adrian Cioroianu consideră că opţiunea pentru industria grea şi împotriva specializării agricole, care a stat la baza refuzului României lui Dej de a accepta integrarea subalternă în CAER a contribuit la criza din anii ‘80, când industria a generat penurie energetică, iar exporturile şi mediocritatea producţiei agricole au contribuit la fenomenele de penurie alimentară (Cioroianu 2005: 378-380).

512 O discuţie amplă, în contextul procesului de globalizare, în Held *et al.* 2004: 196-325.

513 De remarcat statistica alcătuită de Angus Maddison cu privire la volumul investiţiilor străine directe pe cap de locuitor în diverse economii: potrivit acestuia, chiar şi ţările care

dispun de resurse importante de capital propriu, cum ar fi Statele Unite, Marea Britanie sau Franţa, atrăseseră la sfârşitul secolului XX investiţii străine directe de peste patru ori mai mari decât media mondială (Maddison 2001: 47; date pentru anul 1998). Singurele economii majore care au avut o performanţă peste media mondială cu investiţii străine sub media mondială au fost Japonia, China şi Coreea de Sud, dar cele două din urmă evoluau deja în direcţia atragerii unui volum mai mare de investiţii străine directe, iar cea dintâi a cunoscut începând din anii '90 o severă încetinire a creşterii ei economice.

514 Desigur, cu precizarea că ponderea exporturilor depinde foarte mult de dimensiunile unei ţări/economii, fiind ştiut faptul că ponderea exporturilor este mai mare în cazul ţărilor mici şi mai mică în cazul ţărilor mari. Un clasament al exporturilor pe cap de locuitor la sfârşitul anilor '80 în Grigorescu 1993: 101 (capitol de George Georgescu).

515 Idee formulată în Wallerstein 1979: 33-35. Discuţia din paragraful următor despre natura sistemelor socialiste şi (in)capacitatea lor de a produce creştere economică se bazează mai ales pe Kornai 1992, Berend 1996, Soulet 1998 şi Bafoil 2006. Vezi şi comentariile din subcapitolul IV.2.4.3.3.

516 Williamson 1998.

517 Grabowski, Self, Shields 2007: 256-259.

518 Această afirmaţie necesită câteva lămuriri. Pe lângă cazurile frecvente de conservatorism rigid, tip Brejnev sau Ceauşescu, au existat şi situaţii când regimurile comuniste au încercat să adopte măsuri care ar fi mers în direcţia unei restructurări a economiei. Aceste tentative au fost însă blocate de natura sistemului politic comunist, respectiv de incapacitatea acestuia de a mobiliza sprijinul social pentru restructurare. Această incapacitate a fost determinată pe de o parte de limitele istorice ale legitimităţii regimurilor comuniste în majoritatea acestor ţări, limite amplificate de comparaţiile pe care cetăţenii ţărilor socialiste le puteau face cu realităţile din ţările capitaliste dezvoltate, şi pe de altă parte de faptul că sistemul socialist nu îngăduia nici conştientizarea suficientă a necesităţii obiective a unora dintre transformări şi nici defularea prin schimbări de conducere politică a unora dintre nemulţumirile inevitabile ale populaţiei afectate de procesele de transformare economică şi socială.

519 O discuţie sintetică asupra impactului acestor factori la nivel mondial în Maddison 1995: 33-50.

520 Crafts, Toniolo 1996: 3-7.

521 Crafts, Toniolo 1996: 578.

522 O bună analiză a ineficienţei cercetării-dezvoltării din România anilor '80 în Grigorescu 1993: 102-135 (capitol de Steliana Sandu şi Anca Dachin).

523 Crafts, Toniolo 1996: 23.

524 În esenţă, există două mari direcţii metodologice, una care porneşte de la stocul de pregătire a forţei de muncă, măsurat în ani şi niveluri de studii formale, ca şi în anumite competenţe-cheie (de exemplu, pentru epoca recentă, alfabetizarea informatică), iar cealaltă de la validarea de către societate a competenţelor de care dispune forţa de muncă, respectiv de la nivelul beneficiilor materiale pe care le obţin oamenii care au acumulat aceste competenţe (OEEH III: -7 – articol de David Mitch; Suciu 2000: 67-139).

525 Brucan 1990b.

526 Aldcroft, Catterall 1996: 11 (capitol de Derek H. Aldcroft).

527 Wallerstein 1979: 80-81.

528 Drukker 2006: 247-265.

V. Epilog. România după 1989 – avatarurile integrării în Uniunea Europeană

În decembrie 1989, revoluţia din România a dus la prăbuşirea regimului Ceauşescu şi la angajarea ţării în tranziţia postcomunistă spre un sistem politic democratic bazat pe economia de piaţă. Daniel Dăianu sintetizează în felul următor **situaţia ţării la startul tranziţiei**:

> La sfârşitul anilor '80, economia românească, ţara, oamenii ofereau un tablou dezolant. După mai mult de patru decenii de industrializare forţată, competitivitatea economiei se afla la nivelul cel mai scăzut în

> cadrul „ligii comuniste”, dezechilibrele dintre sectoare şi penuria erau în creştere, suferinţa oamenilor era inimaginabilă; România era cu mult în urma ţărilor vecine în ceea ce priveşte premisele instituţionale necesare pentru tranziţia postcomunistă, pregătirea psihologică a populaţiei pentru schimbări sociale şi baza socială a reformelor către economia de piaţă[1].

Regimul comunist lăsa moştenire nu numai o situaţie în care majoritatea copleşitoare a întreprinderilor economice erau incapabile să facă faţă concurenţei mondiale şi erau de multe ori ineficiente chiar şi în contextul strict al economiei româneşti, ci şi „o relativă penurie de elemente ale pieţei” concretizată în „lipsa premiselor instituţionale care să faciliteze acum transformarea sistemului şi în lipsa unei culturi economice (reprezentată de o clasă a întreprinzătorilor)”[2]. De fapt, carenţa culturii economice nu se reduce la absenţa categoriei întreprinzătorilor (şi la blamul public aruncat asupra „bişniţarilor”); sistemul socialist realizase o veritabilă „dezalfabetizare economică” a unei mari părţi a societăţii, atât în ceea ce priveşte cunoaşterea instrumentelor financiare ale economiei moderne, cât şi în ceea ce priveşte conştientizarea corelaţiilor economice de bază, şi la nivel microeconomic, şi la nivel macroeconomic. O problemă suplimentară era reprezentată de marile aşteptări amplificate de entuziasmul generat de victoria revoluţiei. Cum toate nemulţumirile anterioare se focalizaseră asupra lui Nicolae Ceauşescu, majoritatea oamenilor se aşteptau ca înlocuirea acestuia să ducă imediat la rezolvarea tuturor problemelor. Pentru a răspunde acestor aşteptări, noua putere a a doptat un set de măsuri populiste, care au stimulat puternic consumul. Foarte mulţi comentatori consideră că aceste măsuri au fost implementate pentru a ajuta la câştigarea alegerilor din mai 1990 de către Frontul Salvării Naţionale şi de către Ion Iliescu. Fără a nega posibilitatea ca această explicaţie să aibă partea ei de adevăr, încă şi mai grav a fost faptul că la multe dintre măsurile cu caracter populist şi cu implicaţii grave asupra echilibrelor economice – de exemplu, la retrocedarea părţilor sociale depuse de cetăţeni la capitalul social al întreprinderilor socialiste sau la anularea sistemului de tarifare progresivă a energiei electrice – conducerea politică de atunci nici nu şi-a dat seama de potenţialul lor inflaţionist-destabilizator, ci a adoptat deciziile respective doar prin reacţie docilă la propuneri prezentate de grupuri de interese reprezentând mai ales tehnocraţia de întreprindere, propuneri care evident includeau doar informaţii incomplete despre impactul posibil al măsurilor respective. Dincolo însă de semnificaţia lipsei de competenţă economică a majorităţii guvernanţilor de după 1989, trebuie observat că scurta explozie a consumului din 1990, asociată cu „privatizări spontane” în industrie, agricultură şi comerţ, favorizate de disoluţia autorităţii statului şi de atmosfera de lupte politice şi contestări care s-a instalat în ianuarie 1990, a avut drept efect **dezechilibrarea gravă a economiei naţionale**. Importurile oficiale au crescut doar moderat, de la puţin peste 8 miliarde de dolari în 1989 la 9,2 miliarde de dolari în 1990, dar cu o schimbare marcantă de structură de la nevoile de funcţionare a întreprinderilor spre nevoile de consum ale indivizilor, producţia s-a prăbuşit, de asemenea exporturile oficiale (de la echivalentul a peste 10 miliarde de dolari în 1989

la sub 5,8 miliarde de dolari în 1990 şi sub 4,3 miliarde de dolari în 1991), iar deficitul balanţei comerciale, favorizat de menţinerea la un nivel nerealist a cursului de schimb, a condus la epuizarea rapidă a rezervei valutare, care la sfârşitul anului 1989 reprezentase circa 1,8 miliarde de dolari în valute convertibile[3]. Aceste dezechilibre nesustenabile, agravate de prăbuşirea CAER şi pierderea unei mari părţi a pieţelor de desfacere pentru produsele industriale, au grevat procesul de reformare a economiei, obligând la realizarea unor combinaţii imposibile între măsurile de reformă şi cele vizând stabilizarea economiei pentru a putea aplica reforma.

Nu vom prezenta în detaliu, în cele ce urmează, diversele componente ale reformei şi programe de stabilizare din anii 1990[4]. Înainte de a marca unele realizări pozitive, vom consemna că realizarea concretă a reformei şi eforturile de stabilizare economică din primul deceniu de după revoluţie au fost grevate de ineficienţă şi au stârnit nemulţumiri şi critici severe, atât din partea populaţiei, cât şi din cea a majorităţii specialiştilor. Astfel, într-o analiză realizată la mijlocul anilor ‘90, Vladimir Pasti constata că „politica aşa cum se face ea acum, s-a desprins treptat şi radical de realitatea pe care a încetat să o guverneze”, iar rezultatul „lipsei de guvernare” este acela că tranziţia „are loc, dar are loc spontan”[5]. Desigur, s-ar putea reproşa acestei percepţii o anume exagerare, pentru că acţiunile factorilor politici au influenţat în multe feluri realităţile, chiar dacă de multe ori în sensuri neanticipate sau neconforme cu obiectivele oficial asumate de factorii politici. Potrivit acestei linii de analiză, dincolo de zgomotul superficial al politicii şi dezbaterilor publice, esenţialul tranziţiei postcomuniste a ajuns să constea în „transferul continuu de resurse din proprietatea statului în proprietatea noilor capitalişti”[6], iar în România, la fel ca şi în alte ţări postcomuniste, a luat naştere o „economie de pradă”, în care elementele principale au fost **acumularea primitivă a capitalului şi formarea noilor elite economice şi politice**, deseori cu rădăcini în rândurile vechilor activişti de partid şi membri ai Securităţii ceauşiste[7]. Potrivit analizei lui Vladimir Pasti, România anilor ‘90 a fost arena competiţiei pentru controlul asupra resurselor între diversele elite postcomuniste, în principal între tehnocraţia de întreprindere şi tehnocraţia financiară, iar rezultatele în ceea ce priveşte reforma şi nivelul de trai al populaţiei au fost cu totul nesatisfăcătoare[8]. Un verdict la fel de sever formulează, cu argumentele economistului, Constantin Ionete: „Abordarea inginerească a reformelor în condiţiile conservării structurilor etatiste în industrie şi în celelalte ramuri au fost însoţite de căderea liberă de durată a economiei, cu repercusiuni severe asupra nivelului de trai”[9].

Datele statistice consemnează şi ele faptul că anii ‘90, dincolo de o scurtă şi palidă redresare la mijlocul deceniului, au fost marcaţi de recesiune şi o criză prelungită.

Tabelul V.1. *România în anii ‘90 – indicatori macroeconomici*

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
PIB (% variaţie anuală)	–5,6	–12,9	–8,8	+1,5	+3,9	+7,1	+3,9	–6,1	–4,8	–1,2	+2,1
Producţia industrială (% variaţie anuală)	–23,7	–22,8	–21,9	+1,3	+3,3	+9,4	+6,3	–7,2	–13,8	–2,4	+7,1
Şomajul (%)	…	3,0	8,4	10,4	10,9	9,5	6,6	8,9	10,4	11,8	10,5
Productivitatea muncii în industrie (1989 = 100)	75,9	59,4	53,1	58,7	64,7	77,6	87,0	97,9	101,9	n.d.	n.d.
Inflaţia medie anuală (% diferenţă)	5,1	170,2	210,4	256,1	136,7	32,3	38,8	154,8	59,1	45,8	45,7
Indicele salariului real (% variaţie anuală)	+5,1	–18,3	–13,0	–16,7	+0,4	+2,6	+9,5	–22,2	+3,6	+2,3	+2,4
Exporturi (milioane de dolari SUA)	5.775	4.266	4.363	4.892	6.151	7.910	8.084	8.431	8.302	8.487	10.367
Importuri (milioane de dolari SUA)	9.202	5.372	5.784	6.020	6.562	9.487	10.555	10.411	10.926	9.744	12.050
Balanţa comercială (milioane de dolari SUA)	–3.427	–1.106	–1.421	–1.128	–411	–1.577	–2.471	–1.980	–2.624	–1.257	–1.683

Surse: EIR II: 452, 491 (capitol de Ion Alexandrescu); Dăianu, Vrânceanu 2002: 173, 296; Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006: 657 (capitol de Sándor Gardó).

Indicatorii macroeconomici sunt copleşitori, evidenţiind gravitatea crizei. Cu toate acestea, s-ar putea susţine şi faptul că o mare parte din deteriorarea situaţiei economiei româneşti din anii ‘90 era inevitabilă, era o **criză de tranziţie**, adică o parte de neocolit a procesului de înlocuire a sistemului vechi cu noile instituţii şi mecanisme economice. Astfel, s-ar putea spune că reducerea producţiei industriale era firească, deoarece multe dintre capacităţile industriale construite fără o raţionalitate economică reală în timpul regimului Ceauşescu produceau de fapt pierderi şi trebuiau să-şi reducă activitatea sau chiar să fie închise. La fel, o parte a inflaţiei era „preprogramată” de distorsiunile foarte mari ale sistemului de preţuri moştenit din socialism, astfel încât liberalizarea preţurilor conducea inevitabil la creşterea lor şi pe cale de consecinţă la scăderea veniturilor reale şi a nivelului de trai al populaţiei. Aceste argumente au justeţea lor, dar cu adevărat grav în cazul României a fost faptul că prăbuşirea producţiei şi a nivelului de trai nu au fost însoţite de reforme suficient de rapide şi de profunde pentru a conduce relativ repede la o redresare economică, aşa cum s-a întâmplat în alte ţări postcomuniste. Comparaţia cu aceste ţări arată că România a plătit un preţ ridicat pentru ritmul lent, incoerenţa, inconsecvenţa şi ineficienţa reformelor economice din anii ‘90.

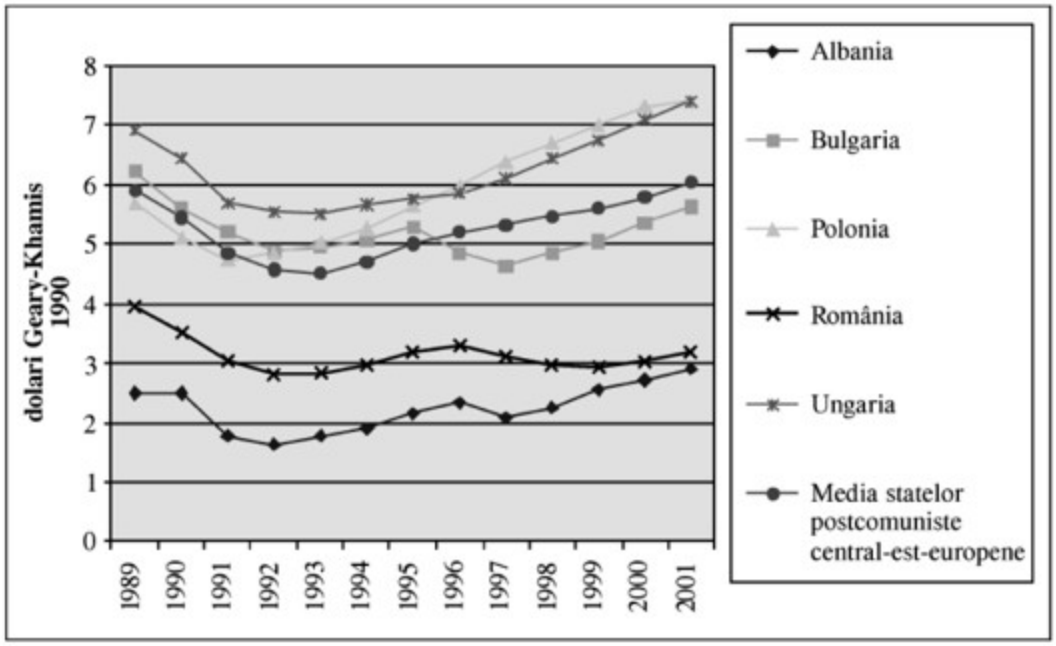

Sursa: Maddison 2003: 101.

Figura V.1. *PIB/locuitor în România comparativ cu alte state postcomuniste (1989-2001)*

Graficul evidenţiază şi alte aspecte. **Prăbuşirea din 1990-1992** a fost mai gravă în România (în 1992 PIB/locuitor a fost sub 71% faţă de valoarea din 1989) decât în majoritatea celorlalte ţări central-est-europene, exceptând fosta Iugoslavie, Albania şi unele din republicile postsovietice; pentru comparaţie, în această fază minimul atins în Polonia a fost de 85% faţă de 1989, în Ungaria 79,8%, în Bulgaria 78,6%, iar în Albania puţin sub 66%. Amploarea acestei prăbuşiri era în mare măsură funcţie a rigidităţilor moştenite din perioada comunistă, dar ea reflecta şi măsura dezorganizării economiei şi societăţii după 1989. Divergenţa a crescut ulterior, ţările din Europa Centrală beneficiind de investiţii occidentale superioare şi reuşind să culeagă roadele primelor valuri de reforme, în timp ce România şi Bulgaria au realizat **creşterea de la mijlocul anilor ‘90** fără investiţii externe semnificative, cu structuri economice încă dominate de întreprinderi rămase în proprietatea de stat şi cu mecanisme de coordonare care păstrau unele trăsături ale sistemului socialist. În aceste condiţii, în aceste ţări încercarea de relansare a eşuat, iar dezechilibrele apărute au condus la o a doua criză în anii 1996-1999. În România, **recesiunea din 1996-1999**, deşi mai puţin gravă decât prăbuşirea economiei din Bulgaria de la începutul anului 1997, care a impus intrarea sub supravegherea unui Consiliu Monetar, a fost amplificată de aplicarea abia în această fază a unora dintre măsurile de restructurare industrială care nu fuseseră efectuate anterior. Având în vedere acest fapt, se poate aprecia că România a plătit de-a lungul întregului deceniu preţul relativei izolări politice, al neîncrederii investitorilor occidentali, ca şi al propriilor indecizii de politică economică şi al preocupării unei mari părţi din tehnocraţia de întreprindere, deosebit

de influentă politic mai ales în anii 1992-1996, de a evita înnoirile care i-ar fi putut ameninţa interesele.

Cu toate că diversele planuri de stabilizare au avut rezultate mediocre, parţial şi datorită unor conjuncturi internaţionale defavorabile, în anii ‘90 au fost consemnate şi unele **realizări** care au marcat transformarea economiei şi societăţii româneşti[10]. Dintre acestea se cuvine să menţionăm reaşezarea pe baze conforme economiei de piaţă a fiscalităţii (şi îndeosebi introducerea taxei pe valoare adăugată în 1993), restructurarea şi consolidarea sistemului bancar (reuşită în pofida mai multor scandaluri şi cazuri de fraudă bancară), înfiinţarea unor instituţii de intermediere economică şi financiară (de exemplu, Bursa de Valori din Bucureşti, redeschisă în 1995), precum şi apariţia unui sector privat al economiei. Încă şi mai importante au fost schimbările profunde în structura socială şi economică. Graţie unor măsuri care au îngăduit pensionarea anticipată şi din cauza scăderii severe a producţiei, forţa de muncă din industrie s-a redus de la 4,169 milioane la sfârşitul anului 1989 la 2,004 milioane în 2000[11]. Această reducere la mai puţin de jumătate a eliminat o parte din excedentul de forţă de muncă din întreprinderile industriale şi a îngăduit redresarea productivităţii muncii încă înainte de relansarea cu adevărat a producţiei industriale, dar în acelaşi timp a contribuit la apariţia şi creşterea şomajului şi la sporirea numărului pensionarilor (2,2 milioane în 1989, peste 3 milioane din 1991 şi peste 4 milioane din 1998)[12], cu evidente consecinţe asupra sustenabilităţii sistemului asigurărilor sociale. Declinul industriei a condus de asemenea la încetarea aproape completă a navetismului muncitorilor de la sate spre oraşe, iar unii dintre noii pensionari, constatând deteriorarea gravă a puterii de cumpărare a pensiilor şi a nivelului lor de trai la oraş, au preferat să remigreze în mediul rural, mai ales atunci când în urma decolectivizării au primit câte un lot de pământ care le-a îngăduit asigurarea parţială a subzistenţei. În consecinţă, ponderea populaţiei urbane s-a stabilizat la 54-55% din populaţia totală, faţă de 45-46% în mediul rural[13]. Reducerea severă a activităţii industriale şi creşterea semnificativă a serviciilor, îndeosebi a comerţului, a serviciilor financiare, a comunicaţiilor şi a învăţământului superior, au condus la o **modificare a raporturilor dintre principalele sectoare ale economiei**.

Tabelul V.2. *Ponderea principalelor sectoare ale economiei în anii ‘90*

		1990	1995	2000
Agricultura şi silvicultura	% în populaţia ocupată	29,0	34,4	41,4
	% în crearea PIB	21,8	19,8	11,1
Industria şi construcţiile	% în populaţia ocupată	43,5	30,4	27,3
	% în crearea PIB	45,9	39,5	30,9
Serviciile (inclusiv impozitele)	% în populaţia ocupată	27,5	32,0	31,3
	% în crearea PIB	34,6	43,8	57,8

Surse: EIR II: 447 (capitol de Ion Alexandrescu); Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006: 46, 659 (capitole de Wilfried Heller şi Sándor Gardó).

Dacă reducerea ponderii industriei corecta o dezvoltare excesivă din perioada comunistă, iar creşterea ponderii serviciilor era, la rândul său, o adaptare la direcţia de evoluţie a majorităţii economiilor dezvoltate, în schimb sporul ponderii forţei de muncă din agricultură reprezenta o expresie a crizei grave a societăţii româneşti din anii ‘90 şi crea un amplu pol de productivitate scăzută[14].

O componentă importantă a restructurării economiei româneşti în anii ‘90 a fost **procesul de privatizare**[15]. Absenţa în societatea românească a unor mari deţinători de capital bănesc a constituit un handicap important, cu atât mai mult, cu cât cadrele din conducerea întreprinderilor şi din administraţia centrală nu doreau să piardă controlul asupra industriei şi serviciilor; în consecinţă, au încercat să amâne privatizarea până în momentul în care sperau fie să fi transferat valoarea unităţilor socialiste în averea lor personală, fie să fi acumulat suficient capital propriu pentru a putea fi principalii beneficiari ai privatizărilor. În aceste condiţii, privatizarea a ocolit iniţial marile întreprinderi din industrie şi servicii şi s-a concentrat mai ales în fondul locativ, în agricultură şi în micul comerţ. Decizia de a vinde populaţiei locuinţele proprietate de stat la preţuri a căror valoare a fost rapid erodată de inflaţie a avut evidente raţiuni de protecţie socială şi a fost urmată de un transfer rapid al proprietăţii imobiliare din oraşe către foştii chiriaşi. În mediul rural, încercările de a se păstra cooperativele ca exploataţii de mari dimensiuni au fost compromise de faptul că populaţia rurală şi-a însuşit fără prea multe forme cea mai mare parte a inventarului, a animalelor şi a rezervelor de produse; incapabili să menţină ordinea şi vulnerabili la acuzele opoziţiei că doreau să menţină cooperativele din motive de neocomunism, guvernanţii au acceptat prin Legea 18/2001 principiul restituţiei pământului către ţăranii ce intraseră în cooperative sau către urmaşii lor, indiferent dacă mai locuiau sau nu în mediul rural. Retrocedarea terenurilor a mers relativ lent, din cauza lipsei unei evidenţe cadastrale clare a terenurilor şi din cauza tendinţei autorităţilor locale de a profita la maximum de poziţia de putere dată de rolul lor în comisiile de aplicare a legii, dar până la sfârşitul deceniului cea mai mare parte a fondului agricol trecuse în proprietate privată. În comerţ, privatizarea a îmbinat trecerea în proprietate privată a unora dintre activele existente cu întemeierea unei multitudini de noi societăţi comerciale, devenită legală prin Legea 31/1990. În industrie şi servicii s-a conturat mai întâi un compromis între administraţia centrală şi tehnocraţia industrială, prin care o parte din întreprinderi, considerate de însemnătate strategică, au fost declarate neprivatizabile şi transformate în regii autonome, iar restul au fost transformate în societăţi comerciale cu capital de stat. Pentru aceste întreprinderi au fost gândite şi implementate diverse scheme de privatizare prin distribuirea gratuită de titluri de proprietate către populaţie şi/sau prin metoda MEBO, favorizând pe angajaţi şi tehnocraţia de întreprindere; ambele tipuri de privatizare aveau „meritul” de a permite, mai ales prin pulverizarea acţionariatului, conservarea controlului asupra întreprinderilor privatizate de către managerii existenţi. Abia agravarea crizei, presiunile Fondului Monetar Internaţional şi schimbarea de guvern din 1996 au condus la o schimbare de strategie, statul decizând transformarea unei părţi din regiile autonome în societăţi comerciale şi privatizarea unora dintre marile întreprinderi cu

ajutorul unor „investitori strategici”, cel mai adesea proveniţi din exterior. Această politică de atragere a capitalului străin, care avea meritul suplimentar de a oferi statului venituri din privatizare esenţiale pentru depăşirea recesiunii din a doua parte a anilor ‘90, a adus rezultate semnificative începând din 1998, an în care s-au realizat câteva privatizări majore, cum ar fi cea a Romtelecom (cu OTE – Grecia), a rafinăriei Petrotel din Ploieşti (fosta Româno-Americană; cu Lukoil – Rusia) şi a Băncii Române de Dezvoltare (cu Société Générale), urmate în 1999 de privatizarea Uzinei de Automobile Dacia (cu Renault). **Investiţiile străine directe** – care nu depăşiseră 100 de milioane de dolari SUA anual în 1990-1993 şi avuseseră o medie de 340 de milioane de dolari SUA în 1994-1996 – au crescut la peste 1,2 miliarde de dolari SUA în 1997 (în parte şi datorită lansării cu capital străin a operatorilor de telefonie mobilă Connex, azi Vodafone, şi Dialog, azi Orange) şi la peste 2 miliarde de dolari SUA în 1998, după care au scăzut temporar la niveluri de circa un miliard de dolari SUA în 1999 şi 2000[16]. Chiar dacă unele dintre investiţiile străine directe s-au soldat cu privatizări nereuşite[17], per total ele au adus un spor de competenţă managerială şi o mai bună racordare la pieţele internaţionale, ceea ce a ajutat la redresarea economiei României începând din 2000.

Un factor crucial pentru relansarea economică a României a fost decizia din 1999 a Uniunii Europene de a accepta cererea de aderare a României şi de a începe negocierile de aderare. România solicitase aderarea la Uniunea Europeană încă din iunie 1995, după ce toate forţele politice parlamentare semnaseră Declaraţia de la Snagov, prin care îşi asumau obiectivul aderării şi o strategie comună în vederea atingerii acestui obiectiv. Într-o primă fază, Comisia Europeană şi statele membre au considerat această cerere oarecum prematură, şi au plasat România într-un grup de ţări postcomuniste care nu urmau să adere la Uniune decât într-un al doilea val, într-un viitor încă neprecizat. Criza din fosta Iugoslavie şi războiul din Kosovo au convins factorii decidenţi din UE că nu are sens să amâne prea mult aderarea şi că pentru stabilizarea regiunii este mai important să ofere o perspectivă clară de aderare ţărilor candidate. În cazul particular al României, această decizie a fost stimulată şi de deschiderile de politică economică în raporturile cu marile companii occidentale, şi de sprijinul politic şi logistic acordat pentru intervenţia NATO în Kosovo. Se mai adăugau sprijinul britanic şi german pentru extinderea Uniunii Europene în direcţia statelor postcomuniste din Europa Central-Răsăriteană, precum şi preocupările de a evita fixarea prea accentuată a hotarelor UE pe vechile linii de demarcare religioasă dintre creştinismul occidental şi cel oriental. Era evident o decizie predominant politică, conturată deja de prim-ministrul britanic Tony Blair în mai 1999 şi consfinţită prin decizia Consiliului European de la Helsinki din 10-11 decembrie 1999 de a începe negocierile cu 12 state candidate (zece state postcomuniste, inclusiv România, la care se adăugau Cipru şi Malta) şi de a realiza astfel un unic val de aderare, eventual cu două etape. Având în vedere slaba pregătire a României până la acea dată, s-a conturat destul de repede ideea că România şi Bulgaria vor face parte din a doua etapă, dar guvernul Isărescu împreună cu Comisia Europeană prezidată de Romano Prodi au stabilit ca obiectiv comun finalizarea cu succes a

procesului de aderare într-un orizont relativ scurt de timp, până la 1 ianuarie 2007. Era o perspectivă clară, un semnal pozitiv pentru potenţialii investitori şi totodată un stimulent puternic pentru ca guvernanţii români să aplice reformele necesare pentru concretizarea aderării.

De altfel, constrângerile legate de nevoia de a închide în prealabil cele 31 de capitole ale procesului de negociere a aderării au fost un element fundamental pentru structurarea politicilor economice din anii 2000-2006. Într-un fel, **imperativul negocierilor de aderare** a ţinut loc şi de strategie economică, deşi România a trebuit, tocmai pentru a răspunde cerinţelor UE, să elaboreze o Strategie pe termen mediu în 2000[18]. Deşi se poate argumenta că această strategie reprezenta mai degrabă un catalog de dorinţe decât o selecţie riguroasă a priorităţilor[19] şi că acţiunile ulterioare au fost mai degrabă pragmatice decât conforme Strategiei, trebuie remarcat faptul că guvernul condus de Mugur Isărescu (1999-2000), deşi considerat în primul rând unul de gestiune curentă a afacerilor în perspectiva alegerilor programate în noiembrie 2000, a reuşit să restabilească încrederea factorilor economici şi să reaşeze România pe calea creşterii economice, după un deceniu marcat de recesiune şi de reforme necesare, dar aplicate insuficient de coerent. Totodată, şi guvernele ulterioare, conduse de social-democratul Adrian Năstase (2000-2004) şi liberalul Călin Popescu-Tăriceanu, au continuat politicile iniţiate de Mugur Isărescu, acordând prioritate absolută finalizării cu succes a negocierilor şi a procedurilor de aderare. În consecinţă, indiferent de preferinţele şi opţiunile intime ale unuia sau altuia dintre factorii politici, România a trebuit să se adapteze la exigenţele Uniunii Europene, cu efecte benefice asupra funcţionării societăţii şi asupra performanţei economice.

Perioada de preaderare a fost astfel una de reforme politice şi economice şi de creştere economică susţinută[20]. Relansarea economică a fost facilitată de conjunctura externă relativ favorabilă, de investiţiile străine directe şi de politicile guvernamentale axate pe imperativul obţinerii calificativului „economie funcţională de piaţă” din partea organismelor financiare internaţionale şi a Comisiei Europene. Pentru aceasta a fost aplicată o politică financiară prudentă pe latura cheltuielilor, care a îngăduit reducerea semnificativă a deficitului bugetar (de la 4% din PIB în anul 2000 la 1,2% din PIB în 2004) şi a inflaţiei (de la 45,7% anual în 2000 la 11,9% în 2004 şi 6,56% în 2006)[21]. Dezinflaţia şi măsurile adoptate de Banca Naţională pentru consolidarea şi supravegherea prudenţială a sistemului bancar au contribuit la crearea unui cadru mult mai predictabil pentru afaceri. Pe de altă parte, guvernul a continuat energic procesul de privatizare, care a afectat nu numai marile întreprinderi industriale (de exemplu, combinatul Sidex Galaţi, vândut în 2001 marelui concern indiano-britanic Mittal Steel), ci şi fostele regii autonome şi serviciile de distribuţie din sectorul energetic (astfel, în 2004 a fost perfectată preluarea Petrom de către concernul austriac OMV, în 2005 Distrigaz Sud a fost preluat de Gaz de France, Distrigaz Nord de către E. ON Ruhrgas, Electrica Moldova de către E.ON Energie, iar Electrica Banat şi Electrica Dobrogea de către grupul italian ENEL, care în 2008 a preluat şi Electrica Muntenia Sud). Privatizări importante au fost realizate şi în sectorul bancar, cum ar fi cea a Băncii Agricole, preluată în 2001 de Raiffeisen

Zentralbank, şi mai ales cea a Băncii Comerciale Române, unde în decembrie 2005 un pachet majoritar de 62% din acţiuni a fost cumpărat contra unei sume record de 3,75 miliarde de euro de către grupul austriac Erste Bank.

Un avantaj colateral al negocierilor de aderare a fost liberalizarea circulaţiei cetăţenilor români în ţările Uniunii Europene prin desfiinţarea obligativităţii vizelor pe termen scurt pentru Spaţiul Schengen. Aplicată începând cu 1 ianuarie 2002, aceasta a îngăduit creşterea exponenţială a numărului cetăţenilor români plecaţi la muncă în Occident, mai ales în Italia şi Spania. **Migraţia temporară la muncă în străinătate**[22] începuse deja în anii '90, dar amploarea ei a crescut semnificativ din 2002. Deşi înregistrările statistice ale acestui fenomen sunt incomplete şi nesigure, se poate estima că numărul cetăţenilor români plecaţi la muncă în străinătate a crescut de la câteva sute de mii înainte de 2002 la circa 2 milioane în 2007. Veniturile repatriate de aceşti cetăţeni au echivalat – potrivit înregistrărilor oficiale, prin natura lor incomplete – cu mai puţin de 100 de milioane de dolari SUA în 2000, 143 de milioane de dolari SUA în 2002, 1,7 miliarde de dolari SUA în 2004, 6,7 miliarde de dolari SUA în 2006 şi 9 miliarde de dolari SUA în 2008[23], devenind astfel un element major în compensarea deficitului balanţei comerciale. Dincolo însă de acest aport macroeconomic, migraţia temporară la muncă în străinătate a acţionat şi ca o supapă majoră la acumularea de tensiuni sociale. Ea a permis României să evite creşterea şomajului într-o perioadă de restructurare şi eficientizare a multor întreprinderi (de fapt, şomajul chiar a scăzut de la 11,8% în 1999 şi 10,5% în 2000 la 6,2% în 2004 şi chiar 4,1% în octombrie 2007)[24] şi a asigurat ocupaţie şi venituri inclusiv pentru persoane din regiunile rurale defavorizate, lipsite de perspective de ocupare a excedentului de forţă de muncă. Mai mult, deşi unii dintre cei plecaţi temporar la muncă în străinătate sunt în curs de stabilire în ţările de destinaţie, majoritatea aduc înapoi nu numai bani, ci şi deprinderi de muncă şi abilităţi antreprenoriale care contribuie la dezvoltarea României.

Perioada de preaderare a fost caracterizată şi de **relansarea viguroasă a producţiei interne**. Investiţiile străine directe, mai ales atunci când au fost realizate de mari companii internaţionale, au fost însoţite de un transfer de tehnologie şi de know-how, care a condus la eficientizarea activităţii economice. Productivitatea muncii a crescut semnificativ în economia românească, marcând astfel o recuperare parţială a decalajului faţă de media Uniunii Europene, de la 28,2% din media EU25 în anul 2000 la 38,8% în 2006[25]. O mare parte a acestei creşteri s-a datorat dinamicii productivităţii muncii din industrie, care în 2006 era de 1,54 ori mai mare decât în 2000[26]. În multe întreprinderi industriale preluate de mari companii internaţionale au fost realizate nu numai îmbunătăţiri la nivelul strict al producţiei, ci şi la cel al desfacerii, inclusiv pe pieţele externe. Exemplul cel mai spectaculos al dinamicii producţiei industriale după 2000 este probabil cel al **Dacia-Renault**[27]. Curând după preluarea Uzinelor Dacia în 1999, Louis Schweitzer, la acea dată director general al grupului Renault a anunţat planul de a realiza în România un automobil modern, sigur şi mai ales ieftin, destinat în primul rând consumatorilor din economiile emergente. După aproape cinci ani de proiectare, timp în care la Mioveni s-au produs doar versiuni îmbunătăţite

ale mai vechilor modele Dacia 1300 şi Dacia Nova (Dacia SuperNova şi Dacia Solenza), modelul Dacia Logan a fost prezentat la 2 iunie 2004 la Paris şi a început să fie vândut masiv începând din 1 septembrie 2004. Succesul a fost spectaculos. Deşi obiectivul de preţ anunţat iniţial („Dacia de 5.000 euro") nu a fost atins, preţul de vânzare pornind de la circa 5.800 euro, la care se adăugau dotările suplimentare, Dacia Logan i-a câştigat pe consumatori atât prin preţul mai mic decât al majorităţii automobilelor similare, cât şi prin siguranţă şi fiabilitate; pe de altă parte, deşi a inclus tehnologii de ultimă oră ale grupului Renault-Nissan, Dacia Logan a fost special adaptată pentru condiţiile dificile din ţările în curs de dezvoltare, având un şasiu mai înalt şi suspensii special concepute pentru a face faţă unor drumuri proaste, un motor capabil să utilizeze carburanţi substandard şi un sistem de aer condiţionat adaptat la temperaturi mai extreme decât cele obişnuite pentru automobilele occidentale. În aceste condiţii, vânzările diverselor versiuni ale modelului Dacia Logan au crescut de la 22.833 de automobile în ultimele patru luni ale anului 2004, la 135.184 în 2005, 184.472 în 2006, 230.294 în 2007, 257.013 în 2008 şi 309.457 în 2009 (dintre care aproape 270.000 au fost exportate, iar peste 200.000 s-au vândut în diverse ţări occidentale, îndeosebi în Germania şi în Franţa). Cum cererea era atât de mare, nu numai că Dacia a suspendat producţia modelelor mai vechi pentru a putea să-şi concentreze toate resursele pe producţia de Dacia Logan, dar grupul Renault a început să producă modelul Logan şi la fabrici din alte ţări ale lumii (Maroc, Rusia, Columbia, Iran, India, Brazilia şi Africa de Sud). Pe de altă parte, având în vedere faptul că vânzările Dacia Logan au ajuns să aibă un rol tot mai important în strategia şi realizările globale ale grupului Renault – mai ales în contextul crizei economice mondiale începute în 2008, când vânzările majorităţii modelelor de automobile au scăzut, dar cele ale Dacia Logan au continuat să crească, stimulate şi de programele „rabla" din diverse ţări europene – locaţia din România a avut şi ea de câştigat. Centrul Internaţional de Logistică de lângă fabrica de la Mioveni, de unde se exportă atât maşinile asamblate, cât şi subansamblele trimise la celelalte fabrici Renault din întreaga lume, este cel mai mare centru de acest fel din întreaga industrie automobilistică mondială. Totodată, în 2007, Renault a deschis în România un centru regional de inginerie, Renault Technologie Roumanie (RTR), care funcţionează în trei locaţii (Bucureşti, pentru design), Piteşti (probleme de asamblare şi tren de rulare) şi Titu (centru de testare). Printr-o investiţie estimată la peste 450 milioane de euro, acest centru este planificat să ofere aproape 3.000 de locuri de muncă şi să reprezinte o componentă majoră în activităţile de cercetare-dezvoltare ale grupului Renault la nivel mondial.

Creşteri importante s-au realizat şi în alte ramuri industriale, mai ales în producţia de bunuri de capital şi bunuri de folosinţă îndelungată[28]. Mai mult, dinamica industriei propriu-zise a fost depăşită de cea a serviciilor şi de boomul construcţiilor[29]. Cum agricultura nu a putut ţine pasul cu aceste evoluţii, structura economico-socială a României a continuat să se schimbe în direcţia creşterii ponderii serviciilor şi chiar a unei relative reindustrializări.

Tabelul V.3. *Ponderea principalelor sectoare ale economiei în perioada de preaderare*

		2000	2006
Agricultura şi silvicultura	% în populaţia ocupată	41,4	30,5
	% în crearea PIB	11,1	7,8
Industria şi construcţiile	% în populaţia ocupată	27,3	30,6
	% în crearea PIB	30,9	31,9
Serviciile (inclusiv impozitele)	% în populaţia ocupată	31,3	38,8
	% în crearea PIB	57,8	60,3

Surse: Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006: 46, 659 (capitole de Wilfried Heller şi Sándor Gardó); INS 2009: 18, 45.

De menţionat faptul că scăderea forţei de muncă din agricultură a fost cauzată atât de absorbirea unei părţi în noile locuri de muncă din servicii, industrie şi construcţii, cât şi migraţiei la muncă în Occident şi ieşirii din populaţia activă a unui număr supraproporţional de agricultori vârstnici. Totuşi, numărul populaţiei ocupate a crescut pe ansamblul economiei de la 8,6 milioane în 2000 la 9,3 milioane în 2006; creşterile cele mai importante au fost realizate în servicii (peste 900.000), urmate de industrie (aproape 300.000) şi construcţii (204.000)[30]. Dincolo însă de aceste aspecte, bilanţul economic al României în perioada de preaderare se prezintă remarcabil la majoritatea indicatorilor.

Tabelul V.4. *România în perioada de preaderare – indicatori macroeconomici*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
PIB (% variaţie anuală)	2,1	5,7	5,1	5,2	8,3	4,1	7,7
Producţia industrială (2000 = 100))	100	108,3	113,0	116,5	122,7	125,1	134,1
Şomajul (%)	10,5	8,8	8,4	7,4	6,3	5,9	5,2
Productivitatea muncii în industrie (2000 = 100)	100	106,0	112,0	118,0	131,9	140,1	154,0
Inflaţia medie anuală (% diferenţă)	45,7	34,5	22,5	15,3	11,9	9,0	6,56
Indicele salariului real (2000 = 100)	100	105,0	107,5	119,1	131,7	150,5	164,0
Exporturi (miliarde euro)	11,3	12,7	14,7	15,6	18,9	22,3	25,8
Importuri (miliarde euro)	14,2	17,4	18,9	21,2	26,3	32,6	40,7
Balanţa comercială (miliarde euro)	–2,9	4,7	–4,2	–5,6	–7,4	10,3	–14,9

Surse: AS 2002: 449 (sumele în dolari SUA au fost convertite în euro cu ajutorul ratelor medii anuale din http: //www. measuringworth. org/datasets/exchangeglobal/result. php); AS 2008: 140, 265, 732, 733, 772; Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006: 657 (capitol de Sándor Gardó).

Pe baza acestor realizări, România a reuşit să realizeze o recuperare parţială a decalajelor economice care o despărţeau de media Uniunii Europene. Vizibilă la o multitudine de indicatori[31], această recuperare parţială, care a continuat de altfel şi în anii 2007-2008, este deosebit de pregnantă la nivelul PIB/locuitor.

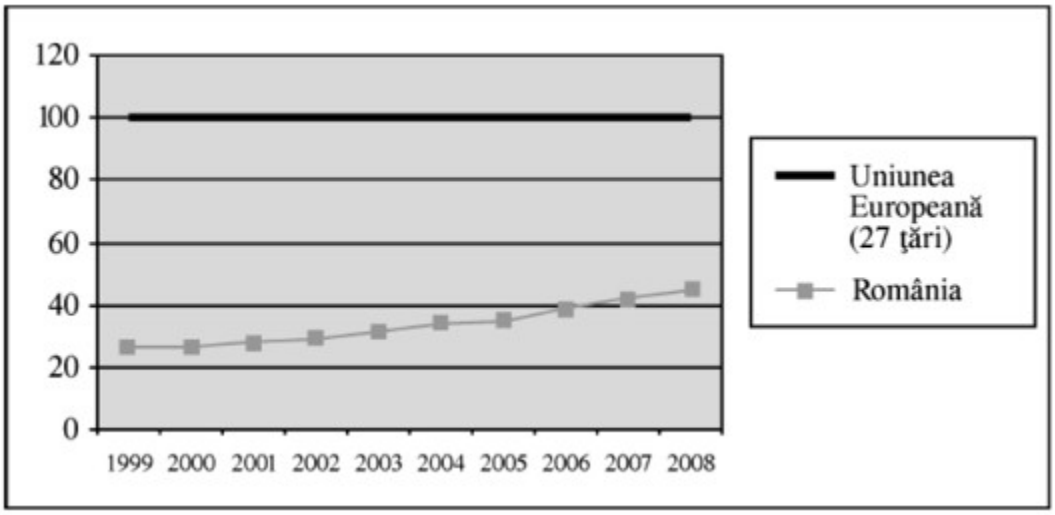

Sursa: Eurostat.

Figura V.2. *PIB/locuitor în România comparativ cu media Uniunii Europene*

Aceste performanţe economice şi mai ales succesele politice ale aderării la NATO şi la Uniunea Europeană l-au îndemnat pe Vladimir Pasti să aprecieze, nu fără o nuanţă polemică:

> România şi-a atins toate obiectivele pe care şi le formulase în perioada de după prăbuşirea comunismului; are un regim politic democratic şi o societate în care democraţia funcţionează; are economie de piaţă, adică o economie bazată pe proprietate privată şi pieţe libere, iar aceasta este capabilă „să funcţioneze", adică să asigure creşterea economică. Este o componentă a lumii dezvoltate, democratice şi occidentale pentru că face parte deopotrivă din NATO şi Uniunea Europeană şi pentru că oamenii, mărfurile, capitalurile, ideile şi tehnologiile se pot mişca liber şi fără restricţii dinspre lumea dezvoltată spre România, precum şi dinspre România spre lumea dezvoltată.
> Tranziţia a luat sfârşit! Drumul României dinspre comunism spre lumea occidentală s-a încheiat. România se află acum în lumea occidentală, acolo unde şi-a dorit. Politicienii români pot să se felicite şi sunt îndreptăţiţi să primească recunoştinţa populaţiei. Performanţa lor este cu totul excepţională.
> [...] În România de astăzi, raporturile dintre stat şi cetăţean sunt definite prin respectarea drepturilor omului şi protejate prin separarea, măcar formală şi legiferată, a puterilor în stat şi prin caracteristicile statului de drept.
> [...] Comunităţile locale au primit o autonomie de decizie, de resurse şi de acţiune inimaginabilă nu numai în timpul regimului comunist, dar oricând în istoria modernă a statului român. [...]
> Această transformare politică a fost însoţită de o schimbare economică la fel de importantă. Privatizarea avuţiei statului şi redistribuirea deciziei

> economice este cea mai importantă dintre toate schimbările din economie. […]
> Aceste uriaşe schimbări politice şi economice au declanşat – şi au fost susţinute de – schimbări sociale la fel de importante, chiar dacă numai unele dintre ele au fost intenţionate. […] Au apărut noi mari grupuri sociale, precum ţăranii proprietari de pământ, […] „întreprinzătorii" şi proprietarii de capital, managementul privat, „servitorii" sau salariaţii angajaţi în slujba persoanelor individuale şi acea categorie de „condotieri" ai noii societăţi româneşti care sunt cel mai adesea înregistraţi fie ca „întreprinzători", fie ca *self-employed*, fie ca „manageri" sau „politicieni", dar care, fără a fi în întregime nici unii dintre aceştia, absorb şi controlează o parte importantă a resurselor de orice natură ale societăţii.
> Toate aceste schimbări au făcut ca România primei jumătăţi a primului deceniu al mileniului III să fie o societate net diferită de cea comunistă, pe care a părăsit-o în 1989[32].

De fapt, chiar Vladimir Pasti este conştient că această prezentare a realizărilor, reale, este doar jumătatea plină a paharului şi că România este departe de a fi trecut cu adevărat la o dezvoltare de tip occidental, având drept criteriu fundamental prosperitatea, înţeleasă în sens larg, adică incluzând nu numai dimensiunea economică, ci şi calitatea vieţii şi a funcţionării instituţiilor[33].

Or, dacă politicienii şi societatea în ansamblul său au dat dovadă de o remarcabilă coerenţă şi autodisciplină în perioada de preaderare, când de altfel evoluţiile din România au fost atent monitorizate de la Bruxelles, după asigurarea aderării a putut fi observată o relaxare periculoasă. Deşi anticipată de măsura introducerii cotei unice în locul impozitului progresiv după alegerile din noiembrie-decembrie 2004, această relaxare nu a fost anticipată până la sfârşitul anului 2006 nici măcar de observatorii cei mai avizaţi. De exemplu, Sándor Gardó, în 2006 referent pentru România şi Bulgaria la Bank Austria Creditanstalt, afirma că „se poate conchide, că disciplina bugetară a guvernului, pusă de mai multe ori la probă în ultimii ani, va fi continuată în anii următori graţie politicii economice orientate spre stabilitate"[34]. În realitate, **a urmat o „euforie a consumului" stimulată de creşterea cheltuielilor statului**. Vladimir Pasti leagă această relaxare de slăbirea capacităţii de control a Fondului Monetar Internaţional după ce României i s-a recunoscut de către Uniunea Europeană statutul de economie funcţională de piaţă, care era indispensabil pentru aderare, şi de coaliţia ad-hoc dintre politicienii români şi capitalul occidental prezent în România, interesat în creşterea vânzărilor pe piaţa românească[35]. Potrivit analizei guvernatorului Băncii Naţionale, Mugur Isărescu, intrarea masivă a unor capitaluri străine şi „comportamentele exuberante privind activitatea de creditare în valute străine" s-a combinat cu politica fiscală prociclică „imprudentă" a guvernului, care a sporit cheltuielile bugetare în perspectiva alegerilor din anii 2008-2009, conducând la creşterea consumului şi ameninţând sever echilibrele economice abia regăsite în perioada de preaderare[36]. Or, dacă aceste echilibre au mai putut fi încă menţinute într-o oarecare măsură în anii de creştere economică de până în 2008, în momentul în care România a fost afectată de criza economică mondială combinaţia dintre deficitul

balanţei externe, deficitul bugetar şi restrângerea determinată de criză a unora dintre fluxurile financiare a devenit nesustenabilă.

Criza economică mondială s-a făcut simţită în România din a doua jumătate a anului 2008. O parte din criză a fost importată, îndeosebi prin reducerea cererii externe, ca şi prin reticenţele şi posibilităţile mai reduse ale investitorilor străini, o altă parte s-a datorat derapajelor interne menţionate în paragraful anterior. Cum deficitul contului curent al balanţei de plăţi externe atinsese 13,5% din PIB în 2007 şi 12,3% în 2008, datoria externă a sectorului privat sărise la 45,6% din PIB, iar deficitul bugetar crescuse considerabil în termeni absoluţi şi se anunţa ameninţător pe viitor prin scăderea previzibilă a veniturilor din cauza reducerii activităţii într-o parte a economiei reale, precum şi prin angajamentele asumate anterior de creştere a pensiilor şi salariilor, guvernul de mare coaliţie PDL-PSD instalat în decembrie 2008 a constatat că marjele sale de manevră sunt extrem de limitate şi a decis că trebuie să acţioneze mai întâi pentru reducerea deficitului extern atât în sectorul public, cât şi în sectorul privat, pentru evitarea unei posibile crize a ratei de schimb (din septembrie 2008 şi până în ianuarie 2009, leul a pierdut circa 20% din valoare în raport cu principalele valute externe), şi pentru evitarea unei crize financiare majore[37]. Un acord de împrumut şi asistenţă încheiat la 24 martie 2009 cu Fondul Monetar Internaţional, cu Comisia Europeană, cu Banca Mondială şi cu Banca Europeană pentru Reconstrucţie şi Dezvoltare (BERD), în virtutea căruia România primea posibilitatea să acceseze credite de 19,95 miliarde de euro, a oferit nu numai o garanţie pentru evitarea unui blocaj financiar, dar şi un plus de credibilitate în raport cu pieţele interne şi internaţionale şi un set de constrângeri pentru a trece la ajustarea de fond a economiei româneşti. Politica financiară restrictivă a condus la reducerea spectaculoasă a deficitului de cont curent (potrivit datelor provizorii anunţate de Banca Naţională, acesta a scăzut de la 16.157 milioane de euro în 2008 la 5.054 milioane de euro în 2009, graţie mai ales reducerii importurilor de bunuri cu peste 12,3 miliarde de euro)[38], dar a contribuit şi la contracţia economiei, astfel încât se estimează că produsul intern brut a scăzut în 2009 cu circa 7%[39], ceea ce ar fi una dintre scăderile cele mai severe din Uniunea Europeană.

La începutul anului 2010, la nivel mondial încep să se contureze **perspectivele ieşirii din criză**. Principalele economii din Uniunea Europeană au început deja să crească, fără a fi recuperat încă scăderea din 2008-2009. Aceasta înseamnă că cererea externă va putea să (re)devină un factor de antrenare pentru economia românească. De altfel, exporturile României au rezistat relativ bine în 2009, scăzând cu doar 6,4 miliarde de euro, şi au început să crească din nou în ultimele luni ale acestui an; mai mult, potrivit analizei lui Mihai Ionescu, secretar general al Asociaţiei Naţionale a Exportatorilor şi Importatorilor din România, criza a prilejuit reaşezarea ofertei româneşti de export, ramurile producătoare de bunuri cu valoare adăugată ridicată (automobile, medicamente, echipamente energetice etc.) devansând industria petrolieră şi siderurgia[40]. Dacă exporturile ar putea fi motorul relansării economiei româneşti, în schimb **perspectiva internă** se anunţă mult mai dificilă. Consumul intern, care stimulase economia în anii 2005-2008, nu mai poate juca acelaşi rol, în primul rând din cauza constrângerilor financiare.

De altfel, din cauza recesiunii, care a condus la scăderea veniturilor, nivelul deficitului bugetar raportat la PIB a continuat să crească în 2009, iar statul s-a văzut pus în situaţia dificilă de a opta fie pentru amputarea investiţiilor, fie pentru cea a cheltuielilor curente (dintre care o mare parte sunt cheltuieli salariale şi sociale). O mare problemă este supradimensionarea aparatului de stat, care a făcut ca să sporească cheltuielile salariale de la 6% din PIB în 2004 la 9% din PIB la sfârşitul anului 2008[41]. O altă sursă de dificultăţi este creşterea considerabilă a numărului pensionarilor, care a condus la deteriorarea raportului dintre persoanele ocupate şi cele dependente, generând un deficit structural al bugetelor asigurărilor sociale[42]. Ajustarea acestor dezechilibre ocupă un rol central în Programul de guvernare pe anii 2009-2012[43], dar se anunţă o întreprindere dificilă, atât din cauza slabei capacităţi administrative a statului, cât şi din cauza unor rezistenţe sociale previzibile. În măsura în care va fi realizată, această ajustare necesară va conduce în următorii unu-doi ani la o tendinţă de comprimare a consumului intern, care va întârzia procesele de apropiere a veniturilor şi preţurilor din România de cele din celelalte ţări ale Uniunii Europene[44].

Aceste constrângeri ridică mai multe probleme majore. Una este continuarea sau nu a tendinţei de recuperare a decalajelor care despart România de media Uniunii Europene. Această tendinţă a fost semnificativă în anii 2000-2008[45], fiind alimentată mai mult de perspectiva aderării şi de monitorizarea politicilor guvernului României de către Comisia Europeană. Evident, aceste mecanisme de realizare a convergenţei nu vor mai avea aceeaşi influenţă în viitor[46], ceea ce înseamnă că trebuie găsite alte elemente care să dinamizeze economia şi societatea românească. Care vor fi însă aceste „alte elemente”? Strategia postaderare, adoptată de guvern la începutul anului 2007, îşi propune în plan economic doar crearea unui cadru favorabil dezvoltării prin modernizarea infrastructurii (transporturi, IT, energie, mediu), dezvoltarea capitalului uman, promovarea cercetării-dezvoltării, consolidarea mecanismelor economiei de piaţă ş.a.m.d. [47]; inutil de spus că în cei trei ani care s-au scurs de la adoptarea acestei Strategii, realitatea contrazice ideea că acestea au fost veritabile priorităţi pentru statul român. Cum şi programul de guvernare anunţat în decembrie 2009 cuprinde mai degrabă un catalog de dorinţe decât un set ferm de priorităţi strategice[48], **identificarea, prioritarizarea şi valorificarea factorilor** care să sporească competitivitatea economiei României şi să permită recuperarea decalajelor faţă de celelalte ţări ale Uniunii Europene rămâne încă un deziderat al viitorului.

Ne poate ajuta experienţa celorlalte ţări în identificarea acestor factori? În principiu, da, dar se cuvine să observăm că avansul în timp al celorlalte ţări postcomuniste care au aderat la Uniunea Europeană în 2004 este prea mic pentru a fi suficient în vederea unei analize complete. Mult mai utilă este din acest punct de vedere experienţa celorlalte ţări care erau relativ subdezvoltate în momentul aderării la Piaţa Comună: Irlanda, Grecia, Spania şi Portugalia[49]. Per total, aceste ţări au evoluat relativ bine, deşi cu mari diferenţe între ele. Irlanda a avut traiectoria cea mai reuşită, promovând în grupul ţărilor celor mai prospere şi competitive, Spania a izbutit şi ea să se apropie semnificativ de media UE12 (şi să depăşească medie UE27), în timp ce Grecia şi Portugalia au

avut evoluţii mai puţin concludente. Mai mult, experienţa Portugaliei, care după 15 ani de relativă convergenţă (1986-2001) a început apoi să piardă teren în raport cu media Uniunii Europene, şi mai ales cea a Greciei, care, după începuturi mediocre în anii ‘80 şi în prima parte a anilor ‘90, a cunoscut o convergenţă spectaculoasă în 1996-2008 şi a intrat în 2009 într-o criză explozivă al cărei preţ macroeconomic încă nu poate fi estimat, ne arată faptul că realizarea convergenţei nu este ireversibilă. Pe de altă parte, deşi „aderarea la UE nu garantează succesul”[50], ea oferă un cadru favorabil, care apoi trebuie valorificat prin politici coerente şi ferme. Daniel Dăianu sintetiza astfel învăţămintele pe care România le poate trage din experienţa celorlalte ţări care au aderat la Uniunea Europeană, ca şi din teoriile existente cu privire la problema recuperării decalajelor economice:

> Experienţa mondială arată că „ajungerea din urmă” (convergenţa-beta) reclamă rate înalte de economisire şi investiţii, îmbunătăţirea continuă a standardelor educaţionale şi a forţei de muncă (capitalul uman), ameliorarea neîncetată a competitivităţii, un nivel tolerabil de încordare socială (o coeziune socială apreciabilă); şi, cel mai important, cere o creştere constantă rapidă a *productivităţii totale a factorilor de producţie* – care, la rândul ei, depinde de creşterea înaltă a productivităţii muncii. Şi nu este clar deloc dacă vorbele „magice” ale reformelor (liberalizare, privatizare, deschidere) sunt suficiente pentru a da răspuns ferm la această provocare. Cât priveşte problema instituţiilor adecvate, care să favorizeze creşterea economică, construcţia acestora necesită timp[51].

Investiţii, capital uman, coeziune socială, productivitate, instituţii – iată un set clar de priorităţi, formulat încă din 2002.

În ce măsură vor deveni aceste priorităţi cu adevărat elemente unghiulare ale politicilor economice din următorii ani este o întrebare cu răspuns deschis, şi aceasta dincolo de eventualele declaraţii pozitive ale unora sau altora dintre factorii politici.

Înainte de a încheia, se cuvine să discutăm însă un aspect: **calitatea instituţiilor**[52]. Această problemă a ocupat un rol important pe agenda publică din 2009-2010, devenind o temă în campania pentru alegerile prezidenţiale („reforma statului”)[53], precum şi în programul de guvernare („reforma sustenabilă a sectorului public şi eficientizarea acestuia”)[54]. În actuala conjunctură de austeritate financiară, aceasta se traduce în primul rând prin reducerea dimensiunilor şi a ponderii financiare a aparatului de stat. În mod categoric, o asemenea reducere este o necesitate urgentă şi absolută, pentru că supradimensionarea aparatului de stat ameninţa întregul echilibru economico-social. „Reforma statului” nu se reduce însă la aceasta, iar experienţa statelor europene care au reuşit pe calea dezvoltării economice arată că succesul nu poate fi obţinut prin trecerea la un „stat minimal”, ci prin edificarea unui stat mai „suplu”, dar eficient, capabil să modeleze realitatea potrivit obiectivelor pe care şi le propune în urma unui proces democratic de formare a voinţei politice. În acest scop, va fi nevoie de îmbunătăţirea parametrilor de funcţionare a instituţiilor statului. O asemenea îmbunătăţire cere coerenţă, consecvenţă şi gândire aplicată, dar poate implica uneori şi un surplus de resurse financiare şi

umane. Este îndoielnic că statul român va dispune de aceste resurse atât timp cât va dura actuala criză. Desigur, chiar şi în actuala conjunctură ar putea exista mijloace pentru un număr restrâns de priorităţi, dar capacitatea administrativă limitată a statului reprezintă un factor care împiedică selectarea priorităţilor şi aplicarea unor politici proactive. De aceea, este de aşteptat ca îmbunătăţirea parametrilor de funcţionare a instituţiilor publice să aibă şanse mai bune de realizare după relansarea creşterii economice. Actuala criză va trebui însă folosită pentru „degresarea" aparatului de stat şi pentru pregătirea conceptuală şi tehnică a reformelor instituţionale ce trebuie implementate.

Din acest punct de vedere, ca şi din altele, în pofida multor „dependenţe de cale", **viitorul este deschis.**

1 Dăianu 1999: 106.
2 Dăianu 1999: 102.
3 La rezerva valutară se mai cuvine să adăugăm şi rezervele în aur ale Băncii Naţionale, echivalând cu aproape 1 miliard de dolari, care au reprezentat ultimul element de siguranţă în timpul dramaticilor ani 1991-1992. Pentru o prezentare sintetică, vezi mai ales Kiriţescu 1997 III: 329-332 (capitol de Mugur Isărescu). Informaţiile cu privire la comerţul exterior au fost completate cu date din EIR II: 491 (capitol de Ion Alexandrescu).
4 Prezentări sintetice de bună calitate pot fi găsite în: Kiriţescu 1997 III: 329-360 (capitol de Mugur Isărescu); Dăianu 1999: 309-345; Dăianu 2000: 202-232; Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006: 655-657 (capitol de Sándor Gardó); Phinnemore 2006: 29-37 (capitol de Alan Smith).
5 Pasti 1995: 47, 53. La rândul său, Lazăr Vlăsceanu constata că „societatea noastră de după 1990 ne apare ca scindată între lumea transformărilor inevitabile şi haotice, produse în economie, politică sau cultură, şi lumea discursivităţii sau a discursurilor paralele care iau ca pretexte transformările, dar numai cu scopul implicit de a se autoîntreţine" (Vlăsceanu 2001: 24).
6 Pasti 2006: 418.
7 Brucan 1996: 61-128; Pasti 2006: 307-498.
8 Pasti 1995: 93-328.
9 Ionete 2003: 94.
10 Prezentarea din acest paragraf se bazează, acolo unde nu este indicată altă sursă, pe informaţiile din Kiriţescu 1997 III: 329-360 (capitol de Mugur Isărescu) şi Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006: 39-62, 655-692 (capitole de Wilfried Heller şi Sándor Gardó).
11 EIR II: 338, 447 (capitol de Ion Alexandrescu). Reducerile se împart pe întregul deceniu, cu vârfuri în 1992 (scădere de 500.000 de angajaţi), 1997 (291.000), 1993 (271.000) şi 1999 (263.000), singurul an în care s-a realizat o creştere modestă a numărului de angajaţi în industrie fiind 1996. Industria extractivă a fost afectată mai puternic, în timp ce în industria extractivă efectivele au rămas relativ ridicate până la sfârşitul lui 1996, reducerea activităţii şi efectivelor începând abia în 1997.
12
13 EIR II: 443 (capitol de Ion Alexandrescu).
14 De remarcat faptul că populaţia ocupată în agricultură a crescut nu numai în termeni relativi, ci şi în valori absolute, de la circa 3 milioane de persoane în 1990 la peste 3,5 milioane în 2000; în schimb, efectivele au scăzut în silvicultură de la 89.000 de persoane la 47.000 de persoane. Productivitatea scăzută din agricultură era strâns legată de pulverizarea proprietăţii şi de lipsa mijloacelor tehnice şi a capitalului, care au făcut ca majoritatea gospodăriilor individuale să practice o agricultură de subzistenţă. Scăderi ale productivităţii au fost înregistrate şi în alte sectoare economice, inclusiv în comerţ (unde numărul persoanelor ocupate a crescut de la 538.000 la o maximă de 865.000 în 1995, scăzând apoi la 776.000 în 2000) (EIR II: 447 – capitol de Ion Alexandrescu).
15 O bună analiză a procesului de privatizare în Pasti 2006: 417-461.
16 Dăianu, Vrânceanu 2002: 179 (capitol de Daniel Dăianu şi Liviu Voinea).
17 Cel mai cunoscut caz a fost cel al Combinatului Siderurgic Reşiţa, vândut în 2000 companiei americane Noble Ventures, care s-a dovedit incapabilă să respecte obligaţiile

asumate prin contractul de privatizare, fapt care a condus la anularea privatizării în 2003 după ce statul român a câştigat procesul judecat la Curtea de arbitraj din Washington. Privatizarea a fost reluată în 2004 cu un alt partener strategic, firma TMK din Rusia.
18 Textul Strategiei din 2000 este accesibil online la http: //www.cdep.ro/pdfs/strategie. pdf (accesat la 27.02.2010).
19 Şerbănescu 2002: 423-440.
20 Paragraful despre perioada de preaderare se bazează, acolo unde nu sunt indicate alte surse, pe informaţiile din Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006: 656-691 (capitol de Sándor Gardó).
21 Pentru modalităţile diferite de raportare a ratei inflaţiei, vezi şi comentariile lui Constantin Chircă, director adjunct al Direcţiei Statistică din Banca Naţională, la http: //www.ghiseulbancar.ro/ articole/54/4984/tot_articolul_Rata_inflatiei__cum_iesim_din.htm (accesat la 28.02.2010).
22 Sandu 2006.
23 http: //ro.wikipedia.org/wiki/ Economia_Rom%C3%A2niei#For.C5.A3a_de_munc.C4.83 (accesat la 20.02.2010).
24 Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006: 657 (capitol de Sándor Gardó); http: //ro. wikipedia.org/wiki/ Economia_Rom%C3%A2niei#For.C5.A3a_de_munc.C4.83 (accesat la 20.02.2010).
25 Mureşan 2008: 431 (capitol de Virginia Câmpeanu). Creşterea a continuat şi în 2007-2008, astfel încât productivitatea muncii din România, raportată de data aceasta le media EU27, a crescut de la 39,2% în 2006 la 43,7% în 2007 şi 46,6% în 2008 (INS 2009: 79).
26 AS 2008: 733.
27 Informaţiile referitoare la Dacia Logan au fost preluate din http: //en. wikipedia.org/wiki/Dacia_Logan, http: //daciagroup.com/en/the-logan-project.html şi http: //daciagroup.com/vanzari (accesate la 26.02.2010).
28 INS 2009: 52.
29 INS 2009: 44.
30 Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006: 46 (capitol de Wilfried Heller); INS 2009: 18. De observat faptul că, pe ansamblul economiei, creşterea a fost realizată de fapt numai în anii 2004-2006, anul 2003 reprezentând un minus absolut cu un total de numai 8, 3 milioane de persoane ocupate.
31 Un studiu complex a realizat Virginia Câmpeanu în Mureşan 2008: 419-448.
32 Pasti 2006: 21-25.
33 Pasti 2006: 29-74.
34 Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006: 666 (capitol de Sándor Gardó).
35 Pasti 2006: 460-461.
36 Isărescu 2009: 6-9. Date referitoare la creşterea veniturilor populaţiei, a câştigurilor salariale, a cheltuielilor populaţiei şi a consumului în INS 2009: 25-34. Deficitul execuţiei bugetare a administraţiei publice a crescut de la 3,34 miliarde RON în 2005 la 7,47 miliarde în 2006, 10,46 miliarde în 2007 şi 27,94 miliarde în 2008 (dintre care 22,78 miliarde deficit realizat de administraţia centrală a statului) (http: //www. insse.ro/cms/rw/resource/tabele_edp_ro_octombrie_2009.xls? download=true, accesat la 25.02.2010).
37 Vezi analiza din Isărescu 2009: 6-12. Pentru evoluţia ratei de schimb, http: //www.cursbnr.ro/arhiva-curs-bnr (accesat la 25.02.2010).
38 http: //www. bnro. ro/page. aspx? prid=3872 (accesat la 25.02.2010).
39 http: //www.fmi.ro/ index.php? pid=142&presa&lg=ro (accesat la 25.02.2010).
40 http: //www.romanialibera.ro/ finante/a174332-aneir-criza-a-reasezat-exporturile-romaniei-in-2009-dacia-a-devenit-cel-mai-mare-exportator.html (accesat la 25.02.2010).
41 http: //www.cdep.ro/pdfs/guv200912/ProgramGuvernare.pdf (accesat la 25.02.2010).
42 CPPARSD 2009: 83-95, 356-357.
43 http: //www.cdep.ro/pdfs/guv200912/ProgramGuvernare.pdf (accesat la 25.02.2010).
44 INS 2009: 75.
45 Vezi *supra* figura V.2, precum şi analiza din Mureşan 2008: 419-449 (capitol de Virginia Câmpeanu).
46 Daniel Dăianu avertizase încă din 2002: „Dezbaterea actuală privind extinderea UE pare să includă o ipoteză (convingerea) mitizată că, dacă se îndeplinesc criteriile solicitate de Bruxelles, realizarea de creştere economică rapidă şi susţinută ar deveni o consecinţă automată, ceea ce ar permite reducerea decalajelor economice faţă de Europa

bogată într-un viitor previzibil” (Dăianu, Vrânceanu 2002: 288). Limitele creşterii generate de perspectiva aderării au fost evidenţiate şi de László Csaba pentru ansamblul ţărilor postcomuniste din Europa Centrală şi Răsăriteană (Csaba 2005: 160-181).

47 http: //x.gov.ro/obiective/200701/strategie_post_aderare2a.pdf (accesat la 25.02.2010).

48 http: //www.cdep.ro/pdfs/ guv200912/ProgramGuvernare.pdf (accesat la 25.02.2010).

49 O analiză în Mureşan 2006: 279-322 (capitol de Cornel Albu, Virginia Câmpean, Eugen Andreescu şi Petre Prisecaru). În ceea ce mă priveşte, am luat în discuţie această problematică în mai multe comunicări ţinute începând din iunie 2006 şi am organizat pe această temă secţiunea G10 la congresul mondial de istorie economică de la Utrecht din august 2009 (http: //www. wehc2009.org/programme.asp? day=5&time=10).

50 Mureşan 2006: 283 (capitol de Cornel Albu).

51 Dăianu, Vrânceanu 2002: 289.

52 Deşi în paragraful următor discuţia se va concentra asupra instituţiilor publice, instituţiile relevante pentru dezvoltarea economică nu se reduc la acestea, ci au o sferă de cuprindere mult mai largă. Dintre lucrările clasice aparţinând curentului *new institutional economics*, amintim acum North 1990 şi Acemolu 2009. Pentru reforma statului în ţările postcomuniste şi faptul că aceasta include nu doar consolidarea capacităţii organelor centrale, ci şi devoluţia de autoritate şi atribuţii spre nivelurile local şi regional şi spre agenţii semipublice, vezi şi concluziile din Bafoil 2006: 521-540.

53 De remarcat faptul că o singură căutare pe Google a sintagmei „reforma statului” a anunţat 1.150.000 de rezultate (http: //www.google.ro/search? hl=ro&source=hp&q= reforma+statului &meta=&aq=f&aqi=&aql=&oq, accesat la 25.02.2010).

54 http: //www.cdep ro/pdfs/guv200912/ProgramGuvernare.pdf (accesat la 25.02.2010).

În loc de concluzii. Înapoiere, decalaje şi convergenţe – cinci secole de experienţe europene

La capătul unui excurs atât de lung, concluziile trebuie să fie scurte. De altfel, unele concluzii au fost enunţate şi la sfârşitul fiecărui capitol şi nu are rost să fie repetate aici.

Cele cinci secole de experienţe istorice europene pe care le-am avut în vedere au evidenţiat faptul aşteptat că, **per ansamblu, a prevalat tendinţa spre divergenţa nivelurilor de dezvoltare economică**. Altfel spus, decalajele au crescut de-a lungul celor mai multe perioade istorice, ceea ce înseamnă că unele ţări şi regiuni au devenit mai bogate, iar altele, care din diverse motive au ratat dezvoltarea, au devenit relativ mai sărace. La nivelul de ansamblu al continentului, tendinţa spre o anumită convergenţă a prevalat doar în epoca postbelică, dar această convergenţă a fost întreruptă pentru o parte a Europei de criza structurală a sistemului socialist şi de colapsul regimurilor comuniste. Tendinţa spre convergenţă („ajungere din urmă”) a fost reluată şi pentru aceste ţări după ce ele au depăşit avatarurile restructurării din prima fază a tranziţiei postcomuniste, a fost din nou întreruptă de criza economică din 2008-2010, şi acum este greu de anticipat în ce măsură şi când va redeveni realitate.

Performanţa diferitelor ţări a fost extrem de diversă. Factorii care au influenţat această performanţă – şi mai ales ierarhia lor – au diferit de la o epocă la alta. Însemnătatea unora a putut creşte în anumite perioade istorice şi scădea în altele, după cum unii au contat mai mult pentru unele dintre ţări şi mai puţin pentru altele. Factorii luaţi în discuţie la început – geografia, religia, statalitatea şi conjuncturile economice – au

avut un rol mai degrabă modest (deşi nu absent cu totul, după cum o dovedeşte impactul foarte grav al depresiunii agricole în timpul epocii interbelice), cu totul eclipsat de alţi factori, deseori aflaţi într-o semnificativă intercondiţionare, cum ar fi productivitatea muncii, acumulările la nivelul capitalului uman, structura socială, gradul de urbanizare, nivelul investiţiilor, schimbările structurale în economie şi societate, instituţiile, deciziile de alocare a resurselor, formele de integrare în ansambluri economice mai largi etc.

Desigur, putem încerca să generalizăm şi să grupăm mai mulţi factori într-o singură categorie – aşa cum face Daron Acemoðlu atunci când include în categoria tehnologie nu doar tehnicile de producţie, ci şi nivelurile de cunoaştere şi eficienţa organizării activităţii economice[1] –, dar ne putem întreba dacă un asemenea demers de a defini anumite **tipuri ideale** are utilitate analitică practică şi dacă nu serveşte mai degrabă pentru a legitima forme simplificate şi relativ ideologizate de conceptualizare a istoriei economice. Un alt exemplu în acest sens este reprezentat de recenta sinteză a lui Douglass C. North, John Joseph Wallis şi Barry R. Weingast despre ordinile sociale care au existat de-a lungul istoriei. Pornind de la ideea că în întreaga existenţă a omenirii au existat doar trei tipuri esenţiale de societăţi – „ordinea culesului" (societăţile de vânători-culegători), „ordinea accesului limitat sau al statului natural" şi „ordinea bazată pe accesul liber" („*open access order*") –, ei consideră că doar ultimul tip a reuşit să asigure o dezvoltare semnificativă şi durabilă a societăţii, în timp ce societăţile care au continuat să funcţioneze în sistemul „accesului limitat" au rămas sensibil mai sărace şi mai inechitabile decât celelalte[2]. Potrivit acestei taxonomii, elementul central al ordinii bazate pe accesul liber este caracterul impersonal al relaţiilor sociale, politice şi economice:

> În *ordinile accesului liber* care au apărut în timpul celei de-a doua revoluţii sociale, relaţiile personale încă mai contează, dar categoriile impersonale de indivizi, deseori numiţi cetăţeni, interacţionează în arii largi ale comportamentului social fără a avea nevoie să (re)cunoască identitatea individuală a partenerilor lor. Identitatea, care în statele naturale este inerent personală, ajunge în ordinile bazate pe accesul liber să fie definită ca un set de caracteristici impersonale. Posibilitatea de a forma organizaţii susţinute de societate în ansamblul său este deschisă pentru oricine care îndeplineşte un set de criterii minimale şi impersonale. Ambele tipuri de ordine socială au organizaţii publice şi private, dar statele naturale limitează accesul la aceste organizaţii în timp ce societăţile accesului liber nu impun asemenea limitări[3].

Pornind de la acest element central, cei trei autori definesc „ordinea accesului limitat" şi „ordinea accesului liber" în opoziţie una cu alta. Astfel, în timp ce „ordinea accesului limitat" are drept caracteristici faptul că acestea au economii cu creştere lentă şi vulnerabile la şocuri, sisteme politice lipsite de consimţământul generalizat al celor guvernaţi, un număr relativ mic de organizaţii, aparate guvernamentale relativ mici şi centralizate, precum şi relaţii sociale organizate pe baza liniilor personale, incluzând privilegii, ierarhii sociale, legi aplicate inegal, drepturi de

proprietate nesigure şi conştiinţa faptului că nu toţi indivizii sunt egali, **„ordinea accesului liber” are următoarele trăsături esenţiale**:

1. Dezvoltarea politică şi economică.
2. Economii care cunosc mult mai puţine experienţe de creştere negativă.
3. Societăţi civile bogate şi vibrante cu o multitudine de organizaţii.
4. Aparate guvernamentale mari, mai descentralizate.
5. Relaţii sociale impersonale larg răspândite, incluzând domnia legii, drepturi de proprietate sigure, echitate şi egalitate – toate aspectele unui tratament egal pentru toată lumea[4].

Asemenea tipuri ideale sunt desigur cazuri extreme, în cadrul cărora majoritatea societăţilor reale se încadrează mai degrabă parţial. Demersul lui North, Wallis şi Weingast are desigur meritul de a atrage atenţia asupra impactului economic al unora dintre componentele modernităţii, precum şi de a construi **o teorie coerentă a tranziţiei** de la „ordinea accesului limitat” la „ordinea accesului liber”, punând accentul pe faptul că aceasta are două etape şi presupune depăşirea a trei praguri:

> Tranziţia are astfel două stadii. Mai întâi, un stat natural trebuie să dezvolte aranjamente instituţionale care să permită elitelor să creeze posibilitatea unor relaţii impersonale în rândurile lor. Apoi, tranziţia propriu-zisă începe când coaliţia dominantă găseşte că este în interesul elitelor să extindă schimburile impersonale în interiorul elitei şi instituţionalizează accesul liber al elitelor la organizaţii, creând efectiv condiţii de acces liber pentru elite. Noi numim condiţiile care pot apărea într-un stat natural şi care permit relaţii impersonale în rândurile elitelor *condiţii-prag* (*doorstep conditions*). Condiţiile-prag reprezintă sprijinul instituţional şi organizaţional pentru schimburi impersonale crescânde, precum şi instituţii consecvente cu logica statului natural care pot fi folosite în tranziţie pentru a sprijini ordinile de acces liber.
>
> Cele trei condiţii-prag sunt:
> condiţia-prag 1: ordinea de drept pentru elite;
> condiţia-prag 2: forme „perpetue” (*perpetually lived*) ale organizaţiilor publice şi private ale elitelor, incluzând statul însuşi;
> Condiţia-prag 3: control politic consolidat asupra forţei militare.
> Combinate, condiţiile prag creează un mediu în care relaţiile impersonale în rândurile elitelor sunt posibile[5].

North, Wallis şi Weingast exemplifică apoi desfăşurarea unor asemenea tranziţii pe cazurile concret-istorice ale Marii Britanii, Franţei şi Statelor Unite[6]. Ei ajung la concluzia că ingredientele, paşii şi instituţiile tranziţiei au putut varia, dar **esenţial a fost sensul general al trecerii la „accesul liber”**. Ne poate ajuta o asemenea teorie să înţelegem de ce Serbia şi România au rămas relativ subdezvoltate în context european, în timp ce Danemarca şi Irlanda au reuşit în anumite etape istorice să realizeze străpungerea de la relativa subdezvoltare la statutul de ţări

prospere, cu o economie dinamică? Sau, în altă ordine de idei, confirmă exemplele de succes prezentate de noi însemnătatea factorilor şi caracteristicilor din modelul lui North, Wallis şi Weingast?

Răspunsul nu este univoc. Evident, putem detecta caracteristici ale „ordinii accesului limitat" în Serbia şi România şi putem să apreciem că acestea au contribuit la compromiterea şanselor de dezvoltare a acestor societăţi, dar este mai greu să evaluăm cât de mult au contat ele în eşecurile concret-istorice ale acestor ţări. Pe de altă parte, experienţele Danemarcei în secolul al XIX-lea şi a Irlandei în secolul XX confirmă extinderea participării la drepturi pentru părţi tot mai largi ale societăţii şi depăşirea celor trei condiţii-prag, dar şi relativa lor neînsemnătate în contextul general al succesului acestor ţări (de exemplu, problema controlului politic asupra forţei militare nu s-a pus într-un mod acut în nici una dintre cele două situaţii studiate de noi, deşi evident un derapaj în această privinţă ar fi putut reprezenta un factor de perturbare a şanselor de dezvoltare economică). Cu alte cuvinte, **condiţiile-prag definite de North, Wallis şi Weingast au fost necesare, dar nu suficiente** pentru succesul în dezvoltarea economică.

Atunci, decât să încercăm mereu să vedem în ce măsură elemente ale teoriei se pot regăsi în situaţiile concret-istorice, poate că este util demersul invers, acela de a vedea ce elemente cu un anumit grad de generalitate pot fi evidenţiate pe baza studiului experienţelor concret-istorice. Experienţa celor patru ţări studiate de noi confirmă faptul că **străpungerea pe calea dezvoltării, adică „ajungerea din urmă" sau chiar „depăşirea" ţărilor dezvoltate este posibilă, dar nu frecventă în istorie**. Asemenea străpungeri au realizat Danemarca în 1885-1914 şi Irlanda în 1987-2007. Ele nu au izbutit nici în România interbelică, nici în Irlanda anilor '30, nici în România socialistă. Cele două exemple de succes evidenţiază că **asemenea străpungeri au necesitat timp**. „Ajungerea din urmă" a durat mai multe decenii şi a fost pregătită de transformări începute cu mult timp înainte. În Danemarca, aceste transformări sociopolitice şi economice au început prin reformele agrare din ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, iar acumulările lente care au permis succesul dezvoltării au fost realizate treptat de-a lungul întregului secol XIX-lea, în Irlanda transformările au devenit posibile abia prin schimbarea de politică economică de la sfârşitul anilor '50 şi prin deschiderile din timpul prim-ministeriatului lui Seán Lemass. Cu alte cuvinte, dacă străpungerea propriu-zisă a fost realizată în câteva decenii, perioada transformărilor pregătitoare a fost încă mai lungă, de circa un secol în cazul Danemarcei şi de circa trei decenii în cel al Irlandei.

Aceste constatări confirmă observaţia lui Derek Aldcroft că nici în Occident în ansamblul său dezvoltarea nu s-a realizat „peste noapte", că „nu a avut loc o revoluţie bruscă, ci un proces lent de adaptare a structurilor de stat şi a instituţiilor la nevoile societăţii în procesul modernizării", iar faptul că acestea „au evoluat gradual şi eratic de-a lungul mai multor secole [...] este parţial cheia succesului lor şi o lecţie pentru alţii"[7]. O observaţie similară făcea Daniel Dăianu pornind de la experienţa ratată a dezvoltării României socialiste: „există o viteză-limită a ritmului de ridicare a gradului de complexitate tehnologică a aparatului de producţie, determinată de «curba de învăţare» a forţei de muncă, stocul

de resurse manageriale şi structura calitativă a factorilor de producţie”[8]. Avertismentul pentru ţările mai puţin dezvoltate este categoric: multe dintre ele, dorind să realizeze străpungerea pe calea dezvoltării şi „ajungerea din urmă” în orizonturi de timp nerealist de scurte, „adoptă politici menite să realizeze imposibilul, adică să elimine decalajul de dezvoltare în orizontul de timp al unor [puţine – BM] decenii deşi sistemele lor economice şi politice nu sunt în situaţia de a produce rezultatele respective. În consecinţă, multe dintre aceste eforturi se termină dezastruos”[9]. Desigur, s-ar putea spune că este comod să îndemni la răbdare din poziţia de cetăţean al unor ţări dezvoltate economic. Dincolo însă de această observaţie, trebuie să recunoaştem faptul că experienţa ţărilor studiate de noi care au reuşit în depăşirea subdezvoltării economice relative este categorică: **străpungerea a durat circa o generaţie, iar pregătirea străpungerii cel puţin încă o generaţie** (sau chiar mai multe, în cazul Danemarcei).

Înainte de a discuta implicaţiile acestor ritmuri pentru orizonturile de aşteptare ale indivizilor, se cuvine să mai observăm câteva elemente în legătură cu experienţele de succes din Danemarca şi Irlanda. În nici unul dintre aceste cazuri, **perioadele de „ajungere din urmă” şi de „depăşire” nu au necesitat o conducere politică „genială”** şi nici măcar deosebit de creativă sau superperformantă. Exemplul Danemarcei, a cărei adaptare la conjunctura defavorabilă pe plan mondial din anii 1873-1895 a fost facilitată de incapacitatea factorilor politici de a promova o trecere la protecţionism în favoarea producătorilor de cereale, este pilduitor pentru faptul că succesul economic a fost posibil şi în condiţiile unei guvernări foarte pedestre. Şi lucruri similare s-ar putea spune şi despre multe dintre guvernele irlandeze din perioada „tigrului celtic”. Mai degrabă a fost nevoie de viziune politică şi de curajul unor reforme radicale la începutul fazei de pregătire a străpungerii, cum a fost cazul reformelor agrare din Danemarca anilor 1780 şi 1790 sau cel deschiderii economice, atragerii capitalului străin şi recuperării în planul educaţiei iniţiate în Irlanda în timpul prim-ministeriatului lui Seán Lemass (1959-1966). Nu a fost nevoie nici măcar de concepte geniale, de planuri complexe şi sofisticate gândite de intelectuali, deşi, atunci când acestea au existat, ele desigur n-au dăunat; **a fost nevoie mai degrabă de un şir lung de contribuţii punctuale la mai bunul mers al instituţiilor şi economiei**, realizate în spiritul cultului pentru lucrul bine făcut. A fost nevoie de un spirit precumpănitor pragmatic[10] şi de ceea ce evoca regretatul Alexandru Duţu în 1997 sub sintagma „România severă”, „nişte oameni serioşi care-şi văd de treabă, şi-şi fac datoria, îşi asumă obligaţii pe care le duc la bun sfârşit cu discreţie şi-şi împlinesc vocaţia, plini de răspundere”[11]. A fost deci nevoie de acumulări realizate în timp, nu numai în ceea ce priveşte funcţionarea întreprinderilor şi a economiei în ansamblul său, ci şi în bunul mers al instituţiilor, şi mai ales al instituţiilor „intermediare”, care „nu numai sunt plasate la mijloc, între macro- şi microcâmpul unui sistem ierarhic, ci îşi asumă în acelaşi timp un rol efectiv de mijlocire între [sus] şi [jos] (şi străpung astfel sistemul ierarhic[al aparatului de stat]”[12]. Dezvoltarea instituţiilor înseamnă acumularea de capital social, după cum ameliorarea productivităţii depinde nu numai de instituţii, ci şi de îmbunătăţirea stocului de cunoştinţe al forţei de muncă,

adică de acumularea de capital uman. Nu în cele din urmă, exemplul danez şi cel irlandez ne arată şi faptul că pentru pregătirea şi apoi realizarea străpungerii spre statutul de ţară dezvoltată **a fost nevoie de evitarea polarizărilor sociale prea accentuate**[13]. Aici trebuie subliniat foarte clar că imperativul evitării polarizărilor sociale prea accentuate nu înseamnă un egalitarism extrem şi nici cocoloşirea indivizilor şi organizaţiilor care se opun eficientizării activităţii economice şi sociale; de altfel, sistemul relaţiilor de muncă din Danemarca este – aşa cum s-a văzut în capitolul IV.3.1 – caracterizat prin flexibilitatea relaţiilor de muncă, adică prin posibilitatea pe care o au angajatorii de a-i licenţia rapid pe angajaţi şi nici în Irlanda ultimelor decenii nu poate fi vorba despre o îngrădire prea mare a capitalului în relaţiile cu forţa de muncă. Evitarea polarizărilor sociale implică însă o anumită grijă concretizată în politici economice şi sociale specifice pentru ca întreaga societate (sau măcar cea mai mare parte a ei) să poată participa la progres şi să poată beneficia de roadele creşterii economice.

Exemplele Danemarcei şi Irlandei arată că a mai fost nevoie de asemenea de **deschiderea graduală şi controlată spre circuitele economice supranaţionale**, europene şi/sau mondiale. Străpungerea a presupus procese de integrare în diviziunea internaţională a muncii şi valorificarea economiilor de scală derivate din specializare şi producţia pentru export. Ea a presupus acomodarea cu exigenţele capitalului transnaţional şi organismelor internaţionale. Ambele cazuri studiate de noi, cel al Irlandei în ultimele decenii ale secolului XX poate încă mai clar decât cel al Danemarcei în secolul al XIX-lea, au fost, pentru a folosi sintagma lui Immanuel Wallerstein, „promovare prin invitaţie”[14].

Care sunt perspectivele ţărilor europene încă mai puţin dezvoltate („rămase în urmă” sau „înapoiate”)? Ce putem deduce pe baza experienţelor a cinci secole de istorie şi a cazurilor de succes pe care le-am studiat?

În ceea ce priveşte România, condiţiile pentru „promovarea prin invitaţie” există, dar aceasta nu înseamnă automat că ele vor fi şi valorificate. Experienţa anilor 2000-2008 a arătat că o anumită convergenţă este posibilă, fiind de presupus că tendinţa de apropiere de media nivelurilor de dezvoltare din ţările Uniunii Europene va fi reluată la 1-2 ani după depăşirea crizei economice actuale. Până la un nivel de 50-60% din PIB/locuitor al UE27, această convergenţă se poate realiza mai ales prin valorificarea diferenţelor dintre nivelul general al salariilor din România şi cel existent în celelalte ţări ale Uniunii Europene. Apoi, însă, pentru o veritabilă „ajungere din urmă” va fi nevoie de o upgradare a mixului de activităţi economice, de îmbunătăţirea semnificativă a funcţionării instituţiilor, de acumulări la nivelul capitalului uman şi de politici sociale mai incluzive. În ce măsură România va şti să se pregătească din timp pentru trecerea la noua etapă este încă o chestiune deschisă.

Relativ bune sunt şi perspectivele pe termen mediu pentru Serbia, mai ales dacă aceasta va reuşi să gestioneze într-un interval de timp rezonabil, de mai puţin de un deceniu, problema aderării la Uniunea Europeană.

Totul va depinde însă, atât pentru România, cât şi pentru Serbia, şi de evoluţiile generale ale Uniunii Europene. În pofida scepticismelor care şi-au făcut loc ceva mai puternic în ultimii ani, Uniunea Europeană este, din perspectiva istoriei, o poveste de foarte mare succes. Uniunea Europeană a reuşit nu numai să reunească foşti adversari şi să contribuie astfel la dezvoltarea în sens paşnic a Europei, ci şi să ofere un cadru favorabil pentru dezvoltarea economică a ţărilor membre. Moneda euro, a cărei introducere a fost privită de multă lume cu scepticism sau chiar cu ostilitate, s-a dovedit un factor de stabilitate în timpul crizei economice mondiale din 2007-2010, iar posibilitatea ca situaţia financiară de criză acută din Grecia să dezechilibreze întreaga zonă euro este extrem de redusă. Altele sunt riscurile reale pentru dezvoltarea în continuare a Uniunii Europene. Aceste riscuri ţin în mai mică măsură de derapajele financiare ale unora dintre state în contextul crizei şi mai mult de procesul inevitabil de îmbătrânire a populaţiei şi de rigidităţile instituţionale (mai ales în domeniul relaţiilor de muncă şi în dezvoltarea activităţilor de cercetare-dezvoltare). Aceşti factori contribuie la scăderea relativă a competitivităţii economiilor europene la nivel global, ceea ce, dacă actualele tendinţe se vor menţine timp mai îndelungat, poate conduce la situaţia în care Europa să devină o zonă cu dezvoltare medie, surclasată de economiile mai dinamice ale Asiei Răsăritene şi ale Statelor Unite. Or, pentru România, ca şi pentru celelalte state membre, nu este indiferent dacă Uniunea Europeană va fi unul dintre liderii economici la nivel mondial sau doar o curte din spate relativ subdezvoltată a unei economii mondiale axate în jurul Oceanului Pacific, având drept poli China şi/sau Statele Unite. De aceea, va fi în interesul noilor membri, inclusiv al României, să acţioneze pentru consolidarea eficienţei instituţionale a Uniunii Europene, pentru păstrarea dinamicii acesteia, atât prin extindere şi încorporarea unor ţări cu potenţial de dezvoltare, cât şi prin adâncirea integrării, astfel încât UE să poată fi un actor coerent şi puternic în plan mondial.

Un penultim aspect – o mare parte din analiza noastră a fost axată pe performanţa economică a diferitelor ţări măsurată prin intermediul evoluţiei produsului intern brut pe locuitor. Destui economişti, sociologi şi filosofi avertizează asupra faptului că o asemenea insistenţă reflectă o viziune simplistă asupra funcţionării societăţilor umane şi că ar trebui să luăm în considerare şi alte componente ale bunăstării, cum ar fi calitatea vieţii, nivelurile subiective de satisfacţie şi costurile ascunse ale dezvoltării economice de tip capitalist. Discutând tendinţele din anii ‘80 de a relativiza creşterea PIB în rolul său de criteriu al performanţei economice, Moses Abramowitz arăta că „atunci când produsul pe locuitor a ajuns să fie mare, iar populaţiile numeroase şi tot mai concentrate, costurile nemăsurate ale creşterii au devenit mult mai importante”[15]. Moses Abramowitz s-a ferit să ia atitudine între cele două tipuri de poziţii, deşi a argumentat asupra faptului că sporul de bunuri şi servicii devenite accesibile a extins marjele de opţiune ale indivizilor şi comunităţilor umane[16]. În acest spirit, putem spune că, până când se va ajunge la o saturaţie din punctul de vedere al disponibilităţii bunurilor şi serviciilor, este probabil inevitabil ca preocuparea pentru dimensiunea cantitativă a performanţei economice să prevaleze asupra considerentelor ţinând de calitate şi/sau sustenabilitate.

Pe de altă parte, dacă am căzut de acord asupra faptului că actualele decalaje economice s-au acumulat în timp şi că depăşirea „rămânerii în urmă” va necesita în cel mai bun caz câteva decenii, dar poate mai degrabă una-două generaţii, atunci rămâne problema orizonturilor de aşteptare ale oamenilor. Experienţa istorică ne arată că nu este posibil să mobilizezi durabil un număr mare de indivizi doar prin promisiunea unei vieţi mai bune la pensie şi/sau pentru nepoţii lor; în asemenea situaţii, indivizii pot decide în număr mare că este preferabil să găsească soluţii individuale de salvare sau să acţioneze pentru politici economice alternative. De aceea, este important ca anumite rezultate de etapă să fie tangibile pentru un număr cât mai mare de indivizi într-un orizont de timp cât mai apropiat. Pentru că, nu trebuie să uităm, dezvoltarea economică nu este universul abstract al teoriilor şi formulelor magico-matematice, ci o problemă care angajează societăţi complexe, instituţii diverse şi mai ales oameni în carne şi oase.

1 Acemolu 2009.
2 North, Wallis, Weingast 2009: 2-13.
3 North, Wallis, Weingast 2009: 12.
4 North, Wallis, Weingast 2009: 11-12.
5 North, Wallis, Weingast 2009: 26.
6 North, Wallis, Weingast 2009: 213-240.
7 Aldcroft, Catterall 1996: 16 (capitol de Derek Aldcroft).
8 Dăianu 1999: 104.
9 Aldcroft, Catterall 1996: 19 (capitol de Derek Aldcroft).
10 Asupra acestui aspect atrăgea atenţia Lazăr Vlăsceanu atunci când deplângea faptul că în analizele intelectuale româneşti asupra problematicii dezvoltării au prevalat „mimetismul occidentalizant şi detaşarea de problemele reale, efective, prin refugiul în cultura «rafinată» şi ideologia opoziţiilor ireconciliabile”, şi avertiza că „fără centrarea pe producţie şi pe tehnologiile specifice vremurilor actuale, dezvoltarea ajunge să fie suspendată în ideologie, iar subdezvoltarea şi periferializarea noastră în Europa vor deveni şi mai accentuate” (Vlăsceanu 2001: 76, 125).
11 Duţu 2009: 131.
12 Sundhaussen 1994b: 47-48.
13 La acest aspect se referea Daniel Dăianu atunci când sublinia imperativul menţinerii unui „nivel tolerabil de încordare socială (o coeziune socială apreciabilă)” (Dăianu, Vrânceanu 2002: 289). La rândul său, Derek Aldcroft critica sever situaţiile în care politicile fiscale şi redistributive ale statului „tind să favorizeze o mică minoritate pe seama majorităţii populaţiei [...] şi să întărească o distribuţie deja foarte inegală a veniturilor şi avuţiei”, astfel încât „guvernarea este prin şi pentru grupurile elitare” (Aldcroft, Catterall 1996: 19 – capitol de Derek Aldcroft).
14 Wallerstein 1979: 80-81. De remarcat că nici în cazul acestor ţări, nici în cel al altora din Europa, străpungerea nu a fost realizată prin strategii de izolare, de realizare a auto-suficienţei sau de substituire a importurilor, deşi aceasta din urmă a putut avea un rol pozitiv fie în etapa pregătirii „ajungerii din urmă”, fie în anumite momente de consolidare după atingerea statutului de ţară dezvoltată economic.
15 Abramowitz 1989: 344.
16 Abramowitz 1989: 341.

Referinţe bibliografice

Abramowitz, Moses (1989) *Thinking About Growth and Other Essays*, Cambridge: Cambridge University Press.

Acemolu, Daron (2009) *Introduction to Modern Economic Growth*, Princeton: Princeton University Press.

Adam, I.; Marcu, Nicolae (1959) *Studii despre dezvoltarea capitalismului în agricultura Romîniei (După reforma din 1864)*, vol. II, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.
Adăniloaie, Nichita (1981) „Implicaţiile economice ale dominaţiei otomane asupra Principatelor române (1750-1859)”, *Revista de istorie*, 34, nr. 3, pp. 441-463.
AGER (1937) *Aspectele crizei româneşti în cadrul crizei mondiale*. Comunicări făcute la Asociaţia Generală a Economiştilor din România în anul 1936-1937, Bucureşti: Tip. „Bucovina” I. E. Tourouţiu.
Aldcroft, Derek H.; Ville, Simon P. (eds.) (1994) *The European Economy, 1750-1914: A Thematic Approach*, Manchester: Manchester University Press.
Aldcroft, Derek H.; Morewood, Steven (1995) *Economic Change in Eastern Europe since 1918*, Aldershot: Edward Elgar.
Aldcroft, Derek H.; Catterall, Ross (eds.) (1996) *Rich Nations, Poor Nations: The Long Run Perspective*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
Aldcroft, Derek H.; Sutcliffe, Anthony (eds.) (1999) *Europe in the International Economy 1500 to 2000*, Cheltenham: Edward Elgar.
Alexandrescu, Ion (1986) *Economia României în primii ani postbelici (1945-1947)*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Alexandrescu, Sorin (1998) *Paradoxul român*, Bucureşti: Editura Univers.
Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria Matilda (1957) „Contribution à l’étude de l’approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle”, *Studia et Acta Orientalia*, I, pp. 13-37.
Allen, Robert (2000) „Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800”, *European Review of Economic History*, 3, pp. 1-25.
Allen, Robert (2009) *The British Industrial Revolution in Global Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.
Ambrosius, Gerold; Petzina, Dietmar; Plumpe, Werner (hrsg.) (1996) *Moderne Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung für Historiker und Ökonomen*, München: R. Oldenbourg Verlag.
Andersen, Dan H.; Voth, Hans-Joachim (2000) „The grapes of war: Neutrality and Mediterranean shipping under the Danish flag, 1747-1807”, *Scandinavian Economic History Review*, XLVIII, 1, pp. 5-28.
Anderson, J. L. (1991) *Explaining Long-Term Economic Change*, Houndmills: Macmillan Education Ltd.
Anderson, Victor (1991) *Alternative Economic Indicators*, Londra: Routledge.
Antal, Endre (1992) *Beteiligung der RGW-Länder am Weltagrarhandel in den achtziger Jahren*, Berlin: Decker & Humblot.
Arcadian, N. P. (1936) *Industrializarea României. Studiu evolutiv-istoric, economic şi juridic*. Ediţia a II-a, Bucureşti: Imprimeria Naţională.
Ardeleanu, Constantin (2008) *Evoluţia intereselor economice şi politice britanice la gurile Dunării*, Muzeul Brăilei: Editura Istros.
Ark, Bart van (1993) *International Comparisons of Output and Productivity. Manufacturing Productivity Performance of Ten Countries from 1950 to 1990*, Groningen: University of Groningen, Groningen Growth and Development Centre.

Arndt, Heinz Wolfgang (1987) *Economic Development. The History of an Idea*, Chicago: The University of Chicago Press.
Audoin Rouzeau, Frédérique (1995) „Compter et mesurer les os animaux. Pour une histoire de l'élevage et de l'alimentation en Europe de l'Antiquité aux Temps Modernes", *Histoire & Mesure*, X, nr. 3-4, pp. 277-312.
Axenciuc, Victor *Evoluţia economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859-1947. Vol. I. Industrie şi transporturi. Vol. II. Agricultura. Vol. III. Monedă – credit – comerţ – finanţe publice*. Bucureşti: Editura Academiei Române, 1992-2000.
Axenciuc, Victor (1966) „La place occupée par la Roumanie dans la division mondiale capitaliste à la veille de la seconde guerre mondiale", *Revue roumaine d'histoire*, V, nr. 4, 675-705.
Axenciuc, Victor (1980) „Unele caracteristici economico-sociale ale evoluţiei industriale a României în deceniul al patrulea", *Revista de istorie*, 33, nr. 3, pp. 487-506.
Axenciuc, Victor (1997) *Introducere în istoria economică a României. Epoca modernă*, Bucureşti: Editura Fundaţiei „România de Mâine".
Axenciuc, Victor (1999) „România – grânarul Europei?", *Magazin istoric*, 33, nr. 1, pp. 24-26; accesibil şi la http: //www. itcnet. ro/history/archive/mi1999/current1/m24. htm.
Axenciuc, Victor (2000) *Avuţia naţională a României. Cercetări istorice comparate 1860-1939*, Bucureşti: Centrul Român de Economie Comparată şi Consensuală.
Axenciuc, Victor (2006) „Nivelul de dezvoltare şi profilul economiei româneşti în anul 1938", *Studii de istorie economică şi istoria gândirii economice*, VIII, pp. 51-67.
Axenciuc, Victor; Tiberian, Ioan (1979) *Premise economice ale formării statului naţional unitar român*, Bucureşti: Editura Academiei.
Bafoil, François (2006) *Europe centrale et orientale. Mondialisation, européanisation et changement social*, Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
Bairoch, Paul (1976a) *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle*, Paris – La Haye: Mouton.
Bairoch, Paul (1976b) „Europe's Gross National Product: 800-1975", *JEEH*, 5, nr. 2, 273-340.
Bairoch, Paul (1979) „Écarts internationaux des niveaux de vie avant la révolution industrielle", *Annales. É. S. C.,* 34, 1, pp. 145-171.
Bairoch, Paul (1982) „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", *The Journal of European Economic History*, 11, 1982, nr. 2, pp. 269-333.
Bairoch, Paul (1985) *Histoire économique de Jéricho à Mexico. Villes et économie dans l'histoire*, Paris: Gallimard.
Bairoch, Paul (1989) „Urbanization and the Economy in preindustrial societies: the findings of two decades of research", *The Journal of European Economic History*, 18, nr. 2, pp. 239-290.
Bairoch, Paul (1993) *Economics and world history: myths and paradoxes***,** Chicago: University of Chicago Press.
Bairoch, Paul (1997) *Victoires et déboires. Histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle à nos jours*, 3 vol., Paris: Gallimard.

Bairoch, Paul (1999) *L'agriculture des pays développés. 1800 à nos jours. Production – Productivité – Rendements*, Paris: Economica.
Bairoch, Paul; Lévy-Leboyer, Maurice (eds.) (1981) *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution*, Londra: Macmillan.
Bairoch, Paul; Batou, Jean; Chèvre, Pierre (1988) *La population des villes européennes. Banque des données et analyse sommaire der résultats 800-1850*, Génève: Droz.
Baldwin, Richard E.; Martin, Philippe (1999) *Two Waves of Globalisation: Superficial Similarities, Fundamental Differences*, NBER Working Paper 6904.
Baron, Raphael Raymond V. (1989) *Travel and Tourism Data: A Comprehensive Research Handbook on the World Travel Industry*, Londra: Euromonitor.
Barbu, Daniel (1996) *Scrisoare pe nisip. Timpul şi privirea în civilizaţia românească a secolului al XVIII-lea*, Bucureşti: Antet.
Barbu, Daniel (1999) *Republica absentă. Politică şi societate în România postcomunistă*, Bucureşti: Nemira.
Barbu, Gheorghe (coord.) (1981) *Turismul în economia naţională. Studii*, Bucureşti: Editura Sport-Turism.
Barkan, Ömer Lütfi (1957/1958) *Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles*, JESHO, I, pp. 9-36.
Barry, Frank (1999) *Understanding Ireland's Economic Growth*, Houndmills: Macmillan Press Ltd.
Báthory, Ludovic (1999) *Societăţile carbonifere şi sistemul economic şi politic al României (1919-1929)*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
Bauåić, Ivo (1983) „Probleme der jugoslawischen Außenmigration", *Jugoslawien am Ende der Ära Tito. Band I: Außenpolitik.* Herausgegeben von Klaus-Detlev Grothusen, Othmar Nikola Haberl, Wolfgang Höpken, München & Wien: R. Oldenbourg Verlag, pp. 167-175.
Băicoianu, Constantin I. (1904) *Istoria politicei nóstre vamale şi comerciale de la Regulamentul Organic şi până în present. Relaţiunile nóstre comerciale cu Germania, Austro-Ungaria, Anglia, Franţa, Italia şi Rusia de la 1871-1902*, 2 vol., Bucuresci: [f. ed.].
Becker, Gary S. (1997) *Capitalul uman. O analiză teoretică şi empirică cu referire specială la educaţie*, Bucureşti: AllBeck.
Becker, Robert; Burmeister, Edwin (eds.) (1991) *Growth Theory*, 3 vol., Aldershot: Edgar Elgar.
Becker, Sascha O.; Wößmann, Ludger (2007) *Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economic History*, Munich Discussion Paper Nr. 2007-7. Accesibil online la http: //epub. ub. uni-muenchen. de/1366.
Berend, Iván T. (1996) *Central and Eastern Europe, 1944-1993. Detour from the Periphery to the Periphery*, Cambridge: Cambridge University Press.
Berend, Iván T. (1998) *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II*, Los Angeles: University of California Press.

Berend, Iván T.; Ránki, György (1974) *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Century*, New York: Columbia University Press.
Berend, Iván T.; Ránki, György (1977) *East Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
Berend, Iván T.; Ránki, György (1982) *The European Periphery and Industrialization 1780-1914*, Budapesta: Akadémiai Kiadó.
Berindei, Dan (1963) *Oraşul Bucureşti, reşedinţă şi capitală a Ţării Româneşti (1459-1862)*, Bucureşti: Societatea de Ştiinţe Istorice şi Filologice din R. P. R.
Berindei, Dan (1991) *Românii şi Europa. Istorie, societate, cultură. Vol. I. Secolele XVIII-XIX*, Bucureşti: Editura Museion.
Berindei, Dan (1992) *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866-1876)*, Bucureşti: Editura Militară.
Berza, Mihai (1957) „Haraciul Moldovei şi al Ţării Româneşti în sec. XV-XIX”, *Studii şi materiale de istorie medie*, II, pp. 7-47.
Berza, Mihai (1958) „Variaţiile exploatării Ţării Româneşti de către Poarta otomană în secolele XVI-XVIII”, *Studii. Revistă de istorie*, 11, pp. 59-71.
Besnard, Philippe (1970) *Protestantisme et Capitalisme. La controverse post-weberienne*. Paris: Armand Colin.
Betea, Lavinia (2008) *Partea lor de adevăr. Alexandru Bârlădeanu despre Dej, Ceauşescu şi Iliescu. Convorbiri. Maurer şi lumea de ieri. Mărturii despre stalinizarea României. Convorbiri neterminate cu Corneliu Mănescu*, Bucureşti: Compania.
Blanchard, Ian (1986) „The Continental European Cattle Trades, 1400-1600”, *Economic History Review*, XXXIX, 3, pp. 427-460.
Bocşan, Nicolae (1986) *Contribuţii la istoria iluminismului românesc*, Timişoara: Editura Facla.
Bogdan, Constanţa; Platon, Adrian (1981) *Capitalul străin în societăţile anonime din România în perioada interbelică – cu referire specială la anii 1934-1938*, Bucureşti: Editura Academiei.
Bohn, Robert (2001) *Dänische Geschichte*, München: Beck.
Boia, Lucian (coord.) (1998) *Miturile comunismului românesc*, Bucureşti: Nemira.
Boia, Lucian (2002) *România, ţară de frontieră a Europei*, Bucureşti: Humanitas.
Boia, Lucian (2009) *„Germanofilii”. Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial*, Bucureşti: Humanitas.
Boje, Per (1993) „Denmark’s role in the World economy, 1750-1950”, în Michael North (hrsg.), *Nordwesteuropa in der Weltwirtschaft 1750-1950/Northwestern Europe in the World Economy 1750-1950*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 21-38.
Bolovan, Ioan (2000) *Transilvania între Revoluţia de la 1848 şi Unirea din 1918. Contribuţii demografice*, Cluj-Napoca: Fundaţia Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane.
Bonciu, Florin; Murgescu, Bogdan (1990) „The world-approach and Romanian economic history”, *Revue roumaine d’histoire*, XXIX, nr. 3-4, pp. 275-289.

Bonney, Richard (ed.) (1995) *Economic Systems and State Finance*, Oxford: Clarendon Press.
Botez, Mihai (1992) *Românii despre ei înşişi. O cercetare de comunistologie prospectivă*, Bucureşti: Litera.
Bozga, Vasile (1975) *Criza agrară în România dintre cele două războaie mondiale*, Bucureşti: Editura Academiei.
Braudel, Fernand (1969) *Ecrits sur l'histoire*, Paris: Flammarion.
Braudel, Fernand (1984) *Structurile cotidianului: posibilul şi imposibilul*, 2 vol., Bucureşti: Meridiane.
Braudel, Fernand (1985) *Jocurile schimbului*, 2 vol., Bucureşti: Meridiane.
Braudel, Fernand (1989) *Timpul lumii*, 2 vol., Bucureşti: Meridiane.
Brucan, Silviu (1990a) *Piaţă şi democraţie*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.
Brucan, Silviu (1990b) *Pluralism şi conflict social. O analiză socială a lumii comuniste*. Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Brucan, Silviu (1992) *Generaţia irosită. Memorii*, Bucureşti: Editurile Univers & Calistrat Hogaş.
Brucan, Silviu (1996) *Stâlpii noii puteri în România*, Bucureşti: Nemira.
Bruhns, Hinnerk (éd.) (2004) *Histoire et économie politique en Allemagne de Gustav Schmoller à Max Weber. Nouvelles perspectives sur l'école historique de l'économie*, prefaţă de Jean-Yves Grenier, texte traduse de Françoise Laroche. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.
Brunnbauer, Ulf (ed.) (2004) *(Re)Writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism*, Münster: Lit Verlag.
Brunnbauer, Ulf (2007) *Jugoslawische Geschichte als Migrationsgeschichte (19. und 20. Jahrhundert)* în *Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa. Festschrift für Holm Sundhaussen zum 65. Geburtstag*. Herausgegeben von Ulf Brunnbauer, Andreas Helmedach şi Stefan Troebst, München: R. Oldenbourg Verlag, pp. 111-131.
Bulei, Ion (1996) *Scurtă istorie a românilor*, Bucureşti: Editura Meronia.
Buruiană, Ovidiu (2007) „Liberalismul românesc şi naţionalismul economic în perioada interbelică", în Maria Mureşan (coord.), *Economie, instituţii şi integrare economică*, Bucureşti: Editura ASE, pp. 143-160.
Buşe, Constantin (1976) *Comerţul exterior prin Galaţi sub regimul de port franc (1837-1883)*, Bucureşti: Editura Academiei.
Buzatu, Gheorghe (1998) *O istorie a petrolului românesc*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Buzatu, Gheorghe; Scurtu, Ioan (1999) *Istoria românilor în secolul XX (1918-1948)*, Bucureşti: Paideia.
Calcan, Gheorghe (1997) *Industria petrolieră din România în perioada interbelică. Confruntări şi opţiuni în cercurile de specialişti*, Bucureşti: Editura Tehnică.
Calic, Marie-Janine (1994) *Sozialgeschichte Serbiens 1815-1941: der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*, München: Oldenbourg Verlag.
Capanu, Ion; Wagner, Pavel; Porojan, Dumitru (1985) *Venitul naţional*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Carter, Francis W. (1972) *Dubrovnik (Ragusa): A Classic City-State*, Londra: Seminar Press.
Cazimir, Ştefan (1986) *Alfabetul de tranziţie*, Bucureşti: Cartea Românească.
Căpreanu, Ioan (2003) *Virgil Madgearu – discursuri parlamentare*, Iaşi: Tipografia Moldova.
Câmpeanu, Pavel (1994) *România: coada pentru hrană, un mod de viaţă*, Bucureşti: Litera.
Câmpeanu, Pavel (2002a) *Societatea sincretică. 1980*, Iaşi: Polirom.
Câmpeanu, Pavel (2002b) *Ceauşescu, anii numărătorii inverse*, Iaşi: Polirom.
Cândea, Virgil (1970) „Les intellectuels du Sud-est européen au XVIIe siècle”, *Revue des études sud-est européennes*, VIII, pp. 181-230, 623-688.
Ceauşescu, Nicolae (1968-1988) *România pe drumul construirii societăţii socialiste multilateral dezvoltate. Rapoarte, cuvîntări, articole*, 31 vol., Bucureşti: Editura Politică.
Ceauşu, Mihai-Ştefan (1998), *Bucovina habsburgică de la anexare la congresul de la Viena. Iosefinism şi postiosefinism (1774-1815)*, Iaşi: Fundaţia Academică „A. D. Xenopol”.
Cebuc, Alexandru; Mocanu, Constantin (1967) *Din istoria transporturilor de călători în România*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.
Cernat, Paul; Manolescu, Ion; Mitchievici, Angelo; Stanomir, Ioan (2004-2008) *Explorări în comunismul românesc*, 3 vol., Iaşi: Polirom.
Cernovodeanu, Paul (1986) *Relaţiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803-1878)*, Cluj-Napoca: Dacia.
Cernovodeanu, Paul; Gavrilă, Irina; Panait, Panait I. (1990) „Catagrafia oraşului Bucureşti din anii 1810-1811”, *Revista istorică* (serie nouă), I, nr. 7-8, pp. 705-723.
Cernovodeanu, Paul; Binder, Paul (1993) *Cavalerii apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800)*, Bucureşti: Silex.
Chelcea, Liviu; Lăţea, Puiu (2000) *România profundă în comunism. Dileme identitare, istorie locală şi economie secundară la Sântana*, Bucureşti: Nemira.
Chesnais, Jean-Claude (1992) *The Demographic Transition. Stages, Patterns, and Economic Implications. A Longitudinal Study of Sixty-Seven Countries Covering the Period 1720-1984*, Oxford: Clarendon Press.
Chirot, Daniel (2002) *Schimbare socială într-o societeate periferică. Formarea unei colonii balcanice*, Bucureşti: Corint (prima ediţie la New York în 1976).
Chirot, Daniel (2004) *Originile înapoierii în Europa de Est. Economie şi politică din evul mediu până la începutul secolului al XX-lea*, Bucureşti: Corint (prima ediţie la Berkeley în 1989).
Christensen, Dan C. (1999) „Estimating arable production and productivity in Danish agriculture during the age of reform, 1750–1850”, în J. PP. van Bavel, Erik Thoen (eds.), *Land Productivity and*

Agro-Systems in the North Sea Area (Middle Ages – 20th century). Elements for Comparison, Turnhout, pp. 168–187.
Christensen, Jens (1983) *Rural Denmark 1750-1980*, Copenhagen: The Central Co-operative Committee of Denmark.
Christiansen, Palle Ove (1996) *A Manorial World. Lord, Peasants and Cultural Distinctions on a Danish Estate 1750-1980*, Copenhagen: Scandinavian University Press.
Cihodaru, Constantin (1957) „Braniştile şi problema apariţiei rezervei senioriale în Moldova”, *Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza” din Iaşi. Serie nouă. Secţiunea III (ştiinţe sociale)*, III, fasc. 1-2, pp. 27-54.
Cipolla, Carlo M. (1969) *Literacy and Development in the West*, Londra: Penguin Books.
Cioroianu, Adrian (2005) *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc*, Bucureşti: Curtea Veche.
Coates, David (ed.) (1995) *Economic and industrial Performance in Europe: A Report Prepared for the Centre for Industrial Policy and Performance, University of Leeds*, Aldershot: Edward Elgar.
Cojanu, Valentin (1997) *Comerţul exterior şi dezvoltarea economică în România*, Bucureşti: I. R. L. I.
Colescu, Leonida (1907) *Progresele economice ale României îndeplinite sub domnia M. S. regelui Carol I, 1866-1906. Tablouri figurative şi notiţe explicative*, Bucureşti: Instit. de arte grafice „Carol Göbl”.
Colescu, Leonida (1944) *Analiza rezultatelor recensamântului general al populaţiei României dela 1899.* Ed. a II-a, Bucureşti: Institutul Central de Statistică.
Columbeanu, Sergiu (1974a) *Grandes exploitations domaniales en Valachie au XVIIIe siècle*, Bucureşti: Editura Academiei.
Columbeanu, Sergiu (1974b) „Birul în Ţara Românească (1775-1831)”, *Studii şi materiale de istorie medie*, VII, pp. 259-276.
Constantinescu, Codruţ (2006) *Studii irlandeze*, Iaşi: Institutul European.
Constantinescu, Mitiţă (1943) *Politică economică aplicată*, 3 vol., Bucureşti: Editura „Tiparul românesc”.
Constantinescu, Nicolae N. (1991) *Acumularea primitivă a capitalului în România*, Bucureşti: Editura Academiei.
Constantinescu, Nicolae N. (coord.) (1997) *Istoria economică a României. De la începuturi până la cel de-al doilea război mondial*, Bucureşti: Editura Economică.
Constantinescu, Nicolae N. (coord.) (2000) *Istoria economică a României. Vol. 2. 1939-1989*, Bucureşti: Editura Economică.
Constantinescu-Mirceşti, C. (1976) *Păstoritul transhumant şi implicaţiile lui în Transilvania şi Ţara Românească în secolele XVIII-XIX*, Bucureşti: Editura Academiei.
Constantiniu, Florin (1972) *Relaţiile agrare din Ţara Românească în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti: Editura Academiei.
Constantiniu, Florin (1983) „Iobăgia în istoriografia românească”, *Studii şi materiale de istorie medie*, X, pp. 57-114.
Constantiniu, Florin (1999) *O istorie sinceră a poporului român*, ediţia a II-a revăzută şi adăugită, Bucureşti: Univers Enciclopedic.

Coolahan, John (1981) *Irish Education: Its History and Structure*, Dublin: Institute of Public Administration.
Coposu, Corneliu (1993) *Corneliu Coposu: dialoguri cu Vartan Arachelian*, Bucureşti: Editura Anastasia.
Corduneanu, Victoria Isabela (2003) „Rememorarea perioadei comuniste şi penuria economică: o modalitate de cercetare a trecutului recent al României", în Mirela-Luminiţa Murgescu, Simion Câlţia (coord.), *Exerciţii întru cunoaştere. Societate şi mentalităţi în noi abordări istoriografice*, Bucureşti: Dominor, pp. 265-282.
Corfus, Ilie (1969) *Agricultura Ţării Româneşti în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Bucureşti: Editura Academiei.
Corfus, Ilie (1982) *Agricultura în Ţările Române, 1848-1864. Istorie agrară comparată*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Coulter, Colin; Coleman, Steven (eds.) (2003) *The End of Irish History? Critical Reflections on the Celtic Tiger*, Manchester and New York: Manchester University Press.
CPADCR (2007) *Raport final.* Editori: Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrincu, Cristian Vasile. Bucureşti: Humanitas.
CPPARSD (2009) *Riscuri şi inechităţi sociale în România*, Bucureşti: Comisia Prezidenţială Pentru Analiza Riscurilor Sociale şi Demografice.
Crafts; Nicholas; Toniolo, Gianni (eds.) (1996) *Economic Growth in Europe since 1945*, Cambridge: Cambridge University Press.
Crăciun, Bogdan (2007) „Sistemul familial cu doi copii în comunitatea evanghelică din Transilvania – studiu de caz", în Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, Corneliu Pădurean (coord.), *Om şi societate. Studii de istoria populaţiei României (sec. XVII-XXI). Omagiu profesorului NICOLAE BOCŞAN la împlinirea vârstei de 60 de ani* [Supliment al Masteratului de istoria şi socio-antropologia epocii moderne, IX], Cluj: Presa Universitară Clujeană, pp. 307-337.
Cristescu, Octavian; Păsăilă, Vasile; Teodorescu, Bogdan; Tomi, Raluca (1992) *Istoria românilor. Epoca modernă şi contemporană. Manual pentru clasa a VIII-a*, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică.
Cronicile (1959) – *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI, publicate de Ion Bogdan.* Ed. PP. Panaitescu, Bucureşti: Editura Academiei.
Cronin, Michael (2001) *A History of Ireland*, Houndmills/New York: Palgrave.
Crotty, Raymond (1986) *Ireland in Crisis: A Study in Capitalist Colonial Undevelopment*, Dingle: Brandon Book Publishers.
Crouzet, François (2000) *Histoire de l'économie européenne 1000-2000*, Paris: Albin Michel.
Crowther, William E. (1988) *The Political Economy of Romanian Socialism*, New York: Praeger.
Csaba, László (1990) *Eastern Europe in the World Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.
Csaba, László (2005) *The New Political Economy of Emerging Europe*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
Cucu, Vasile (1970) *Oraşele României***,** Bucureşti: Editura Ştiinţifică.
Cucu, Vasile (1976) *Geografie şi urbanizare*, Iaşi: Editura „Junimea".
Cucu, Vasile; Iordan, Ion (coord.) (1984) *Geografia României. II. Geografia umană şi economică*, Bucureşti: Editura Academiei.

Cullen, Louis M. (ed.) (1969) *The Formation of the Irish Economy*, Cork: Mercier Press.
Cullen, Louis (1972) *An Economic History of Ireland since 1660*, Londra: B. T. Batsford Ltd.
Cullen, Louis (1995) „A story of growth and change: Dublin 1560-1800”, în Howard B. Clarke (ed.) *Irish Cities*, Dublin: Mercier Press, pp. 96-108.
Cummings, William K. (2007) *Instituţii de învăţământ. Un studiu comparativ asupra dezvoltării învăţământului în Germania, Franţa, Anglia, SUA, Japonia, Rusia*. Traducere şi note de Claudia Popa. Prefaţă de Cezar Bîrzea. Bucureşti: Comunicare. ro.
Cypher, James M.; Dietz, James L. (1997) *The Process of Economic Development*, Londra: Routledge.
David, Thomas (2009) *Nationalisme économique et industrialisation. L'expérience des pays d'Europe de l'Est*, Geneva: Droz.
Dăianu, Daniel (1999) *Transformarea ca proces real: de la comandă la piaţă*, Bucureşti: I. R. L. I.
Dăianu, Daniel (2000) *Încotro se îndreaptă ţările postcomuniste? Curente economice în pragul secolului*, Iaşi: Polirom.
Dăianu, Daniel; Vrânceanu, Radu (2002) *România şi Uniunea Europeană. Inflaţie, balanţă de plăţi, creştere economică*, Iaşi: Polirom.
Demeny, Ludovic (1989) „Introducerea unor plante noi în agricultura Transilvaniei în secolul al XVII-lea”, *Revista de istorie*, 42, nr. 12, pp. 1245-1255.
Denzel, Markus A. (1994) *„La Practica della Cambiatura”. Europäischer Zahlungsverkehr vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
Djuvara, Neagu (1995) *Intre Orient si Occident. Ţările Române la începutul epocii moderne (1800-1848)*, Bucureşti: Humanitas.
Dobre, Gheorghe (coord.) (1987) *Comerţul exterior al României interbelice. Cercetări istorico-economice*, [Institutul Central de Cercetări Economice. Institutul de Economie Socialistă – Caiet de Studiu nr. 124], Bucureşti.
Dobre, Gheorghe (coord.) (1996a) *Economia României în context european – 1938*, Bucureşti: Editura Fundaţiei Ştiinţifice „Memoria Oeconomica”.
Dobre, Gheorghe (coord.) (1996b), *Economia României în context European – 1947*, Bucureşti: Editura Fundaţiei Ştiinţifice „Memoria Oeconomica”.
Dobre, Gheorghe (2003) *Investiţii în economia naţională şi împrumuturi străine contractate de România în secolul al XX-lea*, Bucureşti: Centrul de Informare şi Documentare Economică.
Dobrescu, Emilian; Postolache, Tudorel (1990) *Consemnări economice*, Bucureşti: Editura Academiei.
Dobrincu, Dorin; Iordachi, Constantin (2005) *Ţărănimea şi puterea: procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949-1962)*, Iaşi: Polirom.
Dobrogeanu-Gherea, Constantin (1977) *Opere complete*, vol. 4, Bucureşti: Editura politică [*Neoiobăgia. Studiu economico-sociologic al problemei noastre agrare*, prima ediţie 1910].

Dobrovici, Gh. M. (1934) *Istoricul desvoltării economice şi financiare a României şi împrumuturile contractate 1823-1933*, Bucureşti: Tipografia Ziarului „Universul”.
Douthwaite, Richard J. (1992) *The Growth Illusion: How Economic Growth Has Enriched the Few, Impoverished the Many, and Endangered the Planet*, Bideford: Lilliput Press.
Drukker, J. W. (2006) *The Revolution That Bit Its Own Tail: How Economic History Changed Our Ideas on Economic Growth*, Amsterdam: Aksant Academic Publishers.
Dumitraşcu, Ion (2008), *Industria Aeronautică Română Braşov (1925-1945)*, Bucureşti: Domino.
Duplessis, Robert S. (1997) *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
Duţu, Alexandru (1968) *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII (1700-1821). Studii şi texte*, Bucureşti: Editura pentru literatură.
Duţu, Alexandru (2009) *Lumea dinăuntru şi lumea din afară (articole, interviuri, note de lectură)*. Ed. Laurenţiu Vlad, Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti.
Eliade, Pompiliu (1982) *Influenţa franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societăţii româneşti în vremea domniilor fanariote*, Bucureşti: Univers.
Elias, Norbert (2002) *Procesul civilizării. Cercetări sociogenetice şi psihogenetice*, 2 vol., Iaşi: Polirom.
Eysell, Maria (1979) *Wohlfahrt und Etatismus. Studien zum dänischen Absolutismus und zur Bauernbefreiung 1787/88*, Neumünster: Wachholtz.
Federico, Giovanni (2005) *Feeding the World. An Economic History of Agriculture, 1800-2000*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
Fei, John C. H.; Ranis, Gustav (1997) *Growth and Development From an Evolutionary Perspective*, Malden & Oxford: Blackwell.
Filitti, Ion C. (1915) *Domniile române sub Regulamentul Organic (1834-1848)*, Bucureşti.
Findlay, Ronald; O’Rourke, Kevin H. (2007) *Power and Plenty. Trade, War, and the World Economy in the Second Millenium*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
Fisch, Jörg (2002) *Europa zwischen Wachstum und Gleichheit 1850-1914*, Stuttgart: Verlag Eugen Ulmer.
Fischer, Mary Ellen (1989) *Nicolae Ceauşescu: A Study in Political Leadership*, Boulder: Lynne Rienner.
Florea, Pavel-Mircea (1998) „Câteva consideraţii pe marginea introducerii culturii porumbului în Ţările Române”, *Studii de istorie economică şi istoria gândirii economice*, III, pp. 47-61.
Frank, Andre Gunder (1998) *Reorient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley: University of California Press.
Gane, G. (1938) *Problema petrolului în România*, Bucureşti: Tipografia Curţii Regale F. Göbl Fii S. A.
Garoflid, Constantin (1943) *Agricultura veche. Condiţiile economice, tehnice şi sociale ale agriculturii mari din stepa de răsărit înainte de expropriere*, Bucureşti: Tiparul „Cartea Românească”.

Gemil, Tahsin (1977) „Date noi privind haraciul ţărilor române în secolul al XVII-lea”, *Revista de istorie*, 30, nr. 8, pp. 1433-1446.
Genet, Jean-Philippe (ed.) (1990) *Genèse de l’État Moderne. Bilans et perspectives*, Paris: Éditions du C. N. R. S.
Georgescu, Vlad (ed.) (1985) *Romania:40 Years (1944-1984)*, New York: Praeger.
Georgescu, Vlad (1992) *Istoria românilor. De la origini până în zilele noastre*, Ediţia a III-a, Bucureşti: Humanitas.
Gerschenkron, Alexander (1952), „Economic backwardness in historical perspective”, în Burt Hoselitz (ed.), *The Progress of Underdeveloped Countries*, Chicago: University of Chicago Press; republicat în Mark Granovetter, Richard Swedberg (ed.), *The Sociology of Economic Life*, Boulder: Westview Press, 1992, pp. 111-130.
Gerschenkron, Alexander (1962), *Economic Backwardness in Historical Perspective, a Book Of Essays*, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press.
Ghica, Ion (1879) *Convorbiri economice*, Bucuresci: Socec.
Ghiorghiţă, Eugen (2002a) *Liberul schimb şi protecţionismul. Începuturile industrializării României 1886-1914*, Bucureşti: Editura Fundaţiei România de Mâine.
Ghiorghiţă, Eugen (2002b) *Industrializare şi comerţ exterior în România interbelică*, Bucureşti: Editura Fundaţiei România de Mâine.
Gillespie, Alexander (2001) *The Illusion of Progress: Unsustainable Development in International Law and Policy*, Sterling: Earthscan Publications.
Gillespie, Raymond (1996) *Dublin 1600-1700: a City and its Hinterlands*, în Peter Clark, Bernard Lepetit (ed.) *Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe*, Ipswich: Scolar Press, pp. 84-104.
Giurescu, Constantin C. (1968) *Istoricul oraşului Brăila din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.
Golescu, Dinicu (1990) *Scrieri*. Ed. Mircea Anghelescu, Bucureşti: Minerva.
Good, David F. (1984) *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914*, Berkeley: University of California Press.
Good, David F. (ed.) (1994a) *Economic Transformations in East and Central Europe. Legacies from the Past and Policies for the Future*, Londra: Routledge.
Good, David F. (1994b) „The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870-1910”, *The Journal of Economic History*, 54, nr. 4, pp. 869-891.
Good, David F. (ed.) (1997) „Proxy data and income estimates: Reply to pammer”, *The Journal of Economic History*, 57, nr. 2, pp. 456-463.
Good, David F.; Ma, Tongshu (1999) „The economic growth of Central and Eastern Europe in comparative perspective, 1870-1989”, *European Review of Economic History*, 2, 103-137.
Gounaris, Basil C. (1993) *Steam Over Macedonia, 1870-1912: Socio-Economic Change and the Railway Factor*, New York: Columbia University Press.
Grabowski, Richard; Self, Sharmistha; Shields, Michael PP. (2007) *Economic Development. A Regional, Institutional, and Historical Approach*, Armonk-Londra: M. E. Sharpe.

Graham, Andrew; Seldon, Anthony (1990) *Government and Economies in the Postwar World Economic Policies and Comparative Performance, 1945-1985*, Londra – New York: Routledge.
Greenwood, Anthony (2003) „Istanbul's meat provisioning: An overview", *Romano-Turcica*, I, pp. 25-40.
Grenier, Jean-Yves (1996) *L'économie d'ancien régime. Un monde de l'échange et de l'incertitude*, Paris: Éditions Albin Michel.
Grigorescu, Constantin (coord.) (1993) *Nivelul dezvoltării economico-sociale a României în context european, 1989*. Bucureşti: Editura Expert.
Gyémánt, Ladislau (2006) „Evoluţia demografică a Transilvaniei între anii 1690-1847", în Traian Rotariu, Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan (coordonatori), *Populaţia României. Trecut, prezent, viitor. Lucrările Conferinţei internaţionale „Populaţia României. Trecut, prezent, viitor" Cluj-Napoca – Arcalia, 19-22 octombrie 2005*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, pp. 37-60.
Hagen, William W. (2002) *Ordinary Prussians. Brandenburg Junkers and Villagers, 1500-1840*, Cambridge: Cambridge University Press.
Hall, Derek R. (ed.) (1991) *Tourism and Economic Development in Eastern Europe and the Soviet Union*, Londra: Belhaven Press.
Hansen, Svend Age (1974-1976) *Økonomik vækst i Danmark*, 2 vol., Copenhaga: Akademisk Forlag.
Hanson, John R. II (1986) „Export shares in the European periphery and the third world before World War I: Questionable data, facile analogies", *Explorations in Economic History*, 23, nr. 1, pp. 85-99.
Harre, Angela (2009) *Wege in die Moderne. Entwicklungsstrategien rumänischer Ökonomen im 19. und 20. Jahrhundert*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
Harrison, Mark (1994) „GDPs of the USSR and Eastern Europe: Towards an Interwar comparison", *Europe-Asia Studies*, 46, nr. 2, pp. 243-259.
Harley, C. Knick (1980) „Transportation, the World Wheat trade, and the Kuznets cycle, 1850-1913", *Explorations in Economic History*, 17, nr. 2, pp. 218-250.
Haupt, Heinz-Gerhard; Kocka, Jürgen (Hg.) (1996) *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, Frankfurt/New York: Campus.
Headrick, Daniel R. (1991) *The Invisible Weapon. Telecommunications and International Politics, 1851-1945*, New York – Oxford: Oxford University Press.
Held, David; McGrew, Anthony; Goldblatt, David; Perraton, Jonathan (2004) *Transformări globale. Politică, economie şi cultură*, Iaşi: Politorm.
Henshall, Nicholas (1992) *The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*, Londra: Longman.
Henriksen, Ingrid (1993) *The Transformation of Danish Agriculture 1870-1914*, în Karl Gunnar Persson (ed.), *The Economic Development of Denmark and Norway since 1870*, Aldershot: Edward Elgar, pp. 153-178.

Henriksen, Ingrid (1999) „Avoiding lock-in: Cooperative creameries in Denmark, 1882-1903”, *The European Review of Economic History*, 3, nr. 1, pp. 57-78.
Henriksen, Ingrid (2006) *An Economic History of Denmark* în *EH. Net Encyclopedia*, edited by Robert Whaples. URL http: //eh. net/encyclopedia/article/henriksen. denmark (accesat 30.12.2007).
Hitchins, Keith (1996) *România 1866-1947*, Bucureşti: Humanitas.
Hitchins, Keith (2003) *The Identity of Romania*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Hobsbawm, Eric J. (1994) *Secolul extremelor*, Bucureşti: Editura Lider.
Hobsbawm, Eric J. (1997) *Naţiuni şi naţionalism din 1780 până în prezent*, Chişinău: Editura ARC.
Hochstuhl, Kurt; Wolf, Josef (coord.) (2007) *Refractări. Willy Pragher – spaţii vizuale româneşti 1924-1944. Catalog de expoziţie şi studii însoţitoare*, Alba Iulia: Altipp.
Hollis, Daniel Webster III (2002) *The History of Ireland*, Westport, Connecticut/Londra: Greenwood Press.
Horvat, Branko (1982) *The Political Economy of Socialism. A Marxist Social Theory*, Oxford: Martin Robertson.
Hrabak, Bogumil (1988-1989) „Stoåarstvo i stoåarski proizvodi Dosova I susjednih krajeva 1455-1800”, *Acta historiae oeconomicae Iugoslaviae*, 15, pp. 13-46, 16, pp. 1-19.
Hugill, Peter J. (1993) *World Trade since 1431. Geography, Technology, and Capitalism*, Baltimore-Londra: John Hopkins University Press.
Hurezeanu, Damian (2000) *Civilizaţia română modernă. Premise*, Bucureşti: Editura Institutului de Teorie Socială.
Iacob, Gheorghe; Iacob, Luminiţa (1995) *Modernizare-europenism*, Iaşi: Editura Universităţii „Al. I. Cuza”
Iancu, Aurel (coord.) (2008) *Convergenţa economică*, Bucureşti: Editura Academiei.
Iliescu, Ion (1995) *Momente de istorie. I – Documente, interviuri, comentarii. Decembrie 1989 – iunie 1990*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.
InalcÝk, Halil; Quataert, Donald (eds.) (1994) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.
INS (2009) *România în cifre – breviar statistic*, Bucureşti: Institutul Naţional de Statistică.
Ionaşcu, Ion; Petric, Aron; Caraioan, Pompiliu (1961) *Bucureşti. Pagini de istorie*, Bucureşti: Societatea pentru răspândirea ştiinţei şi culturii.
Ionete, Constantin (1993) *Criza de sistem a economiei de comandă şi etapa sa explozivă*, Bucureşti: Editura Expert.
Ionete, Constantin (2003) *Clasa politică postdecembristă*, Bucureşti: Editura Expert.
Iorga, Nicolae (ed.) (1901-1916) *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, 31 vol., Bucureşti: Editura Ministerului de Instrucţie.
Iorga, Nicolae (1982) *Opere economice.* Ed. Georgeta Penelea, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Isărescu, Mugur (2009) *Finanţare şi ajustare în economia României*. Disertaţie susţinută la 14.05.2009 cu ocazia decernării titlului de

Doctor Honoris Causa al Universităţii „Alexandru Ioan Cuza” din Iaşi. Accesibil online: http: //www. bnro. ro/PublicationDocuments. aspx? icid=6885
Iscru, George D. (1965) „Fuga ţăranilor – forma principală de luptă împotriva exploatării în veacul al XVIII-lea în Ţara Românească”, *Studii. Revistă de istorie*, 18, nr. 1, pp. 125-145.
ISE (2004) *Antologia legilor învăţământului din România*, Bucureşti: Institutul de Ştiinţe ale Educaţiei.
Istrati, Corneliu (1973) „Cu privire la exportul de grîne din Moldova în anii 1830-1831”, *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, X, pp. 199-216.
Ivănuş, Gheorghe (coord.) (2004) *Istoria petrolului în România*, Bucureşti: Editura AGIR.
Ivanov, Martin; Tooze, Adam (2007) „Convergence or decline on Europe’s Southeastern periphery? Agriculture, population, and GNP in Bulgaria, 1892-1945”, *The Journal of Economic History*, 67, nr. 3, pp. 672-704.
Jackson, Alvin (1999) *Ireland 1798-1998. Politics and War*, Oxford: Blackwell.
Jedlicki, Jerzy (1999) *A Suburb of Europe. Nineteenth-century Polish Approaches to Western Civilization*, Budapesta: Central European University Press.
Jeffries, Jan (2002) *The Former Yugoslavia at the Turn of the Twenty-first Century. A guide to the economies in transition*, Londra şi New York: Routledge.
Jenssen-Tusch, G. F. von (1864) *Die Verschwörung gegen die Königin Caroline Mathilde von Dänemark, geb. Prinzessin von Grossbritannien und Irland, und die Grafen Struensee und Brandt*, Leipzig: Hermann Costenoble.
Johansen, Hans Christian (1987), *The Danish Economy in the Twentieth Century.* New York: St. Martin’s Press.
Johnson, David (1985) *The Interwar Economy in Ireland*, Dublin: Economic and Social History Society of Ireland.
Jones, W. Glyn (1986) *Denmark: A Modern History*, Beckenham: Croon Helm.
Josan, Andrei (2004a) *Economia României interbelice în context european*, Bucureşti: Editura ASE.
Kaelble, Hartmut (1999) *Der historische Vergleich: eine Einführung zum 19 und 20 Jahrhundert*, Frankfurt/New York: Campus.
Kahl, Thede; Metzeltin, Michael; Ungureanu, Mihai-Răzvan (Hg.) (2006) *Rumänien*, Wien-Berlin: LIT Verlag.
Kennedy, Kieran A.; Giblin, Thomas; McHugh, Deirdre (1988) *The Economic Development of Ireland in the Twentieth Century*, Londra: Routledge.
Kennedy, Paul (1987) *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, New York: Random House.
Keynes, John Maynard (1919) *The Economic Consequences of the Peace*, accesibil online la http: //www. gutenberg. org/etext/15776.

Kideckel, David (2006) *Colectivism şi singurătate în satele româneşti. Ţara Oltului în perioada comunistă şi în primii ani după Revoluţie*, Iaşi: Polirom.
Kinealy, Christine (2002) *The Great Irish Famine: Impact, Ideology, and Rebellion*, Houndmills/New York: Palgrave.
Kiriţescu, Constantin (1989) *Istoria Războiului pentru Întregirea României 1916-1919*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Kiriţescu, Costin C. (1997) *Sistemul bănesc al leului şi precursorii lui*, 3 vol., Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Kjærgaard, Thorkild (1994) *The Danish Revolution, 1500-1800*, Cambridge: Cambridge University Press.
Koren, John (ed.) (1918) *The History of Statistics, Their Development and Progress in Many Countries; in Memoirs to Commemorate the Seventy-Fifth Anniversary of the American Statistical Association*, New York: Macmillan Company of New York.
Kornai, János (1992) *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Oxford: Clarendon Press.
Köves, András (1985) *The Cmea Countries in the World Economy: Turning Inwards or Turning Outwards*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
Krieger, Martin (1998) *Kaufleute, Seeräuber und Diplomaten: der dänische Handel auf dem Indischen Ozean (1620-1868)*, Köln – Weimar – Wien: Böhlau.
Kula, Witold (1970) *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise 16e - 18e siècles*, Paris – La Haye: Mouton.
Landes, David S. (1998) *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor*, New York – Londra: W. W. Norton & Company, Inc.
Lampe, John R. (2000) *Yugoslavia as History: Twice There Was aCountry*, ed. a II-a, Cambridge: Cambridge University Press.
Lampe, John R; Jackson, Marvin R. (1982) *Balkan Economic History, 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington: Indiana University Press.
Lampe, John R; Prickett, Russell. O; Adamović, LjubiĹˇa S. (1990) *Yugoslav-American Economic Relations since World War II*, Durham and Londra: Duke University Press.
Lehr, Lia (1974) „Factori determinanţi în evoluţia demografică a Ţării Româneşti în secolul al XVII-lea", *Studii şi materiale de istorie medie*, VII, pp. 161-205.
Lemny, Ştefan (1985) „La critique du régime phanariote: clichées mentaux et perspectives historiographiques", în Alexandru Zub (ed.), *Culture and Society. Structures, Interferences, Analogies in the Modern Romanian History*, Iaşi: Editura Academiei RSR, pp. 17-30.
Lemny, Ştefan (1990) *Sensibilitate şi istorie în secolul XVIII românesc*, Bucureşti: Editura Meridiane.
Lessnoff, Michael H. (1994) *The Spirit of Capitalism and the Protestant Ethic. An Enquiry into the Weber Thesis*. Aldershot: Edward Elgar.
Lew, Byron; Cater, Bruce (2006) „The telegraph, co-ordination of tramp shipping, and growth in world trade", *European Review of Economic History*, 10, pp. 147-173.

Love, Joseph (2002) *Făurirea lumii a treia. Teorii şi teoreticieni ai subdezvoltării în România şi Brazilia*. Ediţie îngrijită de Dragoş Aligică, Bucureşti: Univers.
Lovinescu, Eugen (1941) *P. P. Carp. Critic literar şi literat,* Bucureşti: Socec & S. A. R.
Lovinescu, Eugen (1992) *Istoria civilizaţiei române moderne*. Ed. Z. Ornea, 3 vol., Bucureşti: Editura Minerva.
Lucas, Robert Jr. (1988) „On the mechanics of economic development", *Journal of Monetary Economics*, 22 (1), pp. 3-42,
LXXX (2003) – *LXXX. Mărturii orale. Anii '80 şi bucureştenii*, Bucureşti: Editura Paideia.
Lydall, Harold (1989) *Yugoslavia in Crisis*, Oxford: Clarendon Press.
Maarbjerg, John PP. (1995) *Scandinavia in the European World-Economy, Ca 1570-1625: Some Local Evidence Of Economic Integration,* New York: Peter Lang.
Maddison, Angus (1991) *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*, Oxford: Oxford University Press.
Maddison, Angus (1995) *Monitoring the World Economy 1820-1992*, Paris: Development Centre of the OECD.
Maddison, Angus (1995b) *Explaining the Economic Performance of Nations. Essays in Time and Space*, Aldershot: Edward Elgar Publishing Limited.
Maddison, Angus (2001) *The World Economy: A Millennial Perspective*, Paris: Development Centre of the OECD.
Maddison, Angus (2003) *The World Economy: Historical Statistics*, Paris: Development Centre of the OECD.
Maddison, Angus; Wee, Herman Van der (eds.) (1994) *Economic Growth and Structural Change. Comparative Approaches over the Long Run. B13. Proceedings. Eleventh International Economic History Congress Milan, September 1994*, Milano: Università Bocconi.
Madgearu, Virgil (1928) *Turtucaia economică. Patru discursuri parlamentare şi un cuvânt de încheiere*, Bucureşti: Editura „Dreptatea".
Madgearu, Virgil (1930) *Rumania's New Economic Policy*, Londra: PP. S. King&Son.
Madgearu, Virgil (1995) *Evoluţia economiei româneşti. După războiul mondial*, ed. a II-a, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.
MadĹľar, Ljubomir (1992) „The economy of Yugoslavia: Structure, growth record and institutional framework", în *Yugoslavia in Transition: Choices and Constraints. Essayas in Honour of Fred Singleton*. Editată de John B. Alcock, John J. Horton şi Marko Milivojević, Providence & Oxford: Berg Publishers Limited, pp. 64-96.
MadĹľar, Ljubomir (1999) „The roots and implications of Yugoslav economic adversity", în Valeria Heuberger, Henriette Riegler, Hermine Vidovic (eds.), *At the Crossroads: Disaster or Normalization? The Yugoslav Successor States in the 1990s*, Frankfurt am Main: Peter Lang, pp. 63-77.
Maier, Lothar (1989) *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung 1866-1877. Schein und Wirklichkeit*

liberaler Verfassung und staatlicher Souveränität, München: Oldenbourg.
Maier, Lothar (1998) „Stadii ale modernizării României. Între pacea de la Adrianopol şi urcarea pe tron a lui Carol al II-lea (1829-1930)", în Krista Zach (ed.), *România în obiectiv. Limbă şi politică. Identitate şi ideologie în transformare*, München: Südostdeutsches Kulturwerk, pp. 13-39.
Malenbaum, Wilfred (1953) *The World Wheat Economy 1885-1939*, Cambridge (Ma): Harvard University Press.
Maner, Hans-Christian (1997) *Parlamentarismus in Rumänien (1930-1940). Demokratie im autoritären Umfeld*, München: Oldenbourg.
Mann, Michael (1984) „The autonomous power of the state: Its origins, mechanisms, and results", *Archives européennes de sociologie*, 25, pp. 185-213; accesibil online: http: //www. sscnet. ucla. edu/soc/faculty/mann/Doc1. pdf.
Manoilescu, Mihail (1986) *Forţele naţionale productive şi comerţul exterior. Teoria protecţionismului şi a schimbului internaţional* (trad. Valeriu Dinu), Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Manoilescu, Mihail (1993) *Memorii* (ed. Valeriu Dinu), 2 vol., Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Manoilescu, Mihail (1997) *Rostul şi destinul burgheziei româneşti* (ed. Leonard Oprea), Bucureşti: Editura Athena.
Manolescu, Radu (1965) *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (Secolele XIV-XVI)*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.
Marcu, Nicolae (coord.) (1979) *Istorie economică*, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică.
Marguerat, Philippe (1977) *Le IIIe Reich et le pétrole roumain 1938-1940. Contribution à l'étude de la pénétration économique allemande dans les Balkans à la veille et au début de la Seconde Guerre mondiale*, Leiden-Geneva: A. W. Sijthoff & Institut Universitaire des Hautes Études Internationales.
Marin, Gheorghe Gaston (2000) *În serviciul României lui Gheorghiu-Dej. Însemnări din viaţă*, Bucureşti: Editura Evenimentul Românesc.
Maurer, Ion Gheorghe (1969) *Raport asupra Diregctivelor Congresului al X-lea al Partidului Comunist Român privind Planul Cincinal pe anii 1971-1975 şi liniile directoare ale dezvoltării economiei naţionale pe perioada 1976-1980 – 6 august 1969*, Bucuresti: Editura Politică.
Maxim, Mihai (1979) „Regimul economic al dominaţiei otomane în Moldova şi Ţara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea", *Revista de istorie*, 32, nr. 9, pp. 1731-1765.
Maxim, Mihai (1999) *L'Empire Ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Études et documents*, Istanbul: Éditions Isis.
Maxim, Mihai (2001a) *Romano-Ottomanica. Essays & Documents from the Turkish Archives*, Istanbul: Isis Press.
Maxim, Mihai (2001b) *Ţările Române şi Imperiul Otoman (1400-1600)*, în IR IV, pp. 531-591.
Maxim, Mihai (2002a) *Ţările Române şi Imperiul Otoman*, în IR V, pp. 803-861.

Mazoyer, Marcel; Roudart, Laurence (2002) *Histoire des agricultures du monde. Du néolitique à la crise contemporaine*, Paris: Éditions du Seuil. (prima ediţie 1997).
McGowan, Bruce (1969) „Food supply and taxation on the middle Danube, 1568-1579”, *Archivum Ottomanicum*, I, pp. 139-196.
McGowan, Bruce (1981), *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and The Struggle for Land 1600-1800*, Cambridge-Paris: Cambridge University Press – Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme.
McGowan, Bruce (1987) „The middle Danube cul-de-sac”, în Huri IslamoÄ‘lu-Inan (ed.), *The Ottoman Empire and the world-economy*, Cambridge-Paris: Cambridge University Press – Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme, pp. 170-177
Measnicov, I; Hristache, Ilie; Trebici, Vladimir (1977) *Demografia oraşelor României*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Menzel, Ulrich (1988) *Auswege aus der Abhängigkeit. Die entwicklungspolitische Aktualität Europas*, Frankfurt am Main: Suhrkampp.
Menzel, Ulrich (1995) *Geschichte der Entwicklungstheorie. Einführung und systematische Bibliographie*, 3. Auflage, Hamburg: Deutsches Übersee-Institut.
Mihăilescu, Vintilă; Nicolau, Viorica; Gheorghiu, Mircea; Olaru, Costel (1994) „Blocul între loc şi locuire”, *Revista de cercetări sociale*, 1, nr. 1, pp. 70–89.
Mihordea, Vasile (1968a) *Relaţiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, Bucureşti: Editura Academiei.
Mihordea, Vasile (1968b) „Văcăritul, dare temporară”, *Studii. Revistă de istorie*, 21, nr. 3, pp. 449-467.
Milanovic, Branko (2005) *The Modern World: The effect of democracy, colonialism and war on economic growth 1820-2000*, Economics Working Paper Archive at WUSTL / Development and Comp Systems. RePEc: wpa: wuwpdc: 0509002. Accesat online la http: //129. 3. 20. 41/ eps/dev/papers/0509/0509002. pdf.
Miller, Kenneth E. (1991) *Denmark. A Troubled Welfare State*, Boulder: Weatview Press.
Miloiu, Silviu (2005) *O istorie a Europei Nordice şi Baltice. Vol. 2: De la Războiul Rece la era globalizării*, Târgovişte: Cetatea de Scaun.
Milward, Alan S.; Saul, Samuel B. (1973) *The Economic Development of Continental Europe 1780-1870*, Londra: George Allen & Unwin.
Milward, Alan S.; Saul, Samuel B. (1977) *The Development of the Economies of Continental Europe 1850-1914*, Londra: George Allen & Unwin.
Mioc, Damaschin (1957) „Despre modul de impunere şi percepere a birului în Ţara Românească până la 1632”, *Studii şi materiale de istorie medie*, II, pp. 49-116.
Mioc, Damaschin (1959) „Reforma fiscală din vremea domniei lui Matei Basarab”, *Studii. Revistă de istorie*, 12, nr. 2, pp. 53-85.
Mioc, Damaschin (1962) „Cuantumul birului pe gospodăria ţărănească în Ţara Românească în secolul al XVI-lea”, *Studii şi materiale de istorie medie*, V, pp. 151-173.

Mioc, Damaschin (1966) „La répartition des charges fiscales et le poids de la fiscalité sur les differents groupes sociaux et économiques à la fin du XVIIe siècle en Valachie”, în *L’impôt dans le cadre de la ville et de l’État*, Bruxelles, pp. 296-316.
Mircea, Ion-Radu (1985) „Constantin Brâncoveanu: Însemnări de taină. Catastih de toate veniturile domniei... „, *Manuscriptum*, XVI, nr. 4, pp. 7-33.
Mitchell, Brian R. (1988) *British Historical Statistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
Mitchell, Brian R. (2003) *International Historical Statistics. Europe 1750-2000*, ed. a V-a, Houndmills: Palgrave Macmillan.
Mitrany, David (1930) *The Land & the Peasant in Rumania. The War and Agrarian Reform (1917-1921)*, New York: Greenwood Press.
Mitrany, David (1973) *The Effect of the War in Southeastern Europe*, [a doua ediţie] New York: H. Fertig.
Mitu, Sorin (2006) *Transilvania mea. Istorii, mentalităţi, identităţi*, Iaşi: Polirom.
Moaåanin, Nenad (2006) *Town and Country on the Middle Danube 1526-1690*, Leiden – Boston: Brill.
Mokyr, Joel (1983) *Why Ireland Starved: A Quantitative and Analytical History of the Irish Economy, 1800-1850*, Londra: George Allen & Unwin.
Montias, Michael (1967) *Economic Development in Communist Romania*, Cambridge (Ma.) & Londra: M. I. T. Press.
Moody, T. W.; Martin, F. X.; Byrne, F. J. (eds.) (1976), *A New History of Ireland. III. Early Modern Ireland*, Oxford: Clarendon Press.
Mookherjee, Dilip; Ray, Debraj (ed.) (2001) *Readings in the Theory of Economic Development*, Malden: Blackwell Publishers.
Mulhall, Michael G. (1903) *The Dictionary of Statistics*, 4th edition, Londra: Routledge.
Müller, Dietmar (2001) *Agrarpopulismus in Rumänien. Programmatik und Regierungspraxis der Bauernpartei und der Nationalbäuerlichen Partei Rumäniens in der Zwischenkriegszeit*, St. Augustin: Gardez! Verlag.
Munck, Thomas (1979) *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark 1660-1708*, Kobenhavn: Landbohistorisk Selskab.
Mungiu-Pippidi, Alina; Althabe, Gerard (2002) *Secera şi buldozerul. Scorniceşti şi Nucşoara. Mecanisme de aservire a ţăranului român*, Iaşi: Polirom.
Munley, Vincent G.; Thornton, Robert J.; Aronson, Jay Richard (eds.) (2002) *The Irish Economy in Transition: Successes, Problems, and Prospects*, Amsterdam: JAI.
Mureşan, Maria; Mureşan, Dumitru (1998) *Istoria economiei*, Bucureşti: Editura Economică.
Mureşan, Maria (coord.) (2006) *Experienţe istorice de integrare economică europeană*, Bucureşti: Editura ASE.
Mureşan, Maria (coord.) (2008) *Procesul de integrare a României în economia europeană. Dimensiuni istorice şi contemporane*, Bucureşti: Editura ASE.

Murgescu, Bogdan; Bonciu, Florin (1993) „Consideraţii asupra abordării mondiale a proceselor istorico-economice”, *Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol*, XXX, 1993, pp. 523-547.
Murgescu, Bogdan (1988) „Impactul conjuncturii europene asupra comerţului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea”, *Revista de istorie*, 41, nr. 5, pp. 514-525 şi nr. 6, pp. 587-596.
Murgescu, Bogdan (1990a) „Avatarurile unui concept: monopolul comercial otoman asupra Ţărilor Române”, *Revista istorică* (serie nouă), I, nr. 9-10, pp. 819-845.
Murgescu, Bogdan (1993) „Plăţi externe, fiscalitate şi economie monetară în Ţara Românească la sfîrşitul secolului al XVI-lea”, *Revista istorică* (serie nouă), IV, nr. 5-6, pp. 457-471.
Murgescu, Bogdan (1995a) „Formarea sistemului mondial modern şi decalajele est-vest în Europa secolului al XVI-lea”, *Studii şi materiale de istorie medie*, XIII, pp. 31-43.
Murgescu, Bogdan (1995b) „«Phanariots» and «pamânteni». Religion and ethnicity in shaping identities in the Romanian Principalities and the Ottoman Empire*”*, în Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta (eds.), *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Cluj: Cluj University Press, pp. 196-204.
Murgescu, Bogdan (1996a) *Circulaţia monetară în Ţările Române în secolul al XVI-lea*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Murgescu, Bogdan (1996b) „Did Moldavia and Walachia export grains during the 16th century?”, în *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*. Ed. Zoe Petre & Stelian Brezeanu, Bucureşti: Editura Universităţii, pp. 190-199.
Murgescu, Bogdan (1997) „Comerţ şi politică în relaţiile româno-otomane (secolele XVI-XVIII)”, *Revista Istorică* (serie nouă), VIII, nr. 9-10, pp. 573-590.
Murgescu, Bogdan (1998a) „Participarea Ţărilor Române la comerţul european cu vite în secolele XVI-XVIII. Regularităţi şi fluctuaţii conjuncturale”, *Studii de istorie economică şi istoria gândirii economice*, III, pp. 101-122.
Murgescu, Bogdan (1998b) „Câteva observaţii asupra exporturilor româneşti de sare în Imperiul otoman”, *Timpul istoriei. II. Profesorului Dinu C. Giurescu*, volum îngrijit de Ioan Scurtu şi Mihai Sorin Rădulescu, Bucureşti: Universitatea din Bucureşti, pp. 85-99.
Murgescu, Bogdan (1999a) *Istorie românească - istorie universală (600-1800)*, ediţia a II-a revăzută şi adăugită, Bucureşti: Teora.
Murgescu, Bogdan (1999b) „The «modernization» of the Romanian Principalities during the 16th-17th centuries: Patterns, distortions, prospects’, *Modernizacja struktur wladzy w warunkach opóznienia. Europa srodkowa i Wschodnia na przelomie sredniowiecza i czasów nowozyntych*. Red. Marian Dygo, Slawomir Gawlas, Hieronim Grala, Warszawa: „DiG”, pp. 173-184.
Murgescu, Bogdan (ed.) (2000a) *Romania and Europe. Modernisation as Temptation, Modernisation as Threat*, Bucureşti: Edition Körber-Stiftung & Allfa.
Murgescu, Bogdan (2000b) *Reformele agrare din Secolul Luminilor. Câteva observaţii pe marginea cazului danez* în *Faţetele istoriei:*

existenţe, identităţi, dinamici. Omagiu Ştefan Ştefănescu. Volum îngrijit de Tudor Teoteoi, Bogdan Murgescu, Şarolta Solcan, Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti, pp. 231-246.
Murgescu, Bogdan (2001) „O alternativă la periodizarea tradiţională: epoca modernă timpurie", în *Studii şi articole de istorie*, LXVI, pp. 5-18.
Murgescu, Bogdan (2004) „The economic performance of interwar Romania: Ggolden age myth and statistical evidence", *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 6, pp. 43-64.
Murgescu, Bogdan (2007) „Tratatul de la Adrianopol (1829) şi limitele impactului său asupra exporturilor româneşti de cereale", în Maria Mureşan (coord.), *Economie, instituţii şi integrare europeană*, Bucureşti: Editura ASE, pp. 61-72
Murgescu, Bogdan (2009) „Bilanţul economic al regimului comunist în România", *Studii şi articole de istorie*, LXXIV, 2009, pp. 25-39.
Murgescu, Costin (1970) *Casa Regală şi afacerile cu devize 1935-1940*, Bucureşti: Editura Academiei.
Murgescu, Costin (1987) *Mersul ideilor economice la români. Epoca modernă*, vol. I, Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Murgescu, Costin (1996) *Drumurile unităţii româneşti. Drumul oilor. Drumurile negustoreşti*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Murgescu, Mirela-Luminiţa (1999) *Între „bunul creştin" şi „bravul român". Rolul şcolii primare în construirea identităţii naţionale româneşti (1831-1878)*, Iaşi: Editura A '92.
Murphy, Rhoads (1980) „Silver production in Rumelia according to an official Ottoman report circa 1600", *Südost-Forschungen*, XXXIX, pp. 75-104.
Murphy, Antoin E. (1984) *Economists and the Irish economy from the eighteenth century to the present day*, Dublin: Irish Academic Press in association with Hermathena, Trinity College Dublin.
Murphy, Antoin E. (2000) *The „Celtic Tiger". An Analysis of Ireland's Economic Growth Performance*, EUI Working Paper RSC nr. 2000-16.
Neculau, Adrian (coord.) (2004) *Viaţa cotidiană în comunism*, Iaşi: Polirom.
Negruţi, Ecaterina (1975) „Clasificarea localităţilor urbane din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Consideraţii demografice", *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie A. D. Xenopol*, XII, pp. 1-16.
Negruţi, Ecaterina (1981) „Situaţia demografică a Moldovei în secolul al XIX-lea", *Revista de istorie*, 34, nr. 2, pp. 243-257.
Nielsen, Axel (1933) *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, Jena: Gustav Fischer.
Nordstrom, Byron J. (2000) *Scandinavia since 1500*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
North, Douglass C. (1958) „Ocean freight rates and economic development 1750-1913", *The Journal of Economic History*, 18, nr. 4, pp. 537-555.
North, Douglass C. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.

North, Douglass C.; Wallis, John Joseph; Weingast, Barry R. (2009) *Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Cambridge: Cambridge University Press.
Norton, Desmond (1994) *Economics for an Open Economy: Ireland*, Dublin: Oak Tree Press.
Nowell, Gregory PP. (1994) *Mercantile States and the World Oil Cartel, 1900-1939*, Ithaca şi Londra: Cornell University Press.
O'Brien, Patrick K. (1982) „Transport and economic growth in Western Europe, 1830-1914", *The Journal of European Economic History*, 11, nr. 2, pp. 335-267.
Ó Gráda, Cormac (1989) *The Great Irish Famine*, Houndmills/Londra: Macmillan.
Ó Gráda, Cormac (1994) *Ireland: A New Economic History, 1780-1939*, Oxford: Clarendon Press.
Ó Gráda, Cormac (editor) (1994b) *The Economic Developent of Ireland since 1870*, 2 vol., Aldershot: Edgar Elgar.
Ó Gráda, Cormac (1997) *A Rocky Road: The Irish Economy since the 1920s*, Manchester and New York: Manchester University Press.
Ó Gráda, Cormac (1999) *Black '47 and Beyond: The Great Irish Famine in History, Economy, and Memory*, Princeton: Princeton University Press.
O'Hagan, J. W. (ed.) (1995) *The Economy of Ireland: Policy and Performance of a Small European Country*, Houndmills/Londra: Macmillan.
Ojala, Jari; Eloranta, Jari; Jalava, Jukka (eds.) (2006) *The Road to Prosperity. An Economic History of Finland*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Ølgaard, Anders (1979) *The Danish Economy*, Bruxelles: Commission of the European Communities. Republicat parţial în Karl Gunnar Persson (ed.) (1993), *The Economic Development of Denmark and Norway since 1870*, Aldershot: Edward Elgar, pp. 344-369.
Ølgaard, Anders (1993) „The Danish terms of trade in foreign trade, 1875-1963", în Karl Gunnar Persson (ed.), *The Economic Development of Denmark and Norway since 1870*, Aldershot: Edward Elgar, pp. 569-591.
Olaru, Corneliu (1999) *Istoria economiei. Prelegeri*, Bucureşti: Editura A. S. E.
Olteanu, Ştefan; Şerban, Constantin (1969) *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu*, Bucureşti: Editura Academiei.
O'Rourke, Kevin H. (1997) „The European grain invasion, 1870-1913", *The Journal of Economic History*, 57, nr. 4, pp. 775-801.
O'Rourke, Kevin H.; Williamson, Jeffrey G. (1999) *Globalization and History: The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
Otiman, Ion Păun (2005) *Viaţa rurală a României în secolul al XX-lea. Un secol de iluzii, dezamăgiri şi speranţe (sau drama satului şi a ţăranului roman). Discurs de recepţie a titlului de doctor honoris causa conferit de Universitatea de Ştiinţe Agricole şi Medicină Veterinară din Bucureşti, 10 noiembrie 2002*, Timişoara: Ed. Mirton.

Oţetea, Andrei (1977) *Pătrunderea comerţului românesc în circuitul internaţional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism)*, Bucureşti: Editura Academiei.
Pach, Zsigmond PP. (1964) *Die ungarische Agrarentwicklung im 16. -17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang*, Budapesta: Akadémiai Kiadó.
Pacione, Michael (2001) *Urban Geography: A Global Perspective*, Londra - New York: Routledge.
Palairet, Michael (1977) „Serbia's role on international markets for silk and wine 1860-1890", *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, IV, pp. 161-182.
Palairet, Michael (1997) *The Balkan Economies c. 1800-1914: Evolution without Development*, Cambridge: Cambridge University Press.
Pamuk, Şevket (2000), *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.
Panaitescu, Petre PP. (1994) *Interpretări româneşti. Studii de istorie economică şi socială*. Ediţia a II-a, Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Papacostea, Şerban (1971) *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718-1739)*, Bucureşti: Editura Academiei.
Parpală, Oprea (1966) *Extensivitatea şi unilateralitatea agriculturii României burghezo-moşiereşti în perioada dintre cele două războaie mondiale*, Bucureşti: Editura Academiei.
Pasti, Vladimir (1995) *România în tranziţie. Căderea în viitor*, Bucureşti: Nemira.
Pasti, Vladimir (2006) *Noul capitalism românesc*, Iaşi: Polirom.
Patapievici, Horia-Roman (2007) *Despre idei & blocaje. O modestă propunere de a regândi cultura română pornind de la ceea ce îi lipseşte fără a renunţa la ceea ce, în aparenţă, îi prisoseşte*, Bucureşti: Humanitas.
Păun, Ştefan (2000) *Sistemul politic al României în secolul XX. Evoluţia Partidului Naţional-Liberal în perioada 1918-1928*, Bucureşti: Editura Fundaţiei Culturale „Dimitrie Bolintineanu".
Păunescu, Cristian; Ştefan, Marian (ed.) (1999) *Tezaurul Băncii Naţionale a României la Moscova – Documente*, Bucureşti: Editura Fundaţiei Culturale Magazin Istoric.
Pearton, Maurice (1971) *Oil and the Romanian State*, Oxford: Clarendon Press.
Penelea, Georgeta (1973) „Relaţiile economice dintre Ţara Românească şi Transilvania în epoca regulamentară (1829-1848)", *Studii şi materiale de istorie modernă*, IV, pp. 7-110.
Persson, Karl Gunnar (1988) *Pre-Industrial Economic Growth. Social Organization and Technological Progress in Europe*, Oxford: Basil Blackwell.
Persson, Karl Gunnar (1999) *Grain Markets in Europe 1500-1900. Integration and Deregulation*, Cambridge: Cambridge University Press.
Persson, Karl Gunnar (2004) „Mind the gap! Transport costs and price convergence in the nineteenth century Atlantic economy", *European Review of Economic History*, 8, pp. 125-147.
Petersen, Erling Ladewig (1979) „Production and trade in oxen 1450-1750: Denmark", în Ekkehard Westermann (hrsg.), *Internationaler*

Ochsenhandel (1350-1750). Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978, Stuttgart: Klett-Cotta, pp. 137-170.
Phinnemore, David (ed.) (2006) *The EU and Romania. Accession and Beyond*, Londra: Federal Trust for Education and Research.
Pippidi, Andrei (1975) „Phanar, Phanariotes, Phanariotisme", *Revue des études sud-est européennes*, XIII, nr. 2, pp. 231-239.
Platon, Gheorghe (1999) *Geneza revoluţiei române de la 1848. Introducere în istoria modernă a românilor.* Ediţie nouă, cu adăugiri şi precizări. Iaşi: Editura Universităţii „Al. I. Cuza" Iaşi.
Platon, Gheorghe; Russu, Vasile; Iacob, Gheorghe; Cristian, Vasile; Agrigoroaiei, Ion (1993) *Cum s-a înfăptuit România modernă. O perspectivă asupra strategiei dezvoltării*, Iaşi: Editura Universităţii „Al. I. Cuza" Iaşi.
PleĹˇtina, Dijana (1992) *Regional Development in Communist Yugoslavia. Success, Failure, and Consequences*, Boulder: Westview Press.
Pollard, Sidney (1968) *The Idea of Progress. History and Society*, Londra: Watts.
Pollard, Sidney (1981a) *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe, 1760-1970*, Oxford: Oxford University Press.
Pollard, Sidney (1981b) *The Integration of the European Economy since 1815*. Londra: George Allen & Unwin.
Pollard, Sidney (ed.) (1990) *Wealth & Poverty. An Economic History of the 20th Century*. Londra: Equinox Ltd.
Pollard, Sidney (1997) *Marginal Europe. The Contribution of Marginal Lands since the Middle Ages*, Oxford: Clarendon Press.
Pomeranz, Kenneth (2000) *The Great Divergence. China, Europe, and the making of the modern world economy*, Princeton-Oxford: Princeton University Press.
Pop, Ioan-Aurel (1998) *Românii şi România. O scurtă istorie*, Bucureşti: Editura Fundaţiei Culturale Române.
Popa, Mircea (1978) *La circulation monétaire et l'évolution des prix en Valachie (1774-1831),* Bucureşti: A. I. E. S. E. E.
Popescu, Claudia Rodica (2000) *Industria României în secolul XX. Analiză geografică*, Bucureşti: Editura Oscar Print.
Popovici, Bogdan-Florin; Stoian, Emil (2002) *Carantina Branului (sec. XVIII-XIX) – consideraţii istorice*, Bucureşti: Editura Sigma.
Popovici, V. (redactor responsabil) (1963) *Dezvoltarea economiei Moldovei între anii 1848 şi 1864. Contribuţii*, Bucureşti: Editura Academiei.
Post, John. D. (1977) *The Last Subsistence Crisis in the Western world*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
Postelnicu, Gheorghe; Postelnicu, Cătălin (2002) *Obsesia decalajelor economice*, Bucureşti: Editura Economică.
Postolache, Tudorel (coord.) (1991) *Economia României – secolul XX – Noua tranziţie la economia de piaţă: premise istorice şi perspective*, Bucureşti: Editura Academiei.
Prados de la Escosura, Leandro (2000) „International comparisons of real product, 1820-1990. An alternative data set", *Explorations in Economic History*, 37, pp. 1-41.

Pragher, Willy (1943) *Bukarest, Stadt der Gegensätze*. *Bucureşti, oraşul contrastelor*, Berlin: Wiking-Verlag.
Priebs, Axel (1990) *Dorfbezogene Politik und Planung in Dänemark unter sich wandelnden gesellschaftlichen Rahmenbedingungen*, Kiel: Geographisches Institut der Universität Kiel.
Prodan, David (1945) *Teoria imigraţiei românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiu critic*, Sibiu: Tipp. Cartea Românească din Cluj.
Prodan, David (1967) *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, 3 vol., Bucureşti: Editura Academiei.
Prodan, David (1986-1987) *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, 2 vol., Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Prodan, David (1989) *Problema iobăgiei în Transilvania 1700-1850*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Programul PCR 1974 – *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi înaintare a României spre comunism*. Bucureşti: Editura Politică [1975].
Puia, Ilie (1982) *Relaţiile economice externe ale României în perioada interbelică*, Bucureşti: Editura Academiei.
Puia, Ilie (1988) *Mic dicţionar pentru tineret de istorie a economiei româneşti*, Bucureşti: Editura Politică.
Pungă, Gheorghe (1984) „O scutărie domnească din vremea lui Alexandru Lăpuşneanu”, *Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza” din Iaşi. Serie nouă. Secţiunea III. Istorie*, XXX, pp. 43-49.
Puşcaşu, Voica (2001) *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Ţara Românească şi Moldova până la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti: Editura Vremea.
Rabb, Theodore K.; Rotberg, Robert I (1981) *Industrialization in Urbanization. Studies in Interdisciplinary History*, Princeton: Princeton University Press.
Rachieru, Silvana (2000) *Gender and Modernisation in 19th Century Romania. Case Study: Ploieşti Society between 1825 and 1833*, în Murgescu 2000a, pp. 51-56.
Rădvan, Laurenţiu (2004) *Oraşele din Ţara Românească până la sfârşitul secolului al XVI-lea*, Iaşi: Editura Universităţii Alexandru Ioan Cuza Iaşi.
Rippy, Merrill (1972) *Oil and the Mexican Revolution*, Leiden: E. J. Brill.
Roberts, Henry L. (1951) *Romania. Political Problems of an Agrarian State*, New Haven: Yale University Press.
Roman, Louis; Vergatti, Radu Ştefan (2002) *Studii de demografie istorică românească*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Ronnås, Per (1984) *Urbanization in Romania. A Geography of Social and Economic Change Since Independence*, Stockholm: The Economic Research Institute at the Stockholm School of Economics.
Rostow, Walt R. (1978) *The World Economy. History & Prospect*, Austin: University of Texas Press.
Rotariu, Ilie (2004) *Globalizare şi turism: cazul României*, Sibiu: Continent.
Russo, Alecu (1959) *Scrieri alese*. Ed. Geo Şerban, Bucureşti: Editura de stat pentru literatură şi artă.

Sadlak, Jan (1990) *Higher Education in Romania, 1860-1990: Between Academic Mission, Economic Demands and Political Control*, Buffalo: State University of New York at Buffalo.
Saizu, Ioan (1981) *Politica economică a României între 1922 şi 1928*, Bucureşti: Editura Academiei.
Saizu, Ioan (1987) „Disputa dintre liberalism şi dirijism pentru modernizarea României interbelice", *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie A. D. Xenopol*, XXIV, I, pp. 251-264.
Saizu, Ioan (1991) *Modernizarea României contemporane (perioada interbelică). Pas şi impas*, Bucureşti: Editura Academiei.
Sampson, Steven (1987) „The second economy of the Soviet Union and Eastern Europe", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 493, pp. 120-136.
Sandberg, Lars G. (1982) „Ignorance, poverty and economic backwardness in the early stages of European industrialization: Variations on Alexander Gerschenkron's grand theme", *The Journal of European Economic History*, 11, nr. 3, pp. 675-697.
Sandu, Dumitru (1987) *Dezvoltarea socioteritorială în România*, Bucureşti: Editura Academiei.
Sandu, Dumitru (coord.) (2006) *Locuirea temporară în străinătate. Migraţia economică a românilor 1990-2006*, Bucureşti: Fundaţia pentru o Societate Deschisă.
Schaser, Angelika (2000) *Reformele iozefine în Transilvania si urmările lor în viaţa socială: importanţa edictului de concivilitate pentru oraşul Sibiu*, Sibiu: Editura Hora.
Schlarp, Karl-Heinz (1986) *Wirtschaft und Besatzung in Serbien, 1941-1944: ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart: Steiner.
Schuurman, Frans J. (ed.) (1993) *Beyond the Impasse. New Directions in Development Theory*, Londra: Zed Books Ltd.
Scraba, G.D. (1907) *Starea socială a săteanului după ancheta privitoare anului 1905, îndeplinită cu ocaziunea Expoziţiunii Generale Române din 1906 de către Secţiunea de economie socială*, Bucureşti: Inst. de Arte Grafice „Carol Göbl".
Schultz, Helga; KubĹŻ, Eduard (eds.) (2006) *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*, Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag.
Senghaas, Dieter (1982) *Von Europa lernen. Enticklungsgeschichtliche Betrachtungen*, Frankfurt am Main: Suhrkampp.
Singleton, Fred (1991) *A Short History of the Yugoslav Peoples*, Cambridge: Cambridge University Press.
Singleton, Fred; Carter, Bernard (1982) *The Economy of Yugoslavia*, Londra – New York: Croon Helm & St. Martin's Press.
Sinigalia, Tereza (2000) *Arhitectura civilă de zid din Ţara Românească în secolele XIV-XVIII*, Bucureşti: Editura Vremea.
Sklair, Leslie (ed.) (1994) *Capitalism and Development*, Londra: Routledge.
Skrubbeltrang, Fridlev (1953) *Agricultural Development and Rural Reform in Denmark*, Rome: FAO.

Slicher van Bath, B. H. (1963) *The Agrarian History of Western Europe. A. D. 500-1850*, Londra: Edward Arnold.
Solow, Robert M. (2001) *Landmark papers in economic growth, selected by...*, Cheltenham: Edgar Elgar.
Soulet, Jean-François (1998) *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*. Traducere de Silvia Albişteanu şi Ana Zbarcea. Iaşi: Polirom.
Spineanu, Ulm (1995) *Încotro... România 2000?,* Constanţa: Editura Mondograf.
Starea (1996) – *Starea naţiunii 1918-1996. Concluzii şi opţiuni pentru România de mâine, pentru viitorul poporului român*. Bucureşti: Editura Fundaţiei „România de mâine".
Stănculescu, PP.; Ştefănescu, C. (1941) *Situaţia economică prezentă*, în *60 sate româneşti cercetate de echipele studenţeşti în vara 1938. Anchetă sociologică condusă de Anton Golopenţia şi Dr. D. C. Georgescu. II. Situaţia economică*, Bucureşti: Institutul de Ştiinţe Sociale al României, pp. 45-292.
Stern, Robert M. (1960) „A century of food exports", *Kyklos. Internationale Zeitschrift für Sozialwissenschaften*, XIII, 1, pp. 44-64.
Stoicescu, Nicolae (1971) *Cum măsurau strămoşii. Metrologia medievală pe teritoriul României*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.
Stoianovich, Traian (1960) „The conquering Balkan Orthodox merchant", *Journal of Economic History*, 20, 2, pp. 234-313.
Suciu, Marta-Christina (2000) *Investiţia în educaţie*, Bucureşti: Editura Economică.
Sugar, Peter F. (1977) *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354-1804*, Seattle: University of Washington Press.
Sukijasović, Miodrag (1970) *Yugoslav Foreign Investment Legislation at Work: Experiences so far*, ed. a II-a, Belgrad şi New York: The Institute of International Politics and Economics & Oceana Publications, Inc.
Sundhaussen, Holm (1982) *Geschichte Jugoslawiens 1918-1980*, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz: Verlag W. Kohlhammer.
Sundhaussen, Holm (1989a) *Historische Statistik Serbiens 1834-1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, München: Oldenbourg.
Sundhaussen, Holm (1989b) „Die verpaßte Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblockade in den Balkanländern vor 1945", în Roland Schönfeld (hrsg.), *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*, München: Südosteuropa-Gesellschaft, pp. 45-60.
Sundhaussen, Holm (1990) „Der Wandel in der osteuropäischen Agrarverfassung während der frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Divergenz der Entwicklungswege von Ost- und Westeuropa", *Südost-Forschungen*, 49, pp. 15-56.
Sundhaussen, Holm (1994a) „Alphabetisierung und Wirtschaftswachstum in den Balkanländern in historisch-komparativer Perspektive", în Norbert Reiter, Holm Sundhaussen (hrsg.), *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor: Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*, Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 21-36.
Sundhaussen, Holm (1994b) „Institutionen und institutioneller Wandel in den Balkanländern aus historischer Perspektive", în Johannes Chr.

Papalekas (hrsg.), *Institutionen und institutioneller Wandel in Südosteuropa*, München: Südosteuropa-Gesellschaft, pp. 35-54.
Sundhaussen, Holm (1997) „Die Ursprünge der osteuropäischen Produktionsweise in der Frühen Neuzeit", în Nada BoĽˇkovska Leimgruber (hrsg.), *Die frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft: Forschungstendenzen und Forschungserträge*, Paderborn: F. Schöningh, pp. 145-163.
Sundhaussen, Holm (2003) *Experimentul Iugoslavia. De la întemeiere la destrămarea statului*, Bucureşti: Editura Pro Historia.
Sundhaussen, Holm (2007) *Geschichte Serbiens, 19. -21. Jahrhundert*, Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag.
Sută, Nicolae (coordonator) (1998) *Istoria comerţului exterior românesc – o prezentare sintetică*, Bucureşti: Editura Eficient.
Svennilson, Ingvar (1954) *Growth and Stagnation in the European Economy*, Geneva:: United Nations Economic Commission for Europe.
Sweeney, Paul (1999) *The Celtic Tiger. Ireland's Continuing Economic Miracle*, ed. a II-a, Dublin: Oak Tree Press.
Sylla, Richard; Toniolo, Gianni (ed.) (1991) *Patterns of European Industrialization. The nineteenth century*, Londra şi New York: Routledge.
Şandru, Dumitru (1973) „Politica de stat faţă de agricultura ţărănească între cele două războaie mondiale", i, III, pp. 75-91.
Şandru, Dumitru (1975) *Reforma agrară din 1921 în România*, Bucureşti: Editura Academiei.
Şandru, Dumitru (1985) *Creditul agricol în România (1918-1944)*, Bucureşti: Editura Academiei.
Şeicaru, Pamfil (2002) *Politica aistorică a României. Eseuri şi medalioane cu un portret de Cezar Petrescu.* Ed. Mircea Coloşenco, [f. l.] Editura Elion.
Şerbănescu, Ilie (2002) *România sub tirania cifrelor mici!,* Bucureşti: Editura Universal Dalsi.
Ştefănescu, Barbu (1995) *Tehnică agricolă şi ritm de muncă în gospodăria ţărănească din Crişana (sec. al XVIII-lea şi începutul sec. al XIX-lea)*, 2 vol., Oradea: Fundaţia Culturală „Cele Trei Crişuri".
Ştirban, Marcel (1987) *Din istoria României 1918-1921. Probleme ale vieţii politice, economice şi sociale*, Cluj-Napoca: Editura Dacia.
Teichova, Alice (ed.) (1997) *Central Europe in the Twentieth Century: An Economic History Perspective*, Aldershot: Scolar Press
Theodorescu, Răzvan (1987) *Civilizaţia românilor între medieval şi modern. Orizontul imaginii (1550-1800)*, 2 vol., Bucureşti: Editura Meridiane.
Tielhof, Milja van (2002) *The „Mother of all Trades": The Baltic Grain Trade in Amsterdam from the Late 16th to the Early 19th Century*, Leiden, Boston, Köln: Brill.
Tismăneanu, Vladimir (2005) *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Iaşi: Polirom.
Todorov, Nikolaj (1980) *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles. Développement socio-économique et démographique*, Bucureşti: A. I. E. S. E. E.

Tomasevich, Jozo (1955) *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford: Stanford University Press.
Tortella, Gabriel (1994) „Patterns of economic retardation and recovery in south-western Europe in the nineteenth and twentieth centuries”, *Economic History Review*, XLVII, nr. 1, pp. 1-21.
Tracy, Michael (1989) *Government and Agriculture in Western Europe 1880-1988*, ed. a III-a, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
Trebici, Vladimir (coord.) (1977) *Demografia oraşelor României*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Trebici, Vladimir (1996) *Demografie. Excerpta et selecta. Academicianul la vârsta de 80 de ani*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Trebici, Vladimir; Ghinoiu, Ion (1986) *Demografie şi etnografie*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Trebici, Vladimir; Hristache, Ilie (1986) *Demografia teritorială a României*, Bucureşti: Editura Academiei.
Trgovåević, Ljubinka (ed.) (2008) *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, Belgrad: Faculty of Political Sciences, University of Belgrade.
Turner, Michael (1996) *After the Famine: Irish agriculture, 1850-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.
Turnock, David (1986) *The Romanian economy in the twentieth century*, Londra: Croom Helm.
Turnock, David (2006) *The economy of East Central Europe, 1815-1989: stages of transformation in a peripheral region*, Londra şi New York: Routledge.
Ţăranu, Liviu (2007) *România în Consiliul de Ajutor Economic Reciproc (1949-1965)*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Ungureanu, Constantin (2006) „Învăţământul primar din România, Transilvania, Bucovina şi Basarabia la sfârşitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea”, *Revista istorică* (serie nouă), XVII, nr. 5-6, pp. 109-130.
Veliman, Valeriu (1984) *Relaţiile româno-otomane, 1711-1821. Documente turceşti*, Bucureşti: Direcţia Generală a Arhivelor Statului.
Veliman, Valeriu (1985) „Documente turco-osmane privind vilaietul (eialetul) Timişoarei”, *Revista arhivelor*, nr. 4, pp. 413-426.
Verdery, Katherine (2003) *Socialismul. Ce a fost şi ce urmează*, Iaşi: Institutul European.
Vierhaus, Rudolf (hrsg.) (1992) *Frühe Neuzeit – frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
Vlad, Matei D. (1973) *Colonizarea rurală în Ţara Românească şi Moldova (secolele XV-XVIII)*, Bucureşti: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
Vlăsceanu, Lazăr (2001) *Politică şi dezvoltare. România încotro?* Bucureşti: Editura Trei.
Vries, Jan de (1984) *European urbanization, 1500-1800*, Cambridge (MA): Harvard University Press.
Wagner, Pavel; Ştefănescu, Daniela Elena (1999) *Compararea internaţională a produsului intern brut*, Bucureşti: Editura Economică.

Wallace, William V.; Clarke, Roger A. (1986) *Comecon, Trade and the West*, New York: St. Martin's Press.
Wallerstein, Immanuel (1979) *The Capitalist World-Economy*, Cambridge – Paris: Cambridge University Press.
Wallerstein, Immanuel (1992-1993) *Sistemul mondial modern*, 4 vol., Bucureşti: Editura Meridiane.
Weber, Max (1993) *Etica protestantă şi spiritul capitalismului*, Bucureşti: Humanitas. [Prima dată publicată sub forma a două studii în anii 1904-1905].
Weiss, Linda; Hobson, John M. (1995) *States and Economic Development: A Comparative Historical Analysis*, Cambridge, MA: Polity Press.
Welzk, Stefan (1982) *Nationalkapitalismus versus Weltmarktintegration? Rumänien 1830-1944. Ein Beitrag zur Theorie eigenständiger Entwicklung*, Saarbrücken – Fort Lauderdale: Breitenbach.
Westergaard, Harald (1968) *Contributions to the History of Statistics*, New York: Agathon Press.
Wiese, Heinz; Bölts, Johann (1966) *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
Williamson, Jeffrey G. (1998) „Growth, distribution, and demography: some lessons from history", *Explorations in Economic History*, 35, nr. 3, pp. 241-271
Woude, Ad van der; Hayami, Akira; Vries, Jan de (1990) *Urbanization in History. A Process of Dynamic Interactions*, Oxford: Clarendon Press.
WyczaĹ„ski, Andrzej (1971) „Le revenu national en Pologne au XVIe siècle. Premiers résultats", *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations*, 26, nr. 1, pp. 105-113.
Yeager, Timothy J. (1999) *Institutions, Transition Economies, and Economic Development*, Boulder: Westview Press.
Zanden, Jan Luiten van (1991) „The first green revolution: The growth of production and productivity in European agriculture, 1870-1914", *Economic History Review*, XLIV, 2, pp. 215-239.
Zanden, Jan Luiten van (2001) „Early modern economic growth: A survey of the European economy, 1500-1800", in Maarten Prak (ed.) (2001) *Early Modern Capitalism: Economic and Social Change in Europe, 1400-1800*, Londra/New York: Routledge, pp. 69-87.
Zanden, Jan Luiten van (2009) *The Long Road to the Industrial Revolution. The European Economy in a Global Perspective, 1000-1800*, Leiden-Boston: Brill.
Zane, Gheorghe (1970) *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Despre stadiile premergătoare industriei mecanizate*, Bucureşti: Editura Academiei.
Zane, Gheorghe (1980) *Studii*. Bucureşti: Editura Eminescu.
Zeletin, Ştefan (1925) *Burghezia română. Originea şi rolul ei istoric*, Bucureşti: Cultura Naţională.
Zeletin, Ştefan (2006) *Din ţara măgarilor. Însemnări*, Bucureşti: Nemira.
Zieba, Jolanta (1987) „Die Wirtschaftssituation in Rumänien unter dem Diktat der Schuldenrückzahlung", *Osteuropa-Info, nr. 70-71, pp. 68-75.*

Index de persoane[1]

A

Abdić, Fikret 453
Abramowitz, Moses 489
Acemolu, Daron 17, 481, 483
Adam, M. 117, 122
Adăniloaie, Nichita 29, 34, 36
Ahern, Bertie 436
Albu, Cornel 480
Aldcroft, Derek H. 17, 19, 24, 100, 106, 139, 317, 319, 321, 373, 379, 394, 441, 452, 486
Alexandrescu, Ion 124, 140, 221, 334, 342-344, 348, 350, 362, 466, 467, 469, 470
Alexandrescu, Sorin 269
Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria Matilda 42
Allen, Robert 57, 98, 99, 105
Ambrosius, Gerold 210
Andersen, Dan H. 70
Anderson, Victor 17-18
Antal, Endre 361, 363, 368-369, 371-372, 404
Antohi, Sorin 22
Arcadian, N. P. 358, 260
Ardeleanu, Constantin 66
Argetoianu, Constantin 268
Ark, Bart van 18
Arndt, Heinz Wolfgang 17
Audoin Rouzeau, Frédérique 45
Averescu, Alexandru 235, 251, 254
Axenciuc, Victor 19, 21, 108, 110, 113-114, 117, 121, 123-126, 128, 129-131, 133-135, 137, 140-141, 143-144, 146, 148-150, 185-186, 192, 196, 200, 214, 216-217, 219-234, 238-241, 243-245, 248-249, 254-258, 260-262, 264-265, 267, 269-270, 272, 295, 313, 333, 357, 367

B

Bafoil, François 402, 460, 481
Bairoch, Paul 17-19, 24, 57-60, 71, 79, 82, 87, 91, 93-94, 103-105, 117-118, 133-134, 137, 140-142, 152, 163, 184-185, 187-188, 197-203, 206, 208-209, 215, 228, 242, 253, 263, 301, 308-309, 317, 319, 321-324, 347-348, 366-367
Baldwin, Richard E. 107
Barbu, Daniel 376-379, 401
Barkan, Ömer Lütfi 86, 93-94
Baron, Raphael Raymond V. 375, 377-378
Barry, Frank 21, 424-426, 428, 430, 433-435, 484
Basarab, Matei 32, 54
Báthory, Ludovic 252-254
Batou, Jean 57-59, 71, 79, 87, 93-94
Băicoianu, Constantin I. 114, 118

[1] Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii şi la cartea digitală în format .pdf.

Băsescu, Traian 327
Bârlădeanu, Alexandru 337
Becker, Gary S. 385
Becker, Sascha O. 17, 98
Bercea, Marilena 28
Berend, Iván T. 145-147, 197, 216, 294, 299, 319, 323, 404, 405, 460
Berindei, Dan 57, 108-109
Bernstorff, Andreas Peter 73-75
Berza, Mihai 32-34, 36, 55
Besnard, Philippe 97
Betea, Lavinia 337
Binder, Paul 60
Blair, Tony 472
Blanchard, Ian 45
Bocşan, Nicolae 52
Bogdan, Constanţa 197, 257
Bohn, Robert 64, 165, 198
Boia, Lucian 225, 260, 340
Boje, Per 70, 151, 155
Bolovan, Ioan 132, 135
Bölts, Johann 66
Bonciu, Florin 22, 25, 264, 358
Bonney, Richard 38, 67, 69
Botez, Mihai 400
Braudel, Fernand 24-25, 28, 57-58, 60
Brâncoveanu, Constantin 32, 51, 54
Brucan, Silviu 16, 345, 391, 397, 398, 400-401
Bruhns, Hinnerk, 406, 463, 467,
Brunnbauer, Ulf 212, 446
Brătianu, Vintilă 235-236, 251-254, 307.
Brâncoveanu, Preda 48
Bulei, Ion 108, 214, 217
Buruiană, Ovidiu 250, 254
Buşe, Constantin 113, 116, 118
Buzatu, Gheorghe 213, 217, 247, 252, 262

C

Calcan, Gheorghe 244, 246-249, 258
Calic, Marie-Janine 178-179, 183-184, 292, 297-303
Capanu, Ion 217
Caproşu, Ioan 55
Căpreanu, Ioan 254
Caragea, Ioan 55
Carol I 144-145
Carol al II-lea, rege al României 240, 256
Carol al II-lea, rege al Angliei 78
Carter, Francis W. 85, 441, 443-447, 449-450, 452
Cazimir, Ştefan 112
Câmpean, Virginia 480
Câmpeanu, Pavel 328, 339, 372, 393, 399, 401-405, 474, 476, 479
Cândea, Virgil 63, 350, 355

Ceauşescu, Nicolae 108, 148, 325, 327, 337, 339, 345, 356, 360, 371, 373, 378-382, 384, 388-389, 392-395, 398-401, 403, 406, 461-462, 465
Ceauşu, Mihai-Ştefan 52
Cebuc, Alexandru 144, 146
Cernat, Paul 327, 372
Cernovodeanu, Paul 27-29, 36, 57, 60, 116-119
Chelcea, Liviu 370, 372
Chesnais, Jean-Claude 104, 131, 169, 172
Chèvre, Pierre 57-59, 71, 79, 82, 87, 93-94
Chirot, Daniel 17, 19, 37, 109, 127, 130, 137
Christensen, Dan C. 154, 200
Christensen, Jens 71, 156-158, 160-163, 200
Christiansen, Palle Ove 156, 165, 199
Cihodaru, Constantin 48
Cioran, Emil 268
Cioroianu, Adrian 328, 395
Cipolla, Carlo M. 190, 192-193
Cojanu, Valentin 348, 459
Colbjornsen, Christian 74
Colescu, Leonida 124, 144
Columbeanu, Sergiu 50, 53-54, 61
Constantinescu, Mitiţă 257, 267, 271-272
Constantinescu, Nicolae N. 27-28, 108, 214, 328, 330-332, 340, 343, 356, 358, 362, 364, 371, 374, 376, 378, 380, 384, 386-389
Constantinescu, Tancred 250
Constantinescu-Mirceşti, C. 100
Constantiniu, Florin 27, 110, 213, 269, 327
Coolahan, John 433
Coposu, Corneliu 326
Corduneanu, Victoria Isabela 327
Corfus, Ilie 120-122, 128, 135-136
Coulter, Colin 426-429
Crăciun, Bogdan 132
Cristescu, Octavian 213
Cristian al II-lea 65
Cristian al III-lea 65
Cristian al IV-lea 68, 71
Cristian al VII-lea 72-73
Cristian al IX-lea 166
Cromwell, Oliver 78-79
Cronin, Michael 77, 167, 284
Crotty, Raymond 424
Crouzet, François 103, 206, 209, 315-317, 319, 321, 323
Crowther, William E.
Csaba, László 356, 360, 479
Cucu, Vasile 343-346, 348, 350, 354-355, 359, 363
Cullen, Louis M. 79, 82, 93-94, 169-170, 174
Cummings, William K. 190
Cuza, Alexandru Ioan 111, 113, 128

D
David, Thomas 251, 290, 300, 304-305, 307-309, 311-313
Dăianu, Daniel 21, 459, 465-467, 471, 479-481, 486-487
Degeratu, Laura 28
Delors, Jacques 429
Demeny, Ludovic 50
Denzel, Markus A. 25
Djuvara, Neagu 112
Dobre, Gheorghe 19, 209-210, 214, 217-219, 230, 239, 241, 249, 256-257, 262-263, 265-266, 273, 310, 312-313, 328, 334-336
Dobrescu, Emilian 399
Dobrincu, Dorin 362
Dobrogeanu-Gherea, Constantin 109-110, 126, 128
Dobrovici, Gh. M. 113, 222, 235, 238, 253
Donorummo, Bob 22
Douthwaite, Richard J. 17
Drukker, J. W. 17, 464
Dukes, Alan 424
Dumitraşcu, Ion 259
Duplessis, Robert S. 60, 62
Duţu, Alexandru 21, 53, 111, 487
E
Eliade, Pompiliu 111
Elias, Norbert 24
Elisabeta I 78
Engels, Friedrich 443
Estrup, Jacob Brønnum Scavenius 198
Eysell, Maria 72-73
F
Federico, Giovanni 104, 154, 208, 304
Fei, John C. H. 339
Ferdinand I de Habsburg 30
Filitti, Ion C. 116
Findlay, Ronald 106, 304, 317, 404
Fisch, Jörg
Fischer, Mary Ellen 131-132, 152-153, 164-165, 192, 210, 222, 228-229, 287, 310, 313, 319-320, 379, 383, 388, 391, 400, 406, 433
Florea, Pavel-Mircea 49
Frank, Andre Gunder 26
Frederic I 65
Frederic al III-lea 68-69
Frederic al IV-lea 72
Frederic al VI-lea, ca prinţ regent 73-74
G
Gane, G. 247
Ganley, Declan 439
Gardó, Sándor 466-467, 469-470, 472-473, 475-477
Garoflid, Constantin 136-137, 230, 235
Gaulle, Charles de 413
Gemil, Tahsin 30, 32-33

Genet, Jean-Philippe 62
Georgescu, Vlad 27-29, 108-110, 112, 140, 213, 242, 269, 345
Gerschenkron, Alexander 197
Ghica, Alexandru 120
Ghica, Ion 113
Ghiorghiţă, Eugen 22, 141, 252-253, 256, 260, 264,
Gillespie, Alexander 17
Gillespie, Raymond 79
Giurescu, Constantin 31
Giurescu, Constantin C. 118
Golescu, Dinicu 16
Good, David F. 17-19, 148-149, 187, 215-216, 225, 292
Gorbaciov, Mihail 323, 403, 406
Gounaris, Basil C.
Grabowski, Richard179
Greenwood, Anthony 44-45
Grenier, Jean-Yves 25, 122,
Grigorescu, Constantin 19, 328-331, 340, 354-355, 361, 367-368, 383, 385, 387, 390-391, 399, 450, 460, 462
Güçer, Lütfi 42
Gustav I Vasa 64-65
Gyémánt, Ladislau 51, 59, 93-94

H

Hagen, William W. 61
Hagerty, Bernard 21
Hall, Derek R. 374-380, 447-448
Hans I de Oldenburg 64
Hansen, Svend Age 103, 151, 154, 163
Hanson, John R. II 201
Harley, C. Knick 122
Harre, Angela 21, 250
Harrison, Mark 216-217
Haughey, Charles 424-425, 431, 436, 464
Haupt, Heinz-Gerhard 20
Headrick, Daniel R. 106
Heinen, Armin 22
Held, David 107, 459
Henric al II-lea 77
Henric al VII-lea 77
Henric al VIII-lea 77
Henriksen, Ingrid 159-160, 164, 415
Henshall, Nicholas 62
Hillery, Patrick 433
Hitchins, Keith 214, 240, 260, 262
Hobsbawm, Eric J. 205, 250, 315
Hochstuhl, Kurt 260, 271
Hogh-Guldberg, Ove 73
Höpken, Wolfgang 448-450
Hruşciov, Nikita 320, 406
Hugill, Peter J. 106

Hurezeanu, Damian 60

I

Iacob al II-lea 78
Iacob, Gheorghe 108, 111, 124, 137, 139, 143, 191, 348
Iancu, Aurel 325
Iliescu, Ion 325, 327, 465
InalcÝk, Halil 85, 89-90
Ionaşcu, Ion 57
Ionete, Constantin 21, 325, 328, 332, 336-339, 343, 369, 373, 393, 395-396, 399, 467
Iordachi, Constantin 362
Iorga, Nicolae 55, 239
Isărescu, Mugur 21, 466, 469, 472, 478
Istrati, Corneliu 120
Ivanov, Martin 273-274
Ivănuş, Gheorghe 247, 343, 392

J

Jackson, Alvin 167, 284, 290
Jackson, Marvin R. 87-89, 114-115, 141, 149, 178-179, 182-183, 225, 228, 236, 238, 253, 260, 264, 270-271, 273, 293-300, 312-313, 394
Jeffries, Jan 455
Jenssen-Tusch, G. F. von 73
Johansen, Hans Christian 80-82, 164-165, 197, 276, 278, 280-283, 407-408, 410-414
Johnson, David 285-287
Joja, Athanase 388
Jones, W. Glyn 165, 198, 274, 281
Josan, Andrei 242, 252, 255, 256, 267

K

Kaelble, Hartmut 20
Kahl, Thede 466-467, 469-470, 472-473, 475-477
Kennedy, Kieran A. 177, 286-291, 418, 421-424
Kennedy, Paul 19, 97
Keynes, John Maynard 208, 221
Kideckel, David 362, 372, 401
Kim Ir Sen 401
Kinealy, Christine 168, 170, 172
Kiriţescu, Constantin 222
Kiriţescu, Costin C. 223, 235, 238, 332, 466, 469
Kochanowicz, Jacek 22
Kogălniceanu, Mihail 128
Koren, John 90, 185
Kornai, János 323, 336, 339-340, 369, 371-372, 380, 384, 399, 403-404, 406, 460
KoĹˇtunica, Vojislav 456
Köves, András 356
Krieger, Martin 68
Kula, Witold 61, 122

L

Lampe, John R. 87-89, 114-115, 141, 149, 178-179, 182-183, 225, 228, 236, 238, 253, 260, 264, 270-271, 273, 293-300, 312-313
Landes, David S. 26
Lehr, Lia 54
Lemass, Seán 420, 433, 464, 486
Lemny, Ştefan 29, 60
Lessnoff, Michael H. 97
Lew, Byron 106
Love, Joseph 109, 250
Lovinescu, Eugen 111, 225
Lucas, Robert Jr. 385
Lydall, Harold 451-452

M

Maarbjerg, John P. 65-67
Maddison, Angus 17-19, 25-26, 90-92, 96, 103, 107, 176, 187-188, 205-207, 210-211, 215-216, 273, 284, 286, 302-304, 315-319, 321-322, 324, 331, 339, 397, 407, 409, 416, 419, 421, 425-426, 450, 456-457, 459, 461-462, 468
Madgearu, Virgil 214, 226, 229-232, 237-240, 242, 247-249, 252-256, 260, 266-267, 270, 274, 313, 340
MadĹľar, Ljubomir 455
Maier, Lothar 136, 144-146
Malenbaum, Wilfred 208
Maliţa, Mircea 388
Maner, Hans-Christian 250, 271
Mann, Michael 62
Manoilescu, Mihail 237, 251, 253-254, 259, 268-269, 271-272, 340
Manolescu, Ion 327
Manolescu, Radu 41-42, 49
Marcu, Nicolae 117, 122, 216
Marguerat, Philippe 249
Marin, Gheorghe Gaston 343, 395
Martin, Philippe 107
Marx, Karl 445
Maurer, Ion Gheorghe 337, 357, 388, 395, 399-400
Mavrocordat, Constantin 29, 54-55, 62, 100
Mavrocordat, Nicolae 54
Maxim, Mihai 31-32, 34, 43-44, 54
Mazoyer, Marcel 98-99, 104, 135
McGowan, Bruce 84-90
Measnicov, I. 348-349, 351
Mehmed al II-lea 83
Menzel, Ulrich 17, 119, 149, 152-155, 157-165, 198, 200-203, 277-278, 281-283
Metzeltin, Michael 466-467, 469-470, 472-473, 475-477
Mihai Viteazul 27
Mihăilescu, Vintilă 352
Mihordea, Vasile 53-54, 62
Milanovic, Branko 404
Miller, Kenneth E. 407, 413

Miloiu, Silviu 408
MiloĹˇević, Slobodan 454-456
Milward, Alan S. 109, 129-130, 142, 157, 160, 164
Mioc, Damaschin 38-39, 54, 56
Mircea, Ion-Radu 54
Mircescu, Istrate 179
Mitchell, Brian R. 19, 119, 122, 141, 154, 189, 191-193, 263, 280, 287-288, 310-313, 324, 383, 412, 423, 427, 433, 435, 449
Mitrany, David 221, 228, 235-236, 242
Mitu, Sorin 195
Moaåanin, Nenad 87
Mokyr, Joel 168-170, 172
Montias, Michael 336, 356-357
Moody, T. W. 78-80
Mookherjee, Dilip 17
Morewood, Steven 319, 323, 379, 394, 406, 441, 452
Mulhall, Michael G. 118, 122, 154
Munck, Thomas 72
Mungiu-Pippidi, Alina 350
Munley, Vincent G. 421, 424, 426-430, 434-436, 438
Murad al III-lea 49
Mureşan, Dumitru 333, 336, 338, 356, 360, 362-363
Mureşan, Maria 42, 123, 200, 333, 336, 338, 356, 360, 362-363, 474, 476, 479-480
Murgescu, Bogdan 15, 20, 23, 25, 29, 32-33, 35, 38-39, 42-47, 49-52, 54, 61, 63, 71, 93-94, 109, 115, 117, 123, 212, 250, 252, 263-264, 332, 358
Murgescu, Costin 250-252, 255-256
Murgescu, Mirela-Luminiţa 16
Murgulescu, Ilie 388
Murphy, Antoin E. 168, 289, 423, 426-429, 431, 435
Murphy, Rhoads 87

N

Nasser, Gamal Abdul 444
Năstase, Adrian 472
Neculau, Adrian 327, 372
Negruţi, Ecaterina 51, 56-57, 59, 93-94, 121
Nehru, Jawaharlal 444
Nielsen, Axel 67-68, 70-71, 76, 156
Niţu, Florentina 22
Nordstrom, Byron J. 64
North, Douglass C. 122, 481, 483, 484-485
Norton, Desmond 422
Nowell, Gregory P. 244

O

Ó Gráda, Cormac 82, 168-174, 176, 286-291, 418, 420, 423-424
O'Malley, Donagh 428, 433
Obrenovici, Miloş 177-178, 180
O'Brien, Patrick K. 145-146
O'Hagan, J. W. 289, 423, 427

O’Neill, Hugh 78
Ojala, Jari 304
Olaru, Corneliu 216, 352
Ølgaard, Anders 278, 410-411, 413
Olteanu, Ştefan 50, 53-54
O’Rourke, Kevin H. 106-107, 122, 173-174, 304, 317, 404
Oţetea, Andrei 35-36, 42-47
Otiman, Ion Păun 361

P

Pach, Zsigmond P. 61
Pacione, Michael 348
Paisie, Radu 44
Palairet, Michael 181-184, 188, 195-196
Pamuk, Şevket 33, 35, 55, 87
Panaitescu, Petre P. 29
Papacostea, Şerban 27, 63
Parpală, Oprea 226, 229, 242
Pasti, Vladimir 22, 328, 336, 338-339, 398, 400, 402, 406, 466-467, 470, 476-478
Patapievici, Horia-Roman 110
Păunescu, Cristian 223
Pearton, Maurice 243, 252
Penelea, Georgeta 113
Persson, Karl Gunnar 48, 56-57, 122
Petersen, Erling Ladewig 66
Petty, William 79
Petzina, Dietmar 210
Phinnemore, David 466
Pippidi, Andrei 63
Platon, Alexandru-Florin 28
Platon, Gheorghe 29, 109, 116, 122, 128, 143, 150
PleĹˇtina, Dijana 453-454
Plumpe, Werner 210
Poenaru, Petrache 16
Pollard, Sidney 16-17, 105-106, 317
Pomeranz, Kenneth 26
Pompidou, Georges 413
Pop, Ioan-Aurel 27, 213, 217
Popa, Mircea 33, 35, 47, 54-56
Popescu, Claudia Rodica 346
Popescu-Tăriceanu, Călin 15, 472
Popovici, Bogdan-Florin 61, 113, 116, 121, 123
Post, John D. 151
Postelnicu, Gheorghe 15
Postolache, Tudorel 15, 19, 328, 338-339, 399
Pozderac, Hambdija 453
Prados de la Escosura, Leandro 18, 187
Pragher, Willy 271
Priebs, Axel 75, 283
Prodan, David 52, 59, 61

Prodi, Romano 472
Puia, Ilie 222, 239, 252, 256-257
Pungă, Gheorghe 48
Puşcaşu, Voica 53

R

Rabb, Theodore K. 348
Rachieru, Silvana 112
Rădvan, Laurenţiu 93-94
Ránki, György 145-147, 197, 216
Ranković, Aleksandar 446
Rareş, Petru 30, 33, 44
Rasmussen, Anders Fogh 417
Rasmussen, Poul Nyrup 415
Redmond, John 284
Reventlow, Christian Ditlef 73-76
Rippy, Merrill 250
Ristovic, Milan 21
Roberts, Henry L. 214, 225-226, 229, 235-236, 238, 250, 253, 269-271
Roman, Louis 51, 55
Ronnås, Per 313, 342, 348-352, 354
Roosevelt, Franklin Delano 208
Rostow, Walt R. 106, 122
Rotariu, Ilie 377, 379
Russo, Alecu 111-112

S

Sadlak, Jan 312, 387-391
Saizu, Ioan 236, 250, 271-272
Sampson, Steven 372
Sandberg, Lars G. 190, 193, 199
Sandu, Dumitru 350, 473
Schaser, Angelika 64
Schimmelmann, Heinrich Ernst 73
Schlarp, Karl-Heinz 303
Schlüter, Poul 415
Schultz, Helga 21, 251-252
Schuurman, Frans J. 17
Scraba, G.D. 125, 139, 143
Senghaas, Dieter 17, 109, 127, 193-194, 198, 200, 202-203
Singleton, Fred 84, 291, 441, 443-447, 449-450, 452
Sinigalia, Tereza 53
Sklair, Leslie 17, 374
Skrubbeltrang, Fridlev 71-73, 151, 154, 156, 158-160, 163, 165, 276, 279-281
Slicher van Bath, B. H. 60, 98
Soulet, Jean-François 336, 460
Sora, Andrei Florin 22
Spineanu, Ulm 15
Stalin, Iosif Vissarionovici 403, 442-444
Stănculescu, P. 226, 229-230
Stauning, Thorvald 281, 306, 407

Steincke, Karl Kristian 281
Stere, Constantin 250
Stern, Robert M. 123
Stirimin, Ştefan 247, 343, 392
Stoianovich, Traian 88
Stoicescu, Nicolae 42
Stolojan, Theodor 338
Suciu, Marta-Christina 193, 385, 463
Sugar, Peter F. 82, 88
Sukijasović, Miodrag 448
Süleyman I 30, 44, 85
Sundhaussen, Holm 21, 61, 84-85, 89-90, 93-94, 100, 177-181, 183-185, 188-189, 191-193, 196-198, 200, 229, 291, 293, 295, 297, 299, 302, 310, 440-446, 448-452, 454-455, 487
Sută, Nicolae 200, 256, 356, 358, 393
Suţu, Alexandru 55
Svennilson, Ingvar 206, 208-210, 230, 235, 265, 293, 304, 313
Sweeney, Paul 418-419, 426-427, 429-432, 434-440
Sylla, Richard 105

Ş

Şandru, Dumitru 226, 228? 230, 236, 238, 242
Şeicaru, Pamfil 235
Ştefan, Adelina Oana 22
Ştefănescu, Barbu 50, 52, 59, 63
Ştirban, Marcel 235
Şandru, Dumitru 226, 228-230, 236, 238, 242
Şeicaru, Pamfil 235
Ştefan, Adelina Oana 22
Ştefănescu, Barbu 50, 52, 59, 63
Ştirban, Marcel 235

T

Teichova, Alice 216, 218, 225, 251, 257-258, 300, 450-451, 454
Theodorescu, Răzvan 53, 111
Tielhof, Milja van 67
Tismăneanu, Vladimir 327-328, 398
Tito, Iosip Broz 441-444, 448, 450, 453-454
Toader, Angela 22
Todorov, Nikolaj 87
Tomasevich, Jozo 294-296
Tooze, Adam 273-274
Tortella, Gabriel 190, 201
Tracy, Michael 122, 208, 277, 279-280
Trebici, Vladimir 131-132, 348-349, 351, 355
Trgovåević, Ljubinka 455
Troesken, Werner 22
Turner, Michael 173, 175-176

Ţ

Ţăranu, Liviu 356

U

Ungureanu, Constantin 191

Ungureanu, Mihai-Răzvan 466-467, 469-470, 472-473, 475-477

V

Valera, Éamon de 285, 287, 307, 420
Vasile Lupu 47, 95
Veliman, Valeriu 32-33, 49
Verdery, Katherine 371-372
Vierhaus, Rudolf 23
Vlad Uzurpatorul 30
Vlad, Matei D. 52
Vladimirescu, Tudor 36
Vlăsceanu, Lazăr 466, 487
Vries, Jan de 58, 79, 81-82, 91-94, 348

W

Wagner, Pavel 18-19, 217
Wallace, William V. 323, 356
Wallerstein, Immanuel 20, 61-62, 127, 264-265, 460, 464, 488
Wallis, John Joseph 484-485
Warring, Charles 146
Weber, Max 97-98, 194, 458
Weiss, Linda 62
Welzk, Stefan 119, 127
Weingast, Barry R. 484-485
Westergaard, Harald 90
Wiese, Heinz 66
William al III-lea de Orania 78
Williamson, Jeffrey G. 104, 107, 122, 173-174, 460
Woude, Ad van der 348
Wolf, Josef 260, 271
WyczaĹ„ski, Andrzej 91

Y

Yeager, Timothy J. 190

Z

Zanden, Jan Luiten van 22, 24, 26, 57, 91-92, 94, 96, 100, 104, 135
Zane, Gheorghe 113-114
Zapolya, Ioan 30
Zeletin, Ştefan 139, 253-254
Zieba, Jolanta 393-394, 396